

רש"י

167	פרשת מצורע.....
170	פרשת אחרי מות.....
173	פרשת קדושים.....
178	פרשת אמור.....
184	פרשת בהר.....
188	פרשת בחקת'.....

במדבר

194	פרשת במדבר.....
197	פרשת נשא.....
203	פרשת בהעלתך.....
210	פרשת שלח לך.....
215	פרשת קרח.....
219	פרשת חקת.....
225	פרשת בלק.....
231	פרשת פינחס.....
236	פרשת מטות.....
240	פרשת מסעי.....

דברים

244	פרשת דברים.....
249	פרשת ואתחנן.....
253	פרשת עקב.....
257	פרשת ראה.....
264	פרשת שופטים.....
269	פרשת כי תצא.....
273	פרשת כי תבוא.....
277	פרשת נצבים.....
279	פרשת וילך.....
280	פרשת האזינו.....
286	פרשת וזאת הברכה.....

בראשית

2	פרשת בראשית.....
11	פרשת נח.....
17	פרשת לך לך.....
24	פרשת וירא.....
34	פרשת חיי שרה.....
37	פרשת תולדות.....
42	פרשת ויצא.....
49	פרשת וישלח.....
55	פרשת וישב.....
60	פרשת מקץ.....
65	פרשת ויגש.....
69	פרשת ויחי.....

שמות

76	פרשת שמות.....
83	פרשת וארא.....
87	פרשת בא.....
94	פרשת בשלח.....
104	פרשת יתרו.....
110	פרשת משפטים.....
122	פרשת תרומה.....
131	פרשת תצוה.....
137	פרשת כי תשא.....
146	פרשת ויקהל.....
148	פרשת פקודי.....

ויקרא

150	פרשת ויקרא.....
156	פרשת צו.....
160	פרשת שמיני.....
165	פרשת תזריע.....

בראשית

פרשת בראשית

בראשית א

(א) בראשית - אמר רבי יצחק, לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מהחדש הזה לכם, שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל [כי עיקר התורה אינה אלא למצותיה, והגם שנמצאו בס' בראשית ג"כ קצת מצות כמו מילה וגיד הנשה, היה יכול לכותבן בהדי שאר המצות], ומה טעם פתח בבראשית, משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים שאם יאמרו אומות העולם לישראל, ליסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים, הם אומרים להם, כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה [נשמע מהודעת הבריה] ונתנה לאשר ישר בעיניו [כנשמע מספורי אדם הראשון ומבול והפלגה וסדום ומלחמת אברהם עם המלאכים ומפלת מצרים. וירושת הארץ היא משכר המצות וחשובה כמצו' ועיין מזה באריכות ברא"ם ויפ"ת] ברצונו נתנה להם, וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו [ביפ"ת כתב שכ"ז הוא מהתנחומא, רק פסוק כח מעשיו וגו' לקחו רש"י מהבראשית רבה ע"ש, אך בילקוט פסוק החודש, הביא בשם התנחומא כמו שהוא כאן, וי' בשה"ר פ' הביאני]; **בראשית ברא** - אין המקרא הזה אומר אלא דורשני [דלפשוטו צריך לשנות נקודת תיבת ברא, ולהורות סדר הבריה ג"כ א"א כמ"ש בסמוך] כמו שאמרו חז"ל בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו. ואם באת לפרש כפשוטו כך פרשהו, בראשית בריאת שמים וארץ, והארץ היתה תוהו ובהו וחושך וגו', ויאמר אלהים יהי אור. ולא בא המקרא להורות סדר הבריה לומר שאלו קדמו, שאם בא להורות, כך היה לו לכתוב, בראשונה ברא את השמים וגו', שאין לך ראשית במקרא שאינו דבוק לתיבה שלאחריו, כמו בראשית ממלכת יהויקים, ראשית ממלכתו, ראשית דגן, אף כאן אתה אומר בראשית ברא אלהים וגו' כמו בראשית ברוא, ודומה לו תחלת דבר ה' בהושע, כלומר תחלת דבורו של הקב"ה בהושע ויאמר ה' אל הושע וגו'. ואם תאמר להורות בא שאלו תחלה נבראו, ופירושו בראשית הכל ברא אלו, ויש לך מקראות שמקצרים לשונם וממעטים תיבה אחת, כמו כי לא סגר דלתי בטני, ולא פירש מי הסוגר, וכמו ישא את חיל דמשק, ולא פירש מי ישאנו, וכמו אם יחרוש בבקרים, ולא פירש אם יחרוש אדם בבקרים, וכמו מגיד מראשית אחרית, ולא פירש מגיד מראשית דבר אחרית דבר [כ"י וכן בכאן בראשית הכל]. אם כן תמה על עצמך. שהרי המים קדמו, שהרי כתיב ורוח אלהים מרחפת על פני המים, ועדיין לא גלה [המקרא בסידור הקודמים והמאחרים כולם; בכ"י ליתנהו הנך תיבות וכן הגיה הש"א] בריית המים מתי היתה, הא למדת, שקדמו המים לארץ, ועוד שהשמים מאש וממים נבראו, על כרחך לא לימד המקרא בסדר המוקדמים והמאחרים כלום; **ברא אלהים** - ולא אמר ברא ה' [ר"ל שהיל"ל ברא ה' אלקי' כמ"ש גבי ביום עשות כו'] שבתחלה עלה במחשבה לבראותו במדת הדין, וראה שאין העולם מתקיים, והקדים מדת רחמים ושתפה למדת הדין, והיינו דכתיב ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים. **(ב) תהו ובהו** - תהו לשון תמה ושמומן, שאדם תוהו ומשתומם על בהו שבה [ונקראת הארץ כן, כמו שנקראים רפאים ע"ש שכל הרואה אותם מתרפה, ויהיה ו' ובהו במקום ב' כמו וה' שלחני וריחו]; **תהו** - אשטורדי"שין בלע"ז; **בהו** - לשון ריקות וצדו; **על פני תהום** - על פני המים שעל הארץ; **ורוח אלהים מרחפת** - כסא כבוד עומד באויר, ומרחף על פני המים ברוח פיו של הקב"ה ובמאמרו, כיונה המרחפת על הקן, אקובטי"ר בלע"ז. **(ד) וירא אלהים את האור מי טוב ויבדל** - אף בזה אנו צריכין לדברי אגדה, ראהו שאינו כדאי להשתמש בו רשעים, והבדילו לצדיקים [בכ"י ליתנהו] לעתיד לבא [כי לא יכול הבדל רק בדברים המתערבים, ואור וחושך הם העדר וקנין וא"א חיבורם בעת מן העתים]

ולפי פשוטו כך פרשהו, ראהו כי טוב, ואין נאה לו ולחשך שיהיו משתמשין בערבוביא, וקבע לזה תחומו ביום ולזה תחומו בלילה. **(ה) יום אחד** - לפי סדר לשון הפרשה היה לו לכתוב יום ראשון, כמו שכתוב בשאר הימים, שני, ושלישי, רביעי, למה כתב אחד, לפי שהיה הקב"ה יחיד בעולמו, שלא נבראו המלאכים עד יום שני, כך מפורש בבראשית רבה. **(ו) יהי רקיע** - יתחזק הרקיע, שאף על פי שנבראו שמים ביום הראשון, עדיין לחים היו, וקראו בשני מגערת הקב"ה באומרו יהי רקיע, וזהו שנאמר עמודי שמים ירופפו, כל יום ראשון, ובשני יתמהו מגערתו, כאדם שמשותמם ועומד מגערת המאיים עליו; **בתוך המים** - באמצע המים, שיש הפרש בין מים העליונים לרקיע כמו בין הרקיע למים שעל הארץ, הא למדת, שהם תלויים במאמרו של מלך. **(ז) ויעש אלהים את הרקיע** - תקנו על עמדו, והוא עשייתו, כמו ועשתה את צפרניה; **מעל לרקיע** - על הרקיע לא נאמר, אלא מעל לרקיע, לפי שהן תלויים באויר. ומפני מה לא נאמר כי טוב ביום שני, לפי שלא היה נגמר מלאכת המים עד יום השלישי, והרי התחיל בה בשני, ודבר שלא נגמר אינו במלואו וטובו, ובשלישי שנגמרה מלאכת המים והתחיל וגמר מלאכה אחרת, כפל בו כי טוב שני פעמים, אחת לגמר מלאכת השני, ואחת לגמר מלאכת היום. **(ח) ויקרא אלהים לרקיע שמים** - שא מים, שם מים, אש ומים, שערבן זה בזה ועשה מהם שמים **[ס"א שמים. שם מים ד"א אש ומים]**. **(ט) יקוו המים** - שטוחין היו על פני כל הארץ, והקוים באוקינוס הוא הים הגדול שבכל הימים. **(י) קרא ימים** - והלא ים אחד הוא, אלא אינו דומה טעם דג העולה מן הים בעכו לדג העולה מן הים באספמיה. **[2] (יא) תדשא הארץ דשא עשב** - לא דשא לשון עשב ולא עשב לשון דשא, ולא היה לשון המקרא לומר תעשיב הארץ, שמיני דשאים מחולקין, כל אחד לעצמו נקרא עשב פלוני, ואין לשון למדבר לומר דשא פלוני, שלשון דשא הוא לבישת הארץ כשהיא מתמלאת בדשאים; **תדשא הארץ** - תתמלא ותתכסה לבוש עשבים, בלשון לע"ז נקרא דשא ארברי"ץ, כולן בערבוביא, וכל שורש לעצמו נקרא עשב; **מזריע זרע** - שיגדל בו זרע לזרוע ממנו במקום אחר; **עץ פרי** - שיהא טעם העץ כטעם הפרי. והיא לא עשתה כן, אלא ותוצא הארץ וגו' ועץ עושה פרי, ולא העץ פרי, לפיכך כשנתקלל אדם על עונו נפקדה גם היא על עונה **[ונתקללה ס"א אינו ודו"ק]**; **אשר זרעו בו** - הן גרעיני כל פרי, שמהן האילן צומח כשנוטעין אותן. **(יב) ותוצא הארץ וגו'** - אף על פי שלא נאמר למינהו בדשאין בציוויהן, שמעו שנצטוו האילנות על כך, ונשאו קל וחומר בעצמן, כדמפורש באגדה בשחיתת חולין. **(יד) יהי מארת וגו'** - מיום ראשון נבראו, וברביעי צוה עליהם להתלות ברקיע, וכן כל תולדות שמים וארץ נבראו ביום ראשון, וכל אחד ואחד נקבע ביום שנגזר עליו, הוא שכתוב את השמים, לרבות תולדותיהם, ואת הארץ, לרבות תולדותיה; **יהי מארת** - חסר וי"ו כתיב, על שהוא יום מארה ליפול אסכרה בתינוקות, הוא ששינו, ברביעי היו מתענים על אסכרה שלא תפול בתינוקות; **להבדיל בין היום ובין הלילה** - משנגז האור הראשון, אבל בשבעת ימי בראשית, שמשו האור והחשך הראשונים יחד, בין ביום בין בלילה; **והיו לאתת** - כשהמאורות לוקין סימן רע הוא לעולם, שנאמר מאותות השמים אל תחתו וגו', בעשותכם רצון הקב"ה, אין אתם צריכין לדאוג מן הפורענות; **ולמועדים** - על שם העתיד, שעתידים ישראל להצטוות על המועדות, והם נמנים למולד הלבנה; **ולימים** - שמוש החמה חצי יום ושמוש הלבנה חצי יום שלם; **ושנים** - לסוף שס"ה ימים **[ס"א ורביע יום]**, יגמרו מהלכתם בי"ב מזלות המשרתים אותם, והיא שנה **[ס"א והוא שס"ה יום ורביע יום]** וחוזרים ומתחילים פעם שניה לסבב בגלגל כמהלכן הראשון. **(טו) והיו למאורת** - עוד זאת ישמשו שיאירו לעולם. **(טז) המארת הגדולים** - שוים נבראו, ונתמעטה הלבנה, על שקטרגה ואמרה אי אפשר לשני מלכים שישתמשו

בכתר אחד; **ואת המוכבים** - על ידי שמיעט את הלבנה, הרבה צבאיה להפיש דעתה. **(כ) נפש חיה** - שיהא בה חיות; **שרץ** - כל דבר חי שאינו גבוה מן הארץ קרוי שרץ. בעוף כגון זבובים, בשקצים כגון נמלים וחיפושיים ותולעים, ובבריות כגון חולד ועכבר וחומט וכיוצא בהם וכן הדגים. **(כא) התנינם** - דגים גדולים שבים. ובדברי אגדה הוא ליתן ובן זוגו, שבראם זכר ונקבה, והרג את הנקבה ומלחה לצדיקים לעתיד לבא, שאם יפרו וירבו, לא יתקיים העולם בפניהם. התנינם כתיב; **נפש החיה** - נפש שיש בה חיות. **(כב) ויברך אותם** - לפי שמחסרים אותם וצדין מהם ואוכלין אותם, הוצרכו לברכה, ואף החיות הוצרכו לברכה, אלא מפני הנחש שעתידי לקללה לכך לא ברכן, שלא יהא הוא בכלל; **פרו** - לשון פרי, כלומר עשו פירות; **ורבו** - אם לא אמר אלא פרו, היה אחד מוליד אחד ולא יותר, ובא ורבו שאחד מוליד הרבה. **(כד) תוצא הארץ** - הוא שפירשתי שהכל נברא מיום ראשון ולא הוצרכו אלא להוציאם; **נפש חיה** - שיש בה חיות; **ורמש** - הם שרצים, שהם נמוכים ורומשים על הארץ ונראים כאילו נגדרים, שאין הלוכין ניכר. כל לשון רמש ושרץ בלשוננו קונמובי"ש. **(כה) ויעש** - תקנם בצביונם בתקונן ובקומתן. **(כו) נעשה אדם** - ענותותו של הקב"ה למדנו מכאן, לפי שהאדם הוא בדמות המלאכים ויתקנאו בו, לפיכך נמלך בהן, וכשהוא דן את המלכים הוא נמלך בפמליא שלו, שכן מצינו באחאב, שאמר לו מיכה ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומדים עליו מימינו ומשמאלו, וכי יש ימין ושמאל לפניו, אלא אלו מיימינים לזכות ואלו משמאילים לחובה, וכן בגזירת עירין פתגמא ובמאמר קדישין שאלתא, אף כאן בפמליא שלו נטל רשות, אמר להם יש בעליונים כדמותי, אם אין כדמותי בתחתונים הרי יש קנאה במעשה בראשית; **נעשה אדם** - אף על פי שלא סייעוהו ביצירתו, ויש מקום למינים לרדות, לא נמנע הכתוב מללמד דרך ארץ ומדת ענוה, שיהא הגדול נמלך ונוטל רשות מן הקטן, ואם כתב אעשה אדם, לא למדנו שהיה מדבר עם בית דינו, אלא עם עצמו, ותשובתו כתובה בצדו, ויברא את האדם, ולא כתיב ויבראו; **בצלמנו** - בדפוס שלנו; **כדמותנו** - להבין ולהשכיל; **וירדו בדגת הים** - יש בלשון הזה לשון רידוי ולשון ירידה, זכה רודה בחיות ובהמות, לא זכה, נעשה ירוד לפניהם והחיה מושלת בו. **(כז) ויברא אלהים את האדם בצלמו** - בדפוס העשוי לו, שהכל נברא במאמר והוא נברא בידים, שנאמר ותשת עלי כפכה, נעשה בחותם, כמטבע העשויה על ידי רושם שקורין קוני"ץ, וכן הוא אומר תתהפך כחומר חותם; **בצלם אלהים ברא אותו** - פירש לך, שאותו צלם המתקן לו, צלם דיוקן יוצרו הוא; **זכר ונקבה ברא אותם** - ולהלן הוא אומר ויקח אחת מצלעותיו וגו', מדרש אגדה שנבראו שני פרצופים בריאה ראשונה ואחר כך חלקן, ופשוטו של מקרא, כאן הודיעך שנבראו שניהם בששי, ולא פירש לך כיצד ברייתן, ופירש לך במקום אחר. **[3] (כח) וכבשה** - חסר וי"ו, ללמדך שהזכר כובש את הנקבה, שלא תהא יצאנית, ועוד ללמדך, שהאיש שדרכו לכבוש, מצווה על פריה ורביה, ולא האשה. **(כט) לכם יהיה לאכלה** - **ולכל חית הארץ** - השווה להם בהמות וחיות למאכל, ולא הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה ולאכול בשר, אך כל ירק עשב יאכלו יחד כלם, וכשבאו בני נח התיר להם בשר, שנאמר כל רמש אשר הוא חי וגו', כירק עשב שהתירתי לאדם הראשון, נתתי לכם את כל. **(לא) יום הששי** - הוסיף ה' בששי, בגמר מעשה בראשית, לומר שהתנה עמהם על מנת שיקבלו עליהם ישראל חמשה חומשי תורה. דבר אחר, יום הששי, שכלם תלויים ועומדים עד יום הששי, הוא ששי בסיון [ס"א שביום ו' בסיון שקבלו ישראל התורה נתחזקו כל יצירת בראשית, ונחשב כאילו נברא העולם עתה, וזהו יום הששי בה"א, שאותו יום ו' בסיון] המוכן למתן תורה.

בראשית ב

(ב) ויכל אלהים ביום השביעי - ר' שמעון אומר, בשר ודם שאינו יודע עתיו ורגעיו, צריך להוסיף מחול על הקודש, אבל הקב"ה שיודע עתיו ורגעיו, נכנס בו כחוט השערה ונראה כאלו כלה בו ביום. דבר אחר, מה היה העולם חסר, מנוחה, באת שבת באת מנוחה, כלתה ונגמרה המלאכה. **(ג) ויברך ויקדש** - ברכו במן, שכל ימות השבוע ירד להם עומר לגלגולת, ובששי לחם משנה. וקדשו במן, שלא ירד כלל בשבת, והמקרא כתוב על שם העתיד; **אשר ברא אלהים לעשות** - המלאכה שהיתה ראויה לעשות בשבת, כפל ועשאה בששי, כמו שמפורש בבראשית רבה. **[שני] (ד) אלה** - האמורים למעלה; **תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשית ה'** - ללמדך שכלם נבראו בראשון. דבר אחר בהבראם, בה' בראם, שנאמר ביה ה' צור עולמים, בב' אותיות הללו של השם, יצר שני עולמים, ולמדך **כאן שהעולם הזה נברא בה"א** [ס"א רמז כמו שה"א פתוחה למטה, כך העולם פתוח לשבים בתשובה, ועולם הבא נברא ביו"ד, לומר שצדיקים שבאותו זמן מועטים, כמו י' שהיא קטנה באותיות]. רמז שירדו הרשעים למטה לראות שחת, כה"א זאת שסתומה מכל צדדיה, ופתוחה למטה לרדת דרך שם. **(ה) טרם יהיה בארץ** - כל טרם שבמקרא לשון עד לא הוא, ואינו לשון קודם, ואינו נפעל לומר הטרם כאשר יאמר הקדים, וזה מוכיח, ועוד אחר כי טרם תיראון, עדיין לא תיראון. ואף זה תפרש עדיין לא היה בארץ, כשנגמרה בריאת העולם בששי קודם שנברא אדם, וכל עשב השדה עדיין לא צמח, ובג' שכתוב ותוצא, לא יצאו, אלא על פתח הקרקע עמדו עד יום ששי, ולמה, כי לא המטיר, ומה טעם לא המטיר, לפי שאדם אין לעבוד את האדמה, ואין מכיר בטובתן של גשמים, וכשבא אדם וידע שהם צורך לעולם, התפלל עליהם וירדו, וצמחו האילנות והדשאים; **ה' אלהים** - ה' הוא שמו, אלהים, שהוא שליט ושופט על כל העולם, וכן פירוש זה בכל מקום לפי פשוטו, ה' שהוא אלהים. **(ו) ואד יעלה** - לענין ברייתו של אדם העלה התהום, והשקה עננים לשרות העפר, ונברא אדם, כגבל זה שנותן מים ואחר כך לש את העיסה, אף כאן והשקה, ואחר כך וייצר. **(ז) וייצר** - שתי יצירות, יצירה לעולם הזה ויצירה לתחיית המתים, אבל בהמה שאינה עומדת לדין, לא נכתב ביצירתה שני יודי"ן; **עפר מן האדמה** - צבר עפרו מכל האדמה, מארבע רוחות, שבכל מקום שימות שם, תהא קולטתו לקבורה. דבר אחר, נטל עפרו ממקום שנאמר בו מזבח אדמה תעשה לי, הלואי תהא לו אדמה כפרה ויוכל לעמוד; **ויפה באפיו** - עשאו מן התחתונים ומן העליונים, גוף מן התחתונים ונשמה מן העליונים, לפי שביום ראשון נבראו שמים וארץ, בשני ברא רקיע לעליונים, בשלישי תראה היבשה לתחתונים, ברביעי ברא מאורות לעליונים, בחמישי ישרצו המים לתחתונים, הוזקק בששי לבראות בו מעליונים ומתחתונים, ואם לאו יש קנאה במעשה בראשית, שיהיו אלו רבים על אלו בבריות יום אחד; **לנפש חיה** - אף בהמה וחיה נקראו נפש חיה, אך זו של אדם חיה שכולן, שנתוסף בו דעה ודבור. **(ח) מקדם** - במזרחו של עדן נטע את הגן, ואם תאמר הרי כבר נאמר ויברא וגו' את האדם וגו', ראיתי בברייתא של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי מל"ב מדות שהתורה נדרשת וזו אחת מהן, כלל שלאחריו מעשה הוא פרטו של ראשון, ויברא את האדם וגו', זהו כלל, סתם בריאתו מהיכן וסתם מעשיו, חזר ופירש ויצר ה' אלהים וגו', ויצמח לו גן עדן, ויניחיהו בגן עדן, ויפל עליו תרדמה, השומע סבור שהוא מעשה אחר, ואינו אלא פרטו של ראשון. וכן אצל הבהמה חזר וכתב ויצר ה' וגו' מן האדמה כל חית השדה, כדי לפרש ויבא אל האדם לקרות שם, וללמד על העופות שנבראו מן הרקק. **(ט) ויצמח**. לענין הגן הכתוב מדבר; **בתוך הגן** - באמצע הגן. **(יא) פישון** - הוא נילוס נהר מצרים, ועל שם שמימיו מתברכין ועולין ומשקין את הארץ נקרא פישון, כמו ופשו פרשיו. דבר אחר

פישון, שהוא מגדל פשתן, שנאמר אצל מצרים ובושו עובדי פשתים. **[4] (יג) גיחון** - שהיה הולך והומה והמייתו גדולה מאד, כמו וכי יגח, שמנגח והולך והומה. **(יד) חדקל** - שמימיו חדין וקלין; **פרת** - שמימיו פרין ורבין, ומברין את האדם; **כוש ואשור** - עדיין לא היו, וכתב המקרא על שם העתיד; **קדמת אשור** - למזרחה של אשור; **הוא פרת** - החשוב על כולם, הנזכר על שם ארץ ישראל. **(טו) ויקח** - לקחו בדברים נאים, ופתהו ליכנס. **(יח) לא טוב היות וגו'** - שלא יאמרו שתי רשויות הן, הקב"ה בעליונים יחיד ואין לו זוג, וזה בתחתונים ואין לו זוג; **עזר כנגדו** - זכה עזר, לא זכה כנגדו להלחם. **(יט) ויצר וגו' מן האדמה** - היא יצירה היא עשייה האמורה למעלה ויעש אלהים את חית הארץ וגו', אלא בא ופירש שהעופות נבראו מן הרקק, לפי שאמר למעלה מן המים נבראו, וכאן אמר מן האדמה נבראו. ועוד למדך כאן, שבשעת יצירתן, מיד בו ביום, הביאם אל האדם לקרות להם שם. ובדברי אגדה יצירה זו לשון רידוי וכבוש, כמו כי תצור אל עיר, שכבשן תחת ידו של אדם; **וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה וגו'** - סרסוה ופרשהו, כל נפש חיה אשר יקרא לו האדם שם, הוא שמו לעולם. **[שלישי] (כ) ולאדם לא מצא עזר - (כא) ויפל ה' אלהים תרדמה -** כשהביאן, הביאן לפניו כל מין ומין, זכר ונקבה, אמר, לכלם יש בן זוג ולי אין בן זוג, מיד ויפל; **מצלעותיו** - מסטריו, כמו ולצלע המשכן, זהו שאמרו שני פרצופין נבראו; **ויסגור** - מקום החתך; **ויישן ויקח** - שלא יראה חתיכת הבשר שממנו נבראת, ותתבזה עליו. **(כב) ויבן** - כבנין, רחבה מלמטה וקצרה מלמעלה, לקבל הולד, כאוצר של חטים שהוא רחב מלמטה וקצר מלמעלה, שלא יכביד משאו על קירותיו; **ויבן את הצלע לאשה** - להיות אשה, כמו ויעש אותו גדעון לאפוד, להיות אפוד. **(כג) זאת הפעם** - מלמד שבא אדם על כל בהמה וחיה, ולא נתקרה דעתו עד שבא על חוה; **לזאת יקרא אשה כי מאיש וגו'** - לשון נופל על לשון, מכאן שנברא העולם בלשון הקדש. **(כד) על כן יעזב איש** - רוח הקדש אומרת כן, לאסור על בני נח העריות; **לבשר אחד** - הולד נוצר על ידי שניהם, ושם נעשה בשרם אחד. **(כה) ולא יתבוששו** - שלא היו יודעים דרך צניעות להבחין בין טוב לרע, ואף על פי שנתנה בו דעה לקרות לו שמות, לא נתן בו יצר הרע, עד אכלו מן העץ ונכנס בו יצר הרע, וידע מה בין טוב לרע.

בראשית ג

(א) והנחש היה ערום - מה ענין זה לכאן, היה לו לסמוך ויעש לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם, אלא ללמדך מאיזו סבה קפץ הנחש עליהם, ראה אותם ערומים ועסוקים בתשמיש לעין כל, ונתאוה לה; **ערום מכל** - לפי ערמותו וגדולתו היתה מפלתו, ערום מכל ארור מכל; **אף כי אמר וגו'** - שמא אמר לכם לא תאכלו מכל וגו', ואף על פי שראה אותם אוכלים משאר פירות, הרבה עליה דברים, כדי שתשיבנו ויבא לדבר באותו העץ. **(ג) ולא תגעו בו** - הוסיפה על הצווי, לפיכך באה לידי גרעון, הוא שנאמר אל תוסף על דבריו. **(ד) לא מות תמותו** - דחפה עד שנגעה בו, אמר לה כשם שאין מיתה בנגיעה כך אין מיתה באכילה. **(ה) כי ידע** - כל אומן שונא את בני אומנותו, מן העץ אכל וברא את העולם; **והייתם כאלהים** - יוצרי עולמות. **(ו) ותרא האשה** - ראתה דבריו של נחש והנאו לה והאמינתו; **כי טוב העץ** - להיות כאלהים; **וכי תאוה הוא לעינים** - כמו שאמר לה ונפקחו עיניכם; **ונחמד להשכיל** - כמו שאמר לה יודעי טוב ורע; **ותתן גם לאישה** - שלא תמות היא ויחיה הוא וישא אחרת; **גם** - לרבות בהמה וחיה. **(ז) ותפקחנה וגו'**. לענין החכמה דבר הכתוב, ולא לענין ראייה ממש, וסוף המקרא מוכיח; **וידעו כי עירומים הם** - אף הסומא יודע כשהוא ערום, אלא מהו וידעו כי עירומים הם, מצוה אחת היתה בידם ונתערטלו הימנה; **עלה תאנה** - הוא העץ שאכלו ממנו,

בדבר שנתקלקלו בו נתקנו, אבל שאר העצים מנעום מליטול עליהם. ומפני מה לא נתפרסם העץ, שאין הקב"ה חפץ להונות בריה, שלא יכלימוהו ויאמרו זה שלקה העולם על ידו. **(ח) וישמעו** - יש מדרשי אגדה רבים, וכבר סדרום רבותינו על מכונם בבראשית רבה ובשאר מדרשות, ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא, ולאגדה המישיבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו; **וישמעו** - מה שמעו, שמעו את קול הקב"ה שהיה מתהלך בגן; **לרוח היום** - לאותו רוח שהשמש באה משם **[ס"א לשם, ודוק כי כן עיקר]**, וזו היא מערבית, שלפנות ערב חמה במערב והמה סרחה בעשירית. **(ט) איבה** - יודע היה היכן הוא, אלא ליכנס עמו בדברים, שלא יהא נבהל להשיב אם יענישוהו פתאום. וכן בקין אמר לו אי הבל אחיך, וכן בבלעם מי האנשים האלה עמך, ליכנס עמהם בדברים, וכן בחזקיהו בשלוחי מרודך בלאדן. **(יא) מי הגיד לך** - מאין לך לדעת מה בשת יש בעומד ערום; **המן העץ** - בתמיה. **(יב) אשר נתתה עמדי** - כאן כפר בטובה. **(יג) השיאני** - הטעני, כמו אל ישיא אתכם חזקיהו. **(יד) כי עשית זאת** - מכאן שאין מהפכים בזכותו של מסית, שאילו שאלו למה עשית זאת, היה לו להשיב דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין; **מכל הבהמה ומכל חית השדה** - אם מבהמה נתקלל, מחיה לא כל שכן, העמידו רבותינו מדרש זה במסכת בכורות, ללמד שימי עיבורו של נחש שבע שנים; **על גחונך תלך** - רגלים היו לו ונקצצו. **[5] (טו) ואיבה אשית** - אתה לא נתכוונת אלא שימות אדם כשיאכל הוא תחלה ותשא את חוה, ולא באת לדבר אל חוה תחלה אלא לפי שהנשים דעתן קלות להתפתות, ויודעות לפתות את בעליהן, לפיכך ואיבה אשית; **ישופך** - יכתתך, כמו ואכות אותו, ותרגומו ושפית יתיה; **ואתה תשופנו עקב** - לא יהא לך קומה, ותשכנו בעקבו, ואף משם תמיתנו. ולשון תשופנו, כמו נשף בהם, כשהנחש בא לנשוך הוא נושף כמין שריקה, ולפי שהלשון נופל על הלשון, כתב לשון נשיפה בשניהם. **(טז) עצבונך** - זה צער גידול בנים; **והנך** - זה צער העבור; **בעצב תלדי בנים** - זה צער הלידה; **ואל אישך תשוקתך** - לתשמיש, ואף על פי כן אין לך מצח לתובעו בפה, אלא הוא ימשול בך, הכל ממנו ולא ממך; **תשוקתך** - תאותך, כמו ונפשו שוקקה. **(יז) ארורה האדמה בעבורך** - תעלה לך דברים ארורים, כגון זבובים ופרעושים ונמלים, משל ליוצא לתרבות רעה, והבריות מקללות שדים שינק מהם. **(יח) וקוץ ודרדר תצמיח לך** - הארץ, כשתזרענה מיני זרעים, תצמיח קוץ ודרדר קונדס ועכביות, והן נאכלים על ידי תיקון. **ואכלת את עשב השדה** - ומה קללה היא זו, והלא בברכה נאמר לו הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע וגו', אלא מה אמור כאן בראש הענין, ארורה האדמה בעבורך בעצבון תאכלנה, ואחר העצבון וקוץ ודרדר תצמיח לך, כשתזרענה קטניות או ירקות גנה, היא תצמיח לך קוצים ודרדרים ושאר עשבי שדה, ועל כרחך תאכלם. **(יט) בזעת אפך** - לאחר שתטרח בו הרבה. **(כ) ויקרא האדם** - חזר הכתוב לענינו הראשון ויקרא האדם שמות, ולא הפסיק, אלא ללמדך שעל ידי קריאת שמות נזדווגה לו חוה, כמו שכתוב ולאדם לא מצא עזר כנגדו, לפיכך ויפל תרדמה, ועל ידי שכתב ויהיו שניהם ערומים, סמך לו פרשת הנחש, להודיעך, שמתוך שראה אותם ערומים וראה אותם עסוקים בתשמיש, נתאוה לה ובא עליהם במחשבה ובמרמה; **חוה** - נופל על לשון חיה, שמחיה את ולדותיה, כאשר תאמר מה הוה לאדם בלשון היה. **(כא) כתנות עור** - יש דברי אגדה אומרים חלקים כצפורן היו מדובקים על עורן. ויש אומרים דבר הבא מן העור, כגון צמר הארנבת שהוא רך וחם, ועשה להם כתנות ממנו. **[רביעי] (כב) היה כאחד ממנו** - הרי הוא יחיד בתחתונים כמו שאני יחיד בעליונים, ומה היא יחידתו, לדעת טוב ורע, מה שאין כן בבהמה וחיה; **ועתה פן ישלח ידו וגו'**. ומשיחיה לעולם, הרי הוא קרוב להטעות הבריות אחריו, ולומר אף הוא אלוה. ויש מדרשי אגדה, אבל אין מיושבין על פשוטו. **(כד) מקדם לגן**

עֵדָן - במזרחו של גן עדן, חוץ לגן; **את המרובים** - מלאכי חבלה; **החרב המתהפכת** - ולה להט לאיים עליו מלכנוס עוד לגן. תרגום להט שגן, כמו שלף שנאט ובלשון לע"ז למ"א. ומדרש אגדה יש, ואני איני בא אלא לפשוטו.

בראשית ד

(א) והאדם ידע - כבר קודם הענין של מעלה, קודם שחטא ונטרד מגן עדן, וכן ההריון והלידה, שאם כתב וידע אדם, נשמע שלאחר שנטרד היו לו בנים; **קין** - על שם קניתי; **את ה'** - כמו עם ה', כשבא אותי ואת אישי, לבדו בראנו, אבל בזה שותפים אנו עמו; **את קין את אחיו את הבל** - ג' אתים ריבויים הם, מלמד שתאומה נולדה עם קין, ועם הבל נולדו שנים, לכך נאמר ותנוסף. **(ב) רועה צאן** - לפי שנתקללה האדמה, פירש לו מעבודתה. **(ג) מפרי האדמה** - מן הגרוע. ויש אגדה שאומרת זרע פשתן היה **[דבר אחר מפרי, מאיזה שבא לידו לא טוב ולא מובחר]**. **(ד) וישע** - ויפן. וכן ואל מנחתו לא שעה, לא פנה. וכן ואל ישעו, אל יפנו. וכן שעה מעליו, פנה מעליו; **וישע** - ירדה אש ולחכה מנחתו. **(ז) הלא אם תיטיב** - כתרגומו פירושו; **לפתח חטאת דובץ** - לפתח קברך חטאתך שמו; **ואליך תשוקתו** - של חטאת, הוא יצר הרע, תמיד שוקק ומתאוה להכשילך; **ואתה תמשל בו** - אם תרצה תתגבר עליו. **(ח) ויאמר קין** - נכנס עמו בדברי ריב ומצה, להתעולל עליו להרגו. ויש בזה מדרשי אגדה, אך זה ישובו של מקרא. **(ט) אי הבל אחיך** - להכנס עמו בדברי נחת, אולי ישוב ויאמר אני הרגתי וחטאתי לך; **לא ידעתי** - נעשה כגונב דעת העליונה; **השיזמר אחי** - לשון תימה הוא, וכן כל ה"א הנקודה בחטף פת"ח. **(י) דמי אחיך** - דמו ודם זרעיותיו. דבר אחר שעשה בו פצעים הרבה, שלא היה יודע מהיכן נפשו יוצאה; **מן האדמה** - יותר ממה שנתקללה היא כבר בעונה, וגם בזו הוסיפה לחטוא. **(יא) אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך וגו'**. והנני מוסיף לה קללה אצלך, לא תוסף תת כחה **[ס"א הכל דבור אחד ממן האדמה עד כאן]**. **(יב) נע ונד** - אין לך רשות לדור במקום אחד. **(יג) גדול עוני מנשוא** - בתמיה, אתה טוען עליונים ותחתונים, ועוני אי אפשר לטעון. **[6] (טו) לכן כל הורג קין** - זה אחד מן המקראות שקצרו דבריהם ורמזו ולא פירשו, לכן כל הורג קין, לשון גערה, כה יעשה לו, כך וכך עונשו, ולא פירש עונשו; **שבעתים יוקם** - איני רוצה להנקם מקין עכשיו, לסוף שבעה דורות אני נוקם נקמתי ממנו, שיעמוד למך מבני בניו ויהרגוהו. וסוף המקרא שאמר שבעתים יוקם, והיא נקמת הבל מקין, למדנו שתחלת מקרא לשון גערה היא, שלא תהא בריה מזיקתו. וכיוצא בו ויאמר דוד כל מכה יבوسی ויגע בצנור, ולא פירש מה יעשה לו, אבל דבר הכתוב ברמז, כל מכה יבوسی ויגע בצנור ויקרב אל השער ויכבשנו, ואת העורים וגו', וגם אותם יכה על אשר אמרו העור והפסח לא יבא אל תוך הבית, המכה את אלו אני אעשנו ראש ושר, כאן קצר דבריו, ובדברי הימים א' פירש יהיה לראש ולשר; **וישם ה' לקין אות** - חקק לו אות משמו במצחו **[ס"א]** כל מוצאי יהרגני, הבהמות והחיות, אבל בני אדם עדיין לא היו שיירא מהם, רק אביו ואמו, ומהם לא היה ירא שיהרגוהו, אלא אמר, עד עכשיו היה פחדתי על כל החיות, כמו שנאמר ומוראכם כו', ועכשיו בשביל עון זה לא ייראו ממני החיות ויהרגוני, מיד וישם ה' לקין אות, החזיר מוראו על הכל. **(טז) ויצא קין** - יצא בהכנעה כגונב דעת העליונה; **בארץ נוד** - בארץ שכל הגולים נדים שם; **קדמת עדן** - שם גלה אביו כשגורש מגן עדן, שנאמר וישכן מקדם לגן עדן וגו', לשמור את שמירת דרך מבוא הגן, שיש ללמוד שהיה אדם שם, ומצינו שרוח מזרחית קולטת בכל מקום את הרוצחים, שנאמר אז יבדיל משה וגו' מזרחה שמש. דבר אחר בארץ נוד, כל מקום שהלך, היתה הארץ מזדעזעת תחתיו, והבריות אומרים סורו מעליו, זהו שהרג את אחיו. **(יז) ויהי** - קין בונה עיר, ויקרא

שם העיר לזכר בנו חנוך. **(יח) ועירד ילד** - יש מקום שהוא אומר בזכר הוליד, ויש מקום שהוא אומר ילד, שהלידה משמשת שתי לשונות, לידת האשה נישטר"א בלע"ז, וזריעת תולדות האיש אינזנד"ר בלע"ז, כשהוא אומר הוליד בלשון הפעיל, מדבר בלידת האשה, פלוני הוליד את אשתו בן או בת, וכשהוא אומר ילד, מדבר בזריעת האיש, והוא בלע"ז אנידרי"ר. **[חמישי] (יט) ויקח לו למך** - לא היה לו לפרש כל זה, אלא ללמדנו מסוף הענין שקיים הקב"ה הבטחתו, שאמר שבעתים יוקם קין, ועמד למך לאחר שהוליד בנים ועשה דור שביעי, והרג את קין, זהו שאמר כי איש הרגתי לפצעי וגו'; **שתי נשים** - כך היה דרכן של דור המבול, אחת לפריה ורביה ואחת לתשמיש, זו שהיא לתשמיש משקה כוס של עקרין **[ס"א אינו]** כדי שתעקר, ומקושטת ככלה ומאכילה מעדנים, וחברתה נזופה ואבלה כאלמנה, וזהו שפירש איוב רועה עקרה לא תלד ואלמנה לא ייטיב, כמו שמפורש באגדת חלק; **עדה** - היא של פריה ורביה, ועל שם שמגונה עליו ומוסרת מאצלו **[ס"א ממאכלו]**, עדה תרגום של סורה; **צלה** - היא של תשמיש, על שם שיושבת תמיד בצלו, דברי אגדה הם בבראשית רבה. **(כ) אבי ישב אהל ומקנה** - הוא היה הראשון לרועי בהמות במדברות, ויושב אהלים חדש כאן וחדש כאן בשביל מרעה צאנו, וכשכלה המרעה במקום זה הולך ותוקע אהלו במקום אחר. ומדרש אגדה בונה בתים לעבודת אלילים, כמה דאת אמר סמל הקנאה המקנה, וכן ואחיו תופש כנור ועוגב, לזמר לעבודת אלילים. **(כב) תובל קין** - תובל אומנתו של קין. ותובל לשון תבלין, תיבל והתקין אומנתו של קין לעשות כלי זיין לרוצחים; **לוטש כל הרש נחשת וברזל** - מחדד אומנות נחשת וברזל, כמו ילוטש עיניו לי, חורש אינו לשון פועל **[בסג"ל]** אלא לשון פועל **[בציר"י]**, שהרי נקוד קמץ קטן, וטעמו למטה, כלומר מחדד ומצחצח כל כלי אומנות נחשת וברזל; **נעמה** - היא אשתו של נח, בבראשית רבה. **[ששי] (כג) שמעון קולי** - שהיו נשיו פורשות ממנו מתשמיש, לפי שהרג את קין ואת תובל קין בנו, שהיה למך סומא ותובל קין מושכו, וראה את קין ונדמה לו כחיה, ואמר לאביו למשוך בקשת והרגו, וכיון שידע שהוא קין זקנו, הכה כף אל כף וספק את בנו ביניהם והרגו, והיו נשיו פורשות ממנו, והוא מפייסן; **שמעון קולי** - להשמע לי לתשמיש, וכי איש אשר הרגתי לפצעי הוא נהרג, וכי אני פצעתיו מזיד שיהא הפצע קרוי על שמי, וילד אשר הרגתי לחבורתי נהרג, כלומר על ידי חבורתי בתמיה, והלא שוגג אני ולא מזיד, לא זהו פצעי ולא זהו חבורתי; **פצעי** - מכת חרב או חץ, מקאדור"ה בלע"ז. **(כד) כי שבעתים יקם קין** - קין שהרג מזיד נתלה לו עד שבעה דורות, אני שהרגתי שוגג לא כל שכן שיתלה לי שביעיות הרבה; **שבעים ושבעה** - לשון רבוי שביעיות אחז לו, כך דרש ר' תנחומא. ומדרש בראשית רבה, לא הרג למך כלום, ונשיו פורשות ממנו משקיימו פריה ורביה, לפי שנגזרה גזרה לכלות זרעו של קין לאחר שבעה דורות, אמרו, מה אנו יולדות לבהלה, למחר המבול בא ושוטף את הכל, והוא אומר להן וכי איש הרגתי לפצעי, וכי אני הרגתי את הבל, שהיה איש בקומה וילד בשנים, שיהא זרעי כלה באותו עון, ומה קין שהרג נתלה לו שבעה דורות, אני שלא הרגתי לא כל שכן שיתלו לי שביעיות הרבה, וזה קל וחומר של שטות, אם כן אין הקדוש ברוך הוא גובה את חובו ומקיים את דברו. **[7] (כה) וידע אדם** וגו'. בא לו למך אצל אדם הראשון וקבל על נשיו, אמר להם, וכי עליכם לדקדק על גזירתו של מקום, אתם עשו מצותכם והוא יעשה את שלו, אמרו לו קשוט עצמך תחלה, והלא פרשת מאשתך זה מאה ושלישים שנה משנקנסה מיתה על ידך, מיד וידע אדם וגו', ומהו עוד, ללמוד שנתוספה לו תאוה על תאוותיו. בבראשית רבה. **(כו) אז הוהל** - לשון חולין, לקרא את שמות האדם ואת שמות העצבים בשמו של הקב"ה, לעשותן אלילים ולקרותן אלהות.

בראשית ה

(א) זה ספר תולדות אדם - זו היא ספירת תולדת אדם, ומדרשי אגדה יש רבים; **ביום ברא** וגו'. מגיד שביום שנברא הוליד. (ג) **שלשים ומאת שנה** - עד כאן פירש מן האשה. (כב) **ויתהלך חנוך** - צדיק היה, וקל [ס"א וקבל] בדעתו לשוב להרשיע, לפיכך מיהר הקב"ה וסילקו והמיתו קודם זמנו, וזהו ששינה הכתוב במיתתו לכתוב ואיננו בעולם למלאות שנותיו. (כד) **כי לקח אותו** - לפני זמנו, כמו הנני לוקח ממך את מחמד עיניך. **[שביעי] (כה) ויולד בן** - שממנו נבנה העולם. (כט) **זה ינחמנו** - יניח ממנו את עצבון ידיו, עד שלא בא נח לא היה להם כלי מחרישה, והוא הכין להם, והיתה הארץ מוציאה קוצים ודרדרים כשזורעים חטים, מקללתו של אדם הראשון, ובימי נח נחה, וזהו ינחמנו. ואם לא תפרשהו כך, אין טעם הלשון נופל על השם, ואתה צריך לקרות שמו מנחם. (לב) **בן חמש מאות שנה** - אמר רבי יודן, מה טעם כל הדורות הולידו למאה שנה וזה לחמש מאות, אמר הקב"ה, אם רשעים הם, יאבדו במים ורע [ס"א לזרע של צדיק זה] לצדיק זה, ואם צדיקים הם, אטריח עליו לעשות תיבות הרבה, כבש את מעינו ולא הוליד עד חמש מאות שנה, כדי שלא יהא יפת הגדול שבבניו ראוי לעונשין לפני המבול, דכתיב כי הנער בן מאה שנה ימות, ראוי לעונש לעתיד, וכן לפני מתן תורה; **את שם את חם ואת יפת** - והלא יפת הגדול הוא, אלא בתחלה אתה דורש את שהוא צדיק, ונולד כשהוא מהול, ושאברהם יצא ממנו וכו'.

בראשית ו

(ב) **בני האלהים** - בני השרים והשופטים. דבר אחר בני האלהים, הם השרים ההולכים בשליחותו של מקום, אף הם היו מתערבין בהם. כל אלהים שבמקרא לשון מרות, וזה יוכיח ואתה תהיה לו לאלהים, ראה נתתיך אלהים. **כי טבת הנה** - אמר רבי יודן טבת כתיב, כשהיו מטיבין אותה מקושטת ליכנס לחופה, היה גדול נכנס ובעלה תחלה; **מכל אשר בחרו** - אף בעולת בעל, אף הזכר והבהמה. (ג) **לא ידון רוחי באדם** - לא יתרעם ויריב רוחי עלי בשביל האדם; **לעולם** - לאורך ימים, הנה רוחי נידון בקרבי אם להשחית ואם לרחם, לא יהיה מדון זה ברוחי לעולם, כלומר לאורך ימים; **בשגם הוא בשר** - כמו בשגם בסג"ל, כלומר בשביל שגם זאת בו שהוא בשר, ואף על פי כן אינו נכנע לפני, ומה אם יהיה אש או דבר קשה. כיצא בו עד שקמתי דבורה. כמו שקמתי, וכן שאתה מדבר עמי, כמו שאתה, אף בשגם כמו בשגם; **והיו ימי וגו'**. עד ק"ך שנה אאריך להם אפי, ואם לא ישובו, אביא עליהם מבול. ואם תאמר משנולד יפת עד המבול אינו אלא מאה שנה, אין מוקדם ומאוחר בתורה, כבר היתה הגזרה גזורה עשרים שנה קודם שהוליד נח תולדות, וכן מצינו בסדר עולם. יש מדרשי אגדה רבים בלא ידון, אבל זה הוא צחצוח פשוט. (ד) **הנפילים** - על שם שנפלו והפילו את העולם, ובלשון עברית לשון ענקים הוא; **בימים ההם** - בימי דור אנוש ובני קין; **וגם אחרי כן** - אף על פי שראו באבדן של דור אנוש, שעלה אוקיינוס והציף שליש העולם, לא נכנע דור המבול ללמוד מהם; **אשר יבאו** - היו יולדות ענקים כמותם; **הגבורים** - למרוד במקום; **אנשי השם** - אותם שנקבו בשמות, עירד, מחויאל, מתושאל, שנקבו על שם אבדן, שנמוחו והותשו. דבר אחר, אנשי שממון, ששממו את העולם. (ו) **וינחם ה' כי עשה** - נחמה היתה לפניו שבראו בתחתונים, שאלו היה מן העליונים היה ממרידן. בבראשית רבה; **ויתעצב** - האדם אל לבו של מקום, עלה במחשבתו של מקום להעציבו, וזהו תרגום אונקלוס. דבר אחר וינחם, נהפכה מחשבתו של מקום ממדת רחמים למדת הדין, עלה במחשבה לפניו מה לעשות באדם שעשה בארץ. וכן כל לשון ניחום שבמקרא לשון נמלך מה לעשות, ובן אדם ויתנחם, ועל עבדיו יתנחם, וינחם ה' על הרעה, נחמתי כי המלכתי, כולם

לשון מחשבה אחרת הם; **ויתעצב אל לבו** - נתאבל על אבדן מעשה ידיו, כמו נעצב המלך על בנו, וזו כתבתי לתשובת אפיקורוס אחד ששאל את רבי יהושע בן קרחה, אמר לו, אין אתם מודים שהקב"ה רואה את הנולד, אמר לו הן, אמר לו והא כתיב ויתעצב אל לבו, אמר לו נולד לך בן זכר מימך, אמר לו הן, אמר לו ומה עשית, אמר לו שמחתי ושימחתי את הכל, אמר לו ולא היית יודע שסופו למות, אמר לו בשעת חדותא חדותא בשעת אבלא אבלא. אמר לו כך מעשה הקב"ה, אף על פי שגלוי לפניו שסופן לחטוא ולאבדן, לא נמנע מלבראן, בשביל הצדיקים העתידים לעמוד מהם. **(ז) ויאמר ה' אמהה את האדם** - הוא עפר, ואביא עליו מים ואמחה אותו, לכך נאמר לשון מחוי; **מאדם עד בהמה** - אף הם השחיתו דרכם. דבר אחר, הכל נברא בשביל האדם, וכיון שהוא כלה מה צורך באלו; **כי נחמתי כי עשיתם** - חשבתי מה לעשות על אשר עשיתם.

פרשת נח

(ט) אלה תולדת נח נח איש צדיק - הואיל והזכירו, סיפר בשבחו, שנאמר זכר צדיק לברכה - דבר אחר, ללמדך שעיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים **בדורותיו** - יש מרביתנו דורשים אותו לשבח, כל שכן שאילו היה בדור צדיקים היה צדיק יותר, ויש שדורשים אותו לגנאי, לפי דורו היה צדיק, ואילו היה בדורו של אברהם לא היה נחשב לכלום; **את האלהים התהלך נח** - ובאברהם הוא אומר אשר התהלכתי לפניו, נח היה צריך סעד לתומכו, אבל אברהם היה מתחזק ומהלך בצדקו מאיליו; **התהלך** - לשון עבר, וזהו שמושו של ל' בלשון כבד משמשת להבא ולשעבר בלשון אחד, קום התהלך, להבא - התהלך נח, לשעבר - התפלל בעד עבדיך, להבא - ובא והתפלל אל הבית הזה, לשון עבר, אלא שהו"ו שבראשו הופכו להבא; **(יא) ותשחת** - לשון ערוה ועבודת אלילים, כמו פן תשחיתון; **ותמלא הארץ חמס** - גזל ומן החמס אשר בכפיהם; **(יב) כי השחית כל בשר** - אפילו בהמה חיה ועוף נזקקין לשאינן מינן; **(יג) קץ כל בשר** - כל מקום שאתה מוצא זנות ועבודת אלילים, אנדרלמוסא באה לעולם, והורגת טובים ורעים; **כי מלאה הארץ חמס** - לא נחתם גזר דינם אלא על הגזל; **את הארץ** - כמו מן הארץ, ודומה לו כצאתי את העיר, מן העיר - חלה את רגליו, מן רגליו - דבר אחר את הארץ, עם הארץ, שאף שלשה טפחים של עומק המחרשה נמחו ונטשטשו; **(יד) עשה לך תבת** - הרבה ריוח והצלה לפניו, ולמה הטריחו בבנין זה, כדי שיראוהו אנשי דור המבול עוסק בה ק"כ שנה, ושואלין אותו מה זאת לך, והוא אומר להם עתיד הקב"ה להביא מבול לעולם, אולי ישובו; **עצי גופר** - כך שמו, ולמה ממין זה, על שם גפרית, שנגזר עליהם להמחות בו; **קנים** - מדורים מדורים לכל בהמה וחיה; **בכפר** - זפת בלשון ארמי, ומצינו בגמרא כופרא - בתיבתו של משה, על ידי שהיו המים תשים, דיה בחומר מבפנים וזפת מבחוץ, ועוד כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת, אבל כאן, מפני חוזק המים זפתה מבית ומבחוץ; **(טז) צהר** - יש אומרים חלון, ויש אומרים אבן טובה המאירה להם; **ואל אמה תכלנה מלמעלה** - כסויה משופע ועולה, עד שהוא קצר מלמעלה ועומד על אמה, כדי שיזובו המים למטה; **בצדה תשים** - שלא יפלו הגשמים בה; **תחתים שנים ושלשים** - ג' עליות זו על גב זו, עליונים לאדם, אמצעים למדור, תחתיים לזבל; **(יז) ואני הנני מביא** - הנני מוכן להסכים עם אותם שזרזוני ואמרו לפני כבר מה אנוש כי תזכרנו; **מבול** - שבלה את הכל, שבלבל את הכל, שהוביל את הכל מן הגבוה לנמוך, וזהו לשון

אונקלוס שתרגם טופנא, שהציף את הכל והביאם לבבל שהיא עמוקה, לכך נקראת שנער, שנערו שם כל מתי מבול; **(יח) והקמתי את בריתי** - ברית היה צריך, על הפירות שלא ירקבו ויעפשו, ושלא יהרגוהו רשעים שבדור; **אתה ובניך ואשתך** - האנשים לבד והנשים לבד, מכאן שנאסרו בתשמיש המטה; **(יט) ומכל החי** - אפילו שדים; **שנים מכל** - מן הפחות שבהם לא פחתו משנים, אחד זכר ואחד נקבה; **(כ) מהעוף למינהו** - אותן שדבקו במיניהם ולא השחיתו דרכם, ומאליהם באו, וכל שהתיבה קולטתו הכניס בה; **(כב) ויעש נח** - זה בנין התיבה.

בראשית ז

[2] [שני] (א) ראיתי צדיק - ולא נאמר צדיק תמים, מכאן שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו וכולו שלא בפניו. **(ב) הטהורה** - העתידה להיות טהורה לישראל, למדנו שלמד נח תורה; **שבעה שבעה** - כדי שיקריב מהם קרבן בצאתו. **(ג) גם מעוף השמים וגו'**. בטהורים הכתוב מדבר, ולמד סתום מן המפורש. **(ד) כי לימים עוד שבעה** - אלו ז' ימי אבולו של מתושלח הצדיק, שחס הקדוש ברוך הוא על כבודו ועכב את הפורענות, צא וחשוב שנותיו של מתושלח, ותמצא שהם כלים בשנת ת"ד שנה לחיי נח; **כי לימים עוד** - מהו עוד, זמן אחר זמן, זה נוסף על ק"כ שנה; **ארבעים יום** - כנגד יצירת הולד, שקלקלו להטריח ליוצרם לצור צורת ממזרים. **(ה) ויעש נח** - זה ביאתו לתיבה. **(ז) נח ובניו** - האנשים לבד והנשים לבד, לפי שנאסרו בתשמיש המטה, מפני שהעולם שרוי בצער; **מפני מי המבול** - אף נח מקטני אמנה היה, מאמין ואינו מאמין שיבא המבול, ולא נכנס לתיבה עד שדחקוהו המים. **(ט) באו אל נח** - מאליהן; **שנים שנים** - כלם הושוו במנין זה, מן הפחות היו שנים. **(יא) בחודש השני** - רבי אליעזר אומר זה מרחשון, ר' יהושע אומר זה אייר; **נבקעו** - להוציא מימיהן; **תהום רבה** - מדה כנגד מדה, הם חטאו ברבה רעת האדם ולקו בתהום רבה. **(יב) ויהי הגשם על הארץ** - ולהלן הוא אומר ויהי המבול, אלא כשהורידן הורידן ברחמים, שאם יחזרו יהיו גשמי ברכה, וכשלא חזרו היו למבול; **ארבעים יום וגו'**. אין יום ראשון מן המנין, לפי שאין לילו עמו, שהרי כתיב ביום הזה נבקעו כל מעינות, נמצאו ארבעים יום כלים בכ"ח בכסלו לר' אליעזר, שהחדשים נמנין כסדרן אחד מלא ואחד חסר, הרי י"ב ממרחשון וכ"ח מכסליו. **(יג) בעצם היום הזה** - למדך הכתוב שהיו בני דורו אומרים, אילו אנו רואים אותו נכנס לתיבה, אנו שוברין אותה והורגין אותה, אמר הקב"ה אני מכניסו לעיני כלם ונראה דבר מי יקום. **(יד) צפור כל כנף** - דבוק הוא, צפור של כל מין כנף, לרבות חגבים [כנף זה לשון נוצה, כמו ושסע אותו בכנפיו, שאפילו נוצתה עולה, אף כאן צפור כל מין מראית נוצה]. **(טז) ויסגור ה' בעדו** - הגין עליו שלא שברוה, הקיף התיבה דובים ואריות והיו הורגים בהם. ופשוטו של מקרא, סגר כנגדו מן המים, וכן כל בעד שבמקרא לשון כנגד הוא, בעד כל רחם, בעדך ובעד בניך, עור בעד עור, מגן בעדי, התפלל בעד עבדיך, כנגד עבדיך. **[שלישין] (יז) ותרם מעל הארץ** - משוקעת היתה במים י"א אמה, כספינה טעונה המשוקעת מקצתה במים, ומקראות שלפנינו יוכיחו. **(יח) ויגברו** - מאליהן. **(כ) חמש עשרה אמה מלמעלה** - למעלה של גובה כל ההרים, לאחר שהשוו המים לראשי ההרים. **(כב) נשמת רוח חיים** - נשימה של רוח חיים; **אשר בחרבה** - ולא דגים שבים. **(כג) וימח** - לשון ויפעל הוא, ואינו לשון ויפעל, והוא מגזרת ויפן ויבן. כל תיבה שסופה ה"א, כגון בנה, מחה, קנה, כשהוא נותן וי"ו יו"ד בראשה, נקוד בחירק תחת היו"ד; **אך נח** - לבד נח, זהו פשוטו. ומדרש אגדה, גונח וכוהה דם מטורח הבהמות והחיות. ויש אומרים שאיחר מזונות לארי והכישו, ועליו נאמר הן צדיק בארץ ישולם.

בראשית ח

[3] (א) ויזכור אלהים - זה השם מדת הדין הוא, ונהפכה למדת רחמים על ידי תפלת הצדיקים, ורשעתן של רשעים הופכת מדת רחמים למדת הדין, שנאמר וירא ה' כי רבה רעת האדם וגו' ויאמר ה' אמחה, והוא שם מדת רחמים; **ויזכור אלהים את נח** וגו'. מה זכר להם לבהמות, זכות שלא השחיתו דרכם קודם לכן, ושלא שמשו בתיבה; **ויעבר אלהים רוח** - רוח תנחומין והנחה עברה לפניו; **על הארץ** - על עסקי הארץ; **וישכו** - כמו כשוך חמת המלך, לשון הנחת חמה. **(ב) ויסכרו מעינות** - כשנפתחו כתיב כל מעינות, וכאן אין כתיב כל, לפי שנשתיירו מהם אותן שיש בהם צורך לעולם, כגון חמי טבריא וכיוצא בהם; **ויכלא** - וימנע, כמו לא תכלא רחמך, לא יכלה ממך. **(ג) מקצה המשימים ומאת יום** - התחילו לחסור והוא אחד בסיון. כיצד, בכ"ז בכסליו פסקו הגשמים, הרי ג' מכסליו, וכ"ט מטבת הרי ל"ב, ושבת ואדר וניסן ואייר קי"ח, הרי ק"נ. **(ד) בחדש השביעי** - סיון, והוא שביעי לכסליו שבו פסקו הגשמים; **בשבעה עשר יום** - מכאן אתה למד שהיתה התיבה משוקעת במים י"א אמה. שהרי כתיב בעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים, זה אב שהוא עשירי למרחשון לירידת גשמים, והם היו גבוהים על ההרים חמש עשרה אמה, וחסרו מיום אחד בסיון עד אחד באב, חמש עשרה אמה לששים יום, הרי אמה לד' ימים, נמצא שבי"ו בסיון לא חסרו אלא ד' אמות, ונחה התיבה ליום המחרת, למדת שהיתה משוקעת י"א אמה במים שעל ראשי ההרים. **(ה) בעשירי** וגו'. נראו ראשי ההרים. זה אב, שהוא עשירי למרחשון שהתחיל הגשם. ואם תאמר הוא אלול, ועשירי לכסליו שפסק הגשם, כשם שאתה אומר בחדש השביעי סיון והוא שביעי להפסקה, אי אפשר לומר כן, על כרחך שביעי אי אתה מונה אלא להפסקה, שהרי לא כלו ארבעים יום של ירידת גשמים ומאה וחמשים של תגבורת המים עד אחד בסיון, ואם אתה אומר שביעי לירידה אין זה סיון, והעשירי אי אפשר למנות אלא לירידה, שאם אתה אומר להפסקה והוא אלול, אי אתה מוצא בראשון באחד לחדש חרבו המים מעל הארץ, שהרי מקץ ארבעים משנראו ראשי ההרים שלח את העורב, וכ"א יום הוחיל בשליחות היונה, הרי ששים יום משנראו ראשי ההרים עד שחרבו פני האדמה. ואם תאמר באלול נראו, נמצא שחרבו במרחשון, והוא קורא אותו ראשון, ואין זה אלא תשרי, שהוא ראשון לבריאת עולם ולרבי יהושע הוא ניסן. **(ו) מקץ ארבעים יום** - משנראו ראשי ההרים; **את חלון התבה אשר עשה** - לצהר, ולא זה פתח התיבה העשוי לביאה ויציאה. **(ז) יצוא ושוב** - הולך ומקיף סביבות התיבה, ולא הלך בשליחותו, שהיה חושדו על בת זוגו, וכמו ששינו באגדת חלק; **עד יבשת המים** - פשוטו כמשמעו. אבל מדרש אגדה, מוכן היה העורב לשליחות אחרת, בעצירת גשמים בימי אליהו, שנאמר והעורבים מביאים לו לחם ובשר. **(ח) וישלח את היונה** - לסוף ז' ימים, שהרי כתיב ויחל עוד ז' ימים אחרים, מכלל זה אתה למד שאף בראשונה הוחיל ז' ימים; **וישלח** - אין זה לשון שליחות אלא לשון שלוח, שלחה ללכת לדרכה, ובזו יראה אם קלו המים, שאם תמצא מנוח לא תשוב אליו. **(י) ויחל** - לשון המתנה, וכן לי שמעו ויחלו, והרבה יש במקרא. **(יא) טרף בפיה** - אומר אני שזכר היה, לכן קוראו פעמים לשון זכר ופעמים לשון נקבה, לפי שכל יונה שבמקרא לשון נקבה, כמו כיונים על אפיקי מים רוחצות, כיוני הגאיות כלם הומות, כיונה פותה; **טרף** - חטף. ומדרש אגדה לשון מזון, ודרשו בפיה לשון מאמר, אמרה יהיו מזונותי מדורין כזית בידו של הקב"ה, ולא מתוקין כדבש בידי בשר ודם. **(יב) ויחל** - הוא לשון ויחל, אלא שזה לשון ויפעל וזה לשון ויתפעל, ויחל ויתמתן, ויחל ויתמתן. **(יג) בראשון** - לרבי אליעזר הוא תשרי ולרבי יהושע הוא ניסן; **חרבו** - נעשה כמין טיט, שקרמו פניה של מעלה. **(יד) בשבעה**

ועשירים - וירידתן בחדש השני ב"ז. אלו י"א ימים שהחמה יתירה על הלבנה, שמשפט דור המבול שנה תמימה היה; **יבשה** - נעשה גריד כהלכתה. **[4] [רביעי] (טז) אתה ואשתך** וגו'. איש ואשתו, כאן התיר להם תשמיש המטה. **(יז) הוצא** - הוצא כתיב היצא קרי, היצא, אמור להם שיצאו, הוצא, אם אינם רוצים לצאת הוציאם אתה; **ושדצו בארץ** - ולא בתיבה, מגיד שאף הבהמה והעוף נאסרו בתשמיש. **(יט) למשפחתיהם** - קבלו עליהם על מנת לידבק במינן. **(כ) מכל הבהמה הטהורה** - אמר, לא צוה לי הקדוש ברוך הוא להכניס מאלו ז' ז', אלא כדי להקריב קרבן מהם. **(כא) מנעריי** - מנעריי כתיב, משננער לצאת ממעי אמו נתן בו יצר הרע; **לא אסף** - **ולא אסף** - כפל הדבר לשבועה, הוא שכתוב אשר נשבעתי מעבור מי נח, ולא מצינו בה שבועה אלא זו שכפל דבריו, והיא שבועה, וכן דרשו חכמים במסכת שבועות. **(כב) עוד כל ימי הארץ** וגו' לא ישבתו. ו' עתים הללו שני חדשים לכל אחד ואחד, כמו ששינינו, חצי תשרי ומרחשון וחצי כסליו, זרע, חצי כסליו וטבת וחצי שבט, וקור, וכו' בבא מצינא **[ס"א עוד כל ימי כלומר תמיד, כמו עוד טומאתו בו]; קור** - קשה מחורף; **חורף** - עת זרע שעורים וקטנית החריפין להתבשל מהר. קור הוא חצי שבט ואדר וחצי ניסן **[קציר חצי ניסן ואייר וחצי סיון]; קיץ** - הוא זמן לקיטת תאנים, וזמן שמייבשים אותן בשדות, ושמו קיץ, כמו והלחם והקיץ לאכול הנערים; **חום** - הוא סוף ימות החמה, חצי אב ואלול וחצי תשרי, שהעולם חם ביותר, כמו ששינינו במסכת יומא, שלהי קייטא קשיא מקייטא; **ויום ולילה לא ישבתו** - מכלל ששבתו כל ימות המבול, שלא שמשו המזלות, ולא ניכר בין יום ובין לילה; **לא ישבתו** - לא יפסקו כל אלה מלהתנהג כסדרן.

בראשית ט

(ב) וחתכם - ואימתכם, כמו תראו חתת. ואגדה, לשון חיות, שכל זמן שתינוק בן יומו חי, אין אתה צריך לשומרו מן העכברים, עוג מלך הבשן מת, צריך לשומרו מן העכברים, שנאמר ומוראכם וחתכם יהיה, אימתי יהיה מוראכם על החיות כל זמן שאתם חיים. **(ג) לכם יהיה לאכלה** - שלא הרשיתי לאדם הראשון בשר אלא ירק עשב, ולכם, כירק עשב שהפקרתי לאדם הראשון, נתתי לכם את כל. **(ד) בשר בנפשו** - אסר להם אבר מן החי, כלומר, כל זמן שנפשו בו לא תאכלו הבשר; **בנפשו דמו** - בעוד נפשו בו; **בשר בנפשו לא תאכלו** - הרי אבר מן החי, ואף בנפשו דמו לא תאכלו, הרי דם מן החי. **(ה) ואך את דמכם** - אף על פי שהתירתי לכם נטילת נשמה בבהמה, את דמכם אדרוש מהשופך דם עצמו; **לנפשותיכם** - אף החונק עצמו, אף על פי שלא יצא ממנו דם; **מיד כל חיה** - לפי שחטאו דור המבול, והופקרו למאכל חיות רעות לשלוט בהן, שנאמר נמשל כבהמות נדמו, לפיכך הוצרך להזהיר עליהן את החיות; **ומיד האדם** - מיד ההורג במזיד ואין עדים, אני אדרוש; **מיד איש אחיו** - מיד שהוא אוהב לו כאח והרגו שוגג, אני אדרוש אם לא יגלה ויבקש על עונו לימחל, שאף השוגג צריך כפרה, ואם אין עדים לחייבו גלות והוא אינו נכנע, הקב"ה דורש ממנו. כמו שדרשו רבותינו והאלהים אנה לידו, במס' מכות, הקדוש ברוך הוא מזמנן לפונדק אחד וכו'. **(ו) באדם דמו ישפך** - אם יש עדים המיתוהו אתם, למה, כי בצלם וגו'; **עשה את האדם** - זה מקרא חסר, וצריך להיות עשה העושה את האדם, וכן הרבה במקרא. **(ז) ואתם פרו ורבו** - לפי פשוטו, הראשונה לברכה וכאן לצווי, ולפי מדרשו, להקיש מי שאינו עוסק בפריה ורביה לשופך דמים. **[5] [חמישי] (ט) ואני הנני** - מסכים אני עמך, שהיה נח דואג לעסוק בפריה ורביה, עד שהבטיחו הקב"ה שלא לשחת העולם עוד, וכן עשה, ובאחרונה אמר לו הנני מסכים לעשות קיום וחוזק ברית להבטחתי ואתן לך אות. **(י) חית הארץ אתכם** - הם המתהלכים עם הבריות; **מכל יצאי התיבה** - להביא שקצים

ורמשים; **לכל חית הארץ** - להביא המזיקין, שאינן בכלל החיה אשר אתכם. שאין הילוכן עם הבריות. **(יא) והקמתי** - אעשה קיום לבריתי, ומהו קיומו, את הקשת, כמו שמסיים והולך. **(יב) לדרת עולם** - נכתב חסר, שיש דורות שלא הוצרכו לאות, לפי שצדיקים גמורים היו, כמו דורו של חזקיהו מלך יהודה, ודורו של רבי שמעון בן יוחאי. **(יד) בענני ענן** - כשתעלה במחשבה לפני להביא חשך ואבדון לעולם. **(טו) בין אלהים ובין כל נפש חיה** - בין מדת הדין של מעלה ובניכס, שהיה לו לכתוב ביני ובין כל נפש חיה, אלא זהו מדרשו, כשתבא מדת הדין לקטרג עליכם **[לחייב אתכם]**, אני רואה את האות ונזכר. **(יז) זאת אות הברית** - הראהו הקשת ואמר לו, הרי האות שאמרתי. **[שישי] (יח) וחם הוא אבי כנען** - למה הוצרך לומר כאן, לפי שהפרשה עסוקה ובאה בשכרותו של נח, שקלקל בה חם ועל ידו נתקלל כנען, ועדיין לא כתב תולדות חם ולא ידענו שכנען בנו, לפיכך הוצרך לומר כאן וחם הוא אבי כנען. **(כ) ויהל** - עשה עצמו חולין, שהיה לו לעסוק תחלה בנטיעה אחרת; **איש האדמה** - אדוני האדמה, כמו איש נעמי; **ויטע כרם** - כשנכנס לתיבה הכנים עמו זמורות ויחורי תאנים. **(כא) אהלה** - אהלה כתיב, רמז ל' שבטים שנקראו על שם שומרון שנקראת אהלה, שגלו על עסקי היין, שנאמר השותים במזרקי יין; **ויתגל** - לשון ויתפעל. **(כב) וירא חם אבי כנען** - יש מרבוינו אומרים כנען ראה והגיד לאביו, לכך הוזכר על הדבר ונתקלל; **וירא את ערות אביו** - יש אומרים סרסו ויש אומרים רבעו. **(כג) ויקח שם ויפת** - אין כתיב ויקחו אלא ויקח, לימד על שם שנתאמן במצוה יותר מיפת, לכך זכו בניו לטלית של ציצית, ויפת זכה לקבורה לבניו, שנאמר אתן לגוג מקום שם קבר. וחם שבזה את אביו, נאמר בזרעו כן ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף וחשופי שת וגו'; **ופניהם אהורנית** - למה נאמר פעם שניה, מלמד שכשקברו אצלו והוצרכו להפוך עצמם לכסותו, הפכו פניהם אהורנית. **(כד) בנו הקטן** - הפסול והבזוי, כמו הנה קטן נתתיך בגוים בזוי. **(כה) ארור כנען** - אתה גרמת לי שלא אוליד בן רביעי אחר לשמשני, ארור בנך רביעי להיות משמש את זרעם של אלו הגדולים, שהוטל עליהם טורח עבודתי מעתה. ומה ראה חם שסרסו, אמר להם לאחיו, אדם הראשון שני בנים היו לו, והרג זה את זה בשביל ירושת העולם, ואבינו יש לו ג' בנים ועודנו מבקש בן רביעי. **[6] (כו) ברוך ה' אלהי שם** - שעתיד לשמור הבטחתו לזרעו לתת להם את ארץ כנען; **ויהי** - להם כנען למס עובד. **(כז) יפת אלהים ליפת** - מתורגם; יפתי, ירחיב; **וישכון באהלי שם** - ישרה שכינתו בישראל. ומדרש חכמים, אף על פי שיפת אלהים ליפת, שבנה כורש שהיה מבני יפת בית שני, לא שרתה בו שכינה, והיכן שרתה, במקדש ראשון שבנה שלמה שהיה מבני שם; **ויהי כנען עבד** - אף משיגלו בני שם, ימכרו להם עבדים מבני כנען.

בראשית י

(ב) ותירס - זו פרס. **(ח) להיות גבור** - להמריד כל העולם על הקדוש ברוך הוא בעצת דור הפלגה. **(ט) גבור ציד** - צד דעתן של בריות בפיו, ומטען למרוד במקום; **לפני ה'** - מתכוין להקניטו על פניו; **על כן יאמר** - על כל אדם מרשיע בעזות פנים, יודע רבונו ומתכוין למרוד בו, יאמר, זה, כנמרוד גבור ציד. **(יא) מן הארץ** - כיון שראה אשור את בניו שומעין לנמרוד, ומורדין במקום לבנות המגדל, יצא מתוכם. **(יב) העיר הגדולה** - היא נינוה, שנאמר ונינוה היתה עיר גדולה לאלהים. **(יג) להבים** - שפניהם דומים ללהב. **(יד) פתרוסים ואת כסלוחים אשר יצאו משם פלשתים** - משניהם יצאו, שהיו פתרוסים וכסלוחים מחליפין משכב נשותיהם אלו לאלו, ויצאו מהם פלשתים. **(יח) ואחר נפצו** - מאלה נפוצו משפחות הרבה. **(יט) גבול** - סוף ארצו. כל גבול לשון

סוף וקצה; **באמה** - שם דבר. ולי נראה כאדם האומר לחבירו, גבול זה מגיע עד אשר תבא לגבול פלוני. **(כ) ללשונותם בארצותם** - אף על פי שנחלקו ללשונות וארצות, כלם בני חם הם. **(כא) אבי כל בני עבר** - הנהר היה שם; **אחי יפת הגדול** - איני יודע אם יפת הגדול, אם שם, כשהוא אומר שם בן מאת שנה וגו' שנתים אחר המבול, הוי אומר יפת הגדול, שהרי בן ת"ק שנה היה נח כשהתחיל להוליד, והמבול היה בשנת שש מאות שנה, נמצא שהגדול בבניו היה בן מאה שנה, ושם לא הגיע למאה עד שנתים אחר המבול; **אחי יפת** - ולא אחי חם, שאלו שניהם כבדו את אביהם, וזה בזהו. **(כה) נפלגה** - נתבלבלו הלשונות, ונפוצו מן הבקעה, ונתפלגו בכל העולם, למדנו שהיה עבר נביא, שקרא שם בנו על שם העתיד. ושנינו בסדר עולם שבסוף ימיו נתפלגו, שאם תאמר בתחלת ימיו, הרי יקטן אחיו צעיר ממנו, והוליד כמה משפחות קודם לכן, שנאמר ויקטן ילד וגו', ואחר כך ויהי כל הארץ וגו', ואם תאמר באמצע ימיו, לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש, הא למדת, שבשנת מות פלג נתפלגו; **יקטן** - שהיה עניו ומקטין עצמו, לכך זכה להעמיד כל המשפחות הללו. **(כו) חצרמות** - על שם מקומו, דברי אגדה.

בראשית יא

[7] [שביעי] (א) שפה אחת - לשון הקודש; **ודברים אחדים** - באו בעצה אחת ואמרו, לא כל הימנו שיבור לו את העליונים, נעלה לרקיע ונעשה עמו מלחמה. דבר אחר, על יחידו של עולם. דבר אחר ודברים אחדים **[ס"א דברים חדים]** אמרו אחת לאלף ותרנ"ו שנים הרקיע מתמוטט, כשם שעשה בימי המבול, ובאו ונעשה לו סמוכות. **(ב) בנסעם מקדם** - שהיו יושבים שם, כדכתיב למעלה ויהי מושבם וגו' הר הקדם, ונסעו משם לתור להם מקום להחזיק את כלם, ולא מצאו אלא שנער. **(ג) איש אל רעהו** - אומה לאומה, מצרים לכוש, וכוש לפוט, ופוט לכנען; **הבה** - הזמינו עצמכם. כל הבה לשון הזמנה הוא, שמכינים עצמן ומתחברים למלאכה או לעצה או למשא. הבה הזמינו אפרקליי"ר בלעז; **לבנים** - שאין אבנים בבבל שהיא בקעה; **ונשרפה לשרפה** - כך עושין הלבנים שקורים טוול"ש שורפים אותם בכבשן; **לחמר** - לטוח הקיר. **(ד) פן נפוץ** - שלא יביא עלינו שום מכה להפיצנו מכאן. **(ה) וירד ה' לראות** - לא הוצרך לכך, אלא בא ללמד לדיינים, שלא ירשיעו הנידון עד שיראו ויבינו. במדרש רבי תנחומא; **בני האדם** - אלא בני מי, שמא בני חמורים וגמלים, אלא בני אדם הראשון, שכפה את הטובה ואמר האשה אשר נתתה עמדי, אף אלו כפו בטובה למרוד במי שהשפיעם טובה ומלטם מן המבול. **(ו) הן עם אחד** - כל טובה זו יש עמהן שעם אחד הם ושפה אחת לכולן, ודבר זה החלו לעשות; **ההלם** - כמו אמרם עשותם, להתחיל הם לעשות; **לא יבצר מהם** וגו' לעשות. בתמיה. יבצר לשון מניעה כתרגומו, ודומה לו יבצור רוח נגידים. **(ז) הבה נרדה** - בבית דינו נמלך מענותנותו יתירה; **הבה** - מדה כנגד מדה, אמרו הבה נבנה, והוא כנגד מדד ואמר הבה נרדה; **ונבלה** - ונבלבל נר"ן משמש בלשון רבים, וה"א אחרונה יתירה, כה"א של נרדה **לא ישימעו** - זה שואל לבנה וזה מביא טיט, וזה עומד עליו ופוצע את מוחו. **(ח) ויפץ ה' אותם משם** - בעולם הזה, מה שאמרו פן נפוץ נתקיים עליהם, הוא שאמר שלמה מגורת רשע היא תבואנו. **(ט) ומשם הפיצם** - למד שאין להם חלק לעולם הבא, וכי אי זו קשה של דור המבול או של דור הפלגה, אלו לא פשטו יד בעיקר, ואלו פשטו יד בעיקר להלחם בו, ואלו נשטפו ואלו לא נאבדו מן העולם, אלא שדור המבול היו גזלנים והיתה מריבה ביניהם, לכך נאבדו, ואלו היו נוהגים אהבה וריעות ביניהם, שנאמר שפה אחת ודברים אחדים, למדת ששנאו המחלוקת וגדול השלום. **(י) שם בן מאת שנה** - כשהוליד את ארפכשד שנתים אחר המבול. **(כח) על פני תרח אביו** - בחיי אביו,

ומדרש אגדה, יש אומרים שעל ידי אביו מת, שקבל תרח על אברם בנו לפני נמרוד, על שכתת את צלמיו והשליכם לכבשן האש, והרן יושב ואומר בלבו, אם אברם נוצח, אני משלו, ואם נמרוד נוצח, אני משלו, וכשניצל אברם אמרו לו להרן משל מי אתה, אמר להם הרן משל אברם אני, השליכוהו לכבשן האש ונשרף, וזהו אור כשדים. ומנחם פירש, אור, בקעה, וכן באורים כבדו ה', וכן מאורת צפעוני, כל חור ובקע עמוק קרוי אור. **(כט) יסכה** - זו שרה, על שם שסוכה ברוח הקודש, ושהכל סוכין ביפיה **[ס"א כמו שנאמר ויראו אותה שרי פרעה]**. ועוד יסכה לשון נסיכות. כמו שרה לשון שררה. **(לא) ויצאו אתם** - ויצא תרח ואברם עם לוט ושרי. **(לב) וימת תרח בחרן** - לאחר שיצא אברם מחרן ובא לארץ כנען והיה שם יותר משישים שנה, שהרי כתיב ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן, ותרח בן שבעים שנה היה כשנולד אברם, הרי קמ"ה לתרח כשיצא אברם מחרן, עדיין נשארו משנותיו הרבה, ולמה הקדים הכתוב מיתתו של תרח ליציאתו של אברם, שלא יהא הדבר מפורסם לכל ויאמרו לא קיים אברם את כבוד אביו, שהניחו זקן והלך לו, לפיכך קראו הכתוב מת **[ס"א ועוד]** שהרשעים אף בחייהם קרוים מתים, והצדיקים אף במיתתן קרוים חיים, שנאמר ובניהו בן יהוידע בן איש חי; **בחרן** - הנו"ן הפוכה, לומר לך עד אברם חרון אף של מקום.

פרשת לך לך

בראשית יב

(א) לך לך - להנאתך ולטובתך, ושם אעשך לגוי גדול וכאן אי אתה זוכה לבנים, ועוד שאודיע טבעך בעולם. **(ב) ואעשך לגוי גדול** - לפי שהדרך גורמת לשלשה דברים, ממעטת פריה ורביה, וממעטת את הממון, וממעטת את השם, לכך הוזקק לשלשה ברכות הללו, שהבטיחו על הבנים ועל הממון ועל השם **[ס"א וזהו ואגדלה שמך, הריני מוסיף אות על שמך, שעד עכשיו שמך אברם מכאן ואילך אברהם, ואברהם עולה רמ"ח, כנגד אבריו של אדם. ברש"י ישן]**; **ואברכך** - בממון. ב"ר; **והיה ברכה** - הברכות נתונות בידך, עד עכשיו היו בידך, ברכתי לאדם ונח, ומעכשיו אתה תברך את אשר תחפוץ. ב"ר. דבר אחר ואעשך לגוי גדול, זה שאומרים אלהי אברהם, ואברכך, זה שאומרים אלהי יצחק, ואגדלה שמך, זה שאומרים אלהי יעקב, יכול יהיו חותמין בכולן, תלמוד לומר והיה ברכה, בך חותמין ולא בהם; **מאריך** - והלא כבר יצא משם עם אביו ובא עד לחרן, אלא כך אמר לו, התרחק עוד משם וצא מבית אביך; **אשר אראך** - לא גלה לו הארץ מיד, כדי לחבבה בעיניו, ולתת לו שכר על כל דבור ודבור. כיוצא בו את בנך את יחידיך אשר אהבת את יצחק, כיוצא בועל אחד ההרים אשר אומר אליך, כיוצא בו וקרא עליה את הקריאה אשר אנכי דובר אליך. **(ג) ונברכו בך** - יש אגדות רבות. וזהו פשוטו, אדם אומר לבנו תהא כאברהם, וכן כל ונברכו בך שבמקרא, וזה מוכיח, בך יברך ישראל לאמר ישימך אלהים כאפרים וכמנשה. **(ה) אשר עשו בחרן** - שהכניסן תחת כנפי השכינה, אברהם מגייר את האנשים ושרי מגיירת הנשים, ומעלה עליהם הכתוב כאילו עשאו **[לכך כתיב אשר עשו]**. ופשוטו של מקרא, עבדים ושפחות שקנו להם, כמו עשה את כל הכבוד הזה **[לשון קנין]**, וישראל עושה חיל, לשון קונה וכונס. **(ו) ויעבור אברם בארץ** - נכנס לתוכה; **עד מקום שכם** - להתפלל על בני יעקב כשיבאו להלחם בשכם; **אלון מורה** - היא שכם, הראהו הר גריזים והר עיבל ששם קבלו ישראל שבועת התורה; **והכנעני אז בארץ** - היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שם, שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו, שנאמר ומלכי צדק מלך שלם, לפיכך ויאמר אל אברם לזרעך אתן

את הארץ הזאת, עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם. **(ז) ויבן שם מזבחה** - על בשורת הזרע ועל בשורת ארץ ישראל. **(ח) ויעתק משם** - אהלו; **מקדם לבית אל** - במזרחה של בית אל, נמצאת בית אל במערבו הוא שנאמר בית אל מים; **אהלה** - אהלה כתיב, בתחלה נטע את אהל אשתו, ואחר כך את שלו. ב"ר; **ויבן שם מזבחה** - נתנבא שעתידין בניו להכשל שם על עון עכן, והתפלל שם עליהם. **(ט) הלוך ונסוע** - לפרקים יושב כאן חדש או יותר ונסוע משם, ונוטה אהלו במקום אחר, וכל מסעיו הנגבה, ללכת לדרומה של ארץ ישראל, והיא לצד ירושלים **[פי' ירושלים היא באמצע העולם, וסוף ארץ ישראל]** שהיא בחלקו של יהודה, שנטלו בדרומה של ארץ ישראל הר המוריה שהיא נחלתו ב"ר. **(י) רעב בארץ** - באותה הארץ לבדה, לנסותו אם ירהר אחר דבריו של הקב"ה, שאמר לו ללכת אל ארץ כנען, ועכשיו משיאו לצאת ממנה. **(יא) הנה נא ידעתי** - מדרש אגדה, עד עכשיו לא הכיר בה, מתוך צניעות שבשניהם, ועכשיו הכיר בה על ידי מעשה. דבר אחר, מנהג העולם שעל ידי טורח הדרך אדם מתבזה, וזאת עמדה ביופיה. ופשוטו של מקרא, הנה נא הגיע השעה שיש לדאג על יפך, ידעתי זה ימים רבים כי יפת מראה את, ועכשיו אנו באים בין אנשים שחורים ומכוערים, אחיהם של כושים, ולא הורגלו באשה יפה. ודומה לו, הנה נא אדני סורו נא. **(יג) למען ייטב לי בעבורך** - יתנו לי מתנות. **[שני] (יד) ויהי כבוא אברם מצרימה** - היה לו לומר כבואם מצרימה, אלא למד שהטמין אותה בתיבה, ועל ידי שתבעו את המכס, פתחו וראו אותה. **(טו) ויהללו אתה אל פרעה** - הללוהו ביניהם, לומר הגונה זו למלך. **(טז) ולאברם היטיב** - פרעה בעבורה. **(יז) וינגע ה' וגו'**. במכת ראתן לקה, שהתשמיש קשה לו; **ואת ביתו** - כתרגומו ועל אינש ביתיה **[ומדרשו לרבות כותליו עמודיו וכליו, ברש"י ישן]**; **על דבר שרי** - על פי דבורה, אומרת למלאך הך, והוא מכה. **(יט) קח ולך** - לא כאבימלך שאמר לו הנה ארצי לפניך, אלא אמר לו לך ואל תעמוד, שהמצרים שטופי זמה הם, שנאמר וזרמת סוסים זרמתם. **(כ) ויצו עליו** - על אודותיו, לשלחו ולשמרו; **וישלחו** - כתרגומו ואלויאו.

בראשית יג

[2] (א) ויעל אברם וגו' הנגבה - לבא לדרומה של ארץ ישראל, כמו שאמר למעלה הלוך ונסוע הנגבה, להר המוריה, ומכל מקום כשהוא הולך ממצרים לארץ כנען, מדרום לצפון הוא מהלך, שארץ מצרים בדרומה של ארץ ישראל, כמו שמוכיח במסעות ובגבולי הארץ. **(ב) כבד מאד** - טעון משאות. **(ג) וילך למסעיו** - כשחזר ממצרים לארץ כנען, היה הולך ולן באכסניות שלן בהם בהליכתו למצרים, למדך דרך ארץ שלא ישנה אדם מאכסניא שלו. דבר אחר, בחזרתו פרע הקפותיו; **מנגב** - ארץ מצרים בדרומה של ארץ כנען. **(ד) אשר עשה שם בראשונה ויקרא שם** - ואשר קרא שם אברם בשם ה'. וגם יש לומר ויקרא שם עכשיו בשם ה'. **[שלישי] (ה) ההלך את אברם** - מי גרם שהיה לו זאת, הליכתו עם אברם. **(ו) ולא נשא אותם** - לא היתה יכולה להספיק מרעה למקניהם, ולשון קצר הוא, וצריך להוסיף עליו, כמו ולא נשא אותם מרעה הארץ, לפיכך כתב ולא נשא בלשון זכר. **(ז) ויהי ריב** - לפי שהיו רועיו של לוט רשעים, ומרעים בהמתם בשדות אחרים, ורועי אברם מוכיחים אותם על הגזל, והם אומרים נתנה הארץ לאברם ולו אין יורש, ולוט יורשו, ואין זה גזל, והכתוב אומר והכנעני והפרזי אז יושב בארץ, ולא זכה בה אברם עדיין. **(ח) אנשים אחים** - קרובים. ומדרש אגדה דומין בקלסתר פנים. **(ט) אם השמאל ואימנה** - בכל אשר תשב **[אשב]** לא אתרחק ממך, ואעמוד לך למגן ולעזר, וסוף דבר הוצרך לו, שנאמר וישמע אברם כי נשבה אחיו וגו'; **אימנה** - אימין את עצמי, כמו ואשמאילה אשמאיל את עצמי. ואם תאמר

היה לו לינקד ואיימינה, כך מצינו במקום אחר אם יש להמין, ואין נקוד להיימין. (י) **כי בלה משקה** - ארץ נחלי מים; **לפני שחת ה' את סדום ואת עמורה** - היה אותו מישור; **כגן ה'** - לאילנות; **כארץ מצרים** - לזרעים; **באכה צער** - עד צוער. ומדרש אגדה דורשו לגנאי, על שהיו שטופי זמה בחר לו לוט בשכונתם. במסכת הוריות. (יא) **כבר** - מישור כתרמומו; **מקדם** - נסע מאצל אברם [למזרח], והלך לו למערבו של אברם, נמצא נוסע ממזרח למערב. ומדרש אגדה הסיע עצמו מקדמונו של עולם, אמר, אי אפשר לא באברם ולא באלהיו. (יב) **ויהלך** - נטע אהלים לרועיו ולמקנהו עד סדום. (יג) **ואנשי סדום רעים** - ואף על פי כן לא נמנע לוט מלשכון עמהם. ורבותינו למדו מכאן שם רשעים ירקב; **רעים** - בגופם; **והטאים** - בממונם **לה' מאד** - יודעים רבונם ומתכוונים למרוד בו. (יד) **אחרי הפרד לוט** - כל זמן שהרשע עמו, היה הדבור פורש ממנו [ולעיל שהיה לוט אצלו וכתוב וירא ה' אל אברם, באותה שעה כשר היה, וק"ל]. (טז) **אשר אם יוכל איש** - כשם שאי אפשר לעפר להמנות, כך זרעך לא ימנה. (יח) **ממרא** - שם אדם.

בראשית יד

[רביעי] (א) אמרפל - הוא נמרוד, שאמר לאברהם פול לתוך כבשן האש; **מלך גוים** - מקום יש ששמו גוים. על שם שנתקבצו שמה מכמה אומות ומקומות, והמליכו איש עליהם, ושמו תדעל. (ב) **ברע** - רע לשמים ורע לבריות; **ברשע** - שנתעלה ברשע; **שנאב** - שונא אביו שבשמים; **שמאבר** - שם אבר לעוף ולקפוז, ולמרוד בהקב"ה; **בלע** - שם העיר. (ג) **עמק השדים** - כך שמו, על שם שהיו בו שדות הרבה. ומדרש אגדה יש הרבה; **הוא ים המלח** - לאחר זמן נמשך הים לתוכו ונעשה ים המלח. ומדרש אגדה אומר, שנתבקעו הצורים סביבותיו ונמשכו יאורים לתוכו. (ד) **שתיים עשרה שנה עבדו** - חמשה מלכים הללו את כדרלעומר. (ה) **ובארבע עשרה שנה** - למרדן; **בא כדרלעומר** - לפי שהוא היה בעל המעשה, נכנס בעובי הקורה; **והמלכים וגו'**. אלו שלשה מלכים; **הזוזים** - הם זמזומים. **[3] (ו) בהרים** - בהר שלהם; **איל פארן** - כתרמומו מישור. ואומר אני, שאין איל לשון מישור, אלא מישור של פארן איל שמו, ושל ממרא אלוני שמו, ושל ירדן ככר שמו, ושל שטים אבל שמו, אבל השטים, וכן בעל גד בעל שמו, וכולן מתורגמין מישור, וכל אחד שמו עליו; **על המדבר** - אצל המדבר, כמו ועליו מטה מנשה. (ז) **עין משפט הוא קדש** - על שם העתיד, שעתידין משה ואהרן להשפט שם על עסקי אותו העין, והם מי מריבה. ואונקלוס תרגמו כפשוטו, מקום שהיו בני המדינה מתקבצים שם לכל משפט; **שדה העמלקי** - עדיין לא נולד עמלק, ונקרא על שם העתיד; **בחצצן תמר** - הוא עין גדי, מקרא מלא ביהושפט. (ט) **ארבעה מלכים וגו'**. ואף על פי כן נצחו המועטים, להודיעך שגבורים היו, ואף על פי כן לא נמנע אברהם מלרדוף אחריהם. (י) **בארית בארית חמר** - בארות הרבה היו שם, שנוטלים משם אדמה לטיט של בנין. ומדרש אגדה, שהיה הטיט מוגבל בהם, ונעשה נס למלך סדום שיצא משם, לפי שהיו באומות מקצתן שלא היו מאמינין שניצול אברהם מאור כשדים מכבשן האש, וכיון שיצא זה מן החמר האמינו באברהם למפרע; **הרה נסו** - להר נסו, הרה כמו להר, כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה ה"א בסופה. ויש חילוק בין הרה לההרה שה"א שבסוף התיבה עומדת במקום למ"ד שבראשה, אבל **[ס"א זן]** אינה עומדת במקום למ"ד, ונקודה **[ס"א לנקוד]** פתח תחתיה, והרי הרה כמו להר, או כמו אל הר, ואינו מפרש לאיזה הר, אלא שכל אחד נס באשר מצא הר תחלה. וכשהוא נותן ה"א בראשה לכתוב ההרה או המדברה, פתורונו כמו אל ההר או כמו לההר **[להר]**, ומשמע לאותו הר הידוע ומפורש בפרשה. (יב) **והוא יושב בסדום** - מי גרם לו זאת, ישיבתו בסדום. (יג) **ויבא הפליט** - לפי פשוטו

זה עוג שפלט מן המלחמה, והוא שכתוב כי רק עוג נשאר מיתר הרפאים, וזהו נשאר, שלא הרגוהו אמרפל וחביריו כשהכו הרפאים בעשתרות קרנים. תנחומא. ומדרש בראשית רבה, זה עוג שפלט מדור המבול, וזהו מיתר הרפאים, שנאמר הנפילים היו בארץ וגו', ומתכוין שיהרג אברם וישא את שרה; **העברי** - שבא מעבר הנהר; **בעלי ברית אברם** - שכרתו עמו ברית [ס"א, דבר אחר שהשיאו לו עצה על המילה כמו שמפורש במקום אחר]. **(יד) וירק** - כתרגומו וזרז, וכן והריקותי אחריכם חרב, אזדיין בחרבי עליכם, וכן אריק חרבי, וכן והרק חנית וסגור; **הניכיו** - חנכו כתיב [ס"א קרי], זה אליעזר שחנכו למצות, והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן חנוך לנער, חנוכת המזבח, חנוכת הבית, ובלע"ז קורין לו אינצני"ר וברש"י כ"י אישטרייני"ר; **שמונה עשר** וגו'. רבותינו אמרו אליעזר לבדו היה, והוא מנין גימטריא של שמו; **עד דן** - שם תשש כחו, שראה שעתידין בניו להעמיד שם עגל. **(טו) ויחלק עליהם** - לפי פשוטו סרס המקרא, ויחלק הוא ועבדיו עליהם לילה, כדרך הרודפים שמתפלגים אחר הנרדפים כשבורחים זה לכאן וזה לכאן; **לילה** - כלומר אחר שחשכה לא נמנע מלרדפם. ומדרש אגדה, שנחלק הלילה, ובחצות הראשון נעשה לו נס, וחציו השני נשמר ובא לו לחצות לילה של מצרים; **עד הובה** - אין מקום ששמו חובה, ודן קורא חובה, על שם עבודת אלילים שעתידה להיות שם. **(יז) עמק שוה** - כך שמו, ותרגומו למישר מפנא, פנוי מאילנות ומכל מכשול; **עמק המלך** - בית ריסא דמלכא, בית ריס אחד, שהוא שלשים קנים, שהיה מיוחד למלך לצחק שם. ומדרש אגדה, עמק שהושוו שם כל האומות, והמליכו את אברהם עליהם לנשיא אלהים ולקצין. **(יח) ומלכי צדק** - מדרש אגדה הוא שם בן נח; **להם ויין** - כך עושים ליגיעי מלחמה, והראה לו שאין בלבו עליו על שהרג את בניו. ומדרש אגדה, רמז לו על המנחות ועל הנסכים שיקריבו שם בניו. **(יט) קנה שמים וארץ** - כמו עושה שמים וארץ, על ידי עשייתן קנאן להיות שלו. **(כ) אשר מגן** - אשר הסגיר, וכן אמגנך ישראל; **ויתן לו** - אברם; **מעשר מכל** - אשר לו, לפי שהיה כהן. **[חמישי] (כא) תן לי הנפש [הגופים מן]** השבי שלי שהצלת, החזר לי הגופים לבדם. **[4] (כב) הרמתי ידי** - לשון שבועה, מרים אני את ידי לאל עליון, וכן בי נשבעת, נשבע אני, וכן נתתי כסף השדה קח ממני, נותן אני לך כסף השדה וקחהו ממני. **(כג) אם מחוט ועד שרוך נעל** - אעכב לעצמי מן השבי; **ואם אקה מכל אשר לך** - ואם תאמר לתת לי שכר מבית גנזיך, לא אקה; **ולא תאמר** וגו'. שהקב"ה הבטיחני לעשרני, שנאמר ואברכך וגו'. **(כד) הנערים** - עבדי אשר הלכו אתי, ועוד ענר אשכול וממרא וגו', ואף על פי שעבדי נכנסו למלחמה, שנאמר הוא ועבדיו ויכם, וענר וחביריו ישבו על הכלים לשמור, אפלו הכי הם יקחו חלקם, וממנו למד דוד, שאמר כחלק היווד למלחמה וכחלק היושב על הכלים יחדיו יחלוקו, ולכן נאמר ויהי מהיום ההוא ומעלה וישימה לחוק ומשפט, לא נאמר והלאה, לפי שכבר נתן החוק בימי אברהם.

בראשית טו

(א) אחר הדברים האלה - כל מקום שנאמר אחר, סמוך. אחרי, מופלג. אחר הדברים האלה, אחר שנעשה לו נס זה שהרג את המלכים, והיה דואג ואומר שמא קבלתי שכר על כל צדקותי, לכך אמר לו המקום אל תירא אברם; **אנכי מגן לך** - מן העונש, שלא תענש על כל אותן נפשות שהרגת, ומה שאתה דואג על קבול שכרך, שכרך הרבה מאד. **(ב) הולך עירי** - מנחם בן סרוק פירשו לשון יורש, וחבר לו ער ועונה, עירי בלא יורש, כאשר תאמר ובכל תבואתי תשרש, תעקר שרשיה, כך לשון עירי חסר בנים ובלע"ז דעזענפאט"ס. ולי נראה ער ועונה, מגזרת ולבי ער, ועירי לשון חורבן, וכן ערו ערו, וכן ערות יסוד, וכן ערער תתערער, וכן כי ארזה ערה; **ובן משק ביתי** - כתרגומו, שכל ביתי

ניזון על פיו, כמו ועל פיו ישק, אפטרופא שלי, ואילו היה לי בן היה בני ממונה על שלי; **דמשק** - לפי התרגום מדמשק היה, ולפי מדרש אגדה שרדף המלכים עד דמשק, ובגמרא שלנו דרשו נוטריקון, דולה ומשקה מתורת רבו לאחרים. **(ג) הן לי לא נתת זרע** - ומה תועלת בכל אשר תתן לי. **(ה) ויוצא אתו החוצה** - לפי פשוטו הוציאו מאהלו לחוץ לראות הכוכבים. ולפי מדרשו, אמר לו צא מאצטגנינות שלך שראית במזלות שאינך עתיד להעמיד בן, אברם אין לו בן, אבל אברהם יש לו בן, וכן שרי לא תלד, אבל שרה תלד, אני קורא לכם שם אחר וישתנה המזל. דבר אחר, הוציאו מחללו של עולם והגביהו למעלה מן הכוכבים, וזהו לשון הבטה מלמעלה למטה. **(ו) והאמן בה'** - לא שאל לו אות על זאת, אבל על ירושת הארץ שאל לו אות, ואמר לו במה אדע; **ויחשבה לו צדקה** - הקב"ה חשבה לאברם לזכות ולצדקה, על האמונה שהאמן בו. דבר אחר במה אדע, לא שאל לו אות, אלא אמר לפניו, הודיעני באיזה זכות יתקיימו בה, אמר לו הקב"ה בזכות הקרבנות. **[שישי] (ט) עגלה משלשת** - שלשה עגלים רמז לשלשה פרים, פר יום הכפורים ופר העלם דבר של צבור ועגלה ערופה; **ועז משלשת** - רמז לשעיר הנעשה בפנים, ושעירי מוספין של מועד ושעיר חטאת יחיד; **ואיל משולש** - אשם ודאי ואשם תלוי, וכבשה של חטאת יחיד; **ותור וגוזל** - תור ובן יונה. **(י) ויבחר אתם** - חלק כל אחד לשני חלקים. ואין המקרא יוצא מידי פשוטו, לפי שהיה כורת ברית עמו לשמור הבטחתו להוריש לבניו את הארץ, כדכתיב ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר וגו', ודרך כורתי ברית לחלק בהמה ולעבור בין בתריה, כמה שנאמר להלן העוברים בין בתרי העגל, אף כאן תנור עשן ולפיד אש אשר עבר בין הגזרים, הוא שלוחו של שכינה שהוא אש; **ואת הצפור לא בחר** - לפי שהאומות עובדי כוכבים ומזלות נמשלו לפרים ואילים ושעירים, שנאמר סבבוני פרים רבים וגו', ואומר האיל אשר ראית בעל הקרנים, מלכי מדי ופרס, ואומר הצפיר והשעיר, מלך יון. וישראל נמשלו לבני יונה, שנאמר יונתי בחגוי הסלע, לפיכך בתר הבהמות, רמז על האומות שיהיו כלין והולכין, ואת הצפור לא בחר, רמז שיהיו ישראל קיימין לעולם. **[5] (יא) העיט** - הוא עוף, ועל שם שהוא עט ושואף אל הנבלות לטוש עלי אוכל, כמו ותעט אל השלל; **על הפגרים** - על הבתרים **[ס"א הפגרים מתרגמין פגליא, אלא מתוך שהורגלו לתרגם איש בתרו ויהב פלגיא, נתחלף להם תיבת פגליא לפלגיא, ותרגמו הפגרים פלגיא, וכל המתרגם כן טועה, לפי שאין להקיש בתרים לפגרים, שבתרים תרגמו פלגיא, ופגרים תרגמו פגליא לשון פגול, כמו פגול הוא, לשון פגר [כך שמעתי מפי רבינו יהודה ב"ר שמואל].** וכן הגירסא ברש"י כ"י ובכ"י אחרת כתיב כך פי' רבינו מאיר ב"ר שמואל; **וישב** - לשון נשיבה והפרחה, כמו ישב רוחו, רמז שיבא דוד בן ישי לכלותם, ואין מניחים אותו מן השמים, עד שיבוא מלך המשיח. **(יב) והנה אימה וגו'.** רמז לצרות וחשך של גליות. **(יג) כי גר יהיה זרעך** - משנולד יצחק עד שיצאו ישראל ממצרים ארבע מאות שנה, כיצד, יצחק בן ששים שנה כשנולד יעקב, ויעקב כשירד למצרים אמר ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה, הרי ק"ץ, ובמצרים היו מאתיים ועשר כמנין רד"ו, הרי ארבע מאות שנה. ואם תאמר במצרים היו ארבע מאות, הרי קהת מיורדי מצרים היה, צא וחשוב שנותיו של קהת ושל עמרם, ושמונים של משה שהיה כשיצאו ישראל ממצרים, אין אתה מוצא אלא שלש מאות וחמשים, ואתה צריך להוציא מהן כל השנים שחי קהת אחר לידת עמרם, ושחי עמרם אחר לידת משה; **בארץ לא להם** - ולא נאמר בארץ מצרים, אלא לא להם, משנולד יצחק ויגר אברהם וגו', ויגר יצחק בגר, ויעקב גר בארץ חם, לגור בארץ באנו. **(יד) וגם את הגוי** - וגם, לרבות ארבע מלכיות, שאף הם כלים על ששעבדו את ישראל; **דן אנכי** - בעשר מכות; **ברכוש גדול** - בממון גדול כמו שנאמר וינצלו את מצרים. **(טו) ואתה תבא** - ולא תראה כל אלה; **אל**

אבותיך - אביו עובד עבודה זרה והוא מבשרו שיבא אליו, למדך שעשה תרח תשובה; **תקבר בשיבה טובה** - בשרו שיעשה ישמעאל תשובה בימיו, ולא יצא עשו לתרבות רעה בימיו, ולפיכך מת ה' שנים קודם זמנו, ובו ביום מרד עשו. **(טז) ודור רביעי ישובו הנה** - לאחר שיגלו למצרים יהיו שם ג' דורות, והרביעי ישובו לארץ הזאת, לפי שבארץ כנען היה מדבר עמו וזכרת ברית זה, כדכתיב לתת לך את הארץ הזאת לרשתה, וכן היה, יעקב ירד למצרים, צא וחשוב דורותיו, יהודה פרץ וחצרון, וכלב בן חצרון מבאי הארץ היה; **כי לא שלם עון האמורי** - להיות משתלח מארצו עד אותו זמן, שאין הקב"ה נפרע מאומה עד שתתמלא סאתה, שנאמר בסאסאה בשלחה תריבנה. **(יז) ויהי השמש באה** - כמו ויהי הם מריקים שקיהם, ויהי הם קוברים איש, כלומר ויהי דבר זה; **השמש באה** - שקעה; **ועלטה היה** - חשך היום; **והנה תנור עשן וגו'**. רמז לו שיפלו המלכיות עובדי אלילים בגיהנם; **באה** - טעמו למעלה, לכך הוא מבואר שבא כבר, ואם היה טעמו למטה באל"ף, היה מבואר כשהיא שוקעת, ואי אפשר לומר כן, שהרי כבר כתוב ויהי השמש לבא, והעברת תנור עשן לאחר מכאן היתה, נמצא שכבר שקעה. וזה חילוק בכל תיבה לשון נקבה שיסודה שתי אותיות, כמו בא, קם, שב, כשהטעם למעלה לשון עבר הוא, כגון זה, וכגון ורחל באה, קמה אלומתי, הנה שבה יבמתך, וכשהטעם למטה הוא לשון הווה, דבר שנעשה עכשיו והולך, כמו באה עם הצאן, בערב היא באה ובבקר היא שבה. **(יח) לזרעך נתתי** - אמירתו של הקב"ה כאילו היא עשויה; **הנהר הגדול נהר פרת** - לפי שהוא דבוק לארץ ישראל קוראהו גדול, אף על פי שהוא מאוחר בארבעה נהרות היוצאים מעדן, שנאמר והנהר הרביעי הוא פרת, משל הדיוט, עבד מלך מלך, הדבק לשחור וישתחוו לך. **(יט) את הקיני** - עשר אומות יש כאן, ולא נתן להם אלא שבעה גוים, והשלשה אדום ומואב ועמון, והם קיני קניזי קדמוני, עתידים להיות ירושה לעתיד, שנאמר אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם. **(כ) ואת הרפאים** - ארץ עוג, שנאמר בה ההוא יקרא ארץ רפאים.

בראשית טז

(א) שפחה מצרית - בת פרעה היתה, כשראה נסים שנעשו לשרה, אמר, מוטב שתהא בתי שפחה בבית זה, ולא גבירה בבית אחר. **(ב) אולי אבנה ממנה** - לימד על מי שאין לו בנים שאינו בנוי אלא הרוס; **אבנה ממנה** - בזכות שאכניס צרתי לתוך ביתי; **לקול שרי** - לרוח הקדש שבה. **(ג) ותקח שרה** - לקחתה בדברים אשריך שזכית לידבק בגוף קדוש כזה; **מקץ עשר שנים** - מועד הקבוע לאשה ששהתה עשר שנים ולא ילדה לבעלה חייב לישא אחרת; **לשבת אברם** וגו'. מגיד, שאין ישיבת חוצה לארץ עולה לו מן המנין, לפי שלא נאמר לו ואעשך לגוי גדול עד שיבא לארץ ישראל. **[6] (ד) ויבא אל הגר ותהר** - מביאה ראשונה; **ותקל גבירתה בעיניה** - אמרה, שרה זו אין סתרה כגלויה, מראה עצמה כאילו היא צדקת, ואינה צדקת, שלא זכתה להריון כל השנים הללו, ואני נתעברתי מביאה ראשונה. **(ה) חמסי עליך** - חמס העשוי לי, עליך אני מטיל העונש, כשהתפללת להקב"ה מה תתן לי ואנכי הולך ערירי, לא התפללת אלא עליך, והיה לך להתפלל על שנינו, והייתי אני נפקדת עמך. ועוד, דברייך אתה חומס ממני, שאתה שומע בזיוני ושותק; **אנכי נתתי שפחתי וגו' ביני וביניך** - כל ביניך שבמקרא חסר, וזה מלא, קרי ביה וביניך **[ר"ל נוכח לנקבה]**, שהכניסה עין הרע בעיבורה של הגר והפילה עובריה, הוא שהמלאך אומר להגר הנך הרה, והלא כבר הרתה והוא מבשר לה שתהר, אלא מלמד שהפילה הריון הראשון. **(ו) ותענה שרי** - היתה משעבדת בה בקושי. **(ז) אי מזה באת** - מהיכן באת. יודע היה, אלא ליתן לה פתח ליכנס עמה בדברים. ולשון אי מזה, איה המקום שתאמר עליו מזה אני באה. **(ט) ויאמר לה מלאך ה' וגו'**. על כל אמירה היה שלוח

לה מלאך אחר, לך נאמר מלאך בכל אמירה ואמירה. **(יא) הנך הרה** - כשתשובי תהרי, כמו הנך הרה, דאשת מנוח; **וילדת בן** - כמו וילדת, ודומה לו ישבת בלבנון מקוננת בארזים; **וקראת שמו** - צווי הוא, כמו שאומר לזכר וקראת את שמו יצחק. **(יב) פרא אדם** - אוהב מדברות לצוד חיות, כמו שכתוב ויהי רובה קשת וישב במדבר פארן; **ידו בכל** - לסטים; **ויד כל בו** - הכל שונאין אותו ומתגרין בו; **ועל פני כל אחיו ישכון** - שיהיה זרעו גדול. **(יג) אתה אל ראי** - נקוד חט"ף קמ"ץ, מפני שהוא שם דבר, אלוה הראיה, שרואה בעלבון של עלובין **[ס"א דבר אחר אתה אל ראי, ומשמע שהוא רואה הכל, ואין שום דבר רואה אותו]**; **הגם הלם** - לשון תימה, וכי סבורה הייתי שאף היום במדברות, ראיתי שלוחו של מקום, אחרי רואי אותם בביתו של אברהם, ששם היתה רגילה לראות מלאכים, ותדע שהיתה רגילה לראותם, שהרי מנוח ראה את המלאך פעם אחת ואמר מות נמות, וזו ראתה ארבעה זה אחר זה ולא חרדה. **(יד) באר להי רואי** - כתרגומו בירא דמלאך קימא איתחזי עלה. **(טו) ויקרא אברם שם** וגו'. אף על פי שלא שמע אברהם דברי המלאך שאמר וקראת שמו ישמעאל, שרתה רוח הקודש עליו וקראו ישמעאל. **(טז) ואברם בן שמונים** וגו'. לשבחו של ישמעאל נכתב, להודיע שהיה בן י"ג שנה כשנימול, ולא עכב.

בראשית יז

(א) אני אל שדי - אני הוא שיש די באלהותי לכל בריה, לפיכך התהלך לפני, ואהיה לך לאלוה ולפטרון. וכן כל מקום שהוא במקרא פירושו כך, די שלו, והכל לפי הענין; **התהלך לפני** - כתרגומו פלח קדמי, הדבק בעבודתי; **והיה תמים** - אף זה צווי אחר צווי, היה שלם בכל נסיונותי. ולפי מדרשו, התהלך לפני במצות מילה, ובדבר הזה תהיה תמים, שכל זמן שהערלה בך אתה בעל מום לפני. דבר אחר והיה תמים, עכשיו אתה חסר ה' איברים, ב' עינים, ב' אזנים, וראש הגויה, אוסיף לך אות על שמך, ויהיו מנין אותיותיך רמ"ח, כמנין אברייך. **(ב) ואתנה בריתי** - ברית של אהבה, וברית הארץ להורישה לך על ידי מצוה זו. **(ג) ויפל אברם על פניו** - ממורא השכינה, שעד שלא מל לא היה בו כח לעמוד ורוח הקדש נצבת עליו, וזהו שנאמר בבלעם נופל וגלוי עינים, בברייאת דר"א מצאתי כן. **(ה) כי אב המון גוים** - לשון נוטריקון של שמו, ורי"ש שהיתה בו בתחלה, שלא היה אב אלא לארם שהוא מקומו, ועכשיו אב לכל העולם, ואפילו רי"ש שהיתה בו מתחלה לא זזה ממקומה, שאף יו"ד של שרי נתרעמה על השכינה, עד שהוסיפה ליהושע, שנאמר ויקרא משה להושע בן נון יהושע. **(ו) ונתתיך לגוים** - ישראל ואדום, שהרי ישמעאל כבר היה לו ולא היה מבשרו עליו. **[7] [שביעיז] (ז) והקמזתי את בריתי** - ומה היא הברית, להיות לך לאלהים. **(ח) לאהוזה עולם** - ושם אהיה להם לאלהים, אבל **[בר ישראל]** הדר בחוצה לארץ כמי שאין לו אלוה. **(ט) ואתה** - וי"ו זו מוסיף על ענין ראשון, אני הנה בריתי אתך, ואתה הוי זהיר לשמרו, ומה היא שמירתה. זאת בריתי אשר תשמרו המול לכם וגו'. **(י) ביני וביניכם** וגו'. אותם של עכשיו; **ובין זרעך אחריו** - העתידין להוולד אחריו; **המול** - כמו להמול, כמו שאתה אומר עשות כמו לעשות. **(יא) ונמלתם** - כמו ומלתם, והנו"ן בו יתירה ליסוד הנופל בו לפרקים, כמו נ' של נושך ונ' של נושא. ונמלתם כמו ונשאתם, אבל ימול לשון יפעל, כמו יעשה, יאכל. **(יב) יליד בית** - שילדתו השפחה בבית; **מקנת כסף** - שקנאו משונולד. **(יג) המול ימול יליד ביתך**. כאן כפל עליו, ולא אמר לשמונה ימים, ללמדך שיש יליד בית נמול לאחר **[ס"א לאחד]** שמנה ימים, כמו שמפורש במסכת שבת. **(יד) וערל זכר**. כאן למד שהמילה באותו מקום שהוא ניכר בין זכר לנקבה; **אשר לא ימול** - משיגיע לכלל עונשין ונכרתה, אבל אביו אין ענוש עליו כרת, אבל עובר בעשה; **ונכרתה הנפש** - הולך ערירי ומת קודם זמנו. **(טו) לא תקרא את שמה שרי** -

דמשמע שרי לי ולא לאחרים, כי שרה סתם שמה, שתהא שרה על כל. **(טז) וברכתי אתה** - ומה היא הברכה, שחזרה לנערותה שנאמר היתה לי עדנה; **וברכתי** - בהנקת שדים כשנצרכה לכך ביום משתה של יצחק, שהיו מרגנים עליהם שהביאו אסופי מן השוק ואומרים בננו הוא, והביאה כל אחת בנה עמה ומניקתה לא הביאה, והיא היניקה את כולם. הוא שנאמר הניקה בנים שרה ב"ר רמזו במקצת. **(יז) ויפל אברהם על פניו ויצחק** - זה תרגם אונקלוס לשון שמחה וחד, ושל שרה לשון מחוך, למדת שאברהם האמין ושמח, ושרה לא האמינה ולגלגה, וזהו שהקפיד הקב"ה על שרה ולא הקפיד על אברהם; **הלבן** - יש תמיהות שהן קיימות, כמו הנגלה נגליתי, הרואה אתה, אף זו היא קיימת, וכך אמר בלבן, הנעשה חסד זה לאחר מה שהקב"ה עושה לי; **ואם שרה הבת תשעים שנה** - היתה כדאי לילד, ואף על פי שדורות הראשונים היו מולידים בני ת"ק שנה, בימי אברהם נתמעטו השנים כבר, ובא תשות כח בעולם, וצא ולמד מעשרה דורות שמנח ועד אברהם, שמיהרו תולדותיהן בני ס' ובני ע'. **(יח) לו ישמעאל יחיה** - הלואי שיחיה ישמעאל, איני כדאי לקבל מתן שכר כזה; **יחיה לפניך** - יחיה ביראתך, כמו התהלך לפני, פלח קדמי. **(יט) אבל** - לשון אמתת דברים, וכן אבל אשמים אנחנו, אבל בן אין לה; **וקראת את שמו יצחק** - על שם הצחוק. ויש אומרים, על שם העשרה נסיונות, וצ' שנה של שרה, וח' ימים שנימול, וק' שנה של אברהם [ס"א, ואת בריתי למה נאמר, הרי כבר כתיב ואתה את בריתי תשמור אתה וזרעך וגו', אלא לפי שאומר והקמותי וגו', יכול בני ישמעאל ובני קטורה בכלל הקיום, תלמוד לומר והקמותי את בריתי אתו, ולא עם אחרים. ואת בריתי אקים את יצחק למה נאמר, אלא למד שהיה קדוש מבטן. דבר אחר, אמר רבי אבא, מכאן למד קל וחומר בן הגבירה מבן האמה, כתיב הנה ברכתי אותו והפריתי אותו, והרביתי אותו זה ישמעאל, וקל וחומר ואת בריתי אקים את יצחק]; **את בריתי** - ברית המילה תהא מסורה לזרעו של יצחק. **(כ) שנים עשר נשיאים** - כעננים יכלו, כמו נשיאים ורוח. **(כב) מעל אברהם** - לשון נקיה הוא כלפי שכניה, ולמדנו שהצדיקים מרכבתו של מקום. **(כג) בעצם היום** - בו ביום שנצטווה, ביום ולא בלילה, לא נתיירא לא מן הגוים ולא מן הליצנים, ושלא יהיו אויביו ובני דורו אומרים, אילו ראינוהו לא הנחנוהו למול ולקיים מצותו של מקום; **וימל** - לשון ויפעל. **(כד) בהמולו** - בהפעלו כמו בהבראם; **[בהמולו]** נטל אברהם סכין, ואחז בערלתו ורצה לחתוך, והיה מתירא שהיה זקן, מה עשה הקב"ה שלח ידו ואחז עמו, שנאמר וכוות עמו הברית, לו לא נאמר, אלא עמו, בראשית רבה. רש"י ישן]. **(כה) בהמולו את בשר ערלתו** - באברהם לא נאמר את, לפי שלא היה חסר אלא חתוך בשר, שכבר נתמעך על ידי תשמיש, אבל ישמעאל שהיה ילד, הוזקק לחתוך ערלה ולפרוע המילה, לכך נאמר בו את. **(כו) בעצם היום הזה** - שמלאו לאברהם צ"ט שנה ולישמעאל שלש עשרה שנים, נמול אברהם וישמעאל בנו.

פרשת וירא

בראשית יח

(א) וירא אליו - לבקר את החולה, אמר רבי חמא בר חנינא, יום שלישי למילתו היה, ובא הקב"ה ושאל בשלומי; **באלוני ממרא** - הוא שנתן לו עצה על המילה, לפיכך נגלה אליו בחלקו; **ישב** - ישב כתיב, בקש לעמוד, אמר לו הקב"ה שב ואני אעמוד, ואתה סימן לבניך שעתיד אני להתיצב בעדת הדיינים והן יושבין, שנאמר אלהים נצב בעדת אל; **פתח האהל** - לראות אם יש עובר ושב ויכניסם בביתו; **כחם היום** - הוציא הקב"ה חמה מנרתיקה שלא להטריחו באורחים, ולפי שראהו מצטער

שלא היו אורחים באים, הביא מלאכים עליו בדמות אנשים. **(ב) והנה שלשה אנשים** - אחד לבשר את שרה, ואחד להפוך את סדום, ואחד לרפאות את אברהם, שאין מלאך אחד עושה שתי שליחות, תדע לך שכן, כל הפרשה הוא מזכירן בלשון רבים, ויאכלו, ויאמרו אליו, ובבשורה נאמר ויאמר שוב אשוב אליך, ובהפיכת סדום הוא אומר כי לא אוכל לעשות דבר לבלתי הפכי, ורפאל שרפא את אברהם הלך משם להציל את לוט, הוא שנאמר ויהי כהוציאם אותם החוצה ויאמר המלט על נפשך, למדת שהאחד היה מציל; **נצבים עליו** לפניו, כמו ועליו מטה מנשה אבל לשון נקיה הוא כלפי המלאכים; **וירא** - מהו וירא וירא שני פעמים, הראשון כמשמעו, והשני לשון הבנה, נסתכל שהיו נצבים במקום אחד, והבין שלא היו רוצים להטריחו, ואף על פי שיודעים היו שיצא לקראתם, עמדו במקומם לכבודו, ולהראותו שלא רצו להטריחו, וקדם הוא ורץ לקראתם. בבבא מציעא כתיב נצבים עליו, וכתיב וירץ לקראתם, כד חזיוהו דהוה שרי ואסר פירשו הימנו, מיד וירץ לקראתם. **(ג) ויאמר אדני אם נא וגו'**. לגדול שבהם אמר, וקראם כולם אדונים, ולגדול אמר אל נא תעבור, וכיון שלא יעבור הוא, יעמדו חבריו עמו, ובלשון זה הוא חול. דבר אחר, קדש, והיה אומר להקב"ה להמתין לו עד שירוך ויכניס את האורחים, ואף על פי שכתוב אחר וירץ לקראתם, האמירה קודם לכן היתה, ודרך המקראות לדבר כן, כמו שפירשתי אצל לא ידון רוחי באדם, שנכתב אחר ויולד נח, ואי אפשר לומר, אלא אם כן קודם גזרת ק"ך שנה. ושתי הלשונות בבראשית רבה. **(ד) יקח נא** - על ידי שליח, והקב"ה שלם לבניו על ידי שליח, שנאמר וירם משה את ידו ויך את הסלע; **ורחצו רגליכם** - כסבור שהם ערביים, שמשחתחים לאבק רגליהם, והקפיד שלא להכניס עבודת אלילים לביתו, אבל לוט שלא הקפיד, הקדים לינה לרחיצה, שנאמר ולינו ורחצו רגליכם; **תחת העץ** - תחת האילן. **(ה) וסעדו לבכם** - בתורה בנביאים ובכתובים מצינו דפתא סעדתא דלבא. בתורה, וסעדו לבכם. בנביאים, סעד לבך פת לחם. בכתובים, ולחם לבב אנוש יסעד. אמר רבי חמא, לבבכם אין כתיב כאן, אלא לבכם, מגיד שאין יצר הרע שולט במלאכים; **אחר תעבורו** - אחר כך תלכו; **מי על כן עברתם** - כי הדבר הזה אני מבקש מכם, מאחר שעברתם עלי לכבודי; **מי על כן** - כמו על אשר, וכן כל כי על כן שבמקרא, כי על כן באו בצל קורתי, כי על כן ראיתי פניך, כי על כן לא נתתיה, כי על כן ידעת חנותנו. **(ו) קמה סלת** - סלת לעוגות. קמה לעמילן של טבחים, לכסות את הקדירה לשאוב את הזוהמא. **(ז) בן בקר רך וטוב** - ג' פרים היו, כדי להאכילן ג' לשונות בחרדל; **אל הנער** - זה ישמעאל, לחנכו במצות. **(ח) ויקח חמאה וגו'**. ולחם לא הביא, לפי שפירסה שרה נדה, שחזר לה אורח כנשים אותו היום, ונטמאת העיסה; **חמאה** - שומן החלב שקולטין מעל פניו; **ובן הבקר אשר עשה** - אשר תקן, קמא קמא שתקן, אמטי ואיתי קמייהו; **ויאכלו** - נראו כמו שאכלו, מכאן שלא ישנה אדם מן המנהג. **(ט) ויאמרו אליו** - נקוד על אי"ו שבאליו, ותניא רבי שמעון בן אלעזר אומר, כל מקום שהכתב רבה על הנקודה, אתה דורש הכתב וכו', וכאן הנקודה רבה על הכתב אתה דורש הנקודה, שאף לשרה שאלו איז אברהם למדנו שישאל אדם באכסניא שלו לאיש על האשה ולאשה על האיש. בבבא מציעא איתא, יודעין היו מלאכי השרת שרה אמנו היכן היתה, אלא להודיע שצנועה היתה, כדי לחבבה על בעלה, אמר רבי יוסי בר חנינא, כדי לשגר לה כוס של ברכה; **הנה באהל** - צנועה היא. **(י) כעת חיה** - כעת הזאת לשנה הבאה, ופסח היה, ולפסח הבא נולד יצחק, מדלא קרינן כעת אלא כעת כעת חיה. כעת הזאת שתהא חיה לכם, שתהיו כלכם שלמים וקיימים; **שוב אשוב** - לא בשרו המלאך שישבו אליו, אלא בשליחותו של מקום אמר לו, כמו ויאמר לה מלאך ה' הרבה ארבה, והוא אין בידו להרבות, אלא בשליחותו של מקום, אף כאן בשליחותו של מקום אמר לו כן **[אלישע**

אמר לשונמית למועד הזה כעת חיה את חובקת בן, ותאמר אל אדני איש האלהים אל תכזב בשפחתך, אותן המלאכים שבשרו את שרה אמרו למועד אשוב, אמר לה אלישע, אותן המלאכים שהם חיים וקיימים לעולם, אמרו למועד אשוב, אבל אני בשר ודם, שהיום חי ומחר מת, בין חי ובין מת למועד הזה וגו'; **והוא אהריו** - הפתח היה אחר המלאך. **(יא) חדל להיות** - פסק ממנה; **אורח כנשים** - אורח נדות. **(יב) בקרבה** - מסתכלת במעיה ואמרה, אפשר הקרבים הללו טעונים ולד, השדים הללו שצמקו מושכין חלב. תנחומא; **עדינה** - צחצוח בשר, ולשון משנה משיר את השער ומעדן את הבשר. דבר אחר, לשון עידן זמן וסת נדות. **(יג) האף אמנם** - הגם אמת אלד; **ואני זקנתי** - שנה הכתוב מפני השלום, שהרי היא אמרה ואדני זקן. **(יד) היפלא** - כתרגומו היתכסי, וכי שום דבר מופלא ומופרד ומכוסה ממני מלעשות כרצוני; **למועד** - לאותו מועד המיועד שקבעתי לך אתמול, למועד הזה בשנה האחרת. **[2] [שני] (טו) כי יראה וגו'** כי צחקת. הראשון משמש לשון דהא הוא, שנותן טעם לדבר ותכחש שרה לפי שיראה. והשני משמש בלשון אלא, ויאמר לא כדברך הוא אלא צחקת, שאמרו רבותינו כי משמש בד' לשונות, אי, דלמא, אלא, דהא. **(טז) וישקיפו** - כל השקפה שבמקרא לרעה, חוץ מהשקיפה ממעון קדשך, שגדול כח מתנות עניים, שהופך מדת הרוגז לרחמים; **לשלחם** - ללותם, כסבור אורחים הם. **(יז) המכסה אני** - בתמיה; **אשר אני עושה** - בסדום, לא יפה לי לעשות דבר זה שלא מדעתו, אני נתתי לו את הארץ הזאת, וחמשה כרכין הללו שלו הן, שנאמר גבול הכנעני מצידון וגו' באכה סדומה ועמורה וגו', קראתי אותו אברהם, אב המון גוים, ואשמיד את הבנים ולא אודיע לאב שהוא אוהבי. **(יח) ואברהם היו יהיה** - מדרש אגדה זכר צדיק לברכה, הואיל והזכירו ברכו. ופשוטו, וכי ממנו אני מעלים, והרי הוא חביב לפני להיות לגוי גדול, ולהתברך בו כל גויי הארץ. **(יט) כי ידעתי** - לשון חבה, כמו מודע לאישה, הלא בועז מודעתנו, ואדעך בשם, ואמנם עיקר לשון כולם אינו אלא לשון ידיעה, שהמחבב את האדם מקרבו אצלו ויודעו ומכירו. ולמה ידעתי, למען אשר יצוה, לפי שהוא מצוה את בניו עלי, לשמור דרכי. ואם תפרשהו כתרגומו, יודע אני בו שיצוה את בניו וגו', אין למען נופל על הלשון; **יצוה** - לשון הווה, כמו ככה יעשה איוב **[על פי ה' יחנו]**; **למען הביא** - כך הוא מצוה לבניו, שמרו דרך ה' כדי שיביא ה' על אברהם וגו'. על בית אברהם לא נאמר, אלא על אברהם, למדנו כל המעמיד בן צדיק כאלו אינו מת. **(כ) ויאמר ה'** - אל אברהם, שעשה כאשר אמר שלא יכסה ממנו; **כי רבה** - כל רבה שבמקרא הטעם למטה בבי"ת, לפי שהן מתורגמין גדולה, או גדלה והולכת, אבל זה טעמו למעלה ברי"ש, לפי שמתורגם גדלה כבר, כמו שפירשתי ויהי השמש באה, הנה שבה יבמתך. **(כא) ארדה נא** - למד לדיינים שלא יפסקו דיני נפשות אלא בראיה, הכל כמו שפרשתי בפרשת הפלגה. דבר אחר, ארדה נא לסוף מעשיהם; **הכצעקתה** - של מדינה; **הבאה אלי עשו** - וכן עומדים במרדם, כלה אני עושה בהם, ואם לא יעמדו במרדן, אדעה מה אעשה, להפרע מהן ביסורין ולא אכלה אותן. וכיוצא בו מצינו במקום אחר, ועתה הורד עדיך מעליך ואדעה מה אעשה לך, ולפיכך יש הפסק נקודת פסיק בין עשו לכלה, כדי להפריד תיבה מחברתה. ורבותינו דרשו הכצעקתה, צעקת ריבה אחת, שהרגוה מיתה משונה, על שנתנה מזון לעני, כמפורש בחלק. **(כב) ויפנו משם** - ממקום שאברהם ליום שם; **ואברהם עודנו עומד לפני ה'** - והלא לא הלך לעמוד לפניו, אלא הקב"ה בא אצלו ואמר לו זעקת סדום ועמורה כי רבה, והיה לו לכתוב וה' עודנו עומד לפני אברהם, אלא תיקון סופרים הוא זה **[אשר הפכוהו ז"ל לכתוב כן]**. **(כג) ויגש אברהם** - מצינו הגשה למלחמה ויגש יואב וגו', הגשה לפיוס ויגש אליו יהודה, והגשה לתפלה ויגש אליהו הנביא, ולכל אלה נכנס אברהם, לדבר קשות ולפיוס ולתפלה; **האף תספה** - הגם

תספה. ולתרגום של אונקלוס שתרגומו לשון רוגז, כך פירושו, האף ישאך שתספה צדיק עם רשע. **(כד) אולי יש חמשים צדיקים** - עשרה צדיקים לכל כרך וכרך, כי ה' מקומות יש. **(כה) הלילה לך** - ואם תאמר לא יצילו הצדיקים את הרשעים, למה תמית הצדיקים; **הלילה לך** - חולין הוא לך, יאמרו כך הוא אומנתו, שוטף הכל צדיקים ורשעים, כך עשית לדור המבול ולדור הפלגה; **כדבר הזה** - לא הוא ולא כיוצא בו; **הלילה לך** - לעולם הבא; **השופט כל הארץ** - נקוד בחט"ף פת"ח ה"א של השופט, לשון תמיה, כי מי שהוא שופט לא יעשה משפט אמת. **(כו) אם אמצא בסדום וגו' לכל המקום**. לכל הכרכים, לפי שסדום היתה מטרפולין וחשובה מכולם, תלה בה הכתוב. **(כז) ואנכי עפר ואפר** - וכבר הייתי ראוי להיות עפר על ידי המלכים, ואפר על ידי נמרוד, לולי רחמין אשר עמדו לי. **(כח) התשחית בהמשה** - והלא הן ט' לכל כרך, ואתה צדיקו של עולם תצטרף עמהם. **(כט) אולי ימצאון שם ארבעים** - וימלטו ד' הכרכים. וכן שלשים יצילו ג' מהם, או עשרים יצילו ב' מהם, או עשרה יצילו אחת מהם. **(לא) הואלתי** - רציתי, כמו ויואל משה. **(לב) אולי ימצאון שם עשרה** - על פחות לא ביקש, אמר, דור המבול היו ח', נח ובניו ונשיהם, ולא הצילו על דורם, ועל ט' על ידי צירוף כבר בקש ולא מצא. **(לג) וילך ה' וגו'**. כיון שנשתתק הסניגור הלך לו הדיין; **ואברהם שב למקומו** - נסתלק הדיין, נסתלק הסניגור, והקטיגור מקטרג, לפיכך יובאו שני המלאכים סדומה להשחית. אחד להשחית את סדום, ואחד להציל את לוט, והוא אותו שבא לרפאות את אברהם, והשלישי שבא לבשר את שרה, כיון שעשה שליחותו נסתלק לו.

בראשית יט

[3] [שלישין] (א) המלאכים - ולהלן קראם אנשים, כשהיתה שכינה עמהם קראם אנשים. דבר אחר, אצל אברהם שכחו גדול, והיו המלאכים תדירין אצלו כאנשים, קראם אנשים, ואצל לוט קראם מלאכים; **בערב** - וכי כל כך שהו המלאכים מחברון לסדום, אלא מלאכי רחמים היו, וממתנים שמא יוכל אברהם ללמד עליהם סגוריא; **ולוט ישב בשער סדום** - ישב כתיב, אותו היום מינוהו שופט עליהם; **וירא לוט וגו'**. מבית אברהם למד לחזור על האורחים. **(ב) הנה נא אדני** - הנה נא אתם אדונים לי, אחר שעברתם עלי. דבר אחר הנה נא, צריכים אתם לתת לב על הרשעים הללו שלא יכירו בכם, וזו היא עצה נכונה; **סורו נא** - עקמו את הדרך לביתי דרך עקלתון, שלא יכירו שאתם נכנסים שם, לכך נאמר סורו; **ולינו ורחצו רגליכם** - וכי דרכן של בני אדם ללון תחלה ואחר כך לרחוץ, ועוד שהרי אברהם אמר להם תחלה ורחצו רגליכם, אלא כך אמר לוט, אם כשיבאו אנשי סדום ויראו שכבר רחצו רגליהם, יעלילו עלי ויאמרו, כבר עברו שני ימים או שלשה שבאו לביתך ולא הודעתנו, לפיכך אמר, מוטב שיתעכבו כאן באבק רגליהם, שיהיו נראין כמו שבאו עכשיו, לפיכך אמר לינו תחלה, ואחר כך רחצו; **ויאמרו לא** - ולאברהם אמרו כן תעשה, מכאן שמסרבין לקטן ואין מסרבין לגדול; **כי ברחוב נלין** - הרי כי משמש בלשון אלא, שאמרו לא נסור אל ביתך אלא ברחובה של עיר נלין. **(ג) ויסרו אליו** - עקמו את הדרך לצד ביתו; **ומצות אפה** - פסח היה. **(ד) טרם ישכבו ואנשי העיר אנשי סדום** - כך נדרש בבראשית רבה, טרם ישכבו, ואנשי העיר היו בפיהם של מלאכים, שהיו שואלים ללוט מה טיבם ומעשיהם, והוא אומר להם רובם רשעים, עודם מדברים בהם, ואנשי סדום וגו'. ופשוטו של מקרא, ואנשי העיר אנשי רשע, נסבו על הבית, ועל שהיו רשעים נקראים אנשי סדום, כמו שאמר הכתוב, ואנשי סדום רעים וחטאים; **כל העם מקצה** - מקצה העיר עד הקצה, שאין אחד מהם מוחה בידם, שאפילו צדיק אחד אין בהם. **(ה) ונדעה אותם** - במשכב זכר, כמו אשר לא ידעו איש. **(ו) האל** - כמו האלה; **כי על כן באו** - כי הטובה הזאת תעשו לכבודי, על אשר

באו בצל קורת. תרגום בטלל שריתי, תרגום של קורה שרותא. (ט) **ויאמרו גש הלאה** - קרב להלאה, כלומר התקרב לצדדין ותתרחק ממנו, וכן כל הלאה שבמקרא לשון רחוק, כמו זרה הלאה, הנה החצי ממך והלאה. גש הלאה, המשך להלן, בלשון לע"ז טריטי דנו"ש, ודבר נזיפה הוא, לומר, אין אנו חוששים לך, ודומה לו קרב אליך אל תגש בי, וכן גשה לי ואשבה, המשך לצדדין בעבורי ואשב אצלך. אתה מליץ על האורחין, איך מלאך לבך. על שאמר להם על הבנות אמרו לו גש הלאה, לשון נחת, ועל שהיה מליץ על האורחים אמרו, האחד בא לגור, אדם נכרי יחידי אתה בינינו שבאת לגור, וישפוט שפוט, ונעשית מוכיח אותנו; **הדלת** - דלת הסובבת לנעול ולפתוח. (יא) **פתח** - הוא החלל שבו נכנסין ויוצאין; **בסנורים** - מכת עורון; **מקטן ועד גדול** - הקטנים התחילו בעבירה תחלה, שנאמר מנער ועד זקן, לפיכך התחילה הפורענות מהם. (יב) **עוד מי לך פה** - פשוטו של מקרא, מי לך עוד בעיר הזאת, חוץ מאשתך ובנותיך שבבית; **התן ובניך ובנותיך** - אם יש לך חתן או בנים ובנות, הוצא מן המקום; **ובניך** - בני בנותיך הנשואות. ומדרש אגדה, עוד, מאחר שעושין נבלה כזאת, מי לך פתחון פה ללמד סגוריא עליהם, שכל הלילה היה מליץ עליהם טובות. קרי ביה מי לך פה. (יד) **התניו** - שתי בנות נשואות היו לו בעיר; **לקחי בנותיו** - שאותן שבבית ארוסות להם. (טו) **ויאיצו** - כתרגומו ודחיקו, מהרוהו; **הנמצאות** - המזומנות לך בבית להצילם. ומדרש אגדה יש, וזה ישובו של מקרא; **תספה** - תהיה כלה, עד תום כל הדור, מתורגם, עד דסף כל דרא. (טז) **ויתמהמה** - כדי להציל את ממונו; **ויהזיקו** - אחד מהם היה שליח להצילו, וחבירו להפוך סדום, לכך נאמר ויאמר המלט, ולא נאמר ויאמרו. (יז) **המלט על נפשך** - דיך להציל נפשות אל תחוס על הממון; **אל תביט אחריך** - אתה הרשעת עמהם, ובזכות אברהם אתה ניצול, אינך כדאי לראות בפורענותם ואתה ניצול; **בכל הכמר** - ככר הירדן; **ההרה המלט** - אצל אברהם ברח, שהוא יושב בהר, שנאמר ויעתק משם ההרה, ואף עכשיו היה יושב שם, שנאמר אל המקום אשר היה שם אהלו בתחלה, ואף על פי שכתוב ויאהל אברם וגו', אהלים הרבה היו לו, ונמשכו עד חברון. המלט לשון השמטה, וכן כל אמלטה שבמקרא, אשמוצי"ר בלע"ז, וכן והמליטה זכר, שנשמט העובר מן הרחם. כצפור נמלטה, לא יכלו מלט משא, להשמיט משא הרעי שבנקביהם. (יח) **אל נא אדני** - רבותינו אמרו שם זה קדש, שנאמר בו להחיות את נפשי, מי שיש בידו להמית ולהחיות, ותרגומו בבעו כען ה'; **אל נא** - אל נא תאמר אלי להמלט ההרה; **נא** - לשון בקשה. (יט) **פן תדבקני הרעה** - כשהייתי אצל אנשי סדום, היה הקב"ה רואה מעשי ומעשי בני העיר, והייתי נראה צדיק וכדאי להנצל, וכשאבא אצל צדיק, אני כרשע, וכן אמרה הצרפית לאלהיה כי באת אלי להזכיר את עוני, עד שלא באת אצלי, היה הקב"ה רואה מעשי ומעשי עמי ואני צדקת ביניהם, ומשבאת אצלי, לפי מעשי אני רשעה. [4] (כ) **העיר הזאת קרובה** - קרובה ישיבתה, נתיישרה מקרוב, לפיכך לא נתמלאה סאתה עדיין, ומה היא קריבתה, מדור הפלגה שנתפלגו האנשים והתחילו להתישב איש איש במקומו, והיא היתה בשנת מות פלג, ומשם עד כאן נ"ב שנה, שפלג מת בשנת מ"ח לאברהם, כיצד פלג חי אחרי הולידו את רעו ר"ט שנה, צא מהם ל"ב כשנולד שרוג ומשרוג עד שנולד נחור ל', הרי ס"ב, ומנחור עד שנולד תרח כ"ט, הרי צ"א, ומשם עד שנולד אברהם ע', הרי קס"א, תן להם מ"ח, הרי ר"ט, ואותה שנה היתה שנת הפלגה, וכשנחרבה סדום היה אברהם בן צ"ט שנה, הרי מדור הפלגה עד כאן נ"ב שנה, וצוהר איחרה ישיבתה אחרי ישיבת סדום וחברותיה שנה אחת, הוא שנאמר אמלטה נא, נא בגימטריא נ"א; **הלא מצער היא** - והלא עוונותיה מועטין ויכול אתה להניחה; **ותחי נפשי** - בה, זהו מדרשו. ופשוטו של מקרא, הלא עיר קטנה היא ואנשים בה מעט, אין לך להקפיד אם תניחנה, ותחי

נפשי בה. **[רביעי] (כא) גם לדבר הזה** - לא דיין שאתה ניצול, אלא אף כל העיר אציל בגללך; **הפני** - הופך אני, כמו עד בואי, אחרי רואי, מדי דברי בו. **(כב) כי לא אוכל לעשות** - זה עונשן של מלאכים, על שאמרו כי משחיתים אנחנו, ותלו הדבר בעצמן, לפיכך לא זזו משם עד שהוזקקו לומר שאין הדבר ברשותן; **כי לא אוכל** - לשון יחיד, מכאן אתה למד שהאחד הופך והאחד מציל, שאין שני מלאכים נשלחים לדבר אחד; **על כן קרא שם העיר צוער** - על שם והיא מצער. **(כד) זה המטייר** - כל מקום שנאמר וה', הוא ובית דינו; **המטייר על סדום** - בעלות השחר כמו שנאמר וכמו השחר עלה, שעה שהלבנה עומדת ברקיע עם החמה, לפי שהיו מהם עובדין לחמה ומהם ללבנה, אמר הקב"ה אם אפרע מהם ביום, יהיו עובדי לבנה אומרים, אילו היה בלילה כשהלבנה מושלת, לא היינו חרבים, ואם אפרע מהם בלילה, יהיו עובדי החמה אומרים אילו היה ביום כשהחמה מושלת, לא היינו חרבים, לכך כתיב וכמו השחר עלה, ונפרע מהם בשעה שהחמה והלבנה מושלים; **המטייר וגו' גפרית ואש** - בתחלה מטר, ונעשה גפרית ואש; **מאת ה'** - דרך המקראות לדבר כן, כמו נשי למך, ולא אמר נשי. וכן אמר דוד קחו עמכם את עבדי אדוניכם, ולא אמר מעבדי. וכן אחשוורוש בשם המלך, ולא אמר בשמי. אף כאן אמר מאת ד', ולא אמר מאתו; **מן השמים** - והוא שאמר הכתוב כי בם ידין עמים וגו', כשבא ליסר הבריות, מביא עליהם אש מן השמים, כמו שעשה לסדום, וכשבא להוריד המן, מן השמים, הנני ממטייר לכם לחם מן השמים. **(כה) ויהפך את הערים וגו'**. ארבעתן יושבות בסלע אחד, והפכן מלמעלה למטה, שנאמר בחלמיש שלח ידו וגו'. **(כו) ותבט אשתו מאחריזו** - מאחריזו של לוט; **ותהי נציב מלח** - במלח חטאה ובמלח לקותה, אמר לה תני מעט מלח לאורחים הללו, אמרה לו אף המנהג הרע הזה אתה בא להנהיג במקום הזה. **(כז) קיטור** - תימור של עשן שור"א, בלע"ז; **כבשן** - חפירה ששורפין בה את האבנים לסיד, וכן כל כבשן שבתורה. **(כט) ויזכור אלהים את אברהם** - מהו זכירתו של אברהם על לוט, נזכר שהיה לוט יודע ששרה אשתו של אברהם, ושמע שאמר אברהם במצרים על שרה אחותי היא, ולא גלה הדבר, שהיה חס עליו, לפיכך חס הקב"ה עליו. **(ל) כי ירא לשבת בצוער** - לפי שהיתה קרובה לסדום. **(לא) אבינו זקן** - ואם לא עכשיו אימתי, שמא ימות או יפסוק מלהוליד; **ואיש אין בארץ** - סבורות היו שכל העולם נחרב, כמו בדור המבול. **(לב) ותשקין וגו'**. יין נזדמן להם במערה, להוציא מהן שני אומות; **ותשכב את אביה** - ובצעירה כתיב ותשכב עמו, צעירה לפי שלא פתחה בזנות, אלא אחותה למדתה, חיסך עליה הכתוב ולא פירש גנותה, אבל בכירה שפתחה בזנות, פרסמה הכתוב במפורש. ובקומה של בכירה נקוד על וי"ו של ובקומה לומר, שבקומה ידע, ואף על פי כן לא נשמר ליל שני מלשנות **[א"ר לוי כל מי שהוא להוט אחר בולמוס של עריות, לסוף מאכילים אותו מבשרו]**. **(לו) ותהרין וגו'**. אף על פי שאין האשה מתעברת מביאה ראשונה, אלו שלטו בעצמן והוציאו ערותן **[ס"א עדותן]** לחוץ, ונתעברו מביאה ראשונה. **(לז) מואב** - זו שלא היתה צנועה פירשה שמאביה הוא, אבל צעירה קראתו בלשון נקיה, וקבלה שכר בימי משה, שנאמר בבני עמון אל תתגר בם, כלל, ובמואב לא הזהיר אלא שלא ילחמו בם, אבל לצערן התיר לו.

בראשית כ

(א) ויסע משם אברהם - כשראה שחרבו הכרכים, ופסקו העוברים והשבים, נסע לו משם. דבר אחר להתרחק מלוט, שיצא עליו שם רע שבא על בנותיו. **(ב) ויאמר אברהם** - כאן לא נטל רשות, אלא על כרחיה שלא בטובתה, לפי שכבר לוקחה לבית פרעה על ידי כן; **אל שרה אשתו** - על שרה אשתו, וכיוצא בו אל הלקח ארון וגו', ואל מות חמיה, שניהם בלשון על. **(ד) לא קרב אליה** - המלאך מנעו,

כמו שנאמר לא נתתיך לנגוע אליה; **הגוי גם צדיק תהרוג** - אף אם הוא צדיק תהרגנו, שמא כך דרכך לאבד האומות חנם, כך עשית לדור המבול ולדור הפלגה, אף אני אומר שהרגתם על לא דבר, כמו שאתה אומר להרגני. **(ה) גם היא** - לרבות עבדים וגמלים וחמרים שלה את כולם שאלתי ואמרו לי אחיה הוא; **בתם לבני** - שלא דמיתי לחטוא; **ובנקיון כפי** - נקי אני מן החטא, שלא נגעתי בה. **[5]**

(ו) ידעתי כי בתם לבכך וגו'. אמת שלא דמית מתחלה לחטוא, אבל נקיון כפים אין כאן **[הדא אמרה משמוש ידים יש כאן]**; **לא נתתיך** - לא ממך היה שלא נגעת בה, אלא חשכתי אני אותך מחטוא, שלא נתתי לך כח, וכן ולא נתנו אלהים, וכן ולא נתנה אביה לבוא. **(ז) השב אשת האיש** - ואל תהא סבור שמא תתגנה בעיניו ולא יקבלנה, או ישנאך, ולא יתפלל עליך **[אמר לו אבימלך ומי מפרסמו שלא נגעתי בה, אמר לו]**; **כי נביא הוא** - וידוע שלא נגעת בה, לפיכך ויתפלל בעדך. **(ט) מעשים אשר לא יעשו** - מכה אשר לא הורגלה לבא על בריה באה לנו על ידך, עצירת כל נקבים של זרע, ושל קטנים, ורעי, ואזנים וחוטם. **(יא) רק אין יראת אלהים** - אכסנאי שבא לעיר, על עסקי אכילה ושתייה שואלין אותנו, או על עסקי אשתו שואלין אותנו, אשתך היא או אחותך היא. **(יב) אחותי בת אבי היא** - ובת אב מותרת לבן נח, שאין אבות לעובדי עבודת אלילים, וכדי לאמת דבריו השיבו כן. ואם תאמר והלא בת אחיו היתה, בני בנים הרי הן כבנים, והרי היא בתו של תרח, וכן הוא אומר ללוט, כי אנשים אחים אנחנו; **אך לא בת אמי** - הרן מאם אחרת היה. **(יג) ויהי כאשר התעו אותי וגו'**. אונקלוס תרגם מה שתרגם, ויש לישב עוד דבר דבור על אופניו, כשהוציאני הקב"ה מבית אבי להיות משוטט ונד ממקום למקום, וידעתי שאעבור במקום רשעים, ואומר לה זה חסדך וגו'; **כאשר התעו** - לשון רבים, ואל תתמה כי בהרבה מקומות לשון אלהות ולשון מרות קרוי לשון רבים, אשר הלכו אלהים, אלהים חיים, אלהים קדושים, וכל לשון אלהים לשון רבים, וכן ויקח אדוני יוסף, אדוני האדונים, אדוני הארץ, וכן בעליו יומת, והועד בבעליו. ואם תאמר מהו לשון התעו, כל הגולה ממקומו ואינו מיושב קרוי תועה, כמו ותלך ותתע, תעיתי כשה אובד, יתעו לבלי אוכל, יצאו ויתעו לבקש אכלם; **אמרי לי** - עלי, וכן וישאלו אנשי המקום לאשתו, על אשתו. וכן ואמר פרעה לבני ישראל, כמו על בני ישראל. פן יאמרו לי אשה הרגתהו. **(יד) ויתן לאברהם** - כדי שיתפייס ויתפלל עליו. **(טו) הנה ארצי לפניך** - אבל פרעה אמר לו הנה אשתך קח ולך, לפי שנתירא, שהמצרים שטופי זמה. **(טז) ולשרה אמר** - אבימלך לכבודה, כדי לפייסה, הנה עשיתי לך כבוד זה, נתתי ממון לאחיק, שאמרת עליו אחי הוא, הנה הממון והכבוד הזה לך כסות עינים; **לכל אשר אתך** - יכסו עיניהם שלא יקלון, שאילו השיבותיך ריקנית, יש להם לומר, לאחר שנתעלל בה החזירה, עכשיו שהוצרכתי לבזבז ממון ולפייסך, יודעים יהיו שעל כרחי השיבותיך, ועל ידי נס; **ואת כל** - ועם כל באי עולם; **ונמחת** - יהא לך פתחון פה להתוכח, ולהראות דברים נכרים הללו, ולשון תוכחה בכל מקום, ברור דברים, ובלע"ז אשפורפי"ר, ואונקלוס תרגם בפנים אחרים, ולשון המקרא כך הוא נופל על התרגום, הנה הוא לך כסות של כבוד על העינים שלי ששלטו בך, ובכל אשר אתך, ועל כן תרגומו וחזית יתיך וית כל דעמך. ויש מדרש אגדה, אבל ישוב לשון המקרא פירשתי. **(יז) וילדו** - כתרגומו ואתרוחו, נפתחו נקביהם והוציאו, והיא לידה שלהם. **(יח) בעד כל רחם** - כנגד כל פתח; **על דבר שרה** - על פי דבורה של שרה.

בראשית כא

(א) וה'פקד את שרה וגו'. סמך פרשה זו, ללמדך שכל המבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר, הוא נענה תחלה, שנאמר ויתפלל וגו' וסמך ליה וה'פקד את שרה, שפקדה כבר קודם שריפא את אבימלך; **פקד את שרה כאשר אמר** - בהריון; **כאשר דבר** - בלידה, והיכן היא אמירה והיכן

הוא דבור, אמירה, ויאמר אלהים אבל שרה אשתך וגו', דבור, היה דבר ה' אל אברם, בברית בין הבתרים, ושם נאמר לא יירשך זה וגו', והביא היורש משרה; ויעש ה' לשרה כאשר דבר - לאברהם. (ב) **למועד אשר דבר אתו** - ר' יודן ורבי חמא, רבי יודן אומר מלמד שנולד לט' חדשים, שלא יאמרו מביתו של אבימלך הוא, ור' חמא אומר לשבעה חדשים; **למועד אשר דבר אתו** - דמליל יתיה, את המועד אשר דבר וקבע כשאמר לו למועד אשוב אליך, שרט לו שריטה בכותל, ואמר לו, כשתגיע חמה לשריטה זו בשנה האחרת תלד. **[חמישי]** (ו) **יצחק לי** - ישמח עלי. ומדרש אגדה, הרבה עקרות נפקדו עמה, הרבה חולים נתרפאו בו ביום, הרבה תפלות נענו עמה, ורב שחוק היה בעולם. (ז) **מי מלל לאברהם** - לשון שבח וחשיבות, כמו מי פעל ועשה, מי ברא אלה, ראו מה הוא, ומי הוא **[וכמה הוא גדול]** שומר הבטחתו, הקב"ה מבטיח ועושה; **מלל** - שינה הכתוב ולא אמר דבר, גימטריא שלו ק', כלומר לסוף מאה לאברהם; **היניקה בנים שרה** - ומהו בנים לשון רבים, ביום המשתה הביאו השרות בניהן עמהן, והיניקה אותם, שהיו אומרות לא ילדה שרה, אלא אסופי הביאה מן השוק. (ח) **ויגמל** - לסוף כ"ד חודש; **משתה גדול** - שהיו שם גדולי הדור שם ועבר ואבימלך. (ט) **מצחק** - לשון עבודת אלילים, כמו שנאמר ויקומו לצחק. דבר אחר לשון גילוי עריות, כמה דתימא לצחק ב'. דבר אחר לשון רציחה, כמה דתימא יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו וגו'. **[6]** (י) **עם בני וגו'**. מתשובת שרה כי לא יירש בן האמה עם בני, אתה למד שהיה מריב עם יצחק על הירושה, ואמר, אני בכור ונוטל פי שנים, ויוצאים בשדה ונוטל קשתו ויורה בו חצים, כמה דאת אמר כמתלהלה היורה זקים וגו', ואמר הלא משחק אני; **עם בני עם יצחק** - מכיון שהוא בני, אפילו אם אינו הגון כיצחק, או הגון כיצחק, אפילו אם אינו בני, אין זה כדאי לירש עמו, קל וחומר עם בני עם יצחק ששתיהן בו. (יא) **על אודות בנו** - על ששמע שיצא לתרבות רעה. ופשוטו, על שאומרת לו לשלחו. (יב) **שמע בקלה** **[בקול רוח הקדש שבה]**, למדנו שהיה אברהם טפל לשרה בנביאות. (יד) **לחם וחמת מים** - ולא כסף וזהב, לפי שהיה שונאו על שיצא לתרבות רעה; **ואת הילד** - אף הילד שם על שכמה, שהכניסה בו שרה עין רעה, ואחזתו חמה, ולא יכול לילך ברגליו; **ותלך ותתע** - חזרה לגלולי בית אביה. (טו) **ויכלו המים** - לפי שדרך חולים לשתות הרבה. (טז) **מנגד** - מרחוק; **כמטהוי קשת** - כשתי טיחות, והוא לשון יריית חץ, בלשון משנה שהטיח באשתו, על שם שהזרע יורה כחץ. ואם תאמר היה לו לכתוב כמטחי קשת, משפט הוי"ו ליכנס לכאן כמו בחגוי הסלע, מגזרת והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא, ומגזרת יחוגו וינועו כשכור, וכן קצוי ארץ, מגזרת קצה; **ותשב מנגד** - כיון שקרב למות, הוסיפה להתרחק. (יז) **את קול הנער** - מכאן שיפה תפלת החולה מתפלת אחרים עליו, והיא קודמת להתקבל; **באשר הוא שם** - לפי מעשים שהוא עושה עכשיו הוא נדון, ולא לפי מה שהוא עתיד לעשות, לפי שהיו מלאכי השרת מקטרגים ואומרים, רבונו של עולם, מי שעתיד זרעו להמית בניך בצמא אתה מעלה לו באר, והוא משיבם, עכשיו מה הוא, צדיק או רשע, אמרו לו צדיק **[ר"ל בענין זה שאינו ראוי לעונש מיתה בצמא ודו"ק]**. אמר להם, לפי מעשיו של עכשיו אני דנו, וזהו באשר הוא שם, והיכן המית את ישראל בצמא, כשהגלם נבוכדנצר, שנאמר משא בערב וגו' לקראת צמא התיו מים וגו', כשהיו מוליכין אותם אצל ערביים, היו ישראל אומרים לשבאים, בבקשה מכם, הוליכונו אצל בני דודנו ישמעאל וירחמו עלינו, שנאמר אורחות דודנים, אל תקרי דודנים, אלא דודים, ואלו יוצאים לקראתם ומביאין להם בשר ודג מלוח, ונודות נפוחים, כסבורים ישראל שמלאים מים, וכשמכניסו לתוך פיו ופותחו, הרוח נכנס בגופו ומת. (כ) **רובה קשת** - יורה חצים בקשת; **קשת** - על שם האומנות, כמו חמר, גמל, צייד, לפיכך

השי"ן מודגשת. היה יושב במדבר ומלסטם את העוברים, הוא שנאמר ידו בכל וגו'. **(כא) מארץ מצרים** - ממקום גדוליה, שנאמר ולה שפחה מצרית וגו', היינו דאמרי אינשי, זרוק חוטר לאוירא אעיקריה קאי. **[שישי] (כב) אלהים עמך** - לפי שראו שיצא משכונת סדום לשלום, ועם המלכים נלחם ונפלו בידו, ונפקדה אשתו לזקונו. **(כג) ולניני ולנכדי** - עד כאן רחמי האב על הבן; **כחסד אשר עשיתי עמך תעשה עמדי** - שאמרתי לך הנה ארצי לפניך. **(כח) והוכח** - נתוכח עמו על כך. **(ל) בעבור תהיה לי** - זאת; **לעדה** - לשון עדות של נקבה, כמו ועדה המצבה; **כי הפרתי את הבאר** - מריבים היו עליה רועי אבימלך, ואומרים אנחנו חפרנוה, אמרו ביניהם, כל מי שיתראה על הבאר ויעלו המים לקראתו, שלו הוא, ועלו לקראת אברהם. **(לג) אשל** - רב ושמואל, חד אמר פרדס להביא ממנו פירות לאורחים בסעודה, וחד אמר פונדק לאכסניא ובו כל מיני פירות. ומצינו לשון נטיעה באהלים, שנאמר ויטע אהלי אפדנו; **ויקרא שם** וגו'. על ידי אותו אשל, נקרא שמו של הקב"ה אלוה לכל העולם, לאחר שאוכלים ושותים, אמר להם ברכו למי שאכלתם משלו, סבורים אתם שמשלי אכלתם, משל מי שאמר והיה העולם אכלתם. **(לד) ימים רבים** - מרובים על של חברון, בחברון עשה כ"ה שנה, וכאן כ"ו, שהרי בן ע"ה שנה היה בצאתו מחרון, אותה שנה יבא וישב באלוני ממרא, שלא מצינו קודם לכן שנתיישב אלא שם, שבכל מקומותיו היה כאורח, חונה ונוסע והולך, שנאמר ויעבור אברם, ויעתק משם, והיה רעב וירד אברם מצרימה, ובמצרים לא עשה אלא שלשה חדשים, שהרי שלחו פרעה, מיד וילך למסעיו עד יבא וישב באלוני ממרא אשר בחברון, ושם ישב עד שנהפכה סדום, מיד ויסע משם אברהם מפני בושא של לוט, ובא לארץ פלשתים, ובן צ"ט שנה היה, שהרי בשלישי למילתו באו אצלו המלאכים, הרי כ"ה שנה, וכאן כתיב ימים רבים, מרובים על הראשונים, ולא בא הכתוב לסתום אלא לפרש, ואם היו מרובים עליהם שתי שנים או יותר היה מפרשם, ועל כרחק אינם יתירים יותר משנה, הרי כ"ו שנה, מיד יצא משם וחזר לחברון, ואותה שנה קדמה לפני עקידתו של יצחק י"ב שנים. כך שנויה בסדר עולם.

בראשית כב

[שביעי] (א) אחר הדברים האלה - יש מרבותינו אומרים אחר דבריו של שטן, שהיה מקטרג ואומר, מכל סעודה שעשה אברהם לא הקריב לפניך פר אחד או איל אחד, אמר לו, כלום עשה אלא בשביל בנו, אילו הייתי אומר לו זבח אותו לפני, לא היה מעכב. ויש אומרים אחר דבריו של ישמעאל, שהיה מתפאר על יצחק שמל בן י"ג שנה ולא מיחה, אמר לו יצחק באבר אחד אתה מיראני, אילו אמר לי הקב"ה זבח עצמך לפני, לא הייתי מעכב; **הנני** - כך היא עניינתם של חסידים, לשון ענוה הוא, ולשון זימון. **[7] (ב) קח נא** - אין נא אלא לשון בקשה, אמר לו בבקשה ממך עמוד לי בזה הנסיון, שלא יאמרו הראשונות לא היה בהן ממש; **את בנך** - אמר לו שני בנים יש לי, אמר לו את יחידך, אמר לו זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו, אמר לו אשר אהבת, אמר לו שניהם אני אוהב, אמר לו יצחק, ולמה לא גילה לו מתחלה, שלא לערבבו פתאום, ותזוח דעתו עליו ותטרף, וכדי לחבב עליו את המצוה, וליתן לו שכר על כל דבור ודבור; **ארץ המזריחה** - ירושלים, וכן בדברי הימים לבנות את בית ה' בירושלים בהר המזריחה. ורבותינו פירשו, על שם שמשם יוצאה לישראל. ואונקלוס תרגומו על שם עבודת הקטרת, שיש בו מור נרד ושאר בשמים; **והעלהו** - לא אמר לו שחטוהו, לפי שלא היה חפץ הקדוש ב"ה לשחטו, אלא להעלהו להר לעשותו עולה, ומשהעלהו, אמר לו הורידהו; **אחד ההרים** - הקב"ה מתהא הצדיקים **[ס"א משהא לצדיקים]** ואחר כך מגלה להם, וכל זה כדי להרבות שכון, וכן הארץ אשר אראך, וכן ביונה וקרא עליה את הקריאה. **(ג) וישכם** - נזדרז למצוה; **ויחבש** - הוא בעצמו,

ולא צוה לאחד מעבדיו, שהאבהה מקלקלת השורה; **את שני נעריי** - ישמעאל ואליעזר, שאין אדם חשוב רשאי לצאת לדרך בלא ב' אנשים, שאם יצטרך האחד לנקביו ויתרחק, יהיה השני עמו; **ויבקע** - תרגומו וצלח, כמו וצלחו הירדן, לשון ביקוע סינדר"א בלע"ז. **(ד) ביום השלישי** - למה איחר מלהראותו מיד, כדי שלא יאמרו הממו וערבבו פתאום וטרד דעתו, ואילו היה לו שהות להמלך אל לבו, לא היה עושה; **וירא את המקום** - ראה ענן קשור על ההר. **(ה) עד כה** - כלומר דרך מועט למקום אשר לפנינו. ומדרש אגדה, אראה היכן הוא מה שאמר לי המקום כה יהיה זרעך; **ונשיבה** - נתנבא שישובו שניהם. **(ו) המאכלת** - סכין, על שם שאוכלת את הבשר, כמה דתימא וחרבי תאכל בשר, ושמכשרת בשר לאכילה. דבר אחר, זאת נקראת מאכלת, על שם שישראל אוכלים מתן שכרה; **וילכו שניהם יחדו** - אברהם שהיה יודע שהולך לשחוט את בנו היה הולך ברצון ושמחה כיצחק שלא היה מרגיש בדבר. **(ח) יראה לו השה** - כלומר יראה ויבחר לו השה, ואם אין שוה, לעולה בני, ואף על פי שהבין יצחק שהוא הולך להשחט, וילכו שניהם יחדו בלב שוה. **(ט) ויעקד** - ידיו ורגליו מאחוריו, הידים והרגלים ביחד היא עקידה, והוא לשון עקודים, שהיו קרסוליהם לבנים, מקום שעוקדים אותן בו היה ניכר. **(יא) אברהם אברהם** - לשון חבה הוא, שכופל את שמו. **(יב) אל תשלח** - לשחוט. אמר לו אם כן לחנם באתי לכאן, אעשה בו חבלה ואוציא ממנו מעט דם, אמר לו אל תעש לו מאומה, אל תעש בו מום; כי עתה ידעתי. אמר רבי אבא, אמר לו אברהם, אפרש לפניך את שיחתי, אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע, וחזרת ואמרת קח נא את בנך, עכשיו אתה אומר לי אל תשלח ידך אל הנער, אמר לו הקב"ה, לא אחלל בריתי ומוצא שפתי לא אשנה, כשאמרתי לך קח מוצא שפתי לא אשנה, לא אמרתי לך שחטתהו אלא העלתהו, אסקתיה אחתיה; **כי עתה ידעתי** - מעתה יש לי מה להשיב לשטן ולאומות התמהים מה היא חבתי אצלך, יש לי פתחון פה, עכשיו, שרואין כי ירא אלהים אתה. **(יג) והנה איל** - מוכן היה לכך מששת ימי בראשית; **אחר** - אחרי שאמר לו המלאך אל תשלח ידך, ראהו כשהוא נאחז, והוא שמתרגמין וזקף אברהם עינוהי בתר אליו [ס"א ולפי האגדה אחר כל דברי המלאך והשכינה ואחר טענותיו של אברהם]; **בסבך** - אילן; **בקרני** - שהיה רץ אצל אברהם, והשטן סובכו ומערבבו באילנות; **תחת בנו** - מאחר שכתוב ויעלהו לעולה לא חסר המקרא כלום, מהו תחת בנו, על כל עבודה שעשה ממנו, היה מתפלל ואומר, יהי רצון שתהא זו כאלו היא עשויה בבני, כאלו בני שחוט, כאלו דמו זרוק, כאלו בני מופשט, כאלו הוא נקטר ונעשה דשן. **(יד) ה' יראה** - פשוטו כתרגומו, ה' יבחר ויראה לו את המקום הזה, להשרות בו שכינתו ולהקריב כאן קרבנות; **אשר יאמר היום** - שיאמרו לימי הדורות עליו בהר ה' יראה הקב"ה לעמו; **היום** - הימים העתידין, כמו עד היום הזה שבכל המקרא, שכל הדורות הבאים הקוראים את המקרא הזה אומרים עד היום הזה, על היום שעומדים בו. ומדרש אגדה, ה' יראה עקידה זו לסלוח לישראל בכל שנה ולהצילם מן הפורענות, כדי שיאמר היום הזה בכל דורות הבאים, בהר ה' יראה אפרו של יצחק צבור ועומד לכפרה. **(יז) ברך אברכך** - אחת לאב ואחת לבן; **והרבה ארבה** - אחת לאב ואחת לבן. **(יט) וישב אברהם בבאר שבע** - לא ישיבה ממש שהרי בחברון היה יושב, י"ב שנים לפני עקידתו של יצחק יצא מבאר שבע והלך לו לחברון, כמו שנאמר ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים, מרובים משל חברון הראשונים, והם כ"ו שנה, כמו שפירשנו למעלה. **(כ) אחרי הדברים האלה ויגד וגו'** בשובו מהר המוריה היה אברהם מהרהר ואומר, אלו היה בני שחוט כבר, היה הולך בלא בנים, היה לי להשיאו אשה מבנות ענר אשכול וממרא, בשרו הקב"ה שנולדה רבקה בת זוגו, וזהו אחר הדברים האלה, הרהורי דברים שהיו על ידי עקידה; **גם היא** - אף היא השוותה משפחותיה

למשפחות אברהם גם כן, מה אברהם י"ב שבטים שיצאו מיעקב ח' בני הגבירות וד' בני שפחות, אף אלו ח' בני גבירות וד' בני פלגש. **(כג) ובתואל ילד את רבקה** - כל היחוסין הללו לא נכתבו אלא בשביל פסוק זה.

פרשת חיי שרה

בראשית כג

(א) ויהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים - לכך נכתב שנה בכל כלל וכלל, לומר לך שכל אחד נדרש לעצמו, בת ק' כבת כ' לחטא, מה בת כ' לא חטאה שהרי אינה בת עונשין, אף בת ק' בלא חטא, ובת כ' כבת ז' ליופי; **שני חיי שרה** - כלן שוין לטובה. **(ב) בקרית ארבע** - על שם ארבע ענקים שהיו שם, אחימן ששי ותלמי ואביהן. דבר אחר, על שם ארבע זוגות שנקברו שם איש ואשתו, אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה; **ויבא אברהם** - מבאר שבע; **לספוד לשרה ולבנתה** - נסמכה מיתת שרה לעקידת יצחק, לפי שעל ידי בשורת העקידה, שנזדמן בנה לשחיטה וכמעט שלא נשחט, פרח נשמתה ממנה ומתה. **(ד) גר ותושב אנכי עמכם** - גר מארץ אחרת, ונתישבתי עמכם. ומדרש אגדה, אם תרצו הריני גר, ואם לאו אהיה תושב ואטלנה מן הדין, שאמר לי הקב"ה לזרעך אתן את הארץ הזאת; **אחוזת קבר** - אחוזת קרקע לבית הקברות. **(ו) לא יכלה** - לא ימנע, כמו לא תכלא רחמין, וכמו ויכלא הגשם. **(ח) נפשכם** - רצונכם; **ופגעו לי** - לשון בקשה, כמו אל תפגעו בי. **(ט) המכפלה** - בית ועליה על גביו. דבר אחר, שכפולה בזוגות; **בכסף מלא** - אשלם כל שוויה, וכן דוד אמר לארונה בכסף מלא. **(י) ועפרון ישב** - כתיב חסר, אותו היום מנוהו שוטר עליהם, מפני חשיבותו של אברהם שהיה צריך לו, עלה לגדולה; **לכל באי שער עירו** - שכולן בטלו ממלאכתן, ובאו לגמול חסד לשרה. **(יא) לא אדני** - לא תקנה אותה בדמים; **נתתי לך** - הרי הוא כמו שנתתיה לך. **(יג) אך אם אתה לו שמעני** - אתה אומר לי לשמוע לך וליקח בחנם, אני אי אפשי בכך אך אם אתה לו שמעני, הלואי ותשמעני; **נתתי** - דוני"ש בלע"ז, מוכן הוא אצלי, והלואי נתתי לך כבר. **(טו) ביני ובינך** - בין שני אוהבים כמונו, מה היא חשובה לכלום, אלא הנח את המכר, ואת מתן קבור. **(טז) וישקל אברהם לעפרן** - חסר וי"ו, לפי שאמר הרבה ואפילו מעט לא עשה, שנטל ממנו שקלים גדולים שהן קנטרין שנאמר עובר לסוחר, שמתקבלים בשקל בכל מקום, ויש מקום ששקליהן גדולים שהן קנטרין. צנטיאר"ש בלע"ז. **[2] [שני] (יז) ויקם שדה עפרון** - תקומה היתה לו, שיצא מיד הדיוט ליד מלך. ופשוטו של מקרא, ויקם השדה והמערה אשר בו וכל העץ לאברהם למקנה וגו'. **(יח) בכל באי שער עירו** - בקרב כולם ובמעמד כולם הקנהו לו.

בראשית כד

(א) ברח את אברהם בכל - בכל עולה בגימטריא בן, ומאחר שהיה לו בן, היה צריך להשיאו אשה. **(ב) זקן ביתו** - לפי שהוא דבוק נקוד זקן; **תחת ירכי** - לפי שהנשבע צריך שיטול בידו חפץ של מצוה, כגון ספר תורה, או תפילין, והמילה היתה מצוה ראשונה לו, ובאה לו על ידי צער, והיתה חביבה עליו, ונטלה [ור"ל מה שלא אמר תחת ירכך, והיה לו להשביע העבד במילתו, לפי שישל אברהם היתה ראשונה לו קודם מילת העבד וק"ל]. **(ד) ה' אלהי השמים אשר לקחני מבית אבי** - ולא אמר ואלהי הארץ, ולמעלה אמר ואשביעך וגו', אמר לו עכשיו הוא אלהי השמים ואלהי הארץ, שהרגלתיו בפי הבריות, אבל כשלקחני מבית אבי, היה אלהי השמים ולא אלהי הארץ, שלא היו באי עולם מכירים בו, ושמנו

לא היה רגיל בארץ; **מבית אבי** - מחרן; **ומארץ מולדתו** - מאור כשדים; **ואשר דבר לי** - לצורכי, כמו אשר דבר עלי. וכן כל לי ולו ולהם הסמוכים אצל דבור, מפורשים בלשון על, ותרגום שלהם [רצונו שדרך התרגום להשתמש למ"ד במקום בעבור וק"ל], עלי, עלוהי, עליהון, שאין נופל אצל דיבור לשון לי, ולו, ולהם, אלא אלי, אליו, אליהם. ותרגום שלהם עמי, עמיה, עמהון, אבל אצל אמירה נופל לשון לי, ולו, ולהם; **ואשר נשבע לי** - בין הבתרים. **(ח) ונקית משבועתי וגו'.** וקח לו אשה מבנות ענר אשכול וממרא; **רק את בני וגו'.** רק מיעוט הוא, בני אינו חוזר, אבל יעקב בן בני סופו לחזור. **[3] [שלישי]**

(י) מגמלי אדוניו - ניכרין היו משאר גמלים, שהיו יוצאין זמומין, מפני הגזל, שלא ירעו בשדות אחרים; **וכל טוב אדוניו בידו** - שטר מתנה כתב ליצחק על כל אשר לו, כדי שיקפצו לשלוח לו בתם; **ארם נהרים** - בין שתי נהרות יושבת. **(יא) ויברך הגמלים** - הרביצם. **(יז) אותה הוכחת** - ראויה היא לו, שתהא גומלת חסדים, וכדאי ליכנס בביתו של אברהם, ולשון הוכחת, ביררת, אפרוביש"ט בלע"ז; **ובה אדע** - לשון תחנה, הודע לי בה; **כי עשית חסד** - אם תהיה ממשפחתו והוגנת לו, אדע כי עשית חסד. **(טז) בתולה** - ממקום בתולים; **ואיש לא ידעה** - שלא כדרכה, לפי שבנות הכנענים היו משמרות מקום בתוליהן, ומפקירות עצמן ממקום אחר, העיד על זו שנקייה מכל. **(יז) וירץ העבד לקראתה** - לפי שראה שעלו המים לקראתה; **הגמלאיני נא** - לשון גמיעה, הומי"ר בלע"ז. **(יח) ותרד בדה** - מעל שכמה. **(יט) עד אם כלו** - הרי אם משמש בלשון אשר; **אם כלו** - תרגם אונקלוס די ספקון, שזו היא גמר שתייתן כששתו די ספוקן. **(כ) ותער** - לשון נפיצה, והרבה יש בלשון משנה, המערה מכלי אל כלי, ובמקרא יש לו דומה אל תער נפשי, אשר הערה למות נפשו; **השקת** - אבן חלולה ששותים בה הגמלים. **(כא) משתאה** - לשון שאיה, כמו שאו ערים, תשאה שממה; **משתאה** - משתומם ומתבהל, על שראה דברו קרוב להצליח, אבל אינו יודע אם ממשפחת אברהם היא אם לאו. ואל תתמה בתי"ו של משתאה, שאין לך תיבה שתחלת יסודה שי"ן ומדברת בלשון מתפעל, שאין תי"ו מפרידה בין שתי אותיות של עיקר היסוד, כגון משתאה מגזרת שאה, משתולל מגזרת שולל, וישתומם מגזרת שממה, וישתמר חוקות עמרי מגזרת וישמר, אף כאן משתאה מגזרת תשאה, וכשם שאתה מוצא לשון משומם באדם נבהל ונאלם ובעל מחשבות, כמו על יומו נשמו אחרונים, שומו שמים, אשתומם כשעה חדא, כך תפרש לשון שאייה באדם בהול ובעל מחשבות. ואונקלוס תרגם לשון שהייה, וגברא שהי, שוהא ועומד במקום אחד, לראות ההצליח ה' דרכו, ואין לתרגם שתי שהרי אינו לשון שתיה, שאין אל"ף נופלת בלשון שתיה; **משתאה לה** - משתומם עליה, כמו אמרי לי אחי הוא, וכמו וישאלו אנשי המקום לאשתו. **[4] (כב) בקע** - רמז לשקלי ישראל, בקע לגלגלת; **ושני צמידים** - רמז לשני לוחות מצומדות; **עשרה זהב משקלם** - רמז לעשרת הדברות שבהן. **(כג) ויאמר בת מי את** - לאחר שנתן לה שאלה, לפי שהיה בטוח בזכותו של אברהם שהצליח הקב"ה דרכו; **ללין** - לינה אחת, לין שם דבר, והיא אמרה ללון כמה לינות. **(כד) בת בתואל** - השיבתו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. **(כה) מספוא** - כל מאכל הגמלים קרוי מספוא, כגון תבן ושעורים. **[רביעי] (כו) בדרך** - דרך המזומן, דרך הישר, באותו דרך שהייתי צריך. וכן כל בי"ת ולמ"ד וה"א המשמשים בראש התיבה ונקודים בפת"ח, מדברים בדבר הפשוט שנזכר כבר במקום אחר, או שהוא מבורר וניכר באיזו הוא מדבר. **(כח) לבית אמה** - דרך הנשים היתה, להיות להן בית לישב בו למלאכתן, ואין הבת מגדת אלא לאמה. **(כט) וירץ** - למה רץ ועל מה רץ, ויהי כראות את הנזם, אמר, עשיר הוא זה, ונתן עיניו בממון. **(ל) על הגמלים** - לשמרן, כמו והוא עומד עליהם, לשמשם. **(לא) פניתי הבית** - מעבודת

אלילים. **(לב) ויפתח** - התיר זמם שלהם, שהיה סותם את פיהם שלא ירעו בדרך בשדות אחרים. **(לג) עד אם דברתי** - הרי אם משמש בלשון אשר ובלשון כי, כמו עד כי יבא שילה, זהו שאמרו חז"ל כי משמש בד' לשונות, והאחד אי, והוא אם. **(לו) ויתן לו את כל אשר לו** - שטר מתנה הראה להם. **(לז) לא תקח אשה לבני מבנות המנעני** - אם לא תלך תחלה אל בית אבי ולא תאבה ללכת אחריו. **(לט) אלי לא תלך האשה** - אלי כתיב, בת היתה לו לאליעזר, והיה מחזר למצוא עילה שיאמר לו אברהם לפנות אליו להשיאו בתו, אמר לו אברהם, בני ברוך ואתה ארור, ואין ארור מדבק בברוך. **[5] (מב) ואבא היום** - היום יצאתי והיום באתי, מכאן שקפצה לו הארץ. אמר רבי אחא, יפה שיחתן של עבדי אבות לפני המקום מתורתן של בנים, שהרי פרשה של אליעזר כפולה בתורה, והרבה גופי תורה לא נתנו אלא ברמיזה. **(מד) גם אתה** - גם לרבות אנשים שעמו; **הוכיח** - בירר והודיע, וכן כל הוכחה שבמקרא, ברור דבר. **(מה) טרם אכלה** - טרם שאני מכלה, וכן כל לשון הווה, פעמים שהוא מדבר בלשון עבר, כמו טרם כליתי, ופעמים שמדבר בלשון עתיד, כמו כי אמר איוב, הרי לשון עבר, ככה יעשה איוב הרי לשון עתיד, ופירוש שניהם לשון הווה, כי אומר היה איוב אולי חטאו בני וגו' והיה עושה כך. **(מז) ואשאל ואשים** - שנה הסדר, שהרי הוא תחלה נתן ואחר כך שאל, אלא שלא יתפשוהו בדבריו ויאמרו, היאך נתת לה ועדיין אינך יודע מי היא. **(מט) על ימין** - מבנות ישמעאל; **על שמאל** - מבנות לוט, שהיה יושב לשמאלו של אברהם. **(נ) ויען לבן ובתואל** - רשע היה, וקפץ להשיב לפני אביו; **לא נוכל דבר אליך** - למאן בדבר הזה, לא על ידי תשובת דבר רע ולא על ידי תשובת דבר הגון, לפי שניכר שמה' יצא הדבר לפי דבריו שזימנה לך. **(נב) וישתחו ארצה** - מכאן שמודים על בשורה טובה. **[חמישי] (נג) ומגדנות** - לשון מגדים, שהביא עמו מיני פירות של ארץ ישראל. **(נד) וילינו** - כל לינה שבמקרא לינת לילה אחד. **(נה) ויאמר אחיה ואמה** - ובתואל היכן היה, הוא היה רוצה לעכב ובא מלאך והמיתו; **ימים** - שנה כמו ימים תהיה גאולתו שכך נותנין לבתולה זמן י"ב חדש, לפרנס את עצמה בתכשיטים; **או עשור** - י' חדשים. ואם תאמר ימים ממש, אין דרך המבקשים לבקש דבר מועט, ואם לא תרצה, תן לנו מרובה מזה. **(נו) ונשאלה את פיה** - מכאן שאין משיאין את האשה אלא מדעתה. **(נח) ותאמר אלך** - מעצמי ואף אם אינכם רוצים. **[6] (ס) את היי לאלפי רבבה** - את וזרעך תקבלו אותה ברכה שנאמר לאברהם בהר המוריה, הרבה ארבה את זרעך וגו', יהי רצון שיהא אותו הזרע ממך ולא מאשה אחרת. **(סב) מבוא באר לחי רואי** - שהלך להביא הגר לאברהם אביו שישאנה; **יושב בארץ הנגב** - קרוב לאותו באר, שנאמר ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור, ושם היה הבאר, שנאמר הנה בין קדש ובין ברד. **(סג) לשוח** - לשון תפלה, כמו ישפך שיחו. **(סד) ותרא את יצחק** - ראתה אותו הדור ותוהא **[ס"א ותמהה]** מפניו; **ותפל** - השמיטה עצמה לארץ, כתרגומו ואתרכינת, הטתה עצמה לארץ ולא הגיעה עד הקרקע, כמו הטי נא כדך, ארכיני. ויט שמים, וארכין, לשון מוטה לארץ, ודומה לו כי יפול לא יוטל, כלומר אם יטה לארץ לא יגיע עד הקרקע. **(סה) ותתכנס** - לשון ותתפעל, כמו ותקבר, ותשבר. **(סו) ויספר העבד** - גלה לו נסים שנעשו לו, שקפצה לו הארץ, ושנזדמנה לו רבקה בתפלתו. **(סז) האהלה שרה אמו** - ויביאה האהלה, והרי היא שרה אמו, כלומר ונעשית דוגמת שרה אמו, שכל זמן ששרה קיימת, היה נר דלוק מערב שבת לערב שבת, וברכה מצויה בעיסה, וענן קשור על האהל, ומשמתה פסקו, וכשבאת רבקה חזרו; **אחרי אמו** - דרך ארץ, כל זמן שאמו של אדם קיימת כרוך הוא אצלה, ומשמתה, הוא מתנחם באשתו.

בראשית כה

[ששי] (א) קטורה - זו הגר, ונקראת קטורה על שם שנאים מעשיה כקטרת, ושקשרה פתחה, שלא נזדווגה לאדם מיום שפרשה מאברהם. **(ג) אשורים ולטושים** - שם ראשי אומות. ותרגום של אונקלוס אין לי לישבו על לשון המקרא, שפירש למשירין, לשון מחנה, ואל תאמר שאינו כן מפני האל"ף שאינה יסודית, הרי לנו תיבות שאין בראשם אל"ף, ונתוספה אל"ף בראשם, כמו חומת אנך, שהוא מן נכה רגלים, וכמו אסוך שמן, שהוא מן ורחצת וסכת; **ולטושים** - הם בעלי אהלים, המתפזרים אנה ואנה, ונוסעים איש באהלי אפדנו, וכן הוא אומר והנה נטושים על פני כל הארץ, שכן למ"ד ונו"ן מתחלפות זו בזו. **[7] (ה) ויתן אברהם וגו'.** אמר ר' נחמיה, ברכת דייתיקי נתן לו, שאמר לו הקב"ה לאברהם והיה ברכה, הברכות מסורות בידך לברך את מי שתרצה, ואברהם מסרם ליצחק. **(ו) הפילגשים** - חסר כתיב, שלא היתה אלא פלגש אחת, היא הגר, היא קטורה. נשים בכתובה, פלגשים בלא כתובה, כדאמרינן בסנהדרין בנשים ופלגשים דדוד; **נתן אברהם מתנות** - פירשו רבותינו, שם טומאה מסר להם. דבר אחר, מה שניתן לו על אודות שרה, ושאר מתנות שנתנו לו, הכל נתן להם, שלא רצה ליהנות מהם. **(ז) מאת שנה ושבעים שנה וחמש שנים** - בן ק' כבן ע', ובן ע' כבן ה' בלא חטא. **(ט) יצחק וישמעאל** - מכאן שעשה ישמעאל תשובה, והולך את יצחק לפניו, והיא שיבה טובה שנאמר באברהם. **(יא) ויהי אחרי מות אברהם ויברך וגו'.** נחמו תנחומי אבליים. דבר אחר, אף על פי שמסר הקדוש ברוך הוא את הברכות לאברהם, נתיירא לברך את יצחק, מפני שצפה את עשו יוצא ממנו, אמר, יבא בעל הברכות ויברך את אשר ייטב בעיניו, ובא הקב"ה וברכו. **[שביעי] (יג) בשמותם לתולדותם** - סדר לידתן זה אחר זה. **(טז) בחצריהם** - כרכים שאין להם חומה. ותרגומו בפצחיהון, שהם מפוצחים, לשון פתיחה, כמו פצחו ורגנו. **(יז) ואלה שני היי ישמעאל וגו'.** אמר רבי חייא בר אבא, למה נמנו שנותיו של ישמעאל, כדי לייחס בהם שנותיו של יעקב, משנותיו של ישמעאל למדנו, ששמש יעקב בבית עבר י"ד שנה כשפירש מאביו, קודם שבא אצל לבן, שהרי כשפירש יעקב מאביו מת ישמעאל, שנאמר וילך עשו אל ישמעאל וגו', כמו שמפורש בסוף מגלה נקראת; **ויגוע** - לא נאמרה גויעה אלא בצדיקים. **(יח) נפל** - שכן, כמו ומדין ועמלק וכל בני קדם נופלים בעמק. כאן הוא אומר לשון נפילה, ולהלן אומר על פני כל אחיו ישכון, עד שלא מת אברהם ישכון, משמת אברהם נפל.

פרשת תולדות

(יט) ואלה תולדות יצחק - יעקב ועשו האמורים בפרשה. **אברהם הוליד את יצחק** - [לאחר שקרא הקב"ה שמו אברהם אחר כך הוליד את יצחק. דבר אחר], על ידי שכתב הכתוב יצחק בן אברהם, הוזקק לומר אברהם הוליד את יצחק, לפי שהיו ליצני הדור אומרים מאבימלך נתעברה שרה, שהרי כמה שנים שהתה עם אברהם ולא נתעברה הימנו, מה עשה הקב"ה, צר קלסתר פניו של יצחק דומה לאברהם, והעידו הכל אברהם הוליד את יצחק, וזהו שכתב כאן יצחק בן אברהם [היה], שהרי עדות יש שאברהם הוליד את יצחק. **(כ) בן ארבעים שנה** - שהרי כשבא אברהם מהר המוריה נתבשר שנולדה רבקה, ויצחק היה בן ל"ז שנה, שהרי בו בפרק מתה שרה, ומשנולד יצחק עד העקידה שמתה שרה ל"ז שנה, דבת צ' היתה כשנולד יצחק, ובת קכ"ז כשמתה, שנאמר ויהיו חיי שרה וגו', הרי ליצחק ל"ז שנים, ובו בפרק נולדה רבקה, המתין לה עד שתהא ראויה לביאה ג' שנים, ונשאה. **בת בתואל מפדן ארם**

אחות לבן - וכי עדיין לא נכתב שהיא בת בתואל ואחות לבן ומפדן ארם, אלא להגיד שבחה, שהיתה בת רשע ואחות רשע ומקומה אנשי רשע, ולא למדה ממעשיהם. **מפדן ארם** - על שם ששני ארם היו, ארם נהרים וארם צובה, קורא אותו פדן, לשון צמד בקר, תרגום, פדן תורין, ויש פותרין פדן ארם כמו שדה ארם, שבלשון ישמעאל קורין לשדה פדן. **(כא) ויעתר** - הרבה והפציר בתפלה. **ויעתר לו** - נתפצר ונתפייס ונתפתה לו. ואומר אני, כל לשון עתר, לשון הפצרה ורובי הוא, וכן ועתר ענן הקטורת, מרבית עלית העשן. וכן העתרתם עלי דבריכם, וכן ונעתרות נשיקות שונא, דומות למרובות והנם למשא, אנקרישר"א. בלע"ז. **לנכה אשתו** - זה עומד בזוית זו ומתפלל, וזו עומדת בזוית זו ומתפללת. **ויעתר לו** - לו ולא לה, שאין דומה תפלת צדיק בן רשע לתפלת צדיק בן צדיק, לפיכך לו ולא לה. **(כב) ויתרוצצו** - על כרחך המקרא הזה אומר דורשני, שסתם מה היא רציצה זו, וכתב אם כן למה זה אנכי. רבותינו דרשוהו לשון ריצה, כשהיתה עוברת על פתחי תורה של שם ועבר, יעקב רץ ומפרכס לצאת, עוברת על פתחי עכו"ם, עשו מפרכס לצאת. דבר אחר, מתרוצצים זה עם זה, ומריבים בנחלת שני עולמות. **ותאמר אם כן** - גדול צער העבור. **למה זה אנכי** - מתאוה ומתפללת על הריון. **ותלך לדרוש** - לבית מדרשו של שם. **לדרוש את ה'** - שיגיד לה מה תהא בסופה. **(כג)** ויאמר ה' לה. על ידי שליח, לשם נאמר ברוח הקדש, והוא אמר לה. שני גוים בבטן. גיים כתיב כמו [המון] גאים, אלו אנטונינוס ורבי, שלא פסקו מעל שולחנם לא צנון ולא חזרת, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים. **ושני לאמים** - אין לאום אלא מלכות. **ממעיק יפרדו** - מן המעים הם נפרדים, זה לרשעו וזה לתומו. **מלאם יאמץ** - לא ישוו בגדולה, כשזה קם זה נופל, וכן הוא אומר אמלאה החרבה, לא נתמלאה צור אלא מחרבנה של ירושלים. **[2] (כד) וימלאו ימיה** - אבל בתמר כתיב ויהי בעת לדתה, שלא מלאו ימיה, כי לז' חדשים ילדתם. **והנה תומם** - חסר, ובתמר תאומים מלא, לפי ששניהם צדיקים, אבל כאן אחד צדיק ואחד רשע. **(כה) אדמוני** - סימן הוא שיהא שופך דמים. **כלו כאדרת שער** - מלא שער כטלית של צמר המלאה שער, פלוקיר"א בלע"ז. **ויקראו שמו עשו** - הכל קראו לו כן, לפי שהיה נעשה ונגמר בשערו כבן שנים הרבה. **(כו) ואחרי כן יצא אחיו וגו'** שמעתי מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו, בדין היה אוחז בו לעכבו, יעקב נוצר מטיפה ראשונה ועשו מן השנייה, צא ולמד משפופרת שפיה קצרה, תן בה שתי אבנים זו תחת זו, הנכנסת ראשונה תצא אחרונה, והנכנסת תצא ראשונה, נמצא עשו הנוצר באחרונה יצא ראשון, ויעקב שנוצר ראשונה יצא אחרון, ויעקב בא לעכבו שיהא ראשון ללידה כראשון ליצירה, ויפטור את רחמה, ויטול את הבכורה מן הדין. **בעקב עשו** - סימן שאין זה מספיק לגמור מלכותו עד שזה עומד ונוטלה הימנו. **ויקרא שמו יעקב** - הקב"ה [אמר, אתם קריתון לבכורכם שם, אף אני אקרא לבני בכורי שם, **הדא הוא דכתיב ויקרא שמו יעקב**]. דבר אחר אביו קרא לו יעקב על שם אחיזת העקב. **בן ששים שנה** - י' שנים משנשאה עד שנעשית בת י"ג שנה וראויה להריון, וי' שנים הללו, צפה והמתין לה, כמו שעשה אביו לשרה, כיון שלא נתעברה, ידע שהיא עקרה והתפלל עליה, ושפחה לא רצה לישא, לפי שנתקדש בהר המוריה להיות עולה תמימה. **(כז) ויגדלו הנערים ויהי עשו** - כל זמן שהיו קטנים לא היו נכרים במעשיהם, ואין אדם מדקדק בהם מה טיבם, כיון שנעשו בני י"ג שנה, זה פורש לבתי מדרשות וזה פורש לעבודת אלילים. **יודע ציד** - לצוד ולרמות את אביו בפיו, ושואלו, אבא היאך מעשרין את המלח ואת התבן, כסבור אביו שהוא מדקדק במצות. **איש שדה** - כמשמעו, אדם בטל,

וצודה בקשתו חיות ועופות. **תם** - אינו בקי בכל אלה, אלא כלבו כן פיו. מי שאינו חריף לרמות קרוי **תם**. **ישב אהלים** - אהלו של שם ואהלו של עבר. **(נח) בפיו** - כתרגומו בפיו של יצחק. ומדרשו, בפיו של עשו, שהיה צד אותו ומרמהו בדבריו. **(כט) ויזד** - לשון בישול כתרגומו. **והוא עיף** - ברציחה, כמה דתימא כי עיפה נפשי להורגים. **(ל) הלעיטני** - אפתח פי ושפוך הרבה לתוכה, כמו ששנינו, אין אובסין את הגמל אבל מלעיטין אותו. **מן האדום האדום** - עדשים אדומות, ואותו היום מת אברהם, שלא יראה את עשו בן בנו יוצא לתרבות רעה, ואין זו שיבה טובה שהבטיחו הקב"ה, לפיכך קצר הקב"ה ה' שנים משנותיו, שיצחק חי ק"פ שנה, וזה קע"ה שנה, ובשל יעקב עדשים להברות את האבל, ולמה עדשים שדומות לגלגל, שהאבלות לגלגל החוזר בעולם [ועוד מה עדשים אין להם פה, כך האבל אין לו פה, שאסור לדבר, ולפיכך המנהג להברות את האבל בתחלת מאכלו ביצים, שהם עגולים ואין להם פה, כך אבל אין לו פה, כדאמרינן במועד קטן כא.. אבל, כל שלשה ימים הראשונים אינו משיב שלום לכל אדם, וכל שכן שאינו שואל בתחלה, מג' ועד ז' משיב ואינו שואל וכו', ברש"י ישן]. **[3] (לא) מכרה כיום** - כתרגומו כיום דילהן, כיום שהוא ברור, כך מכור לי מכירה ברורה. **במרתך** - לפי שהעבודה בבכורות, אמר יעקב אין רשע זה כדאי שיקרב להקב"ה. **(לב) הנה אנכי הולך למות** - [מתנודדת והולכת היא הבכורה, שלא תהא כל עת העבודה בבכורות, כי שבט לוי יטול אותה. ועוד] אמר עשו מה טיבה של עבודה זו, אמר לו כמה אזהרות ועונשין ומיתות תלוין בה, כאותה ששנינו, אלו הן שבמיתה, שתויי יין ופרועי ראש, אמר, אני הולך למות על ידה, אם כן מה חפץ לי בה. **(לד) ויבו עשיו** - העיד הכתוב על רשעו שביזה עבודתו של מקום.

בראשית כו

(ב) אל תרד מצרימה - שהיה דעתו לרדת למצרים כמו שירד אביו בימי הרעב, אמר לו אל תרד מצרימה, שאתה עולה תמימה, ואין חוצה לארץ כדאי לך. **(ג) האל** - כמו האלה. **(ד) והתברכו בזרעך** - אדם אומר לבנו יהא זרעך כזרעו של יצחק, וכן בכל המקרא, וזה אב לכולן, כך יברך ישראל לאמר ישימך וגו', ואף לענין הקללה מצינו כן, והיתה האשה לאלה, שהמקלל שונאו אומר תהא כפלוגית, וכן והנחתם שמכם לשבועה לבחירי, שהנשבע אומר, אהא כפלוגי אם עשיתי כך וכך. **(ה) שמע אברהם בקולי** - כשנסיתי אותו; **וישמור משמרתו** - גזרות להרחקה על אזהרות שבתורה, כגון שניות לעריות, ושבבות לשבת; **מצותי** - דברים שאילו לא נכתבו ראויין הם להצטוות, כגון גזל ושפיכות דמים; **חקותי** - דברים שיצר הרע ואומות העולם משיבין עליהם, כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז, שאין טעם בדבר אלא גזירת המלך וחקותיו על עבדיו; **ותורתו** - להביא תורה שבעל פה, הלכה למשה מסיני. **[שני] (ז) לאשתו** - על אשתו, כמו אמרי לי אחי הוא. **(ח) כי ארכו** - אמר, מעתה אין לי לדאוג, מאחר שלא אנסוה עד עכשיו, ולא נזהר להיות נשמר; **וישקף אבימלך וגו'**. שראוהו משמש מטתו. **(י) אחד העם** - המיוחד בעם, זה המלך; **והבאת עלינו אשם** - אם שכב, כבר הבאת אשם עלינו. **(יב) בארץ ההיא** - אף על פי שאינה חשובה כארץ ישראל עצמה, כארץ שבעת הגוים; **בשנה ההוא** - אף על פי שאינה כתקנה, שהיתה שנת רעבון; **בארץ ההיא בשנה ההיא** - שניהם למה, לומר שהארץ קשה והשנה קשה; **מאה שיערים** - שאמדה כמה ראויה לעשות, ועשתה על אחת שאמדה, מאה. ורבותינו אמרו, אומד זה למעשרות היה. **[4] [שלישין] (יג) כי גדל מאד** - שהיו אומרים זבל פרדותיו של יצחק, ולא כספו וזהבו של אבימלך. **(יד) ועבדה רבה** - פעולה רבה, בלשון לע"ז אוברוינ"א, עבודה משמע עבודה אחת, עבדה משמע פעולה

רבה. **(טו) סתמום פלשתים** - מפני שאמרו תקלה הם לנו מפני הגייסות הבאות עלינו. טמונין פלשתאי, לשון סתימה, ובלשון התלמוד מטמטם את הלב. **(יז) בנחל גדר** - רחוק מן העיר. **(יח) וישב ויהפך** - את בארות אשר חפרו בימי אברהם אביו, ופלשתים סתמום קודם שנסע יצחק מגרר, חזר וחפרן. **(כ) עשק** - ערעור; **כי התעשקו עמו** - נתעשקו עמו עליה במריבה וערעור. **(כא) שטנה** - נושמן"ט. **(כב) ופרינו בארץ** כתרגומו וניפוש בארעא. **[רביעי] (כו) ואחזת מרעהו** - כתרגומו וסיעת מרחמוהי, סיעת מאוהבי. ויש פותרין מרעהו מ'מיסוד התיבה, כמו שלשים מרעים, דשמשון, כדי שתהיה תיבת ואחזת דבוקה, אבל אין דרך ארץ לדבר על המלכות כן, סיעת אוהביו, שאם כן כל סיעת אוהביו הולך עמו, ולא היה לו אלא סיעה אחת של אוהבים, לכן יש לפותרו כלשון הראשון. ואל תתמה על תי"ו של אחזת, ואף על פי שאינה תיבה סמוכה, יש דוגמתה במקרא עזרת מצר, ושכורת ולא מייך; **אחזת** - לשון קביצה ואגודה, שנאחזין יחד. **(כח) ראו ראינו** - ראו באבין ראינו בך; **תהי נא אלה בינותינו** וגו'. האלה אשר בינותינו מימי אבין, תהי גם עתה בינינו וביניך. **(כט) לא נגענוך** - כשאמרנו לך לך מעמנו; **אתה** - גם אתה **[ס"א עתה]** עשה לנו כמו כן. **[חמישי] (לג) שבעה** - על שם הברית. **(לד) בן ארבעים שנה** - עשו היה נמשל לחזיר, שנאמר יכרסמנה חזיר מיער, החזיר הזה, כשהוא שוכב פושט טלפיו לומר ראו שאני טהור, כך אלו גוזלים וחומסים, ומראים עצמם כשרים. כל מ' שנה היה עשו צד נשים מתחת יד בעליהן, ומענה אותם, כשהיה בן מ', אמר, אבא בן מ' שנה נשא אשה, אף אני כן. **(לה) מורת רוח** - לשון המראת רוח, כמו ממרים הייתם, כל מעשיהן היו להכעיס ולעצבון; **ליצחק ולרבקה** - שהיו עובדות עבודת אלילים.

בראשית כז

(א) ותבהין - בעשן של אלו **[שהיו מעשנות ומקטירות לעבודת אלילים]**. דבר אחר, כשנעקד על גבי המזבח, והיה אביו רוצה לשחטו, באותה שעה נפתחו השמים, וראו מלאכי השרת והיו בוכים, וירדו דמעותיהם ונפלו על עיניו, לפיכך כהו עיניו. דבר אחר, כדי שיטול יעקב את הברכות. **[5] (ב) לא ידעתי יום מותי** - אמר רבי יהושע בן קרחה, אם מגיע אדם לפרק אבותיו, ידאג חמש שנים לפניו, וחמש לאחר כן, ויצחק היה בן קכ"ג **[כי יעקב בן ס"ג כשנתברך, דוק ברש"י סוף הסדר]** אמר, שמא לפרק אמי אני מגיע, והיא בת קכ"ז מתה, והריני בן ה' שנים סמוך לפרקה, לפיכך לא ידעתי יום מותי, שמא לפרק אמי שמא לפרק אבא. **(ג) תליך** - חרבך, שדרך לתלותה; **שא נא** - לשון השחזה, כאותה ששנינו, אין משחזין את הסכין אבל משיאה על גבי חברתה, חדד סכין ושחוט יפה שלא תאכלני נבלה. **וצודה לי** - מן ההפקר, ולא מן הגזל. **(ה) לצוד ציד להביא** - מהו להביא, אם לא ימצא ציד, יביא מן הגזל. **(ז) לפני ה'** - ברשותו, שישכים על ידי. **(ט) וקה לי** - משלי הם ואינם גזל, שכך כתב לה יצחק בכתובתה ליטול שני גדיי עזים בכל יום; **שני גדיי עזים** - וכי שני גדיי עזים היה מאכלו של יצחק, אלא פסח היה, האחד הקריב לפסחו, והאחד עשה מטעמים. בפרקי דרבי אליעזר; **כאשר אהב** - כי טעם הגדי כטעם הצבי. **(יא) איש שער** - בעל שער. **(יב) ימשיני** - כמו ממשש בצהרים. **(טו) החמדות** - הנקיות כתרגומו דכייטא. דבר אחר שחמד אותן מן נמרוד; **אשר אתה בבית** - והלא כמה נשים היו לו, והוא מפקיד אצל אמו, אלא שהיה בקי במעשיהן וחושדן. **(יט) אנכי עשו בכרך** - אנכי המביא לך, ועשו הוא בכורך; **עשיתי** - כמה דברים, כאשר דברת אלי; **שבה** - לשון מיסב על השלחן, לכך מתורגם אסתחר. **(כא) גשה נא ואמשך** - אמר יצחק בלבו, אין דרך עשו להיות שם שמים שגור בפיו, וזה אמר כי הקרה ה' אלהיך. **(כב) קול יעקב** - שמדבר בלשון תחנונים, קום נא, אבל עשו בלשון קנטוריא דבר, יקום אבי. **(כד) ויאמר אני** - לא אמר אני עשו,

אלא אני. **(כז) וירח וגו'.** והלא אין ריח רע יותר משטף העזים, אלא מלמד שנכנסה עמו ריח גן עדן; **כריח שדה אשר ברכו ה' -** שנתן בו ריח טוב, וזה שדה תפוחים, כן דרשו רז"ל. **[שישי]**

(כח) ויתן לך - יתן ויחזור ויתן. ולפי פשוטו מוסב לענין הראשון, ראה ריח בני שנתן לו הקב"ה, כריח שדה וגו', ועוד יתן לך מטל השמים וגו'; **מטל השמים -** כמשמעו, ומדרש אגדה יש להרבה פנים [דבר אחר, מהו האלהים, בדין, אם ראוי לך, יתן לך, ואם לאו לא יתן לך, אבל לעשו אמר, משמני הארץ יהיה מושבך, בין צדיק בין רשע יתן לך. וממנו למד שלמה, כשעשה הבית סידר תפלתו, ישראל שהוא בעל אמונה ומצדיק עליו הדין, לא יקרא עליך תגר, לפיכך ונתת לאיש כדרכיו אשר תדע את לבבו, אבל נכרי מחוסר אמונה, לפיכך אמר ואתה תשמע השמים וגו' ועשית ככל אשר יקרא אליך, הנכרי, בין ראוי בין שאינו ראוי תן לו, כדי שלא יקרא עליך תגר. ברש"י ישן מדויק]. **6 | (כט) בני אמך -** ויעקב אמר ליהודה בני אביך, לפי שהיו לו בנים מכמה אמהות, וכאן שלא נשא אלא אשה אחת, אמר בני אמך; **ארייך ארור ומברכיך ברוך -** ובבלעם הוא אומר מברכיך ברוך וארייך ארור, הצדיקים תחלתם יסורים וסופן שלווה, ואורריהם ומצעריהם קודמים למברכיהם, לפיכך יצחק הקדים קללת אוררים לברכת מברכים, והרשעים תחלתן שלווה וסופן יסורין, לפיכך בלעם הקדים ברכה לקללה. **(ל) יצא יצא -** זה יוצא וזה בא. **(לג) ויהרד -** כתרגומו ותוה, לשון תמיה. ומדרשו, ראה גיהנם פתוחה מתחתיו; **מי איפוא -** לשון לעצמו, משמש עם כמה דברים. דבר אחר איפוא, איה פה, מי הוא ואיפוא הוא הצד ציד; **ואכל מכל -** מכל טעמים שבקשתי לטעום טעמתי בו; **גם ברוך יהיה -** שלא תאמר, אילולי שרימה יעקב לאביו לא נטל את הברכות, לכך הסכים וברכו מדעתו. **(לה) במרמה -** בחכמה. **(לו) הכי קרא שמו -** לשון תימה הוא, כמו הכי אחי אתה, שמא לכך נקרא שמו יעקב, על שם סופו שהוא עתיד לעקבני. תנחומא, למה חרד יצחק, אמר, שמא עון יש בי שברכתי קטן לפני גדול, ושניתי סדר היחס, התחיל עשו מצעק ויעקבני זה פעמים, אמר לו אביו מה עשה לך, אמר לו את בכורתי לקח, אמר, בכך הייתי מצר וחרד, שמא עברתי על שורת הדין, עכשיו לבכור ברכתני, גם ברוך יהיה; **ויעקבני -** כתרגומו וכמני, ארבני. וארב, וכמן. ויש מתרגמין וחכמני, נתחכם לי; **אצלתי -** לשון הפרשה, כמו ויאצל [ס"א ויצל]. **(לז) הן גביר -** ברכה זו שביעית היא, והוא עושה אותה ראשונה, אלא אמר לו, מה תועלת לך בברכה, אם תקנה נכסים שלו הם, שהרי גביר שמתיו לך, ומה שקנה עבד קנה רבו; **ולמה אפוא מה אעשה בני -** איה איפא אבקש מה לעשות לך. **(לח) הברכה אחת -** ה"א זו משמשת לשון תימה, כמו הבמחנים, השמנה היא, הכמות נבל. **(לט) משמני הארץ וגו'.** זו איטליא"ה של יון. **(מ) ועל חרבך -** כמו בחרבך, יש על שהוא במקום אות ב', כמו עמדתם על חרבכם, בחרבכם. על צבאתם בצבאתם; **והיה כאשר תריד -** לשון צער, כמו אריד בשיחי, כלומר כשיעברו ישראל על התורה, ויהיה לך פתחון פה להצטער על הברכות שנטל, ופרקת עלו וגו'. **(מא) יקרבו ימי אבל אבי -** כמשמעו, שלא אצער את אבא. ומדרש אגדה לכמה פנים יש. **(מב) ויגד לרבקה -** ברוח הקודש הוגד לה מה שעשו מהרהר בלב; **מתנחם לך -** נחם על האחווה, לחשוב מחשבה אחרת להתנכר לך ולהרגך. ומדרש אגדה, כבר אתה מת בעיני, ושטה עליך כוס של תנחומים. ולפי פשוטו, לשון תנחומים, מתנחם הוא על הברכות בהריגותך. **(מד) אחדים -** מועטים. **(מה) למה אשכיל -** אהיה שכולה משניכם [לימד על] הקובר את בניו קרוי שכול, וכן ביעקב אמר כאשר שכלתי שכלתי; **גם שניכם -** אם יקום עליך ואתה תהרגנו, יעמדו בניו ויהרגוך, ורוח הקדש נזרקה בה, ונתנבאה שביום אחד ימותו, כמו שמפורש בפרק המקנא לאשתו. **(מו) קצתי בחיי -** מאסתי בחיי.

בראשית כח

[7] (ב) פדנה - כמו לפדן; **ביתו בתואל** - לבית בתואל, כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה ה"א בסופה. **(ג) ואל שדי** - מי שדי בברכותיו למתברכין מפיו, יברך אותך. **(ד) את ברכת אברהם** - שאמר לו ואעשך לגוי גדול, והתברכו בזרעך, יהיו אותן ברכות האמורות בשבילך, ממך יצא אותו הגוי ואותו הזרע המבורך. **[שביעי] (ה) אם יעקב ועשו** - איני יודע מה מלמדנו. **(ז) וישמע יעקב** - מחובר לענין שלמעלה, וירא עשו כי ברך יצחק וגו' וכי שלח אותו פדנה ארם, וכי שמע יעקב אל אביו והלך פדנה ארם, וכי רעות בנות כנען, והלך גם הוא אל ישמעאל. **(ט) אחות נביות** - ממשמע שנאמר בת ישמעאל איני יודע שהיא אחות נביות, אלא למדנו שמת ישמעאל משיעדה לעשו קודם נשואיה, והשיאה נביות אחיה, ולמדנו שהיא יעקב באותו הפרק בן ס"ג שנים, שהרי ישמעאל בן ע"ד שנים היה כשנולד יעקב, שי"ד שנה היה גדול ישמעאל מיצחק, ויצחק בן ס' שנה בלדת אותם, הרי ע"ד, ושנותיו היו קל"ז, שנאמר ואלה שני חיי ישמעאל וגו', נמצא יעקב כשמת ישמעאל בן ס"ג שנים היה, ולמדנו מכאן שנטמן בבית עבר י"ד שנה, ואחר כך הלך לחרון, שהרי לא שהה בבית לבן לפני לידתו של יוסף אלא י"ד שנה, שנאמר עבדתיך י"ד שנה בשתי בנותיך ושש שנים בצאנך, ושכר הצאן משנולד יוסף היה, שנאמר ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו', ויוסף בן ל' שנה היה כשמלך, ומשם עד שירד יעקב למצרים ט' שנים, ז' של שובע וב' של רעב, ויעקב אמר לפרעה ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה, צא וחשוב י"ד שנה שלפני לידת יוסף, ושלושים של יוסף, ותשע משמלך עד שבא יעקב, הרי נ"ג, וכשפירש מאביו היה בן ס"ג, הרי קי"ו, והוא אומר שלשים ומאת שנה, הרי חסרים י"ד שנים, הא למדת, שאחר שקבל הברכות נטמן בבית עבר י"ד שנים **[אבל לא נענש עליהם בזכות התורה, שהרי לא פירש יוסף מאביו אלא כ"ב שנה, דהיינו מי"ז עד ל"ט, כנגד כ"ב שפירש יעקב מאביו ולא כבדו, והם כ' שנים בבית לבן, ושתי שנים ששה בדרך, כדכתיב ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכות, ופירשו רז"ל מזה הפסוק ששה י"ח חדשים בדרך, דבית הוה בימות הגשמים וסכות הוה בימות החמה, ולחשבון הפסוקים שחשבונו לעיל, משפירש מאביו עד שירד למצרים שהיה בן ק"ל שנים, ששם אנו מוצאים עוד י"ד שנים, אלא ודאי נטמן בבית עבר בהליכתו לבית לבן ללמוד תורה ממנו, ובשביל זכות התורה לא נענש עליהם, ולא פירש יוסף ממנו אלא כ"ב שנה, מדה כנגד מדה, עד כאן מצאתי ברש"י ישן]; **על נשיו** - הוסיף רשעה על רשעתו **[ר"ל מרשעת על מרשעות שהיו לו כבר וק"ל]** שלא גרש את הראשונות.**

פרשת ויצא

(י) ויצא יעקב - על ידי שבשביל שרעות בנות כנען בעיני יצחק אביו הלך עשו אל ישמעאל, הפסיק הענין בפרשתו של יעקב, וכתיב וירא עשו כי ברך וגו', ומשגמר, חזר לענין הראשון. **ויצא** - לא היה צריך לכתוב אלא וילך יעקב חרנה, ולמה הזכיר יציאתו, אלא מגיד שיציאת צדיק מן המקום עושה רושם, שבזמן שהצדיק בעיר, הוא הודה, הוא זיוה, הוא הדרה, יצא משם, פנה הודה, פנה זיוה, פנה הדרה. וכן ותצא מן המקום, האמור בנעמי ורות. **וילך חרנה** - יצא ללכת לחרון. **(יא) ויפגע במקום** - לא הזכיר הכתוב באיזה מקום, אלא במקום הנזכר במקום אחר, הוא הר המוריה, שנאמר בו וירא את המקום מרחוק. **ויפגע** - כמו ופגע ביריחו, ופגע בדבשת. ורבותינו פירשו. לשון תפילה, כמו ואל תפגע בי, ולמדנו שתקן תפלת ערבית, ושנה הכתוב ולא כתב ויתפלל, ללמדך שקפצה לו הארץ, כמו שמפורש בפרק גיד הנשה. **כי בא השמש** - היה לו לכתוב ויבא השמש וילן שם, כי בא השמש

משמע, ששקעה לו חמה פתאום שלא בעונתה כדי שילין שם. **וישם מראשותיו** - עשן כמין מרזב סביב לראשו, שירא מפני חיות רעות, התחילו מריבות זו את זו, זאת אומרת עלי ניח צדיק את ראשו, וזאת אומרת עלי ניח, מיד עשן הקב"ה אבן אחת, וזהו שנאמר ויקח את האבן אשר שם מראשותיו. **וישכב במקום ההוא** - לשון מעוט, באותו מקום שכב, אבל י"ד שנים שישמש בבית עבר, לא שכב בלילה, שהיה עוסק בתורה. **(יב) עולים ויורדים** - עולים תחלה ואחר כך יורדים, מלאכים שליווהו בארץ, אין יוצאים חוצה לארץ ועלו לרקיע, וירדו מלאכי חוצה לארץ ללותו. **(יג) נצב עליו** - לשמרו. **ואלהי יצחק** - אף על פי שלא מצינו במקרא שיחד הקב"ה שמו על הצדיקים בחייהם לכתוב אלהי פלוני, משום שנאמר הן בקדושי לא יאמין, כאן ייחד שמו על יצחק, לפי שכהו עיניו, וכלוא בבית, והרי הוא כמות, ויצר הרע פסק ממנו. **שכב עליה** - קיפל הקב"ה כל ארץ ישראל תחתיו, רמז לו שתהא נוחה ליכבש לבניו. **[כד' אמות, שזה מקומו של אדם]**. **(יד) ופרצת** - וחזקת, כמו וכן יפרוץ. **(טו) אנכי עמך** - לפי שהיה ירא מעשו ומלבן. **עד אשר אם עשיתי** - אם משמש בלשון כי. **דברתי לך** - לצורך ועליך, מה שהבטחתי לאברהם על זרעו, לך הבטחתי ולא לעשו, שלא אמרתי לו כי יצחק יקרא לך זרע, אלא כי יצחק, ולא כל יצחק, וכן כל לי, ולך, ולו, ולהם, הסמוכים אצל דבור, משמשים לשון על, וזה יוכיח, שהרי עם יעקב לא דבר קודם לכן. **(טז) ואנכי לא ידעתי** - שאם ידעתי, לא ישנתי במקום קדוש כזה. **(יז) כי אם בית אלהים** - אמר רבי אלעזר בשם רבי יוסי בן זמרא, הסולם הזה עומד בבאר שבע, ואמצע שיפועו מגיע כנגד בית המקדש, שבאר שבע עומד בדרומה של יהודה, וירושלים בצפונה, בגבול שבין יהודה ובנימין, ובית אל היה בצפון של נחלת בנימין, בגבול שבין בנימין ובין בני יוסף, נמצא סולם שרגליו בבאר שבע וראשו בבית אל, מגיע אמצע שיפועו נגד ירושלים, וכלפי שאמרו רבותינו, שאמר הקב"ה, צדיק זה בא לבית מלוני ויפטר בלא לינה, ועוד אמרו, יעקב קראו לירושלים בית אל, וזו לוז היא ולא ירושלים, ומהיכן למדו לומר כן, אומר אני שנעקר הר המוריה ובא לכאן, וזו היא קפיצת הארץ האמורה בשחיטת חולין, שבא בית המקדש לקראתו עד בית אל, וזה ויפגע במקום. ואם תאמר וכשעבר יעקב על בית המקדש מדוע לא עכבו שם, איהו לא יהיב לביה להתפלל במקום שהתפללו אבותיו, ומן השמים יעכבוהו, איהו עד חרן אזל, כדאמרינן בפרק גיד הנשה, וקרא מוכיח וילך חרנה, כי מטא לחרן אמר, אפשר שעברתי על מקום שהתפללו אבותי ולא התפללתי בו, יהיב דעתיה למהדר, וחזר עד בית אל, וקפצה לו הארץ **[בית אל לא]** זה הוא הסמוך לעי אלא לירושלים, ועל שם שהיתה עיר האלהים קראה בית אל, והוא הר המוריה שהתפלל בו אברהם, והוא השדה שהתפלל בו יצחק, וכן אמרו בסוטה לכו ונעלה וגו' לא כאברהם שקראו הר, ולא כיצחק שקראו שדה, אלא כיעקב שקראו בית אל. **ע"כ מפרש"י מדויק]**. **מה נורא** - תרגום מה דחילו אתרא הדין. דחילו שם דבר הוא כמו סוכלתנו וכסו למלבש. **וזה שער השמים** - מקום תפלה, לעלות תפלתם השמימה. ומדרשו שבית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה. **[2] (כ) אם יהיה אלהים עמדי** - אם ישמור לי הבטחות הללו, שהבטיחני להיות עמדי, כמו שאמר לי והנה אנכי עמך. **ושמרני** - כמו שאמר לי ושמרתיך בכל אשר תלך. **ונתן לי לחם לאכול** - כמו שאמר כי לא אעזבך, והמבקש לחם הוא קרוי נעזב, שנאמר ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם. **(כא) ושבתי** - כמו שאמר לי והשיבותיך אל האדמה. **בשלום** - שלום מן החטא, שלא אלמד מדרכי לבן. **והיה ה' לי לאלהים** - שיחול שמו עלי מתחלה ועד סוף, שלא ימצא פסול בזרעי, כמו שאמר אשר דברתי לך, והבטחה זו

הבטיח לאברהם, שנאמר להיות לך לאלהים ולזרעך אחריו. [זרעך מיוחס שלא ימצא בו שום פסול]. (כב) **והאבן הזאת** - כך מפורש וי"ו של והאבן, אם תעשה לי את אלה ואף אני אעשה זאת. **והאבן הזאת אשר שמתי מצבה וגו'**. כתרגומו אהי פלח עלה קדם ה', וכן עשה בשובו מפרן ארם, כשאמר לו קום עלה בית אל. מה נאמר שם, ויצב יעקב מצבה וגו' ויסך עליה נסך.

בראשית כט

[שני] (א) וישא יעקב רגליו - משנתבשר בשורה טובה, שהובטח בשמירה, נשא לבו את רגליו ונעשה קל ללכת. כך מפורש בבראשית רבה. **(ב) יסקו העדרים** - משקים הרועים את העדרים, והמקרא דבר בלשון קצרה. **(ג) ונאספו** - רגילים היו להאסף, לפי שהיתה האבן גדולה; **וגללו** - וגוללין ותרגומו ומגנדרין. כל לשון הווה, משתנה לדבר בלשון עתיד ובלשון עבר, לפי שכל דבר ההוה תמיד, כבר היה ועתיד להיות; **והשיבו** - תרגומו ומתיבין. **(ו) באה עם הצאן** - הטעם באל"ף, ותרגומו אתיא, ורחל באה, הטעם למעלה בבי"ת, ותרגומו אתת, הראשון לשון עושה והשני לשון עשתה. **(ז) הן עוד היום גדול** - לפי שראה אותם רובצים, כסבור שרוצים לאסוף המקנה הביתה ולא ירעו עוד, אמר להם, הן עוד היום גדול, כלומר אם שכירי יום אתם, לא שלמתם פעולת היום, ואם הבהמות שלכם, אף על פי כן לא עת האסף המקנה וגו'. **(ח) לא נוכל** - להשקות לפי שהאבן גדולה; **וגללו** - זה מתורגם ויגנדרון, לפי שהוא לשון עתיד. **(י) ויגש יעקב ויגל** - כמי שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית, להודיעך שכחו גדול. **(יא) ויבך** - לפי שצפה ברוח הקודש שאינה נכנסת עמו לקבורה. דבר אחר, לפי שבא בידים ריקניות, אמר, אליעזר עבד אבי אבא, היו בידיו נזמים וצמידים ומגדנות, ואני אין בידי כלום. לפי שרדף אליפז בן עשו במצות אביו אחריו להורגו, והשיגו, ולפי שגדל אליפז בחיקו של יצחק, משך ידו, אמר לו מה אעשה לצווי של אבא, אמר לו יעקב טול מה שבידי, והעני חשוב כמת. **(יב) מי אחי אביה הוא** - קרוב לאביה, כמו אנשים אחים אנחנו. ומדרשו, אם לרמאות הוא בא, גם אני אחי ברמאות, ואם אדם כשר הוא, גם אני בן רבקה אחותו הכשרה; **ותגד לאביה** - לפי שאמה מתה, לא היה לה להגיד אלא לו. **[3] (יג) וירץ לקראתו** - כסבור ממון הוא טעון, שהרי עבד הבית בא לכאן בעשרה גמלים טעונים; **ויחבק** - כשלא ראה עמו כלום, אמר, שמא זהובים הביא והנם בחיקו; **וינשק לו** - אמר, שמא מרגליות הביא והם בפיו; **ויספר ללבן** - שלא בא אלא מתוך אונס אחיו, ושנטלו ממנו ממנו. **(יד) אך עצמי ובשרי** - מעתה אין לי לאספך הביתה, הואיל ואין בידך כלום, אלא מפני קורבה אטפל בך חדש ימים, וכן עשה, ואף זו לא לחנם, שהיה רועה צאנו. **(טו) הכי אחי אתה** - לשון תימה, וכי בשביל שאחי אתה תעבדני חנם; **ועבדתני** - כמו ותעבדני, וכן כל תיבה שהיא לשון עבר, הוסיף וי"ו בראשה, היא הופכת התיבה להבא. **(יז) רמות** - שהיתה סבורה לעלות בגורלו של עשו ובכתה, שהיו הכל אומרים, שני בנים לרבקה ושתי בנות ללבן, הגדולה לגדול והקטנה לקטן; **תאר** - הוא צורת הפרצוף, לשון יתארהו בשרד, קונפ"אס בלע"ז; **מראה** - הוא זיו קלסתר. **[שלישי] (יח) אעבדך שבע שנים** - הם ימים אחדים שאמרה לו אמו וישבת עמו ימים אחדים, ותדע שכן הוא, שהרי כתיב ויהיו בעיניו כימים אחדים; **ברחל בתך הקטנה** - כל הסימנים הללו למה, לפי שהיה יודע בו שהוא רמאי, אמר לו אעבדך ברחל, ושמא תאמר רחל אחרת מן השוק, תלמוד לומר בתך, ושמא תאמר אחליף ללאה שמה ואקרא שמה רחל, תלמוד לומר הקטנה, ואף על פי כן לא הועיל, שהרי רמאה. **(כא) מלאו ימי** - שאמרה לי אמי. ועוד מלאו ימי, שהרי אני בן פ"ד שנה, ואימתי אעמיד י"ב שבטים, וזהו שאמר ואבואה אליה, והלא קל שבקלים אינו אומר כן, אלא להוליד תולדות אמר כך. **(כה) ויהי בבקר והנה היא לאה** -

אבל בלילה לא היתה לאה, לפי שמסר יעקב סימנים לרחל, וכשראתה רחל שמכניסין לו לאה, אמרה, עכשיו תכלם אחותי, עמדה ומסרה לה אותן סימנים. **(כז) מלא שבע זאת** - דבוק הוא, שהרי נקוד בחטף **[פי' בשו"א]**, שבוע של זאת, והן ז' ימי המשתה, בגמ' ירושלמית במועד קטן וא"א לומר שבוע ממש, שאם כן היה צריך לינקד השי"ן בפתח **[ר"ל בקמץ]**, ועוד ששבוע לשון זכר, כדכתיב שבעה שבועות תספר לך, לפיכך אין משמע שבוע אלא שבעה, שטיינ"א בלע"ז; **ונתנה לך** - לשון רבים, כמו נרדה ונבלה, ונשרפה, אף זה לשון ונתן ונתנה וגו'; **גם את זאת** - מיד לאחר שבעת ימי המשתה ותעבוד לאחר נשואיה. **(ל) עידי שבע שנים אחרות** - אחרות הקישן לראשונות, מה ראשונות באמונה אף האחרונות באמונה, ואף על פי שברמאות בא עליו. **(לב) ותקרא שמו ראובן** - רבותינו פירשו, אמרה, ראו מה בין בני לבן חמי, שמכר הבכורה ליעקב, וזה לא מכרה ליוסף ולא ערער עליו, ולא עוד שלא ערער עליו, אלא שבקש להוציאו מן הבור. **(לד) הפעם ילדה אישי** - לפי שהאמהות נביאות היו ויודעות שי"ב שבטים יוצאים מיעקב, וד' נשים ישא, אמרה, מעתה אין לו פתחון פה עלי, שהרי נטלתי כל חלקי בבנים; **על כן** - כל מי שנאמר בו על כן, מרובה באוכלוסין, חוץ מלוי, שהארון היה מכלה בהם; **קרא שמו לוי** - בכולם כתיב ותקרא **[שהיא קראה]**, וזה כתב בו קרא, ויש מדרש אגדה באלה הדברים רבה, ששלח הקב"ה גבריאל והביאו לפניו, וקרא לו שם זה, ונתן לו כ"ד מתנות כהונה, ועל שם שלוהו במתנות קראו לוי. **(לה) הפעם אודה** - שנטלתי יותר מחלקי, מעתה יש לי להודות.

בראשית ל

[4] (א) ותקנא רחל באהתה - קנאה במעשיה הטובים, אמרה, אלולי שצדקה ממני לא זכתה לבנים; **הבה לי** - וכי כך עשה אביך לאמר, והלא התפלל עליה; **מתה אנכי** - מכאן למי שאין לו בנים שחשוב כמת. **(ב) התחת** - וכי במקומו אני; **אשר מנע ממך** - את אומרת שאעשה כאבא, אני איני כאבא, אבא לא היו לו בנים, אני יש לי בנים, ממך מנע ולא ממני. **(ג) על ברכי** - כתרגומו ואנא ארבי; **ואבנה גם אנכי** - מהו גם, אמרה לו, זקנך אברהם היו לו בנים מהגר, וחגר מתניו כנגד שרה, אמר לה, זקנתי הכניסה צרתה לביתה, אמרה לו אם הדבר הזה מעכב, הנה אמת; **ואבנה גם אנכי ממנה** - כשרה. **(ו) דנני אלהים** - דנני וחייבני וזכני. **(ח) נפתולי אלהים** - מנחם בן סרוק פירש במחברת צמיד פתיל, חבורים מאת המקום, נתחברתי עם אחותי לזכות לבנים. ואני מפרשו לשון עקש ופתלתול, נתעקשתי והפצרתי פצירות ונפתולים הרבה למקום, להיות שוה לאחותי; **גם יכלתי** - הסכים על ידי. ואונקלוס תרגם לשון תפילה, נפתולי אלהים נפתלתי, בקשות החביבות לפניו נתקבלתי ונתערתתי כאחותי; **נפתלתי** - נתקבלה תפלתי. ומדרש אגדה יש רבים, בלשון נוטריקון. **(י) ותלד זלפה** - בכולן נאמר הריון, חוץ מזלפה, לפי שהיתה בחורה מכולן ותינוקת בשנים, ואין הריון ניכר בה, וכדי לרמות ליעקב נתנה לבן ללאה, שלא יבין שמכניסין לו את לאה, שכך מנהגו, ליתן שפחה הגדולה לגדולה והקטנה לקטנה **(יא) בא גד** - בא מזל טוב, כמו גד גדי וסנוק לא, ודומה לו העורכים לגד שלחן. ומדרש אגדה, שנולד מהול כמו גדו אילנא, ולא ידעתי על מה נכתב תיבה אחת. דבר אחר למה נקראת תיבה אחת בגד, כמו בגדת בי כשבאת אל שפחתי, כאיש שבגד באשת נעורים. **[רביעי] (יד) בימי קציר חטים** - להגיד שבחן של שבטים, שעת הקציר היה, ולא פשט ידו בגזל להביא חטים ושעורים, אלא דבר ההפקר שאין אדם מקפיד בו; **דודאים** - שיגלי עשב הוא, ובלשון ישמעאל ישמ"ן. **(טו) ולקחת גם את דודאי בני** - בתמיה, ולעשות עוד זאת, ליקח גם את דודאי בני, ותרגומו ולמיסב; **לכן ישכב עמך הלילה** - שלי היתה שכבת לילה זו, ואני נותנה

לך תחת דודאי בנך. ולפי שזלזלה במשכב הצדיק, לא זכתה להקבר עמו. **(טו) שכר שכרתיך** - נתתי לרחל שכרה; **בלילה הוא** - הקב"ה סייעו, שיצא משם יששכר. **(יז) וישמע אלהים אל לאה** - שהיתה מתאוה ומחזרת להרבות שבטים. **(כ) זבד טוב** - כתר גומו; **יזבלני** - לשון בית זבול, הירבירי"א בלע"ז, בית מדור, מעתה לא תהא עיקר דירתו אלא עמי, שיש לי בנים כנגד כל נשיו. **(כא) דינה** - פירשו רבותינו, שדנה לאה דין בעצמה, אם זה זכר, לא תהא רחל אחותי כאחת השפחות, והתפללה עליו ונהפך לנקבה. **(כב) ויזכור אלהים את רחל** - זכר לה שמסרה סימניה לאחותה, ושהיתה מצירה שלא תעלה בגורלו של עשו, שמא יגרשנה יעקב לפי שאין לה בנים, ואף עשו הרשע כך עלה בלבו כשישמע שאין לה בנים. הוא שייסד הפייט, האדמון כבט שלא חלה צבה לקחתה לו ונתבהלה. **(כג) אסף** - הכניסה במקום שלא תראה, וכן אסף חרפתנו, ולא יאסף הביתה, אספו נגהם, וירחך לא יאסף, לא יטמן; **חרפתי** - שהייתי לחרפה שאני עקרה, והיו אומרים עלי שאעלה לחלקו של עשו הרשע. ואגדה, כל זמן שאין לאשה בן, אין לה במי לתלות סרחונה, משיש לה בן תולה בו, מי שבר כלי זה, בנך, מי אכל תאנים אלו, בנך. **(כד) יסף ה' לי בן אחר** - יודעת היתה בנבואה, שאין יעקב עתיד להעמיד אלא שנים עשר שבטים, אמרה, יהי רצון שאותו שהוא עתיד להעמיד, יהא ממני, לכן לא נתפללה אלא על בן אחר. **[5] (כה) כאשר ילדה רחל את יוסף** - משנולד שטנו של עשו, שנאמר והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש, אש בלא להבה אינו שולט למרחוק, משנולד יוסף, בטח יעקב בהקב"ה ורצה לשוב. **(כו) תנה את נשי וגו'**. איני רוצה לצאת כי אם ברשות. **(כז) נחשתי** - מנחש הייתי, נסיתי בנחוש שלי שעל ידך באה לי ברכה, כשבאת לכאן לא היו לי בנים, שנאמר והנה רחל בתו באה עם הצאן, אפשר יש לו בנים והוא שולח בתו אצל הרועים, ועכשיו היו לו בנים, שנאמר וישמע את דברי בני לבן. **[חמישי] (כח) נקבה שכרך** - כתר גומו פריש אגרך. **(כט) ואת אשר היה מקנך אתי** - את חשבון מעוט מקנך שבא לידי מתחלה כמה היו. **(ל) לרגלי** - עם רגלי, בשביל ביאת רגלי באת אצלך הברכה, כמו העם אשר ברגליך. לעם אשר ברגלי. הבאים עמי; **גם אנכי לביתי** - לצורך ביתי, עכשיו אין עושין לצרכי אלא בני, וצריך **[אני]** להיות עושה גם אני עמהם לסמכן, וזהו גם. **(לב) נקד** - מנומר בחברבורות דקות כמו נקודות, פונטר"א בלע"ז; **טלוא** - לשון טלואים, חברבורות רחבות; **חום** - שחום דומה לאדום רוש"ו בלע"ז, לשון משנה, שחמתית ונמצאת לבנה, לענין התבואה; **והיה שכרי** - אותן שילדו מכאן ולהבא נקודים וטלואים בעזים ושחומים בכשבים יהיו שלי, ואותן שישנן עכשיו, הפרש מהם והפקידם ביד בניך, שלא תאמר לי על הנולדים מעתה, אלו היו שם מתחלה, ועוד, שלא תאמר לי על ידי הזכרים שהן נקודים וטלואים, תלדנה הנקבות דוגמתן מכאן ואילך. **(לג) וענתה בי וגו'**. אם תחשדני שאני נוטל משלך כלום, תענה בי צדקתי, כי תבוא צדקתי ותעיד על שכרי לפניך, שלא תמצא בעדדי כי אם נקודים וטלואים, וכל שתמצא בהן שאינו נקוד או טלוא או חום, בידוע שגנבתיו לך, ובגניבה הוא שרוי אצלי. **(לד) הן** - לשון קבלת דברים; **לז יהי כדברך** - הלואי שתחפוץ בכך. **(לה) ויסר** - לבן ביום ההוא וגו'; **התישים** - עזים זכרים; **כל אשר לבן בו** - כל אשר היתה בו חברבורות לבנות; **ויתן** - לבן ביד בניו. **(לו) הנותרות** - הרעועות שבהן, החולות והעקרות שאינן אלא שירים, אותן מסר לו. **(לז) מקל לבנה** - עץ הוא, ושמנו לבנה, כמא דתימא, תחת אלון ולבנה, ואומר אני הוא שקורין טרימב"ל שהוא לבן; **לח** - כשהוא רטוב; **ולוז** - ועוד לקח מקל לוז, עץ שגדלין בו אגוזים דקים, קולדר"י בלע"ז; **וערמוז** - קשטני"ר בלע"ז; **פצלז** - קלופים קלופים, שהיה עושהו מנומר; **מחשף הלבן** - גלוי לובן של מקל, כשהיה קולפו, היה נראה ונגלה לובן שלו

במקום הקלוף. **(לה) ויצג** - תרגומו ודעיין, לשון תחיבה, ונעיצה היא בלשון ארמית, והרבה יש בגמ' דצה ושלפה, דץ ביה מידי, דצה כמו דעצה, אלא שמקצר את לשונו; **ברהטים** - במרוצות המים בבריכות העשויות בארץ להשקות שם הצאן; **אשר תבאן וגו'**. ברהטים אשר תבאן הצאן לשתות, שם הציג המקלות לנכח הצאן; **ויחמנה וגו'**. הבהמה רואה את המקלות והיא נרתעת לאחוריה, והזכר רובעה, ויולדת כיוצא בו. רבי אושעיא אומר, המים נעשין זרע במעיהן ולא היו צריכות לזכר, וזהו יחמנה וגו' **[ור"ל בתיבה זו התחברו לשון זכר ונקבה כמ"ש הראב"ע]**. **(לט) אל המקלות** - אל מראות המקלות; **עקודים** - משונים במקום עקידתן, הם קרסולי ידיהם ורגליהם. **[6] (מ) והמשבים הפריד יעקב** - הנולדים עקודים נקודים, הבדיל והפריש לעצמן, ועשה אותן עדר עדר לבדו, והוליק אותנו העדר העקוד לפני הצאן, לפני הצאן ההולכות אחריהם צופות אליהם, זהו שנאמר ויתן פני הצאן אל עקוד, שהיו פני הצאן אל העקודים, ואל כל חום שמצא בצאן לבן; **וישת לו עדרים** - כמו שפירשתי. **(מא) המקשרות** - כתרגומו הבכירות, ואין לו עד במקרא. ומנחם חברו עם אחיתופל בקושרים. והיה הקשר אמיץ אותן המתקשרות יחד למהר עבורן. **(מב) ובהעטיף** - לשון איחור, כתרגומו ובלקשות. ומנחם חברו עם המחלצות והמעטפות, לשון עטיפת כסות, כלומר מתעטפות בעורן וצמרן, ואינן מתאוות להתייחס על ידי הזכרים. **(מג) צאן רבות** - פרות ורבות משאר צאן; **ושפחות ועבדים** - מוכר צאנו בדמים יקרים, ולוקח לו כל אלה.

בראשית לא

(א) עשה - כנס, כמו ויעש חיל, ויך את עמלק. **(ג) שוב אל ארץ אבותיך** - ושם אהיה עמך, אבל בעודך מחובר לטמא, אי אפשר להשרות שכינתי עליך. **(ד) ויקרא לרחל וללאה** - לרחל תחלה ואחר כך ללאה, שהיא היתה עקרת הבית, שבשבילה נזדווג יעקב עם לבן, ואף בניה של לאה מודים בדבר, שהרי בועז ובית דינו משבט יהודה אומרים, כרחל וכלאה אשר בנו שתיהן וגו', הקדימו רחל ללאה. **(ז) עשרת מנים** - אין מונים פחות מעשרה; **מנים** - לשון סכום כלל החשבון, והן עשיריות, למדנו שהחליף תנאו מאה פעמים. **(י) והנה העתודים** - אף על פי שהבדילם לבן כולם שלא יתעברו הצאן דוגמתן, היו המלאכים מביאין אותן מעדר המסור ביד בני לבן, לעדר שביד יעקב; **וברדים** - תרגומו ופצוחין, פייש"ר בלע"ז, חוט של לבן מקיף את גופו סביב, וחברבורות שלו פתוחה ומפולשת מזו אל זו **[ס"א מזן אל זן]**, ואין לי להביא עד מן המקרא. **(יג) האל בית אל** - כמו אל בית אל, הה"א יתירה, ודרך מקראות לדבר כן, כמו כי אתם באים אל הארץ כנען; **משחת שם** - לשון רבוי וגדולה כשנמשח למלכות, כך ויצק שמן על ראשה להיות משוחה למזבח; **אשר נדרת לי** - וצריך אתה לשלמו, שאמרת יהיה בית אלהים, שתקריב שם קרבנות. **(יד) העוד לנו** - למה נעכב על ירך מלשוב, כלום אנו מיחלות לירש מנכסי אבינו כלום בין הזכרים. **(טו) הלוא נחשבנו לו** - אפילו בשעה שדרך בני אדם לתת נדוניא לבנותיו בשעת נשואין, נהג עמנו כנכריות כי מכרנו לך **[שעבדת אותו בנו י"ד שנה ולא נתננו לך אלא]** בשכר הפעולה; **את כספנו** - שעכב דמי שכר פעולתך. **(טז) כי כל העשר** - כי זה משמש בלשון אלא, כלומר משל אבינו אין לנו כלום, אלא מה שהציל הקב"ה מאבינו, שלנו הוא; **הציל** - לשון הפריש, וכן כל לשון הצלה שבמקרא לשון הפרשה, שמפרישו מן הרעה ומן האויב. **[שישי] (יז) את בניו ואת נשיו** - הקדים זכרים לנקבות, ועשו הקדים נקבות לזכרים, שנאמר ויקח עשו את נשיו ואת בניו וגו'. **(יח) מקנה קנינו** - מה שקנה מצאנו, עבדים ושפחות וגמלים וחמורים. **(יט) לגוזז את צאנו** - שנתן ביד בניו דרך שלשת ימים בינו ובין יעקב; **ותגנב רחל את התרפים** - להפריש את אביה מעבודת אלילים נתכוונה. **(כב) ביום**

השלישי - שהרי דרך שלשת ימים היה ביניהם. **(כג) את אחיו** - קרוביו; **דרך שבעת ימים** - כל אותן ג' ימים שהלך המגיד להגיד ללבן הלך יעקב לדרכו, נמצא יעקב רחוק מלבן ששה ימים, ובשביעי השיגו לבן, למדנו שכל מה שהלך יעקב בשבעה ימים, הלך לבן ביום אחד [שנאמר וירדוף אחריו דרך שבעת ימים, ולא נאמר וירדוף אחריו שבעת ימים]. **(כד) מטוב עד רע** - כל טובתן של רשעים רעה היא אצל הצדיקים. **(כו) כשיביות חרב** - כל חיל הבא למלחמה קרוי חרב. **(כז) ותגנב אתי** - גנבת את דעתי. **(כט) יש לאל ידי** - יש כח וחיל בידי לעשות עמכם רע. וכל אל שהוא לשון קדש, על שם עזוז ורוב אונים הוא. **[7] (ל) נכספתה** - חמדת, והרבה יש במקרא נכספה וגם כלתה נפשי, למעשה ידיך תכסוף. **(לא) כי יראתי וגו'**. השיבו על ראשון ראשון, שאמר לו ותנהג את בנותי וגו'. **(לב) לא יחיה** - ומאותה קללה מתה רחל בדרך; **מה עמדי** - משלך. **(לג) באהל יעקב** - הוא אהל רחל, שהיה יעקב תדיר אצלה, וכן הוא אומר בני רחל אשת יעקב, ובכולן לא נאמר אשת יעקב; **ויבא באהל רחל** - כשיצא מאהל לאה חזר לו לאהל רחל קודם שחפש באהל האמהות **[ס"א השפחות]**, וכל כך למה, לפי שהיה מכיר בה שהיא משמשנית. **(לד) בכר הגמל** - לשון כרים וכסתות, כתרגומו בעביטא דגמלא, והיא מרדעת העשויה כמין כר, ובעירובין הקיפוח בעביטין, והן עביטי גמלים, בסט"ו בלע"ז. **(לו) דלקת** - רדפת, כמו על ההרים דלקונו, וכמו מדליק אחרי פלשתים. **(לז) ויוביחו** - ויבררו עם מי הדין, אפרובי"ר בלע"ז. **(לח) לא שכלו** - לא הפילו עיבורם, כמו רחם משכיל, תפלט פרתו ולא תשכל; **ואילי צאנך** - מכאן אמרו, איל בן יומו קרוי איל, שאם לא כן מה שבחו, אילים לא אכל אבל כבשים אכל, אם כן גזלן הוא. **(לט) טרפה** - על ידי ארי וזאב; **אנכי אחטנה** - לשון קולע באבן אל השערה ולא יחטא, אני ובני שלמה חטאים, חסרים, אנכי אחסרנה, אם חסרה, חסרה לי, שמידי תבקשנה; **אנכי אחטנה** - תרגומו דהות שגיא ממנינא, שהיתה נפקדת ומחוסרת, כמו ולא נפקד ממנו איש, תרגומו ולא שגא; **גנבתי יום וגנבתי לילה** - גנובת יום או גנובת לילה הכל שלמתי; **גנבתי** - כמו רבתי בגוים שרתי במדינות, מלאתי משפט, אוהבתי לדוש. **(מ) אכלני חרב** - לשון אש אוכלת; **וקרח** - כמו משליך קרחו, תרגומו גלידא; **שנתי** - לשון שינה. **(מא) ותחלף את משכרתי** - היית משנה תנאי שבינינו, מנקוד לטלוא, ומעקודים לברודים. **(מב) ופחד יצחק** - לא רצה לומר אלהי יצחק, שאין הקב"ה מייחד שמו על הצדיקים בחייהם, ואף על פי שאמר לו בצאתו מבאר שבע אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק, בשביל שכהו עיניו והרי הוא כמת, ויעקב נתיירא לומר ואלהי, ואמר ופחד; **ויוכח** - לשון תוכחה הוא, ולא לשון הוכחה הוא. **[שביעי] (מג) מה אעשה לאלה** - איך תעלה על לבי להרע להן. **(מד) והיה לעד** - הקב"ה. **(מו) לאחיו** - הם בניו, שהיו לו אחים, נגשים אליו לצרה ולמלחמה. **(מז) יגר שהדותא** - תרגומו של גלעד. **(מח) [ע"כ קרא שמו] גלעד** - גל עד. **(מט) והמצפה אשר אמר וגו'**. והמצפה אשר בהר הגלעד, וכמו שנאמר ויעבר את מצפה גלעד, ולמה נקרא שמה מצפה, לפי שאמר כל אחד מהם לחברו, יצף ה' ביני ובינך אם תעבור את הברית; **כי נסתור** - ולא נראה איש את רעהו. **(נ) בנתי בנתי** - ב' פעמים, אף בלהה וזלפה בנותיו היו מפלגש; **אם תענה את בנתי** - למנוע מהן עונת תשמיש. **(נא) יריתי** - כמו ירה בים, כזה שהוא יורה החץ. **(נב) אם אני** - הרי אם משמש בלשון אשר, כמו עד אם דברתי דברי; **לרעה** - לרעה אי אתה עובר, אבל אתה עובר לפרקמטיא. **(נג) אלהי אברהם** - קדש; **ואלהי נחור** - חול; **אלהי אביהם** - חול. **(נד) ויזבח יעקב זבח** - שחט בהמות למשתה; **לאחיו** - לאוהביו שעם לבן; **לאכל לחם** - כל דבר מאכל קרוי לחם, כמו עבד לחם רב, נשחיתה עץ בלחמו.

בראשית לב

(ב) ויפגעו בו מלאכי אלהים - מלאכים של ארץ ישראל באו לקראתו, ללוותו לארץ. (ג) מחנים - שתי מחנות, של חוצה לארץ שבאו עמו עד כאן. ושל ארץ ישראל שבאו לקראתו.

פרשת וישלח

(ד) וישלח יעקב מלאכים - מלאכים ממש. ארצה שעיר - לארץ שעיר, כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה הטיל לה הכתוב ה"א בסופה. (ה) גרתי - לא נעשיתי שר וחשוב, אלא גר, אינך כדאי לשנוא אותי על ברכות אביך שברכני הוה גביר לאחיק, שהרי לא נתקיימה בי. דבר אחר, גרתי בגימטריא תרי"ג, כלומר עם לבן הרשע גרתי, ותרי"ג מצות שמרתי, ולא למדתי ממעשיו הרעים. (ו) ויהי לי שור וחמור - אבא אמר לי מטל השמים ומשמני הארץ, זו אינה לא מן השמים ולא מן הארץ. שור וחמור - דרך ארץ לומר על שוורים הרבה שור, אדם אומר לחבירו, בלילה קרא התרנגול, ואינו אומר קראו התרנגולים. ואשלחה להגיד לאדני - להודיע שאני בא אליך. למצא חן בעיניך - שאני שלם עמך ומבקש אהבתך. (ז) באנו אל אחיך אל עשו - שהיית אומר אחי הוא, אבל הוא נוהג עמך כעשו הרשע, עודנו בשנאתו. (ח) ויירא ויצר - וירא שמא יהרג, ויצר לו, אם יהרוג הוא את אחרים [ס"א שמא יהרוג אחרים ועוד גירסות אחרות וצ"ע במזרחי הפרש שביניהם]. (ט) המחנה האחת והכהו - מחנה משמש לשון זכר ולשון נקבה, אם תחנה עלי מחנה, הרי לשון נקבה. המחנה הזו, לשון זכר. וכן יש שאר דברים משמשים לשון זכר ולשון נקבה, השמש יצא על הארץ, מקצה השמים מוצאו, הרי לשון זכר, השמש זרחה על המים. הרי לשון נקבה. וכן רוח, והנה רוח גדולה באה, הרי לשון נקבה. ויגע בארבע פנות הבית, הרי לשון זכר. ורוח גדולה וחזק מפרק הרים, הרי לשון זכר ולשון נקבה. וכן אש, ואש יצאה מאת ה', לשון נקבה. אש לוהט, לשון זכר. והיה המחנה הנשאר לפליטה - על כרחו, כי אלחם עמו. התקין עצמו לשלשה דברים, לדורון, לתפלה, ולמלחמה. לדורון, ותעבור המנחה על פניו. לתפלה, אלהי אבי אברהם. למלחמה, והיה המחנה הנשאר לפליטה. (י) ואלהי אבי יצחק - ולהלן הוא אומר ופחד יצחק, ועוד, מהו שחזר והזכיר שם המיוחד, היה לו לכתוב האומר אלי שוב לארצך וגו', אלא כך אמר יעקב לפני הקב"ה, שתי הבטחות הבטחתי, אחת בצאתי מבית אבי מבאר שבע, שאמרת לי אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק, ושם אמרת לי ושמרתך בכל אשר תלך, ובבית לבן אמרת לי שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך, ושם נגלית אלי בשם המיוחד לבדו, שנאמר ויאמר ה' אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך וגו', בשתי הבטחות האלו אני בא לפניך. (יא) קטנתי מכל החסדים - נתמעטו זכויותי על ידי החסדים והאמת שעשית עמי, לכך אני ירא שמא משהבטחתי נתלכלכתי בחטא, ויגרם לי להמסר ביד עשו. ומכל האמת - אמתת דבריך, ששמרת לי כל ההבטחות שהבטחתי. כי במקלי - לא היה עמי לא כסף ולא זהב ולא מקנה, אלא מקלי לבדו. ומדרש אגדה, נתן מקלו בירדן ונבקע הירדן. (יב) מיד אחי מיד עשו - מיד אחי, שאין נוהג עמי כאח אלא כעשו הרשע. (יג) היטב איטיב - היטב בזכותך, איטיב בזכות אבותיך. ושמתי את זרעך כחול הים - והיכן אמר לו כן, והלא לא אמר לו אלא והיה זרעך כעפר הארץ, אלא שאמר לו, כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך, ולאברהם אמר הרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים. [שני] (יד) הבא בידו - ברשותו, וכן ויקח את כל ארצו מידו. ומדרש אגדה

מן הבא בידו, אבנים טובות ומרגליות, שאדם צר בצרור ונושאם בידו. דבר אחר מן הבא בידו, מן החולין, שנטל מעשר, כמה דאת אמר עשר אעשרנו לך, והדר לקח מנחה. **(טו) עזים מאתים ותישים עשרים** - מאתים עזים צריכות עשרים תישים, וכן כולם, הזכרים כדי צורך הנקבות. ובבראשית רבה. דורש מכאן לעונה האמורה בתורה, הטיילים בכל יום, הפועלים שתיים בשבת, החמרים אחת בשבת, הגמלים אחת לשלשים יום, הספנים אחת לשה חדשים, ואיני יודע לכוין המדרש הזה בכוון, אך נראה בעיני שלמדנו מכאן, שאין העונה שוה בכל אדם, אלא לפי טורח המוטל עליו, שמצינו כאן שמסר לכל תיש עשר עזים, וכן לכל איל, לפי שהם פנויים ממלאכה, דרכן להרבות תשמיש לעבר עשר נקבות, ובהמה משנתעברה אינה מקבלת זכר, ופרים שעוסקין במלאכה, לא מסר לזכר אלא ארבע נקבות, ולחמור שהולך בדרך רחוקה, שתי נקבות לזכר, ולגמלים שהולכים דרך יותר רחוקה, נקבה אחת לזכר. **[2] (טז) גמלים מיניקות שלשים** - ובניהם עמהם. ומדרש אגדה. ובניהם, בנאיהם, זכר כנגד נקבה, לפי שצנוע בתשמיש, לא פרסמו הכתוב. **ועירים** - חמורים זכרים. **(יז) עדר עדר לבדו** - כל מין ומין לעצמו. **עברו לפני** - דרך יום או פחות, ואני אבוא אחרים. **ורוח תשימו** - עדר לפני חברו מלא עין, כדי להשביע עינו של אותו רשע, ולתווהו על רבוי הדורון. **(יח) למי אתה** - של מי אתה, מי שולחך, ותרגום דמאן את. **ולמי אלה לפניך** - ואלה שלפניך של מי הם, למי המנחה הזאת שלוחה למי? משמשת בראש התיבה במקום של, כמו וכל אשר אתה רואה לי הוא. שלי הוא, לה' הארץ ומלואה, של ה'. **(יט) ואמרת לעבדך ליעקב** - על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ששאלת למי אתה, לעבדך ליעקב אני, ותרגומו דעבדך דיעקב, וששאלת ולמי אלה לפניך, מנחה היא שלוחה וגו'. **והנה גם הוא** - יעקב. **(כא) אכפרה פניו** - אבטל רוגזו, וכן וכפר ברייתכם את מות, לא תוכלו כפרה, ונראה בעיני, שכל כפרה שאצל עון וחטא ואצל פנים, כלן לשון קנוח והעברה הן, ולשון ארמי הוא, והרבה בגמרא וכפר ידיה, בעי לכפורי ידיה בההוא גברא, וגם בלשון המקרא נקראים המזדקקים של קדש כפורי זהב, על שם שהכהן מקנח ידיו בהן בשפת המזרק. **(כב) על פניו** - כמו לפניו, וכן חמס ושוד ישמע בה על פני תמיד, וכן המכעיסים אותי על פני, ומדרש אגדה על פניו, אף הוא שריו כעס שהיה צריך לכל זה ב"ר. **(כג) ואת אחד עשר ילדיו** - ודינה היכן היתה, נתנה בתיבה ונעל בפניה, שלא יתן בה עשו עיניו, ולכך נענש יעקב שמנעה מאחיו, שמא תחזירנו למוטב, ונפלה ביד שכם. **יבק** - שם הנהר. **(כד) את אשר לו** - הבהמה והמטלטלים, עשה עצמו כגשר, נוטל מכאן ומניח כאן. **(כה) ויותר יעקב** - שכח פכים קטנים וחזר עליהם. **ויאבק איש** - מנחם פירש ויתעפר איש, מלשון אבק, שהיו מעלים עפר ברגליהם על ידי נענועם. ולי נראה שהוא לשון ויתקשר, ולשון ארמי הוא, בתר דאביקו ביה, ואבק ליה מיבק לשון עניבה, שכן דרך שנים שמתעצמים להפיל איש את רעהו, שחובקו ואובקו בזרועותיו, ופירשו רז"ל שהוא שרו של עשו. **(כו) ויגע בכף ירכו** - קולית הירך התקוע בקילבוסת קרוי כף, על שם שהבשר שעליה כמין כף של קדירה. **ותקע** - נתקעקע ממקום חברתה, ודומה לו פן תקע נפשי ממך, לשון הסרה, ובמשנה לקעקע ביצתן, לשרש שרשיהן. **(כז) כי עלה השחר** - וצריך אני לומר שירה ביום. **ברכתני** - הודה לי על הברכות שברכני אבי, שעשו מערער עליהן **[וכאן קשה לרש"י תברכני היה לו לומר, אלא הודה וכו'. וכן איתא בהדיא בזהר פרשת תזריע עמוד מ"ה ודו"ק]**. **(כט) לא יעקב** - לא יאמר עוד שהברכות באו לך בעקבה ורמיה, כי אם בשררה וגלוי פנים, וסופך שהקב"ה נגלה עליך בבית אל

ומחליף שמך, ושם הוא מברך, ואני שם אהיה ואודה לך עליהן, וזהו שכתוב וישר אל מלאך ויוכל בכח ויתחנן לו, בכח המלאך ויתחנן לו, ומה נתחנן לו, בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו, המתן לי עד שידבר עמנו שם, ולא רצה יעקב, ועל כרחו הודה לו עליהן, וזהו ויברך אותו שם, שהיה מתחנן להמתין לו ולא רצה. **ועם אנשים** - עשו ולבן. **ותוכל** - להם. **(ז) למה זה תשאל** - אין לנו שם קבוע, משתנין שמותינו. **[הכל]** לפי מצות עבודת השליחות שאנו משתלחים. **[3] [שלישי] (ב) ויזרח לו השמש** - לשון בני אדם הוא, כשהגענו למקום פלוני האיר לנו השחר, זהו פשוטו. ומדרש אגדה ויזרח לו, לצרכו, לרפאות את צלעותו, כמה דתימא שמש צדקה ומרפא בכנפיה, ואותן שעות שמיהרה לשקוע בשבילו כשיצא מבאר שבע, מיהרה לזרוח בשבילו. **והוא צלע** - היה צולע כשזרחה השמש. **(ג) גיד הנשיה** - ולמה נקרא שמו גיד הנשיה, לפי שנשיה ממקומו ועלה, והוא לשון קפיצה, וכן נשתה גבורתם, וכן כי נשני אלהים את כל עמלי. **[על כף היד - פולפ"א בלע"ז כל בשר גבוה וחלול ועגול קרוי כף, כמו עד שתתמרך הכף, בסימני בגרות].**

בראשית לג

(ב) ואת לאה וילדיה אחרונים - אחרון אחרון חביב. **(ג) עבר לפניהם** - אמר, אם יבא אותו רשע להלחם, ילחם בי תחלה. **(ד) ויחבקו** - נתגלגלו רחמיו כשראהו משתחוה כל השתחוואות הללו; **וישקו** - נקוד עליו, ויש חולקין בדבר הזה בברייתא דספרי, יש שדרשו נקודה זו, לומר שלא נשקו בכל לבו. אמר רבי שמעון בן יוחאי, הלכה היא, בידוע שעשו שונא ליעקב, אלא שנכמרו רחמיו באותה שעה, ונשקו בכל לבו. **(ה) מי אלה לך** - מי אלה להיות שלך **[רביעי] (ז) נגש יוסף ורחל** - בכלן האמהות נגשות לפני הבנים, אבל ברחל, יוסף נגש לפניו, אמר, אמי יפת תואר, שמא יתלה בה עיניו אותו רשע, אעמוד כנגדה ואעכבנו מלהסתכל בה, מכאן זכה יוסף לברכת עלי עין. **(ח) מי לך כל המחנה** - מי כל המחנה אשר פגשתי שהוא שלך, כלומר למה הוא לך. ופשוטו של מקרא על מוליכי המנחה. ומדרשו, כתות של מלאכים פגע, שהיו דוחפין אותו ואת אנשיו, ואומרים להם, של מי אתם, והם אומרים להם של עשו, והן אומרים הכו הכו, ואלו אומרים הניחו, בנו של יצחק הוא, ולא היו משגיחים עליו, בן בנו של אברהם הוא, ולא היו משגיחים עליו, אחיו של יעקב הוא, אומרים להם אם כן משלנו אתם. **(ט) יהי לך אשר לך** - כאן הודה לו על הברכות. **(י) אל נא** - אל נא תאמר לי כן; **אם נא מצאתי חן בעיניך ולקחת מנחתי מידי כי על כן ראיתי פניך וגו'.** כי כדאי והגון לך שתקבל מנחתי, על אשר ראיתי פניך, והן חשובין לי כראיית פני המלאך, שראיתי שר שלך ועוד, על שנתרצית לי למחול על סורחני. ולמה הזכיר לו ראיית המלאך, כדי שיתירא הימנו, ויאמר, ראה מלאכים וניצול, איני יכול לו מעתה; **ותרצני** - נתפייסת לי. וכן כל רצון שבמקרא לשון פיוס, אפיצומנ"ט בלע"ז, כי לא לרצון יהיה לכם, הקרבנות באות לפייס ולרצות, וכן שפתי צדיק ידעון רצון, יודעים לפייס ולרצות. **(יא) ברכת** - מנחתי, מנחה זו הבאה על ראיית פנים, ולפרקים אינה באה אלא לשאילת שלום, וכל ברכה שהיא לראיית פנים, כגון ויברך יעקב את פרעה, עשו אתי ברכה, דסנחריב, וכן לשאול לו לשלום ולברכו, דתועי מלך חמת, כולם לשון ברכת שלום הן, שקורין בלע"ז שלודא"ר, אף זו ברכתי, מו"ן שלו"ד; **אשר הובאת לך** - לא טרחת בה, ואני יגעת להגיעה עד שבאה לידך; **חנני** - נו"ן ראשונה מודגשת, לפי שהיא משמשת במקום שתי נוני"ן, שהיה לו לומר חננני, שאין חנן בלא שני נוני"ן, והשלישית לשימוש, כמו עשני, זבדני; **יש לי כל** - כל ספוקי, ועשו דבר בלשון גאווה, יש לי רב, יותר ויותר מכדי צרכי. **(יב) נסעה** - כמו שמעה, סלחה, שהוא כמו שמע, סלח, אף כאן נסעה

כמו נסע, והנו"ן יסוד בתיבה, ותרגום של אונקלוס טול [נ"א נטל] ונהך, עשו אמר ליעקב נסע מכאן ונלך; **ואלכה לנגדך** - בשוה לך, טובה זו אעשה לך, שאאריך ימי מהלכתי ללכת לאט כאשר אתה צריך, זהו לנגדך, בשוה לך. **(יג) עלות עלי** - הצאן והבקר שהן עלות, מוטלות עלי לנהלן לאט. **עלות** - מגדלות עולליהן, לשון עולל ויונק, עול ימים, שתי פרות עלות, ובלע"ז אנפטי"ש; **ודפקום יום אחד** [ואם ידפקום יום אחד] ליגעם בדרך במרוצה, ומתו כל הצאן; **ודפקום** - כמו קול דודי דופק, נוקש בדלת. **[4] (יד) יעבר נא אדני** - אל תאריך ימי הליכתך, עבור כפי דרכך, ואף אם תתרחק; **אתנהלה** - אתנהל, ה"א יתירה, כמו ארדה, אשמעה; **לאטי** - לאט שלי, לשון נחת כמו ההולכים לאט, לאט לי לנער. לאטי, הלמ"ד מן היסוד ואינה משמשת, אתנהל נחת שלי; **לרגל המלאכה** - לפי צורך הליכת רגלי המלאכה המוטלת עלי להוליך; **ולרגל הילדים** - לפי רגליהם שהם יכולים לילך; **עד אשר אבא אל אדני שעירה** - הרחיב לו הדרך, שלא היה דעתו ללכת אלא עד סוכות, ואמר עד אשר אבוא אל אדוני שעירה, אמר, אם דעתו לעשות לי רעה, ימתין עד בואי אצלו, והוא לא הלך, ואימתי ילך, בימי המשיח, שנאמר ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו. ומדרשי אגדה יש לפרשה זו רבים. **(טו) ויאמר למה זה** - תעשה לי טובה זו שאיני צריך לה; **אמצא חן בעיני אדני** - ולא תשלם לי עתה שום גמול. **(טז) וישב ביום ההוא עשו לדרכו** - עשו לבדו, וד' מאות איש שהלכו עמו נשמטו מאצלו אחד אחד, והיכן פרע להם הקב"ה בימי דוד, שנאמר כי אם ארבע מאות איש נער אשר רכבו על הגמלים. **(יז) ויבן לו בית** - שהה שם י"ח חדש, קיץ וחורף וקיץ, סכות קיץ, בית חורף, סכות קיץ. **(יח) שלם** - שלם בגופו, שנתרפא מצלעתו, שלם בממונו, שלא חסר כלום מכל אותו דורון, שלם בתורתו, שלא שכח תלמודו בבית לבן; **עיר שכם** - כמו לעיר, וכמוהו עד בואנה בית לחם; **בבאו מפדן ארם** - כאדם האומר לחבירו, יצא פלוני מבין שיני אריות ובא שלם, אף כאן ויבא שלם מפדן ארם, מלבן ומעשו שנזדווגו לו בדרך; **ויחן את פני העיר** - ערב שבת היה, בשאלתות דרב אחאי. **(יט) קשיטה** - מעה. אמר רבי עקיבא, כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למעה, קשיטה [ותרגומו חורפן טובים, חריפים בכל מקום, כגון עובר לסוחר]. **(כ) ויקרא לו אל אלהי ישראל** - לא שהמזבח קרוי אלהי ישראל, אלא על שם שהיה הקב"ה עמו והצילו, קרא שם המזבח על שם הנס, להיות שבחו של מקום נזכר בקריאת השם, כלומר, מי שהוא אל, הוא הקב"ה, הוא לאלהים לי, ששמי ישראל, וכן מצינו במשה, ויקרא שמו ה' נסי, לא שהמזבח קרוי ה', אלא על שם הנס קרא שם המזבח, להזכיר שבחו של הקדוש ברוך הוא, ה' הוא נסי. ורבותינו דרשו, שהקדוש ברוך הוא קראו ליעקב אל, ודברי תורה כפטיש יפוצץ סלע, מתחלקים לכמה טעמים, ואני לישב פשוטו של מקרא באתי.

בראשית לד

[חמישי] (א) בת לאה - ולא בת יעקב, אלא על שם יציאתה נקראת בת לאה, שאף היא יצאנית היתה, שנאמר ותצא לאה לקראתו **[ועליה משלו המשל כאמה כבתה]**. **(ב) וישכב אותה** - כדרכה; **ויענה** - שלא כדרכה. **(ג) על לב הנערה** - דברים המתיישרים על הלב, ראי אביך בחלקת שדה קטנה כמה ממון בזבז, אני אשיאך ותקנה העיר וכל שדותיה. **(ד) וכן לא יעשה** - לענות את הבתולות, שהאומות גדרו עצמן מן העריות על ידי המבול. **(ה) חשקה** - חפצה. **(יב) מהר** - כתובה. **(יג) במרמה** - בחכמה; **אשר טמא** - הכתוב אומר שלא היתה רמיה, שהרי טמא את דינה אחותם. **(יד) חרפה הוא** - שמץ פסול הוא אצלנו, הבא לחרף חברו הוא אומר לו, ערל אתה, או בן ערל. חרפה בכל מקום, גדוף. **(טו) נאות לכם** - נתרצה לכם, לשון ויאותו **[הכהנים ביהודע]**; **להמול** - להיות נמול, אינו לשון

לפעול, אלא לשון להפעל. **[5] (טז) ונתנו** - נו"ן שנייה מודגשת, לפי שהיא משמשת במקום שת' נוני"ן, ונתננו; **ואת בנתיכם נקח לנו** - אתה מוצא בתנאי שאמר חמור ליעקב ובתשובת בני יעקב לחמור, שתלו החשיבות בבני יעקב, ליקח בנות שכס את שיבחרו להם, ובנותיהם יתנו להם לפי דעתם, דכתיב ונתנו את בנותינו, לפי דעתנו, ואת בנותיכם נקח לנו, ככל אשר נחפץ, וכשדברו חמור ושכס בנו אל יושבי עירם, הפכו הדברים, את בנותם נקח לנו לנשים, ואת בנותינו נתן להם, כדי לרצותם שיאותו להמול. **(כא) שלמים** - בשלום ובלב שלם; **והארץ הנה רחבת ידיים** - כאדם שידו רחבה וותרנית, כלומר, אל תפסידו כלום, פרקמטיא הרבה באה לכאן ואין לה קונים. **(כב) בהמול** - בהיות נמול. **(כג) אך נאותה להם** - לדבר זה, ועל ידי כן ישבו אתנו. **(כה) שני בני יעקב** - בניו היו, ואף על פי כן נהגו עצמן שמעון ולוי כשאר אנשים שאינם בניו, שלא נטלו עצה הימנו; **אחי דינה** - לפי שמסרו עצמן עליה נקראו אחיה; **בטח** - שהיו כואבים. ומדרש אגדה, בטוחים היו על כחו של זקן. **(כז) על החללים** - לפשט את החללים, וכן תרגם אונקלוס לחלצא קטוליא. **(כט) חילם** - ממונם, וכן עשה לי את החיל הזה, וישראל עושה חיל, ועזבו לאחרים חילם; **שבו** - לשון שביה, לפיכך טעמו מלרע. **(ל) עברתם** - לשון מים עכורים, אין דעתי צלולה עכשיו. ואגדה, צלולה היתה החבית, ועכרתם אותה. מסורת היתה ביד כנענים שיפלו ביד בני יעקב, אלא שהיו אומרים עד אשר תפרה ונחלת את הארץ, לפיכך היו שותקין; **מתי מספר** - אנשים מועטים. **(לא) המזונה** - הפקר; **את אחותנו** - ית אחתנא.

בראשית לה

(א) קום עלה - לפי שאחרת בדרך, נענשת ובא לך זאת מבתך. **(ב) הנכר** - שיש בידכם משלל של שכס; **והטהרו** - מעבודת אלילים; **והחליפו שמלתכם** - שמא יש בידכם כסות של עבודת אלילים. **(ד) האלה** - מין אילן סרק; **עם שכס** - אצל שכס. **(ה) התת** - פחד. **(ז) אל בית אל** - הקב"ה בבית אל, גילוי שכינתו בבית אל. יש תיבה חסרה בי"ת המשמשת בראשה, כמו הנה הוא בית מכיר בן עמיאל, כמו בבית מכיר, בית אביך, כמו בבית אביך; **נגלו אליו האלהים** - במקומות הרבה יש שם אלהות ואדנות בלשון רבים, כמו אדני יוסף, אם בעליו עמו, ולא נאמר בעלו, וכן אלהות שהוא לשון שופט ומרות נזכר בלשון רבים, אבל אחד מכל שאר השמות לא תמצא בלשון רבים. **(ח) ותמת דבורה** - מה ענין דבורה בבית יעקב, אלא לפי שאמרה רבקה ליעקב ושלחתי ולקחתך משם, שלחה דבורה אצלו לפדן ארם לצאת משם, ומתה בדרך, מדברי רבי משה הדרשן למדתיה; **מתחת לבית אל** - העיר יושבת בהר, ונקברה ברגלי ההר; **תחת האלון** - בשיפולי מישור, שהיה מישור מלמעלה בשפוע ההר, והקבורה מלמטה, ומישור של בית אל היו קורין לו אלון. ואגדה, נתבשר שם באבל שני, שהוגד לו על אמו שמתה. ואלון בלשון יוני **[אבל]**, ולפיכך **[ולפי ש]** העלימו את יום מותה, שלא יקללו הבריות כרס שיצא ממנו עשו, אף הכתוב לא פרסמה. **(ט) עוד** - פעם שני במקום הזה, אחד בלכתו ואחד בשובו; **ויברך אתו** - ברכת אבלים. **(י) לא יקרא שמך עוד יעקב** - לשון אדם הבא במארב ועקבה, אלא לשון שר ונגיד. **(יא) אני אל שדי** - שאני כדאי לברך, שהברכות שלי; **פרה ורבה** - על שם שעדיין לא נולד בנימין, ואף על פי שכבר נתעברה ממנו; **גוי** - בנימין; **גוים** - מנשה ואפרים, שעתידיים לצאת מיוסף, והם במנין השבטים; **ומלכים** - שאול ואיש בשת, שהיו משבט בנימין שעדיין לא נולד **[פסוק זה דרשו אבנר כשהמליך איש בושת, ואף השבטים דרשוהו וקרבו בנימין, דכתיב איש ממנו לא יתן את בתו לבנימין לאשה, וחזרו ואמרו, אלמלא היה עולה מן השבטים, לא היה הקב"ה אומר ליעקב ומלכים מחלצין יצאו]**; **גוי וקהל גוים** - שגוים עתידיים בניו ליעשות כמנין הגוים, שהם ע' אומות, וכן כל

הסנהדרין שבעים. דבר אחר, שעתידים בניו להקריב בשעת איסור הבמות, כגוים בימי אליהו. **[שישי (יג) במקום אשר דבר אתו - איני יודע, מה מלמדנו. (טז) כבדת הארץ - מנחם פירש לשון כביר, רבוי מהלך רב. ואגדה, בזמן שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה, שהניר מצוי, הסתיו עבר, והשרב עדיין לא בא. ואין זה פשוטו של מקרא, שהרי בנעמן מצינו, וילך מאתו כבדת ארץ, ואומר אני שהוא שם מדת קרקע, כמו מהלך פרסה או יותר, כמו שאתה אומר צמד כרם, חלקת שדה, כך במהלך אדם נותן שם מדה [קרקע כמו מהלך מיל] כבדת ארץ. (יז) כי גם זה - נוסף לך על יוסף. ורבותינו דרשו, עם כל שבט נולדה תאומה, ועם בנימין נולדה תאומה יתירה. (יח) בן אוני - בן צערי; בנימין - נראה בעיני, לפי שהוא לבדו נולד בארץ כנען, שהיא בנגב כשאדם בא מארם נהרים, כמו שנאמר בנגב בארץ כנען, הלוח ונסוע הנגבה; בנימין - בן ימין, לשון צפון וימין אתה בראתם, לפיכך הוא מלא [דבר אחר בנימין, בן ימים, שנולד לעת זקנתו, ונכתב בנו"ך כמו לקץ הימין]. (כב) בשכן ישראל בארץ ההוא - עד שלא בא לחברון אצל יצחק, ארעוהו כל אלה; וישכב - מתוך שבלבל משכבו, מעלה עליו הכתוב כאילו שכבה. ולמה בלבל וחלל יצועיו, שכשמתה רחל, נטל יעקב מטתו שהיתה נתונה תדיר באהל רחל, ולא בשאר אהלים, ונתנה באהל בלהה, בא ראובן ותבע עלבון אמו, אמר, אם אחות אמי היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי, לכך בלבל; ויהיו בני יעקב שנים עשר - מתחיל לענין ראשון, משנולד בנימין נשלמה המטה, ומעתה ראויים להמנות, ומנאן. ורבותינו דרשו, ללמדנו בא, שכולם שוין וכולם צדיקים, שלא חטא ראובן. (כג) בכור יעקב - אפילו בשעת הקלקלה קראו בכור; בכור יעקב - בכור לנחלה, בכור לעבודה בכור למנין, ולא נתנה בכורה ליוסף אלא לענין השבטים, שנעשה לשני שבטים. (כז) ממרא - שם המישור; קרית ארבע - שם העיר. ממרא קרית הארבע, איל מישור של קרית ארבע. ואם תאמר היה לו לכתוב ממרא הקרית ארבע, כן דרך המקרא בכל דבר ששמו כפול, כגון זה, וכגון בית לחם אבי עזר, בית אל, אם הוצרך להטיל בו ה"א, נותנה בראש התיבה השניה, בית הלחמי, בעפרת אבי העזרי, בנה חיאל בית האלי. (כט) ויגוע יצחק - אין מוקדם ומאוחר בתורה, מכירתו של יוסף קדמה למיתתו של יצחק י"ב שנה, שהרי כשנולד יעקב היה יצחק בן ס' שנה, שנאמר ויצחק בן ששים שנה וגו', ויצחק מת בשנת ק"כ ליעקב, אם תוציא ששים מק"פ שנה, נשארו ק"ך, ויוסף נמכר בן י"ז שנה, ואותה שנה שנת מאה ושמונה ליעקב, כיצד, בן ששים ושלוש נתברך, וארבע עשרה שנה נטמן בבית עבר, הרי שבעים ושבע, וארבע עשרה עבד באשה, ובסוף ארבע עשרה נולד יוסף, שנאמר ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו', הרי תשעים ואחת, וי"ז עד שלא נמכר יוסף, הרי מאה ושמונה [עוד מפורש מן המקרא, משנמכר יוסף עד שבא יעקב מצרימה כ"ב שנה, שנאמר ויוסף בן שלשים שנה וגו', וד' שנים שובע ושנתיים רעב, הרי כ"ב, וכתוב ימי שני מגורי שלשים ומאת שנה, נמצא יעקב במכירתו ק"ח].**

בראשית לו

(ב) עדה בת אילון - היא בשמת בת אילון, ונקראת בשמת על שם שהיתה מקטרת בשמים לעבודת אלילים; **אהליבמה -** היא יהודית, והוא כינה שמה יהודית, לומר, שהיא כופרת בעבודת אלילים כדי להטעות את אביו; **בת ענה בת צבעון -** אם בת ענה לא בת צבעון, ענה בנו של צבעון, שנאמר ואלה בני צבעון ואיה וענה, מלמד שבא צבעון על כלתו אשת ענה, ויצאת אהליבמה מבין שניהם, והודיעך הכתוב שכולן בני ממזרות היו. **[7] (א) בשמת בת ישמעאל -** ולהלן קורא לה מחלת, מצינו באגדת מדרש ספר שמואל, ג' מוחלים להן עונותיהן, גר שנתגייר, והעולה לגדולה, והנושא אשה, ולמד הטעם מכאן, לכך נקראת מחלת, שנמחלו עונותיו; **אחות נביות -** על שם שהוא השיאה לו משמת

ישמעאל, נקראת על שמו. **(ה) ואהליבמה ילדה וגו'.** קרח זה ממזר היה, ובן אליפז היה, שבא על אשת אביו אל אהליבמה אשת עשו, שהרי הוא מנני עם אלופי אליפז בסוף הענין. **(ו) וילך אל ארץ -** לגור באשר ימצא. **(ז) ולא יכלה ארץ מגוריהם -** להספיק מרעה לבהמות שלהם. ומדרש אגדה מפני יעקב אחיו, מפני שטר חוב של גזירת כי גר יהיה זרעך, המוטל על זרעו של יצחק, אמר, אלך לי מכאן, אין לי חלק לא במתנה שנתנה לו הארץ הזאת, ולא בפרעון השטר, ומפני הבושה שמכר בכורתו. **(ט) ואלה -** התולדות שהולידו בניו משהלך לשעיר. **(יב) ותמנע היתה פילגש -** להודיע גדולתו של אברהם כמה היו תאבים לידבק בזרעו, תמנע זו בת אלופים היתה, שנאמר ואחות לוטן תמנע, ולוטן מאלופי יושבי שעיר היה, מן החורים שישבו בה לפנים, אמרה, איני זוכה להנשא לך, הלואי ואהיה פילגש. ובדברי הימים מונה אותה בבניו של אליפז, מלמד שבא על אשתו של שעיר ויצאה תמנע מביניהם, וכשגדלה נעשית פילגשו, וזהו ואחות לוטן תמנע, ולא מנאה עם בני שעיר, שהיתה אחותו מן האם ולא מן האב. **(טו) אלה אלופי בני עשו -** ראשי משפחות. **[שביעי]** **(כ) יושבי הארץ -** שהיו יושביה קודם שבא עשו לשם. ורבותינו דרשו. שהיו בקיאים בישובה של ארץ, מלא קנה זה לזיתים, מלא קנה זה לגפנים, שהיו טועמין ויודעין אי זו נטיעה ראויה לה. **(כד) ואיה וענה -** וי"ו יתירה, והוא כמו איה וענה, והרבה יש במקרא, תת וקדש וצבא מרמס, נרדם ורכב וסוס; **הוא ענה -** האמור למעלה שהוא אחיו של צבעון, וכאן הוא קורא אותו בנו, מלמד שבא צבעון על אמו והוליד את ענה; **את הימים -** פרדים. הרביע חמור על סוס וילדה פרד, והוא היה ממזר והביא פסולין לעולם. ולמה נקרא שמם ימים, שאימתן מוטלת על הבריות, דאמר רבי חנינא, מימי לא שאלני אדם על מכת פרדה לבנה, וחיה **[והלא קא חזינן דחיה, אל תקרי וחיה אלא וחיתה, כי המכה לא תתרפא לעולם. ברש"י ישן]**. ולא הוזקק לכתוב לנו משפחות החורי, אלא מפני תמנע, ולהודיע גדולת אברהם כמו שפירשתי למעלה. **(לא) ואלה המלכים וגו'.** שמנה היו, וכנגדן העמיד יעקב, ובטל מלכות עשו בימיהם, אלו הן, שאול, ואיש בשת, דוד ושלמה, רחבעם, אביה, אסא, יהושפט. ובימי יורם בנו כתיב, בימי פשע אדום מתחת יד יהודה וימליכו עליהם מלך, ובימי שאול כתיב אין מלך באדום נצב מלך. **(לב) יובב בן זרח מבצרה -** בצרה מערי מואב היא, שנאמר כי זבח לה' בבצרה. **(לה) המכה את מדין בשדה מואב -** שבאק מדין על מואב למלחמה, והלך מלך אדום לעזור את מואב, ומכאן אנו למדים, שהיו מדין ומואב מריבים זה עם זה, ובימי בלעם עשו שלום להתקשר על ישראל. **(לט) בת מי זהב -** מהו זהב, עשיר היה, ואין זהב חשוב בעיניו לכלום. **(מ) ואלה שמות אלופי עשו -** שנקראו על שם מדינותיהם לאחר שמת הדר, ופסקה מהם מלכות, והראשונים הנזכרים למעלה הם שמות תולדותם, וכן מפורש בדברי הימים וימת הדר ויהיו אלופי אדום אלוף תמנע וגו'. **(מג) מגדיאל -** הוא רומי.

פרשת וישב

בראשית לו

(א) וישב יעקב וגו'. אחר שכתב לך ישובי עשו ותולדותיו בדרך קצרה, שלא היו ספונים וחשובים לפרש היאך נתישבו, וסדר מלחמותיהם איך הורישו את החורי, פירש לך ישובי יעקב ותולדותיו בדרך ארוכה, כל גלגולי סבתם, לפי שהם חשובים לפני המקום להאריך בהם, וכן אתה מוצא בעשרה דורות

שמאדם ועד נח, פלוני הוליד פלוני, וכשבא לנח האריך בו, וכן בעשרה דורות שמנח ועד אברהם קצר בהם, ומשהגיע אצל אברהם האריך בו. משל למרגליות שנפלה בין החול, אדם ממשמש בחול וכוברו בכברה עד שמוצא את המרגליות, ומשמצאה, הוא משליך את הצרורות מידו ונוטל המרגליות [דבר אחר וישב יעקב, הפשתני הזה, נכנסו גמליו טעונים פשתן, הפחמי תמה, אנה יכנס כל הפשתן הזה, היה פיקח אחד משיב לו, ניצוץ אחד יוצא ממפוח שלך ששורף את כולו, כך יעקב, ראה כל האלופים הכתובים למעלה, תמה ואמר, מי יכול לכבוש את כולו, מה כתיב למטה, אלה תולדות יעקב יוסף, וכתיב והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש, ניצוץ יוצא מיוסף שמכלה ושורף את כולם. ברש"י ישן]. **(ב) אלה תולדות יעקב** - ואלה של תולדות יעקב, אלה ישוביהם וגלגוליהם, עד שבאו לכלל יישוב. סבה ראשונה, יוסף בן שבע עשרה וגו', על ידי זה נתגלגלו וירדו למצרים, זהו אחר ישוב פשוטו של מקרא, להיות דבר דבור על אופניו. ומדרש אגדה דורש, תלה הכתוב תולדות יעקב ביוסף, מפני כמה דברים, אחת, שכל עצמו של יעקב לא עבד אצל לבן אלא ברחל, ושהיה זיו איקונין של יוסף דומה לו, וכל מה שאירע ליעקב אירע ליוסף, זה נשטם וזה נשטם, זה אחיו מבקש להרגו וזה אחיו מבקשים להרגו, וכן הרבה בבראשית רבה. ועוד נדרש בו, וישב, ביקש יעקב לישב בשלוה, קפץ עליו רוגזו של יוסף, צדיקים מבקשים לישב בשלוה, אומר הקב"ה, לא דיין לצדיקים מה שמתוקן להם לעולם הבא, אלא שמבקשים לישב בשלוה בעולם הזה; **והוא נער** - שהיה עושה מעשה נערו, מתקן בשער, ממשמש בעיניו, כדי שיהיה נראה יפה; **את בני בלהה** - כלומר, ורגיל אצל בני בלהה, לפי שהיו אחיו מבזין אותו, והוא מקרבן. **את דבתם רעה** - כל רעה שהיה רואה באחיו בני לאה, היה מגיד לאביו, שהיו אוכלין אבר מן החי, ומזלזלין בבני השפחות לקרותן עבדים, וחשודים על העריות. ובשלשתן לקה, על אבר מן החי, וישחטו שעיר עזים במכירתו, ולא אכלוהו חי [כדי שילקה בשחיטה] ועל דבה שספר עליהם שקורין לאחיהם עבדים, לעבד נמכר יוסף, ועל העריות שספר עליהם, ותשא אשת אדוניו וגו'; **דבתם** - כל לשון דבה פרל"ץ בלע"ז. כל מה שהיה יכול לדבר בהם רעה, היה מספר; **דבה** - לשון דובב שפתי ישנים. **[2] (ג) בן זקנים** - שנולד לו לעת זקנתו. ואונקלוס תרגם. בר חכים הוא ליה, כל מה שלמד משם ועבר מסר לו. דבר אחר, שהיה זיו איקונין שלו דומה לו; **פסים** - לשון כלי מלת, כמו כרפס ותכלת, וכמו כתונת הפסים דתמר ואמנון. ומדרש אגדה על שם צרותיו, שנמכר לפוטיפר ולסוחרים ולישמעאלים ולמדינים. **(ד) ולא יכלו דברו לשלום** - מתוך גנותם למדנו שבחם, שלא דברו אחת בפה ואחת בלב; **דברו** - לדבר עמו. **(ה) מאלמים אלמים** - כתרגומו מאסרין אסרין, עמרין, וכן נושא אלומותיו, וכמוהו בלשון משנה והאלומות נוטל ומכריז; **קמה אלומתי** - נזקפה; **וגם נצבה** - לעמוד על עמדה בזקיפה. **(ו) ועל דבריו** - על דבתם רעה שהיה מביא לאביהם. **(ז) ויספר אל אביו ואל אחיו** - לאחר שספר אותו לאחיו, חזר וספרו לאביו בפניהם; **ויגער בו** - לפי שהיה מטיל שנאה עליו; **הבוא נבוא** - והלא אמך כבר מתה, והוא לא היה יודע שהדברים מגיעין לבלהה, שגדלתו כאמו. ורבותינו למדו מכאן, שאין חלום בלא דברים בטלים, ויעקב נתכוון להוציא הדבר מלב בניו, שלא יקנאוהו, לכך אמר לו הבוא נבוא וגו', כשם שאי אפשר באמך, כך השאר הוא בטל. **(יא) שמר את הדבר** - היה ממתין ומצפה מתי יבוא, וכן שומר אמונים, וכן לא תשמור על חטאתי, לא תמתין. **[שני] (יב) לרעות את צאן** - נקוד על את, שלא הלכו אלא לרעות את עצמן. **(יג) הנני** - לשון עונה וזריזות, נזדרז למצות אביו, ואף על פי שהיה יודע באחיו ששונאין אותו. **(יד) מעמק חברון** - והלא חברון בהר, שנאמר ויעלו בנגב ויבא עד חברון, אלא מעצה עמוקה של אותו צדיק הקבור בחברון, לקיים מה שנאמר לאברהם בין הבתרים, כי גר יהיה זרעך; **ויבא שכמה** - מקום מוכן לפורענות, שם קלקלו

השבטים, שם ענו את דינה, שם נחלקה מלכות בית דוד, שנאמר וילך רחבעם שכמה. (טו) **וימצאהו איש** - זה גבריא'ל שנאמר והאיש גבריא'ל. (יז) **נסעו מזה** - הסיעו עצמן מן האחוה; **נלכה דותינה** - לבקש לך נכלי דתות שימיתוך בהם. ולפי פשוטו, שם מקום הוא, ואין מקרא יוצא מידי פשוטו. (יח) **ויתנבלו** - נתמלאו נכלים וערמומיות; **אתו** - כמו אתו, עמו, כלומר אליו. (כ) **ונראה מה יהיו חלומותיו** - אמר רבי יצחק מקרא זה אומר דרשני, רוח הקדש אומרת כן, הם אומרים נהרגהו, והכתוב מסיים ונראה מה יהיו חלומותיו, נראה דבר מי יקום, או שלכם או שלי, ואי אפשר שיאמרו הם ונראה מה יהיו חלומותיו, שמכיון שיהרגוהו בטלו חלומותיו. (כא) **לא נכנו נפש** - מכת נפש, זו היא מיתתה. (כב) **למען הציל אתו** - רוח הקדש העידה על ראובן שלא אמר זאת אלא להציל אותו, שיבא הוא ויטלנו משם, אמר, אני בכור וגדול שבכולן, לא יתלה הסרחון אלא בי. **[3] | [שלישי]**

(כג) **את כתנתו** - זה חלוק; **את כתנת הפסים** - הוא שהוסיף לו אביו יותר על אחיו. (כד) **והבור רק אין בו מים** - ממשמע שנאמר והבור רק, איני יודע שאין בו מים, מה תלמוד לומר אין בו מים, מים אין בו, אבל נחשים ועקרבים יש בו. (כה) **ארחת** - כתרגומו שיירת, על שם הולכי ארח; **וגמליהם נשאים** וגו'. למה פרסם הכתוב את משאם, להודיע מתן שכרן של צדיקים, שאין דרכן של ערביים לשאת אלא נפט ועטרן שריחן רע, ולזה נזדמנו בשמים, שלא יוזק מריח רע; **נכאת** - כל כנוסי בשמים הרבה קרוי נכאת, וכן ויראם את כל בית נכתה, מרקחת בשמיו. ואונקלוס תרגם לשון שעוה; **וצרי** - שרף הנוטף מעצי הקטף והוא נטף הנמנה עם סמני הקטורת; **ולט** - לוטיתא שמו בלשון משנה, ורבותינו פירשו שרש עשב ושמו אשטרולוזיא"ה, במס' נדה. (כו) **מה בצע** - מה ממון, כתרגומו; **וכסינו את דמו** - ונעלים את מיתתו. (כז) **וישמעו** - וקבילו מניה, וכל שמיעה שהיא קבלת דברים, כגון זה, וכגון וישמע יעקב אל אביו, נעשה ונשמע מתורגם נקבל, וכל שהוא שמיעת האוזן, כגון וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן, ורבקה שומעת, וישמע ישראל, שמעת את תלונות, כולן מתורגם ושמעו, ושמעת, ושמע, קדמי. (כח) **ויעברו אנשים מדינים** - זו היא שיירא אחרת, והודיעך הכתוב, שנמכר פעמים הרבה; **וימשו** - בני יעקב את יוסף מן הבור וימכרוהו לישמעאלים, והישמעאלים למדינים, והמדינים מכרו אותו למצרים. (כט) **וישב ראובן** - ובמכירתו לא היה שם, שהגיע יומו לילך ולשמש את אביו. דבר אחר, עסוק היה בשקו ובתעניתו על שבלבל יצועי אביו. (ל) **אנה אני בא** - אנה אברח מצערו של אבא. (לא) **שעיר עזים** - דמו דומה לשל אדם; **הכתנת** - זה שמה, וכשהיא דבוקה לתיבה אחרת, כגון כתנת יוסף, כתנת פסים, כתנת בד, נקוד כתנת. (לב) **ויאמר כתנת בני** - היא זו; **חיה רעה אכלתהו** - נצנצה בו רוח הקדש, סופו שתתגרה בו אשת פוטיפר. ולמה לא גלה לו הקב"ה, לפי שהחרימו וקללו את כל מי שיגלה, ושתפו להקב"ה עמהם, אבל יצחק היה יודע שהוא חי, אמר, היאך אגלה, והקב"ה אינו רוצה לגלות לו. (לד) **ימים רבים** - כ"ב שנה, משפירש ממנו עד שירד יעקב למצרים, שנאמר יוסף בן שבע עשרה שנה וגו', ובן שלשים שנה היה בעמדו לפני פרעה, ושבע שני השובע ושנתים הרעב כשבא יעקב למצרים, הרי כ"ב שנה, כנגד כ"ב שנה שלא קיים יעקב כבוד אב ואם, כ' שנה שהיה בבית לבן, וב' שנה בדרך בשובו מבית לבן, שנה וחצי בסכות ושישה חדשים בבית אל. וזהו שאמר ללבן זה לי עשרים שנה בביתך, לי הן, עלי הן, וסופי ללקות כנגדן. **[4] | (לה) וכל בנתי** - רבי יהודה אומר, אחיות תאומות נולדו עם כל שבט ושבט, ונשאום. רבי נחמיה אומר, כנעניות היו, אלא מהו וכל בנותיו, כלותיו, שאין אדם נמנע מלקרוא לחתנו בנו ולכלתו בתו; **וימאן להתנחם** - אין אדם מקבל תנחומין על החי, וסבור שמת, שעל המת נגזרה גזירה שישתכח מן הלב, ולא על החי; **ארד אל בני** - כמו על

בני והרבה אל משמשי בלשון על, אל שאול ואל בית הדמים, אל הלך ארון האלהים, ואל [מות] חמיה ואישה; **אבל שאלה** - כפשוטו לשון קבר הוא, באבלי אקבר ולא אתנחם כל ימי. ומדרשו, גיהנם, סימן זה היה מסור בידי מפי הגבורה, אם לא ימות אחד מבני בחיי, מובטח אני שאיני רואה גיהנם; **ויבך אתו אביו** - יצחק היה בוכה מפני צרתו של יעקב, אבל לא היה מתאבל שהיה יודע שהוא חי. **(לו) הטבחים** - שוחטי בהמות המלך.

בראשית לח

[רביעי] (א) ויהי בעת ההוא - למה נסמכה פרשה זו לכאן והפסיק בפרשתו של יוסף, ללמד, שהורידוהו אחיו מגדולתו כשראו בצרת אביהם, אמרו, אתה אמרת למכרו, אלו אמרת להשיבו, היינו שומעים לך; **ויט** - מאת אחיו; **עד איש עדלמי** - נשתתף עמו. **(ב) כנעני** - תגרא. **(ה) והיה בכזיב** - שם המקום, ואומר אני, על שם שפסקה מלדת נקרא כזיב, לשון היו תהיה לי כמו אכזב, אשר לא יכזבו מימיו, דאם לא כן מה בא להודיענו. ובבראשית רבה ראיתי, ותקרא שמו שלה וגו' פסקת. **(ז) דע בעיני ה'** - כרעתו של אונן, משחית זרעו, שנאמר באונן וימת גם אותו, כמיתתו של ער מיתתו של אונן. ולמה היה ער משחית זרעו כדי שלא תתעבר ויכחיש יפיה. **(ח) והקם זרע** - הבן יקרא על שם המת. **(ט) ושחת ארצה** - דש מבפנים וזורה מבחוץ. **(יא) כי אמר** וגו'. כלומר, דוחה היה אותה בקש, שלא היה בדעתו להשיאה לו; **כי אמר פן ימות** - מוחזקת היא זו שימותו אנשיה. **(יב) ויעל על גוזזי צאנו** - ויעל תמנתה לעמוד על גוזזי צאנו. **(יג) עלה תמנתה** - ובשמשון הוא אומר וירד שמשון וגו' תמנתה, בשפוע ההר היתה יושבת, עולין לה מכאן ויורדין לה מכאן. **[5] (יד) ותתעלה** - כסתה פניה שלא יכיר בה; **ותשב בפתח עינים** - בפתחת עינים, בפרשת דרכים שעל דרך תמנתה. ורבותינו דרשו, בפתחו של אברהם אבינו, שכל עינים מצפות לראותו; **כי ראתה כי גדל שלה וגו'**. לפיכך הפקירה עצמה אצל יהודה, שהיתה מתאוה להעמיד ממנו בנים. **(טו) ויחשבה לזונה** - לפי שיושבת בפרשת דרכים; **כי כסתה פניה** - ולא יכול לראותה ולהכירה. ומדרש רבותינו כי כסתה פניה, כשהיתה בבית חמיה היתה צנועה לפיכך לא חשדה. **(טז) ויט אליה אל הדרך** - מדרך שהיה בה, נטה אל הדרך אשר היא בה, ובלשון לע"ז דשטורני"ר; **הבה נא** - הכיני עצמך ודעתך לך. כל לשון הבה לשון הזמנה הוא, חוץ ממקום שיש לתרגמו בלשון נתינה, ואף אותן של הזמנה קרובים ללשון נתינה הם. **(יז) ערבון** - משכון. **(יח) חתמך ופתילך** - עזקתך ושוישפך. טבעת שאתה חותם בה, ושמתך שאתה מתכסה בה; **ותהר לו** - גבורים כיוצא בו, צדיקים כיוצא בו. **(כא) הקדשה** - מקודשת ומזומנת לזנות. **(כג) תקח לה** - יהיה שלה מה שבידה; **פן נהיה לבוז** - אם תבקשנה עוד, יתפרסם הדבר ויהיה גנאי, כי מה עלי לעשות עוד לאמת דברי; **הנה שלחתי הגדי הזה** - לפי שרמה יהודה את אביו בגדי עזים, שהטביל כתנת יוסף בדמו, רמוהו גם אותו בגדי עזים. **(כד) כמשלש חדשים** - רובו של ראשון, ורובו של אחרון, ואמצעי שלם. ולשון כמשלש חדשים, כהשתלש החדשים, כמו ומשלוח מנות, משלוח ידם, וכן תרגום אונקלוס כתלתות ירחיא; **הרה לזנונים** - שם דבר, מעוברת, כמו אשה הרה, וכמו ברה כחמה; **ותשרף** - אמר אפרים מקשאה משום רבי מאיר, בתו של שם היתה שהוא כהן, לפיכך דנוה בשריפה. **(כה) הוא מוצאת** - לישרף; **והיא שלחה אל חמיה** - לא רצתה להלבין פניו, ולומר ממך אני מעוברת, אלא לאיש אשר אלה לו, אמרה, אם יודה מעצמו, יודה, ואם לאו, ישרפוני ואל אלבין פניו, מכאן אמרו, נוח לו לאדם שיפילוהו לכבשן האש ואל ילבין פני חבריו ברבים; **הכר נא** - אין נא אלא לשון בקשה, הכר נא בוראך, ואל תאבד שלש נפשות. **(כו) צדקה** -

בדבריה; **ממני** - היא מעוברת. ורז"ל דרשו, שיצאה בת קול ואמרה, ממני ומאתי יצאו הדברים, לפי שהיתה צנועה בבית חמיה, גזרתי שיצאו ממנה מלכים, ומשבט יהודה גזרתי להעמיד מלכים בישראל; **כי על כן לא נתתיה** - כי בדין עשתה, על אשר לא נתתיה לשלה בני; **ולא יסף עוד** - יש אומרים לא הוסיף, ויש אומרים לא פסק [וחבירו גבי אלדד ומידד, ולא יספו, ומתרגמין ולא פסקו]. **(כז) בעת לדתה** - וברבקה הוא אומר וימלאו ימיה ללדת, להלן למלאים וכאן לחסרים; **והנה תאומים** - מלא, ולהלן תומים חסר, לפי שהאחד רשע, אבל אלו שניהם צדיקים. **[6] (כח) ויתן יד** - הוציא האחד ידו לחוץ, ולאחר שקשרה על ידו השני, החזירה. **(כט) פרצת** - חזקת עליך חוזק. **(ל) אשר על ידו השני** - ארבע ידות כתובות כאן, כנגד ארבע חרמים שמעל עכן שיצא ממנו. ויש אומרים כנגד ארבעה דברים, שלקח אדרת שנער, ושני חתיכות כסף של מאתים שקלים, ולשון זהב; **ויקרא שמו זרח** - על שם זריחת מראית השני.

בראשית לט

[חמישי] (א) ויוסף הורד - חוזר לענין ראשון, אלא שהפסיק בו כדי לסמוך ירידתו של יהודה למכירתו של יוסף, לומר לך שבשבילו הורידוהו מגדולתו. ועוד, כדי לסמוך מעשה אשתו של פוטיפר למעשה תמר, לומר לך, מה זו לשם שמים אף זו לשם שמים, שראתה באצטרולוגין שלה שעתידיה להעמיד בנים ממנו, ואינה יודעת אם ממנה אם מבתה. **(ג) כי ה' אתו** - שם שמים שגור בפיו. **(ד) וכל יש לו** - הרי לשון קצר חסר אשר. **(ו) ולא ידע אתו מאומה** - לא היה נותן לבו לכלום; **כי אם הלחם** - היא אשתו, אלא שדבר בלשון נקייה; **ויהי יוסף יפה תאר** - כיון שראה עצמו מושל, התחיל אוכל ושותה ומסלסל בשערו, אמר הקב"ה, אביך מתאבל ואתה מסלסל בשערך, אני מגרה בך את הדוב. מיד **[שישי] (ז) ותשא אשת אדוניו וגו'**. כל מקום שנאמר אחר, סמוך. **(ט) וחטאתי לאלהים** - בני נח נצטוו על העריות. **(י) לשכב אצלה** - אפילו בלא תשמיש; **להיות עמה** - לעולם הבא. **(יא) ויהי כהיום הזה** - כלומר, ויהי כאשר הגיע יום מיוחד, יום צחוק, יום איד שלהם, שהלכו כולם לבית עבודת אליילים, אמרה, אין לי יום הגון להזקק ליוסף כהיום הזה, אמרה להם, חולה אני ואיני יכולה לילך; **לעשות מלאכתו** - רב ושמואל, חד אמר מלאכתו ממש, וחד אמר לעשות צרכיו עמה, אלא שנראית לו דמות דיוקנו של אביו וכו', כדאיתא במסכת סוטה. **(יד) ראו הביא לנו** - הרי זה לשון קצרה, הביא לנו, ולא פירש מי הביאו, ועל בעלה אומרת כן; **עברי** - מעבר הנהר, מבני עבר [ס"א מעבר הנהר]. **(טז) אדניו** - של יוסף. **(יז) בא אלי** - לצחק בי, העבד העברי אשר הבאת לנו. **(יט) ויהי כשמוע אדניו וגו'**. בשעת תשמיש אמרה לו כן, וזהו שאמרה, כדברים האלה עשה לי עבדך, עניני תשמיש כאלה. **(כא) ויט אליו חסד** - שהיה מקובל לכל רואיו, לשון כלה נאה וחסודה שבמשנה. **(כב) הוא היה עושה** - כתרגומו במימריה הוה מתעבד. **[7] (כג) באשר ה' אתו** - בשביל שה' אתו.

בראשית מ

[שביעי] (א) אחר הדברים האלה - לפי שהרגילה אותה ארורה את הצדיק בפי כלם לדבר בו בגנותו, הביא להם הקב"ה סורחנם של אלו, שיפנו אליהם ולא אליו, ועוד שתבוא הרווחה לצדיק על ידיהם; **חטאו** - זה נמצא זבוב בפיילי פוטירין שלו, וזה נמצא צרור בגלוסקין שלו; **והאופה** - את פת המלך, ואין לשון אפייה אלא בפת, ובלע"ז פיסטור. **(ד) ויפקד שר הטבחים וגו'**. להיות אתם; **ויהיו ימים במשמר** - שנים עשר חדש. **(ה) ויחלמו חלום שניהם** - ויחלמו שניהם חלום, זהו פשוטו. ומדרשו, כל אחד חלם חלום שניהם, שחלם את חלומו ופתרון חבירו, וזה שנאמר וירא

שר האופים כי טוב פתר; **איש כפתרון חלומו** - כל אחד חלם חלום הדומה לפתרון העתיד לבא עליהם. (ו) **זועפים** - עצבים, כמו סר וזעף, זעף ה' אשא. (ז) **שריגם** - זמורות ארוכות שקורין וידי"ן; **והיא כפרחת** - דומה לפורחת והיא כפורחת, נדמה לי בחלומי כאלו היא פורחת, ואחר הפרח עלתה נצה ונעשה סמדר, אשפני"ר בלע"ז, ואחר כך הבשילו, והיא כד אפרחת אפיקת לבלבין, עד כאן תרגום של פורחת. נץ גדול מפרח, כדכתיב ובוסר גומל יהיה נצה, וכתיב ויוצא פרח, והדר ויצץ ציץ. (יא) **ואשחט** - כתרגומו ועצירת, והרבה יש בלשון משנה. (יב) **שלשת ימים הם** - סימן הם לך לשלשת ימים. ויש מדרשי אגדה הרבה. (יג) **ישא פרעה את ראשו** - לשון חשבון, כשיפקוד שאר עבדיו לשרת לפניו בסעודה, ימנה אותך עמהם; **מנך** - בסיס שלך ומושבך. (יד) **כי אם זכרתני אתך** - אשר אם זכרתני אתך, מאחר שייטב לך כפתרוני; **ועשית נא עמדי חסד** - אין נא אלא לשון בקשה. (טז) **סלי חורי** - סלים של נצרים קלופים חורין חורין, ובמקומנו יש הרבה, ודרך מוכרי פת כסנן שקורין אובלי"ש, לתתם באותן סלים. (כ) **יום הולדת את פרעה** - יום לידתו, וקורין לו יום גינוסיא. ולשון הולדת, לפי שאין הולד נולד אלא על ידי אחרים, שהחיה מילדת את האשה, ועל כן החיה נקראת מילדת, וכן ומולדותיך, ביום הולדת אותך, וכן אחרי הוכבס את הנגע, שכיבוסו על ידי אחרים; **וישא את ראשו** וגו'. מנאם עם שאר עבדיו, שהיה מונה המשרתים שישירתו לו בסעודתו, וזכר את אלו בתוכם, כמו שאו את ראש, לשון מנין. (כג) **ולא זכר שר המשקים** - בו ביום; **וישכחהו** - לאחר מכאן, מפני שתלה בו יוסף לזכרו, הוזקק להיות אסור שתי שנים, שנאמר אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים, ולא בטח על מצרים הקרויים רהב.

פרשת מקץ

בראשית מא

(א) **ויהי מקץ** - כתרגומו מסוף, וכל לשון קץ, סוף הוא; **על היאור** - כל שאר נהרות אינם קרוים יאורים, חוץ מנילוס, מפני שכל הארץ עשוין יאורים בידי אדם, ונילוס עולה בתוכם ומשקה אותם, לפי שאין גשמים יורדין במצרים תדיר כשאר ארצות. (ב) **יפות מראה** - סימן הוא לימי השובע, שהבריות נראות יפות זו לזו, שאין עין בריה צרה בחברתה; **באחו** - באגם, מריש"ק בלע"ז, כמו ישגא אחו. (ג) **ודקות בשר** - טינב"ש בלע"ז, לשון דק. (ד) **ותאכלנה** - סימן שתהא כל שמחת השובע נשכחת בימי הרעב. (ה) **בקנה אחד** - טואיד"ל בלע"ז; **בריאות** - שיי"ש בלע"ז. (ו) **ושדופות** - השליי"דש בלע"ז. ושקיפן קדום, חבוטות, לשון משקוף, החבוט תמיד על ידי הדלת המכה עליו; **קדים** - רוח מזרחית, שקורין ביש"א. (ז) **הבריאות** - שיינ"ש בלע"ז; **והנה חלום** - והנה נשלם חלום שלם לפניו והוצרך לפותרים. (ח) **ותפעם רוחו** - ומטרפא רוחיה, מקשקשת בתוכו כפעמון, ובנבוכדנצר הוא אומר ותתפעם רוחו, לפי שהיו שם שתי פעימות, שכחת החלום והעלמת פתרונו; **הרטמי** - הנחרים בטימי מתים, ששואלים בעצמות [טימי הן עצמות בלשון ארמי, ובמשנה בית שהוא מלא טמיא, מלא עצמות]; **ואין פותר אותם לפרעה** - פותרים היו אותם, אבל לא לפרעה, שלא היה קולן נכנס באזניו, ולא היה לו קורת רוח בפתרונם, שהיו אומרים שבע בנות אתה מוליד, שבע בנות אתה קובר. (יא) **איש כפתרון חלומו** - חלום הראוי לפתרון שנפתר לנו, ודומה לו. (יב) **נער עברי עבד** - ארורים הרשעים, שאין טובתם שלמה, מזכירו בלשון בזיון; **נער** - שוטה, ואין ראוי לגדולה; **עברי** - אפילו לשוננו אינו מכיר; **עבד** - וכתוב בנימוסי מצרים, שאין עבד מולך

ולא לובש בגדי שרים [ס"א שירים וכן גרסא ר"א]; **איש כחלומו** - לפי החלום וקרוב לענינו. **(יג) השיב על כני** - פרעה הנזכר למעלה, כמו שאמר פרעה קצף על עבדיו, הרי מקרא קצר לשון, ולא פירש מי השיב, לפי שאין צריך לפרש מי השיב, מי שבידו להשיב, והוא פרעה, וכן דרך כל מקראות קצרים, על מי שעליו לעשות הם סותמים את הדבר. **(יד) מן הבור** - מן בית הסוהר, שהוא עשוי כמין גומא, וכן כל בור שבמקרא לשון גומא הוא, ואף אם אין בו מים קרוי בור, פוש"י בלע"ז; **ויגלה** - מפני כבוד המלכות. **[שני] (טו) תשמע חלום לפתור אתו** - תאזין ותבין חלום לפתור אותו; **תשמע** - לשון הבנה והאזנה, כמו שומע יוסף, אשר לא תשמע לשונו, אנטינדר"א בלע"ז. **(טז) בלעדי** - אין החכמה משלי, אלא אלהים יענה, יתן ענייה בפי לשלום פרעה. **(יט) דלות** - כחשות, כמו מדוע אתה ככה דל דאמנון; **ורקות בשר** - כל לשון רקות שבמקרא, חסרי בשר, ובלע"ז בלוא"ש. **(כג) צנמות** - צונמא בלשון ארמי סלע, הרי הן כעץ בלי לחלוח, וקשות כסלע. ותרגומו נצן לקין, נצן, אין בהן אלא הנץ, לפי שנתרוקנו מן הזרע. **[2] (כו) שבע שנים** - **ושבע שנים** - כלן אינן אלא שבע, ואשר נשנה החלום פעמים, לפי שהדבר מזומן, כמו שפירש לו בסוף, ועל השנות החלום וגו'. בשבע שנים הטובות נאמר הגיד לפרעה, לפי שהיה סמוך, ובשבע שני רעב נאמר הראה את פרעה, לפי שהיה הדבר מופלג ורחוק נופל בו לשון מראה. **(ל) ונשכה כל השבע** - הוא פתרון הבליעה. **(לא) ולא יודע השבע** - הוא פתרון ולא נודע כי באו אל קרבנה. **(לב) נבון** - מזומן. **(לד) וחמש** - כתרגומו ויזרז, וכן וחמושים. **(לה) את כל אכל** - שם דבר הוא, לפיכך טעמו באל"ף ונקוד בפתח קטן. ואוכל שהוא פועל, כגון כי כל אוכל חלב, טעמו למטה בכ' ונקוד קמץ קטן; **תחת יד פרעה** - ברשותו ובאוצרותיו. **(לו) והיה האכל** - הצבור, כשאר פקדון הגנוז לקיום הארץ. **(לח) הנמצא כזה** - כתרגומו הנשכח כדין, אם נלך ונבקשנו הנמצא כמוהו. הנמצא לשון תמיהה, וכן כל ה"א המשמשת בראש תיבה ונקודה בחטף פתח. **[שלישי] (לט) אין נבון והכם כמזון** - לבקש איש נבון וחכם שאמרת, לא נמצא כמון. **(מ) ישק** - יתזן, יתפרנס, כל צרכי עמי יהיו נעשים על ידך, כמו ובן משק ביתי, וכמו נשקו בר, גרנישו"ן בלע"ז; **רק הכסא** - שיהיו קורין לי מלך; **כסא** - לשון של המלוכה, כמו ויגדל את כסאו מכסא אדוני המלך. **(מא) נתתי אתך** - מניתיתך, ואף על פי כן לשון נתינה הוא, כמו ולתתך עליו. בין לגדולה בין לשפלות נופל לשון נתינה עליו, כמו נתתי אתכם נבזים ושפלים. **(מב) ויסר פרעה את טבעתו** - נתינת טבעת המלך, היא אות למי שנותנת לו, להיות שני לו לגדולה; **בגדי שש** - דבר חשיבות הוא במצרים; **רביד** - ענק, ועל שהוא רצוף בטבעות קרוי רביד, וכן רבדתי ערשי, רצפתי ערשי מרצפות. בלשון משנה מוקף רובדין של אבן. על הרובד שבעזרה והיא רצפה. **(מג) במרכבת המשנה** - השניה למרכבת, המהלכת אצל שלו; **אברך** - כתרגומו דין אבא למלכא רך בלשון ארמי מלך, בהשותפין לא ריכא ולא בר ריכא. ובדברי אגדה דרש ר' יהודה, אברך זה יוסף, שהוא אב בחכמה ורך בשנים, אמר לו בן דורמסקית, עד מתי אתה מעוות עלינו את הכתובים אין אברך אלא לשון ברכים, שהכל היו נכנסין לפניו ויוצאין תחת ידו, כענין שנאמר ונתון אותו וגו'. **(מד) אני פרעה** - שיש יכולת בידי לגזור גזרה על מלכותי, ואני גוזר שלא ירים איש את ידו; **ובלעדיך** - שלא ברשותך. דבר אחר אני פרעה, אני אהיה מלך, ובלעדיך וגו', וזהו דוגמת רק הכסא; **את ידו ואת רגלו** - כתרגומו. **(מה) צפנת פענה** - מפרש הצפונות, ואין לפענח דמיון במקרא; **פוטי פרע** - הוא פוטיפר, ונקרא פוטי פרע על שנסתרס מאליו, לפי שחמד את יוסף למשכב זכר. **(מו) ותעש הארץ** - כתרגומו, ואין הלשון נעקר מלשון עשייה; **לקמצים** - קומץ על קומץ, יד על יד היו אוצרים. **(מח) אכל שדה העיר אשר סביבותיה נתן בתוכה** - שכל

ארץ וארץ מעמדת פירותיה ונותנין בתבואה מעפר המקום, ומעמיד את התבואה מלירקב [נ"ל שהוא דעת רבי נחמיה ואין צריך כלל להגיה ברש"י כאשר עלה בדעת קצתם]. **(מט) עד כי חדל לספור** - עד כי חדל לו הסופר לספור, והרי זה מקרא קצר; **כי אין מספר** - לפי שאין מספר והרי כי משמש בלשון דהא. **(ג) בטרם תבוא שנת הרעב** - מכאן שאסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון. **[3] [רביעין] (נה) ותרעב כל ארץ מצרים** - שהרקיבה תבואתם שאצרו, חוץ משל יוסף; **אשר יאמר לכם תעשו** - לפי שהיה יוסף אומר להם שימולו, וכשבאו אצל פרעה ואומרים כך הוא אומר לנו, אמר להם ולמה לא צברתם בר, והלא הכריז לכם ששני הרעב באים, אמרו לו אספנו הרבה והרקיבה, אמר להם אם כן כל אשר יאמר לכם תעשו, הרי גזר על התבואה והרקיבה, מה אם יגזור עלינו ונמות. **(נו) על כל פני הארץ** - מי הם פני הארץ, אלו העשירים; **את כל אשר בהם** - כתרגומו די בהון עיבורא; **וישבר למצרים** - שבר לשון מכר ולשון קנין הוא, כאן משמש לשון מכר, שברו לנו מעט אוכל, לשון קנין. ואל תאמר אינו כי אם בתבואה, שאף ביין וחלב מצינו, ולכו שברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב. **(נז) וכל הארץ באו מצרימה** - אל יוסף לשבור, ואם תדרשהו כסדרו, היה צריך לכתוב לשבור מן יוסף.

בראשית מב

(א) וירא יעקב כי יש שבר במצרים - ומהיכן ראה, והלא לא ראה אלא שמע, שנאמר הנה שמעתי וגו', ומהו וירא, ראה באספקלריא של קדש שעדיין יש לו שבר במצרים, ולא היתה נבואה ממש להודיעו בפירוש שזה יוסף; **למה תתראו** - למה תראו עצמכם בפני בני ישמעאל ובני עשו כאילו אתם שבעים, כי באותה שעה עדיין היה להם תבואה **[ולי נראה כפשוטו למה תתראו, למה יהו הכל מסתכלין בכם, ומתמיהים בכם שאין אתם מבקשים לכם אוכל בטרם שיכלה מה שבידכם]**. ומפי אחרים שמעתי שהוא לשון כחישא, למה תהיו כחושים ברעב, ודומה לו ומרוה גם הוא יורה. **(ב) רדו שמה** - ולא אמר לכו, רמז למאתים ועשר שנים שנשתעבדו למצרים כמנין רד"ו. **(ג) וירדו אחי יוסף** - ולא כתב בני יעקב, מלמד שהיו מתחרטים במכירתו, ונתנו לבם להתנהג עמו באחוה, ולפדותו בכל ממון שיפסקו עליהם; **עשרה** - מה תלמוד לומר, והלא כתיב ואת בנימין אחי יוסף לא שלח, אלא לענין האחוה היו חלוקין לעשרה, שלא היתה אהבת כולם ושנאת כולם שוה לו, אבל לענין לשבור בר, כלם לב אחד להם. **(ד) פן יקראנו אסון** - ובבית לא יקראנו אסון, אמר רבי אליעזר בן יעקב, מכאן שהשטן מקטר בשעת הסכנה. **(ה) בתוך הבאים** - מטמינן עצמן שלא יכירום, לפי שצוה להם אביהם שלא יתראו כולם בפתח אחד, אלא שיכנס כל אחד בפתחו, כדי שלא תשלוט בהם עין הרע שכולם נאים וכולם גבורים. **(ו) וישתחוו לו אפים** - נשתטחו לו על פניהם, וכן כל השתחואה פשוט ידים ורגלים הוא. **(ז) ויתנמנו אליהם** - נעשה להם כנכרי בדברים לדבר קשות. **(ח) ויבר יוסף וגו'**. לפי שהניחם חתומי זקן; **והם לא הכירוהו** - שיצא מאצלם בלא חתימת זקן. ועכשיו מצאוהו בחתימת זקן. ומדרש אגדה ויבר יוסף את אחיו, כשנמסרו בידו הכיר שהם אחיו וריחם עליהם, והם לא הכירוהו כשנפל בידם לנהוג בו אחוה. **[4] (ט) אשר הלם להם** - עליהם, וידע שנתקיימו, שהרי השתחוו לו; **ערות הארץ** - גלוי הארץ, מהיכן היא נוחה ליכבש, כמו את מקורה הערה, וכמו ערום ועריה, וכן כל ערוה שבמקרא לשון גילוי. ותרגם אונקלוס בדקא דארעא, כמו בדק הבית, רעוע הבית, אבל לא דקדק לפרשו אחר לשון המקרא. **(י) לא אדני** - לא תאמר כן, שהרי עבדיך באו לשבר אוכל. **(יא) כלנו בני איש אחד נחנו** - נצנצה בהם רוח הקדש וכללוהו עמהם, שאף הוא בן אביהם; **כנים** - אמתיים כמו כן דברת, כן בנות צלפחד דוברות, ועברתו לא כן בדין. **(יב) כי ערות**

הארץ באתם לראות - שהרי נכנסתם בעשרה שערי העיר, למה לא נכנסתם בשער אחד. **(יג) ויאמרו שנים עשר עבדיך** וגו'. ובשביל אותו אחד שאיננו, נתפזרנו בעיר לבקשו. **(יד) הוא אשר דברתי** - הדבר אשר דברתי שאתם מרגלים, הוא האמת והנכון, זהו לפי פשוטו. ומדרשו, אמר להם, ואילו מצאתם אותו ויפסקו עליכם ממון הרבה, תפדוהו, אמרו לו הן, אמר להם, ואם יאמרו לכם שלא יחזירוהו בשום ממון מה תעשו, אמרו לכך באנו, להרוג או ליהרג, אמר להם הוא אשר דברתי אליכם, להרוג בני העיר באתם, מנחש אני בגביע שלי, ששנים מכם החריבו כרך גדול של שכם. **(טו) חי פרעה** - אם יחיה פרעה; **אם תצאו מזה** - מן המקום הזה. **(טז) האמת אתכם** - אם אמת אתכם. לפיכך ה"א נקוד פתח, שהוא כמו בלשון תימה, ואם לא תביאוהו חי פרעה כי מרגלים אתם. **(יז) משמר** - בית האסורים. **[חמישי] (יט) בבית משמרם** - שאתם אסורים בו עכשיו; **ואתם לכו הביאו** - אל בית אביכם; **שיבר רעבון בתיכם** - מה שקניתם לרעבון אנשי בתיכם. **(כ) ויאמנו דבריכם** - יתאמנו ויתקיימו, כמו אמן אמן, וכמו יאמן נא דבריך. **(כא) אבל** - כתרגומו בקושטא. וראיתי בבראשית רבה לישנא דרומאה **[לשון בני הנגב]** הוא, אבל ברם; **באה אלינו** - טעמו בבי"ת, לפי שהוא בלשון עבר, שכבר באה. ותרגומו אתת לנא. **(כב) וגם דמו** - אתין וגמין רבויין, דמו וגם דם הזקן. **(כג) והם לא ידעו כי שיוע יוסף** - מבין לשונם, ובפניו היו מדברים כן; **כי המליץ בינותם** - כי כשהיו מדברים עמו היה המליץ ביניהם, היודע לשון עברי ולשון מצרי, והיה מליץ דבריהם ליוסף, ודברי יוסף להם, לכך היו סבורים שאין יוסף מכיר בלשון עברי; **המליץ** - זה מנשה בנו. **(כד) ויסב מעליהם** - נתרחק מעליהם, שלא יראוהו בוכה; **ויבך** - לפי ששמע שהיו מתחרטין; **את שמעון** - הוא השליכו לבור, הוא שאמר ללוי הנה בעל החלומות הלזה בא. דבר אחר, נתכוון יוסף להפרידו מלוי, שמא יתיעצו שניהם להרוג אותו; **ויאסר אתו לעיניהם** - לא אסרו אלא לעיניהם, וכיון שיצאו, הוציאו והאכילו והשקהו. **(כז) ויפתח האחד** - הוא לוי שנשאר יחיד משמעון בן זוגו; **במלון** - במקום שלנו בלילה; **אמתחתו** - הוא שק. **[5] (כח) וגם הנה באמתחתו** - הכסף בו עם התבואה; **מה זאת עשה אלהים לנו** - להביאנו לידי עלילה זו, שלא הושב אלא להתעולל עלינו. **(לד) ואת הארץ תסחרו** - תסובבו. וכל לשון סוחרים וסחורה על שם שמחזרים וסובבים אחר פרקמטיא. **(לה) צרור כספו** - קשר כספו. **(לו) אתי שכלתם** - מלמד שחשדן שמא הרגוהו או מכרוהו כיוסף; **שכלתם** - כל מי שבניו אבודים קרוי שכול. **(לח) לא ירד בני עמכם** - לא קבל דבריו של ראובן, אמר, בכור שוטה הוא זה, הוא אומר להמית בניו, וכי בניו הם ולא בני.

בראשית מג

(ב) כאשר כלו לאכול - יהודה אמר להם המתינו לזקן עד שתכלה פת מן הבית; **כאשר כלו** - כד שציאו [והמתרגם כד ספיקו, טועה, כאשר כלו הגמלים לשתות, מתורגם כד ספיקו, כששתו די ספוקם הוא גמור שתייתם. אבל זה כאשר כלו לאכול, כאשר תם האוכל הוא, ומתרגמין כד שיציאו]. **(ג) העד העיד** - לשון התראה, שסתם התראה מתרה בו בפני עדים, וכן העידותי בכם, רד העד בעם; **לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם** - לא תראוני בלא אחיכם אתכם. ואונקלוס תרגם אלהין כד אחוכון עמכון, יישב הדבר על אופנו, ולא דקדק לתרגם אחר לשון המקרא. **(ז) לנו ולמולדתנו** - למשפחותינו. ומדרשו, אפילו עניני [נ"א עצי] [יש מפרשים לשון עצה, שמדברים ביחידות וזהו עצי] עריסותינו גלה לנו; **ונגד לו** - שיש לנו אב ואח; **על פי הדברים האלה** - על פי שאלותיו אשר שאל, הוזקקנו להגיד; **כי יאמר** - אשר יאמר, כי משמש בלשון אם, ואם משמש בלשון אשר, הרי זה שמוש אחד מארבע לשונות שמשמש כן, והוא אי, שהרי כי זה כמו אם, כמו עד אם דברתי דברי. **(ח) ונחיה** - נצנצה בו רוח הקדש, על ידי

הליכה זו תחי רוחך, שנאמר ותחי רוח יעקב אביהם; **ולא נמות** - ברעב, בנימין ספק יתפש ספק לא יתפש, ואנו כלנו מתים ברעב אם לא נלך, מוטב שתניח את הספק ותתפוש את הודאי. **(ט) והצגתי לפניך** - שלא אביאנו אליך מת כי אם חי; **והטאתי לך כל הימים** - לעולם הבא. **(י) לולא התמהמהנו** - על ידך, כבר היינו שבים עם שמעון, ולא נצטערת כל הימים הללו. **(יא) אפוא** - כל לשון אפוא לשון יתר הוא, לתקן המלה בלשון עברי, אם כן אזדקק לעשות שאשלחנו עמכם, צריך אני לחזור ולבקש איה פה תקנה ועצה להשיאכם, ואומר אני זאת עשו; **מזמרת הארץ** - מתורגם מדמשבח בארעא, שהכל מזמרים עליו כשהוא בא לעולם; **נכאת** - שעוה. בראשית רבה; **בטנים** - לא ידעתי מה הם, ובפירוש א"ב של רבי מכיר ראיתי, פושטציא"ס, ודומה לי שהם אפרסקין. **(יב) וכסף משנה** - פי שנים כראשון; **קחו בידכם** - לשבור אוכל שמא הוקר השער; **אולי משגה הוא** - שמא הממונה על הבית שכחו שוגג. **[6] (יד) ואל שדי** - מעתה אינכם חסרים כלום אלא תפלה, הריני מתפלל עליכם; **ואל שדי** - שדי בנתינת רחמין, וכדי היכולת בידו ליתן, יתן לכם רחמים, זהו פשוטו. ומדרשו, מי שאמר לעולם די, יאמר די לצרותי, שלא שקטתי מנעורי, צרת לבן, צרת עשו, צרת רחל, צרת דינה, צרת יוסף, צרת שמעון, צרת בנימין; **ושלח לכם** - ויפטר לכון כתר גומו, יפטרנו מאסוריו, לשון לחפשי ישלחנו, ואינו נופל בתרגום לשון וישלח, שהרי לשם הם הולכים אצלו; **את אחיכם** - זה שמעון; **אחר** - רוח הקודש נזרקה בו, לרבות יוסף; **ואני** - עד שובכם אהיה שכול מספק; **כאשר שכלתי** - מיוסף ומשמעון; **שכלתי** - מבנימין. **(טו) ואת בנימין** - מתרגמין ודברו ית בנימין, לפי שאין לקיחת הכסף ולקיחת האדם שוה בלשון ארמי, בדבר הנקח ביד מתרגמין ונסיב, ודבר הנקח בהנהגת דברים מתרגמין ודבר. **[שישי] (טז) וטבח טבח והנך** - כמו ולטבח טבח ולהנך, ואין טבח לשון צווי, שהיה לו לומר וטבח; **בצהרים** - זה מתורגם בשירותא, שהוא לשון סעודה ראשונה בלשון ארמי ובלע"ז דינ"ר, ויש הרבה בגמרא, שדא לכלבא שירותיה, בצע אכולא שירותא, אבל כל תרגום של צהרים טיהרא. **(יז) וייראו האנשים** - כתוב הוא בשני יודי"ן, ותרגומו ודחילו; **כי הובאו בית יוסף** - ואין דרך שאר הבאים לשבור בר ללון בבית יוסף כי אם בפונדקאות שבעיר. וייראו שאין זה אלא לאספס אל משמר; **אנחנו מובאים** - אל תוך הבית הזה; **להתגולל** - להיות מתגלגלת עלינו עלילת הכסף, ולהיות נופלת עלינו. ואונקלוס שתרגם ולאסתקפא עלנה, הוא לשון להתעולל, כדמתרגמין עלילות דברים, תסקופי מלין, ולא תרגמו אחר לשון המקרא, ולהתגולל שתרגם לאתרברבא, הוא לשון גלת הזהב, והצב גלתה העלתה, שהוא לשון מלכות. **(כ) בי אדוני** - לשון בעיא ותחנונים, הוא בלשון ארמי ביא ביא; **ירד ירדנו** - ירידה הוא לנו, רגילים היינו לפרנס אחרים, עכשיו אנו צריכים לך. **(כג) אלהיכם** - בזכותכם, ואם אין זכותכם כדאי, אלהי אביכם, בזכות אביכם נתן לכם מטמון. **(כד) ויבא האיש** - הבאה אחר הבאה, לפי שהיו דוחפים אותו חוץ, עד שדברו אליו פתח הבית, ומשאמר להם שלום לכם, נמשכו ובאו אחריו. **(כה) וימינו** - הזמינו, עטרוהו בכלים נאים. **(כו) הביתה** - מפרוזדור לטרקלין **[נראה דיוקו דרש"י מהביתה בתראה, ויביאו לו את המנחה אשר בידם הביתה, דקשה לו הלא כבר הובאו ביתו של יוסף, אלא על כרחך צריך לומר מפרוזדור לטרקלין, ודו"ק]**. **(כז) ויקדו וישתחוו** - על שאלת שלום. קידה כפית קדקד, השתחוואה משתטח לארץ. **(כט) אלהים ינהיג בני** - בשאר שבטים שמענו חנינה, אשר חנן אלהים את עבדך, ובנימין עדיין לא נולד, לך ברכו יוסף בחנינה. **[7] [שביעי] (ל) כי נכמדו רחמינו** - שאלו יש לך אח מאם, אמר לו אח היה לי ואיני יודע היכן הוא, יש לך בנים, אמר לו יש לי עשרה, אמר לו ומה שמם, אמר לו, בלע ובכר וכו', אמר לו מה טיבן של שמות הללו, אמר לו כלם על שם אחי והצרות

אשר מצאוהו, בלע, שנבלע בין האומות. בכר, שהיה בכור לאמו. אשבל, ששבאו אל. גרא, שנתגייר באכסניא. ונעמן, שהיה נעים ביותר. אחי וראש, אחי היה וראשי היה. מפים, מפי אבי למד. וחפים, שלא ראה חופתי ולא ראיתי אני חופתו. וארד, שירד לבין האומות, כדאיתא במס' סוטה, מיד נכמרו רחמיו; **נכמרו** - נתחממו, ובלשון משנה על הכומר של זיתים, ובלשון ארמי במכמר בשרא, ובמקרא עורנו כתנור נכמרו, נתחממו ונקמטו קמטים קמטים, מפני זלעפות רעב. כן דרך כל עור כשמחממין אותו נקמט ונתכווץ. **(לא) ויתאפק** - נתאמץ, והוא לשון ומזיח אפיקים רפה, וכן אפיקי מגנים, חוזק. **(לב) כי תועבה היא** - דבר שנאווי הוא למצרים לאכול את העברים, ואונקלוס נתן טעם לדבר. **(לג) הבכר כבכרתו** - מכה בגביע וקורא, ראובן שמעון לוי יהודה יששכר וזבולון בני אם אחת, הסבו כסדר הזה שהוא סדר תולדותיכם, וכן כולם, כיון שהגיע לבנימין, אמר, זה אין לו אם ואני אין לי אם, ישב אצלי. **(לד) משאות** - מנות; **המש ידות** - חלקו עם אחיו, ומשאת יוסף ואסנת, ומנשה ואפרים; **וישכרו אמו** - ומיום שמכרוהו לא שתו יין ולא הוא שתה יין, ואותו היום שתו.

בראשית מד

(ב) גביע - כוס ארוך, וקורין לו מדרינ"ש. **(ז) הלילה לעבדיך** - חולין הוא לנו, לשון גנאי. ותרגום חס לעבדיך, חס מאת הקב"ה יהי עלינו מעשות זאת, והרבה יש בגמרא חס ושלוש. **(ח) הן כסף אשר מצאנו** - זה אחד מעשרה קל וחומר האמורים בתורה, וכלן מנויין בבראשית רבה. **(י) גם עתה כדבריתכם** - אף זו מן הדין אמת, כדבריתכם כן הוא, שכלכם חייבים בדבר, עשרה שנמצאת גניבה ביד אחד מהם כלם נתפשים, אבל אני אעשה לכם לפנים משורת הדין, אשר ימצא אתו יהיה לי עבד. **(יב) בגדול החל** - שלא ירגישו שהיה יודע היכן הוא. **(יג) ויעמס איש על חמורו** - בעלי זרוע היו, ולא הוצרכו לסייע זה את זה לטעון; **וישובו העירה** - מטרפולין היתה, והוא אומר העירה, העיר כל שהוא, אלא שלא היתה חשובה בעיניהם אלא כעיר בינונית של עשרה בני אדם לענין המלחמה. **(יד) עודנו שם** - שהיה ממתין להם. **(טו) הלא ידעתם כי נחש ינחש וגו'**. הלא ידעתם כי איש חשוב כמוני יודע לנחש, ולדעת מדעת ומסברא ובינה כי אתם גנבתם הגביע. **(טז) האלהים מצא** - יודעים אנו שלא סרחנו, אבל מאת המקום נהיתה להביא לנו זאת, מצא בעל חוב מקום לגבות שטר חובו; **ומה נצטדק** - לשון צדק, וכן כל תיבה שתחלת יסודה צד"י והיא באה לדבר בלשון מתפעל או נתפעל, נותן טי"ת במקום תי"ו, ואינו נותנה לפני אות ראשונה של יסוד התיבה, אלא באמצע אותיות העיקר, כגון נצטדק מגזרת צדק, ויצטבע מגזרת צבע, ויצטירו מגזרת ציר אמונים, הצטיידנו מגזרת צדה לדרך. ותיבה שתחלתה סמ"ך או שי"ן כשהיא מתפעלת, התי"ו מפרדת את אותיות העיקר כגון, ויסתבל החגב, מגזרת סבל. מסתכל הוית בקרניא, מגזרת סכל. וישתמר חקות עמרי, מגזרת שמר. וסר מרע משתולל, מגזרת מוליק יועצים שולל. מסתולל בעמי, מגזרת דרך לא סלולה.

פרשת ויגש

(יח) ויגש אליו - דבר באזני אדני - יכנסו דברי באזניך. **ואל יחר אפך** - מכאן אתה למד שדבר אליו קשות. **כי כמוך כפרעה** - חשוב אתה בעיני כמלך, זהו פשוטו, ומדרשו. סופך ללקות עליו בצרעת, כמו שלקה פרעה על ידי זקנתי שרה, על לילה אחת שעכבה. דבר אחר, מה פרעה גוזר ואינו מקיים, מבטיח ואינו עושה, אף אתה כן, וכי זו היא שימת עין, שאמרת לשום עינך עליו. דבר אחר כי כמוך

כפרעה, אם תקניטני, אהרוג אותך ואת אדוניך. (יט) **אדני שאל את עבדיו** - מתחלה בעלילה באת עלינו, למה היה לך לשאול כל אלה, בתך היינו מבקשים, או אחותנו אתה מבקש, ואף על פי כן ונאמר אל אדוני, לא כחדנו ממך דבר. (כ) **ואחיו מת** - מפני היראה היה מוציא דבר שקר מפיו, אמר, אם אומר לו שהוא קיים, יאמר הביאהו אצלי. **לבדו לאמו** - מאותו האם אין לו עוד אח. (כב) **ועזב את אביו ומת** - אם יעזוב את אביו, דואגים אנו שמא ימות בדרך, שהרי אמו בדרך מתה. (כט) **וקרהו אסון** - שהשטן מקטרג בשעת הסכנה. **והורדתם את שיבתי וגו'**. עכשיו כשהוא אצלי, אני מתנחם בו על אמו ועל אחיו, ואם ימות זה, דומה עלי ששלתן מתו ביום אחד. [שני] **(לא) והיה כראותו כי אין הנער ומת** - אביו מצרתו. **(לב) כי עבדך ערב את הנער** - ואם תאמר למה אני נכנס לתגר יותר משאר אחי, הם כולם מבחוקי, ואני נתקשרתי בקשר חזק להיות מנודה בב' עולמות. **(לג) ישב נא עבדך וגו'**. לכל דבר אני מעולה ממנו, לגבורה ולמלחמה ולשמש.

בראשית מה

(א) ולא יכול יוסף להתאפק לכל הנצבים - לא היה יכול לסבול שיהיו מצרים נצבים עליו ושומעים שאחיו מתביישין בהודעו להם. [2] **(ב) וישמע בית פרעה** - ביתו של פרעה, כלומר עבדיו ובני ביתו, ואין זה לשון בית ממש, אלא כמו בית ישראל, בית יהודה, מישנ"דה בלע"ז. **(ג) נבהלו מפניו** - מפני הבושה. **(ד) גשו נא אלי** - ראה אותם נסוגים לאחור, אמר, עכשיו אחי נכלמים, קרא להם בלשון רכה ותחנונים והראה להם שהוא מהול. **(ה) למחיה** - להיות לכם למחיה. **(ו) כי זה שנתיים הרעב** - עברו משני הרעב. **[שליש] (ח) לאב** - לחבר ולפטרו. **(ט) ועלו אל אבי** - ארץ ישראל גבוה מכל הארצות. **(יא) פן תורש** - דלמא תתמסכן, לשון מוריש ומעשיר. **(יב) והנה עיניכם רואות** - בכבודי, ושאיני אחיכם, שאני מהול ככם. ועוד, כי פי המדבר אליכם בלשון הקדש; **ועיני אחי בנימין** - השווה את כולם יחד, לומר, שכשם שאין לי שנאה על בנימין אחי, שהרי לא היה במכירתו, כך אין בלבי שנאה עליכם. **(יד) ויפל על צוארי בנימין אחיו ויבך** - על שני מקדשות שעתידין להיות בחלקו של בנימין וסופן להחרב; **ובנימין בכה על צואריו** - על משכן שילה שעתיד להיות בחלקו של יוסף וסופו להחרב [ולענ"ד דיוקו של רש"י דיוסף כתיב ויפול ויבך, תרתי משמע, אשני מקדשות ולכן עשה ב' פעולות על זה הרמז, מה שאין כן בנימין, דלא כתיב רק ובנימין בכה, פעולה אחת, שלא רמז רק על חורבן אחד, ועיין בביאור תרגום יונתן ששם הוא בדרך דרש]. **(טו) וינשק** - הוסיף בנשיקה מנשק והולך דיבייש"ר בלע"ז; **ואחרי כן** - מאחר שראוהו בוכה ולבו שלם עמהם; **דברו אחיו אתו** - שמתחלה היו בושים ממנו. **(טז) והקול נשמע בית פרעה** - כמו בבית פרעה, וזהו לשון בית ממש. **(יז) טענו את בעירכם** - תבואה. **(יח) את טוב ארץ מצרים** - ארץ גושן, ניבא ואינו יודע מה ניבא, סופה לעשותה כמצולה שאין בה דגים; **חלב הארץ** - כל חלב לשון מיטב הוא. [3] **[רביע] (יט) ואתה צויתה** - מפי לומר להם; **זאת עשו** - כך אמר להם שברשותי היא. **(כג) שלח כזאת** - כחשבון הזה, ומהו החשבון, עשרה חמורים וגו' [רצונו שמלת כזאת המיותרת, ובכ"ף הדמיון, מורה על כי מעולם לא שלח לו עשרה חמורים ו' אתונות, רק הכי קאמר קרא, ולאביו שלח בעגלות כזאת וגו' כלומר כחשבון הזה שהוא משא 'חמורים ו' אתונות. והשתא אתי שפיר, דלא מצינו נכתב אלא וירא את העגלות, ולא שום חמורים ואתונות וק"ל. בשם הגאון מהרש"ל]; **מטיב מצרים** - מצינו בגמרא ששלח לו יין ישן, שדעת זקנים נוחה הימנו. ומדרש אגדה, גריסין של פול; **בר ולחם** - כתרגומו; **ומזון** - ליפתן. **(כד) אל תרגזו בדרך** - אל תתעסקו בדבר הלכה, שלא תרגז עליכם הדרך. דבר אחר אל תפסיעו פסיעה גסה, והכנסו בחמה לעיר. לפי פשוטו

של מקרא יש לומר, לפי שהיו נכלמים, היה דואג שמא יריבו בדרך על דבר מכירתו, להתוכח זה עם זה ולומר, על ידך נמכר, אתה ספרת לשון הרע עליו, וגרמת לנו לשנאתו. **(כו) וכי הוא מושל** - ואשר הוא מושל; **ויפג לבו** - נחלף לבו והלך מלהאמין, לא היה לבו פונה אל הדברים, לשון מפיגין טעמן בלשון משנה, וכמו מאין הפוגות, וריחו לא נמר, מתרגמינן וריחיה לא פג. **(כז) את כל דברי יוסף** - סימן מסר להם, במה היה עוסק כשפירש ממנו, בפרשת עגלה ערופה, זהו שנאמר וירא את העגלות אשר שלח יוסף, ולא נאמר אשר שלח פרעה; **ותחי רוח יעקב** - שרתה עליו שכנה שפירשה ממנו. **[4] [חמישי] (כח) רב עיד** - רב לי עוד שמחה וחדוה, הואיל ועוד יוסף בני חי.

בראשית מו

(א) בארה שבע - כמו לבאר שבע ה"א בסוף תיבה, במקום למ"ד בתחלתה; **לאהלי אביו יצחק** - חייב אדם בכבוד אביו יותר מבכבוד זקנו לפיכך תלה ביצחק ולא באברהם. **(ב) יעקב יעקב** - לשון חבה. **(ג) אל תירא מרדה מצרימה** - לפי שהיה מצר על שנזקק לצאת לחוצה לארץ. **(ד) ואנכי אעלך** - הבטיחו להיות נקבר בארץ. **(ו) אשר רכשו בארץ כנען** - אבל מה שרכש בפדן ארם נתן הכל לעשו, בשביל חלקו במערת המכפלה, אמר, נכסי חוצה לארץ אינן כדאי לי, וזהו אשר כריתי לי, העמיד לו צבורין של זהב ושל כסף כמין כרי, ואמר לו טול את אלו. **(ז) ובנות בניו** - סרח בת אשר ויוכבד בת לוי. **(ח) הבאים מצרימה** - על שם השעה קורא להם הכתוב באים, ואין לתמוה על אשר לא כתב אשר באו. **(י) בן הכנענית** - בן דינה שנבעלה לכנעני. כשהרגו את שכם, לא היתה דינה רוצה לצאת עד שנשבע לה שמעון שישאנה. **(טו) אלה בני לאה ואת דינה בתו** - הזכרים תלה בלאה והנקבות תלה ביעקב, ללמדך, אשה מזרעת תחלה יולדת זכר, איש מזרע תחלה יולדת נקבה; **שלושים ושלש** - ובפרטן אי אתה מוצא אלא ל"ב, אלא זו יוכבד שנולדה בין החומות בכניסתן לעיר, שנאמר אשר ילדה אותה ללוי במצרים, לידתה במצרים ואין הורתה במצרים. **(יט) בני רחל אשת יעקב** - ובכולן לא נאמר בהן אשת, אלא שהיתה עיקרו של בית **(כו) כל הנפש הבאה ליעקב** - שיצאו מארץ כנען לבא למצרים, ואין הבאה זו לשון עבר, אלא לשון הווה, כמו בערב היא באה, וכמו והנה רחל בתו באה עם הצאן, לפיכך טעמו למטה באל"ף, לפי שכשיצאו לבוא מארץ כנען, לא היו אלא ששים ושיש, והשני, כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים, הוא לשון עבר, לפיכך טעמו למעלה בבי"ת, לפי שמשבאו שם היו שבעים, שמצאו שם יוסף ושני בניו, ונתוספה להם יוכבד בין החומות **[ועיין בביאור לתרגום יונתן ומשם תמצא לרעות צמאונך ברש"י]**. ולדברי האומר תאומות נולדו עם השבטים, צריכים אנו לומר שמתו לפני ירידתן למצרים, שהרי לא נמנו כאן. מצאתי בויקרא רבה עשו שש נפשות היו לו, והכתוב קורא אותן נפשות ביתו לשון רבים, לפי שהיו עובדין לאלהות הרבה. יעקב שבעים היו לו, והכתוב קורא אותן נפש, לפי שהיו עובדים לאל אחד. **[5] [שישי] (כח) להורות לפניו** - כתרגומו, לפנות לו מקום ולהורות היאך יתיישב בה; **לפניו** - קודם שיגיע לשם. ומדרש אגדה להורות לפניו, לתקן לו בית תלמוד שמשם תצא הוראה. **(כט) ויאסר יוסף מרכבתו** - הוא עצמו אסר את הסוסים למרכבה, להזדרז לכבוד אביו; **וירא אליו** - יוסף נראה אל אביו; **ויבך על צוארי עיד** - לשון הרבות בכיה, וכן כי לא על איש ישים עוד, לשון רבוי הוא, אינו שם עליו עילות נוספות על חטאיו, אף כאן הרבה והוסיף בבכי יותר על הרגיל, אבל יעקב לא נפל על צוארי יוסף ולא נשקו, ואמרו רבותינו, שהיה קורא את שמע. **(ל) אמותה הפעם** - פשוטו כתרגומו. ומדרשו, סבור הייתי למות שתי מיתות. בעולם הזה ולעולם הבא, שנסתלקה ממני שכנה, והייתי אומר שיתבעני הקב"ה מיתתך, עכשיו שעודך חי, לא אמות אלא פעם אחת. **(לא) ואמרה אליו אחי וגו'**. ועוד אומר

לו והאנשים רועי צאן וגו'. **(לד) בעבור תשבו בארץ גשן** - והיא צריכה לכם, שהיא ארץ מרעה, וכשתאמרו לו שאין אתם בקיאים במלאכה אחרת, ירחיקכם מעליו וישיבכם שם; **כי תועבת מצרים כל רעה צאן** - לפי שהם להם אלהות.

בראשית מז

[6] (ב) ומקצה אחיו - מן הפחותים שבהם לגבורה, שאין נראים גבורים, שאם יראה אותם גבורים, יעשה אותם אנשי מלחמתו. ואלה הם, ראובן, שמעון, לוי, יששכר, ובנימין, אותן שלא כפל משה שמותם כשברכן, אבל שמות הגבורים כפל. וזאת ליהודה שמע ה' קול יהודה, ולגד אמר ברוך מרחיב גד, ולנפתלי אמר נפתלי, ולדן אמר דן, וכן לזבולון, וכן לאשר. זהו לשון בראשית רבה שהיא אגדת ארץ ישראל, אבל בגמרא בבליית שלנו מצינו, שאותן שכפל משה שמותן הם החלשים, ואותן הביא לפני פרעה, ויהודה שהוכפל שמו, לא הוכפל משום חלשות, אלא טעם יש בדבר, כדאיתא בבא קמא. ובברייתא דספרי שנינו בוזאת הברכה כמו בגמרא שלנו. **(ו) אנשי חיל** - בקיאים באומנותן לרעות צאן; **על אשר לי** - על צאן שלי. **(ז) ויברך יעקב** - היא שאילת שלום, כדרך כל הנראים לפני המלכים לפרקים שלודי"ר בלע"ז. **(ט) שני מגורי** - ימי גרותי, כל ימי הייתי גר בארץ, ולא השיגו בטובה. **(י) ויברך יעקב** - כדרך כל הנפטרים מלפני שרים, מברכים אותם ונוטלים רשות. ומה ברכה ברכו, שיעלה נילוס לרגליו, לפי שאין ארץ מצרים שותה מי גשמים, אלא נילוס עולה ומשקה, ומברכתו של יעקב ואילך, היה פרעה בא אל נילוס, והוא עולה לקראתו ומשקה את הארץ. **[7] [שביעי] (יא) רעמסס** - מארץ גושן היא. **(יב) לפי הטף** - לפי הצריך לכל בני ביתם. **(יג) ולחם אין בכל הארץ** - חוזר לענין הראשון, לתחלת שני הרעב; **ותלה** - כמו ותלאה, לשון עיפות כתרגומו, ודומה לו כמתלהלה היורה זקים. **(יד) בשבר אשר הם שוברים** - נותנין לו את הכסף. **(טו) אפס** - כתרגומו שלים. **(יז) וינהלם** - כמו וינהגם, ודומה לו אין מנהל לה, על מי מנוחות ינהלני. **(יח) בשנה השנית** - שנית לשני הרעב; **כי אם תם הכסף וגו'**. כי אשר תם הכסף והמקנה, ובא הכל אל יד אדוני; **בלתי אם גויתנו** - כמו אם לא גויתנו. **(יט) ותן זרע** - לזרוע האדמה, ואף על פי שאמר יוסף ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר, מכיון שבא יעקב למצרים, באה ברכה לרגליו, והתחילו לזרוע וכלה הרעב, וכן שנינו בתוספתא דסוטה; **לא תשם** - לא תהא שממה, לא תבור, לשון שדה בור, שאינו חרוש. **(כ) ותהי הארץ לפרעה** - קנויה לו. **(כא) ואת העם העביר** - יוסף, מעיר לעיר, לזכרון שאין להם עוד חלק בארץ, והושיב של עיר זו בחברתה. ולא הוצרך הכתוב לכתוב זאת, אלא להודיעך שבחו של יוסף, שנתכוין להסיר חרפה מעל אחיו, שלא יהיו קורין אותם גולים; **מקצה גבול מצרים וגו'**. כן עשה לכל הערים אשר במלכות מצרים, מקצה גבולה ועד קצה גבולה. **(כב) הכהנים** - הכומרים, כל לשון כהן, משרת לאלהות הוא, חוץ מאותן שהם לשון גדולה, כמו כהן מדין, כהן און; **חוק לכהנים** - חק, כך וכך לחם ליום. **(כג) הא** - כמו הנה, כמו וגם אני הא דרכך בראש נתתי. **(כד) לזרע השדה** - שבכל שנה; **ולאשר בבתיכם** - ולאכול העבדים והשפחות אשר בבתיכם; **טפכם** - בנים קטנים. **(כה) נמצא חן** - לעשות לנו זאת כמו שאמרת; **והיינו עבדים לפרעה** - להעלות לו המס הזה בכל שנה, לחק שלא יעבור. **(כז) וישב ישראל בארץ מצרים** - והיכן בארץ גשן, שהיא מארץ מצרים; **ויאחזו בה** - לשון אחיזה.

פרשת ויחי

(כח) ויחי יעקב - למה פרשה זו סתומה, לפי שכיון שנפטר יעקב אבינו, נסתמו עיניהם ולבם של ישראל מצרת השעבוד, שהתחילו לשעבדם. דבר אחר, שבקש לגלות את הקץ לבניו, ונסתם ממנו בב"ר. **(כט) ויקרבו ימי ישראל למות** - כל מי שנאמר בו קריבה למות, לא הגיע לימי אבותיו. **[יצחק חי ק"פ ויעקב קמ"ז, בדוד נאמר קריבה, אביו חי ת' שנים והוא חי ע']**. **ויקרא לבנו ליוסף** - למי שהיה יכולת בידו לעשות. **שים נא ירך** - והשבע. **חסד ואמת** - חסד שעושין עם המתים הוא חסד של אמת, שאינו מצפה לתשלום גמול. **אל נא תקברני במצרים** - סופה להיות עפרה כנים **[ומרחשין תחת גופי]** ושאין מתי חוצה לארץ חיים אלא בצער גלגול מחילות, ושלא יעשוני מצרים עבודת אלילים, ב"ר. **(ל) ושכבתי עם אבותי** - וי"ז זו מחובר למעלה לתחלת המקרא, שים נא ירך תחת ירכי והשבע לי, ואני סופי לשכב עם אבותי, ואתה תשאני ממצרים, ואין לומר ושכבתי עם אבותי השכיבני עם אבותי במערה, שהרי כתיב אחריו ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם, ועוד, מצינו בכל מקום לשון שכיבה עם אבותיו היא הגויעה, ולא הקבורה, כמו וישכב דוד עם אבותיו, ואחר כך ויקבר בעיר דוד. **(לא) וישתחו ישראל** - תעלא בעידניה סגיד ליה. **על ראש המטה** - הפך עצמו לצד השכינה, מכאן אמרו, שהשכינה למעלה מראשותיו של חולה. דבר אחר על ראש המטה, על שהיתה מטתו שלימה ולא היה בה רשע, שהרי יוסף מלך היה, ועוד שנשבה לבין הגוים, והרי הוא עומד בצדקו.

בראשית מח

(א) ויאמר ליוסף - אחד מן המגידים, והרי זה מקרא קצר. ויש אומרים אפרים היה רגיל לפני יעקב בתלמוד, וכשחלה יעקב בארץ גושן, הלך אפרים אצל אביו למצרים להגיד לו; **ויקה את שני בניו עמו** - כדי שיברכם יעקב לפני מותו. **(ב) ויגד** - המגיד ליעקב, ולא פירש מי, והרבה מקראות קצרי לשון; **ויתחזק ישראל** - אמר, אף על פי שהוא בני, מלך הוא, אחלק לו כבוד, מכאן שחולקין כבוד למלכות. וכן משה חלק כבוד למלכות, וירדו כל עבדיך אלה אלי, וכן אליהו וישנס מתניו וגו'. **(ד) ונתתיך לקהל עמים** - בשרני שעתידים לצאת ממני עוד קהל ועמים, ואף על פי שאמר לי גוי וקהל גוים, גוי אמר לי על בנימין, קהל גוים, הרי שנים לבד מבנימין, ושוב לא נולד לי בן, למדנו שעתיד אחד משבטי ליחלק, ועתה אותה מתנה אני נותן לך. **(ה) הנולדים לך** וגו' עד בואי אליך. לפני בואי אליך, כלומר שנולדו מפרשת ממני עד שבאתי אצלך; **לי הם** - בחשבון שאר בני הם, ליטול חלק בארץ איש כנגדו. **(ו) ומולדתך** וגו'. אם תוליד עוד, לא יהיו במנין בני, אלא בתוך שבטי אפרים ומנשה יהיו נכללים, ולא יהא להם שם בשבטים לענין הנחלה. ואף על פי שנחלקה הארץ למנין גלגלותם, כדכתיב לרב תרבו נחלתו, וכל איש ואיש נטל בשוה חוץ מן הבכורים, מכל מקום לא נקראו שבטים אלא אלו **[להטיל גורל הארץ, למנין שמות השבטים, ונשיא לכל שבט ושבט, ודגלים לזה ולזה]**. **(ז) ואני בבואי מפדן** וגו'. ואף על פי שאני מטריח עליך להוליכני להקבר בארץ כנען, ולא כך עשיתי לאמך, שהרי מתה סמוך לבית לחם; **כברת ארץ** - מדת ארץ, והם אלפים אמה, כמדת תחום שבת, כדברי ר' משה הדרשן, ולא תאמר שעכבו עלי גשמים מלהוליכה ולקברה בחברון, עת הגריד היה, שהארץ חלולה ומנוקבת ככברה; **ואקברה שם** - לא הולכתיה אפילו לבית לחם להכניסה לארץ, וידעתי שיש בלבך עלי, אבל דע לך שעל פי הדיבור קברתיה שם, שתהא לעזרה לבניה, כשיגלה אותם נבזרואדן והיו עוברים דרך שם, יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים, שנאמר קול ברמה נשמע וגו', והקב"ה משיבה יש שכר לפעולתך נאם ה' וגו' ושבנו בנים לגבולם. ואונקלוס תרגם

כרוב ארעא, כדי שיעור חרישת יום [ס"א ארץ], ואומר אני שהיה להם קצב שהיו קורין אותו כדי מחרישה אחת, קוריאד"א בלע"ז, כדאמרינן כרוב ותני, כמה דמסיק תעלא מבי כרבא. (ח) וירא ישראל את בני יוסף - בקש לברכם ונתסלקה שכינה ממנו, לפי שעתיד ירבעם ואחאב לצאת מאפרים, ויהוא ובניו ממנשה; ויאמר מי אלה - מהיכן יצאו אלו שאינן ראויין לברכה. [2] (ט) בזה - הראה לו שטר אירוסין ושטר כתובה, ובקש יוסף רחמים על הדבר, ונחה עליו רוח הקודש; ויאמר קחם נא אלי ואברכם - זה שאמר הכתוב, ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותי, תרגלתי רוחי ביעקב בשביל אפרים, עד שלקחן על זרועותיו. [שני] (יא) לא פללתי - לא מלאני לבי לחשוב מחשבה שאראה פניך עוד. פללתי, לשון מחשבה, כמו הביאי עצה עשי פלילה. (יב) ויוצא יוסף אתם - לאחר שנשקם, הוציאם יוסף מעם ברכיו, כדי לישבם זה לימין וזה לשמאל, לסמוך ידיו עליהם ולברכם; וישתחו לאפיו - כשחזר לאחוריו מלפני אביו. (יג) את אפרים בימינו משמאל ישראל - הבא לקראת חברו, ימינו כנגד שמאל חברו, וכיון שהוא הבכור מימן לברכה. (יד) שכל את ידי - כתרגומו אחכמינו, בהשכל וחכמה השכיל את ידי לך, ומדעת, כי יודע היה כי מנשה הבכור, ואף על פי כן לא שת ימינו עליו. (טז) המלאך הגואל אותי - מלאך הרגיל להשתלח אלי בצרתי, כענין שנאמר ויאמר אלי מלאך האלהים בחלום יעקב וגו' אנכי האל בית אל; יברך את הנערים - מנשה ואפרים; וידגו - כדגים הללו שפרים ורבים ואין עין הרע שולטת בהם. [שלישי] (יז) ויתמך יד אביו - הרימה מעל ראש בנו ותמכה בידו. (יט) ידעתי בני ידעתי - שהוא הבכור; גם הוא יהיה לעם - ויגדל, שעתיד גדעון לצאת ממנו, שהקב"ה עושה נס על ידו; ואולם אחיו הקטן יגדל ממנו - שעתיד יהושע לצאת ממנו, שינחיל את הארץ וילמד תורה לישראל; וזרעו יהיה מלא הגוים - כל העולם יתמלא בצאת שמעו ושמו, כשיעמיד חמה בגבעון וירח בעמק אילון. (כ) בך יברך ישראל - הבא לברך את בניו, יברכם בברכתם, ויאמר איש לבנו ישימך אלהים כאפרים וכמנשה; וישם את אפרים - בברכתו לפני מנשה, להקדימו בדגלים ובחנוכת הנשיאים. (כב) ואני נתתי לך - לפי שאתה טורח להתעסק בקבורתי, וגם אני נתתי לך נחלה שתקבר בה, ואיזו, זו שכם, שנאמר ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם; שכם אחד על אחיך - שכם ממש, היא תהיה לך חלק אחד יתירה על אחיך; בהרבי ובקשתי - כשהרגו שמעון ולוי את אנשי שכם, נתכנסו כל סביבותיהם להזדווג להם, וחגר יעקב כלי מלחמה כנגדן. דבר אחר שכם אחד, הוא הבכורה, שיטלו בניו שני חלקים, ושכם לשון חלק הוא, כתרגומו, והרבה יש לו דומים במקרא, כי תשיתמו שכם, תשית שונאי לפני לחלקים, אחלקה שכם, דרך ירצחו שכם איש חלקו, לעבדו שכם אחד; אשר לקחתי מיד האמורי - מיד עשו, שעושה מעשה אמורי. דבר אחר, שהיה צד אביו באמרי פיו; בהרבי ובקשתי - היא חכמתו ותפלתו [ועיין ברא"ם שכתב דאי אפשר לפרש על חרבם של שמעון ולוי, דהא לא עשו מדעתו, שהרי כעס עליהם על זה. ולענד"נ בלאו הכי אי אפשר לפרש עליהם, דמה נתינת טעם יהיה על שנתנו ליוסף מפני שלקחוהו שמעון ולוי בחרבם ובקשתם, והלא אדרבה מזה הטעם ראוי שיתן לשמעון ולוי ולא ליוסף ודו"ק].

בראשית מט

[רביעי] (א) ואגידה לכם - בקש לגלות את הקץ ונסתלקה ממנו שכינה, והתחיל אומר דברים אחרים. (ג) וראשית אוני - היא טפה ראשונה שלו, שלא ראה קרי מימיו; אוני - כוח, כמו מצאתי און לי, מרוב אונים, ולאין אונים; יתר שאת - ראוי היית להיות יתר על אחיך בכהונה, לשון נשיאות כפים; ויתר עז - במלכות, כמו ויתן עז למלכו, ומי גרם לך להפסיד כל אלה. (ד) פחוז כמים - הפחז והבהלה אשר מהרת להראות כעסך, כמים הללו הממהרים למרוצתם. לך; אל תותר - אל תרבה

ליטול כל היתרות הללו שהיו ראויות לך, ומהו הפחז אשר פחזת; **כי עליית משכבי אביך או חללת** - אותנו שם שעלה על יצועי, והיא השכינה שהיה דרכה להיות עולה על יצועי; **פחז** - שם דבר הוא, לפיכך טעמו למעלה, וכולו נקוד פת"ח, ואלו היה לשון עבר, היה נקוד חציו קמ"ץ וחציו פת"ח, וטעמו למטה; **יצועי** - לשון משכב, על שם שמציעים אותו על ידי לבדין וסדינין, והרבה דומים לו, אם זכרתיך על יצועי, אם אעלה על ערש יצועי. **[3] (ה) שמעון ולוי אחים** - בעצה אחת, על שכם ועל יוסף, ויאמרו איש אל אחיו וגו' ועתה לכו ונהרגהו, מי הם, אם תאמר ראובן או יהודה, הרי לא הסכימו בהריגתו, אם תאמר בני השפחות, הרי לא היתה שנאתן שלמה, שנאמר והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה וגו', יששכר וזבולון לא היו מדברים בפני אחיהם הגדולים מהם, על כרחך שמעון ולוי הם שקראם אביהם אחים; **כלי חמס** - אומנות זו של רציחה חמס הוא בידכם, מברכת עשו היא, זו אומנות שלו היא, ואתם חמסתם אותה הימנו; **מכרתיהם** - לשון כלי זיין, הסייף בלשון יוני מכי"ר. דבר אחר מכרתיהם, בארץ מגורתם נהגו עצמן בכלי חמס, כמו מכורותיך ומולדותיך, וזה תרגום של אונקלוס. **(ו) בסדם אל תבא נפשי** - זה מעשה זמרי, כשנתקבצו שבטו של שמעון להביא את המדינית לפני משה, ואמרו לו זו אסורה או מותרת, אם תאמר אסורה, בת יתרו מי התירה לך, אל יזכר שמי בדבר, שנאמר זמרי בן סלוא נשיא בית אב לשמעוני, ולא כתב בן יעקב; **בקהלם** - כשיקהיל קרח שהוא משבטו של לוי, את כל העדה על משה ועל אהרן; **אל תחד כבודי** - שם אל יתיחד עמהם שמי, שנאמר בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי, ולא נאמר בן יעקב, אבל בדברי הימים, כשנתייחסו בני קרח על הדוכן, נאמר בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל; **אל תחד כבודי** - כבוד לשון זכר הוא, ועל כרחך אתה צריך לפרש כמדבר אל הכבוד, ואומר אתה כבודי אל תתיחד עמהם, כמו לא תחד אתם בקבורה; **כי באפם הרגו איש** - אלו חמור ואנשי שכם, ואינן חשובין כולם אלא כאיש אחד, וכן הוא אומר בגדעון, והכית את מדין כאיש אחד וכן במצרים סוס ורוכבו רמה בים, זהו מדרשו. ופשוטו, אנשים הרבה קורא איש, כל אחד לעצמו, באפם הרגו כל איש שכעסו עליו, וכן וילמד לטרוף טרף אדם אכל; **וברצונם עקרו שור** - רצו לעקור את יוסף שנקרא שור, שנאמר בכור שורו הדר לו. עקרו אשרישו"ר בלע"ז, לשון את סוסייהם תעקר. **(ז) אדור אפם כי עז** - אפילו בשעת תוכחה לא קלל אלא את אפם, וזהו שאמר בלעם מה אקוב לא קבה אל; **אהלקם ביעקב** - אפרידם זה מזה, שלא יהא לוי במנין השבטים, והרי הם חלוקים. דבר אחר, אין לך עניים וסופרים ומלמדי תינוקות אלא משמעון, כדי שיהיו נפוצים, ושבטו של לוי עשאו מחזר על הגרנות לתרומות ולמעשרות, נתן לו תפוצתו דרך כבוד. **(ח) יהודה אתה יודוך אחיך** - לפי שהוכיח את הראשונים בקנטורים, התחיל יהודה לסוג לאחוריו **[שלא יוכיחו על מעשה תמר]**, וקראו יעקב בדברי רצוי, יהודה לא אתה כמותם; **ידך בערף איביך** - בימי דוד, ואויבי תתה לי עורף; **בני אביך** - על שם שהיו מנשים הרבה, לא אמר בני אמך, כדרך שאמר יצחק. **(ט) גור אריה** - על דוד נתנבא בתחלה, גור, בהיות שאול מלך עלינו אתה היית המוציא והמביא את ישראל, ולבסוף אריה, כשהמליכוהו עליהם. וזהו שתרגם שלטון יהא בשרויא, בתחלתו; **מטרף** - ממה שחשדתיך בטרופך טורף יוסף חיה רעה אכלתהו, וזהו יהודה שנמשל לאריה; **בני עליית** - סלקת את עצמך ואמרת מה בצע וגו', וכן בהריגת תמר שהודה צדקה ממני, לפיכך כרע רבץ וגו', בימי שלמה איש תחת גפנו וגו'. **(י) לא יסור שבט מיהודה** - מדוד ואילך אלו ראשי גליות שבבבל, שרודים את העם בשבט, הממונים על פי המלכות; **ומחקק מבין רגליו** - תלמידים, אלו נשיאי ארץ ישראל; **עד כי יבא שילה** - מלך המשיח שהמלוכה שלו, וכן תרגמו אונקלוס. ומדרש אגדה, שילו, שי לו שנאמר יובילו שי למורא; **ולו יקחת**

עמים - אסיפת העמים, שהיו"ד עיקר היא ביסוד, כמו יפעתך, ופעמים שנופלת ממנו, וכמה אותיות משמשות בלשון זה, והם נקראים עיקר נופל, כגון נו"ן של נוגף, ושל נושך, ואל"ף שבאחותי באזניכם, ושבאבחת חרב [הוא לשון חרב ופירוש אימת חרב והוא לשון זיין] ואסוך שמן, אף זה יקתה עמים, אסיפת עמים, שנאמר אליו גוים ידרושו, ודומה לו עין תלעג לאב ותבוז ליקתה אם, לקבוצ קמטים שבפניה מפני זקנתה, ובגמרא דיתבי ומקהו אקהתא בשוקי דנהרדעא [דפומבדיתא] במסכת יבמות, ויכול היה לומר קהיית עמים. **4 | (יא) אסרי לגפן עירה** - נתנבא על ארץ יהודה שתהא מושכת יין כמעין, איש יהודה יאסור לגפן עיר אחד, ויטענו מגפן אחת, ומשורק אחד בן אתון אחד; **שירקה** - זמורה ארוכה, קוריי"רא בלע"ז; **כבס ביין** - כל זה לשון רבוי יין; **סותה** - לשון מין בגד הוא, ואין לו דמיון במקרא; **אסרי** - כמו אוסר דוגמתו מקימי מעפר דל, היושבי בשמים, וכן בני אתונו כענין זה. ואונקלוס תרגם במלך המשיח. גפן הם ישראל, עירה זו ירושלים, שורקה אלו ישראל, ואנכי נטעתך שורק; **בני אתנו** - יבנון היכליה, לשון שער האיתון בספר יחזקאל, ועוד תרגמו בפנים אחרים. גפן אלו צדיקים, בני אתנו עבדי אורייתא באולפן, על שם רוכבי אתונות צחורות, כבס ביין, יהא ארגוון טב לבושהי, שציבועו דומה ליין, וצבעונין הוא לשון סותה, שהאשה לובשתו, ומסיתה בהן את הזכר ליתן עיניו בה. ואף רבותינו פירשו בגמרא, לשון הסתת שכרות, במסכת כתובות, ועל היין, שמא תאמר אינו מרוה, תלמוד לומר סותה. **(יב) הכלילי** - לשון אודם, כתרגומו, וכן למי חכלילות עינים, שכן דרך שותי יין עיניהם מאדימין; **מהלב** - מרוב חלב, שיהא בארצו מרעה טוב לעדרי צאן, וכן פירוש המקרא, אדום עינים יהא מרוב יין, ולבן שנים יהא מרוב חלב. ולפי תרגומו עינים ל' הרים שממש צופים למרחוק. ועוד תרגמו בפנים אחרים, לשון מעינות וקילוח היקבים, נעווהי, יקבים שלו, ולשון ארמי הוא במס' עבודת אלילים, נעוה ארתחו, יחוורן בקעתיה תרגם שנים, לשון שני הסלעים. **(יג) זבולון לחוף ימים** - על חוף ימים תהיה ארצו, חוף, כתרגומו ספר, מרק"א בלע"ז, והוא יהיה מצוי תדיר אל חוף אניות, במקום הנמל, שאניות מביאות שם פרקמטיא, שהיה זבולון עוסק בפרקמטיא, וממציא מזון לשבט יששכר, והם עוסקים בתורה, הוא שאמר משה שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך, זבולון יוצא בפרקמטיא, ויששכר עוסק בתורה באהלים; **וירכתו על צידן** - סוף גבולו יהיה סמוך לצידון, וירכתו, סופו, כמו ולירכתי המשכן. **(יד) יששכר חמור גרם** - חמור בעל עצמות, סובל עול תורה כחמור חזק שמטעינין אותו משא כבד; **רבץ בין המשפתים** - כחמור המהלך ביום ובלילה ואין לו לינה בבית, וכשהוא רוצה לנוח, רובץ בין התחומין בתחומי העיירות שהולך שם פרקמטיא. **(טו) וירא מנוחה כי טוב** - ראה לחלקו ארץ מבורכת וטובה להוציא פירות; **ויט שכמו לסבל** - עול תורה; **ויהי** - לכל אחיו ישראל; **למס עבד** - לפסוק להם הוראות של תורה וסדרי עבודתו, שנאמר ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל ראשיהם מאתים, מאתים ראשי סנהדראות העמיד, וכל אחיהם על פיהם; **ויט שכמו** - השפיל שכמו, כמו ויט שמים הטו אזניכם. ואונקלוס תרגם בפנים אחרים, ויט שכמו לסבול מלחמות, ולכבוש מחוזות, שהם יושבים על הספר, ויהיה האויב כבוש תחתיו למס עובד. **(טז) דן ידין עמו** - ינקום נקמת עמו מפלשתים, כמו כי ידין ה' עמו; **כאחד שבטי ישראל** - כל ישראל יהיו כאחד עמו, ואת כלם ידין, ועל שמשון נבא נבואה זו. ועוד יש לפרש כאחד שבטי ישראל, כמיוחד שבשבטים, הוא דוד שבא מיהודה. **(יז) שפיפן** - הוא נחש, ואומר אני שקראו כן על שם שהוא נושף כמו ואתה תשופנו עקב; **הנושך עקבי סוס** - כך דרכו של נחש. ודמהו לנחש הנושך עקבי סוס. ויפל רכבו אחור. שלא נגע בו, ודוגמתו מצינו בשמשון, וילפת וגו' את שני עמודי התוך וגו', ושעל הגג מתו. ואונקלוס תרגם

כחיוי חורמן, שם מין נחש שאין רפואה לנשיכתו, והוא צפעוני, וקרוי חורמן על שם שעושה הכל חרס, וכפתנא, כמו פתן, יכמון, יארוב. **(יה) לישועתך קויתי ה'** - נתנבא שינקרו פלשתים את עיניו, וסופו לומר זכרני נא וחזקני נא אך הפעם. **[5] [חמישי] (יט) גד גדוד יגודנו** - כולם לשון גדוד הם, וכך חברו מנחם. ואם תאמר אין גדוד בלא שני דלתין, יש לומר גדוד שם דבר צריך שני דלתין, שכן דרך תיבה בת שתי אותיות להכפל בסופה, ואין יסודה אלא שתי אותיות, וכן אמר כצפור לנוד, מגזרת ושבועתי נדודים, שם נפל שדוד, מגזרת ישוד צהרים, אף יגוד יגודנו, וגדוד מגזרה אחת הם, וכשהוא מדבר בלשון יפעל, אינו כפול, כמו יגוד, ינוד, ירום, ישוד, ישוב, וכשהוא מתפעל או מפעיל אחרים, הוא כפול, כמו יתגודד, יתנוודד, יתרומם, יתבולל, יתעודד, ובלשון מפעיל יתום ואלמנה יעודד, לשובב יעקב אליו, משובב נתיבות, אף יגודנו האמור כאן אין לשון שיפעילוהו אחרים, אלא כמו יגוד הימנו, כמו בני יצאוני, יצאו ממני. גד גדוד יגודנו, גדודים יגודו הימנו, שיעברו הירדן עם אחיהם למלחמה כל חלוץ עד שנכבשה הארץ; **והוא יגד עקב** - כל גדודיו ישובו על עקבם לנחלתם שלקחו בעבר הירדן, ולא יפקד מהם איש; **עקב** - בדרך ובמסילותם שהלכו ישובו, כמו ועקבותיך לא נודעו, וכן בעקבי הצאן, בלשון לע"ז תרציא"ס. **(כ) מאשר שמנה לחמו** - מאכל הבא מחלקו של אשר יהא שמן, שיהיו זיתים מרובים בחלקו, והוא מושך שמן כמעין, וכן ברכו משה וטובל בשמן רגלו, כמו ששינו במנחות, פעם אחת הוצרכו אנשי לודקיא לשמן וכו'. **(כא) אילה שלחה** - זו בקעת גינוסר, שהיא קלה לבשל פירותיה, כאילה זו שהיא קלה לרוץ, אילה שלוחה, אילה משולחת לרוץ; **הנתן אמרי שפר** - כתרגומו. דבר אחר, על מלחמת סיסרא נתנבא, ולקחת עמך עשרת אלפים איש מבני נפתלי וגו', והלכו שם בזריזות, וכן נאמר שם לשון שלוח, בעמק שולח ברגליו. **הנתן אמרי שפר** - על ידם שרו דבורה וברק שירה. ורבותינו דרשוהו על יום קבורת יעקב, כשערער עשו על המערה, במסכת סוטה. ותרגומו יתרמי עדבה, יפול חבלו, והוא יודה על חלקו אמרים נאים ושבח. **(כב) בן פרת** - בן חן, והוא לשון ארמי, אפריון נמטייה לרבי שמעון, בסוף בבא מציעא; **בן פרת עלי עין** - חנו נטוי על העין הרואה אותו; **בנות צעדה עלי שור** - בנות מצרים היו צועדות על החומה להסתכל ביפיו, ובנות הרבה צעדה כל אחת ואחת במקום שתוכל לראותו משם **[דבר אחר]** עלי שור. על ראייתו, כמו אשורנו ולא קרוב. ומדרש אגדה יש רבים, וזה נוטה ליישב המקרא. **פרת** - תי"ו שבו הוא תקון הלשון, כמו על דברת בני האדם. **שור** - כמו לשור. עלי שור, בשביל לשור. ותרגום של אנוקלוס בנות צעדה עלי שור, תרין שבטין יפקון מבנוהי וכו', וכתב בנות, על שם בנות מנשה, בנות צלפחד, שנטלו חלק בשני עברי הירדן. ברי דיסיג יוסף, פורת לשון פריה ורביה. ויש מדרשי אגדה בו המתישבים על הלשון, בשעה שבא עשו לקראת יעקב, בכולן קדמו האמהות ללכת לפני בניהם להשתחוות, וברחל כתיב נגש יוסף ורחל וישתחוו, אמר יוסף, רשע הזה עינו רמה, שמא יתן עיניו באמי, יצא לפניו ושרבב קומתו לכסותה, והוא שברכו אביו בן פורת, הגדלת עצמך יוסף עלי עין של עשו, לפיכך זכית לגדולה; **בנות צעדה עלי שור** - להסתכל בך בצאתך על מצרים. ועוד דרשוהו לענין שלא ישלוט בזרעו עין הרע, ואף כשברך מנשה ואפרים, ברכם כדגים שאין עין הרע שולטת בהם. **(כג) וימררהו ורבו** - וימררהו אחיו, וימררהו פוטיפר ואשתו לאסרו, לשון וימררו את חייהם; **ורבו** - נעשו לו אחיו אנשי ריב, ואין הלשון הזה לשון פעלו, שאם כן היה לו לינקד ורבו כמו המה מי מריבה אשר רבו וגו', ואף אם לשון רביית חצים הוא, כן היה לו להנקד, ואינו אלא לשון פועלו, כמו שמו שמים, שהוא לשון הושמו, וכן רמו מעט, שהוא לשון הורמו, אלא שלשון הורמו והושמו על ידי אחרים, ולשון שמו, רמו, רבו, מאליהם הוא, משוממים את עצמם, נתרוממו מעצמם, נעשו אנשי ריב, וכן דומו יושבי אי, כמו

נדמו. וכן תרגם אונקלוס ונקמוהי; **בעלי חצים** - שלשונם כחץ, ותרגומו מרי פלגותא, לשון ותהי המחצה, אותן שהיו ראויים לחלוק עמו נחלה. **[6] (כד) ותשב באיתן קשתו** - נתישבה בחוזק; **קשתו** - חזקו; **ויפזו זרעי ידיו** - זו היא נתינת טבעת על ידו, לשון זהב מופז, זאת היתה לו מידי הקב"ה שהוא אביר יעקב, ומשם עלה להיות רועה אבן ישראל, עקרון של ישראל, לשון אבן הראשה, לשון מלכות, ואונקלוס אף הוא כך תרגמו, ותשב. ותבת בהון נביאותיה, החלומות אשר חלם להם, על דקים אוריתא בסתרא, תוספת הוא ולא מלשון עברי שבמקרא, ושוי בתוקפא רוחצניה, תרגום של באיתן קשתו, וכך לשון התרגום על העברי, ותשב נבואיתו, בשביל שאיתנו של הקב"ה היתה לו לקשת ולמבטח, בכך יתרמא דהב על דרעוהי, לכך ויפזו זרועי ידיו, לשון פז; **אבן ישראל** - לשון נוטריקון, אב ובן אבהן ובנין, יעקב ובניו. **(כה) מאל אביך** - היתה לך זאת, והוא יעזרך; **וזאת שדי** - ועם הקב"ה היה לבך כשלא שמעת לדברי אדונתך, והוא יברכך; **ברכת שדים ורחם** - ברכתא דאבא ודאמא. כלומר יתברכו המולידים והיולדות, שיהיו הזכרים מזריעין טיפה הראוייה להריון, והנקבות לא ישכלו את רחם שלהן להפיל עובריהן; **שדים** - ירה יירה מתרגמין אישתדאי ישתדי, אף שדים כאן על שם שהזרע יורה כחץ. **(כו) ברכת אביך גברו וגו'**. הברכות שברכני הקב"ה גברו והלכו על הברכות שבירך את הורי; **עד תאות גבעת עולם** - לפי שהברכות שלי גברו עד סוף גבולי גבעות עולם, שנתן לי ברכה פרוצה בלי מצרים, מגעת עד ד' קצות העולם, שנאמר ופרצת ימה וקדמה וגו', מה שלא אמר לאברהם אבינו וליצחק. לאברהם אמר לו שא עיניך וראה וגו' כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה, ולא הראהו אלא ארץ ישראל בלבד. ליצחק אמר לו כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה וגו', זהו שאמר ישעיה והאכלתיך נחלת יעקב אביך, ולא אמר נחלת אברהם; **תאות** - אשמו"ץ, כך חברו מנחם בן סרוק; **הורי** - לשון הריון, שהורוני במעי אמי, כמו הורה גבר; **עד תאות** - עד קצות, כמו והתאותם לכם לגבול קדמה, תתאו לבא חמת; **תהיין** - כולם לראש יוסף; **נזיר אחיו** - פרישא דאחוהי, שנבדל מאחיו, כמו וינזרו מקדשי בני ישראל, נזורו אחור. ורבותינו דרשו ותשב באיתן קשתו, על כבישת יצרו באשת אדוניו, וקוראו קשת על שם שהזרע יורה כחץ. ויפזו זרועי ידיו. כמו ויפוצו, שיצא הזרע מבין אצבעות ידיו. **מידי אביר יעקב** - שנראתה לו דמות דיוקנו של אביו וכו', כדאיתא בסוטה. ואונקלוס תרגם תאות עולם, לשון תאוה וחמדה, וגבעות עולם לשון מצוקי ארץ **[והם הברכות]** שחמדתן אמו והזקינתו לקבלם. **[שישי]** **(כז) בנימין זאב יטרף** - זאב הוא אשר יטרף. נבא על שיהיו עתידין להיות חטפנין, וחטפתם לכם איש אשתו, בפלגש בגבעה. ונבא על שאול שיהיה נוצח באויביו סביב, שנאמר ושאול לכד המלוכה וגו' וילחם במואב ובאדום וגו' ובכל אשר יפנה ירשיע; **בבק יאכל עד** - לשון ביזה ושלל, המתורגם עדאה. ועוד יש לו דומה בלשון עברית, אז חולק עד, שלל. ועל שאול הוא אומר, שעמד בתחלת בוקרן **[ס"א פריחתן]** של ישראל; **ולערב יחלק שלל** - אף משתשקע שמשן של ישראל, על ידי נבוכדנצר שיגלם לבלב; **יחלק שלל** - מרדכי ואסתר שהם מבנימין, יחלקו את שלל המן, שנאמר הנה בית המן נתתי לאסתר. ואונקלוס תרגם על שלל הכהנים בקדשי המקדש. **(כח) וזאת אשר דבר להם אביהם ויברך אותם** - והלא יש מהם שלא ברכם אלא קנטרן, אלא כך פירושו, וזאת אשר דבר להם אביהם מה שנאמר בענין, יכול שלא ברך לראובן שמעון ולוי, תלמוד לומר ויברך אותם, כולם במשמע; **איש אשר כברכתו** - ברכה העתידה לבא על כל אחד ואחד; **ברך אתם** - לא היה לו לומר אלא איש אשר כברכתו ברך אותנו, מה תלמוד לומר ברך אותם, לפי שנתן ליהודה גבורת ארי, ולבנימין חטיפתו של זאב, ולנפתלי קלותו של אילה, יכול שלא כללן כולם בכל הברכות, תלמוד לומר ברך

אותם. **(כט) נאסף אל עמי** - על שם שמכניסין הנפשות אל מקום גניזתן, שיש אסיפה בלשון עברי שהיא לשון הכנסה, כגון ואין איש מאסף אותם הביתה, ואספתו אל תוך ביתך, באספכם את תבואת הארץ, הכנסתם לבית מפני הגשמים, באספכם את מעשיכם, וכל אסיפה האמורה במיתה אף היא לשון הכנסה; **אל אבתי** - עם אבותי. **(לג) ויאסף רגליו** - הכניס רגליו; **ויגוע ויאסף** - ומיתה לא נאמרה בו, ואמרו רז"ל יעקב אבינו לא מת.

בראשית נ

[7] (ב) להנט את אביו - ענין מרקחת בשמים הוא. **(ג) וימלאו לו** - השלימו לו ימי חניטתו עד שמלאו לו ארבעים יום; **ויבכו אותו וגו'**. ארבעים לחניטה ושלשים לבכיה, לפי שבאה להם ברכה לרגלו, שכלה הרעב והיו מי נילוס מתברכין. **(ה) אשר כריתי לי** - כפשוטו, כמו כי יכרה איש. ומדרשו, עוד מתישב על הלשון כמו אשר קניתי, אמר רבי עקיבא כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה. ועוד מדרשו לשון כרי, דגור, שנטל יעקב כל כסף וזהב שהביא מבית לבן, ועשה אותו כרי, ואמר לעשו, טול זה בשביל חלקך במערה. **(ו) כאשר השביעך** - ואם לא בשביל השבועה לא הייתי מניחך, אבל ירא לומר עבור על השבועה, שלא יאמר אם כן אעבור על שבועה שנשבעתי לך, שלא אגלה על לשון הקודש שאני מכיר עודך על שבעים לשון, ואתה אינך מכיר בו, כדאיתא במסכת סוטה. **(י) גרן האטד** - מוקף אטדין היה. ורבותינו דרשו על שם המאורע, שבאו כל מלכי כנען ונשיאי ישמעאל למלחמה, וכיון שראו כתרו של יוסף תלוי בארוננו של יעקב, עמדו כלן ותלו בו כתריהם, והקיפוהו כתרים כגרן המוקף סייג של קוצים. **(יב) כאשר צום** - מהו אשר צום. **(יג) וישאו אותו בניו** - ולא בני בניו שכך צום, אל ישאו מטתי לא איש מצרי ולא אחד מבניכם שהם מבנות כנען, אלא אתם, וקבע להם מקום, ג' למזרח, וכן לארבע רוחות, וכסדרן למסע מחנה של דגלים נקבעו כאן. לוי לא ישא, שהוא עתיד לשאת את הארון. ויוסף לא ישא, שהוא מלך. מנשה ואפרים יהיו תחתיהם, וזהו איש על דגלו באותות, באות שמסר להם אביהם לישא מטתו. **(יד) הוא ואחיו וכל העולים אתו** - בחזרתן כאן הקדים אחיו למצרים העולים אתו, ובהליכתן הקדים מצרים לאחיו, שנאמר ויעלו אתו כל עבדי פרעה וגו' ואחר כך כל בית יוסף ואחיו, אלא לפי שראו כבוד שעשו מלכי כנען, שתלו כתריהם בארוננו של יעקב, נהגו בהם כבוד. **(טו) ויראו אחי יוסף כי מת אביהם** - מהו ויראו, הכירו במיתתו אצל יוסף, שהיו רגילים לסעוד על שולחנו של יוסף, והיה מקרבן בשביל כבוד אביו, ומשמת יעקב לא קרבן; **לו ישטמנו** - שמא ישטמנו. לו מתחלק לענינים הרבה, יש לו משמש בלשון בקשה ולשון הלואי, כגון לו יהיה כדברך, לו שמענו, ולו הואלנו, לו מתנו. ויש לו משמש בלשון אם ואולי, כגון לו חכמו, לו הקשבת למצותי, ולו אנכי שוקל על כפי. ויש לו משמש בלשון שמא, לו ישטמנו, ואין לו עוד דומה במקרא, והוא לשון אולי, כמו אולי לא תלך האשה אחרי, לשון שמא הוא. ויש אולי לשון בקשה, כגון אולי ירא ה' בעניי, אולי ישוב ה' אותי, הרי הוא כמו לו יהי כדברך. ויש אולי לשון אם, אולי יש חמשים צדיקים. **(טז) ויצו אל יוסף** - כמו ויצום אל בני ישראל, צוה למשה ולאהרן להיות שלוחים אל בני ישראל, אף זה, ויצו אל שלוחם, להיות שליח אל יוסף לומר לו כן. ואת מי צו, את בני בלהה, שהיו רגילין אצלו, שנאמר והוא נער את בני בלהה; **אביך צוה** - שינו בדבר מפני השלום, כי לא צוה יעקב כן, שלא נחשד יוסף בעיניו. **(יז) שא נא לפשע עבדי אלהי אביך** - אם אביך מת אלוהיו קיים, והם עבדיו. **(יח) וילכו גם אחיו** - מוסף על השליחות. **(יט) כי התחת אלהים אני** - שמא במקומו אני, בתמיה, אם הייתי רוצה להרע לכם כלום אני יכול, והלא אתם כולכם חשבתם עלי רעה והקב"ה חשבה לטובה, והיאך אני לבדי יכול להרע לכם. **[שביעי]**

(כא) וידבר על לבם - דברים המתקבלים על הלב, עד שלא ירדתם לכאן, היו מרגישים עלי שאני עבד, ועל ידיכם נודע שאני בן חורין, ואני הורג אתכם מה הבריות אומרות, כת של בחורים ראה, ונשתבח בהם, ואמר אחי הם ולבסוף הרג אותם, יש לך אח שהורג את אחיו. דבר אחר, עשרה נרות לא יכלו לכבות נר אחד כו'. **(כג) על ברכי יוסף** - כתר גומו. גדלן בין ברכיו.

שמות

פרשת שמות

שמות א

(א) ואלה שמות בני ישראל - אע"פ שמנאן בחייהן בשמותם, חזר ומנאן במיתתן, להודיע חבתן שנמשלו לכוכבים, שמוציאן ומכניסן במספר ובשמותם, שנאמר המוציא במספר צבאם לכולם בשם יקרא. **(ה) ויוסף היה במצרים** - והלא הוא ובניו היו בכלל שבעים, ומה בא ללמדנו, וכי לא היינו יודעים שהוא היה במצרים, אלא להודיען צדקתו של יוסף, הוא יוסף הרועה את צאן אביו, הוא יוסף שהיה במצרים ונעשה מלך ועמד בצדקו. **(ז) וישרצו** - שהיו יולדות ששה בכרס אחד. **(ח) ויקם מלך חדש** - רב ושמואל, חד אמר חדש ממש, וחד אמר שנתחדשו גזירותיו; **ואשרי לא ידע** - עשה עצמו כאלו לא ידע. **(י) הבה נתחכמה לו** - כל הבה לשון הכנה והזמנה לדבר הוא, כלומר הזמינו עצמכם לכך; **נתחכמה לו** - לעם, נתחכמה מה לעשות לו. ורבותינו דרשו, נתחכם למושיען של ישראל לדונם במים, שכבר נשבע שלא יביא מבול לעולם [והם לא הבינו שעל כל העולם אינו מביא, אבל הוא מביא על אומה אחת. ברש"י ישן]; **ועלה מן הארץ** - על כרחנו. ורבותינו דרשו, כאדם שמקלל עצמו, ותולה קללתו באחרים, והרי הוא כאלו כתב, ועלינו מן הארץ והם יירשוהו. **(יא) עליו** - על העם; **מסים** - לשון מס, שרים שגובין מהם המס. ומהו המס, שיבנו ערי מסכנות לפרעה; **למען ענותו בסבלתם** - של מצרים; **ערי מסכנות** - כתר גומו, וכן לך בא אל הסוכן הזה, גזבר הממונה על האוצרות; **את פתום ואת רעמסס** - שלא היו ראויות מתחלה לכך, ועשאום חזקות ובצורות לאוצר. **(יב) וכאשר יעני אותו** - בכל מה שהם נותנין לב לענות, כן לב הקב"ה להרבות ולהפריץ. **כן ירבה**, כן רבה וכן פרץ. ומדרשו, רוח הקודש אומרת כן, אתם אומרים פן ירבה, ואני אומר כן ירבה; **ויקצו** - קצו בחייהם. ורבותינו דרשו, כקוצים היו בעיניהם. **(יג) בפרך** - בעבודה קשה המפרכת את הגוף ומשברתו. **(טו) למילדות** - הוא לשון מולידות, אלא שיש לשון קל ויש לשון כבד, כמו שובר ומשבר, דובר ומדבר, כך מוליד ומילד; **שפרה** - זו יוכבד, על שם שמשפרת את הולד; **פועה** - זו מרים, על שם שפועה ומדברת והוגה לולד, כדרך הנשים המפייסות תינוק הבוכה; **פועה** - לשון צעקה, כמו כיולדה אפעה. **(טז) בילדכן** - כמו בהולידכן; **על האבנים** - מושב האשה היולדת, ובמקום אחר קוראו משבר, וכמוהו עושה מלאכה על האבנים, מושב כלי אומנות יוצר כלי חרס; **אם בן הוא וגו'** - לא היה מקפיד אלא על הזכרים, שאמרו לו אצטגנינו שעתיד להוולד בן המושיע אותם; **וחיה** - ותחיה. **(יז) ותחיין את הילדים** - מספקות להם מים ומזון. תרגום הראשון וקיימא, והשני וקיימתון, לפי שלשון עברית לנקבות רבות, תיבה זו וכיוצא בה משמשת לשון פעלו ולשון פעלתם, כגון ותאמרנה איש מצרי, לשון עבר כמו ויאמרו לזכרים, ותדברנה בפיכם, לשון דברתם כמו ותדברו לזכרים, וכן ותחללנה אותי אל עמי, לשון עבר חללתם כמו ותחללו לזכרים. **[שני] (יט) כי חיות הנה** - בקיאות כמילדות, תרגום מילדות חיתא. ורבותינו דרשו, הרי הן משולות לחיות השדה שאינן צריכות מילדות, והיכן משולות לחיות, גור אריה, זאב יטרף, בכור

שורו, אילה שלוחה, ומי שלא נכתב בו, הרי הכתוב כללן, ויברך אותם ועוד כתיב מה אמך לביאה. **(כ) וייטב** - הטיב להם, וזה חלוק בתיבה שיסודה ב' אותיות ונתן לה וי' וי"ד בראשה, כשהיא באה לדבר בלשון ויפעל, הוא נקוד היו"ד בציר"י שהוא קמ"ץ קטן [או בסגול שהוא פת"ח קטן] כגון וייטב אלהים למילדות, וירב בבת יהודה, הרבה תאניה, וכן ויגל השארית, נבזראדן הגלה את השארית, ויפן זנב אל זנב, הפנה הזנבות זו לזו, כל אלו לשון מפעיל את אחרים, וכשהוא מדבר בלשון ויפעל, הוא נקוד היו"ד בחיר"ק, כגון וייטב בעיניו, לשון הוטב, וכן וירב העם, נתרבה העם, ויגל יהודה, הגלה יהודה, ויפן כה וכה, פנה לכאן ולכאן. ואל תשיבני, וילך, וישב, וירד, ויצא, לפי שאינן מגזרתן של אלו, שהרי היו"ד יסוד בהן, ירד, יצא, ישב, ילך, יו"ד אות שלישית בו; **וייטב אלהים למילדת** - מהו הטובה. **[2] (כא) ויעש להם בתים** - בתי כהונה ולויה ומלכות שקרויין בתים, ויבן את בית ה' ואת בית המלך, כהונה ולויה מיוכבד, ומלכות ממרים, כדאיתא במסכת סוטה. **(כב) לכל עמו** - אף עליהם גזר, יום שנולד משה אמרו לו אצטגנינו, היום נולד מושיען, ואין אנו יודעים אם ממצרים אם מישראל, ורואין אנו שסופו ללקות במים, לפיכך גזר אותו היום אף על המצרים, שנאמר כל הבן הילוד, ולא נאמר הילוד לעברים, והם לא היו יודעים שסופו ללקות על מי מריבה.

שמות ב

(א) ויקח את בת לוי - פרוש היה ממנה מפני גזירת פרעה [וחזר ולקחה, וזהו וילך, שהלך בעצת בתו שאמרה לו גזרתך קשה משל פרעה, אם פרעה גזר על הזכרים ואתה גם כן על הנקבות. ברש"י ישן] והחזירה ועשה בה לקוחין שניים, ואף היא נהפכה להיות נערה. ובת ק"ל שנה היתה, שנולדה בבואה למצרים בין החומות, ומאתים ועשר נשתהו שם, וכשיצאו היה משה בן שמונים שנה, אם כן כשנתעברה ממנו היתה בת מאה ושלושים, וקורא אותה בת לוי. **(ב) כי טוב הוא** - כשנולד נתמלא הבית כלו אורה. **(ג) ולא יכלה עוד הצפינו** - שמנו לה המצריים מיום שהחזירה, והיא ילדתו לשה חדשים ויום א', שהיולדת לשבעה יולדת למקוטעין, והם בדקו אחריה לסוף ט'; **גמא** - גמי בלשון משנה ובלע"ז יונ"קו, ודבר רך הוא, ועומד בפני רך ובפני קשה; **בחמר ובזפת** - זפת מבחוץ וטיט מבפנים, כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת; **ותשם בסוף** - הוא לשון אגם רושי"ל בלע"ז, ודומה לו קנה וסוף קמלו. **(ה) לרחץ על היאור** - סרס המקרא ופרשהו, ותדד בת פרעה על היאור לרחוץ בו; **על יד היאור** - אצל היאור, כמו ראו חלקת יואב אל ידי, והוא לשון יד ממש, שיד האדם סמוכה לו. ורבותינו דרשו, הולכות לשון מיתה, כמו הנה אנכי הולך למות, הולכות למות לפי שמיחו בה, והכתוב מסייען, כי למה לנו לכתוב ונערוותיה הולכות; **את אמתה** - את שפחתה. ורבותינו דרשו לשון יד, אבל לפי דקדוק לשון הקודש היה לו להנקד אמתה מ"ם דגושה, והם דרשו את אמתה, את ידה ונשתרבה אמתה אמות הרבה. **(ו) ותפתח ותראהו** - את מי ראתה, הילד, זהו פשוטו. ומדרשו, שראתה עמו שכינה; **והנה נער בוכה** - קולו כנער. **(ז) מן העבריות** - שהחזירתו על מצריות הרבה לינק ולא ינק, לפי שהיה עתיד לדבר עם השכינה. **(ח) ותלך העלמה** - הלכה בזריזות ועלמות כעלם. **(ט) הילכי** - נתנבאה ולא ידעה מה נתנבאה, הי שליכי. **(י) משיתיהו** - כתרגמו שחלתיה, והוא לשון הוצאה בלשון ארמי, כמשחל בניתא מחלבא, ובלשון עברי משיתיהו, לשון הסירותיו, כמו לא ימוש לא משו, כך חברו מנחם. ואני אומר שאינו ממחברת מש, וימוש, אלא מגזרת משה, ולשון הוצאה הוא, וכן ימשני ממים רבים, שאלו היה ממחברת מש, לא יתכן לומר משיתיהו אלא המישותיהו, כאשר יאמר מן קם הקימותי, ומן שב השיבותי, ומן בא הביאותי, או משתיהו, כמו ומשתי את עון הארץ, אבל משיתי, אינו אלא מגזרת תיבה שפעל שלה מיוסד בה"א בסוף התיבה,

כגון משה, בנה, עשה, צוה, פנה, כשיבא לומר בהם פעלתי, תבא היו"ד במקום ה"א, כמו עשיתי, בנית, פנית, צוית. **[3] [שלישי] (יא) ויגדל משה** - והלא כבר כתב ויגדל הילד, א"ר יהודא בר"א הראשון לקומה והשני לגדולה, שמינהו פרעה על ביתו; **וירא בסבלותם** - נתן עיניו ולבו להיות מיצר עליהם; **איש מצרי** - נוגש היה, ממונה על שוטרי ישראל, והיה מעמידם מקרות הגבר למלאכתם; **מכה איש עברי** - מלקהו ורודהו. ובעלה של שלומית בת דברי היה, ונתן עיניו בה, ובלילה העמידו והוציאו מביתו, והוא חזר ונכנס לבית ובא על אשתו, כסבורה שהוא בעלה, וחזר האיש לביתו והרגיש בדבר, וכשראה אותו מצרי שהרגיש בדבר, היה מכהו ורודהו כל היום. **(יב) ויפן כה וכה** - ראה מה עשה לו בבית ומה עשה לו בשדה. ולפי פשוטו כמשמעו; **וירא כי אין איש** - שאין איש עתיד לצאת ממנו שיתגייר. **(יג) שני אנשים עברים** - דתן ואבירם הם, שהותירו מן המן; **נצים** - מריבים; **למה תכה** - אע"פ שלא הכהו, נקרא רשע בהרמת יד; **רעך** - רשע כמותך. **(יד) מי שמך לאיש** - והרי עודך נער; **הלהרגני אתה אומר** - מכאן אנו למדים שהרגו בשם המפורש; **ויירא משה** - כפשוטו. ומדרשו, דאג לו על שראה בישראל רשעים דילטורין, אמר, מעתה שמא אינם ראויין להגאל; **אכן נודע הדבר** - כמשמעו. ומדרשו, נודע לי הדבר שהייתי תמה עליו, מה חטאו ישראל מכל שבעים אומות להיות נרדים בעבודת פרך, אבל רואה אני שהם ראויים לכך. **(טו) וישמע פרעה** - הם הלשינו עליו; **ויבקש להרוג את משה** - מסרו לקוסטינר להרוג ולא שלטה בו החרב, הוא שאמר משה, ויצילני מחרב פרעה; **וישב בארץ מדין** - נתעכב שם, כמו וישב יעקב; **וישב על הבאר** - למד מיעקב שנזדווג לו זוגו על הבאר. **(טז) ולכהן מדין** - רב שבהן, ופירש לו מעבודת אלילים ונידוהו מאצלם; **את הרהטים** - את בריכות מרוצות המים העשויות בארץ. **(יז) ויגרשום** - מפני הנידוי. **(כ) למה זה עזבתך** - הכיר בו שהוא מזרעו של יעקב, שהמים עולים לקראתו; **ויאכל לחם** - שמא ישא אחת מכם, כמה דאת אמר כי אם הלחם אשר הוא אוכל. **(כא) ויזאל** - כתרגומו **[ס"א כמשמעו]** ודומה לו הואל נא ולין, ולו הואלנו, הואלתי לדבר. ומדרשו לשון אלה, נשבע לו שלא יזוז ממדין כי אם ברשותו. **(כג) ויהי בימים הרבים ההם** - שהיה משה גר במדין, וימת מלך מצרים והוצרכו ישראל לתשועה, ומשה היה רועה וגו' ובאת תשועה על ידו, ולכך נסמכו פרשיות הללו; **וימת מלך מצרים** - נצטרע, והיה שוחט תינוקות ישראל ורוחץ בדמם. **(כד) נאקתם** - צעקתם, וכן מעיר מתים ינאקו; **את בריתו את אברהם** - עם אברהם. **(כה) וידע אלהים** - נתן עליהם לב ולא העלים עיניו.

שמות ג

[רביעי] (א) אחר המדבר - להתרחק מן הגזל, שלא ירעו בשדות אחרים; **אל הר האלהים** - על שם העתיד. **(ב) בלבת אש** - בשלהבת אש לבו של אש, כמו לב השמים, בלב האלה, ואל תתמה על התי"ו, שיש לנו כיוצא בו, מה אמולה לבתך; **מתוך הסנה** - ולא אילן אחר, משום עמו אנכי בצרה; **אכל** - נאכל, כמו לא עבד בה, אשר לקח משם. **(ג) אסורה נא** - אסורה מכאן להתקרב שם. **(ה) של** - שלוף והוצא, כמו ונשל הברזל, כי ישל זיתך; **אדמת קודש הוא** - המקום. **(ז) כי ידעתי את מכאוביו** - כמו וידע אלהים, כלומר כי שמתי לב להתבונן ולדעת את מכאוביו, ולא העלמתי עיני ולא אאטום את אזני מצעקתם. **(י) ועתה לכה ואשלחך אל פרעה** - ואם תאמר מה תועיל, והוצא את עמי, יועילו דברין ותוציאם משם. **(יא) מי אנכי** - מה אני חשוב לדבר עם המלכים; **וכי אוציא את בני ישראל** - ואף אם חשוב אני, מה זכו ישראל שתעשה להם נס ואוציאם ממצרים. **(יב) ויאמר כי אהיה עמך** - השיבו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, שאמרת מי אנכי

כי אלך אל פרעה, לא שלך היא, כי אם משלי, כי אהיה עמך, וזה המראה אשר ראית בסנה, לך האות כי אנכי שלחתיך, ותצליח בשליחותי וכדאי אני להציל, כאשר ראית הסנה עושה שליחותי ואיננו אכל, כך תלך בשליחותי ואינך ניזוק, וששאלת מה זכות יש לישראל שיצאו ממצרים, דבר גדול יש לי על הוצאה זו, שהרי עתידים לקבל התורה על ההר הזה לסוף שלשה חדשים שיצאו מצרים. דבר אחר כי אהיה עמך, וזה שתצליח בשליחותך, לך האות על הבטחה אחרת שאני מבטיחך, שכשתוציאם ממצרים תעבדון אותי על ההר הזה, שתקבלו התורה עליו, והיא הזכות העומדת לישראל. ודוגמת לשון זה מצינו, וזה לך האות אכול השנה ספיח וגו', מפלת סנחריב תהיה לך לאות על הבטחה אחרת, שארצכם חריבה מפירות ואני אברך הספיחים. **[4] (יד) אהיה אשר אהיה** - אהיה עמם בצרה זאת, אשר אהיה עמם בשעבוד שאר מלכיות, אמר לפניו רבש"ע מה אני מזכיר להם צרה אחרת, דיים בצרה זו, אמר לו יפה אמרת, כה תאמר וגו' **[לא שהשכיל חלילה משה ביותר, אלא שלא הבין דברי השי"ת, כי לא מחשבתו מחשבת השי"ת, שמאז כך היתה דעתו באומרו יתברך אהיה אשר אהיה, למשה לבדו הגיד, ולא שיגיד לישראל, וזהו יפה אמרת, שגם דעתי מתחלה כך היתה, שלא תגיד לבני ישראל כדברים האלה, אלא כה תאמר לבני ישראל אהיה פעם אחת. וכן משמע במסכת ברכות ודו"ק]**. **(טו) זה שמי לעלם** - חסר וי"ו לומר, העלימהו, שלא יקרא ככתבו; **וזה זכרי** - למדו היאך נקרא, וכן דוד הוא אומר, ה' שמך לעולם ה' זכרך לדור ודור. **[חמישי] (טו) את זקני ישראל** - מיוחדים לשיבה. ואם תאמר זקנים סתם, היאך אפשר לו לאסוף זקנים של ס' רבוא. **(יח) ושמעו לקולך** - מאליהם, מכיון שתאמר להם לשון זה ישמעו לקולך, שכבר סימן זה מסור בידם מיעקב ומיוסף שבלשון זה הם נגאלים, יעקב אמר להם ואלהים פקוד יפקוד אתכם, יוסף אמר להם פקוד יפקד אלהים אתכם; **[אלהי העבריים]**. יו"ד יתירה, רמז לי' מכות. **ברש"י ישן]**; **נקרה עלינו** - לשון מקרה, וכן ויקר אלהים, ואנכי אקרה כה, אהא נקרה מאתו הלום. **(יט) לא יתן אתכם מלך מצרים להלוח** - אם אין אני מראה לו ידי החזקה, כלומר כל עוד שאין אני מודיעו ידי החזקה לא יתן אתכם להלוח; **לא יתן** - לא ישבוק, כמו על כן לא נתתך, לא נתנו אלהים להרע עמדי, וכלן לשון נתינה הם. וי"מ ולא ביד חזקה. ולא בשביל שידו חזקה כי מאז אשלח את ידי והכיתי את מצרים וגו' ומתרגמינן אותו ולא מן קדם דחילה תקיף. משמו של רבי יעקב ברבי מנחם נאמר לי. **(כב) ומגרת ביתה** - מאותה שהיא גרה אתה בבית; **ונצלחם** - כתרגומו ותרוקנון, וכן וינצלו את מצרים, ויתנצלו בני ישראל את עדים, והנו"ן בו יסוד. ומנחם חברו במחברת צד"י, עם ויצל אלהים את מקנה אביכם, אשר הציל אלהים מאבינו, ולא יאמנו דבריו, כי אם לא היתה הנו"ן יסוד והיא נקודה בחיר"ק, לא תהא משמשת בלשון ופעלתם, אלא בלשון ונפעלתם, כמו ונסחתם מן האדמה, ונתתם ביד אויב, ונגפתם לפני אויביכם, ונתתם בתוכה, ואמרתם נצלנו, לשון נפעלנו, וכל נו"ן שהיא באה בתיבה לפרקים, ונופלת ממנה, כנו"ן של נוגף, נושא, נותן, נושך, כשהיא מדברת לשון ופעלתם, תנקד בשו"א בחטף, כגון ונשאתם את אביכם, ונתתם להם את ארץ הגלעד, ונמלתם את בשר ערלתכם. לכן אני אומר, שזאת הנקודה בחיר"ק מן היסוד היא, ויסוד שם דבר נצול, והוא מן הלשונות הכבדים, כמו דבור, כפור, למוד, כשידבר בלשון ופעלתם ינקד בחיר"ק, כמו ודברתם אל הסלע, וכפרתם את הבית, ולמדתם אותם את בניכם.

שמות ד

(ב) מזה בידך - לכך נכתב תיבה אחת לדרוש, מזה שבידך אתה חייב ללקות, שחשדת בכשרים. ופשוטו, כאדם שאומר לחבירו, מודה אתה שזו שלפניך אבן היא, אומר לו הן, אמר לו הריני עושה אותה עץ. **(ג) ויהי לנחש** - רמז לו שסיפר לשון הרע על ישראל באומרו לא יאמינו לי, ותפש

אומנתו של נחש. **(ד) ויחזק בו** - לשון אחיזה הוא, והרבה יש במקרא, ויחזיקו האנשים בידו, והחזיקה במבושיו, והחזקתי בזקנו, כל לשון חזוק הדבוק לבי"ת, לשון אחיזה הוא. **[5] (ו) מצורעת כשלג** - דרך צרעת להיות לבנה, אם בהרת לבנה היא, אף באות זה רמז לו שלשון הרע סיפר באומרו לא יאמינו לי, לפיכך הלקהו בצרעת, כמו שלקתה מרים על לשון הרע. **(ז) ויוציאה מחיקו והנה שבה וגו'** - מכאן, שמדה טובה ממהרת לבא ממדת פורעניות, שהרי בראשונה לא נאמר מחיקו. **(ח) והאמינו לקול האות האהרון** - משתאמר להם בשבילכם לקיתי על שספרתי עליכם לשון הרע, יאמינו לך, שכבר למדו בכך שהמזדווגין להרע להם לוקים בנגעים, כגון פרעה ואבימלך בשביל שרה. **(ט) ולקחת ממימי היאור** - רמז להם שבמכה ראשונה נפרע מאלהותם **[פירוש, כשהקב"ה נפרע מן האומות, נפרע מאלהותם תחלה, שהיו עובדים לנילוס המחיה אותם, והפכם לדם. ברש"י ישן]**; **והיו המים וגו'** - והיו, והיו, שני פעמים, נראה בעיני, אלו נאמר והיו המים אשר תקח מן היאור לדם ביבשת, שומע אני שבידו הם נהפכים לדם, ואז כשירדו לארץ יהיו בהוייתן, אבל עכשיו מלמדנו, שלא יהיו דם עד שיהיו ביבשת. **(י) גם מתמול וגו'** - למדנו שכל שבעה ימים היה הקב"ה מפתה את משה בסנה לילך בשליחותו, מתמול שלשום מאז דברך הרי שלשה, ושלשה גמין רבויין הם, הרי ששה, והוא היה עומד ביום הז' כשאמר לו זאת, עוד שלח נא ביד תשלח, עד שחרה בו וקבל עליו. וכל זה, שלא היה רוצה ליטול גדולה על אהרן אחיו שהיה גדול הימנו, ונביא היה, שנאמר **[הלא אהרן אחיך הלוי וגו', ועוד נאמר לעלי הכהן]** הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים, הוא אהרן, וכן ואודע להם בארץ מצרים וגו' ואומר אליהם איש שקוצי עיניו השליכו, ואותה נבואה לאהרן נאמרה; **כבד פה** - בכבודות אני מדבר, ובלשון לע"ז בלב"ו. **(יא) מי שם פה וגו'** - מי למדך לדבר כשהיית נדון לפני פרעה על המצרי; **או מי ישום אלהים** - מי עשה פרעה אלהים שלא נתאמץ במצות הריגתך, ואת משרתיו חרשים שלא שמעו בצוותו עליך, ולאספקלטורין ההורגים מי עשאים עורים, שלא ראו כשברחת מן הבימה ונמלטת; **הלא אנכי** - ששמי ה' עשיתי כל זאת. **(יג) ביד תשלח** - ביד מי שאתה רגיל לשלוח והוא אהרן. דבר אחר, ביד אחר שתמצא לשלוח, שאין סופי להכניסם לארץ ולהיות גואלים לעתיד, יש לך שלוחים הרבה. **(יד) ויהר אף** - רבי יהושע בן קרחה אומר, כל חרון אף שבתורה נאמר בו רושם, וזה לא נאמר בו רושם, ולא מצינו שבא עונש על ידי אותו חרון, אמר לו רבי יוסי אף בזו נאמר בו רושם, הלא אהרן אחיך הלוי, שהיה עתיד להיות לוי ולא כהן, והכהונה הייתי אומר לצאת ממך, מעתה לא יהיה כן, אלא הוא יהיה כהן ואתה הלוי, שנאמר ומשה איש האלהים בניו יקראו על שבט הלוי; **הנה הוא יצא לקראתך** - כשתלך למצרים; **ודאך ושמח בלבו** - לא כשאתה סבור שיהא מקפיד עליך שאתה עולה לגדולה, ומשם זכה אהרן לעדי החשן הנתון על הלב. **(טו) ודבר הוא לך** - בשבילך ידבר אל העם, וזה יוכיח על כל לך ולי ולו ולכם ולהם הסמוכים לדבור, שכולם לשון על הם; **יהיה לך לפה** - למליך, לפי שאתה כבד פה; **לאלהים** - לרב ולשר. **[שישי] (יח) וישב אל יתר חתנו** - ליטול רשות, שהרי נשבע לו **[שלא יזוז ממדין כי אם ברשותו]**. ושבועה שמות היו לו, רעואל, יתר, יתרו, קיני, וכו'. **(יט) כי מתו כל האנשים** - מי הם, דתן ואבירם, חיים היו, אלא שירדו מנכסיהם, והעני חשוב כמות. **(כ) על החמור** - חמור המיוחד, הוא החמור שחבש אברהם לעקידת יצחק, והוא שעתיד מלך המשיח להגלות עליו, שנאמר עני ורוכב על חמור; **וישב ארצה מצרים ויקח משה את מטה** - אין מוקדם ומאוחר מדוקדקים במקרא. **(כא) בלכתך לשוב מצרימה וגו'** - דע, שעל מנת כן תלך, שתהא גבור בשליחותי לעשות כל מופתי לפני פרעה ולא תירא ממנו; **אשר שמתי בידך** - לא על שלשה אותות האמורות למעלה,

שהרי לא לפני פרעה צוה לעשותם אלא לפני ישראל שיאמינו לו, ולא מצינו שעשאם לפניו, אלא מופתים שאני עתיד לשום בידך במצרים, כמו כי ידבר אליכם פרעה וגו', ואל תתמה על אשר כתיב אשר שמתני, שכן משמעו, כשתדבר עמו כבר שמתים בידך. **[6] (כב) ואמרת אל פרעה** - כשתשמע שלבו חזק וימאן לשלוח, אמור לו כן; **בני בכרי** - לשון גדולה, כמו אף אני בכור אתנהו, זו פשוטו. ומדרשו, כאן חתם הקב"ה על מכירת הבכורה שלקח יעקב מעשו. **(כג) ואומר אליך** - בשליחותו של מקום; **שלח את בני וגו'** - **הנה אנכי הרג וגו'** - היא מכה אחרונה, ובה התרהו תחלה מפני שהיא קשה, וזה הוא שנאמר באיוב הן אל ישגיב בכחו, לפיכך, מי כמוהו מורה, בשר ודם המבקש להנקם מחבירו, מעלים את דבריו שלא יבקש הצלה, אבל הקב"ה ישגיב בכחו ואין יכולת להמלט מידו כי אם בשובו אליו, לפיכך הוא מורהו ומתרה בו לשוב. **(כד) ויהי בדרך במלון** - משה; **ויבקש המיתו** - למשה, לפי שלא מל את אליעזר בנו, ועל שנתרשל נענש עונש מיתה. תניא אמר רבי יוסי ח"ו לא נתרשל, אלא אמר, אמול ואצא לדרך, סכנה היא לתינוק עד שלשה ימים, אמול ואשהו שלשה ימים, הקב"ה צוני לך שוב מצרים, ומפני מה נענש מיתה, לפי שנתעסק במלון תחלה במסכת נדרים, והיה המלאך נעשה כמין נחש, ובולעו מראשו ועד ירכיו, וחוזר ובולעו מרגליו ועד אותנו מקום, הבינה צפורה שבשביל המילה הוא. **(כה) ותגע לרגליו** - השליכתו לפני רגליו של משה; **ותאמר** - על בנה; **כי חתן דמים אתה לי** - אתה היית גורם להיות החתן שלי נרצח עליך. הורג אישי אתה לי. **(כו) וירף** - המלאך ממנו. אז, הבינה שעל המילה בא להורגו; **אמרה חתן דמים למולת** - חתני היה נרצח על דבר המילה **[שינה רש"י בלשון, לעיל כתב אתה היית גורם, דקשה לרש"י, מה זה אז אמרה חתן דמים, והלא גם לעיל אמרה חתן דמים, אלא מתחלה סברה דזה וזה גורם, חטא המילה וחטא אחר, אח"כ כשראתה וירף לגמרי, אז הבינה דעל דבר המילה לבד בא, ובזה מתורץ גם כן שינוי לשון בתרגום אונקלוס בחתן דמים, ודו"ק כנ"ל]; למולת** - על דבר המולות, שם דבר הוא, והלמ"ד משמשת בלשון על, כמו ואמר פרעה לבני ישראל. ואונקלוס תרגם דמים, על דם המילה.

שמות ה

[שביעי] (א) ואחר באו משה ואהרן וגו' - אבל הזקנים נשמטו אחד אחד מאחר משה ואהרן, עד שנשמטו כולם קודם שהגיעו לפלטין, לפי שיראו ללכת, ובסיני נפרע להם, ונגש משה לבדו והם לא יגשו, החזירים לאחוריהם. **(ג) פן יפגענו** - פן יפגעך היו צריכים לומר, אלא שחלקו כבוד למלכות. פגיעה זו, לשון מקרה מות הוא. **(ד) תפריעו את העם ממעשי** - תבדילו ותרחיקו אותם ממלאכתם, ששומעין לכם וסבורים לנוח מן המלאכה, וכן פרעה, אל תעבר בו, רחקהו, וכן ותפרעו כל עצתי, כי פרוע הוא, נרחק ונתעב; **לכו לסבלותיכם** - לכו למלאכתכם שיש לכם לעשות בבתיכם, אבל מלאכת שעבוד מצרים לא היתה על שבטו של לוי, ותדע לך, שהרי משה ואהרן יוצאים ובאים שלא ברשות. **(ה) הן רבים עתה עם הארץ** - שהעבודה מוטלת עליהם, ואתם משביתים אותם מסבלותם, הפסד גדול הוא זה. **(ו) הנוגשים** - מצריים היו, והשוטרים היו ישראלים, הנוגש ממונה על כמה שוטרים, והשוטר ממונה לרדות בעושי המלאכה. **(ז) תבן** - אשטו"בלא, היו גובלין אותו עם הטיט; **לבנים** - טיו"לש בלע"ז, שעושים מטיט, ומיבשין אותו בחמה, ויש ששורפין אותו בכבשן; **כתמול שלשם** - כאשר הייתם עושים עד הנה; **וקששו** - ולקטו. **(ח) ואת מתכנת הלבנים**; סכום חשבון הלבנים שהיה כל אחד עושה ליום כשהיה התבן נתן להם, אותו סכום תשימו עליהם גם עתה, למען תכבד העבודה עליהם; **כי נרפים** - מן העבודה הם, לכך לבם פונה אל הבטלה וצועקים לאמר נלכה וגו'; **מתכנת** - ותכן לבנים, ולו נתכנו עלילות, את הכסף המתוכן, כולן לשון

חשבון הם; **נרפים** - המלאכה רפויה בידם ועזובה מהם, והם נרפים ממנה רטר"יש בלע"ז. **[7]**

(ט) ואל ישעו בדברי שקר - ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח, לאמר נלכה נזבחה, ודומה לו ואשעה בחקיק תמיד, למשל ולשנינה מתרגמין ולשוועין, ויספר ואשתעי, ואי אפשר לומר ואל ישעו לשון וישע ה' אל הבל וגו' ואל קין ואל מנחתו לא שעה, ולפרש אל ישעו אל יפנו, שא"כ היה לו לכתוב ואל ישעו אל דברי שקר, או לדברי שקר, כי כן גזרת כלם, ישעה האדם על עושהו, ולא שעו אל קדוש ישראל, ולא שעה אל המזבחות, ולא מצאתי שמוש של בי"ת סמוכה לאחריהם, אבל אחר לשון דבור כמתעסק לדבר בדבר, נופל לשון שמוש בי"ת, כגון הנדברים בך, ותדבר מרים ואהרן במשה, המלאך הדובר בי, לדבר בם, ואדברה בעדותיך, אף כאן אל ישעו בדברי שקר, אל יהיו נדברים בדברי שוא והבאי. **(יא) אתם לכו קחו לכם תבן** - וצריכים אתם לילך בזריות, כי אין נגרע דבר מכל סכום לבנים שהייתם עושים ליום בהיות התבן נתן לכם מזומן מבית המלך. **(יב) לקשש קש לתבן** - לאסוף אסיפה, ללקוט לקט לצורך תבן הטיט; **קש** - לשון לקוט, על שם שדבר המתפזר הוא וצריך לקוששו, קרוי קש בשאר מקומות. **(יג) אצים** - דוחקים; **דבר יום ביומו** - חשבון של כל יום כלו ביומו, כאשר עשיתם בהיות התבן מוכן. **(יד) ויכו שטרי בני ישראל** - השוטרים ישראלים היו, וחסים על חבריהם מלדחקם, וכשהיו משלימין הלבנים לנוגשים שהם מצריים, והיה חסר מן הסכום, היו מלקין אותם על שלא דחקו את עושי המלאכה, לפיכך זכו אותן שוטרים להיות סנהדרין, ונאצל מן הרוח אשר על משה והושם עליהם, שנאמר אספה לי שבעים איש מזקני ישראל, מאותן שידעת הטובה שעשו במצרים, כי הם זקני העם ושוטרי; **ויכו שטרי בני ישראל** - אשר שמו נגשי פרעה אותם לשוטרים עליהם, לאמר מדוע וגו', למה ויכו, שהיו אומרים להם מדוע לא כליתם גם תמול גם היום, חק הקצוב עליכם ללבון כתמול השלישי, שהוא יום שלפני אתמול, והוא היה בהיות התבן נתן להם; **ויכו** - לשון ויופעלו, הוכו מיד אחרים, הנוגשים הכום. **(טז) ולבנים אומרים לנו עשו** - הנוגשים אומרים לנו עשו לבנים כמנין הראשון; **וחטאת עמך** - אלו היה נקוד פתח, הייתי אומר שהוא דבוק, ודבר זה חטאת עמך הוא, עכשיו שהוא קמץ, שם דבר הוא, וכך פירושו, ודבר זה מביא חטאת על עמך, כאילו כתוב וחטאת לעמך, כמו כבואנה בית לחם, שהוא כמו לבית לחם, וכן הרבה. **(יח) ותכן לבנים** - חשבון הלבנים, וכן את הכסף המתוכן, המנוי, כמו שאמר בענין ויצורו וימנו את הכסף. **(יט) ויראו שוטרי בני ישראל** - את חבריהם הנרדים על ידם; **ברע** - ראו אותם ברעה וצרה המוצאת אותם, בהכבדים העבודה עליהם לאמר לא תגרעו וגו'. **(כ) ויפגעו** - אנשים מישראל את משה ואת אהרן וגו'. ורבותינו דרשו, כל נצים ונצבים דתן ואבירם היו, שנאמר בהם יצאו נצבים. **(כב) למה הרעתם לעם הזה** - ואם תאמר מה איכפת לך, קובל אני על ששלחנתי. **(כג) הרע** - לשון הפעיל הוא, הרבה רעה עליהם, ותרגומו אבאיש.

שמות ו

(א) עתה תראה וגו' - הרהרת על מדותי, לא כאברהם שאמרתי לו כי ביצחק יקרא לך זרע, ואחר כך אמרתי לו העלהו לעולה, ולא הרהר אחרי מדותי, לפיכך עתה תראה, העשוי לפרעה תראה, ולא העשוי למלכי שבעה אומות כשאביאם לארץ; **כי ביד חזקה ישלחם** - מפני ידי החזקה שתחזק עלי, ישלחם; **וביד חזקה יגרשם מארצו** - על כרחם של ישראל יגרשם, ולא יספיקו לעשות להם צדה, וכן הוא אומר ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם וגו'.

פרשת וארא

(ב) וידבר אלהים אל משה - דבר אתו משפט, על שהקשה לדבר ולומר למה הרעותה לעם הזה; **ויאמר אלי אני ה'** - נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני, ולא לחנם שלחתיך כי אם לקיים דברי שבדברתי לאבות הראשונים. ובלשון הזה מצינו שהוא נדרש בכמה מקומות אני ה' נאמן ליפרע, כשהוא אומר אצל עונש, כגון וחללת את שם אלהיך אני ה', וכשהוא אומר אצל קיום מצות, כגון ושמרתם מצותי ועשיתם אותם אני ה', נאמן ליתן שכר. **(ג) וארא** - אל האבות; **באל שדי** - הבטחתים הבטחות, ובכולן אמרתי להם אני אל שדי; **ושמי ה' לא נודעתי להם** - לא הודעתי אין כתיב כאן, אלא לא נודעתי, לא נכרתי להם במדת אמינות שלי שעליה נקרא שמי ה', נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתים ולא קיימתי. **(ד) וגם הקמתי את בריתי וגו'** - וגם כשנראיתי להם באל שדי, הצבתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם; **לתת להם את ארץ כנען** - לאברהם בפרשת מילה נאמר, אני אל שדי וגו' ונתתי לך ולזרעך אחריו את ארץ מגוריו. ליצחק, כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האלה והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם, ואותה שבועה שנשבעתי לאברהם באל שדי, אמרתי ליעקב אני אל שדי פרה ורבה וגו', ואת הארץ אשר וגו', הרי שנדרתי להם ולא קיימתי. **(ה) וגם אני** - כמו שהצבתי והעמדתי הברית יש עלי לקיים, לפיכך שמעתי את נאקת בני ישראל הנואקים; **אשר מצרים מעבידים אתם ואמור** - אותו הברית, כי בברית בין הבתרים אמרתי לו וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי. **(ו) לכן** - על פי אותה השבועה; **אמור לבני ישראל אני ה'** - הנאמן בהבטחתי; **והוצאתי אתכם** - כי כן הבטחתי, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול; **סבלות מצרים** - טורח משא מצרים. **(ח) נשאתי את ידי** - הרימותיה לישבע בכסאי. **(ט) ולא שמעו אל משה** - לא קבלו תנחומין; **מקצר רוח** - כל מי שהוא מיצר רוחו ונשימתו קצרה ואינו יכול להאריך בנשימתו. קרוב לענין זה שמעתי בפרשה זו מרבי ברוך בר אליעזר, והביא לי ראייה ממקרא זה, בפעם הזאת אודיעם את ידי ואת גבורתי וידעו כי שמי ה', למדנו כשהקב"ה מאמן את דבריו אפילו לפורענות, מודיע ששמו ה', וכל שכן האמנה לטובה. ורבותינו דרשוהו לענין של מעלה, שאמר משה למה הרעותה, אמר לו הקב"ה חבל על דאבדין ולא משתכחין, יש לי להתאונן על מיתת האבות, הרבה פעמים נגליתי עליהם באל שדי, ולא אמרו לי מה שמך, ואתה אמרת מה שמו מה אומר אליהם; **וגם הקימותי וגו'** - וכשבקש אברהם לקבור את שרה, לא מצא קרקע עד שקנה בדמים מרובים, וכן ביצחק ערערו עליו על הבארות אשר חפר, וכן ביעקב ויקן את חלקת השדה לנטות אהלו, ולא הרהרו אחר מדותי, ואתה אמרת למה הרעותה. ואין המדרש מתישב אחר המקרא מפני כמה דברים, אחת, שלא נאמר ושמי ה' לא שאלו לי, ואם תאמר לא הודיעם שכך שמו, הרי תחלה כשנגלה לאברהם בין הבתרים נאמר אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים, ועוד, היאך הסמיכה נמשכת בדברים שהוא סומך לכאן וגם אני שמעתי וגו', לכן אמור לבני ישראל, לכך אני אומר יתישב המקרא על פשוטו דבר דבור על אופניו, והדרש תדרש, שנאמר הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע, מתחלק לכמה ניצוצות. **(יב) ואין ישמעוני פרעה** - זה אחד מעשרה ק"ו שבתורה; **ערל שפתים** - אטום שפתים, וכן כל לשון ערלה אני אומר שהוא אטום. ערלה אזנם, אטומה משמוע. ערלי לב, אטומים מהבין. שתה גם אתה והערל, והאטם משכרות כוס הקללה [נ"א התרעלה]. וערל בשר, שהגיד אטום ומכוסה בה. וערלתם ערלתו, עשו לו אוטם וכיסוי, איסור שיבדיל בפני אכילתו. שלש שנים יהיה לכם ערלים, אטום ומכוסה ומובדל מלאכלו. **[2] (יג) וידבר ה' אל משה ואל אהרן** - לפי שאמר משה ואני ערל שפתים, צירף לו הקב"ה את אהרן להיות לו לפה ולמליץ; **ויצום אל בני ישראל** - צוה עליהם

להנהיגם בנחת ולסבול אותם; **ואל פרעה מלך מצרים** - צום עליו לחלוק לו כבוד בדבריהם, זה מדרשו. ופשוטו, צום על דבר ישראל ועל שליחותו אל פרעה. ודבר הצווי מהו, מפורש בפרשה שניה לאחר סדר היחס, אלא מתוך שהזכיר משה ואהרן, הפסיק הענין באלה ראשי בית אבותם, ללמדנו היאך נולדו משה ואהרן, ובמי נתיחסו. **[שני] (יד) אלה ראשי בית אבותם** - מתוך שהוזקק ליחס שבטו של לוי עד משה ואהרן בשביל משה ואהרן, התחיל ליחסם דרך תולדותם מראובן **[ובפסיקתא גדולה ראיתי, לפי שקנטרם יעקב אבינו לשלשה שבטים הללו בשעת מותו, חזר הכתוב ויחסם כאן לבדם, לומר שחשובים הם]**. **(טז) ושני חיי לוי וגו'** - למה נמנו שנותיו של לוי, להודיע כמה ימי השעבוד, שכל זמן שאחד מן השבטים קיים, לא היה שעבוד, שנאמר וימת יוסף וכל אחיו, ואח"כ ויקם מלך חדש, ולוי האריך ימים על כולם. **(יח) ושני חיי קהת - ושני חיי עמרם וגו'** - מחשבון זה אנו למדים על מושב בני ישראל ארבע מאות שנה שאמר הכתוב, שלא בארץ מצרים לבדה היו, אלא מיום שנולד יצחק, שהרי קהת מיורדי מצרים היה, חשוב כל שנותיו ושנות עמרם ושמונים של משה, לא תמצאם ד' מאות שנה, והרבה שנים נבלעים לבנים בשני האבות. **[3] (כ) יוכבד דדתו** - אחת אבונה, בת לוי אחות קהת. **(כג) אחות נחשון** - מכאן למדנו, הנושא אשה צריך לבדוק באחיה. **(כה) מבנות פוטיאל** - מזרע יתרו שפטם עגלים לעבודת אלילים, ומזרע יוסף שפטפט ביצרו. **(כו) הוא אהרן ומשה** - אלו שהוזכרו למעלה שילדה יוכבד לעמרם. הוא אהרן ומשה אשר אמר ה', יש מקומות שמקדים אהרן למשה ויש מקומות שמקדים משה לאהרן, לומר לך ששקולין כאחד; **על צבאותם** - בצבאותם, כל צבאם לשבטיהם, יש על, שאינו אלא במקום אות אחת, ועל חרבך תחיה, כמו בחרבך. עמדתם על חרבכם, כמו בחרבכם. **(כז) הם המדברים וגו'** - הם שנצטוו הם שקיימו; **הוא משה ואהרן** - הם בשליחותם ובצדקתם מתחלה ועד סוף. **(כח) ויהי ביום דבר וגו'** - מחובר למקרא שלאחריו. **[שלישי] (כט) וידבר ה'** - הוא הדבור עצמו האמור למעלה בא דבר אל פרעה מלך מצרים, אלא מתוך שהפסיק הענין כדי ליחסם, חזר הענין עליו להתחיל בו; **אני ה'** - כדאי אני לשלחך ולקיים דברי שליחותי. **(ל) ויאמר משה לפני ה'** - היא האמירה שאמר למעלה הן בני ישראל לא שמעו אלי, ושנה הכתוב כאן, כיון שהפסיק הענין, וכך היא השיטה, כאדם האומר נחזור על הראשונות.

שמות ז

(א) נתתיך אלהים לפרעה - שופט ורודה לרדותו במכות ויסורין; **יהיה נביאך** - כתרומתו יהי מתורגמן, וכן כל לשון נבואה, אדם המכריז ומשמיע לעם דברי תוכחות, והוא מגזרת נבי שפתים, ינוב חכמה, ויכל מהתנבאות דשמואל, ובלע"ז קוראין לו פרידי"גר. **(ב) אתה תדבר** - פעם אחת כל שליחות ושליחות כפי ששמעת מפיו, ואהרן אחיך ימליצנו ויטעימנו באזני פרעה. **(ג) ואני אקשה** - מאחר שהרשיע והתריס כנגדי, וגלוי לפני שאין נחת רוח באומות עובדי אלילים, לתת לב שלם לשוב, טוב לי שיתקשה לבו, למען הרבות בו אותותי ותכירו את גבורותי, וכן מדתו של הקדוש ב"ה, מביא פורענות על האומות עובדי אלילים, כדי שישמעו ישראל וייראו, שנאמר הכרתי גוים נשמו פנותם וגו', אמרתי אך תיראי אותי תקחי מוסר, ואף על פי כן בחמש מכות הראשונות לא נאמר ויחזק ה' את לב פרעה, אלא ויחזק לב פרעה **[ועיין ברא"ם שגורס כאן דבור המתחיל בלכתך לשוב עד שמתים בידך, וכדלעיל בפרשת שמות בפסוק בלכתך לשוב ע"ש]**. **(ה) את ידי** - יד ממש, להכות בהם. **[4] [רביעי] (ט) מופת** - אות, להודיע שיש צורך **[צורך]** במי ששולח אתכם. **(י) לתנין** - נחש. **(יא) בלהטיהם** בלחשיהוין, ואין לו דמיון במקרא, ויש לדמות לו להט החרב המתהפכת, דומה שהיא מתהפכת על ידי לחש. **(יב) ויבלע מטה אהרן** - מאחר שחזר ונעשה מטה בלע את כלן. **(יד) כבד** - תרגומו יקיר,

ולא אתיקר, מפני שהוא שם דבר, כמו כי כבד ממך הדבר. **(טו) הנה יצא המימה** - לנקביו, שהיה עושה עצמו אלוה, ואומר שאינו צריך לנקביו, ומשכים ויוצא לנילוס ועושה שם צרכיו. **(טז) עד כה** - עד הנה. ומדרשו, עד שתשמע ממני מכת בכורות, שאפתח בה בכה כה אמר ה' כחצות הלילה. **(יז) ונהפכו לדם** - לפי שאין גשמים יורדים במצרים, ונילוס עולה ומשקה את הארץ, ומצרים עובדים לנילוס, לפיכך הלקה את יראתם ואחר כך הלקה אותם. **(יח) ונלאו מצרים** - לבקש רפואה למי היאור שיהיו ראויין לשתות. **(יט) אמר אל אהרן** - לפי שהגין היאור על משה כשנשלך לתוכו, לפיכך לא לקה על ידו לא בדם ולא בצפרדעים, ולקה על ידי אהרן; **נהרותם** - הם נהרות המושכים כעין נהרות שלנו; **יאוריהם** - הם בריכות נגרים העשויות בידי אדם משפת הנהר לשדות, ונילוס מימיו מתברכים ועולה דרך היאורים ומשקה השדות; **אגמיהם** - קבוצת מים שאין נובעין ואין מושכין, אלא עומדין במקום אחד, וקורין לו אשטנ"ק; **בכל ארץ מצרים** - אף במרחצאות ובאמבטאות שבבתים; **ובעצים ובאבנים** - מים שבכלי עץ ובכלי אבן. **(כב) בלטיהם** - לחש שאומרין אותו בלט ובחשאי. ורבותינו אמרו, בלטיהם מעשה שדים, בלהטיהם מעשה כשפים; **ויחזק לב פרעה** - לומר על ידי מכשפות אתם עושים כן, תבן אתם מכניסין לעפריים עיר שכולה תבן, אף אתם מביאין מכשפות למצרים שכולה כשפים. **(כג) גם לזאת** - למופת המטה שנהפך לתנין ולא לזה של דם. **(כד) וימלא** - מנין שבעת ימים שלא שב היאור לקדמותו, שהיתה המכה משמשת רביע חדש, ושלשה חלקים היה מעיד ומתרה בהם. **(כז) ואם מאן אתה** - ואם סרבן אתה. מאן כמו ממאן, מסרב, אלא כינה האדם על שם המפעל, כמו שלו ושקט, סר וזעף; **נגף את כל גבולך** - מכה, וכן כל לשון מגפה אינו לשון מיתה אלא לשון מכה, וכן ונגפו אשה הרה אינו לשון מיתה, וכן ובטרם יתנגפו רגליכם, פן תגוף באבן רגלך, ולאבן נגף. **(כח) ועלו** - מן היאור; **בביתך** - ואחר כך בבתי עבדיך, הוא התחיל בעצה תחלה, ויאמר אל עמו, וממנו התחילה הפורענות. **(כט) ובכה ובעמך** - בתוך מעיהם נכנסים ומקרקריין.

שמות ח

[5] (ב) ותעל הצפרדע - צפרדע אחת היתה, והיו מכין אותה והיא מתזת נחילים נחילים, זהו מדרשו. ופשוטו יש לומר, שרוץ הצפרדעים קורא לשון יחידות, וכן ותהי הכנם, הרחישה גדוליר"א בלע"ז, ואף ותעל הצפרדע גרינולי"רא בלע"ז. **(ה) התפאר עלי** - כמו היתפאר הגרזן על החוצב בו, משתבח לומר אני גדול ממך ונטי"ר בלע"ז, וכן התפאר עלי, השתבח להתחכם ולשאול דבר גדול ולומר שלא אוכל לעשותו; **למתי אעתיר לך** - את אשר אעתיר לך היום על הכרתת הצפרדעים, למתי תרצה שיכרתו, ותראה אם אשלים דברי למועד שתקבע לי. אלו נאמר מתי אעתיר, היה משמע מתי אתפלל, עכשיו שנאמר למתי, משמע אני היום אתפלל עליך שיכרתו הצפרדעים לזמן שתקבע עלי, אמור לאיזה יום תרצה שיכרתו. אעתיר העתירו והעתרת, ולא נאמר אעתר עתרו ועתרת, מפני שכל לשון עתר הרבות פלל הוא, וכאשר יאמר הרבו ארבה והרבתי לשון הפעיל, כך יאמר, אעתיר העתירו והעתרתי דברים, ואב לכולם העתרתם עלי דבריכם, הרביתם. **(ו) ויאמר למחר** - התפלל היום שיכרתו למחר. **[חמישי] (ח) ויצא - ויצעק** - מיד, שיכרתו למחר. **(י) חמרם חמרם** - צבורים צבורים, כתרגומו דגורין, גלין. **(יא) והכבד את לבו** - לשון פעול הוא, כמו הלך ונסוע, וכן והכות את מואב, ושאל לו באלהים, הכה ופצוע; **כאשר דבר ה'** - והיכן דבר, ולא ישמע אליכם פרעה. **(יב) אמר אל אהרן** - לא היה העפר כדאי ללקות על ידי משה, לפי שהגין עליו כשהרג את המצרי ויטמנהו בחול, ולקה על ידי אהרן. **(יג) ותהי הכנם** - הרחישה, פדוליר"א

בלע"ז. **(יד) להוציא את הכנים** - לבראותם [נ"א ולהוציאם] ממקום אחר; **ולא יכלו** - שאין השד שולט על בריה פחותה מכשעורה. **(טו) אצבע אלהים היא** - מכה זו אינה על ידי כשפים, מאת המקום היא; **כאשר דבר ה'** - ולא ישמע אליכם פרעה. **(יז) משליח בך** - מגרה בך, וכן ושן בהמות אשלח בם, לשון שסוי אינציט"ר בלע"ז; **את הערוב** - כל מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא, והיו משחיתים בהם. ויש טעם בדבר באגדה בכל מכה ומכה למה זו ולמה זו, בטכסיסי מלחמות מלכים בא עליהם, כסדר מלכות, כשצרה על עיר, בתחלה מקלקל מעיינותיה, ואחר כך תוקעין עליהם ומריעין בשופרות ליראם ולבהלם, וכן הצפרדעים מקרקרים והומים וכו', כדאי' במדרש רבי תנחומא. **(יח) והפליתי** - והפרשתי, וכן והפלה ה', וכן לא נפלאה היא ממך, לא מובדלת ומופרשת היא ממך; **למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ** - אע"פ ששכינתי בשמים, גזרתי מתקיימת בתחתונים. **[6] [שישי] (יט) ושמתי פדות** - שיבדיל בין עמי ובין עמך. **(כ) תשחת הארץ** - נשחתה הארץ, אתחבלת ארעא. **(כא) זבחו לאלהיכם בארץ** - במקומכם, ולא תלכו במדבר. **(כב) תועבת מצרים** - יראת מצרים, כמו ולמלכם תועבת בני עמון, ואצל ישראל קורא אותם תועבה. ועוד יש לומר בלשון אחר תועבת מצרים, דבר שנאווי הוא למצרים זביחה שאנו זובחים, שהרי יראתם אנו זובחים; **ולא יסקלנו** - בתמיה. **(כג) התל** - כמו להתל. **(כו) ויעתר אל ה'** - נתאמץ בתפלה, וכן אם בא לומר ויעתיר, היה יכול לומר, ומשמע וירבה בתפלה, עכשיו כשהוא אומר בל' ויפעל, משמע וירבה להתפלל. **(כז) ויסר הערוב** - ולא מתו כמו שמתו הצפרדעים, שאם מתו יהיה להם הנאה בעורות. **(כח) גם בפעם הזאת** - אע"פ שאמר אנכי אשלח אתכם, לא קיים הבטחתו.

שמות ט

(ב) מחזיק בם - אוחז בם, כמו והחזיקה במבושיו. **(ג) הנה יד ה' הויה** - לשון הוה, כי כן יאמר בלשון נקבה, על שעבר היתה, ועל העתיד תהיה, ועל העומד הוה, כמו עושה, רוצה, רועה. **(ד) והפלה** - והבדיל. **(ח) מלא חפניכם** - ילוינו"ש בלע"ז; **פיח כבשן** - דבר הנפח מן הגחלים עוממים הנשרפים בכבשן, ובלע"ז אולב"ש. פיח לשון הפחה, שהרוח מפיתן ומפריחן; **וזרקו משה** - וכל דבר הנזרק בכח, אינו נזרק אלא ביד אחת, הרי נסים הרבה, אחד שהחזיק קומצו של משה מלא חפנים שלו ושל אהרן, ואחד שהלך האבק על כל ארץ מצרים. **(ט) לשחין פרח אבעבועות** - כתרגומו לשחין סגי, אבעבועין שעל ידו צומחין בהן בועות; **שחין** - לשון חמימות, והרבה יש בלשון משנה, שנה שחונה. **(י) באדם ובבהמה** - ואם תאמר מאין היו להם הבהמות, והלא כבר נאמר וימת כל מקנה מצרים, אלא לא נגזרה גזרה אלא על אותן שבשדות בלבד, שנאמר במקנך אשר בשדה, והירא את דבר ה' הניס את מקנהו אל הבתים. וכן שנויה במכילתא אצל ויקח שש מאות רכב בחור. **(יד) את כל מגפתי** - למדנו מכאן, שמכת בכורות שקולה כנגד כל המכות. **(טו) כי עתה שלחתי את ידי וגו'** - כי אלו רציתי, כשהיתה ידי במקנך שהכיתים בדבר, שלחתי והכיתי אותך ואת עמך עם הבהמות; **ותכחד מן הארץ** - אבל בעבור זאת העמדתך וגו'. **[7] [שביעי] (יז) עידך מסתולל בעמי** - כתרגומו כבישת ביה בעמי, והיא מגזרת מסלה דמתרגמינן אורח כבושא, ובלע"ז קלקי"ר. וכבר פירשתי בסוף ויהי מקץ, כל תיבה שתחלת יסודה סמ"ך והיא באה לדבר בלשון מתפעל, נותן התי"ו של שמוש באמצע אותיות של עיקר, כגון זו, וכגון ויסתבל החגב, מגזרת סבל. כי תשתרר עלינו, מגזרת שר ונגיד. וכן משתכל הוית. **(יח) כעת מחר** - כעת הזאת למחר, שרט לו שריטה בכותל, למחר כשתגיע חמה לכאן, ירד הברד; **הוסדה** - שנתיסדה. וכל תיבה שתחלת יסודה יו"ד,

כגון יסד, ילד, ידע, יסר, כשהיא מתפעלת, תבא הוי"ו במקום היו"ד, כמו הוסדה, הולדה, ויודע, ויולד ליוסף, בדברים לא יוסר עבד. **(יט) שלח העז** - כתרגומו שלח כנוש, וכן יושבי הגבים העיזו, העיזו בני בנימן; **ולא יאסף הביתה** - לשון הכנסה היא. **(כ) הניס** - הבריח, לשון וינס. **(כב) על השמים** - לצד השמים. ומדרש אגדה, הגביהו הקב"ה למשה למעלה מן השמים. **(כד) מתלקחת בתוך הברד** - נס בתוך נס, האש והברד מעורבין, והברד מים הוא, ולעשות רצון קונם עשו שלום ביניהם. **(כח) זרב** - די לו במה שהוריד כבר. **(כט) כצאתי את העיר** - מן העיר, אבל בתוך העיר לא התפלל, לפי שהיתה מלאה גלולים. **(ל) טרם תיראון** - עדיין לא תיראון. וכן כל טרם שבמקרא עדיין לא הוא, ואינו לשון קודם, כמו טרם ישכבו, עד לא שכיבו. טרם יצמח, עד לא צמח. אף זה כן הוא, ידעתי כי עדיין אינכם יראים, ומשתהיה הרוחה תעמדו בקלקולכם. **(לא) והפשתה והשעורה נכתה** - נשברה, לשון פרעה נכה, נכאים, וכן לא נכו, ולא יתכן לפרשו לשון הכאה, שאין נו"ן במקום ה"א לפרש נכתה כמו הוכתה, נכו כמו הכו, אלא הנו"ן שורש בתיבה, והרי הוא מגזרת ושפו עצמותיו. **כי השערה אביב** - כבר ביכרה ועומדת בקשיה, ונשתברו ונפלו, וכן הפשתה גדלה כבר והוקשה לעמוד בגבעוליה; **השעורה אביב** - עמדה באביה, לשון באבי הנחל. **(לב) כי אפילת הנה** - מאוחרות, ועדיין היו רכות, ויכולות לעמוד בפני קשה, ואע"פ שנאמר ואת כל עשב השדה הכה הברד, יש לפרש פשוטו של מקרא בעשבים העומדים בקלחם הראויים ללקות בברד. ומדרש רבי תנחומא יש מרבותינו שנחלקו על זאת, ודרשו כי אפילות, פלאי פלאות נעשו להם שלא לקו. **(לג) לא נתך** - לא הגיע, ואף אותן שהיו באויר לא הגיעו לארץ, ודומה לו ותתך עלינו האלה והשבועה דעזרא, ותגיע עלינו. ומנחם בן סרוק חברו בחלק כהתוך כסף, לשון יציקת מתכת, ורואה אני את דבריו כתרגומו ויצק, ואתיך, לצקת, לאתכא. אף זה לא נתך לארץ, לא הוצק לארץ.

פרשת בא

שמות י

(א) ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה - והתרה בו; **שתי** - שימי, שאשית אני. **(ב) התעללתי** - שחקתי, כמו כי התעללתי בי, הלא כאשר התעולל בהם האמור במצרים, ואינו לשון פועל ומעללים, שא"כ היה לו לכתוב עוללתי, כמו ועולל למו, כאשר עוללתי לי, אשר עולל לי. **(ג) לענות** - כתרגומו לאתכנעא, והוא מגזרת עני, מאנת להיות עני ושפל מפני. **(ה) את עין הארץ** - את מראה הארץ; **ולא יוכל וגו'** - הרואה, לראות את הארץ, ולשון קצרה דבר. **(ז) הטרם תדע** - העוד לא ידעת כי אבדה מצרים. **(ח) ויושב** - הושבו ע"י שליח ששלחו אחריהם, והושיבום אל פרעה. **(י) כאשר אשלח אתכם וגו'** - אף כי אשלח גם את הצאן ואת הבקר כאשר אמרתם; **ראו כי רעה נגד פניכם** - כתרגומו. ומדרש אגדה שמעתי, כוכב אחד יש ששמו רעה, אמר להם פרעה, רואה אני באיצטגנינות שלי אותו כוכב עולה לקראתכם במדבר, והוא סימן דם והריגה, וכשחטאו ישראל בעגל ובקש הקב"ה להרגם, אמר משה בתפלתו, למה יאמרו מצרים לאמר ברעה הוציאם, זו היא שאמר להם ראו כי רעה נגד פניכם, מיד וינחם ה' על הרעה, והפך את הדם לדם מילה שמל יהושע אותם, וזהו שנאמר היום גלותי את חרפת מצרים מעליכם, שהיו אומרים לכם דם אנו רואין עליכם במדבר. **(יא) לא כן** - כאשר אמרתם להוליק הטף עמכם, אלא לכו הגברים ועבדו את ה'; **כי אותה אתם מבקשים** [אותה עבודה] בקשתם עד הנה, נזבחה לאלהינו, ואין דרך הטף לזבוח; **ויגרש אותם** -

הרי זה לשון קצר, ולא פירש מי המגרש. **[שני] (יב) בארבה** - בשביל מכת הארבה. **(יג) ורוח הקדים** - רוח מזרחית נשא את הארבה, לפי שבא כנגדו, שמצרים בדרומית מערבית היתה, כמו שמפורש במקום אחר. **(יד) ואהריו לא יהיה בן** - ואותו שהיה בימי יואל, שנאמר כמוהו לא נהיה מן העולם, למדנו שהיה כבד משל משה **[כי של יואל היה]** ע"י מינן הרבה, שהיו יחד ארבה, ילק, חסיל, גזם, אבל של משה לא היה אלא של מין אחד, וכמוהו לא היה ולא יהיה. **(טו) כל ירק** - עלה ירוק, וירדור"א בלע"ז. **(יט) רוח ים** - רוח מערבי; **ימה סוף** - אומר אני, שים סוף היה מקצתו במערב כנגד כל רוח דרומית, וגם במזרח של ארץ ישראל, לפיכך רוח ים תקעו לארבה בימה סוף כנגדו, וכן מצינו לענין תחומין שהוא פונה לצד מזרח, שנאמר מים סוף ועד ים פלשתים, ממזרח למערב, שים פלשתים במערב היה, שנאמר בפלשתים יושבי חבל הים גוי כרתים; **לא נשאר ארבה אחד** - אף המלוחים שמלחו מהם. **(כא) וימשי חשך** - ויחשיך עליהם חשך יותר מחשכו של לילה, וחשך של לילה יאמיש ויחשיך עוד; **וימש** - כמו ויאמש. יש לנו תיבות הרבה חסרות אל"ף, לפי שאין הברת האלף נכרת כל כך אין הכתוב מקפיד על חסרונה, כגון ולא יהל שם ערבי, כמו לא יאהל לא יטה אהל. וכן ותזרני חיל, כמו ותאזרני. ואונקלוס תרגם לשון הסרה, כמו לא ימיש בתר דיעדי קבל ליליא, כשיגיע סמוך לאור היום. אבל אין הדבור מיושב על הוי"ו של וימש, לפי שהוא כתוב אחר ויהי חשך. ומדרש אגדה פותרו, לשון ממשש בצהרים, שהיה כפול ומכופל ועב עד שהיה בו ממש. **(כב) ויהי חשך אפלה שלשת ימים וגו'** - חשך של אופל שלא ראו איש את אחיו ג' ימים, ועוד שלשת ימים אחרים חשך מוכפל על זה, שלא קמו איש מתחתיו, יושב אין יכול לעמוד ועומד אין יכול לישב. ולמה הביא עליהם חשך, שהיו בישראל באותו הדור רשעים, ולא היו רוצים לצאת, ומתו בשלשת ימי אפלה, כדי שלא יראו מצרים במפלתם ויאמרו אף הם לוקין כמונו. ועוד, שחפשו ישראל וראו את כליהם, וכשיצאו והיו שואלין מהן והיו אומרים אין בידינו כלום, אומר לו, אני ראיתי בביתך ובמקום פלוני הוא; **שלשת ימים** - שלוש של ימים, טרציי"נא בלע"ז, וכן ז' ימים בכל מקום, שטיי"נא של ימים. **[2] [שלישי] (כד) יצג** - יהא מוצג במקומו. **(כה) גם אתה תתן** - לא דיך שמקננו ילך עמנו, אלא גם אתה תתן. **(כו) פרסה** - פרסת רגל פלנט"א בלע"ז; **לא נדע מה נעבד** - כמה תכבד העבודה, שמא ישאל יותר ממה שיש בידינו. **(כט) בן דברת** - יפה דברת ובזמנו, דברת אמת שלא אוסיף עוד ראות פניך.

שמות יא

(א) כלה - גמירא, כלה כליל, כולכם ישלח. **(ב) דבר נא** - אין נא אלא לשון בקשה, בבקשה ממך הזהירים על כך, שלא יאמר אותו צדיק אברהם, ועבדום וענו אותם קיים בהם, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול לא קיים בהם. **[רביעין] (ד) ויאמר משה כה אמר ה'** - בעמדו לפני פרעה נאמרה לו נבואה זו, שהרי משיצא מלפניו לא הוסיף ראות פניו; **כחצות הלילה** - כהחלק הלילה, כחצות כמו כעלות, בחרות אפס בנו, זהו פשוטו לישבו על אופניו, שאין חצות שם דבר של חצי. ורבותינו דרשו, כמו כבחצות הלילה, ואמרו שאמר משה כחצות, דמשמע סמוך לו או לפניו או לאחוריו, ולא אמר בחצות, שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו, משה בדאי הוא, אבל הקב"ה יודע עתיו ורגעיו, אמר בחצות. **(ה) עד בכור השבי** - למה לקו השבויים, כדי שלא יאמרו יראתם תבעה עלבונם, והביאה פורענות על מצרים; **מבכור פרעה עד בכור השפחה** - כל הפחותים מבכור פרעה וחשובים מבכור השפחה היו בכלל. ולמה לקו בני השפחות, שאף הם היו משעבדים בהם ושמחים בצרתם; **וכל בכור בהמה** - לפי שהיו עובדין לה, וכשהקב"ה נפרע מן האומה עובדי כוכבים, נפרע מאלהיה. **(ז) לא**

יחרץ כלב לשונו. אומר אני שהוא לשון שנון, לא ישנן. וכן לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשונו, לא שכן. אז תחרץ, תשתנן. למורג חרוץ, שנון. מחשבות חרוץ, אדם חריף ושנון. ויד חרוצים תעשיר, חריפים, סוחרים שנונים; **אשר יפלה** - יבדיל. **(ח) וירדו כל עבדיך** - חלק כבוד למלכות, שהרי בסוף ירד פרעה בעצמו אליו בלילה ואמר קומו צאו מתוך עמי, ולא אמר לו משה מתחלה וירדת אלי והשתחוית לי; **אשר ברגליך** - ההולכים אחר עצתך והלוכך; **ואחרי כן אצא** - עם כל העם מארצך; **ויצא מעם פרעה** - כשגמר דבריו יצא מלפניו; **בהרי אף** - על שאמר לו אל תוסף ראות פני. **(ט) למען רבות מופתי** - מופתי שנים, רבות שלשה, מכת בכורות וקריעת ים סוף ולנער את מצרים. **(י) ומשה ואהרן עשו וגו'** - כבר כתב לנו זאת בכל המופתים, ולא שנאה כאן אלא בשביל לסמכה לפרשה של אחריה.

שמות יב

(א) ויאמר ה' אל משה ואל אהרן - בשביל שאהרן עשה וטרח במופתים כמשה, חלק לו כבוד זה במצוה ראשונה, שכללו עם משה בדבור; **בארץ מצרים** - חוץ לכרך, או אינו אלא בתוך הכרך, תלמוד לומר כצאתי את העיר וגו', ומה תפלה קלה לא התפלל בתוך הכרך, לפי שהיתה מלאה גילולים, דבר חמור כזה לא כל שכן. **(ב) ההדש הזה** - הראהו לבנה בחדושה, ואמר לו, כשהירח מתחדש יהיה לך ר"ח. ואין מקרא יוצא מידי פשוטו, על חדש ניסן אמר לו, זה יהיה ראש לסדר מנין החדשים, שיהא אייר קרוי שני, סיון שלישי; **הזה** - נתקשה משה על מולד הלבנה, באיזו שעור תראה ותהיה ראויה לקדש, והראה לו באצבע את הלבנה ברקיע, ואמר לו כזה ראה וקדש. וכיצד הראהו, והלא לא היה מדבר עמו אלא ביום, שנאמר ויהי ביום דבר ה', ביום צוותו, מן היום אשר צוה ה' והלאה, אלא סמוך לשקיעת החמה נאמרה לו פרשה זו, והראהו עם חשכה. **(ג) דברו אל כל עדת** - וכי אהרן מדבר, והלא כבר נאמר אתה תדבר, אלא חולקין כבוד זה לזה, ואומרים זה לזה למדני, והדבור יוצא מבין שניהם כאלו שניהם מדברים; **אל כל עדת ישראל וגו' בעשור לחדש** - דברו היום בראש חודש, שיקחוהו בעשור לחודש; **הזה** - פסח מצרים מקחו מבעשור, ולא פסח דורות; **שה לבית אבות** - למשפחה אחת, הרי שהיו מרובין יכול שה אחד לכולן, תלמוד לומר שה לבית. **[3] (ד) ואם ימעט הבית מהיות משה** - ואם יהיו מועטין מהיות משה אחד, שאין יכולין לאכלו ויבא לידי נותר, ולקח הוא ושכנו וגו', זהו משמעו לפי פשוטו. ועוד יש בו מדרש, ללמד שאחר שנמנו עליו, יכולין להתמעט ולמשוך ידיהם הימנו, ולהמנות על שה אחר, אך אם באו למשוך ידיהם ולהתמעט, מהיות משה, יתמעטו בעוד השה קיים, בהיותו בחיים ולא משנשחט; **במכסת** - חשבון, וכן מכסת הערכך; **לפי אכלו** - הראוי לאכילה, פרט לחולה וזקן שאינו יכול לאכול כזית; **תכסו** - תתמנון. **(ה) תמים** - בלא מום; **בן שנה** - כל שנתו קרוי בן שנה, כלומר שנולד בשנה זו; **מן הכבשים ומן העזים** - או מזה או מזה, שאף עז קרויה שה, שנאמר ושה עזים. **(ו) והיה לכם למשמרת** - זה לשון בקור, שטעון בקור ממום ארבעה ימים קודם שחיטה. ומפני מה הקדים לקחתו לשחיטתו ארבעה ימים מה שלא צוה כן בפסח דורות, היה ר' מתיא בן חרש אומר, הרי הוא אומר ואעבור עליך ואראך והנה עתך עת דודים, הגיעה שבועה שנשבעתי לאברהם שאגאל את בניו, ולא היו בידם מצות להתעסק בהם כדי שיגאלו, שנאמר ואת ערום ועריה, ונתן להם שתי מצות, דם פסח ודם מילה שמלו באותו הלילה, שנאמר מתבוססת בדמיק, בשני דמים, ואומר גם את בדם ברייתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו, ושהיו שטופים באלילים, אמר להם משכו וקחו לכם, משכו ידיכם מאלילים וקחו לכם צאן של מצוה; **ושחטו אתו וגו'** - וכי כולן שוחטין, אלא מכאן ששלוחו של אדם כמותו; **קהל עדת**

ישראל - קהל ועדה וישראל, מכאן אמרו פסחי צבור נשחטין בשלשה כתות זו אחר זו, נכנסת כת ראשונה ננעלו דלתות העזרה וכו', כדאיתא בפסחים; **בין הערבים** - ממש שעות ולמעלה קרוי בין הערבים, שהשמש נוטה לבית מבואו לערוב, ולשון בין הערבים נראה בעיני, אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה, עריבת היום בתחלת שבע שעות מכי ינטו צללי ערב, ועריבת הלילה בתחלת הלילה. ערב לשון נשף וחשך, כמו ערבה כל שמחה. **(ז) ולקחו מן הדם** - זו קבלת הדם, יכול ביד, תלמוד לומר אשר בסף; **המזוזות** - הם הזקופות, אחת מכאן לפתח ואחת מכאן; **המשקוף** - הוא העליון, שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו, לינט"ל בלע"ז. ולשון שקיפה, חבטה, כמו קול עלה נדף, טרפא דשקיף. חבורה, משקופי; **על הבתים אשר יאכלו אותו בהם** - ולא על משקוף ומזוזות שבבית התבן ובבית הבקר, שאין דרך בתוכו. **(ח) את הבשר** - ולא גידים ועצמות; **על מדרים** - כל עשב מר נקרא מרור, וציום לאכול מרור זכר לוימררו את חייהם. **(ט) אל תאכלו ממנו נא** - שאינו צלוי כל צרכו קוראו נא בלשון ערבי; **ובשל מבושל** - כל זה באזהרת לא תאכלו; **במים** - מנין לשאר משקין, תלמוד לומר ובשל מבושל מכל מקום; **כי אם צלי אש** - למעלה גזר עליו במצות עשה, וכאן הוסיף עליו לא תעשה, אל תאכלו ממנו כי אם צלי אש; **ראשו על כרעיו** - צולוהו כולו כאחד עם ראשו ועם כרעיו ועם קרבו, ובני מעיו נותן לתוכו אחר הדחתן. ולשון על כרעיו ועל קרבו, כלשון על צבאותם, כמו בצבאותם כמות שהן, אף זה כמות שהוא, כל בשרו משלם. **(י) והנותר ממנו עד בקר** - מה תלמוד לומר עד בקר פעם שניה, ליתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעת הנץ החמה, ובא הכתוב להקדים שאסור באכילה מעלות השחר, זהו לפי משמעו. ועוד מדרש אחר, למד שאינו נשרף ביו"ט אלא ממחרת, וכך תדרשנו, והנותר ממנו בבקר ראשון, עד בקר שני תעמוד ותשרפנו. **(יא) מתניכם חגורים** - מזומנים לדרך; **בחפזון** - לשון בהלה ומהירות, כמו ויהי דוד נחפז ללכת, אשר השליכו ארם בחפזם; **פסח הוא לה'** - הקרבן הוא קרוי פסח, על שם הדלוג והפסיחה שהקב"ה מדלג בתי ישראל מבין בתי מצרים, וקופץ ממצרי למצרי וישראל אמצעי נמלט, ואתם עשו כל עבודותיו לשם שמים **[דבר אחר]** דרך דילוג וקפיצה, זכר לשמו שקרוי פסח, וגם פסק"א לשון פסיעה. **[4] (יב) ועברתי** - כמלך העובר ממקום למקום, ובהעברה אחת וברגע אחד כולן לוקין; **כל בכור בארץ מצרים** - אף בכורות אחרים והם במצרים, ומנין אף בכורי מצרים שבמקומות אחרים, תלמוד לומר למכה מצרים בבכוריהם; **מאדם ועד בהמה** - מי שהתחיל בעבירה תחלה ממנו מתחלת הפורענות; **ובכל אלהי מצרים** - של עץ נרקבת, ושל מתכת נמסת ונתכת לארץ; **אעשה שפטים אני ה'** - אני בעצמי, ולא על ידי שליח. **(יג) והיה הדם לכם לאות** - לכם לאות ולא לאחרים לאות, מכאן שלא נתנו הדם אלא מבפנים; **וראיתי את הדם** - הכל גלוי לפני, אלא אמר הקב"ה נותן אני את עיני לראות שאתם עסוקים במצותי, ופוסח אני עליכם; **ופסחתיו** - וחמלתי, ודומה לו פסוח והמליט. ואני אומר, כל פסיחה לשון דלוג וקפיצה, ופסחתיו, מדלג היה מבתי ישראל לבתי מצרים, שהיו שרוים זה בתוך זה, וכן פוסחים על שתי הסעיפים, וכן כל הפסחים הולכים כקופצים, וכן פסוח והמליט, מדלגו וממלטו מבין המומתים; **ולא יהיה בכם נגף** - אבל הווה הוא במצרים. הרי שהיה מצרי בביתו של ישראל יכול ימלט, תלמוד לומר ולא יהיה בכם נגף, אבל הווה במצרי שבביתכם. הרי שהיה ישראל בביתו של מצרי שומע אני ילקה כמותו, תלמוד לומר ולא יהיה בכם נגף. **(יד) לזכרון** - לדורות; **והגתם אותו** - יום שהוא לך לזכרון אתה חוגגו, ועדיין לא שמענו אי זהו יום הזכרון, תלמוד לומר זכור את היום הזה אשר יצאתם, למדנו שיום היציאה הוא יום של זכרון, ואיזה יום יצא, תלמוד לומר ממחרת הפסח יצא, הוי אומר יום ט"ו בניסן הוא של יו"ט, שהרי ליל ט"ו אכלו את הפסח ולבקר

יצאו; **לדרתיכם וגו'** - שומע אני מעוט דורות שנים, תלמוד לומר חקת עולם תחגהו. **(טו) שבעת ימים** - שטי"נא של ימים; **שבעת ימים מצות תאכלו** - ובמקום אחר הוא אומר ששת ימים תאכל מצות, למד על שביעי של פסח שאינו חובה לאכול מצה, ובלבד שלא יאכל חמץ, מנין אף ששה רשות, תלמוד לומר ששת ימים. זו מדה בתורה, דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא ללמד על עצמו בלבד יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא, מה שביעי רשות אף ששה רשות, יכול אף לילה הראשון רשות, תלמוד לומר בערב תאכלו מצות, הכתוב קבעו חובה; **אך ביום הראשון תשביתו שאור** - מערב יום טוב, וקרוי ראשון לפי שהוא לפני השבעה, ומצינו מוקדם קרוי ראשון, כמו הראשון אדם תולד, הלפני אדם נולדת, או אינו אלא ראשון של שבעה, תלמוד לומר לא תשחט על חמץ, לא תשחט הפסח ועדיין חמץ קיים; **הנפש ההוא** - כשהיא בנפשה ובדעתה, פרט לאנוס; **מישראל** - שומע אני תכרת מישראל ותלך לה לעם אחר, תלמוד לומר במקום אחר, מלפני, בכל מקום שהוא רשותי. **(טז) מקרא קדש** - מקרא שם דבר, קרא אותו קדש, לאכילה, ושתייה, וכסות; **לא יעשה בהם** - אפי' על ידי אחרים; **הוא לבדו** [יכול אף לגויים, תלמוד לומר הוא לבדו יעשה לכם, לכם ולא לגויים] הוא ולא מכשיריו שאפשר לעשותן מערב יום טוב; **לכל נפש** - אפילו לבהמה, יכול אף לנכרים, תלמוד לומר לכם [נ"א אך]. **(יז) ושמרתם את המצות** - שלא יבאו לידי חמוץ, מכאן אמרו, תפח, תלטוש בצונן. רבי יאשיה אומר, אל תהי קורא את המצות, אלא את המצוות, כדרך שאין מחמיצין את המצות כך אין מחמיצין את המצוות, אלא אם באה לידך עשה אותה מיד; **ושמרתם את היום הזה** - ממלאכה; **לדרתיכם חקת עולם** - לפי שלא נאמר דורות וחקת עולם על המלאכה אלא על החגיגה, לכך חזר ושנאו כאן, שלא תאמר, אזהרת כל מלאכה לא יעשה, לא לדורות נאמרה אלא לאותו הדור. **(יח) עד יום האחד ועשרים** - למה נאמר, והלא כבר נאמר שבעת ימים, לפי שנאמר ימים, לילות מנין, תלמוד לומר עד יום האחד וגו'. **(יט) לא ימצא בבתיכם** - מנין לגבולין, תלמוד לומר בכל גבולך. מה תלמוד לומר בבתיכם, מה ביתך ברשותך אף גבולך ברשותך, יצא חמצו של נכרי שהוא אצל ישראל ולא קבל עליו אחריות; **כי כל אוכל מחמצת** - לענוש כרת על השאור, והלא כבר ענש על החמץ, אלא שלא תאמר, חמץ שראוי לאכילה ענש עליו, שאור שאינו ראוי לאכילה לא יענש עליו, ואם ענש על השאור ולא ענש על החמץ, הייתי אומר, שאור שהוא מחמץ אחרים ענש עליו, חמץ שאינו מחמץ אחרים לא יענש עליו, לכך נאמרו שניהם; **בגר ובאזרח הארץ** - לפי שהנס נעשה לישראל, הוצרך לרבות את הגרים. **[5] (כ) מחמצת לא תאכלו** - אזהרה על אכילת שאור; **כל מחמצת** - להביא את תערובתו; **בכל מושבתיכם תאכלו מצות** - זה בא ללמד שתהא ראויה ליאכל בכל מושבתיכם, פרט למעשר שני וחלות תודה [שאינה ראויה להאכל בכל מושבות אלא בירושלים]. **[חמישי] (כא) משכו** - מי שיש לו צאן ימשוך משלו; **וקחו** - מי שאין לו יקח מן השוק; **למשפחותיכם** - שה לבית אבות. **(כב) אוזב** - מין ירק שיש לו גבעולין; **אגדת אוזב** - ג' קלחין קרוין אגודה; **אשר בסף** - בכלי, כמו ספות כסף; **מן הדם אשר בסף** - למה חזר ושנאו, שלא תאמר טבילה אחת לשלש המתנות, לכך נאמר עוד אשר בסף, שתהא כל נתינה ונתינה מן הדם אשר בסף, על כל הגעה טבילה; **ואתם לא תצאו וגו'** - מגיד, שמאחר שנתנה רשות למשחית לחבל, אינו מבחין בין צדיק לרשע, ולילה רשות למחבלים היא, שנאמר בו תרמוש כל חיתו יער. **(כג) ופסח** - וחמל וי"ל ודלג; **ולא יתן המשחית** - ולא יתן לו יכולת לבא, כמו ולא נתנו אלהים להרע עמדי. **(כד) והיה כי תבאו** - תלה הכתוב מצוה זו בביאתם לארץ, ולא נתחייבו במדבר אלא פסח אחד שעשו בשנה השנית על פי הדבור; **כאשר דבר** - והיכן דבר, והבאתי אתכם אל הארץ

וגו'. **(כז) ויקד העם** - על בשורת הגאולה, וביאת הארץ, ובשורת הבנים שיהיו להם. **(כח) וילכו ויעשו בני ישראל** - וכי כבר עשו, והלא מראש חודש נאמר להם, אלא מכיון שקבלו עליהם, מעלה עליהם הכתוב כאלו עשו; **וילכו ויעשו** - אף ההליכה מנה הכתוב, ליתן שכר להליכה ושכר לעשייה; **כאשר צוה ה' את משה ואהרן** - להגיד שבחן של ישראל שלא הפילו דבר מכל מצות משה ואהרן, ומהו כן עשו, אף משה ואהרן כן עשו. **[שישי] (כט) זה'** - כל מקום שנאמר וה', הוא ובית דינו, שהיו"ו לשון תוספת הוא, כמו פלוני ופלוני; **הכה כל בכור** - אף של אומה אחרת והוא במצרים; **מבכור פרעה** - אף פרעה בכור היה ונשתתף מן הבכורים, ועליו הוא אומר בעבור זאת העמדתך; **עד בכור השבי** - שהיו שמחין לאידם של ישראל, ועוד שלא יאמרו יראתנו הביאה הפורענות זו. ובכור השפחה בכלל היה, שהרי מנה מן החשוב שבכלן עד הפחות, ובכור השפחה חשוב מבכור השבי. **(ל) ויקם פרעה** - ממתנו; **לילה** - ולא כדרך המלכים בשלש שעות ביום; **הוא** - תחלה, ואחר כך עבדיו, מלמד שהיה הוא מחזר על בתי עבדיו ומעמידן; **כי אין בית אשר אין שם מת** - יש שם בכור, מת, אין שם בכור, גדול שבבית קרוי בכור, שנאמר אף אני בכור אתנהו. דבר אחר, מצריות מזנות תחת בעליהן ויולדות מרוקים פנויים, והיו להם בכורות הרבה, פעמים הם חמשה לאשה אחת, כל אחד בכור לאביו. **(לא) ויקרא למשה ולאהרן לילה** - מגיד שהיה מחזר על פתחי העיר וצועק, היכן משה שריו, היכן אהרן שריו; **גם אתם** - הגברים; **גם בני ישראל** - הטף; **ולכו עבדו וגו' מדברכם** - הכל כמו שאמרתם, ולא כמו שאמרתי אני, בטל לא אשלח, בטל מי ומי ההולכים, בטל רק צאנכם ובקרכם יצג. **(לב) גם צאנכם גם בקרכם קחו** - מהו כאשר דברתם, גם אתה תתן בידינו זבחים ועולות; **וברכתם גם אותי** - התפללו עלי שלא אמות, שאני בכור. **(לג) כלנו מתים** - אמרו, לא כגזרת משה הוא, שהרי אמר ומת כל בכור, וכאן אף הפשוטים מתים, ה' או י' בבית אחד. **(לד) טרם יחמץ** - המצריים לא הניחום לשהות כדי חימוץ; **משארתם** - שירי מצה ומרור; **על שכמם** - אע"פ שבהמות הרבה הוליכו עמם, מחבבים היו את המצות. **(לה) מדבר משה** - שאמר להם במצרים, וישאלו איש מאת רעהו; **ושמלת** - אף הן היו חשובות להם מן הכסף ומן הזהב, והמאוחר בפסוק חשוב. **[6] (לו) וישאלום** - אף מה שלא היו שואלים מהם היו נותנים להם, אתה אומר אחד טול שנים ולך; **וינצלו** - ורוקנו. **(לז) מרעמסס סכתה** - ק"ך מיל היו, ובאו שם לפי שעה, שנאמר ואשא אתכם על כנפי נשרים; **הגברים** - מבין עשרים שנה ומעלה. **(לח) ערב רב** - תערובות אומות של גרים. **(לט) עגות מצות** - חררה של מצה. בצק שלא החמיץ קרוי מצה; **וגם צדה לא עשו להם** - לדרך. מגיד שבחן של ישראל, שלא אמרו האיך נצא למדבר בלא צדה, אלא האמינו והלכנו, הוא שמפורש בקבלה זכרתי לך חסד נעורך אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה, ומה שכר מפורש אחריו, קודש ישראל לה' וגו'. **(מ) אשר ישבו במצרים** - אחר שאר הישיבות שישבו גרים בארץ לא להם; **שלשים שנה וארבע מאות שנה** - בין הכל, משנולד יצחק עד עכשיו היו ארבע מאות שנה, משהיה לו זרע לאברהם נתקיים כי גר יהיה זרעך, ושלשים שנה היו משנגזרה גזירת בין הבתרים עד שנולד יצחק. ואי אפשר לומר בארץ מצרים לבדה, שהרי קהת מן הבאים עם יעקב היה, צא וחשוב כל שנותיו וכל שנות עמרם בנו ושמונים של משה, לא תמצאם כל כך, ועל כרחך הרבה שנים היו לקהת עד שלא ירד למצרים, והרבה משנות עמרם נבלעים בשנות קהת, והרבה משמונים של משה נבלעים בשנות עמרם, הרי שלא תמצא ארבע מאות לביאת מצרים, והוזקקת לומר על כרחך שאף שאר הישיבות נקראו גרות, אפילו בחברון, כענין שנאמר אשר גר שם אברהם ויצחק, ואומר את ארץ מגוריהם אשר גרו בה, לפיכך אתה צריך לומר כי

גר יהיה זרעך, משהיה לו זרע, וכשתמנה ארבע מאות שנה משנולד יצחק, תמצא מביאתן למצרים עד יציאתן ר"י שנה, וזה אחד מן הדברים ששינו לתלמי המלך. **(מא) ויהי מקץ שלשים שנה וגו' ויהי בעצם היום הזה** - מגיד, שכיון שהגיע הקץ, לא עכבן המקום כהרף עין, בט"ו בניסן באו מלאכי השרת אצל אברהם לבשרו, בט"ו בניסן נולד יצחק, ובט"ו בניסן נגזרה גזירת בין הבתרים. **(מב) ליל שמרים** - שהיה הקב"ה שומר ומצפה לו לקיים הבטחתו להוציאם מארץ מצרים; **הוא הלילה הזה לה'** - הוא הלילה שאמר לאברהם בלילה הזה אני גואל את בניך; **שמרים לכל בני ישראל לדרתם** - משמר ובא מן המזיקין, כענין שנאמר ולא יתן המשחית וגו'. **(מג) זאת חקת הפסח** - ב"ד בניסן נאמרה להם פרשה זו; **כל בן נכר** - שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים. ואחד נכרי ואחד ישראל מומר במשמע. **(מד) ומלתה אותו אז יאכל בו** - רבו, מגיד שמילת עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח, דברי רבי יהושע. רבי אליעזר אומר, אין מילת עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח, א"כ מה תלמוד לומר אז יאכל בו, העבד. **(מה) תושב** - זה גר תושב; **ושכיר** - זה הנכרי, ומה תלמוד לומר, והלא ערלים הם ונאמר וכל ערל לא יאכל בו, אלא כגון ערבי מהול וגבעוני מהול והוא תושב או שכיר. **(מו) בבית אחד יאכל** - בחבורה אחת, שלא יעשו הנמנין עליו שתי חבורות ויחלקוהו, אתה אומר בחבורה אחת או אינו אלא בבית אחד כמשמעו, וללמד שאם התחילו והיו אוכלים בחצר וירדו גשמים שלא יכנסו לבית, תלמוד לומר על הבתים אשר יאכלו אותו בהם, מכאן שהאוכל, אוכל בשני מקומות; **לא תוציא מן הבית** - מן החבורה; **ועצם לא תשברו בו** - הראוי לאכילה, כגון שיש עליו כזית בשר יש בו משום שבירת עצם, אין עליו כזית בשר או מוח, אין בו משום שבירת עצם. **(מז) כל עדת ישראל יעשו אותו** - למה נאמר, לפי שהוא אומר בפסח מצרים שה לבית אבות, שנמנו עליו למשפחות, יכול אף פסח דורות כן, תלמוד לומר כל עדת ישראל יעשו אותו. **(מח) ועשה פסח** - יכול כל המתגייר יעשה פסח מיד, תלמוד לומר והיה כאזרח הארץ, מה אזרח בארבעה עשר אף גר בארבעה עשר; **וכל ערל לא יאכל בו** - להביא את שמתו אחיו מחמת מילה, שאינו מומר לערלות ואינו נלמד מבן נכר לא יאכל בו. **(מט) תורה אחת וגו'** - להשוות גר לאזרח אף לשאר מצות שבתורה.

שמות יג

[7] [שביעי] (ב) פטר כל רחם - שפתח את הרחם תחלה, כמו פוטר מים ראשית מדון. וכן יפטירו בשפה, יפתחו שפתים; **לי הוא** - לעצמי קניותם, ע"י שהכיתי בכורי מצרים. **(ג) זכור את היום הזה** - למד, שמזכירין יציאת מצרים בכל יום. **(ד) בחדש האביב** - וכי לא היינו יודעין באיזה חודש יצאו, אלא כך אמר להם, ראו חסד שגמלכם, שהוציא אתכם בחדש שהוא כשר לצאת, לא חמה, ולא צנה, ולא גשמים, וכן הוא אומר מוציא אסירים בכושרות, חדש שהוא כשר לצאת. **(ה) אל ארץ הכנעני וגו'** - אע"פ שלא מנה אלא חמשה עממין, כל שבעה גוים במשמע, שכולן בכלל כנעני הם, ואחת ממשפחת כנען היתה שלא נקרא לה שם, אלא כנעני; **נשבע לאבותיך וגו'** - באברהם הוא אומר, ביום ההוא כרת ה' את אברם וגו', וביצחק הוא אומר גור בארץ הזאת וגו', וביעקב הוא אומר הארץ אשר אתה שוכב עליה וגו'; **זבת חלב ודבש** - חלב זב מן העצים, והדבש זב מן התמרים ומן התאנים; **את העבודה הזאת** - של פסח, והלא כבר נאמר למעלה והיה כי תבאו אל הארץ וגו', ולמה חזר ושנאה, בשביל דבר שנתחדש בה, בפרשה ראשונה נאמר והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם, בבן רשע הכתוב מדבר שהוציא את עצמו מן הכלל, וכאן והגדת לבנך בבן שאינו יודע לשאול, והכתוב מלמדך שתפתח לו אתה בדברי אגדה המושכין את הלב. **(ח) בעבור זה** - בעבור שאקיים מצותיו, כגון פסח מצה ומרור הללו; **עשה ה' לי** - רמז תשובה לבן רשע לומר, עשה

ה' לי ולא לך, שאלו היית שם לא היית כדאי ליגאל. **(ט) והיה לך לאות** - יציאת מצרים תהיה לך לאות; **על ידך ולזכרון בין עיניך** - רוצה לומר, שתכתוב פרשיות הללו ותקשרם בראש ובזרוע; **על ידך** - יד שמאל, לפיכך ידכה מלא בפרשה שנייה, לדרוש בה יד שהיא כהה. **(י) מימים ימימה** - משנה לשנה. **(יא) והיה כי יבאך** - יש מרבותינו שלמדו מכאן, שלא קדשו בכורות הנולדים במדבר, והאומר קדשו מפרש ביאה זו, אם תקיימוהו במדבר, תזכו ליכנס לארץ ותקיימוהו שם; **ושבע לך** - והיכן נשבע לך, והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי וגו'; **ונתנה לך** - תהא בעיניך כאילו נתנה לך בו ביום, ואל תהי בעיניך כירושית אבות. **(יב) והעברת** - אין והעברת אלא לשון הפרשה, וכן הוא אומר והעברתם את נחלתנו לבתנו; **שגר בהמה** - נפל, ששגרתו אמו ושלחתו בלא עתו, ולמדך הכתוב שהוא קדוש בבכורה לפטור את הבא אחריו, ואף שאינו נפל קרוי שגר, כמו שגר אלפך, אבל זה לא בא אלא ללמד על הנפל, שהרי כבר כתב כל פטר רחם, ואם תאמר אף בכור בהמה טמאה במשמע, בא ופירש במקום אחר בבקרך ובצאנך. לשון אחר יש לפרש והעברת כל פטר רחם, בבכור אדם הכתוב מדבר. **(יג) פטר חמור** - ולא פטר שאר בהמה טמאה, גזרת הכתוב היא, לפי שנמשלו בכורי מצרים לחמורים, ועוד שסייעו את ישראל ביציאתן ממצרים [שאיין לך אחד מישראל שלא נטל הרבה חמורים] טעונים מכספם ומזהבם של מצרים; **תפדה בשה** - נותן שה לכהן, ופטר חמור מותר בהנאה והשה חולין ביד כהן; **וערפתו** - עורפו בקופיץ מאחוריו והורגו, הוא הפסיד ממונו של כהן לפיכך יפסיד ממונו; **וכל בכור אדם בבניך תפדה** - חמש סלעים פדיונו, קצוב במקום אחר. **(יד) כי ישאלך בנך מחר** - יש מחר שהיא עכשיו ויש מחר שהוא לאחר זמן, כגון זה, וכגון מחר יאמרו בניכם לבנינו, דבני גד ובני ראובן; **מה זאת** - זה תינוק טפש שאינו יודע להעמיק שאלתו, וסותם ושואל מה זאת, ובמקום אחר הוא אומר מה העדות והחקים והמשפטים וגו', הרי זאת שאלת בן חכם. דברה תורה כנגד ארבעה בנים, תם, רשע, ושאינו יודע לשאול, והשואל דרך חכמה. **(טז) ולטוטפות בין עיניך** - תפילין, ועל שם שהם ארבעה בתים קרוין טטפת, טט בכתפי שתיים, פת באפריקי שתיים. ומנחם חברו עם והטף אל דרום, אל תטיפו, לשון דבור, כמו ולזכרון בין עיניך האמורה בפרשה ראשונה, שהרואה אותם קשורים בין העינים, יזכור הנס וידבר בו.

פרשת בשלח

(יז) ויהי בשלח פרעה וגו' ולא נחם - ולא נהגם, כמו לך נחה את העם, בהתהלך תנחה אותך; **כי קרוב הוא** - ונוח לשוב באותו הדרך למצרים. ומדרש אגדה יש הרבה; **בראותם מלחמה** - כגון מלחמת וירד העמלקי והכנעני וגו', אם הלכו דרך ישר היו חוזרים, ומה אם כשהקיפם דרך מעוקם אמרו נתנה ראש ונשובה מצרימה, אם הולכים בפשוטה על אחת כמה וכמה [לפי סדר הכתוב נראה הרשימות מהופכים, ועיין ברא"ם ובמ"י ישוב נכון ע"ז]; **פן ינחם** - יחשבו מחשבה על שיצאו, ויתנו לב לשוב. **(יח) ויסב** - הסיבם מן הדרך הפשוטה לדרך העקומה; **ים סוף** - כמו לים סוף. וסוף הוא לשון אגם שגדלים בו קנים, כמו ותשם בסוף, קנה וסוף קמלו; **והמשיים** - אין חמושים אלא מזויינים [לפי שהסיבתו במדבר גרם להם שעלו חמושים, שאילו היה דרך ישוב לא היו מחמושים להם כל מה שצריכין, אלא כאדם שעובר ממקום למקום ובדעתו לקנות שם מה שיצטרך, אבל כשהוא פורש למדבר צריך לזמן כל הצורך. וכתוב זה לא נכתב כי אם לשבר את האוזן, שלא תאמר, במלחמת עמלק ובמלחמת סיחון ועוג ומדין מהיכן היו להם כלי זין שהכו ישראל בחרב. ברש"י ישן] וכן הוא אומר, ואתם תעברו חמושים, וכן תרגם אונקלוס מזרזין, כמו

וירק את חניכיו וזריז. דבר אחר חמושים מחומשים, אחד מחמשה יצאו, וארבעה חלקים מתו בשלשת ימי אפילה. **(יט) השבע השביעי** - השביעים שישביעו לבניהם, ולמה לא השביע בניו שישאוהו לארץ כנען מיד, כמו שהשביע יעקב, אמר יוסף, אני שלט הייתי במצרים והיה ספוק בדי לעשות, אבל בני לא יניחום מצרים לעשות, לכך השביעים לכשיגאלו ויצאו משם, שישאוהו; **והעליתם את עצמותי מזה אתכם** - לאחיו השביע כן, למדנו שאף עצמות כל השבטים העלו עמהם, שנאמר אתכם. **(כ) ויסעו מסכות** - ביום השני, שהרי בראשון באו מרעמסס לסכות. **(כא) לנחתם הדרך** - נקוד פתח, שהוא כמו להנחותם, כמו לראותכם בדרך אשר תלכו בה, שהוא כמו להראותכם, אף כאן להנחותם ע"י שליח, ומי הוא השליח, עמוד הענן, והקב"ה בכבודו מוליכו לפניהם, ומכל מקום את עמוד הענן הכין להנחותם על ידו, שהרי על ידי עמוד הענן הם הולכים. עמוד הענן אינו לאורה אלא להורותם הדרך. **(כב) לא ימיש** - הקב"ה את עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה, מגיד שעמוד הענן משלים לעמוד האש ועמוד האש משלים לעמוד הענן, שעד שלא ישקע זה עולה זה.

שמות יד

(ב) וישבו - לאחוריהם, לצד מצרים היו מקרבין כל יום השלישי, כדי להטעות את פרעה, שיאמר תועים הם בדרך, כמו שנאמר ואמר פרעה לבני ישראל וגו'; **ויחנו לפני פי החירות** - הוא פיתום, ועכשיו נקרא פי החירות, על שם שנעשו שם בני חורין, והם שני סלעים גבוהים זקופים, והגיא שביניהם קרוי פי הסלעים; **לפני בעל צפון** - הוא נשאר מכל אלהי מצרים, כדי להטעותן, שיאמרו קשה יראתן, ועליו פירש איוב משגיא לגוים ויאבדם. **(ג) ואמר פרעה** - כשישמע שהם שבים לאחוריהם; **לבני ישראל** - על בני ישראל. וכן ה' ילחם לכם, עליכם. אמרי לי אחי הוא, אמרי עלי; **נבכים הם** - כלואים ומשוקעים, ובלע"ז שיר"ד, כמו בעמק הבכא, מבכי נהרות, נבכים הם, כלואים הם במדבר, שאינן יודעין לצאת ממנו ולהיכן ילכו. **(ד) ואכבדה בפרעה** - כשהקב"ה מתנקם ברשעים שמו מתגדל ומתכבד, וכן הוא אומר ונשפטתי אתו וגו', ואחר כך והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי וגו', ואומר שמה שבר רשפי קשת, ואחר כך נודע ביהודה אלהים, ואומר נודע ה' משפט עשה; **בפרעה ובכל חילו** - הוא התחיל בעבירה וממנו התחילה הפורענות; **ויעשו כן** - להגיד שבחן ששמעו לקול משה, ולא אמרו היאך נתקרב אל רודפינו, אנו צריכים לברוח, אלא אמרו אין לנו אלא דברי בן עמרם. **(ה) ויוגד למלך מצרים** - איקטורין שלח עמהם, וכיון שהגיעו לשלשת ימים שקבעו לילך ולשוב, וראו שאינן חוזרין למצרים, באו והגידו לפרעה ביום הרביעי, ובחמישי ובששי רדפו אחריהם, וליל שביעי ירדו לים, בשחרית אמרו שירה, והוא יום שביעי של פסח, לכך אנו קורין השירה ביום השביעי; **ויהפך** - נהפך ממה שהיה, שהרי אמר להם קומו צאו מתוך עמי, ונהפך לבב עבדיו, שהרי לשעבר היו אומרים לו עד מתי יהיה זה לנו למוקש, ועכשיו נהפכו לרדוף אחריהם בשביל ממנום שהשאלום; **מעבדנו** - מעבוד אותנו. **(ו) ויאסר את רכבו** - הוא בעצמו; **ואת עמו לקח עמו** - משכם בדברים, לקינו ונטלו ממנונו ושלחנום, בואו עמי, ואני לא אתנהג עמכם כשאר מלכים, דרך שאר מלכים עבדיו קודמין לו במלחמה, ואני אקדים לפניכם, שנאמר ופרעה הקריב, הקריב עצמו מיהר לפני חיילותיו, דרך שאר מלכים ליטול ביזה בראש כמו שיבחר, אני אשוה עמכם בחלק, שנאמר אחלק שלל. **(ז) בחור** - נבחרים, בחור לשון יחיד, כל רכב ורכב שבמנין זה היה בחור; **וכל רכב מצרים** - ועמהם כל שאר הרכב, ומהיכן היו הבהמות הללו, אם תאמר משל מצרים, הרי נאמר וימת כל מקנה מצרים, ואם תאמר משל ישראל, והלא נאמר וגם מקננו ילך עמנו, משל מי

היו, מהירא את דבר ה', מכאן היה רבי שמעון אומר, כשר שבמצרים הרוג, טוב שבנחשים רצון את מוחו; **ושלשים על כלו** - שרי צבאות כתרגומו. **(ח) ויחזק ה' את לב פרעה** - שהיה תולה אם לרדוף אם לאו, וחזק את לבו לרדוף; **ביר רמה** - בגבורה גבוהה ומפורסמת. **[2] [שני] (י) ופרעה הקריב** - היה לו לכתוב ופרעה קרב, מהו הקריב, הקריב עצמו ונתאמץ לקדם לפניו, כמו שהתנה עמהם; **נסע אחריהם** - בלב אחד כאיש אחד. דבר אחר והנה מצרים נוסע אחריהם, ראו שר של מצרים נוסע מן השמים לעזור למצרים; **ויצעקו** - תפשו אומנות אבותם. באברהם הוא אומר, אל המקום אשר עמד שם. ביצחק, לשוח בשדה. ביעקב, ויפגע במקום. **(יא) המבלי אין קברים** - וכי מחמת חסרון קברים, שאין קברים במצרים ליקבר שם, לקחתנו משם. שיפו"ר פלינצס"א דינו"ן פוש"ש. **(יב) אשר דברנו אליך במצרים** - והיכן דברנו, ירא ה' עליכם וישפוט; **ממותנו** - מאשר נמות, ואם היה נקוד מלאפ"ם **[ר"ל חול"ם, כנודע לבעלי דקדוק שקראו חול"ם מלאפ"ם, ועיין לקמן פרשת יתרו ברש"י פסוק פן יפרוץ]**, היה נבאר ממיתתנו, עכשיו שנקוד בשורק, נבאר מאשר נמות. וכן מי יתן מותנו, שנמות. וכן מי יתן מותי דאבשלום, שאמות. כמו ליום קומי לעד, עד יום שובי בשלום שאקום שאשוב. **(יג) כי אשר ראיתם את מצרים וגו'** - מה שראיתם אותם אינו אלא היום, היום הוא שראיתם אותם ולא תוסיפו עוד. **(יד) ה' ילחם לכם** - בשבילכם, וכן כי ה' נלחם לכם, וכן אם לאל תריבון, וכן ואשר דבר לי, וכן האתם תריבון לבעל. **[שלישין] (טו) מה תצעק אלי** - למדנו, שהיה משה עומד ומתפלל, אמר לו הקב"ה, לא עת עתה להאריך בתפלה, שישאל נתונין בצרה. דבר אחר מה תצעק אלי, עלי הדבר תלוי ולא עליך, כמ"ש להלן, על בני ועל פועל ידי תצוני; **דבר אל בני ישראל ויסעו** - אין להם אלא ליסע, שאין הים עומד בפניהם, כדאי זכות אבותיהם, והם, והאמונה שהאמינו בי ויצאו, לקרוע להם הים. **(יט) וילך מאחריהם** - להבדיל בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל, ולקבל חצים ובליסטראות של מצרים. בכל מקום הוא אומר מלאך ה', וכאן מלאך האלהים, אין אלהים בכל מקום אלא דין, מלמד שהיו ישראל נתונים בדין באותה שעה, אם להנצל אם להאבד עם מצרים; **ויסע עמוד הענן** - כשחשיכה, והשלים עמוד הענן את המחנה לעמוד האש, לא נסתלק הענן כמו שהיה רגיל להסתלק ערבית לגמרי, אלא נסע והלך לו מאחריהם, להחשיך למצרים. **(כ) ויבא בין מחנה מצרים** - משל למהלך בדרך ובנו מהלך לפניו, באו לסטים לשבותו, נטלו מלפניו ונתנו לאחריו, בא זאב מאחריו, נתנו לפניו, באו לסטים לפניו וזאבים מאחריו, נתנו על זרועו ונלחם בהם. כך ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותי; **ויהי הענן והחשך** - למצרים; **ויאר** - עמוד האש את הלילה לישראל, והלך לפנייהם כדרכו ללכת כל הלילה, והחשך של ערפל לצד מצרים; **ולא קרב זה אל זה** - מחנה אל מחנה. **(כא) ברוח קדים עזה** - ברוח קדים שהיא עזה שברוחות, הוא הרוח שהקב"ה נפרע בה מן הרשעים, שנאמר ברוח קדים אפיצם, יבא קדים רוח ה', רוח הקדים שברך בלב ימים, הגה ברוחו הקשה ביום קדים; **ויבקעו המים** - כל מים שבעולם. **(כג) כל סוס פרעה** - וכי סוס אחד היה, אלא מגיד שאין כולם חשובין לפני המקום אלא כסוס אחד. **(כד) באשמורת הבוקר** - שלשת חלקי הלילה קרוין אשמורת, ואותה שלפני הבקר קורא אשמורת הבוקר. ואומר אני, לפי שהלילה חלוק למשמרות שיר של מלאכי השרת, כת אחר כת לשלשה חלקים, לכך קרוי אשמורת, וזהו שתרגם אונקלוס מטרות; **וישקף** - ויבט, כלומר פנה אליהם להשחיתם. ותרגומו ואסתכי, אף הוא לשון הבטה, כמו שדה צופים, לחקל סכותה; **בעמוד אש וענן** - עמוד ענן יורד ועושה אותו כטיט, ועמוד אש מרתיחו, וטלפי סוסייהם משתמטות; **ויהם** - לשון מהומה, אשטורד"טון בלע"ז ערבבם, נטל סגניות שלהם. ושנינו בפרקי ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי, כל מקום שנאמר בו מהומה,

הרעשת קול הוא, וזה אב לכלן, וירעם ה' בקול גדול וגו' על פלשתים ויהומם. **(כה) ויסר את אופן מרכבותיו** - מכח האש נשרפו הגלגלים, והמרכבות נגררות, והיושבים בהם נעים ואבריהן מתפרקין; **וינהגו בכבדות** - בהנהגה שהיא כבדה וקשה להם, במדה שמדדו ויכבד לבו הוא ועבדיו, אף כאן וינהגו בכבדות; **נלחם להם במצרים** - במצריים. דבר אחר במצרים, בארץ מצרים, שכשם שאלו לוקים על הים, כך לוקים אותם שנשארו במצרים. **[רביעי] (כו) וישבו המים** - שזקופים ועומדים כחומה, ישבו למקומם ויכסו על מצרים. **(כז) לפנות בקר** - לעת שהבוקר פונה לבא; **לאיתנו** - לתקפו הראשון; **נסים לקראתנו** - שהיו מהוממים ומטורפים ורצין לקראת המים; **וינער ה'** - כאדם שמנער את הקדירה והופך העליין למטה והתחתון למעלה, כך היו עולין ויורדין ומשתברין בים, ונתן הקב"ה בהם חיות לקבל היסורין; **וינער** - ושניק, והוא לשון טרוף בלשון ארמי. והרבה יש במדרש אגדה. **(כח) ויכסו את הרכב וגו' לכל חיל פרעה** - כך דרך המקראות לכתוב למ"ד יתירה, כמו לכל כליו תעשה נחשת, וכן לכל כלי המשכן, בכל עבודתו, ויתדותם ומיתריהם לכל כליהם, ואינה אלא תקון לשון. **(כט) וירא ישראל את מצרים מת** - שפלטן הים על שפתו, כדי שלא יאמרו ישראל, כשם שאנו עולים מצד זה, כך הם עולים מצד אחר רחוק ממנו, וירדפו אחרינו. **(לא) את היד הגדולה** - את הגבורה הגדולה שעשתה ידו של הקב"ה. והרבה לשונות נופלין על לשון יד, וכולן לשון יד ממש הן, והמפרשו יתקן הלשון אחר ענין הדבור.

שמות טו

[3] [חמישי] (א) אז ישיר משה - אז כשראה הנס, עלה בלבו שישיר שירה. וכן אז ידבר יהושע. וכן ובית יעשה לבת פרעה, חשב בלבו שיעשה לה. אף כאן ישיר, אמר לו לבו שישיר, וכן עשה, ויאמרו לאמר אשירה לה'. וכן ביהושע כשראה הנס, אמר לו לבו שידבר, וכן עשה, ויאמר לעיני כל ישראל. וכן שירת הבאר, שפתח בה אז ישיר ישראל, פירש אחריו עלי באר ענו לה. אז יבנה שלמה במה, פירשו בו חכמי ישראל שבקש לבנות ולא בנה, למדנו שהיו"ד על שם המחשבה נאמרה, זהו ליישב פשוטו. אבל מדרשו אמרו רז"ל, מכאן רמז לתחיית המתים מן התורה, וכן בכלן, חוץ משל שלמה שפירשוהו בקש לבנות ולא בנה. ואין לומר וליישב לשון הזה כשאר דברים הנכתבים בלשון עתיד והן מיד, כגון ככה יעשה איוב, על פי ה' יחנו, ויש אשר ישכון הענן, לפי שהן דבר ההווה תמיד, ונופל בו בין לשון עתיד ובין לשון עבר, אבל זה שלא היה אלא לשעה, אינו יכול לישבו בלשון הזה; **כי גאה גאה** - כתרגומו [דבר אחר, בא הכפל לומר שעשה דבר שאי אפשר לבשר ודם לעשות, כשהוא נלחם בחבירו ומתגבר עליו, מפילו מן הסוס, וכאן סוס ורוכבו רמה בים, וכל שאי אפשר לעשות על ידי זולתו נופל בו לשון גאות, כמו כי גאות עשה, וכן כל השירה תמצא כפולה, עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה, ה' איש מלחמה ה' שמו, וכן כולם. ברש"י ישן]. דבר אחר כי גאה גאה, על כל השירות וכל מה שאקלס בו, עוד יש בו תוספת, ולא כמדת בשר ודם, שמקלסין אותו ואין בו; **סוס ורכבו** - שניהם קשורים זה בזה, והמים מעלין אותם לרום ומורדין אותם לעומק ואינן נפרדין; **רמה** - השליך, וכן ורמו לגו אתון נורא. ומדרש אגדה, כתוב אחד אומר רמה, וכתוב אחד אומר ירה, מלמד שהיו עולין לרום ויורדין לתהום, כמו מי ירה אבן פנתה, מלמעלה למטה. **(ב) עזי וזמרת יה** - אונקלוס תרגם תוקפי ותשבחת, עזי כמו עזי בשור"ק, וזמרת כמו וזמרת, ואני תמה על לשון המקרא, שאין לך כמוהו בנקודתו במקרא, אלא בשלשה מקומות שהוא סמוך אצל וזמרת, וכל שאר מקומות נקוד שור"ק, ה' עזי ומעזי, עזו אליך אשמורה, וכן כל תיבה בת שתי אותיות הנקודה מלאפו"ם, כשהיא מארכת באות שלישית ואין השניה [בשור"א] בחטף, הראשונה נקודה בשור"ק, כגון עז עזי, רוק רוקי, חק חקי, על עולו, יסור עולו, כל כלו, ושלישים על

כלו. ואלו שלשה עזי וזמרת, של כאן ושל ישעיה ושל תהלים, נקודה בחטף קמ"ץ, ועוד אין באחד מהם כתוב וזמרת, אלא וזמרת, וכלם סמוך להם ויהי לי לישועה. לכך אני אומר ליישב לשון המקרא, שאין עזי כמו עוזי, ולא וזמרת כמו וזמרת, אלא עזי שם דבר הוא, כמו היושבי בשמים, שוכני בחגוי סלע, שוכני סנה. וזהו השבח, עזי וזמרת יה, הוא היה לי לישועה, וזמרת דבוק הוא לתיבת ה', כמו לעזרת ה', בעברת ה', על דברת בני האדם. ולשון וזמרת, לשון לא תזמור, זמיר עריצים, לשון כסוח וכריתה, עוזו ונקמתו של אלהינו היה לנו לישועה. ואל תתמה על לשון ויהי, שלא נאמר היה, שיש לנו מקראות מדברים בלשון זה, וזה דוגמתו, את קירות הבית סביב להיכל ולדביר ויעש צלעות סביב, היה לו לומר עשה צלעות סביב. וכן ובני ישראל היושבים בערי יהודה וימלך עליהם רחבעם, היה לו לומר מלך עליהם רחבעם. מבלתי יכולת ה' וגו' וישחטם, היה לו לומר שחטם. והאנשים אשר שלח משה וגו' וימתו, מתו היה לו לומר. ואשר לא שם לבו אל דבר ה' ויעזוב, היה לו לומר עזב; **זה אלי** - בכבודו נגלה עליהם והיו מראין אותו באצבע, ראתה שפחה על הים מה שלא ראו נביאים; **ואנהו** - אונקלוס תרגם לשון נוה, נוה שאנן, לנוה צאן. דבר אחר ואנהו, לשון נוי, אספר נוי ושבחו לבאי עולם, כגון מה דורך מדוד, דודי צח ואדום, וכל הענין; **אלהי אבי** - הוא זה, וארוממנהו. אלהי אבי, לא אני תחלת הקדושה, אלא מוחזקת ועומדת לי הקדושה, ואלהותו עלי מימי אבותי. **(ג) ה' איש מלחמה** - בעל מלחמה, כמו איש נעמי, וכל איש ואיש מתורגמין בעל, וכן וחזקת והיית לאיש, לגבור; **ה' שמו** - מלחמותיו לא בכלי זין, אלא בשמו הוא נלחם, כמו שאמר דוד ואנכי בא אליך בשם ה' צבאות. דבר אחר ה' שמו, אף בשעה שהוא נלחם ונוקם מאויביו, אוהז הוא במדתו לרחם על ברואיו ולזון את כל באי עולם, ולא כמדת מלכי אדמה, כשהוא עוסק במלחמה פונה עצמו מכל עסקים, ואין בו כח לעשות זו וזו. **(ד) ירה בים** - שדי בימא, שדי לשון ירייה. וכן הוא אומר או ירה יירה, או אשתדאה אשתדי, והתי"ו משתמש באלו במקום התפעל; **ומבהר** - שם דבר, כמו מרכב, משכב, מקרא קדש; **טבעו** - אין טביעה אלא במקום טיט, כמו טבעתי בין מצולה, ויטבע ירמיה בטיט. מלמד שנעשה הים טיט, לגמול להם כמדתם ששעבדו את ישראל בחומר ובלבנים. **(ה) יכסימו** - כמו יכסום, והיו"ד האמצעית יתירה בו, ודרך מקראות בכך, כמו ובקרך וצאנך ירביון, יריון מדשן ביתך, והיו"ד ראשונה שמשמעה לשון עתיד, כך פרשוהו, טבעו בים סוף כדי שיחזרו המים ויכסו אותן. יכסימו, אין דומה לו במקרא בנקודתו, ודרכו להיות בנקודתו יכסימו במלא"פום [חולם]; **כמו אבן** - ובמקום אחר צללו כעופרת, ובמקום אחר יאכלמו כקש, הרשעים כקש, הולכים ומטורפין עולין ויורדין. בינונים כאבן, והכשרים כעופרת, שנחו מיד. **[4] (ו) ימינך** - **ימינך** - שני פעמים, כשישראל עושין רצונו של מקום השמאל נעשית ימין; **ימינך ה' נאדרי בכח** - להציל את ישראל, וימינך השנית תרעץ אויב. ולי נראה, אותה ימין עצמה תרעץ אויב, מה שאי אפשר לאדם לעשות שתי מלאכות ביד אחת. ופשוטו של מקרא, ימינך הנאדרת בכח מה מלאכתה, ימינך, היא תרעץ אויב, וכמה מקראות דוגמתו, כי הנה אויבך ה' כי הנה אויבך יאבדו, עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלוזו, נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם, לא לנו ה' לא לנו, אענה נאם ה' אענה את השמים, אנכי לה' אנכי אשירה, לולי ה' וכו' לולי ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם, עורי עורי דבורה עורי עורי דברי שיר, תרמסנה רגל רגלי עני, ונתן ארצם לנחלה נחלה לישראל עבדו; **נאדרי** - היו"ד יתירה, כמו רבתי עם, שרתי במדינות, גנבותי יום; **תרעץ אויב** - תמיד היא רועצת ומשברת האויב, ודומה לו וירעצו וירוצצו את בני ישראל, בשופטים [דבר אחר, ימינך הנאדרת בכח היא משברת ומלקה אויב]. **(ז) וברב גאוניך** - אם היד בלבד רועצת האויב, כשהוא מרימה ברוב גאונו אז יהרוס קמיו, ואם

ברוב גאונו לבד אויביו נהרסים, ק"ו כששלח במ חרון אף יאכלמו; **תהרס** - תמיד אתה הורס קמין הקמים נגדך, ומי הם הקמים כנגדו, אלו הקמים על ישראל, וכן הוא אומר, כי הנה אויביך יהמיון, ומה היא ההמיה, על עמך יערימו סוד, ועל זה קורא אותם אויביו של מקום. **(ח) וברוה אפיך** - היוצא משני נחירים של אף, דבר הכתוב כביכול בשכינה דוגמת מלך בשר ודם, כדי להשמיע אוזן הבריות כפי ההוה, שיוכלו להבין דבר. כשאדם כועס יוצא רוח מנחיריו, וכן עלה עשן באפו, וכן ומרוח אפו יכלו, וזהו שאמר למען שמי אאריך אפי, כשזעפו נחה נשימתו ארוכה, וכשהוא כועס נשימתו קצרה. ותהלתי אחטם לך, ולמען תהלתי אשים חטם באפי, לסתום נחירי בפני האף והרוח שלא יצאו. לך, בשבילך. אחטם, כמו נאקה בחטם, במסכת שבת, כך נראה בעיני. וכל אף וחרון שבמקרא אני אומר כן, חרה אף, כמו ועצמי חרה מני חורב, לשון שרפה ומוקד, שהנחירים מתחממים ונחרים בעת הקצף וחרון, מגזרת חרה, כמו רצון מגזרת רצה, וכן חמה לשון חמימות, על כן הוא אומר וחמתו בערה בו, ובנוח החמה אומר, נתקררה דעתו; **נערמו מים** - אונקלוס תרגם לשון ערמימות, ולשון צחות המקרא כמו ערמת חטים, ונצבו כמו נד יוכיח; **נערמו מים** - ממוקד רוח שיצא מאפך יבשו המים, והם נעשו כמין גלים וכריות של ערימה שהם גבוהים; **כמו נד** - כתרגומו כשור, כחומה; **נד** - לשון צבור וכנוס, כמו נד קציר ביום נחלה, כנוס כנד, לא כתב כנוס כנאד אלא כנד, ואילו היה כנד כמו כנאד, וכנוס לשון הכנסה, היה לו לכתוב מכנים כבנאד מי הים, אלא כנוס לשון אוסף וצובר הוא, וכן קמו נד אחד, ויעמדו נד אחד, ואין לשון קימה ועמידה בנאדות אלא בחומות וצבורים, ולא מצינו נאד נקוד אלא במלאפ"ם **[חול"ם]**, כמו שימה דמעתי בנאדך, את נאד החלב; **קפאו** - כמו וכגבינה תקפיאני, שהוקשו ונעשו כאבנים, והמים זורקים את המצרים על האבן בכח ונלחמים במ בכל מיני קושי; **בלב ים** - בחוזק הים, ודרך המקראות לדבר כן, עד לב השמים, בלב האלה, לשון עקרו ותקפו של דבר. **(ט) אמר אויב** - לעמו, כשפתם בדברים ארדוף ואשיגם ואחלק שלל עם שרי ועבדי; **תמלאמו** - תמלא מהם; **נפשי** - רוחי ורצוני, ואל תתמה על תיבה המדברת בשתים, תמלאמו תמלא מהם, יש הרבה כלשון הזה, כי ארץ הנגב נתתני, כמו נתת לי. ולא יכלו דברו לשלום, כמו דבר עמו. בני יצאוני, כמו יצאו ממני. מספר צעדי אגידנו, כמו אגיד לו. אף כאן תמלאמו, תמלא נפשי מהם; **אריק חרבי** - אשלוף, ועל שם שהוא מריק את התער בשליפתו ונשאר ריק, נופל בו לשון הרקה, כמו מריקים שקיהם, וכליו יריקו. ואל תאמר, אין לשון ריקות נופל על היוצא, אלא על התיק ועל השק ועל הכלי שיצא ממנה, אבל לא על החרב ועל היין, ולדחוק ולפרש אריק חרבי כלשון וירק את חניכיו, אזדיין בחרבי, מצינו הלשון מוסב אף על היוצא, שמן תורק, ולא הורק מכלי אל כלי. לא הורק הכלי אין כתיב כאן, אלא לא הורק היין מכלי אל כלי, מצינו הלשון מוסב על היין, וכן והריקו חרבותם על יפי חכמתך, דחירם; **תורישמו** - לשון רישות ודלות, כמו מוריש ומעשיר. **(י) נשפת** - לשון הפחה, וכן וגם נשף בהם; **צללו** - שקעו, עמקו לשון מצולה; **מעופרת** - אבר פלו"ם בלע"ז. **(יא) באלים** - בחזקים, כמו ואת אילי הארץ לקח, אילותי לעזרתי חושה; **נורא תהלת** - יראוי מלהגיד תהלותיו פן ימעטו, כמ"ש לך דומיה תהלה. **(יב) נטית ימינך** - כשהקב"ה נוטה ידו, הרשעים כלים ונופלים, לפי שהכל נתון בידו ונופלים בהטייתה, וכן הוא אומר, וה' יטה ידו וכשל עוזר ונפל עוזר, משל לכלי זכוכית הנתונים בידי אדם, מטה ידו מעט והן נופלין ומשתברין; **תבלעמו ארץ** - מכאן שזכו לקבורה, בשכר שאמרו ה' הצדיק. **(יג) נהלת** - לשון מנהל. ואונקלוס תרגם לשון נושא וסובל, ולא דקדק לפרש אחר לשון העברית. **(יד) ירגזון** - מתרגזין; **ישבי פלשת** - מפני שהרגו את בני אפרים, שמיהרו את הקץ ויצאו בחזקה, כמפורש בדברי הימים, והרגום אנשי

גת. **(טו) אלופי אדום אילי מואב** - והלא לא היה להם לירא כלום, שהרי לא עליהם הולכים, אלא מפני אנינות, שהיו מתאוננים ומצטערים על כבודם של ישראל; **נמוגו** - נמסו, כמו ברביבים תמוגגנה. אמרו, עלינו הם באים, לכלותינו ולירש את ארצנו. **[5] (טז) תפול עליהם אימתה** - על הרחוקים; **ופחד** - על הקרובים, כענין שנאמר, כי שמענו את אשר הוביש וגו'; **עד יעבור** - **עד** האדם. **(יז) תביאמו** - נתנבא משה שלא יכנס לארץ, לכך לא נאמר תביאנו **[נראה שלא יכנסו לארץ וכו', והכי איתא בהדיא פרק יש נוחלין דף ק"ט; ובמכילתא, הבנים יכנסו ולא האבות, אף שלא נגזרה גזירת מרגלים עדיין, מכל מקום ניבא ולא ידע מה ניבא. מהרש"ל]; מכון לשבתך** - מקדש של מטה מכון כנגד כסא של מעלה אשר פעלת; **מקדש** - הטעם עליו זקף גדול, להפרידו מתיבת השם שלאחריו, המקדש אשר כונו ידך ה'. חביב בית המקדש, שהעולם נברא ביד אחת, שנאמר אף ידי יסדה ארץ, ומקדש בשתי ידיים, ואימתי יבנה בשתי ידיים, בזמן שה' ימלוך לעולם ועד, לעתיד לבא שכל המלוכה שלו. **(יח) לעולם ועד** - לשון עולמית הוא, והו"ו בו יסוד, לפיכך הוא פתוחה, אבל ואנכי היודע ועד, שהו"ו בו שמוש, קמוצה היא. **(יט) כי בא סוס פרעה** - כאשר בא. **(כ) ותקח מרים הנביאה** - היכן נתנבאה, כשהיתה אחות אהרן קודם שנולד משה, אמרה עתידה אמי שתלד בן וכו', כדאיתא בסוטה. דבר אחר אחות אהרן, לפי שמסר נפשו עליה כשנצטרעה, נקראת על שמו; **את התף** - כלי של מיני זמר; **בתופים ובמחולות** - מובטחות היו צדקניות שבדור שהקב"ה עושה להם נסים, והוציאו תופים ממצרים. **(כא) ותען להם מרים** - משה אמר שירה לאנשים, הוא אומר והם עונין אחריו, ומרים אמרה שירה לנשים. **(כב) ויסע משה** - הסיען בעל כרחם, שעטרו מצרים את סוסייהם בתכשיטי זהב וכסף ואבנים טובות, והיו ישראל מוצאין אותם בים, וגדולה היתה ביזת הים מביזת מצרים, שנאמר תורי זהב נעשה לך עם נקודות הכסף, לפיכך הוצרך להסיען בעל כרחם. **(כג) ויבאו מרתה** - כמו למרה. ה"א בסוף תיבה במקום למ"ד בתחלתה, והתי"ו היא במקום ה"א הנשרשת בתיבת מרה, ובסמיכתה כשהיא נדבקת לה"א שהוא מוסיף במקום הלמ"ד, תהפך הה"א של שרש לתי"ו, וכן כל ה"א שהיא שרש בתיבה תתהפך לתי"ו בסמיכתה. כמו חמה אין לי, וחמתו בערה בו, הרי ה"א של שורש נהפכת לתי"ו מפני שנשמכת אל הוא"ו הנוספת. וכן עבד ואמה, הנה אמתי בלהה. לנפש חיה, וזהמתו חיתו לחם. בין הרמה, ותשובתו הרמתה. **(כד) וילנו** - לשון נפעל הוא, וכן התרגום לשון נפעל הוא, ואתרעמו, וכן דרך לשון תלונה להסב הדבור אל האדם, מתלונן, מתרועע, ולא אמר לונן, רועע, וכן יאמר הלועז דקומפ"ל ישנ"ק שי"י מוסב הדבור אליו באמרו ש"י. **(כה) שם שם לו** - במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה שיתעסקו בהם, שבת, ופרה אדומה, ודינין; **ושם נסהו** - לעם, וראה קשי ערפן, שלא נמלכו במשה בלשון יפה, בקש עלינו רחמים שיהיו לנו מים לשתות, אלא נתלוננו. **(כו) אם שמוע תשמע** - זו קבלה שיקבלו עליהם; **תעשה** - היא עשייה; **והאונת** - תטה אזנים לדקדק בהם; **כל חקיו** - דברים שאינן אלא גזירת מלך בלא שום טעם, ויצר הרע מקנטר עליהם, מה איסור באלו, למה נאסרו, כגון לבישת כלאים ואכילת חזיר ופרה אדומה וכיוצא בהם; **לא אשים עליך** - ואם אשים, הרי הוא כלא הושמה, כי אני ה' רופאך, זהו מדרשו. ולפי פשוטו כי אני ה' רופאך, ומלמדך תורה ומצוות למען תנצל מהם, כרופא הזה האומר לאדם אל תאכל דברים שמחזירים אותך לידי חולי, וזהו איזון מצות, וכן הוא אומר רפאות תהי לשרך. **(כז) שתיים עשרה עינת מים** - כנגד י"ב שבטים נזדמנו להם; **ושבעים תמרים** - כנגד שבעים זקנים.

שמות טז

(א) **בחמשה עשר יום** - נתפרש היום של חנייה זו, לפי שבו ביום כלתה החררה שהוציאו ממצרים והוצרכו למן, למדנו, שאכלו משירי הבצק [משירי המצה] ששים ואחת סעודות, וירד להם מן בט"ז באייר, ויום א' בשבת היה, כדאיתא במסכת שבת. (ב) **וילינו** - לפי שכלה הלחם. (ג) **מי יתן מותנו** - שנמות, ואינו שם דבר כמו מותנו [בחולס], אלא כמו עשותנו, חנותנו, שובנו, לעשות אנחנו, לחנות אנחנו, למות אנחנו. ותרגומו לוי דמיתנא, לו מתנו, הלואי והיינו מתים. (ד) **דבר יום ביומו** - צורך אכילת יום ילקטו ביומו, ולא ילקטו היום לצורך מחר; **למען אנחנו הילך בתורתך** - אם ישמרו מצות התלויות בו, שלא יותירו ממנו, ולא יצאו בשבת ללקוט. (ה) **והיה משנה** - ליום ולמחרת; **משנה** - על שהיו רגילים ללקוט יום של שאר ימות השבוע. ואומר אני אשר יביאו והיה משנה, לאחר שיביאו ימצאו משנה במדידה, על אשר ילקטו וימדו יום יום, וזהו לקטו לחם משנה, בלקיטתו היה נמצא לחם משנה, וזהו על כן הוא נותן לכם ביום הששי לחם יומים, נותן לכם ברכה בבית, למלאות העומר פעמים ללחם יומים. (ו) **ערב** - כמו לערב; **וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים** - לפי שאמרתם לנו כי הוצאתם אותנו, תדעו כי לא אנחנו המוציאים, אלא ה' הוציא אתכם שגיז לכם את השליו. [6] (ז) **ובקר וראיתם** - לא על הכבוד שנאמר והנה כבוד ה' נראה בענן נאמר, אלא כך אמר להם, ערב וידעתם כי היכולת בידו ליתן תאותכם, ובשר יתן, אך לא בפנים מאירות יתננה לכם, כי שלא כהוגן שאלתם אותו, ומכרס מלאה, והלחם ששאלתם לצורך בירידתו, לבקר תראו את כבוד אור פניו, שיורידוהו לכם דרך חבה בבקר, שיש שעות להכינו, וטל מלמעלה וטל מלמטה כמונח בקופסא; **את תלונותיכם על ה'** - כמו אשר על ה'; **ונחנו מה** - מה אנחנו חשובין; **כי תלינו עלינו** - שתרעימו עלינו את הכל, את בניכם ונשיכם ובנותיכם וערב רב. ועל כרחי אני זקוק לפרש תלינו בלשון תפעילו, מפני דגשותו וקרייתו, שאילו היה רפה, הייתי מפרשו בלשון תפעילו, כמו וילן העם על משה, או אם היה דגוש ואין בו יו"ד ונקרא תלוננו, הייתי מפרשו לשון תתלוננו, עכשיו הוא משמע תלינו את האחרים, כמו במרגלים וילינו עליו את כל העדה. (ח) **בשר לאכול** - ולא לשובע, למדה תורה דרך ארץ שאין אוכלין בשר לשובע. ומה ראה להוריד לחם בבקר ובשר בערב, לפי שהלחם שאלו כהוגן, שאי אפשר לו לאדם בלא לחם, אבל בשר שאלו שלא כהוגן, שהרבה בהמות היו להם, ועוד שהיה אפשר להם בלא בשר, לפיכך נתן להם בשעת טורח שלא כהוגן; **אשר אתם מלינים עלינו** - את האחרים, השומעים אתכם מתלוננים. (ט) **קרבו** - למקום שהענן ירד. [שישי] (יג) **השליו** - מין עוף, ושמן מאד; **היתה שכבת הטל** - הטל שוכב על המן, ובמקום אחר הוא אומר וברדת הטל וגו', הטל יורד על הארץ, והמן יורד עליו, וחוזר ויורד טל עליו, והרי הוא כמונח בקופסא. (יד) **ותעל שכבת הטל וגו'** - כשהחמה זורחת, עולה הטל שעל המן לקראת החמה כדרך טל עולה לקראת החמה, אף אם תמלא שפופרת של ביצה טל, ותסתום את פיה ותניחה בחמה, היא עולה מאליה באויר. ורבותינו דרשו, שהטל עולה מן הארץ באויר, וכעלות שכבת הטל נתגלה המן, וראו והנה על פני המדבר וגו'; **דק** - דבר דק; **מחוספס** - מגולה, ואין דומה לו במקרא, ויש לפרש מחוספס, לשון חפיסה ודלוסקמא שבלשון משנה, כשנתגלה משכבת הטל, ראו שהיה דבר דק מחוספס בתוכו בין שתי שכבות הטל. ואונקלוס תרגם מקלף, לשון מחשוף הלבן; **ככפור** - כפור גליד"א בלע"ז, דעדק כגיר, כאבני גיר, והוא מין צבע שחור, כדאמרינן גבי כסוי הדם, הגיר והזרניק. דעדק כגיר כגלידא על ארעא, דק היה כגיר ושוב מוגלד כקרח על הארץ, וכן פירושו דק ככפור, שטוח קלוש ומחובר כגליד. דק טינב"ש בלע"ז [דין], שהיה מגליד גלד דק מלמעלה, וכגיר שתרגם אונקלוס,

תוספת הוא על לשון העברית, ואין לו תיבה בפסוק. **(טו) מן הוא** - הכנת מזון הוא, כמו וימן להם המלך; **כי לא ידעו מה הוא** - שיקראוהו בשמו. **(טז) עומר** - שם מדה; **מספר נפשותיכם** - כפי מנין נפשות שיש לאיש באהלו, תקחו עומר לכל גולגולת. **(יז) המרבה והממעט** - יש שלקטו הרבה ויש שלקטו מעט, וכשבאו לביתם, ומדדו בעומר איש איש מה שלקטו, ומצאו שהמרבה ללקוט לא העדיף על עומר לגולגולת אשר באהלו, והממעט ללקוט לא מצא חסר מעומר לגולגולת, וזהו נס גדול שנעשה בו. **(כ) ויזיתירו אנשים** - דתן ואבירם; **וירם תולעים** - לשון רמה; **ויבאש** - הרי זה מקרא הפוך, שבתחלה הבאיש ולבסוף התליע, כענין שנאמר ולא הבאיש ורמה לא היתה בו, וכן דרך כל המתליעים. **(כא) והם השמש ונמס** - הנשאר בשדה נמוח ונעשה נחלים, ושותין ממנו אילים וצבאים, ואומות העולם צדין מהם וטועמים בהם טעם מן, ויודעים מה שבחן של ישראל. ונמס, פשר, לשון פושרים, ע"י השמש מתחמם ומפשיר; **ונמס** - דישטנ"פריד, ודוגמתו בסנהדרין בסוף ד' מיתות. **(כב) לקטו לחם משנה** - כשמדדו את לקיטתם באהליהם, מצאו כפלים שני העומר לאחד. ומדרש אגדה, לחם משונה, אותו היום נשתנה לשבח בריחו וטעמו, **[שאם להגיד ששנים היו והלא כתיב שני העומר לאחד, אלא משונה בטעם וריח]**; **ויגידו למשה** - שאלוהו מה היום מיומים, ומכאן יש ללמוד שעדיין לא הגיד להם משה פרשת שבת, שנצטוו לומר להם והיה ביום הששי והכינו וגו', עד שישאלו את זאת אמר להם הוא אשר דבר ה' שנצטויתי לומר לכם, ולכך ענשו הכתוב, שאמר לו עד אנה מאנתם, ולא הוציאו מן הכלל. **(כג) את אשר תאפו אפו** - מה שאתם רוצים לאפות בתנור, אפו היום הכל לשני ימים, ומה שאתם צריכים לבשל ממנו במים, בשלו היום. לשון אפייה נופל בלחם ולשון בישול בתבשיל; **למשמרת** - לגניזה. **(כה) ויאמר משה אכלהו היום וגו'** - שחרית שהיו רגילין לצאת וללקוט, באו לשאול אם נצא אם לאו, אמר להם את שבידכם אכלו. לערב חזרו לפניו ושאלוהו מהו לצאת, אמר להם שבת היום, ראה אותם דואגים שמא פסק המן ולא ירד עוד, אמר להם היום לא תמצאוהו, מה תלמוד לומר היום, היום לא תמצאוהו אבל מחר תמצאוהו. **(כו) וביום השביעי שבת** - שבת הוא, המן לא יהיה בו. ולא בא הכתוב אלא לרבות יום הכפורים וימים טובים. **(כח) עד אנה מאנתם** - משל הדיוט הוא, בהדי הוצא לקי כרבא, ע"י הרשעים מתגנין הכשרין. **(כט) ראו** - בעיניכם כי ה' בכבודו מזהיר אתכם על השבת, שהרי נס נעשה בכל ערב שבת, לתת לכם לחם יומים; **שבו איש תחתיו** - מכאן סמכו חכמים ד' אמות ליוצא חוץ לתחום, ג' לגופו, וא' לפישוט ידים ורגלים; **אל יצא איש ממקומו** - אלו אלפים אמה של תחום שבת, ולא במפורש, שאין תחומין אלא מדברי סופרים, ועיקרו של מקרא על לוקטי המן נאמר. **[7] (לא) והוא מזרע גד לבן** - עשב ששמו קוליינד"רי, וזרע שלו עגול ואינו לבן, והמן היה לבן, ואינו נמשל לזרע גד אלא לענין העגול כזרע גד היה, והוא לבן; **כצפיחת** - בצק שמטגנין אותו בדבש, וקורין לו אסקריטון בלשון משנה, והוא תרגום של אונקלוס. **(לב) למשמרת** - לגניזה; **לדורותיכם** - בימי ירמיהו. כשהיה ירמיהו מוכיחם למה אין אתם עוסקים בתורה, והם אומרים נניח מלאכתנו ונעסוק בתורה מהיכן נתפרנס, הוציא להם צנצנת המן, אמר להם אתם ראו דבר ה', שמעו לא נאמר, אלא ראו, בזה נתפרנסו אבותיכם, הרבה שלוחין יש לו למקום להכין מזון ליראיו. **(לג) צנצנת** - צלוחית של חרס כתרגומו; **והנח אותו לפני ד'** - לפני הארון, ולא נאמר מקרא זה עד שנבנה אהל מועד, אלא שנכתב כאן בפרשת המן. **(לה) ארבעים שנה** - והלא חסר ל' יום, שהרי בט"ו באייר ירד להם המן תחלה, ובט"ו בניסן פסק, שנאמר וישבות המן ממחרת, אלא מגיד שהעוגות שהוציאו ישראל ממצרים טעמו בהם טעם מן; **אל ארץ נושבת** - לאחר שעברו את הירדן **[ס"א, שאותה שבעבר הירדן מיושבת וטובה,**

שנאמר אעברה נא ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן, ותרגום של נושבת יתבתא, ר"ל מיושבת. רש"י ישן; **אל קצה ארץ כנען** - בתחלת הגבול, קודם שעברו את הירדן והוא ערבות מואב, נמצאו מכחישים זה את זה, אלא בערבות מואב כשמת משה בז' באדר פסק המן מליד, ונסתפקו ממן שלקטו בו ביום, עד שהקריבו העומר בשישה עשר בניסן, שנאמר ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח. **(לו) עשירית האיפה** - האיפה שלש סאין, והסאה ו' קבין, והקב ד' לוגין, והלוג ששה ביצים, נמצא עשירית האיפה מ"ג ביצים וחומש ביצה, והוא שיעור לחלה ולמנחות.

שמות יז

[שביעי] (ב) מה תנסון - לומר היוכל לתת מים בארץ ציה. **(ד) עוד מעט** - אם אמתין, עוד מעט וסקלוני. **(ה) עבור לפני העם** - וראה אם יסקלון, למה הוצאת לעז על בני; **וקח אתך מזקני ישראל** - לעדות, שיראו שעל ידך המים יוצאים מן הצור, ולא יאמרו מעינות היו שם מימי קדם; **ומטף אשר הכית בו את היאור** - מה תלמוד לומר אשר הכית בו את היאור, אלא שהיו ישראל אומרים על המטה, שאינו מוכן אלא לפורענות, בו לקה פרעה, ומצרים כמה מכות, במצרים ועל הים, לכך נאמר אשר הכית בו את היאור, יראו עתה שאף לטובה הוא מוכן. **(ו) והכית בצור** - על הצור לא נאמר, אלא בצור, מכאן שהמטה היה של מין דבר חזק ושמם סנפירינון, והצור נבקע מפניו **(ח) ויבא עמלק וגו'** - סמך פרשה זו למקרא זה לומר, תמיד אני ביניכם ומזומן לכל צרכיכם, ואתם אומרים היש ה' בקרבנו אם אין, חייכם שהכלב בא ונושך אתכם, ואתם צועקים לי ותדעו היכן אני. משל לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא לדרך, היה אותו הבן רואה חפץ ואומר, אבא טול חפץ זה ותן לי, והוא נותן לו, וכן שנייה, וכן שלישית, פגעו באדם אחד, אמר לו אותו הבן ראית את אבא, אמר לו אביו, איך יודע היכן אני, השליכו מעליו ובא הכלב ונשכו. **(ט) בחר לנו** - לי ולך, השווה לו, מכאן אמרו, יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך, וכבוד חברך כמורא רבך מנין, שנאמר ויאמר אהרן אל משה בי אדני, והלא אהרן גדול מאחיו היה, ועושה את חברו כרבו. ומורא רבך כמורא שמים מנין, שנאמר אדני משה כללם, כלם מן העולם, חייבין הם כלייה, המורדים בך כאילו מרדו בהקב"ה; **וצא הלחם** - צא מן הענן והלחם בו; **מחר** - בעת המלחמה, אנכי נצב; **בחר לנו אנשים** - גבורים ויראי חטא, שתהא זכותן מסייעתן. דבר אחר בחר לנו אנשים, שיודעין לבטל כשפים, לפי שבני עמלק מכשפים היו. **(י) ומשה אהרן וחור** - מכאן לתענית שצריכים שלשה לעבור לפני התיבה, שבתענית היו שרוים; **חור** - בנה של מרים היה, וכלב בעלה. **(יא)** כאשר ירים משה ידו. וכי ידיו של משה נוצחות היו המלחמה וכו', כדאיתא בר"ה. **(יב)** ידי משה כבדים. בשביל שנתעצל במצוה ומנה אחר תחתיו, נתייקרו ידיו; **ויקהו** - אהרן וחור; **אבן וישימו תחתיו** - ולא ישב לו על כר וכסת, אמר, ישראל שרויין בצער, אף אני אהיה עמהם בצער; **ויהי ידיו אמונה** - ויהי משה ידיו באמונה, פרושות השמים בתפלה נאמנה ונכונה; **עד בא השמש** - שהיו עמלקים מחשבין את השעות באיצטור"ל לוגיא, באיזו שעה הם נוצחים, והעמיד להם משה חמה וערבב את השעות. **(יג) ויהלש יהושע** - חתך ראשי גבוריו ולא השאיר אלא חלשים שבהם, ולא הרגם כולם, מכאן אנו למדים, שעשו על פי הדבור של שכינה. **(יד) כתב זאת זכרון** - שבא עמלק להזדווג לישראל קודם לכל האומות; **ושים באוני יהושע** - המכניס את ישראל לארץ, שיצוה את ישראל לשלם לו את גמולו, כאן נרמז לו למשה שיהושע מכניס את ישראל לארץ; **כי מחה אמהה** - לכך אני מזהירך כן, כי חפץ אני למחותו. **(טו) ויקרא שמו** - של מזבח; **ה' נסי** - הקב"ה עשה לנו כאן נס גדול, לא שהמזבח קרוי ה', אלא המזכיר שמו של מזבח, זוכר את הנס שעשה המקום, ה' הוא נס שלנו. **(טז) ויאמר** -

משה; **כי יד על כס יה** - ידו של הקב"ה הורמה לישבע בכסאו, להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית, ומהו כס ולא נאמר כסא, ואף השם נחלק לחציו, נשבע הקב"ה, שאין שמו שלם ואין כסאו שלם עד שימחה שמו של עמלק כולו, וכשימחה שמו, יהיה השם שלם והכסא שלם, שנאמר האויב תמו חרבות לנצח, זהו עמלק שכתוב בו ועברתו שמרה נצח וערים נתשת אבד זכרם המה, מהו אומר אחריו, וה' לעולם ישב, הרי השם שלם, כונן למשפט כסאו, הרי הכסא שלם.

פרשת יתרו

שמות יח

(א) וישמע יתרו - מה שמועה שמע ובא, קריעת ים סוף ומלחמת עמלק; **יתרו** - שבע שמות נקראו לו, רעואל, יתר, יתרו, חובב, חבר, קיני, פוטיאל. יתר, ע"ש שיתר פרשה אחת בתורה, ואתה תחזה. יתרו, לכשנתגייר וקיים המצות, הוסיפו לו אות אחת על שמו. חובב, שחבב את התורה, וחובב הוא יתרו שנאמר מבני חובב חותן משה. ויש אומרים רעואל אביו של יתרו היה, ומהו אומר ותבאנה אל רעואל אביהן, שהתינוקות קורין לאבי אביהן אבא. בספרי; **התן משה** - כאן היה יתרו מתכבד במשה, אני חותן המלך, ולשעבר היה משה תולה הגדולה בחמיו, שנאמר וישב אל יתר חותנו; **למשה ולישראל** - שקול משה כנגד כל ישראל; **את כל אשר עשה** - להם בירידת המן, ובבאר, ובעמלק; **כי הוציא ה' וגו'** - זו גדולה על כולם. **(ב) אחר שלוחיה** - כשאמר לו הקב"ה במדין, לך שוב מצרימה, ויקח משה את אשתו ואת בניו וגו', ויצא אהרן לקראתו ויפגשוהו בהר האלהים, אמר לו מי הם הללו, אמר לו זו היא אשתי שנשאתי במדין ואלו בני, אמר לו והיכן אתה מוליכן, אמר לו למצרים, אמר לו על הראשונים אנו מצטערים ואתה בא להוסיף עליהם, אמר לה לכי אל בית אביך, נטלה שני בניה והלכה לה. **(ד) ויצלני מהרב פרעה** - כשגילו דתן ואבירם על דבר המצרי, ובקש להרוג את משה, נעשה צוארו כעמוד של שיש. **(ה) אל המדבר** - אף אנו יודעים שבמדבר היה, אלא בשבחו של יתרו דבר הכתוב, שהיה יושב בכבודו של עולם, ונדבו לבו לצאת אל המדבר מקום תהו, לשמוע דברי תורה. **(ו) ויאמר אל משה** - ע"י שליח; **אני התנך יתרו וגו'** - אם אין אתה יוצא בגיני צא בגין אשתך, ואם אין אתה יוצא בגין אשתך צא בגין שני בניה. **(ז) ויצא משה** - כבוד גדול נתכבד יתרו באותה שעה, כיון שיצא משה, יצא אהרן נדב ואביהוא, ומי הוא שראה את אלו יוצאין ולא יצא; **וישתחו וישק לו** - איני יודע מי השתחוה למי, כשהוא אומר איש לרעהו, מי הקרוי איש, זה משה, שנאמר והאיש משה. **(ח) ויספר משה לחותנו** - למשוחך את לבו לקרבו לתורה; **את כל התלואה** - שעל הים ושל עמלק; **התלואה** - למ"ד אל"ף מן היסוד של תיבה, והת"ו הוא תיקון ויסוד הנופל ממנו לפרקים, וכן תרומה, תנופה, תקומה, תנואה. **(ט) ויהד יתרו** - וישמח יתרו, זהו פשוטו. ומדרש אגדה, נעשה בשרו חדודין חדודין, מיצר על אבוד מצרים, היינו דאמרי אינשי, גיורא עד עשרה דרי לא תבזי ארמאה באפיה; **על כל הטובה** - טובת המן והבאר והתורה, ועל כולן אשר הצילו מיד מצרים, עד עכשיו לא היה עבד יכול לברוח ממצרים, שהיתה הארץ מסוגרת, ואלו יצאו ששים רבוא. **(י) אשר הציל אתכם מיד מצרים** - אומה קשה; **ומיד פרעה** - מלך קשה; **מתחת יד מצרים** - כתרגומו לשון רדוי ומרות, היד שהיו מכבידים עליהם, היא העבודה. **(יא) עתה ידעתי** - מכירו הייתי לשעבר, ועכשיו ביותר; **מכל האלהים** - מלמד שהיה מכיר בכל עבודת אלילים שבועולם, שלא הניח עבודת אלילים שלא עבדה; **כי בדבר אשר זדו עליהם** - כתרגומו, במים דמו

לאבדם והם נאבדו במים; **אשר זדו** - אשר הרשיעו. ורבותינו דרשוהו לשון ויזד יעקב נזיד, בקדרה אשר בשלו בה נתבשל. **(יב) עולה** - כמשמעה, שהיא כולה כליל; **זבחים** - שלמים; **ויבא אהרן וגו'** - ומשה היכן הלך, והלא הוא שיצא לקראתו וגרם לו את כל הכבוד, אלא שהיה עומד ומשמש לפניו; **לפני האלהים** - מכאן שהנהנה מסעודה שתלמידי חכמים מסובין בה, כאילו נהנה מזיו השכינה. **[2] [שני] (יג) ויהי ממחרת** - מוצאי יום הכפורים היה, כך שנינו בספרי, ומהו ממחרת, למחרת רדתו מן ההר. ועל כרחק אי אפשר לומר אלא ממחרת יום הכפורים, שהרי קודם מתן תורה אי אפשר לומר והודעתי את חוקי וגו', ומשנתנה תורה עד יום הכפורים לא ישב משה לשפוט את העם, שהרי ב"ז בתמוז ירד ושבר את הלוחות, ולמחרת עלה בהשכמה ושהה שמונים יום וירד ביום הכפורים. ואין פרשה זו כתובה כסדר, שלא נאמר ויהי ממחרת עד שנה שנייה, אף לדברי האומר יתרו קודם מתן תורה בא, שילוחו אל ארצו לא היה אלא עד שנה שנייה, שהרי נאמר כאן וישלח משה את חותנו, ומצינו במסע הדגלים שאמר לו משה נוסעים אנחנו אל המקום וגו' אל נא תעזוב אותנו, ואם זה קודם מתן תורה, משלחו והלך היכן מצינו שחזר. ואם תאמר שם לא נאמר יתרו אלא חובב ובנו של יתרו היה, הוא חובב הוא יתרו, שהרי כתיב מבני חובב חותן משה; **וישב משה וגו' ויעמוד העם** - יושב כמלך וכולן עומדים, והוקשה הדבר ליתרו שהיה מזלזל בכבודו של ישראל, והוכיחו על כך, שנאמר מדוע אתה יושב לבדך וכלם נצבים; **מן הבקר עד הערב** - אפשר לומר כן, אלא כל דיין שדן דין אמת לאמיתו אפילו שעה אחת, מעלה עליו הכתוב כאילו עוסק בתורה כל היום, וכאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, שנאמר בו ויהי ערב וגו'. **(טו) כי יבא** - כי בא, לשון הווה; **לדרש אלהים** - כתרגומו למתבצע אולפן, לשאול תלמוד מפי הגבורה. **(טז) כי יהיה להם דבר בא** - מי שהיה לו הדבר בא אלי. **(יז) ויאמר חתן משה** - דרך כבוד קוראו הכתוב חותנו של מלך. **(יח) נבל תבול** - כתרגומו. ולשונו לשון כמישה פלייש"טרא, כמו והעלה נבל, כנבול עלה מגפן וגו', שהוא כמוש ע"י חמה וע"י קרח, וכחו תש ונלאה; **גם אתה** - לרבות אהרן וחור וע' זקנים; **כי כבד ממך** - כובדו רב יותר מכחך. **(יט) איעצך ויהי אלהים עמך** - בעצה, אמר לו צא המלך בגבורה; **היה אתה לעם מול האלהים** - שליח ומליץ בינותם למקום, ושואל משפטים מאתו; **את הדברים** - דברי ריבותם. **(כא) ואתה תחזה** - ברוח הקדש שעליך; **אנשי חיל** - עשירים, שאין צריכין להחניף ולהכיר פנים; **אנשי אמת** - אלו בעלי הבטחה, שהם כדאי לסמוך על דבריהם, שע"י כן יהיו דבריהם נשמעין; **שנאי בצע** - ששונאין את ממונם בדין, כההיא דאמרין, כל דיינא דמפקין ממנוא מיניה בדינא, לאו דיינא הוא; **שרי אלפים** - הם היו שש מאות שרים לשש מאות אלף; **שרי מאות** - ששת אלפים היו; **שרי המשים** - י"ב אלף; **שרי עשרות** - ששים אלף [מה שפירש"י על כל השרים כמה היו. והוא לכאורה ללא צורך, והנה באמת תיקן בזה ותיירץ קושיא בפסוק, דקחשיב מלמעלה למטה, ר"ל המספר מרובה קודם מספר המועט, ולא הל"ל אלא מתחלה שרי עשרות בראשונה, ואח"כ בהדרגה כולם, ולפי פירושו שהזכיר ופרט סכום מנין השרים, צא וחשוב, וכשתדקדק במנינם ולגבייהו אתי שפיר, מספר המועט תחלה ואח"כ בהדרגה, כן נ"ל נכון ודו"ק]. **(כב) ושפטו** - וידונו, לשון צווי; **והקל מעליך** - דבר זה להקל מעליך. והקל, כמו והכבד את לבו, והכות את מואב, לשון הווה. **(כג) וצוה אלהים ויכלת עמוד** - המלך בגבורה, אם יצוה אותך לעשות כך תוכל עמוד, ואם יעכב על ידך לא תוכל לעמוד; **וגם כל העם הזה** - אהרן נדב ואביהוא, ושבעים זקנים הנלוים עתה עמך. **[שלישי] (כו) ושפטו** - ודיינו ית עמא; **יביאון** - מייתין; **ישפטו הם** - כמו ישפטו [בחולם], וכן לא תעבורי, כמו לא תעברי. ותרגומו דיינין אינון.

מקראות העליונים היו לשון צווי, לכך מתורגמין וידונון, ייתון, ידונון, ומקראות הללו לשון עשייה. **(כז) וילך לו אל ארצו** - לגייר בני משפחתו.

שמות יט

[3] [רביעי] (א) ביום הזה - בראש חדש. לא היה צריך לכתוב אלא ביום ההוא, מהו ביום הזה, שיהיו דברי תורה חדשים עליך כאילו היום ניתנו. **(ב) ויסעו מרפידים** - למה הוצרך לחזור ולפרש מהיכן נסעו, והלא כבר כתב שברפידים היו חונים, בידוע שמשם נסעו, אלא להקיש נסיעתן מרפידים לביאתן למדבר סיני, מה ביאתן למדבר סיני בתשובה, אף נסיעתן מרפידים בתשובה; **ויהן שם ישראל** - כאיש אחד בלב אחד, אבל שאר כל החניות בתרעומות ובמחלוקות; **נגד ההר** - למזרחו, וכל מקום שאתה מוצא נגד, פנים למזרח. **(ג) ומשה עלה** - ביום השני, וכל עליותיו בהשכמה היו, שנאמר וישכם משה בבקר; **כה תאמר** - בלשון הזה וכסדר הזה; **לבית יעקב** - אלו הנשים, תאמר להם בלשון רכה; **ותגיד לבני ישראל** - עונשין ודקדוקין פירש לזכרים, דברים הקשין כגידין. **(ד) אתם ראיתם** - לא מסורת היא בידכם, ולא בדברים אני משגר לכם, לא בעדים אני מעיד עליכם, אלא אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים, על כמה עבירות היו חייבין לי קודם שנזדווגו לכם, ולא נפרעתי מהם אלא על ידכם; **ואשא אתכם** - זה יום שבאו ישראל לרעמסס, שהיו ישראל מפוזרין בכל ארץ גושן, ולשעה קלה כשבאו ליסע ולצאת, נקבצו כלם לרעמסס. ואונקלוס תרגם ואשא, ואטלית יתכון, כמו ואסיע אתכם, תיקן את הדבור דרך כבוד למעלה; **על כנפי נשרים** - כנשר הנושא גוזליו על כנפיו, שכל שאר העופות נותנים את בניהם בין רגליהם, לפי שמתיראין מעוף אחר שפורח על גביהם, אבל הנשר הזה אינו מתירא אלא מן האדם שמא יזרוק בו חץ, לפי שאין עוף פורח על גביו, לכך נותנו על כנפיו אומר מוטב יכנס החץ בי ולא בבני, אף אני עשיתי כן, ויסע מלאך האלהים וגו' ויבא בין מחנה מצרים וגו', והיו מצרים זורקים חצים ואבני בליסטראות, והענן מקבלם; **ואבא אתכם אלי** - כתרגומו. **(ה) ועתה** - אם עתה תקבלו עליכם, יערב לכם מכאן ואילך, שכל התחלות קשות; **ושמרתם את בריתי** - שאכרות עמכם על שמירת התורה; **סגלה** - אוצר חביב, כמו וסגלת מלכים, כלי יקר ואבנים טובות שהמלכים גונזים אותם, כך אתם תהיו לי סגולה משאר אומות, ולא תאמרו אתם לבדכם שלי ואין לי אחרים עמכם, ומה יש לי עוד שתהא חבתכם נכרת, כי לי כל הארץ, והם בעיני ולפני לכלום. **(ו) ואתם תהיו לי ממלכת כהנים** - שרים, כמה דאת אמר, ובני דוד כהנים היו; **אלה הדברים** - לא פחות ולא יותר. **[חמישי] (ח) וישב משה את דברי העם וגו'** - ביום המחרת שהוא יום שלישי, שהרי בהשכמה עלה. וכי צריך היה משה להשיב, אלא בא הכתוב ללמדך דרך ארץ ממושה, שלא אמר הואיל וידוע מי ששלחני, איני צריך להשיב. **(ט) בעב הענן** - במעבה הענן, וזהו ערפל; **וגם בכך** - גם בנביאים הבאים אחריו; **ויגד משה וגו'** - ביום המחרת שהוא רביעי לחדש; **את דברי העם וגו'** - תשובה על דבר זה שמעתי מהם, שרצונם לשמוע ממך, אינו דומה השומע מפי שליח לשומע מפי המלך, רצוננו לראות את מלכנו. **(י) ויאמר ה' אל משה** - אם כן שמזקיין לדבר עמם, לך אל העם; **וקדשתם** - וזימנתם, שיכינו עצמם היום ומחר. **(יא) והיו נכונים** - מובדלים מאשה; **ליום השלישי** - שהוא ששה בחדש, ובחמישי בנה משה את המזבח תחת ההר ושתים עשרה מצבה, כל הענין האמור בפרשת ואלה המשפטים, ואין מוקדם ומאוחר בתורה; **לעיני כל העם** - מלמד, שלא היה בהם סומא, שנתרפאו כולם. **[4] (יב) והגבלת** - קבע להם תחומין לסימן, שלא יקרבו מן הגבול והלאה; **לאמר** - הגבול אומר להם השמרו מעלות מכאן והלאה, ואתה תזהירם על כך; **ונגע בקצהו** - אפילו בקצהו. **(יג) ירה יירה** - מכאן לנסקלין שהם

נדחין למטה מבית הסקילה שהיה גבוה שתי קומות; **יירה** - יושלך למטה לארץ, כמו ירה בים; **במשך היובל** - כשימשוך היובל קול ארוך, הוא סימן סלוק שכניה והפסקת הקול, וכיון שנסתלק הם רשאים לעלות; **היובל** - הוא שופר של איל, שכן בערביא קורין לדכרא יובלא. ושופר של אילו של יצחק היה. **(יד) מן ההר אל העם** - מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו, אלא מן ההר אל העם. **(טו) היו נכונים לשלשת ימים** - לסוף שלשת ימים, הוא יום רביעי, שהוסיף משה יום אחד מדעתו, כדברי רבי יוסי, ולדברי האומר בששה בחדש ניתנו עשרת הדברות, לא הוסיף משה כלום, ולשלשת ימים, כמו ליום השלישי; **אל תגשו אל אשה** - כל שלשת ימים הללו, כדי שיהיו הנשים טובלות ליום השלישי ותהיינה טהורות לקבל תורה, שאם ישמש תוך ג' ימים, שמא תפלוט האשה שכבת זרע לאחר טבילתה ותחזור ותטמא, אבל מששהתה שלשה ימים כבר הזרע מסריח ואינו ראוי להזריע, וטהור מלטמא את הפולטת. **(טז) בהיות הבקר** - מלמד שהקדים על ידם, מה שאין דרך בשר ודם לעשות כן שיהא הרב ממתין לתלמיד, וכן מצינו קום צא אל הבקעה וגו', ואקום ואצא אל הבקעה והנה שם כבוד ה' עומד. **(יז) לקראת האלהים** - מגיד שהשכינה יצאה לקראתם כחתן היוצא לקראת כלה, וזה שנאמר ה' מסיני בא, ולא נאמר לסיני בא; **בתהתית ההר** - לפי פשוטו ברגלי ההר. ומדרשו, שנתלש ההר ממקומו ונכפה עליהם כגיגית. **(יח) עשן כלו** - אין עשן זה שם דבר, שהרי נקוד השי"ן פת"ח, אלא לשון פעל, כמו אמר, שמר, שמע, לכך תרגומו תנן כליה ולא תרגם תננא, וכל עשן שבמקרא נקודים קמ"ץ, מפני שהם שם דבר; **הנבשן** - של סיד, יכול ככבשן זה ולא יותר, תלמוד לומר בוער באש עד לב השמים, ומה תלמוד לומר כבשן, לשבר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע, נותן לבריות סימן הניכר להם. כיצא בו כאריה ישאג, וכי מי נתן כח בארי אלא הוא, והכתוב מושלו כאריה, אלא אנו מכנין ומדמין אותו לבריותיו, כדי לשבר את האוזן מה שיכולה לשמוע. כיצא בו וקולו כקול מים רבים, וכי מי נתן קול למים והלא הוא, ואתה מכנה אותו לדמותו לבריותיו כדי לשבר את האוזן. **(יט) הולך וחזק מאד** - מנהג הדיוט כל זמן שהוא מאריך לתקוע קולו מחליש וכוהה, אבל כאן הולך וחזק מאד, ולמה כך, מתחלה לשבר אזניהם מה שיכולין לשמוע; **משה ידבר** - כשהיה משה מדבר ומשמיע הדברות לישראל, שהרי לא שמעו מפי הגבורה אלא אנכי ולא יהיה לך, והקדוש ברוך הוא מסייעו לתת בו כח להיות קולו מגביר ונשמע; **יעננו בקול** - יעננו על דבר הקול, כמו אשר יענה באש, על דבר האש להורידו. **[שישי] (כ) וירד ה' על הר סיני** - יכול ירד עליו ממש, תלמוד לומר כי מן השמים דברתי עמכם, מלמד שהרכין שמים עלינום ותחתונים, והציען על גבי ההר כמצע על המטה, וירד כסא הכבוד עליהם. **(כא) העד בעם** - התרה בהם שלא לעלות בהר; **פן יהרסו וגו'** - שלא יהרסו את מצבם, על ידי שתאותם אל ה' לראות, ויקרבו לצד ההר; **ונפל ממנו רב** - כל מה שיפול מהם, ואפילו הוא יחידי חשוב לפני רב; **יהרסו** - כל הריסה מפרדת אסיפת הבנין, אף הנפרדין ממצב אנשים הורסים את המצב. **(כב) וגם הכהנים** - אף הבכורות שהעבודה בהם; **הנגשים אל ה'** - להקריב קרבנות, אף הם אל יסמכו על חשיבותם לעלות; **יתקדשו** - יהיו מזומנים להתיצב על עמדן; **פן יפרץ** - לשון פרצה, יהרוג בהם ויעשה בהם פרצה. **[5] (כג) לא יוכל העם** - איני צריך להעיד בהם, שהרי מותרין ועומדין הם היום שלשת ימים, ולא יוכלו לעלות, שאין להם רשות. **(כד) לך רד** - והעד בהם שנית, שמזרזין את האדם קודם מעשה, וחוזרין ומזרזין אותו בשעת מעשה; **ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים** - יכול אף הם עמך, תלמוד לומר ועלית אתה, אמור מעתה, אתה מחיצה לעצמך, ואהרן מחיצה לעצמו, והכהנים מחיצה לעצמם, משה נגש יותר מאהרן, ואהרן יותר מן הכהנים, והעם כל עיקר אל יהרסו את מצבם לעלות

אל ה'; **פן יפרץ בם** - אף על פי שהוא נקוד חטף קמ"ץ, אינו זז מגזרתו, כך דרך כל תיבה שנקודתה מלאפוס, כשהיא באה במקף, משתנה הנקוד לחטף קמ"ץ. **(כה) ויאמר אליהם** - התראה זו.

שמות כ

(א) וידבר אלהים - אין אלהים אלא דיין, וכן הוא אומר אלהים לא תקלל ותרגומו דיינא, לפי שיש פרשיות בתורה שאם עשן אדם מקבל שכר ואם לאו אינו מקבל עליהם פורעניות, יכול אף עשרת הדברות כן, תלמוד לומר וידבר אלהים, דיין להפרע; **את כל הדברים האלה** - מלמד שאמר הקדוש ברוך הוא עשרת הדברות בדבור אחד, מה שאי אפשר לאדם לומר כן, אם כן מה תלמוד לומר עוד אנכי ולא יהיה לך, שחזר ופירש על כל דבור ודבור בפני עצמו; [קושיית אם כן כו', פירוש, לפי זה שמוכח מאת כל הדברים האלה, שגם שאר עשרת הדברות כולם אמר הקב"ה בדבור אחד, אם כן מה תלמוד לומר אנכי וגו', רצונו לומר מה בא להודיענו במה שפרט לשון ב' דברות אלו מהשאר, מדהוציאם בלשון זה שהמשמעות דוקא אלו שנים בפרט מפי הגבורה יצאו, והלא לפי זה כולם כמוהם, הקב"ה בכבודו ובעצמו דיברם. ותרץ שחזר ופירש וכו', ורצונו לומר, באותה החזרה, לא החזיר ללמד על הכלל יצא, אלא על הפרט אלו שתי דברות ראשונות ביחוד ודו"ק]; **לאמר** - מלמד שהיו עונין על הן הן ועל לאו לאו. **(ב) אשר הוצאתיך מארץ מצרים** - כדאי היא ההוצאה, שתהיו משועבדים לי. דבר אחר, לפי שנגלה בים כגבור מלחמה ונגלה כאן כזקן מלא רחמים, שנאמר ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר, זו היתה לפניו בשעת השעבוד, וכעצם השמים משגאלו, הואיל ואני משתנה במראות, אל תאמרו שתי רשויות הן, אנכי הוא אשר הוצאתיך ממצרים ועל הים. דבר אחר, לפי שהיו שומעין קולות הרבה, שנאמר את הקולות, קולות באין מד' רוחות ומן השמים ומן הארץ, אל תאמרו רשויות הרבה הן. ולמה אמר לשון יחיד אלהיך, ליתן פתחון פה למשה ללמד סניגוריא במעשה העגל, וזה הוא שאמר למה ה' יחרה אפך בעמך, לא להם צוית לא יהיה לכם אלהים אחרים, אלא לי לבדי; **מבית עבדים** - מבית פרעה שהייתם עבדים לו, או אינו אומר אלא מבית עבדים שהיו עבדים לעבדים, תלמוד לומר ויפדך מבית עבדים מיד פרעה מלך מצרים, אמור מעתה, עבדים למלך היו, ולא עבדים לעבדים. **(ג) לא יהיה לך** - למה נאמר, לפי שנאמר לא תעשה לך, אין לי אלא שלא יעשה, העשוי כבר מנין שלא יקיים, תלמוד לומר לא יהיה לך; **אלהים אחרים** - שאינן אלהות, אלא אחרים עשאוים אלהים עליהם. ולא יתכן לפרש אלהים אחרים זולתי, שגנאי הוא כלפי מעלה לקרותם אלהות אצלו. דבר אחר אלהים אחרים, שהם אחרים לעובדיהם, צועקים אליהם ואינן עונים אותם, ודומה כאילו הוא אחר שאינו מכירו מעולם; **על פני** - כל זמן שאני קיים, שלא תאמר לא נצטוו על עבודת אלילים אלא אותו הדור. **[6] (ד) פסל** - על שם שנפסל; **וכל תמונה** - תמונת כל דבר אשר בשמים. **(ה) אל קנא** - מקנא להפרע, ואינו עובר על מדתו למחול על עון עבודת אלילים. כל לשון קנא אנפרי"מנט בלע"ז, נותן לב ליפרע; **לשנאי** - כתרגומו, כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם. **(ו) נוצר חסד** - שאדם עושה, לשלם שכר עד לאלפים דור, נמצאת מדה טובה יתירה על מדת פורעניות אחת על חמש מאות, שזו לארבעה דורות, וזו לאלפים. **(ז) לשוא** [השני לשון שקר, כתרגומו] כמה דתימר אי זהו שבועת שוא, נשבע לשנות את הידוע, על עמוד של אבן שהוא של זהב [הראשון לשון מגן, כתרגומו] זה הנשבע לחנם ולהבל על של עץ עץ, ועל אבן אבן. **(ח) זכור** - זכור ושמור בדבור אחד נאמרו, וכן מחלליה מות יומת וביום השבת שני כבשים, וכן לא תלבש שעטנז גדילים תעשה לך, וכן ערות אשת אחיך יבמה יבא עליה, הוא שנאמר אחת דבר אלהים שתים זו שמעתי. זכור לשון פעול הוא, כמו אכול ושתה, הלן ובכה, וכן פתרונו תנו לב לזכור תמיד את יום השבת, שאם נזדמן לך חפץ יפה, תהא מזמינו לשבת. **(ט) ועשית כל מלאכתך** - כשתבא שבת,

יהא בעיניך כאילו כל מלאכתך עשויה, שלא תהרהר אחר מלאכה. **(י) אתה ובנך ובתך** - אלו הקטנים, או אינו אלא גדולים, אמרת, הרי כבר מוזהרין הם, אלא לא בא אלא להזהיר גדולים על שביתת הקטנים, וזה ששינינו קטן שבא לכבות, אין שומעים לו, מפני ששביתתו עליך. **(יא) וינה ביום השביעי** - כביכול הכתיב בעצמו מנוחה, ללמד הימנו קל וחומר לאדם שמלאכתו בעמל וביגיעה שיהא נוח בשבת; **ברך** - **ויקדשהו** - ברכו במן לכופלו בששי לחם משנה, וקדשו במן שלא היה יורד בו. **(יב) למען יאריכון ימיה** - אם תכבד יאריכון ימיה, ואם לאו יקצרון, שדברי תורה נוטריקון הם נדרשים, מכלל הן לאו ומכלל לאו הן. **(יג) לא תנאף** - אין ניאוף אלא באשת איש, שנאמר מות יומת הנואף והנואפת, ואומר האשה המנאפת תחת אישה תקח את זרים; **לא תגנוב** - בגונב נפשות הכתוב מדבר, לא תגנובו בגונב ממון, או אינו אלא זה בגונב ממון ולהלן בגונב נפשות, אמרת, דבר הלמד מענינו, מה לא תרצח לא תנאף מדבר בדבר שחייבין עליהם מיתת בית דין, אף לא תגנוב דבר שחייב עליו מיתת בית דין. **[שביעי] (טו) וכל העם רואים** - מלמד שלא היה בהם אחד סומא, ומנין שלא היה בהם אלם, תלמוד לומר ויענו כל העם, ומנין שלא היה בהם חרש, תלמוד לומר נעשה ונשמע; **רואים את הקולות** - רואין את הנשמע, שאי אפשר לראות במקום אחר; **את הקולות** - היוצאין מפי הגבורה; **וינעו** - אין נוע אלא זיע; **ויעמדו מרחוק** - היו נרתעין לאחוריהם שנים עשר מיל, כאורך מחניהם, ומלאכי השרת באין ומסייעין אותן להחזירם, שנאמר מלכי צבאות יודון יודון. **(יז) לבעבור נסות אתכם** - לגדל אתכם בעולם, שיצא לכם שם באומות שהוא בכבודו נגלה עליכם; **נסות** - לשון הרמה וגדולה, כמו הרימו נס, ארים נסי, וכנס על הגבעה, שהוא זקוף; **ובעבור תהיה יראתו** - על ידי שראיתם אותו יראוי ומאים, תדעו כי אין זולתו, ותיראו מפניו. **(יח) נגש אל הערפל** - לפנים משלש מחיצות, חושך, ענן, וערפל, שנאמר וההר בוער באש עד לב השמים חשך ענן וערפל. ערפל הוא עב הענן, שאמר לו הנה אנכי בא אליך בעב הענן. **(יט) כה תאמר** - בלשון הזה; **אתם ראיתם** - יש הפרש בין מה שאדם רואה למה שאחרים משיחין לו, שמה שאחרים משיחין לו פעמים שלבו חלוק מלהאמין; **כי מן השמים דברתי** - וכתוב אחר אומר, וירד ה' על הר סיני, בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם, מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה, כבודו בשמים, ואשו וגבורתו על הארץ. דבר אחר, הרכין השמים ושמי השמים, והציען על ההר, וכן הוא אומר ויט שמים וירד. **[7] (כ) לא תעשון אתי** - לא תעשון דמות שמי השמששים לפני במרום; **אלהי כסף** - בא להזהיר על הכרובים, שאתה עושה לעמוד אתי, שלא יהיו של כסף, שאם שניתם לעשותם של כסף, הרי הן לפני כאלהות; **ואלהי זהב** - בא להזהיר שלא יוסיף על ב', שאם עשית ד', הרי הן לפני כאלהי זהב; **לא תעשו לכם** - לא תאמר, הריני עושה כרובים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות כדרך שאני עושה בבית עולמים, לכך נאמר לא תעשו לכם. **(כא) מזבח אדמה** - מחובר באדמה, שלא יבנו על גבי עמודים או על גבי כיפין **[נ"א בסיס]**. דבר אחר, שהיה ממלא את חלל מזבח הנחושת אדמה בשעת חנייתו; **תעשה לי** - שתהא תחלת עשייתו לשמי; **וזבחת עליי** - אצלו, כמו ועליו מטה מנשה, או אינו אלא עליו ממש, תלמוד לומר הבשר והדם על מזבח ה' אלהיך, ואין שחיטה בראש המזבח; **את עולתיך ואת שלמיך** - אשר מצאנך ומבקרך. את צאנך ואת בקרך. פירוש לאת עולתיך ואת שלמיך; **בכל המקום אשר אזכיר את שמי** - אשר אתן לך רשות להזכיר שם המפורש שלי, שם אבוא אליך וברכתך, אשרה שכינתי עליך, מכאן אתה למד, שלא ניתן רשות להזכיר שם המפורש אלא במקום שהשכינה באה שם, וזהו בית הבחירה, שם ניתן רשות לכהנים להזכיר שם המפורש בנשיאת כפים לברך את העם. **(כב) ואם מזבח אבנים** - רבי ישמעאל

אומר, כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ מג', ואם מזבח אבנים תעשה לי, הרי אם זה משמש בלשון כאשר, וכאשר תעשה לי מזבח אבנים לא תבנה אתהן גזית, שהרי חובה עליך לבנות מזבח אבנים, שנאמר אבנים שלמות תבנה. וכן אם כסף תלוה, חובה הוא, שנאמר והעבט תעביטנו, ואף זה משמש בלשון כאשר. וכן ואם תקריב מנחת בכורים, זו מנחת העומר שהיא חובה, ועל כרחך אין אם הללו תלוין, אלא ודאין, ובלשון כאשר הם משמשים; **גזית** - לשון גזיזה, שפוסלן ומכתתן בברזל; **כי הרבך הנפת עליה** - הרי כי זה משמש בלשון פן, שהוא דילמא, פן תניף חרבך עליה; **ותחללה** - הא למדת, שאם הנפת עליה ברזל חללת שהמזבח נברא להאריך ימיו של אדם, והברזל נברא לקצר ימיו של אדם, אין זה בדין שיונף המקצר על המאריך. ועוד, שהמזבח מטיל שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, לפיכך לא יבא עליו כורת ומחבל, והרי דברים קל וחומר, ומה אבנים שאינם רואות ולא שומעות ולא מדברות, על ידי שמטילות שלום אמרה תורה לא תניף עליהם ברזל, המטיל שלום בין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה, בין אדם לחבירו, על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות. **(כג) ולא תעלה במעלות** - כשאתה בונה כבש למזבח, לא תעשהו מעלות מעלות, אשקנו"ש בלע"ז, אלא חלוק יהא ומשופע; **אשר לא תגלה ערותך** - שעל ידי המעלות אתה צריך להרחיב פסיעותיך, ואף על פי שאינו גלוי ערוה ממש, שהרי כתיב ועשה להם מכנסי בד, מכל מקום הרחבת הפסיעות קרוב לגלוי ערוה הוא, ואתה נוהג בהם מנהג בזיון, והרי דברים קל וחומר, ומה אבנים הללו שאין בהם דעת להקפיד על בזיון, אמרה תורה הואיל ויש בהם צורך לא תנהג בהם מנהג בזיון, חבירך שהוא בדמות יוצרך, ומקפיד על בזיונו, על אחת כמה וכמה.

פרשת משפטים

שמות כא

(א) ואלה המשפטים - כל מקום שנאמר אלה, פסל את הראשונים, ואלה, מוסיף על הראשונים, מה הראשונים מסיני אף אלו מסיני. ולמה נסמכה פרשת דינין לפרשת מזבח, לומר לך שתשים סנהדרין אצל המקדש **[ס"א המזבח]**; **אשר תשים לפניהם** - אמר לו הקב"ה למשה, לא תעלה על דעתך לומר, אשנה להם הפרק וההלכה ב' או ג' פעמים, עד שתהא סדורה בפיהם כמשנתה, ואיני מטריח עצמי להבינם טעמי הדבר ופירושו, לכך נאמר אשר תשים לפניהם, כשלחן הערוך ומוכן לאכול לפני האדם; **לפניהם** - ולא לפני עובדי אלילים, ואפילו ידעת בדין אחד שהם דנין אותו כדיני ישראל, אל תביאהו בערכאות שלהם, שהמביא דיני ישראל לפני ארמים, מחלל את השם ומיקר שם האלילים להשביחם **[ס"א להחשיבם]**, שנאמר כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים, כשאויבינו פלילים זהו עדות לעלוי יראתם. **(ב) כי תקנה עבד עברי** - עבד שהוא עברי, או אינו אלא עבדו של עברי, עבד כנעני שלקחתו מישראל, ועליו הוא אומר שש שנים יעבוד, ומה אני מקיים והתנחלתם אותם, בלקוח מן הכנענים, אבל בלקוח מישראל יצא בשש, תלמוד לומר כי ימכר לך אחיך העברי, לא אמרתי אלא באחיק; **כי תקנה** - מיד בית דין שמכרוהו בגנבתו, כמו שנאמר אם אין לו ונמכר בגנבתו, או אינו אלא במוכר עצמו מפני דחקו, אבל מכרוהו בית דין לא יצא בשש, כשהוא אומר וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך, הרי מוכר עצמו מפני דוחקו אמור, ומה אני מקיים כי תקנה, בנמכר בבית דין; **לחפשי** - לחירות. **(ג) אם בגפו יבא** - שלא היה נשוי אשה, כתרגומו אם בלחודוהי. ולשון בגפו, בכנפו, שלא בא אלא כמות שהוא, יחידי בתוך לבושו, בכנף בגדו; **בגפו יצא** - מגיד, שאם לא היה נשוי מתחלה,

אין רבו מוסר לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים; **אם בעל אשה הוא** - ישראלית; **ויצאה אשתו עמו** - וכי מי הכניסה שתצא, אלא מגיד הכתוב, שהקונה עבד עברי חייב במזונות אשתו ובניו. **(ד) אם אדניו יתן לו אשה** - מכאן, שהרשות ביד רבו למסור לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים. או אינו אלא בישראלית, תלמוד לומר האשה וילדיה תהיה לאדוניה, הא אינו מדבר אלא בכנענית, שהרי העבריה אף היא יוצאה בשש, ואפילו לפני שש אם הביאה סימנין יוצאה, שנאמר אחיך העברי או העבריה מלמד שאף העבריה יוצאה בשש. **(ה) את אשתי** - השפחה. **(ו) אל האלהים** - לבית דין, צריך שימלך במוכריו שמכרוהו לו; **אל הדלת או אל המזוזה** - יכול שתהא המזוזה כשרה לרצוע עליה, תלמוד לומר ונתתה באזנו ובדלת, בדלת ולא במזוזה, הא מה תלמוד לומר או אל המזוזה, הקיש דלת למזוזה, מה מזוזה מעומד אף דלת מעומד; **ורצע אדניו את אדניו במרצע** - הימנית, או אינו אלא של שמאל, תלמוד לומר אזן אזן לגזירה שוה, נאמר כאן ורצע אדניו את אדניו, ונאמר במצורע תנוך אדניו הימנית, מה להלן הימנית אף כאן הימנית. ומה ראה אזן להרצע מכל שאר אברים שבגוף, אמר ר' יוחנן בן זכאי, אזן זאת ששמעה על הר סיני לא תגנוב, והלך וגנב, תרצע, ואם מוכר עצמו, אזן ששמעה על הר סיני כי לי בני ישראל עבדים, והלך וקנה אדון לעצמו, תרצע. רבי שמעון היה דורש מקרא זה כמין חומר **[ר"ל קשר צרור מבושם שתולין בצואר לתכשיט]** מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים שבבית, אמר הקב"ה, דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות, ואמרתי כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם, ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו, ירצע בפניהם; **ועבדו לעולם** - עד היובל, או אינו אלא לעולם כמשמעו, תלמוד לומר ואיש אל משפחתו תשובו, מגיד שחמשים שנה קרוים עולם, ולא שיהא עובדו כל חמשים שנה, אלא עובדו עד היובל, בין סמוך בין מופלג. **(ז) וכי ימכר איש את בתו לאמה** - בקטנה הכתוב מדבר, יכול אפילו הביאה סימנים, אמרת קל וחומר, ומה מכורה קודם לכן יוצאה בסימנין, כמו שכתוב ויצאה חנם אין כסף, שאנו דורשים אותו לסימני נערות, שאינה מכורה אינו דין שלא תמכר; **לא תצא כצאת העבדים** - כיצאת עבדים כנענים שיוצאים בשן ועין, אבל זו לא תצא בשן ועין, אלא עובדת שש, או עד היובל, או עד שתביא סימנין, וכל הקודם קודם לחירותה, ונותן לה דמי עינה או דמי שינה, או אינו אלא לא תצא כצאת העבדים בשש וביובל, תלמוד לומר כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה, מקיש עבריה לעברי לכל יציאותיו, מה עברי יוצא בשש וביובל, אף עבריה יוצאה בשש וביובל, ומהו לא תצא כצאת העבדים, לא תצא בראשי איברים כעבדים כנענים, יכול העברי יוצא בראשי איברים, תלמוד לומר העברי או העבריה, מקיש עברי לעבריה, מה העבריה אינה יוצאה בראשי איברים, אף הוא אינו יוצא בראשי איברים. **(ח) אם רעה בעיני אדניה** - שלא נשאה חן בעיניו לכנסה; **אשר לא יעדה** - שהיה לו ליעדה ולהכניסה לו לאשה, וכסף קנייתה הוא כסף קדושה. וכאן רמז לך הכתוב שמצוה ביעוד, ורמז לך שאינה צריכה קדושין אחרים; **והפדה** - יתן לה מקום להפדות ולצאת, שאף הוא מסייע בפדיונה, ומה הוא מקום שנותן לה, שמגרע מפדיונה במספר השנים שעשתה אצלו כאילו היא שכורה אצלו, כיצד, הרי שקנאה במנה ועשתה אצלו ב' שנים, אומרים לו, יודע היית שעתידה לצאת לסוף שש שנה, נמצא שקנית עבודת כל שנה ושנה בששית המנה, ועשתה אצלך ב' שנים, הרי שלישית המנה, טול שני שלישיות המנה ותצא מאצלך; **לעם נכרי לא ימשל למכרה** - שאינו רשאי למכרה לאחר, לא האדון ולא האב; **בבגדו בה** - אם בא לבגוד בה, שלא לקיים בה מצות יעוד, וכן אביה, מאחר שבגד בה ומכרה לזה. **(ט) ואם לבנו ייעדנה** - האדון, מלמד שאף בנו קם תחתיו ליעדה אם ירצה אביו, ואינו צריך לקדושין אחרים, אלא אומר לה, הרי את מיועדת לי בכסף שקיבל

אביך בדמיון; **כמשפט הבנות** - שאר כסות ועונה. (י) **אם אחרת יקה לו** - עליה; **שארה כסותה ועונתה לא יגרע** - מן האמה שייעד לו כבר; **שארה** - מזונות; **כסותה** - כמשמעו; **ענתה** - תשמיש. (יא) **ואם שלש אלה לא יעשה לה** - אם אחת משלש אלה לא יעשה לה, ומה הן השלש, ייעדנה לו, או לבנו, או יגרע מפדיונה ותצא, וזה לא יעדה לא לו, ולא לבנו, והיא לא היה בידה לפדות את עצמה; **ויצאה חנם** - ריבה לה יציאה לזו יותר ממה שריבה לעבדים, ומה היא היציאה, ללמדך שתצא בסימנין, ותשהה עמו עוד עד שתביא סימנין, ואם הגיעו שש שנים קודם סימנין, כבר למדנו שתצא, שנאמר העברי או העבריה ועבדך שש שנים, ומהו האמור כאן ויצאה חנם, שאם קדמו סימנים לשש שנים תצא בהן, או אינו אומר שתצא אלא בבגרות, תלמוד לומר אין כסף, לרבות יציאת בגרות, ואם לא נאמרו שניהם, הייתי אומר ויצאה חנם זו בגרות, לכך נאמרו שניהם שלא ליתן פתחון פה לבעל הדין לחלוק. [2] (יב) **מכה איש ומת** - כמה כתובים נאמרו בפרשת רוצחין, ומה שבידי לפרש למה באו כולם, אפרש; **מכה איש ומת** - למה נאמר, לפי שנאמר ואיש כי יכה כל נפש אדם מות יומת, שומע אני הכאה בלא מיתה, תלמוד לומר מכה איש ומת, אינו חייב אלא בהכאה של מיתה. ואם נאמר מכה איש ולא נאמר ואיש כי יכה, הייתי אומר אינו חייב עד שיכה איש, הכה את האשה ואת הקטן מנין, תלמוד לומר כי יכה כל נפש אדם, אפילו קטן ואפילו אשה. ועוד, אילו נאמר מכה איש, שומע אני אפילו קטן שהכה והרג יהא חייב, תלמוד לומר ואיש כי יכה, ולא קטן שהכה. ועוד, כי יכה כל נפש אדם אפילו נפלים במשמע, תלמוד לומר מכה איש, שאינו חייב עד שיכה בן קיימא, הראוי להיות איש. (יג) **ואשר לא צדה** - לא ארב לו ולא נתכוין. צדה לשון ארב, וכן הוא אומר ואתה צודה את נפשי לקחתה. ולא יתכן לומר צדה לשון הצד ציד, שצידת חיות אין נופל ה"א בפועל שלה, ושם דבר בה ציד, וזה שם דבר בו צדיה ופועל שלו צודה, וזהו פועל שלו צד. ואומר אני פתורנו כתרגומו ודלא כמן ליה. ומנחם חברו בחלק צד ציד, ואין אני מודה לו, ואם יש לחברו באחת ממחלוקת של צד, נחברנו בחלק על צד תנשאו, צדה אורה, ומלין לצד עלאה ימלל, אף כאן אשר לא צדה, לא צדד למצוא לו שום צד מיתה, ואף זה יש להרהר עליו, מכל מקום לשון אורב הוא; **והאלהים אנה לידו** - זמן לידו, לשון לא תאונה אליך רעה, לא יאונה לצדיק כל און, מתאנה הוא לי, מזדמן למצוא לי עלה; **והאלהים אנה לידו** - ולמה תצא זאת מלפניו, הוא שאמר דוד, כאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע, ומשל הקדמוני היא התורה, שהיא משל הקב"ה שהוא קדמונו של עולם, והיכן אמרה תורה מרשעים יצא רשע, והאלהים אנה לידו, במה הכתוב מדבר, בשני בני אדם, אחד הרג שוגג ואחד הרג מזיד, ולא היו עדים בדבר שיעידו, זה לא נהרג וזה לא גלה, והקב"ה מזמין לפונדק אחד, זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם, וזה שהרג שוגג עולה בסולם ונופל על זה שהרג במזיד והורגו, ועדים מעידים עליו ומחייבים אותו לגלות, נמצא זה שהרג בשוגג גולה, וזה שהרג במזיד נהרג; **ושמתי לך מקום** - אף במדבר שינוס שמה. ואי זה מקום קולטו, זה מחנה לויה. (יד) **וכי יזיד** - למה נאמר, לפי שנאמר מכה איש וגו', שומע אני אפילו רופא שהמית, ושליח בית דין שהמית במלקות ארבעים, והאב המכה את בנו, והרב הרודה את תלמידו, והשוגג, תלמוד לומר וכי יזיד ולא שוגג, להרגו בערמה ולא שליח בית דין והרופא והרודה בנו ותלמידו, שאף על פי שהם מזידין, אין מערימין; **מעם מזבחי** - אם היה כהן ורוצה לעבוד עבודה, תקחנו למות. (טו) **ומכה אביו ואמו** - לפי שלמדנו על החובל בחבירו שהוא בתשלומין ולא במיתה, הוצרך לומר על החובל באביו שהוא במיתה. ואינו חייב אלא בהכאה שיש בה חבורה; **אביו ואמו** - או זה או זה; **מות יומת** - בחנק. (טז) **וגנב איש ומכרו** - למה נאמר, לפי שנאמר כי ימצא איש גונב נפש

מאחיו, אין לי אלא איש שגנב נפש, אשה או טומטום או אנדרוגינוס שגנבו מנין, תלמוד לומר וגונב איש ומכרו. ולפי שנאמר כאן וגונב איש, אין לי אלא גונב איש, גונב אשה מנין, תלמוד לומר וגונב נפש, לכך הוצרכו שניהם, מה שחסר זה גלה זה; **ונמצא בידו** - שראוהו עדים שגנבו ומכרו, ונמצא בידו כבר קודם מכירה; **מוות יומת** - בחנק. כל מיתה האמורה בתורה סתם, חנק היא. והפסיק הענין וכתב וגונב איש בין מכה אביו ואמו למקלל אביו ואמו, ונראה לי היינו פלוגתא, דמר סבר מקשינן הכאה לקללה, ומר סבר לא מקשינן. **(יז) ומקלל אביו ואמו** - למה נאמר, לפי שהוא אומר איש איש אשר יקלל את אביו, אין לי אלא איש שקלל את אביו, אשה שקללה את אביה מנין, תלמוד לומר ומקלל אביו ואמו, סתם, בין איש ובין אשה, אם כן למה נאמר איש אשר יקלל, להוציא את הקטן; **מוות יומת** - בסקילה. וכל מקום שנאמר דמיו בו, בסקילה, ובנין אב לכולם, באבן ירגמו אותם דמיהם בם, ובמקלל אביו ואמו נאמר דמיו בו. **(יח) וכי יריבון אנשים** - למה נאמר, לפי שנאמר עין תחת עין, לא למדנו אלא דמי איבריו, אבל שבת ורפוי לא למדנו, לכך נאמרה פרשה זו; **ונפל למשכב** - כתרגומו ויפל לבוטלן, לחולי שמבטלו ממלאכתו. **(יט) על משענתו** - על בוריו וכחו; **ונקה המכה** - וכי תעלה על דעתך שיהרג זה שלא הרג, אלא ללמדך כאן, שחובשים אותו עד שנראה אם יתרפא זה, וכן משמעו, כשקם זה והלך על משענתו, אז נקה המכה, אבל עד שלא יקום זה, לא נקה המכה; **רק שבתו** - בטול מלאכתו מחמת החולי, אם קטע ידו או רגלו, רואין בטול מלאכתו מחמת החולי, כאילו הוא שומר קשואין, שהרי אף לאחר החולי אינו ראוי למלאכת יד ורגל, והוא כבר נתן לו מחמת נזקו דמי ידו ורגלו, שנאמר יד תחת יד רגל תחת רגל; **ורפא ירפא** - כתרגומו, ישלם שכר הרופא. **[שני] (כ) וכי יכה איש את עבדו או את אמתו** - בעבד כנעני הכתוב מדבר, או אינו אלא בעברי, תלמוד לומר כי כספו הוא, מה כספו קנוי לו עולמית, אף עבד הקנוי לו עולמית, והרי היה בכלל מכה איש ומת, אלא בא הכתוב והוציאו מן הכלל, להיות נדון בדין יום או יומים, שאם לא מת תחת ידו ושהה מעת לעת פטור; **בשיבט** - כשיש בו כדי להמית הכתוב מדבר, או אינו אפילו אין בו כדי להמית, תלמוד לומר בישראל, ואם באבן יד אשר ימות בה **[או בכלי עץ יד אשר ימות בו. גירסת ר"א]** הכהו, והלא דברים קל וחומר, מה ישראל חמור אין חייב עליו אלא אם כן הכהו בדבר שיש בו כדי להמית, ועל אבר שהוא כדי למות בהכאה זו, עבד הקל לא כל שכן; **נקם ינקם** - מיתת סייף, וכן הוא אומר חרב נוקמת נקם ברי. **(כא) אך אם יום או יומים יעמוד לא יוקם** - אם על יום אחד הוא פטור על יומים לא כל שכן, אלא יום שהוא כיומים, ואיזה, זה מעת לעת; **לא יוקם כי כספו הוא** - הא אחר שהכהו, אף על פי ששהה מעת לעת קודם שמת, חייב. **(כב) וכי ינצו אנשים** - זה עם זה, ונתכוון להכות את חברו, והכה את האשה; **ונגפו** - אין נגיפה אלא לשון דחיפה והכאה, כמו פן תגוף באבן רגליך, ובטרם יתנגפו רגליכם, ולאבן נגף; **ולא יהיה אסון** - באשה; **ענוש יענוש** - לשלם דמי ולדות לבעל, שמין אותה כמה היתה ראויה להמכר בשוק, להעלות בדמיה בשביל הריונה; **ענוש יענוש** - יגבו ממון ממנו, כמו וענושו אותו מאה כסף; **כאשר ישית עליו וגו'** - כשיתבענו הבעל בבית דין להשית עליו עונש על כך; **ונתן** - המכה דמי ולדות; **בפללים** - על פי הדיינים. **[3] (כג) ואם אסון יהיה** - באשה; **ונתת נפש תחת נפש** - רבותינו חולקין בדבר, יש אומרים נפש ממש, ויש אומרים ממון אבל לא נפש ממש, שהמתכוין להרוג את זה והרג את זה פטור ממיתה, ומשלם לירשיו דמיו כמו שהיה נמכר בשוק. **(כד) עין תחת עין** - סימא עין חברו, נותן לו דמי עינו כמה שפחתו דמיו למכור בשוק, וכן כולם, ולא נטילת אבר ממש, כמו שדרשו רבותינו בפרק החובל. **(כה) מויה תחת מויה** - מכות אש. ועד עכשיו דבר בחבלה שיש בה פחת דמים, ועכשיו בשאין בה פחת דמים

אלא צער, כגון כוואו בשפוד על צפרניו, אומדים כמה אדם כיוצא בזה רוצה ליטול להיות מצטער כך; **פצע** - היא מכה המוציאה דם, שפצע את בשרו, נפר"דור בלע"ז, הכל לפי מה שהוא, אם יש בו פחת דמים נותן נזק, ואם נפל למשכב נותן שבת ורפוי ובשת וצער. ומקרא זה יתר הוא, ובהחובל דרשוהו רבותינו לחייב על הצער אפילו במקום נזק, שאף על פי שנותן לו דמי ידו, אין פוטרין אותו מן הצער, לומר, הואיל וקנה ידו, יש עליו לחתכה בכל מה שירצה, אלא אומרים יש לו לחתכה בסם שאינו מצטער כל כך, וזה חתכה בברזל וצער; **חבורה** - היא מכה שהדם נצרך בה ואינו יוצא, אלא שמאדים הבשר כנגדו, ולשון חבורה טק"א בלע"ז, כמו ונמר חברבורותיו, ותרגומו משקופי, לשון חבטה, בטדור"א בלע"ז, וכן שדופות קדים, שקיפן קידום, חבוטות ברוח. וכן על המשקוף, על שם שהדלת נוקש עליו. **(כו) את עין עבדו** - כנעני, אבל עברי אינו יוצא בשן ועין, כמו שאמרנו אצל לא תצא כצאת העבדים; **תחת עינו** - וכן בכ"ד ראשי אברים, אצבעות הידים והרגלים, ושתי אזנים, והחוטם, וראש הגויה שהוא גיד האמה. ולמה נאמר שן ועין, שאם נאמר עין ולא נאמר שן, הייתי אומר, מה עין שנברא עמו אף כל שנברא עמו, והרי שן לא נברא עמו. ואם נאמר שן ולא נאמר עין, הייתי אומר, אפילו שן תינוק שיש לה חליפין, לכך נאמר עין. **(כח) וכי יגח שור** - אחד שור ואחד כל בהמה וחיה ועוף, אלא שדבר הכתוב בהווה; **ולא יאכל את בשרו** - ממשמע שנאמר סקול יסקל השור, איני יודע שהוא נבלה, ונבלה אסורה באכילה, אלא מה תלמוד לומר ולא יאכל את בשרו, שאפילו שחטו לאחר שנגמר דינו אסור באכילה, בהנאה מנין, תלמוד לומר ובעל השור נקי, כאדם האומר לחברו יצא פלוני נקי מנכסיו ואין לו בהם הנאה של כלום, זהו מדרשו. ופשוטו כמשמעו, לפי שנאמר במועד, וגם בעליו יומת, הוצרך לומר בתם ובעל השור נקי. **(כט) מתמל שלשום** - הרי שלש נגיחות; **והועד בבעליו** - לשון התראה בעדים, כמו העד העיד בנו האיש; **והמית איש וגו'** - לפי שנאמר כי יגח, אין לי אלא שהמיתו בנגיחה, המיתו בנשיכה, דחיפה, ובעיטה, מניין, תלמוד לומר והמית; **וגם בעליו יומת** - בידי שמים, יכול בידי אדם, תלמוד לומר מות יומת המכה רוצח הוא, על רציחתו אתה הורגו, ואי אתה הורגו על רציחת שורו. **(ל) אם כופר יושית עליו** - אם זה אינו תלוי, והרי הוא כמו אם כסף תלוה, לשון אשר, זה משפטו, שישיתו עליו בית דין כופר; **ונתן פדיון נפשו** - דמי ניזק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר, דמי מזיק. **(לא) או בן יגח** - בן שהוא קטן; **או בת** - שהיא קטנה, לפי שנאמר והמית איש או אשה, יכול אינו חייב אלא על הגדולים, תלמוד לומר או בן יגח וגו', לחייב על הקטנים כגדולים. **(לב) אם עבד או אמה** - כנעניים; **שלשים שקלים יתן** - גזירת הכתוב הוא, בין שהוא שוה אלף זוז, בין שאינו שוה אלא דינר. והשקל משקלו ד' זהובים, שהם חצי אונקיא למשקל הישר של קלונ"א. **(לג) וכי יפתח איש בור** - שהיה מכוסה וגללה; **או כי יכרה** - למה נאמר, אם על הפתיחה חייב על הכרייה לא כל שכן, אלא להביא כורה אחר כורה שהוא חייב; **ולא יכסנו** - הא אם כסהו פטור, ובחופר ברשות הרבים דבר הכתוב; **שור או חמור** - הוא הדין לכל בהמה וחיה, שבכל מקום שנאמר שור וחמור, אנו למדין אותו שור משבת, שנאמר למען ינוח שורך וחמורך, מה להלן כל בהמה וחיה כשור, שהרי נאמר במקום אחר וכל בהמתך, אף כאן כל בהמה וחיה כשור, ולא נאמר שור וחמור אלא שור ולא אדם חמור ולא כלים. **(לד) בעל הבור** - בעל התקלה, אף על פי שאין הבור שלו, שעשאו ברשות הרבים, עשאו הכתוב בעליו להתחייב עליו בנזקיו; **כסף ישיב לבעליו** - ישיב, לרבות שוה כסף ואפילו סובין [והא דכתיב מיטב שדהו וכתב רש"י שהניקזין מן העידית, תירץ בגמ' בפרק קמא דבבא קמא רב הונא בריה דרב יהושע, דזהו אם בא לגבות קרקע, אבל מטלטלי כל מילי מיטב הוא, דאי לא מזדבן הכא מזדבן הכא]; **והמת יהיה לו** - לניזק, שמין

את הנבלה ונוטלה בדמים, ומשלם לו המזיק עליה תשלומי נזקו. **(לה) וכי יגוף** - ידחוף, בין בקרניו, בין בגופו, בין ברגליו, בין שנשכו בשיניו, כולן בכלל נגיפה הם, שאין נגיפה אלא לשון מכה; **שור איש** - שור של איש; **ומכרו את השור וגו'** - בשוים הכתוב מדבר, שור שוה מאתים שהמית שור שוה מאתים, בין שהנבלה שוה הרבה בין שהיא שוה מעט, כשנוטל זה חצי החי וחצי המת וזה חצי החי וחצי המת, נמצא כל אחד מפסיד חצי נזק שהזיקה המיתה, למדנו, שהתם משלם חצי נזק, שמן השוין אתה למד לשאינן שוין, כי דין התם לשלם חצי נזק לא פחות ולא יותר. או יכול אף בשאינן שוין בדמיהן כשהן חיים אמר הכתוב וחצו את שניהם, אם אמרת כן, פעמים שהמזיק משתכר הרבה, כשהנבלה שוה לימכר לעובד כוכבים הרבה יותר מדמי שור המזיק, ואי אפשר שיאמר הכתוב שיהא המזיק נשכר, או פעמים שהניזק נוטל הרבה יותר מדמי נזק שלם, שחצי דמי שור המזיק שוה יותר מכל דמי שור הניזק, ואם אמרת כן הרי תם חמור ממועד. על כרחך לא דבר הכתוב אלא בשוין, ולמדך שהתם משלם חצי נזק, ומן השוין תלמוד לשאינן שוין, שהמשתלם חצי נזקו, שמין לו את הנבלה, ומה שפחתו דמיו בשביל המיתה נוטל חצי הפחת והולך. ולמה אמר הכתוב בלשון הזה ולא אמר ישלם חציו, ללמד שאין התם משלם אלא מגופו, ואם נגח ומת אח"כ, אין הניזק נוטל אלא הנבלה, ואם אינה מגעת לחצי נזקו יפסיד. או שור שוה מנה שנגח שור שוה חמש מאות זוז, אינו נוטל אלא את השור, שלא נתחייב התם לחייב את בעליו לשלם מן העליה. **(לו) או נודע** - או לא היה תם, אלא נודע כי שור נגח הוא, היום ומתמול שלשום, הרי שלש נגיחות; **שלם ישלם שור** - נזק שלם; **והמת יהיה לו** - לניזק, ועליו ישלם המזיק עד שישתלם ניזק כל נזקו. **(לז) חמשה בקר וגו'** - אמר ר' יוחנן בן זכאי, חס המקום על כבודן של בריות, שור שהולך ברגליו, ולא נתבזה בו הגנב לנושא על כתפו, משלם חמשה, שה שנושא על כתפו, משלם ארבעה, הואיל ונתבזה בו. אמר רבי מאיר, בא וראה כמה גדולה כחה של מלאכה, שור שבטלו ממלאכתו, חמשה, שה שלא בטלו ממלאכתו, ארבעה; **תחת השור תחת השה** - שנאן הכתוב לומר, שאין מדת תשלומי ד' וה' נוהגת אלא בשור ושה בלבד.

שמות כב

[4] (א) אם במחתרת - כשהיה חותר את הבית; **אין לו דמים** - אין זו רציחה, הרי הוא כמת מעיקרו. כאן למדתך תורה, אם בא להרגך השכם להרגו, וזה להרגך בא, שהרי יודע הוא שאין אדם מעמיד עצמו ורואה שנוטלין ממנו בפניו ושותק, לפיכך, על מנת כן בא, שאם יעמוד בעל הממון כנגדו, יהרגנו. **(ב) אם זרחה השמש עליו** - אין זה אלא כמין משל, אם ברור לך הדבר שיש לו שלום עמך, כשמש הזה שהוא שלום בעולם, כך פשוט לך שאינו בא להרוג אפילו יעמוד בעל הממון כנגדו, כגון אב החותר לגנוב ממון הבן, בידוע שרחמי האב על הבן ואינו בא על עסקי נפשות; **דמים לו** - כחי הוא חשוב, ורציחה היא אם יהרגנו בעל הבית; **שלם ישלם** - הגנב ממון שגנב, ואינו חייב מיתה. ואונקלוס שתרגם אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי, לקח לו שטה אחרת, לומר שאם מצאוהו עדים קודם שבא בעל הבית, וכשבא בעל הבית נגדו התרו בו שלא יהרגו, דמים לו, חייב עליו אם הרגו, שמאחר שיש רואים לו, אין הגנב הזה בא על עסקי נפשות, ולא יהרוג את בעל הממון. **(ג) אם המצא תמצא בידו** - ברשותו, שלא טבח ולא מכר; **משור עד חמור** - כל דבר בכלל תשלומי כפל, בין שיש בו רוח חיים בין שאין בו רוח חיים, שהרי נאמר במקום אחר על שה על שלמה על כל אבדה וגו' ישלם שנים לרעהו; **חיים שנים ישלם** - ולא ישלם לו מתים, אלא חיים או דמי חיים. **[שלישי] (ד) כי יבער** - את בעירה - ובער - כולם לשון בהמה, כמו אנחנו ובעירנו; **כי יבער** - יולך בהמותיו בשדה

וכרם של חבריו, ויזיק אותו באחת משתי אלו, או בשלוח בעירה, או בביעור, ופירשו רבותינו, ושלח הוא נזקי מדרך כף רגל, ובער הוא נזקי השן האוכלת ומבערת; **בשדה אחר** - בשדה של איש אחר; **מיטב שדהו ישלם** - שמין את הנזק, ואם בא לשלם לו קרקע דמי נזק, ישלם לו ממיטב שדותיו, אם היה נזקו סלע, יתן לו שוה סלע מעידית שיש לו. למדך הכתוב, שהנזקין שמין להם בעידית. **(ה) כי תצא אש** - אפילו מעצמה; **ומצאה קוצים** - קרדו"נש בלע"ז; **ונאכל גדיש** - שליחכה בקוצים, עד שהגיעה לגדיש או לקמה המחוברת בקרקע; **או השדה** - שליחכה את נירו, וצריך לניר אותה פעם שניה; **שלם ישלם המבעיר** - אף על פי שהדליק בתוך שלו, והיא יצאה מעצמה על ידי קוצים שמצאה, חייב לשלם, לפי שלא שמר את גחלתו שלא תצא ותזיק. **(ו) וגנב מבית האיש** - לפי דבריו; **אם ימצא הגנב** - ישלם הגנב שנים לבעלים. **(ז) אם לא ימצא הגנב** - ובא השומר הזה שהוא בעל הבית; **ונקרב** - אל הדיינין, לדון עם זה, ולישבע לו שלא שלח ידו בשלו. **(ח) על כל דבר פשע** - שימצא שקרן בשבועתו, שיעידו עדים שהוא עצמו גנבו, וירשיעוהו אלהים על פי העדים; **ישלם שנים לרעהו** - למדך הכתוב, שהטוען בפקדון לומר גנב הימני, ונמצא שהוא עצמו גנבו, משלם תשלומי כפל, ואימתי, בזמן שנשבע ואחר כך באו עדים. שכך דרשו רבותינו, ונקרב בעל הבית אל האלהים, קריבה זו שבועה היא, אתה אומר לשבועה או אינו אלא לדין, שכיון שבא לדין וכפר לומר נגנבה, מיד יתחייב בכפל אם באו עדים שהוא בידו, נאמר כאן שליחות יד, ונאמר למטה שליחות יד שבועת ה' תהיה בין שניהם אם לא שלח ידו, מה להלן שבועה אף כאן שבועה; **אשר יאמר כי הוא זה** - לפי פשוטו, אשר יאמר העד כי הוא זה שנשבעת עליו הרי הוא אצלך, עד הדיינין יבא דבר שניהם ויחקרו את העדות, ואם כשרים הם וירשיעוהו לשומר זה, ישלם שנים, ואם ירשיעו את העדים שנמצאו זוממין, ישלמו הם שנים לשומר. ורבותינו ז"ל דרשו, כי הוא זה, ללמד שאין מחייבין אותו שבועה אלא אם כן הודה במקצת, לומר כך וכך אני חייב לך, והמותר נגנב ממני. **(ט) כי יתן איש אל רעהו חמור או שור** - פרשה ראשונה נאמרה בשומר חנם, לפיכך פטר בו את הגנבה, כמו שכתוב וגונב מבית האיש אם לא ימצא הגנב ונקרב בעל הבית, לשבועה, למדת שפוטט עצמו בשבועה זו, ופרשה זו אמורה בשומר שכר, לפיכך אינו פטור אם נגנבה, כמו שכתוב אם גנוב יגנב מעמו ישלם, אבל על האונס, כמו מת מעצמו, או נשבר, או נשבה בחזקה על ידי לסטים. ואין רואה. שיעיד בדבר. **(י) שבעת ה' תהיה** - ישבע שכן הוא כדבריו, והוא לא שלח בה יד להשתמש בה לעצמו, שאם שלח בה יד ואחר כך נאנסה, חייב באונסים; **ולקח בעליו** - השבועה; **ולא ישלם** - לו השומר כלום. **(יב) אם טרף יטרף** - על ידי חיה רעה; **יבארו עד** - יביא עדים שנטרפה באונס ופטור; **הטרפה לא ישלם** - אינו אומר טרפה לא ישלם, אלא הטרפה, יש טרפה שהוא משלם ויש טרפה שאינו משלם, טרפת חתול ושוועל ונמיה משלם, טרפת זאב ארי ודוב ונחש אינו משלם, ומי לחשך לדון כן, שהרי כתיב ומת או נשבר או נשבה, מה מיתה שאין יכול להציל, אף שבר ושביה שאין יכול להציל. **(יג) וכי ישאל** - בא ללמדך על השואל שחייב באונסין; **בעליו אין עמו** - אם בעליו של שור אינו עם השואל במלאכתו. **(יד) אם בעליו עמו** - בין שהוא באותה מלאכה בין שהוא במלאכה אחרת, היה עמו בשעת שאלה, אינו צריך להיות עמו בשעת שבורה ומתה; **אם שכיר הוא** - אם השור אינו שאול אלא שכור, בא בשכרו ליד השוכר הזה ולא בשאלה, ואין כל הנאה שלו, שהרי על ידי שכרו נשתמש, ואין לו משפט שואל להתחייב באונסין. ולא פירש מה דינו אם כשומר חנם או כשומר שכר, לפיכך נחלקו בו חכמי ישראל, שוכר כיצד משלם, רבי מאיר אומר כשומר חנם, רבי יהודה אומר כשומר שכר. **(טו) וכי יפתה** - מדבר על לבה עד ששומעת לו,

וכן תרגומו וארי ישדל. שדול בלשון ארמי כפתוי בלשון עברי; **מהר ימהרנה** - יפסוק לה מוהר כמשפט איש לאשתו, שכותב לה כתובה וישאנה. **(טו) כמהר הבתולות** - שהוא קצוב חמשים כסף אצל התופס את הבתולה ושוכב עמה באונס, שנאמר ונתן האיש השוכב עמה לאבי הנערה חמשים כסף. **[5] (יז) ממשפה לא תחיה** - אלא תומת בבית דין, ואחד זכרים ואחד נקבות, אלא שדבר הכתוב בהווה, שהנשים מצויות מכשפות. **(יח) כל שוכב עם בהמה מות יומת** - בסקילה, רובע כנרבעת, שכתוב בהן דמיהם בם. **(יט) לאלהים** - לעבודת גילולים. אילו היה נקוד לאלהים, היה צריך לפרש ולכתוב אחרים, עכשיו שאמר לאלהים, אין צריך לפרש אחרים, שכל למ"ד ובי"ת וה"א המשמשות בראש התיבה, אם נקודה בחטף, כגון למלך, למדבר, לעיר, צריך לפרש לאיזה מלך, לאיזה מדבר, לאיזה עיר, וכן למלכים, ולרגלים, בחיר"ק, צריך לפרש לאיזה, ואם אינו מפרש, כל מלכים במשמע, וכן לאלהים כל אלהים במשמע, אפילו קודש, אבל כשהיא נקודה פתח, כמו למלך, למדבר, לעיר, נודע באיזה מלך מדבר, וכן לעיר נודע באיזה עיר מדבר, וכן לאלהים לאותן שהזהרתם עליהם במקום אחר. כיוצא בו אין כמון באלהים, לפי שלא פירש, הוצרך לינקד פת"ח; **יחרם** - יומת. ולמה נאמר יחרם, והלא כבר נאמרה בו מיתה במקום אחר והוצאת את האיש ההוא או את האשה ההיא וגו', אלא לפי שלא פירש על איזו עבודה חייב מיתה, שלא תאמר כל עבודות במיתה, בא ופירש לך כאן זובח לאלהים יחרם, לומר לך, מה זביחה עבודה הנעשית בפנים לשמים, אף אני מרבה המקטיר והמנסך שהם עבודות בפנים, וחייבין עליהם לכל עבודת אלילים, בין שדרכה לעבדה בכך בין שאין דרכה לעבדה בכך, אבל שאר עבודות, כגון המכבד והמרבץ והמגפץ והמנשק, אינו במיתה אלא באזהרה. **(כ) וגר לא תונה** - אונאת דברים, קונטרליאר"ר בלע"ז, כמו והאכלתי את מוניך את בשרם; **ולא תלחצנו** - בגזילת ממון; **כי גרים הייתם** - אם הוניתו, אף הוא יכול להונותך, ולומר לך אף אתה מגרים באת, מום שבך אל תאמר לחברך. כל לשון גר, אדם שלא נולד באותה מדינה, אלא בא ממדינה אחרת לגור שם. **(כא) כל אלמנה ויתום לא תענון** - הוא הדין לכל אדם, אלא שדבר הכתוב בהווה, לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם. **(כב) אם ענה תענה אתו** - הרי זה מקרא קצר, גזם ולא פירש ענשו, כמו לכן כל הורג קין, גזם ולא פירש ענשו, אף כאן אם ענה תענה אותו, לשון גזום, כלומר סופך ליטול את שלך, למה, כי אם צעק יצעק אלי וגו'. **(כג) והיו נשיכם אלמנות** - ממשמע שנאמר והרגתי אתכם, איני יודע שנשיכם אלמנות ובניכם יתומים, אלא הרי זו קללה אחרת, שיהיו הנשים צרות כאלמנות חיות, שלא יהיו עדים למיתת בעליהן ותהיינה אסורות להנשא, והבנים יהיו יתומים, שלא יניחום בית דין לירד לנכסי אביהם, לפי שאין יודעים אם מתו אם נשבו. **(כד) אם כסף תלוה את עמי** - רבי ישמעאל אומר, כל אם ואם שבתורה רשות, חוץ מג', וזה אחד מהן; **את עמי** - עמי ונכרי, עמי קודם. עני ועשיר, עני קודם. עני עירך ועניי עיר אחרת, עניי עירך קודמין. וזה משמעו, אם כסף תלוה, את עמי תלוהו קודם לעובד גילולים, ולאיזה מעמי, את העני, ולאיזה עני, לאותו שעמך **[ד"א את העני, שלא תנהוג בו מנהג בזיון בהלואה שהוא עמי. את העני עמך, הוי מסתכל בעצמך כאילו אתה עני];** **לא תהיה לו מנשה** - לא תתבענו בחזקה, אם אתה יודע שאין לו, אל תהי דומה עליו כאילו הלוינו, אלא כאילו לא הלוינו, כלומר, לא תכלימהו; **נשך** - רבית, שהוא כנשיכת נחש, שנחש נושך חבורה קטנה ברגלו ואינו מרגיש, ופתאום הוא מבצבץ ונופח עד קדקדו, כך רבית, אינו מרגיש ואינו ניכר עד שהרבית עולה ומחסרו ממון הרבה. **(כה) אם חבול תחבל** - כל לשון חבלה אינו משכון בשעת הלואה, אלא שממשכנין את הלואה כשמגיע הזמן ואינו פורע **[חבול תחבול כפל לך בחבלה עד כמה פעמים, אמר הקב"ה, כמה אתה חייב לי, והרי נפשך עולה אצלי כל אמש ואמש ונותנת**

דין וחשבון ומתחייבת לפני, ואני מחזירה לך, אף אתה טול והשב טול והשב; **עד בא השמש תשיבנו לו** - כל היום תשיבנו לו עד בא השמש, וכבוא השמש תחזור ותטלנו עד שיבא בקר של מחר, ובכסות יום הכתוב מדבר שאין צריך לה בלילה. **(כו) כי הוא כסותה** - זו טלית; **שמלתו** - זו חלוק; **במה ישכב** - לרבות את המצע. **[רביעי] (כז) אלהים לא תקלל** - הרי זו אזהרה לברכת השם, ואזהרה לקללת דיין. **(כח) מלאאתך** - חובה המוטלת עליך כשתתמלא תבואתך להתבשל, והם בכורים; **ודמעך** - התרומה, ואיני יודע מהו לשון דמע; **לא תאחר** - לא תשנה סדר הפרשתן, לאחר את המוקדם ולהקדים את המאוחר, שלא יקדים תרומה לבכורים, ומעשר לתרומה; **בכור בניך תתן לי** - לפדותו בחמש סלעים מן הכהן, והלא כבר צוה עליו במקום אחר, אלא כדי לסמוך לו כן תעשה לשורך, מה בכור אדם לאחר ל' יום פודהו, שנאמר ופדיוויו מבן חדש תפדה, אף בכור בהמה דקה מטפל בו ל' יום, ואחר כך נותנו לכהן. **(כט) שבעת ימים יהיה עם אמו** - זו אזהרה לכהן, שאם בא למהר את קרבנו, לא ימהר קודם שמונה, לפי שהוא מחוסר זמן; **ביום השמיני תתנו לי** - יכול יהא חובה לבו ביום, נאמר כאן שמיני ונאמר להלן ומיום השמיני והלאה ירצה, מה שמיני האמור להלן להכשיר משמיני ולהלן, אף שמיני האמור כאן להכשיר משמיני ולהלן, וכן משמעו, וביום השמיני אתה רשאי ליתנו לי. **(ל) ואנשי קודש תהיון לי** - אם אתם קדושים ופרושים משקוצי נבלות וטרפות, הרי אתם שלי, ואם לאו אינכם שלי; **ובשר בשדה טרפה** - אף בבית כן, אלא שדבר הכתוב בהווה, מקום שדרך בהמות ליטרף, וכן כי בשדה מצאה, וכן אשר לא יהיה טהור מקרה לילה, הוא הדין למקרה יום, אלא שדבר הכתוב בהווה **[ואונקלוס תרגם]** ובשר דתליש מן חיוא חיתא, בשר שנתלש על ידי טרפת זאב או ארי **[או]** מן חיה כשרה או מבהמה כשרה בחייה; **לכלב תשליכון אתו** - אף הוא כו' או אינו אלא כלב כמשמעו בנבלה או מכור לנכרי קל וחומר לטרפה שמותרת בכל הנאות א"כ מה תלוד לומר לכלב למדך הכתוב שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה, שנאמר ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו, אמר הקב"ה תנו לו שכרו.

שמות כג

(א) לא תשא שמע שוא - כתרגומו לא תקבל שמע דשקר, אזהרה למקבל לשון הרע, ולדיין שלא ישמע דברי בעל דין עד שיבא בעל דין חבירו; **אל תשת ידך עם רשע** - הטוען את חבירו תביעת שקר, שהבטיחהו להיות לו עד חמס. **[6] (ב) לא תהיה אחרי רבים לרעות** - יש במקרא זה מדרשי חכמי ישראל, אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אופניו. מכאן דרשו שאין מטין לחובה בהכרעת דיין אחד, וסוף המקרא דרשו, אחרי רבים להטות, שאם יש שנים מחייבין יותר על המזכין, הטה הדין על פיהם לחובה, ובדיני נפשות הכתוב מדבר. ואמצע המקרא דרשו, ולא תענה על ריב, על רב, שאין חולקין על מופלא שבבית דין, לפיכך מתחילין בדיני נפשות מן הצד, לקטנים שבהן שואלין תחלה שיאמרו את דעתם. ולפי דברי רבותינו כך פתרון המקרא. **לא תהיה אחרי רבים לרעות** - לחייב מיתה בשביל דיין אחד שירבו מחייבין על המזכין. **ולא תענה על רב** - לנטות מדבריו, ולפי שהוא חסר יו"ד דרשו בו כן. **אחרי רבים להטות** - ויש רבים שאתה נוטה אחריהם, ואימתי, בזמן שהן שנים המכריעין במחייבין יותר מן המזכין. וממשמע שנאמר לא תהיה אחרי רבים לרעות, שומע אני אבל היה עמהם לטובה, מכאן אמרו דיני נפשות מטין על פי אחד לזכות ועל פי שנים לחובה. ואונקלוס תרגם לא תתמנע מלאלפא מה דבעינך על דינא, ולשון העברי לפי התרגום כך הוא נדרש, לא תענה על ריב לנטות, אם ישאלך דבר למשפט, לא תענה לנטות לצד אחד ולסלק עצמך מן הריב, אלא הוי דן אותו לאמיתו. ואני אומר לישבו על אופניו כפשוטו וכך פתרונו. **לא תהיה אחרי רבים לרעות** - אם ראית

רשעים מטין משפט, לא תאמר הואיל ורבים הם הנני נוטה אחריהם. **ולא תענה על ריב לנטות וגו'** - ואם ישאלך הנדון על אותו המשפט, אל תעננו על הריב דבר הנוטה אחרי אותן רבים להטות את המשפט מאמיתו, אלא אמור את המשפט כאשר הוא, וקולר יהא תלוי בצואר הרבים. (ג) **לא תהדר** - לא תחלוק לו כבוד לזכותו בדין ולומר, דל הוא אזכנו ואכבדנו. (ה) **כי תראה חמור שונאך וגו'** - הרי כי משמש בלשון דלמא, שהוא מד' לשונות של שמושי כ', וכה פתרונו, שמא תראה חמורו רובץ תחת משאו; **וחדלת מעזוב לו** - בתמיה; **עזב תעזב עמו** - עזיבה זו לשון עזרה, וכן עצור ועזוב, וכן ויעזבו את ירושלים עד החומה, מלאוה עפר לעזוב ולסייע את חוזה החומה. כיוצא בו, כי תאמר בלבבך רבים הגוים האלה ממני וגו', שמא תאמר כן, בתמיה, לא תירא מהם. ומדרשו כך דרשו רבותינו, כי תראה וחדלת, פעמים שאתה חודל ופעמים שאתה עוזר, הא כיצד, זקן ואינו לפי כבודו, וחדלת, או בהמת עובד כוכבים ומשאו של ישראל, וחדלת; **עזב תעזב עמו** - לפרק המשא, מלמשקל ליה, מליטול משאוי ממנו. **[חמישי] (ו) אבינך** - לשון אובה, שהוא מדולדל ותאב לכל טובה. (ז) **ונקי וצדיק אל תהרג** - מנין ליוצא מבית דין חייב, ואמר אחד יש לי ללמד עליו זכות, שמחזירין אותו, תלמוד לומר ונקי אל תהרוג, ואף על פי שאינו צדיק, שלא נצטדק בבית דין, מכל מקום נקי הוא מדין מיתה, שהרי יש לך לזכותו. ומנין ליוצא מבית דין זכאי, ואמר אחד יש לי ללמד עליו חובה שאין מחזירין אותו לבית דין, תלמוד לומר וצדיק אל תהרג, וזה צדיק הוא, שנצטדק בבית דין; **כי לא אצדיק רשע** - אין עליך להחזירו, כי אני לא אצדיקנו בדינו אם יצא מידך זכאי, יש לי שלוחים הרבה להמיתו במיתה שנתחייב בה. (ח) **ושחד לא תקח** - אפילו לשפוט אמת, וכל שכן כדי להטות את הדין, שהרי כדי להטות את הדין נאמר כבר לא תטה משפט; **יעזר פקחים** - ואפילו חכם בתורה ונוטל שוחד, סוף שתטרף דעתו עליו, וישתכח תלמודו, ויכה מאור עיניו; **ויסלף** - כתרגומו ומקלקל; **דברי צדיקים** - דברים המצודקים, משפטי אמת, וכן תרגומו פתגמין תריצין, ישרים. (ט) **וגר לא תלהץ** - בהרבה מקומות הזהירה תורה על הגר, מפני שסורו רע; **את נפש הגר** - כמה קשה לו כשלוחצים אותו. (י) **ואספת את תבואתה** - לשון הכנסה לבית, כמו ואספתו אל תוך ביתך. (יא) **תשמטנה** - מעבודה; **ונטשתה** - מאכילה אחר זמן הביעור. דבר אחר תשמטנה, מעבודה גמורה, כגון חרישה וזריעה. ונטשתה, מלזבל ומלקשקש; **ויתרם תאכל הית השדה** - להקיש מאכל אביון למאכל חיה, מה חיה אוכלת בלא מעשר, אף אביונים אוכלים בלא מעשר, מכאן אמרו אין מעשר בשביעית; **כן תעשה לכרמך** - ותחלת המקרא מדבר בשדה הלבן, כמו שאמר למעלה הימנו תזרע את ארצך. (יב) **וביום השביעי תשבת** - אף בשנה השביעית לא תעקר שבת בראשית ממקומה, שלא תאמר, הואיל וכל השנה קרויה שבת, לא תנהג בה שבת בראשית; **למען ינוח שורך וחמורך** - תן לו נייח, להתיר שיהא תולש ואוכל עשבים מן הקרקע, או אינו אלא יחבשנו בתוך הבית, אמרת, אין זה נייח אלא צער; **בן אמתך** - בעבד הערל הכתוב מדבר; **והגר** - זה גר תושב. (יג) **ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו** - לעשות כל מצות עשה באזהרה, שכל שמירה שבתורה אזהרה היא במקום לאו; **לא תזכירו** - שלא יאמר לו, שמוור לי בצד עבודת אלילים פלונית, או תעמוד עמי ביום עבודת אלילים פלונית. דבר אחר ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו ושם אלהים אחרים לא תזכירו, ללמדך, ששקולה עבודת אלילים כנגד כל המצות כולם, והנזהר בה כשומר את כולן; **לא ישמע** - מן הנכרי; **על פיך** - שלא תעשה שותפות עם עובדי כוכבים, וישבע לך בעבודת אלילים שלו, נמצאת שאתה גורם שיזכיר על ידך. (יד) **רגלים** - פעמים, וכן כי הכיתני זה שלש רגלים. (טו) **חדש האביב** - שהתבואה מתמלאת בו באביב. אביב לשון אב,

בכור וראשון לבשל פירות; **ולא יראו פני ריקם** - כשתבאו לראות פני ברגלים, הביאו לי עולות. **(טז) וחג הקציר** - הוא חג שבועות; **בכורי מעשיך** - שהוא זמן הבאת בכורים, ששתי הלחם הבאין בעצרת, היו מתירין החדש למנחות ולהביא בכורים למקדש, שנאמר וביום הבכורים וגו'; **וחג האסיף** - הוא חג הסוכות; **באסף את מעשיך** - שכל ימות החמה התבואה מתייבשת בשדות, ובחג אוספים אותה אל הבית מפני הגשמים. **(יז) שלש פעמים וגו'** - לפי שהענין מדבר בשביעית, הוצרך לומר שלא יתעקרו שלש רגלים ממקומן; **כל זמורך** - הזכרים שבך. **(יח) לא תזבח על חמץ וגו'** - לא תשחט את הפסח ב"ד בניסן עד שתבער החמץ; **ולא ילין חלב חגי וגו'** - חוץ למזבח; **עד בקר** - יכול אף על המערכה יפסל בלינה, תלמוד לומר על מוקדה על המזבח כל הלילה; **ולא ילין** - אין לינה אלא בעמוד השחר, שנאמר עד בקר, אבל כל הלילה יכול להעלותו מן הרצפה למזבח. **(יט) ראשית בכורי אדמתך** - אף השביעית חייבת בבכורים, לכך נאמר אף כאן בכורי אדמתך. כיצד, אדם נכנס לתוך שדהו, רואה תאנה שבכרה, כורך עליה גמי לסימן ומקדישה. ואין בכורים אלא משבעת המינין האמורין במקרא ארץ חטה ושעורה וגו'; **לא תבשל גדי** - אף עגל וכבש בכלל גדי, שאין גדי אלא לשון ולד רך, ממה שאתה מוצא בכמה מקומות בתורה שכתוב גדי והוצרך לפרש אחריו עזים, כגון אנכי אשלח גדי עזים, את גדי העזים, שני גדיי עזים. ללמדך שכל מקום שנאמר גדי סתם, אף עגל וכבש במשמע. ובג' מקומות נכתב בתורה, אחד לאיסור אכילה, ואחד לאיסור הנאה, ואחד לאיסור בשול. **[7] [שישי] (כ) הנה אנכי שולח מלאך** - כאן נתבשרו שעתידין לחטוא ושכינה אומרת להם כי לא אעלה בקרבך; **אשר הכננתי** - אשר זמנתי לתת לכם, זהו פשוטו. ומדרשו, אל המקום אשר הכיננתי כבר, מקומי ניכר כנגדו, וזה אחד מן המקראות שאומרים שבית המקדש של מעלה, מכון כנגד בית המקדש של מטה. **(כא) אל תמר בו** - לשון המראה, כמו אשר ימרה את פך; **כי לא ישא לפשעכם** - אינו מלומד בכך, שהוא מן הכת שאין חוטאין, ועוד, שהוא שליח, ואינו עושה אלא שליחותו; **כי שמי בקרבני** - מחובר לראש המקרא, השמר מפניו כי שמי משותף בו. ורבותינו אמרו, זה מטטרו"ן, ששמו כשם רבו, מטטרו"ן בגימטריא שדי. **(כב) וצירתי** - כתרגומו ואעיק. **(כד) הרס תהרסם** - לאותם אלהות; **מצבותיהם** - אבנים שהם מציבין להשתחוות להם. **[שביעי] (כו) לא תהיה משכלה** - אם תעשה רצוני; **משכלה** - מפלת נפלים או קוברת את בניה, קרויה משכלה. **(כז) והמוזתי** - כמו והממת, ותרגומו ואשגש. וכן כל תיבה שפועל שלה בכפל אות אחרונה, כשתהפוך לדבר בלשון פעלתי, יש מקומות שנוטל אות הכפולה ומדגיש את האות ונוקדו במלאפ"ו, כגון והמוזתי, מגזרת והמם גלגל עגלתו. וסבותי, מגזרת וסבב בית אל. דלותי, מגזרת דללו וחרבו. על כפים חקותיך, מגזרת חקקי לב. את מי רצותי, מגזרת רצץ עזב דלים. והמתרגם והמוזתי, ואקטל, טועה הוא, שאלו מגזרת מיתה היתה, אין ה"א שלה בפת"ח, ולא מ"ם שלה מודגשת, ולא נקודה מלאפ"ו. אלא והמתי **[בצירי]** כגון והמתה את העם הזה, והתי"ו מודגשת לפי שתבא במקום ב' תוי"ן, האחת נשרשת לפי שאין מיתה בלא תי"ו, והאחרת משמשת כמו אמרתי, חטאתי, עשיתי. וכן ונתתי, התי"ו מודגשת, שהיא באה במקום שתיים, לפי שהיה צריך שלשה תוי"ן, שתיים ליסוד כמו ביום תת ה', מתת אלהים היא, והשלישית לשמוש; **עזרף** - שינוסו מלפניך ויהפכו לך ערפם. **(כח) הצרעה** - מין שרץ העוף, והיתה מכה אותם בעיניהם, ומטילה בהם ארס והם מתים. והצרעה לא עברה את הירדן; **והחתי והכנעני** - הם ארץ סיחון ועוג, לפיכך מכל ז' אומות לא מנה כאן אלא אלו. וחוי, אף על פי שהוא מעבר הירדן והלאה, שנו רבותינו במסכת סוטה, על שפת הירדן עמדה וזרקה בהם מרה. **(כט) שממה** - ריקנית מבני

אדם, לפי שאתם מעט ואין בכם כדי למלאות אותה; **ורבה עליך** - ותרבה עליך. **(ל) עד אשר תפרה** - תרבה, לשון פרי, כמו פרו ורבו. **(לא) ושתי** - לשון השתה, והתי"ו מודגשת מפני שבאה תחת שתיים, שאין שיתנה בלא תי"ו, והאחת לשמוש; **עד הנהר** - פרת; **וגרשתמו** - ותגרשם. **(לב) כי תעבד וגו'** - הרי אלו כי משמשין במקום אשר, וכן בכמה מקומות, וזהו לשון אי, שהוא אחד מד' לשונות שהכי משמש, וגם מצינו בהרבה מקומות אם משמש בלשון אשר, כמו ואם תקריב מנחת בכורים, שהיא חובה.

שמות כד

(א) ואל משה אמר - פרשה זו נאמרה קודם עשרת הדברות, ובד' בסיון נאמרה לו עלה. **(ב) ונגש משה לבדו** - אל הערפל. **(ג) ויבא משה ויספר לעם** - בו ביום; **את כל דברי ה'** - מצות, פרישה, והגבלה; **וזאת כל המשפטים** - ז' מצות שנצטוו בני נח, ושבט, וכבוד אב ואם, ופרה אדומה, ודינין, שניתנו להם במרה. **(ד) ויכתוב משה** - מבראשית ועד מתן תורה, וכתב מצות שנצטוו במרה; **וישכם בבקר** - בחמשה בסיון. **(ה) את נערי** - הבכורות. **(ו) ויקח משה חצי הדם** - מי חלקו, מלאך בא וחלקו; **באגנות** - שתי אגנות, אחד לחצי דם עולה, ואחד לחצי דם שלמים, להזות אותם על העם. ומכאן למדו רבותינו, שנכנסו אבותינו לברית במילה וטבילה והזאת דמים, שאין הזאה בלא טבילה. **(ז) ספר הברית** - מבראשית ועד מתן תורה, ומצות שנצטוו במרה. **(ח) ויזרוק** - ענין הזאה, ותרגומו וזרק על מדבחא לכפרא על עמא. **(י) ויראו את אלהי ישראל** - נסתכלו והציצו ונתחייבו מיתה, אלא שלא רצה הקב"ה לערבב שמחת התורה, והמתין לנדב ואביהוא עד יום חנוכת המשכן, ולזקנים עד ויהי העם כמתאוננים וגו' ותבער במ אש ה' ותאכל בקצה המחנה, בקצינים שבמחנה; **כמעשה לבנת הספיר** - היא היתה לפניו בשעת השעבוד, לזכור צרתן של ישראל שהיו משועבדים במעשה לבנים; **וכעצם השמים לטהר** - משנגאלו היה אור וחדוה לפניו; **וכעצם** - כתרגומו לשון מראה; **לטהר** - לשון ברור וצלול. **(יא) ואל אצילי** - הם נדב ואביהוא והזקנים; **לא שלח ידו** - מכלל שהיו ראויים להשתלח בהם יד; **ויחזו את האלהים** - היו מסתכלין בו בלב גס, מתוך אכילה ושתייה, כך מדרש תנחומא. ואונקלוס לא תרגם כן, אצילי, לשון גדולים, כמו ומאציליה קראתיך, ויאצל מן הרוח, שש אמות אצילה. **(יב) ויאמר ה' אל משה** - לאחר מתן תורה; **עלה אלי ההרה והיה שם** - מ' יום; **את לחת האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להורותם** - כל שש מאות ושלוש עשרה מצות בכלל עשרת הדברות הן. ורבינו סעדיה פירש באזהרות שיסד, לכל דבור ודבור מצות התלויות בו. **(יג) ויקם משה ויהושע משרתו** - לא ידעתי מה טיבו של יהושע כאן, ואומר אני שהיה התלמיד מלווה לרב עד מקום הגבלת תחומי ההר, שאינו רשאי לילך משם והלאה, ומשם ויעל משה לבדו אל הר האלהים, ויהושע נטה שם אהלו ונתעכב שם כל מ' יום, שכן מצינו כשירד משה, וישמע יהושע את קול העם ברעה, למדנו שלא היה יהושע עמהם. **(יד) ואל הזקנים אמר** - בצאתו מן המחנה; **שבו לנו בזה** - והתעכבו כאן עם שאר העם במחנה, להיות נכונים לשפוט לכל איש ריבו; **חור** - בנה של מרים היה, ואביו כלב בן יפנה, שנאמר ויקח לו כלב את אפרת ותלד לו את חור, אפרת זו מרים, כדאיתא בסוטה; **מי בעל דברים** - מי שיש לו דין. **(טו) ויכסהו הענן** - רבותינו חולקים בדבר, יש מהם אומרים אלו ששה ימים שמראש חדש [עד עצרת יום מתן תורה. רש"י ישן]; **ויכסהו הענן** - להר; **ויקרא אל משה ביום השביעי** - לומר עשרת הדברות, ומשה וכל בני ישראל עומדים, אלא שחלק הכתוב כבוד למשה. ויש אומרים, ויכסהו הענן למשה ו' ימים, לאחר עשרת הדברות, והם היו בתחלת מ' יום שעלה משה לקבל הלוחות, ולמדך שכל הנכנס למחנה שכינה

טעון פרישה ששה ימים. **(יח) בתוך הענן** - ענן זה כמין עשן הוא, ועשה לו הקב"ה למשה שביל [נ"א חופה] בתוכו.

פרשת תרומה

שמות כה

(ב) ויקחו לי תרומה - לי, לשמי; **תרומה** - הפרשה, יפרישו לי מממונם נדבה; **ידבנו לבו** - לשון נדבה, והוא לשון רצון טוב, פיישנ"ט בלע"ז; **תקחו את תרומתי** - אמרו רבותינו, ג' תרומות אמורות כאן, אחת תרומת בקע לגלגלת שנעשו מהם האדנים, כמו שמפורש באלה פקודי, ואחת תרומת המזבח בקע לגלגלת, לקופות, לקנות מהן קרבנות צבור, ואחת תרומת המשכן, נדבת כל אחד ואחד שהתנדבו. י"ג דברים האמורים בענין, כולם הוצרכו למלאכת המשכן או לבגדי כהונה כשתדקדק בהם. **(ג) זהב וכסף ונחשת וגו'** - כלם באו בנדבה איש איש מה שנדבו לבו, חוץ מן הכסף שבא בשוה, מחצית השקל לכל אחד. ולא מצינו בכל מלאכת המשכן שהוצרך שם כסף יותר, שנאמר וכסף פקודי העדה וגו' בקע לגלגלת וגו', ושאר הכסף הבא שם בנדבה, עשאוה לכלי שרת. **(ד) ותכלת** - צמר צבוע בדם חלזון, וצבעו ירוק; **וארגמן** - צמר צבוע ממין צבע ששמו ארגמן; **ושש** - הוא פשתן; **ועזים** - נוצה של עזים, לכך תרגם אונקלוס ומעזי, הבא מן העזים, ולא עזים עצמן, שתרגום של עזים עזיא. **(ה) מאדמים** - צבועות היו אדום לאחר עבודן; **תחשים** - מין חיה, ולא היתה אלא לשעה, והרבה גוונים היו לה, לכך מתרגם ססגונא, ששש ומתפאר בגוונין שלו; **ועצי שטים** - ומאין היו להם במדבר, פירש רבי תנחומא, יעקב אבינו צפה ברוח הקדש שעתידין ישראל לבנות משכן במדבר, והביא ארזים למצרים ונטעם, וצוה לבניו ליטלם עמהם כשיצאו ממצרים. **(ו) שמן למאור** - שמן זית זך להעלות נר תמיד; **בשמים לשמן המשהה** - שנעשה למשוך כלי המשכן והמשכן לקדשו, והוצרכו לו בשמים, כמו שמפורש בכי תשא; **ולקטורת הסמים** - שהיו מקטירין בכל ערב ובקר, כמו שמפורש בואתה תצוה. ולשון קטרת, העלאת קיטור ותמרות עשן. **(ז) אבני שהם** - שתים הוצרכו שם, לצורך האפוד האמור בואתה תצוה; **מלאים** - על שם שעושין להם בזהב מושב כמין גומא, ונותנין האבן שם למלאות הגומא, קרויים אבני מלואים, ומקום המושב קרוי משבצות; **לאפוד ולחושן** - אבני שהם לאפוד ואבני המלואים לחשן. וחשן ואפוד מפורשים בואתה תצוה, והם מיני תכשיט. **(ח) ועשו לי מקדש** - ועשו לשמי בית קדושה. **(ט) ככל אשר אני מראה אותך** - כאן, את תבנית המשכן. המקרא הזה מחובר למקרא שלמעלה הימנו, ועשו לי מקדש ככל אשר אני מראה אותך; **וכן תעשו** - לדורות, אם יאבד אחד מן הכלים או כשתעשו לי כלי בית עולמים, כגון שולחנות ומנורות וכיורות ומכונות שעשה שלמה, כתבנית אלו תעשו אותם. ואם לא היה המקרא מחובר למקרא שלמעלה הימנו, לא היה לו לכתוב וכן תעשו, אלא כן תעשו, והיה מדבר על עשיית אהל מועד וכליו. **(י) ועשו ארון** - כמין ארונות שעושים בלא רגלים, עשויים כמין ארגז שקורין אישקרי"ן, יושב על שוליו. **(יא) מבית ומחוץ תצפנו** - שלשה ארונות עשה בצלאל, ב' של זהב וא' של עץ, וד' כתלים ושולים לכל אחד, ופתוחים מלמעלה, נתן של עץ בתוך של זהב, ושל זהב בתוך של עץ, וחפה שפתו העליונה בזהב, נמצא מצופה מבית ומחוץ; **זר זהב** - כמין כתר מוקף לו סביב, למעלה משפתו, שעשה הארון החיצון גבוה מן הפנימי, עד שעלה למול עובי הכפורת ולמעלה הימנו משהו, וכשהכפורת שוכב על עובי הכתלים, עולה הזר למעלה מכל עובי

הכפורת כל שהוא, והוא סימן לכתר תורה. **(יב) ויצקת** - לשון התכה כתרגומו; **פעמותיו** - כתרגומו זויתיה. ובזויות העליונות סמוך לכפורת היו נתונים, שתיים מכאן ושתיים מכאן לרחבו של ארון, והבדים נתונים בהם, וארכו של ארון מפסיק בין הבדים אמתים וחצי בין בד לבד, שיהיו שני בני אדם הנושאים את הארון מהלכין ביניהם, וכן מפורש במנחות בפרק שתי הלחם; **ושתי טבעות על צלעו האחת** - הן הן ד' טבעות שבתחלת המקרא, ופירש לך היכן היו, והיו"ו זו יתירה היא, ופתרונו כמו שתי טבעות, ויש לך לישבה כן, ושתי מן הטבעות האלו על צלעו האחת; **צלעו** - צדו. **(יג) בדי** - מוטות. **(טו) לא יסורו ממנו** - לעולם. **(טז) ונתת אל הארץ** - כמו בארון; **העדת** - התורה, שהיא לעדות ביני וביניכם שצוית אתכם מצות הכתובות בה. **[שני]** **(יז) כפורת** - כסוי על הארון, שהיה פתוח מלמעלה, ומניחו עליו כמין דף; **אמתים וחצי ארכה** - כארכו של ארון, ורחבה כרחבו של ארון, ומונחת על עובי הכתלים ארבעתם, ואף על פי שלא נתן שיעור לעוביה, פירשו רבותינו שהיה עוביה טפח. **(יח) כרבים** - דמות פרצוף תינוק להם; **מקשה תעשה** - שלא תעשה בפני עצמם ותחברם בראשי הכפורת לאחר עשייתם, כמעשה צורפים שקורין שולדירי"ץ, אלא הטיל זהב הרבה בתחלת עשיית הכפורת, והכה בפטיש ובקורנס באמצע, וראשין בולטין למעלה, וצייד הכרובים בבליטת קצותיו; **מקשה** - בטד"ץ בלע"ז, כמו דא לדא נקשן; **קצות הכפורת** - ראשי הכפורת. **(יט) ועשה כרוב אחד מקצה** - שלא תאמר שנים כרובים לכל קצה וקצה, לכך הוצרך לפרש כרוב אחד מקצה מזה; **מן הכפורת** - עצמה תעשה את הכרובים, זהו פירושו של מקשה תעשה אותם, שלא תעשה בפני עצמם ותחברם לכפורת. **[2] (כ) פורשי כנפים** - שלא תעשה כנפיהם שוכבים, אלא פרושים וגבוהים למעלה אצל ראשיהם, שיהא י' טפחים בחלל שבין הכנפים לכפורת, כדאינתא בסוכה. **(כא) ואל הארון תתן את העדת** - לא ידעתי למה נכפל, שהרי כבר נאמר ונתת אל הארון את העדות, ויש לומר, שבא ללמד שבעודו ארון לבדו בלא כפורת, יתן תחלה העדות לתוכו, ואחר כך יתן את הכפורת עליו, וכן מצינו כשהקים את המשכן, נאמר ויתן את העדות אל הארון, ואחר כך ויתן את הכפורת על הארון מלמעלה. **(כב) ונועדתי** - כשאקבע מועד לך לדבר עמך, אותו מקום אקבע למועד, שאבא שם לדבר אליך; **ודברתי אתך מעל הכפורת** - ובמקום אחר הוא אומר, וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר, זה המשכן מחוץ לפרכת, נמצאו שני כתובים מכישים זה את זה, בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם, ובבא משה אל אהל מועד וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת וגו', משה היה נכנס למשכן, וכיון שבא בתוך הפתח, קול יורד מן השמים לבין הכרובים, ומשם יוצא ונשמע למשה באהל מועד; **ואת כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל** - הרי וי"ו זו יתירה וטפלה, וכמוהו הרבה במקרא, וכה תפתר, ואת אשר אדבר עמך שם את כל אשר אצוה אותך, אל בני ישראל הוא. **(כג) קומתו** - גובה רגליו עם עובי השלחן. **(כד) זר זהב** - סימן לכתר מלכות, שהשלחן שם עושר וגדולה, כמו שאומרים שלחן מלכים. **(כה) מסגרת** - כתרגומו גדנפא, ונחלקו חכמי ישראל בדבר, יש אומרים למעלה היתה סביב לשולחן, כמו לבזבזין שבשפת שולחן שרים, ויש אומרים למטה היתה תקועה, מרגל לרגל בארבע רוחות השולחן, ודף השולחן שוכב על אותה מסגרת; **ועשית זר זהב למסגרתו** - הוא זר האמור למעלה, ופירש לך כאן שעל המסגרת היתה. **(כז) לעמת המסגרת תהיין הטבעות** - ברגלים תקועות כנגד ראשי המסגרת; **לבתיים לבדים** - אותן טבעות יהיו בתים להכניס בהן הבדים; **לבתיים** - לצורך בתים; **לבדים** - כתרגומו לאתרא לאריחיא. **(כח) ונשא בם** - לשון נפעל, יהיה נשא בם את השלחן. **(כט) ועשית קערותיו וכפותיו** - קערותיו זה הדפוס, שהיה עשוי כדפוס הלחם, והלחם

היה עשוי כמין תיבה פרוצה משתי רוחותיה, שולים לו למטה, וקופל מכאן ומכאן כלפי מעלה כמין כותלים, ולכך קרוי לחם הפנים, שיש לו פנים רואין לכאן ולכאן, לצדי הבית מזה ומזה, נותן ארכו לרחבו של שולחן, וכתליו זקופים כנגד שפת השולחן. והיה עשוי לו דפוס זהב ודפוס ברזל, בשל ברזל הוא נאפה, וכשמוציאו מן התנור נותנו בשל זהב עד למחר בשבת שמסדרו על השולחן, ואותו דפוס קרוי קערה; **וכפותיו** - הן בזיכין שנותנין בהם לבונה, ושתיים היו לשני קומצי לבונה שנותנין על שתי המערכות, שנאמר ונתת על המערכת לבונה זכה; **וקשותיו** - הן כמין חצאי קנים חלולים הנסדקין לארכן, דוגמתן עשה של זהב, ומסדר ג' על ראש כל לחם, שישב לחם האחד על גבי אותן הקנים, ומבדילין בין לחם ללחם, כדי שתכנס הרוח ביניהם ולא יתעפשו, ובלשון ערבי כל דבר חלול קרוי קסו"א; **ומנקיותיו** - תרגומו ומכילתיה, הן סניפים, כמין יתדות זהב עומדין בארץ, וגבוהים עד למעלה מן השולחן הרבה כנגד גובה מערכת הלחם, ומפוצלים ששה **[הרא"ם גורס חמשה]** פצולים זה למעלה מזה, וראשי הקנים שבין לחם ללחם סמוכין על אותן פצולין, כדי שלא יכבד משא הלחם העליונים על התחתונים וישברו, ולשון מכילתיה, סובלותיו, כמו נלאיתי הכל. אבל לשון מנקיות איני יודע איך נופל על סניפין, ויש מחכמי ישראל אומרים, קשותיו אלו סניפין, שמקשין אותו ומחזיקים אותו שלא ישבר. ומנקיותיו. אלו הקנים שמנקין אותו שלא יתעפש, אבל אונקלוס שתרגם מכילתיה, היה שונה כדברי האומר מנקיות הן סניפין; **אשר יסך בהן** - אשר יכוסה בהן, ועל קשותיו הוא אומר אשר יוסך, שהיו עליו כמין סכך וכסוי, וכן במקום אחר הוא אומר ואת קשות הנסך, וזה וזה, יוסך והנסך, לשון סכך וכסוי הם. **(ל) לחם פנים** - שיש לו פנים, כמו שפירשתי, ומנין הלחם וסדר מערכותיו, מפורשים באמור אל הכהנים. **[שלישי] (לא) מקשה תיעשה המנורה** - שלא יעשנה חוליות, ולא יעשה קניה ונרותיה איברים איברים, ואחר כך ידביקם כדרך הצורפים שקורין שולדיר"ץ, אלא כולה באה מחתיכה אחת, ומקיש בקורנס וחותר בכלי האומנות, ומפריד הקנים אילך ואילך; **מקשה** - תרגומו נגיד, לשון המשכה, שממשיך את האיברים מן העשת לכאן ולכאן בהקשת הקורנס, ולשון מקשה מכת קורנס, בטדי"ץ בלע"ז, כמו דא לדא נקשן; **תיעשה המנורה** - מאליה, לפי שהיה משה מתקשה בה, אמר לו הקב"ה, השלך את הככר לאור והיא נעשית מאליה, לכך לא נכתב תעשה; **ירכה** - הוא הרגל של מטה העשוי כמין תיבה, ושלושה רגלים יוצאין הימנה ולמטה; **וקנה** - הקנה האמצעי שלה העולה באמצע הירך, זקוף כלפי מעלה, ועליו נר האמצעי עשוי כמין בזך, לצוק השמן לתוכו ולתת הפתילה; **גביעה** - הן כמין כוסות שעושים מזכוכית, ארוכים וקצרים, וקורין להם מדירנ"ס, ואלו עשוין מזהב, ובולטין ויוצאין מכל קנה וקנה כמנין שנתן בהם הכתוב, ולא היו בה אלא לנוי; **כפתריה** - כמין תפוחים היו, עגולין סביב, בולטין סביבות הקנה האמצעי, כדרך שעושים למנורות שלפני השרים, וקורין להם פימל"ש, ומנין שלהם כתוב בפרשה כמה כפתורים בולטין ממנה וכמה חלק שבין כפתור לכפתור; **ופרחיה** - ציורין עשויין בה כמין פרחין; **ממנה יהיו** - הכל מקשה יוצא מתוך חתיכת העשת, ולא יעשה לבדם וידביקם. **[3]**

(לב) יוצאים מצדיה - לכאן ולכאן, באלכסון נמשכים ועולין עד כנגד גובהה של מנורה, שהוא קנה האמצעי, ויוצאין מתוך קנה האמצעי זה למעלה מזה, התחתון ארוך, ושל מעלה קצר הימנו, והעליון קצר הימנו, לפי שהיה גובה ראשיהן שוה לגובהו של קנה האמצעי השביעי שממנו יוצאים הששה קנים. **(לג) משקדים** - כתרגומו, מצויירים היו, כדרך שעושים לכלי כסף וזהב שקורין ניאל"ר; **ושלשה גבעים** - בולטין מכל קנה וקנה; **כפתור ופרח** - היה לכל קנה וקנה. **(לד) ובמנורה ארבעה גבעים** - בגופה של מנורה היו ארבעה גביעים, אחד בולט בה למטה מן הקנים, והג' למעלה

מן יציאת הקנים היוצאין מצדיה; **משקדים כפתוריה ופרחיה** - זה אחד מחמשה מקראות שאין להם הכרע, אין ידוע אם גביעים משוקדים, או משוקדים כפתוריה ופרחיה. **(לה) וכפתור תחת שני הקנים** - מתוך הכפתור היו הקנים נמשכים משני צדיה אילך ואילך. כך שנינו במלאכת המשכן, גובהה של מנורה י"ח טפחים, הרגלים והפרח ג' טפחים, הוא הפרח האמור בירך, שנאמר עד ירכה עד פרחו, וטפחיים חלק, וטפח שבו גביע מהארבעה גביעים, וכפתור ופרח משני כפתורים ושני פרחים האמורים במנורה עצמה, שנאמר משוקדים כפתוריה ופרחיה, למדנו שהיו בקנה שני כפתורים ושני פרחים לבד מן הג' כפתורים שהקנים נמשכין מתוכן, שנאמר וכפתור תחת שני הקנים וגו', וטפחיים חלק, וטפח כפתור ושני קנים יוצאים ממנו אילך ואילך נמשכים ועולים כנגד גובהה של מנורה, טפח חלק, וטפח כפתור ושני קנים יוצאים ממנו, וטפח חלק, וטפח כפתור ושני קנים יוצאים ממנו ונמשכים ועולים כנגד גובהה של מנורה, וטפחיים חלק, נשתירו שם ג' טפחים, שבהם ג' גביעים וכפתור ופרח, נמצאו גביעים כ"ב, י"ח לששה קנים ג' לכל אחד ואחד, וארבעה בגופה של מנורה הרי כ"ב, ואחד עשר כפתורים, ו' בששת הקנים, וג' בגופה של מנורה שהקנים יוצאים מהם, ושנים עוד נאמרו במנורה, שנאמר משוקדים כפתוריה, ומיעוט כפתורים שנים, האחד למטה אצל הירך, והאחד בג' טפחים העליונים עם ג' הגביעים, ותשעה פרחים היו לה, ו' לששת הקנים, שנאמר בקנה האחד כפתור ופרח, וג' למנורה, שנאמר משוקדים כפתוריה ופרחיה, ומיעוט פרחים שנים, ואחד האמור בפרשת בהעלותך, עד ירכה עד פרחו. ואם תדקדק במשנה זו הכתובה למעלה, תמצאם כמינים איש איש במקומו. **(לז) את נרותיה** - כמין בזיכין שנותנין בתוכן השמן והפתילות; **והאיר על עבר פניה** - עשה פי ששת הנרות שבראשי הקנים היוצאים מצדיה, מוסבים כלפי האמצעי, כדי שיהיו הנרות כשתדליקם מאירים על עבר פניה, מוסב אורם אל צד פני הקנה האמצעי שהוא גוף המנורה. **(לח) ומלקחיה** - הם הצבתים העשויין ליקח בהם הפתילה מתוך השמן, לישבן ולמושכן בפי הנרות, ועל שם שלוקחים בהם קרניים מלקחים. וצביתהא שתרגם אונקלוס, לשון צבת, טוליי"ש בלע"ז; **ומחתותיה** - הם כמין בזיכין קטנים, שחותה בהן את האפר שבנר בבקר בבקר, כשהוא מטיב את הנרות מאפר הפתילות שדלקו הלילה וכבו, ולשון מחתה פוייטש"א בלע"ז, כמו לחתות אש מיקוד. **(לט) כבר זהב טהור** - שלא יהיה משקלה עם כל כליה אלא ככר, לא פחות ולא יותר, והכר של חול ששים מנה, ושל קדש היה כפול, ק"ך מנה, והמנה הוא ליטרא ששוקלין בה כסף למשקל קולוני"א, והם ק' זהובים, כ"ה סלעים, והסלע ארבעה זהובים. **(מ) וראה ועשה** - ראה כאן בהר תבנית שאני מראה אותך. מגיד שנתקשה משה במעשה המנורה, עד שהראה לו הקב"ה מנורה של אש; **אשר אתה מראה** - כתרגומו דאת מתחזי בטורא, אילו היה נקוד מראה בפת"ח, היה פתרונו אתה מראה לאחרים, עכשיו שנקוד חטף קמץ, פתרונו דאת מתחזי, שאחרים מראים לך **[שהנקוד מפריד בין עושה לנעשה]**.

שמות כו

(א) ואת המשכן תעשה עשר יריעות - להיות לו לגג, ולמחיצות מחוץ לקרשים, שהיריעות תלויות מאחוריהן לכסותן; **שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני** - הרי ארבע מינין יחד בכל חוט וחוט, אחד של פשתים, וג' של צמר, וכל חוט וחוט כפול ו', הרי ד' מינין כשהן שזורין יחד כ"ד כפלים לחוט **[ברייאת דמלאכת המשכן]**; **כרובים מעשה חשב** - כרובים היו מצוירין בהם באריגתן, ולא ברקימה שהוא מעשה מחט, אלא באריגה בשני כותלים, פרצוף אחד מכאן ופרצוף אחד מכאן, ארי מצד זה ונשר מצד זה, כמו שאורגין חגורות של משי שקורין בלע"ז פיישיש"א. **[4] (ג) תהיין חוברות** -

תופרן במחט זו בצד זו, חמש לבד וחמש לבד; **אשה אל אחותה** - כך דרך המקרא לדבר בדבר שהוא לשון נקבה, ובדבר שהוא לשון זכר אומר איש אל אחיו כמו שנאמר בכרובים, ופניהם איש אל אחיו. (ד) **לולאות** - לצו"לש בלע"ז, וכן תרגם אונקלוס ענובין, לשון עניבה; **מקצה בחוברת** - באותה יריעה שבסוף החבור. קבוצת חמשת היריעות קרויה חוברת; **וכן תעשה בשפת היריעה הקיצונה במחברת השנית** - באותה יריעה שהיא קיצונה, לשון קצה, כלומר לסוף החוברת. (ה) **מקבילות הלולאות אשה אל אחותה** - שמור שתעשה הלולאות במדה אחת, מכוונות הבדלתן זו מזו, וכמדתן ביריעה זו כן יהא בחברתה, כשתפרוש חוברת אצל חוברת יהיו הלולאות של יריעה זו מכוונות כנגד לולאות של זו, וזהו לשון מקבילות, זו כנגד זו, תרגומו של כנגד, לקבל. היריעות ארכן כ"ח ורחבן ארבע, וכשחבר חמש יריעות יחד נמצא רחבן כ', וכן החוברת השנית. והמשכן ארכו שלשים מן המזרח למערב, שנאמר עשרים קרשים לפאת נגבה תימנה, וכן לצפון, וכל קרש אמה וחצי האמה, הרי שלשים מן המזרח למערב. רוחב המשכן מן הצפון לדרום עשר אמות, שנאמר ולירכתי המשכן ימה וגו', ושני קרשים למקצעות הרי עשר, ובמקומם אפרשם למקראות הללו. נותן היריעות ארכן לרחבו של משכן, עשר אמות אמצעיות לגג חלל רוחב המשכן, ואמה מכאן ואמה מכאן לעובי ראשי הקרשים שעוביים אמה, נשתיירו ט"ז אמה, ח' לצפון וח' לדרום מכסות קומת הקרשים שגבהן עשר, נמצאו שתי אמות התחתונות מגולות. רחבן של יריעות ארבעים אמה כשהן מחוברות, עשרים אמה לחוברת, שלשים מהן לגג חלל המשכן לארכו, ואמה כנגד עובי ראשי הקרשים שבמערב, ואמה לכסות עובי העמודים שבמזרח, שלא היו קרשים במזרח אלא ד' [ברש"י ישן חמשה] עמודים, שהמסך פרוש ותלוי בוין שבהן כמין וילון, נשתיירו ח' אמות התלויין על אחורי המשכן שבמערב, ושתי אמות התחתונות מגולות. זו מצאתי בברייתא דמסכת מדות, אבל במסכת שבת, אין היריעות מכסות את עמודי המזרח, וט' אמות תלויות אחורי המשכן, והכתוב בפרשה זו מסייענו, ונתת את הפרוכת תחת הקרסים, ואם כדברי הברייתא הזאת, נמצאת פרוכת משוכה מן הקרסים ולמערב אמה. (ו) **קרסי זהב** - פירמיל"ש בלע"ז, ומכניסין ראשן אחד בלולאות שבחוברת זו, וראשן אחד בלולאות שבחוברת זו, ומחברן בהן. (ז) **יריעות עזים** - מנוצה של עזים; **לאהל על המשכן** - לפרוש אותן על היריעות התחתונות. (ח) **שלשים באמה** - שכשנותן ארכן לרוחב המשכן כמו שנתן את הראשונות, נמצאו אלו עודפות אמה מכאן ואמה מכאן, לכסות אחת מהשתי אמות שנשארו מגולות מן הקרשים, והאמה התחתונה של קרש שאין היריעה מכסה אותו, היא האמה התחובה בנקב האדן, שהאדנים גבהן אמה. (ט) **וכפלת את היריעה הששית** - העודפת באלו העליונות יותר מן התחתונות; **אל מול פני האהל** - חצי רחבה היה תלוי, וכפול על המסך שבמזרח כנגד הפתח, דומה לכלה צנועה המכוסה בצעיף על פניה. (יב) **וסרח העודף ביריעות האהל** - על יריעות המשכן. יריעות האהל הן העליונות של עזים, שקרוים אהל, כמו שנאמר בהן לאהל על המשכן, וכל אהל האמור בהן אינו אלא לשון גג, שמאחילות ומסככות על התחתונות, והן היו עודפות על התחתונות חצי היריעה למערב, שהחצי של יריעה אחת עשרה היתירה, היה נכפל אל מול פני האהל, נשארו שתי אמות רוחב חציה, עודף על רוחב התחתונות; **תסרח על אחורי המשכן** - לכסות ב' אמות שהיו מגולות בקרשים. (יג) **והאמה מזה והאמה מזה** - לצפון ולדרום; **בעדף באורך יריעות האהל** - שהן עודפות על אורך יריעות המשכן שתי אמות; **יהיה סרוח על צדי המשכן** - לצפון ולדרום, כמו שפירשתי למעלה. למדה תורה דרך ארץ, שיהא אדם חס על היפה; **אחורי המשכן** - הוא צד מערבי, לפי שהפתח במזרח שהן פניו, וצפון ודרום קרויין צדדין,

לימין ולשמאל. **(יד) מכסה לאהל** - לאותו גג של יריעות עזים, עשה עוד מכסה אחד של עורות אילים מאדמים, ועוד למעלה ממנו מכסה עורות תחשים, ואותן מכסאות לא היו מכסין אלא את הגג, ארכן ל' ורחבן י', אלו דברי רבי נחמיה. ולדברי רבי יהודה, מכסה אחד היה חציו של עורות אילים מאדמים וחציו של עורות תחשים. **[רביעי] (טו) ועשית את הקרשים** - היה לו לומר ועשית קרשים, כמו שנאמר בכל דבר ודבר, מהו הקרשים, מאותן העומדין ומיוחדין לכך. יעקב אבינו נטע ארזים במצרים, וכשמת, צוה לבניו להעלותם עמהם כשיצאו ממצרים, ואמר להם שעתידי הקב"ה לצוות אותן לעשות משכן במדבר מעצי שטים, ראו שיהיו מזומנים בידכם, הוא שיסד הבבלי בפיוט שלו, טס מטע מזורזים קורות בתינו ארזים, שנזדרזו להיות מוכנים בידם מקודם לכן; **עצי שטים עומדים** - אישטנבי"ש בלע"ז, שיהא אורך הקרשים זקוף למעלה בקירות המשכן, ולא תעשה הכתלים בקרשים שוכבים, להיות רוחב הקרשים לגובה הכתלים קרש על קרש. **(טז) עשר אמות אורך הקרש** - למדנו, גבהו של משכן עשר אמות; **ואמה וחצי האמה רוחב** - למדנו, ארכו של משכן לכ' קרשים שיהיו בצפון ובדרום מן המזרח למערב, ל' אמה. **[5] (יז) שתי ידות לקרש האחד** - היה חורץ את הקרש מלמטה באמצעו בגובה אמה, ומניח רביע רחבו מכאן ורביע רחבו מכאן, והן הן הידות, והחריץ חצי רוחב הקרש באמצע **[רצונו לומר, קרש נקרא מה שנשאר לאחר שחרץ מכאן ומכאן, ואז נשאר רוחב אמה, נמצא חצי רוחב הקרש שבאמצע הוא חצי אמה. וכן פירש רש"י בהדיא בפ' הזורק דף צ"ה; שהחריץ באמצע רחב חצי אמה, והיה חורץ רביעית אמה מכל צד, וכל יד היה רוחב רביעית אמה, וכן כל שפת אדן היה רוחב רביעית אמה. ודוק היטב ואז סרה תלונת הרמב"ן ותמיהתו מסולקת]** ואותן הידות מכניס באדנים שהיו חלולים, והאדנים גבהן אמה, ויושבים רצופים מ' זה אצל זה, וידות הקרש הנכנסות בחלל האדנים חרוצות משלשה צדיהן, רוחב החריץ כעובי שפת האדן, שיכסה הקרש את כל ראש האדן, שאם לא כן נמצא ריוח בין קרש לקרש כעובי שפת שני האדנים שיפסיקו ביניהם, וזהו שנאמר ויהיו תואמים מלמטה, שיחרוץ את צדי הידות כדי שיתחברו הקרשים זה אצל זה; **משולבות** - עשויות כמין שליבות סולם, מובדלות זו מזו, ומשופין ראשיהם ליכנס בתוך חלל האדן, כשליבה הנכנסת בנקב עמודי הסולם; **אשה אל אחתה** - מכוונות זו כנגד זו, שיהיו חריציהם שוים זו כמדת זו, כדי שלא יהיו שתי ידות זו משוכה לצד פנים וזו משוכה לצד חוץ בעובי הקרש שהוא אמה, ותרגום של ידות צירין, לפי שדומות לצירי הדלת הנכנסים בחורי המפתן. **(יח) לפאת נגבה תימנה** - אין פאה זו לשון מקצוע, אלא כל הרוח קרויה פאה, כתרגומו לרוח עיבר דרומא. **(כב) ולירכתי** - לשון סוף, כתרגומו ולסיפי. ולפי שהפתח במזרח קרוי מזרח פנים והמערב אחורים, וזהו סוף, שהפנים הוא הראש; **תעשה ששה קרשים** - הרי ט' אמות רוחב. **(כג) ושני קרשים תעשה למקצעת** - אחד למקצוע צפונית מערבית ואחד למערבית דרומית, כל שמנה קרשים בסדר אחד הן, אלא שאלו השתיים אינן בחלל המשכן, אלא חצי אמה מזו וחצי אמה מזו נראות בחלל להשלים רחבו לעשר, והאמה מזה והאמה מזה, באות כנגד אמות עובי קרשי המשכן הצפון והדרום, כדי שיהא המקצוע מבחוץ שוה. **(כד) ויהיו תואמים מלמטה** - כל הקרשים תואמים זה לזה מלמטה, שלא יפסיק עובי שפת שני האדנים ביניהם להרחיקן זו מזו, זהו שפרשתי, שיהיו צירי הידות חרוצים מצדיהן, שיהא רוחב הקרש בולט לצדיו חוץ לידי הקרש, לכסות את שפת האדן, וכן הקרש שאצלו, ונמצאו תואמים זה לזה, וקרש המקצוע שבסדר המערב, חרוץ לרחבו בעביו כנגד חריץ של צד קרש הצפוני והדרומי, כדי שלא יפרידו האדנים ביניהם; **ויחדו יהיו תמים** - כמו תאומים; **על ראשו** - של קרש; **אל הטבעת האחת** - כל קרש וקרש היה חרוץ מלמעלה ברחבו שני חריצין בשני צדיו כמו עובי טבעת, ומכניסו

בטבעת אחת, נמצא מתאים לקרש שאצלו. אבל אותן טבעות לא ידעתי אם קבועות הן אם מטולטלות. ובקרש שבמקצוע היה טבעת בעובי הקרש [נראה כי מלות הדרומי והצפוני אלמטה קאי, ורוצה לומר שהדרומי והצפוני וראש קרש כ' נכנס לתוכו, ומה שכתב היה טבעת בעובי קרש, רוצה לומר בעובי קרש המערבי. וד"ק] הדרומי והצפוני, וראש קרש המקצוע שבסדר מערב נכנס לתוכו, נמצאו שני הכתלים מחוברים; **מן יהיה לשניהם** - לשני הקרשים שבמקצוע, לקרש שבסוף צפון ולקרש המערבי, וכן לשני המקצועות. **(כה) והיו שמנה קרשים** - הן האמורות למעלה תעשה ששה קרשים ושני קרשים תעשה למקצועות, נמצאו שמנה קרשים בסדר מערב. כך שנויה במשנה מעשה סדר הקרשים במלאכת המשכן. היה עושה את האדנים חלולים, וחורץ את הקרש מלמטה רביע מכאן ורביע מכאן, והחריץ חציו באמצע, ועשה לו שתי ידות כמין שני חמוקין [ולא נראה שהגרסא כמין שני חווקין] כמין שני שליבות סולם המובדלות זו מזו, ומשופות להכנס בחלל האדן כשליבה הנכנסת בנקב עמודי הסולם, והוא לשון משולבות, עשויות כמין שליבה, ומכניסן לתוך שני אדנים, שנאמר שני אדנים שני אדנים, וחורץ את הקרש מלמעלה אצבע מכאן ואצבע מכאן, ונותן לתוך טבעת אחת של זהב, כדי שלא יהיו נפרדין זה מזה, שנאמר ויהיו תואמים מלמטה וגו', כך היא המשנה, והפירוש שלה הצעת למעלה בסדר המקראות. **(כו) בריהם** - כתרגומו עברין, ובלע"ז אשפרי"ש; **המשה לקרשי צלע המשכן** - אלו ה', ג' הן, אלא שהבריה העליון והתחתון עשוי משתי חתיכות, זה מבריה עד חצי הכותל וזה מבריה עד חצי הכותל, זה נכנס בטבעת מצד זה וזה נכנס בטבעת מצד זה, עד שמגיעין זה לזה, נמצא שעליון ותחתון שנים שהן ארבע, אבל האמצעי ארכו כנגד כל הכותל, ומבריה מקצה הכותל ועד קצהו, שנאמר והבריה התיכון וגו' מבריה מן הקצה אל הקצה, שהעליונים והתחתונים היו להן טבעות בקרשים להכנס לתוכן, שתי טבעות לכל קרש, משולשים בתוך עשר אמות של גובה הקרש, חלק אחד מן הטבעת העליונה ולמעלה, וחלק אחד מן התחתונה ולמטה, וכל חלק הוא רביע אורך הקרש, ושני חלקים בין טבעת לטבעת, כדי שיהיו כל הטבעות מכוונות זו כנגד זו, אבל לבריה התיכון אין טבעות, אלא הקרשים נקובין בעובים, והוא נכנס בהם דרך הנקבים שהם מכוונין זה מול זה, וזהו שנאמר בתוך הקרשים. הבריה העליונים והתחתונים שבצפון ושבדרום, אורך כל אחת ט"ו אמה, והתיכון ארכו ל' אמה, וזהו מן הקצה אל הקצה, מן המזרח ועד המערב, וה' בריחים שבמערב אורך העליונים והתחתונים ו' אמות, והתיכון ארכו י"ב, כנגד רוחב ח' קרשים, כך היא מפורשת במלאכת המשכן. **[6] (כט) בתים לבריהם** - הטבעות שתעשה בהן יהיו בתים להכניס בהן הבריהם; **וצפית את הבריהם זהב** - לא שהיה הזהב מדובק על הבריהם, שאין עליהם שום צפוי, אלא בקרש היה קובע כמין ב' פיפיות של זהב כמין ב' סדקי קנה חלול, וקובעין אצל הטבעות לכאן ולכאן, ארכן ממלא את רוחב הקרש מן הטבעת לכאן וממנה לכאן, והבריה נכנס לתוכו, וממנו לטבעת, ומן הטבעת לפה השני, נמצאו הבריהם מצופים זהב כשהן תחובין בקרשים, והבריהם הללו מבחוץ היו בולטות. הטבעות והפיפיות לא היו נראות בתוך המשכן, אלא כל הכותל חלק מבפנים. **(ל) והקמת את המשכן** - לאחר שיגמור, הקימהו; **הראית בהר** - קודם לכן, שאני עתיד ללמדך ולהראותך סדר הקמתו. **[חמישי] (לא) פרוכת** - לשון מחיצה הוא, ובלשון חכמים פרגוד, דבר המבדיל בין המלך ובין העם; **תכלת וארגמן** - כל מין ומין היה כפול, בכל חוט וחוט ו' חוטין; **מעשה הושב** - כבר פרשתי שזו היא אריגה של שתי קירות, והצירין שמשני עבריה אינן דומין זה לזה; **כרבים** - צירין של בריות יעשה בה. ד' עמודים תקועים בתוך ד' אדנים, ואונקליות קבועין בהן, עקומין למעלה להושיב עליהן כלונס שראש הפרוכת כרוך בה, והאונקליות הן הווין,

שהרי כמין ווין הן עשויים, והפרוכת ארכה 'אמות לרחבו של משכן, ורחבה 'אמות כגבהן של קרשים, פרוסה בשליש של משכן, שיהא הימנה ולפנים עשר אמות, והימנה ולחוץ כ' אמה, נמצא בית קדשי הקדשים עשר על עשר, שנאמר ונתת את הפרכת תחת הקרסים, המחברים את שתי חוברות של ידיעות המשכן, ורוחב החוברת כ' אמה, וכשפרשם על גג המשכן מן הפתח למערב, כלתה בשני שלישי המשכן, והחוברת השנית כסתה שלישי של משכן, והמותר תלוי לאחריו לכסות את הקרשים. **(לה) ושמת את השלחן** - שלחן בצפון, משוך מן הכותל הצפוני שתי אמות ומחצה, ומנורה בדרום, משוכה מן הכותל הדרומי שתי אמות ומחצה, ומזבח הזהב נתון כנגד אויר שבין שלחן למנורה, משוך קמעא כלפי המזרח, וכולם נתונים מן חצי המשכן ולפנים. כיצד, אורך המשכן מן הפתח לפרוכת עשרים אמה, המזבח והשלחן והמנורה משוכים מן הפתח לצד מערב עשר אמות. **(לו) ועשית מסך** - וילון, הוא מסך כנגד הפתח, כמו שכתב בעדו, לשון מגין; **מעשה רוקם** - הצורות עשויות בו מעשה מחט, כפרצוף של עבר זה כך פרצוף של עבר זה; **רוקם** - שם האומן ולא שם האומנות, ותרגומו עובד צייר, ולא עובד ציור. מדת המסך כמדת הפרוכת 'אמות על 'אמות.

שמות כז

[שישי] (א) ועשית את המזבח וגו' - ושלוש אמות קומתו - דברים ככתבן, דברי רבי יהודה, רבי יוסי אומר, נאמר כאן רבוע ונאמר בפנימי רבוע, מה להלן גבהו פי שנים כארכו, אף כאן גבהו פי שנים כארכו, ומה אני מקיים ושלוש אמות קומתו, משפת סובב ולמעלה. **(ב) ממנו תהיין קרנותיו** - שלא יעשם לבדם ויחברם בו; **וצפית אותו נחושת** - לכפר על עזות מצח, שנאמר ומצחק נחושה. **(ג) סירותיו** - כמין יורות; **לדשנו** - להסיר דשנו לתוכה, והוא שתרגם אונקלוס למספי קטמיה, לספות הדשן לתוכם, כי יש מלות בלשון עברית מלה אחת מתחלפת בפתרון, לשמש בנין וסתירה כמו ותשרש שרשיה, אויל משריש, וחלופו, ובכל תבואתי תשרש. וכמוהו בסעיפיה פוריה, וחלופו מסעף פארה, מפשח סעיפיה. וכמוהו וזה האחרון עצמו, שבר עצמיו. וכמוהו ויסקלוהו באבנים, וחלופו סקלו מאבן, הסירו אבניה, וכן ויעזקהו ויסקלוהו. אף כאן לדשנו להסיר דשנו, ובלע"ז אדשצדר"ר; **ויעיז** - כתרגומו, מגרפות שנוטל בהם הדשן, והן כמין כסוי קדרה של מתכת דק, ולו בית יד, ובלע"ז וידי"ל; **ומזרקותיו** - לקבל בהם דם הזבחים; **ומזלגותיו** - כמין אונקליות כפופים, ומכה בהם בבשר ונתחבים בו, ומתהפכין בהן על גחלי המערכה שיהא ממחר שריפתן, ובלע"ז קרוציני"ש, ובלשון חכמים צנוריות; **ומחתותיו** - בית קבול יש להם, ליטול בהן גחלים מן המזבח לשאתם על מזבח הפנימי לקטרת, ועל שם חתייתן קרויים מחתות, כמו לחתות אש מיקוד, לשון שאיבת אש ממקומה, וכן היחתה איש אש בחיקו; **לכל כלי** - כמו כל כליו. **(ד) מכבר** - לשון כברה שקורין קריבל"ש, כמין לבוש עשוי לו למזבח, עשוי חורין חורין כמין רשת, ומקרא זה מסורס, וכה פתרונו, ועשית לו מכבר נחושת מעשה רשת. **[7] (ה) כרכב המזבח** - סובב, כל דבר המקיף סביב בעגול קרוי כרכב, כמו ששינינו בהכל שוחטין, אלו הן גולמי כלי עץ, כל שעתידי לשוף ולכרכב, והוא כמו שעושין חריצין עגולין בקרשי דפני התיבות וספסלי העץ, אף למזבח עשה חריץ סביבו, והיה רחבו אמה בדפנו לנוי, והוא לסוף שלש **[ס"א שש]** אמות של גבהו, כדברי האומר גבהו פי שנים כארכו, הא מה אני מקיים ושלוש אמות קומתו, משפת סובב ולמעלה, אבל סובב להלך הכהנים, לא היה למזבח הנחשת, אלא על ראשו לפנים מקרנותיו, וכן שנינו בזבחים, איזהו כרכוב, בין קרן לקרן, והיה רוחב אמה ולפנים מהן אמה של הלך רגלי הכהנים, שתי אמות הללו קרויים כרכוב. ודקדקנו שם, והכתיב תחת כרכוב המזבח מלמטה, למדנו שהכרכוב בדפנו הוא ולבוש המכבר תחתיו, ותיירץ

המתרץ, תרי הוי, חד לנוי, וחד לכהנים דלא ישתרגו, זה שבדופן לנוי היה, ומתחתיו הלבישו המכבר, והגיע רחבו עד חצי המזבח, נמצא שהמכבר רחב אמה, והוא היה סימן לחצי גבהו, להבדיל בין דמים העליונים לדמים התחתונים, וכנגדו עשו למזבח בית עולמים, דוגמת חוט הסקרא באמצעו. וכבש שהיו עולין בו, אף על פי שלא פירשו בענין זה, כבר שמענו בפרשת מזבח אדמה תעשה לי, ולא תעלה במעלות, לא תעשה לו מעלות בכבש שלו אלא כבש חלק, למדנו שהיה לו כבש. כך שנינו במכילתא [בחדש פ"א]. ומזבח אדמה הוא מזבח הנחשת, שהיו ממלאין חללו אדמה במקום חנייתו, והכבש היה בדרום המזבח, מובדל מן המזבח מלא חוט השערה, ורגליו מגיעין עד אמה סמוך לקלעי החצר שבדרום, כדברי האומר י' אמות קומתו. ולדברי האומר דברים ככתבן, ג' אמות קומתו, לא היה אורך הכבש אלא י' אמות, כך מצאתי במשנה מ"ט מדות, וזה שהיה מובדל מן המזבח מלא החוט, במסכת זבחים למדנוה מן המקרא. (ז) **בטבעות** - בארבע טבעות שנעשו למכבר. (ח) **נבוב לוחות** - כתרגומו חליל לוחין, לוחות עצי שטים מכל צד והחלל באמצע, ולא יהא כולו עץ אחד, שיהא עביו ה' אמות על ה' אמות, כמין סדן. **[שביעי] (ט) קלעים** - עשוין כמין קלעי ספינה נקבים נקבים, מעשה קליעה ולא מעשה אורג, ותרגומו סרדין כתרגומו של מכבר המתורגם סרדא לפי שהן מנוקבין ככברה; **לפאה האחת** - כל הרוח קרוי פאה. (י) **ועמודי עשרים** - חמש אמות בין עמוד לעמוד; **ואדניהם** - של העמודים נחשת, האדנים יושבים על הארץ, והעמודים תקועין לתוכן, היה עושה כמין קונדסין שקורין פלא"ש, ארכן ו' טפחים ורחבן ג', וטבעת נחשת קבוע בו באמצעו, וכורך שפת הקלע סביביו במיתרים כנגד כל עמוד ועמוד, ותולה הקונדס דרך טבעתו באונקליות שבעמוד העשוי כמין וי"ו, ראשו זקוף למעלה וראשו אחד תקוע בעמוד, כאותן שעושין להציב דלתות שקורין גונזי"ש, ורחב הקלע תלוי מלמטה, והיא קומת מחיצות החצר; **זוי העמודים** - הם האונקליות; **וחשוקיהם** - מוקפות היו העמודים בחוטי כסף סביב, ואיני יודע אם על פני כולן, אם בראשם, ואם באמצעם, אך יודע אני שחשוק לשון חגורה, שכך מצינו בפילגש בגבעה, ועמו צמד חמורים חבושים, תרגומו חשוקים. (יג) **לפאת קדמה מזרחה** - פני המזרח קרוי קדם, לשון פנים, אחר, לשון אחורים, לפיכך המזרח קרוי קדם שהוא פנים, ומערב קרוי אחר, כמו דתרגם אונקלוס הים האחרון, ימא מערבא; **חמשים אמה** - אותן נ' אמה לא היו סתומים כולם בקלעים, לפי ששם הפתח, אלא ט"ו אמה קלעים לכתף הפתח מכאן, וכן לכתף השנית, נשאר רחב חלל הפתח בנתיים כ' אמה, וזהו שנאמר ולשער החצר מסך עשרים אמה, וילון למסך כנגד הפתח, כ' אמה ארך כרוחב הפתח. (יד) **עמדיהם שלשה** - חמש אמות בין עמוד לעמוד, בין עמוד שבראש הדרום העומד במקצוע דרומית מזרחית, עד עמוד שהוא מן הג' שבמזרח ה' אמות, וממנו לשני חמש אמות, ומן השני לשלישי חמש אמות, וכן לכתף השנית, וארבעה עמודים למסך, הרי י' עמודים למזרח כנגד י' למערב. (יז) **כל עמודי החצר סביב וגו'** - לפי שלא פירש ווין וחשוקים ואדני נחשת אלא לצפון ולדרום, אבל למזרח ולמערב לא נאמר ווין וחשוקים ואדני נחשת, לכך בא ולמד כאן. (יח) **ארך החצר** - הצפון והדרום שמן המזרח למערב מאה באמה; **ורחב חמשים בחמשים** - חצר שבמזרח היתה מרובעת חמשים על חמשים, שהמשכן ארכו שלשים ורחבו עשר, העמיד מזרח פתחו בשפת נ' החיצונים של אורך החצר, נמצאו כלו בחמשים הפנימים, וכלה ארכו לסוף ל', נמצאו כ' אמה ריוח לאחוריו בין הקלעים שבמערב ליריעות של אחורי המשכן, ורחב המשכן עשר אמות באמצע רוחב החצר, נמצאו לו עשרים אמה ריוח לצפון ולדרום מן קלעי החצר ליריעות המשכן, וכן למערב, וחמשים על חמשים חצר לפניו; **וקומה חמש אמות** - גובה מחיצות החצר, והוא רוחב

הקלעים; **ואדניהם נחושת** - להביא אדני המסך, שלא תאמר לא נאמרו אדני נחושת אלא לעמודי הקלעים, אבל אדני המסך של מין אחר היו. כך נראה בעיני שלכך חזר ושנאן. **(יט) לכל כלי המשכן** - שהיו צריכין להקמתו ולהורדתו, כגון מקבות לתקוע יתדות ועמודים; **יתדות** - כמין נגרי נחושת עשויין ליריעות האהל ולקלעי החצר, קשורים במיתרים סביב סביב בשפוליהן, כדי שלא תהא הרוח מגביהתן, ואיני יודע אם תחובין בארץ, או קשורין ותלויין וכובדן מכביד שפולי היריעות שלא ינועו ברוח, ואומר אני, ששמן מוכיח עליהם שהם תקועין בארץ, לכך נקראו יתדות, ומקרא זה מסייעני, אהל בל יצען בל יסע יתדותיו לנצח.

פרשת תצוה

(כ) ואתה תצוה - זך - בלי שמרים, כמו ששינינו במנחות, מגרגרו בראש הזית וכו'; **כתית** - הזיתים היה כותש במכתשת ואינו טוחנן בריחים, כדי שלא יהא בו שמרים, ואחר שהוציא טפה ראשונה, מכניסין לריחים וטוחנן, והשמן השני פסול למנורה וכשר למנחות, שנאמר כתית למאור, ולא כתית למנחות; **להעלות נר תמיד** - מדליק עד שתהא שלהבת עולה מאליה; **תמיד** - כל לילה ולילה קרוי תמיד, כמו שאתה אומר עולת תמיד, ואינה אלא מיום ליום. וכן במנחת חביתין נאמר תמיד, ואינה אלא מחציתה בבקר ומחציתה בערב, אבל תמיד האמור בלחם הפנים, משבת לשבת הוא. **(כא) מערב עד בוקר** - תן לה מדתה שתהא דולקת מערב ועד בוקר, ושיערו חכמים חצי לוג ללילי טבת הארוכין, וכן לכל הלילות, ואם יותר אין בכך כלום.

שמות כח

(א) ואתה הקרב אליך - לאחר שתגמור מלאכת המשכן. **(ג) לקדשו לכהנו לי** - לקדשו להכניסו בכהונה על ידי הבגדים, שיהא כהן לי, ולשון כהונה שירות הוא, שנטריא"ה בלע"ז. **(ד) חושן** - תכשיט כנגד הלב; **ואפוד** - לא שמעתי ולא מצאתי בברייתא פירוש תבניתו, ולבי אומר לי שהוא חגור לו מאחוריו, רחבו כרוחב גב איש, כמין סינר שקורין פורצי"נט שחוגרות השרות כשרוכבות על הסוסים, כך מעשהו מלמטה, שנאמר ודוד חגור אפוד בד, למדנו שהאפוד חגורה היא. ואי אפשר לומר שאין בו אלא חגורה לבדה, שהרי נאמר ויתן עליו את האפוד ואחר כך ויחגור אותו בחשב האפוד, ותרגם אונקלוס בהמין אפודא, למדנו שהחשב הוא החגור, והאפוד שם תכשיט לבדו. ואי אפשר לומר שעל שם שתי הכתפות שבו הוא קרוי אפוד, שהרי נאמר שתי כתפות האפוד, למדנו שהאפוד שם לבד, והכתפות שם לבד, והחשב שם לבד. לכך אני אומר שעל שם הסינר של מטה קרוי אפוד, על שם שאופדו ומקשטו בו, כמו שנאמר ויאפד לו בו, והחשב הוא חגור שלמעלה הימנו, והכתפות קבועות בו. ועוד אומר לי לבי, שיש ראייה שהוא מין לבוש, שתרגם יונתן ודוד חגור אפוד בד, כרדוט דבוץ, ותרגם כמו כן מעילין, כרדוטין, במעשה תמר אחות אבשלום, כי כן תלבשן בנות המלך הבתולות מעילים; **ומעיל** - הוא כמין חלוק, וכן הכתונת, אלא שהכתונת סמוך לבשרו, ומעיל קרוי חלוק העליון; **תשבץ** - עשויין משבצות לנוי, והמשבצות הם כמין גומות העשויות בתכשיטי זהב למושב קביעת אבנים טובות ומרגליות, כמו שנאמר באבני האפוד מוסבות משבצות זהב, ובלע"ז קוראין אותו קשטונ"ש; **מצנפת** - כמין כיפת כובע שקורין קופי"א, שהרי במקום אחר קורא להם מגבעות, ומתרגמין כובעין; **ואבנט** - היא חגורה על הכתונת, והאפוד חגורה על המעיל, כמו שמצינו בסדר לבישתן, ויתן עליו את הכתונת ויחגור אותו באבנט וילבש אותו ויתן עליו את

האפוד; **בגדי קדש** - מתרומה המקודשת לשמי יעשו אותם. **(ה) והם יקחו** - אותם חכמי לב שיעשו הבגדים, יקבלו מן המתנדבים את הזהב ואת התכלת, לעשות מהן את הבגדים. **[2] (ו) ועשו את האפוד** - אם באתי לפרש מעשה האפוד והחשן על סדר המקראות, הרי פירושן פרקים וישגה הקורא בצרופן, לכך אני כותב מעשיהם כמות שהוא, למען ירוץ הקורא בו, ואחר כך אפרש על סדר המקראות. האפוד עשוי כמין סינר של נשים רוכבות סוסים, וחוגר אותו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו, רחבו כמדת רוחב גבו של אדם ויותר, ומגיע עד עקביו, והחשב מחובר בראשו על פני רחבו מעשה אורג, ומאריך לכאן ולכאן כדי להקיף ולחגור בו, והכתפות מחוברות בחשב, אחת לימין ואחת לשמאל, מאחורי הכהן לשני קצות רחבו של סינר, וכשזוקפן עומדות לו על שני כתפיו, והן כמין שתי רצועות עשויות ממין האפוד, ארוכות כדי שיעור לזקפן אצל צוארו מכאן ומכאן, ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט, ואבני השהם קבועות בהם, אחת על כתף ימין ואחת על כתף שמאל, והמשבצות נתונות בראשיהם לפני כתפיו, ושתי עבותות הזהב תחובות בשתי טבעות שבחשן בשני קצות רחבו העליון, אחת לימין ואחת לשמאל, ושני ראשי השרשרות תקועים במשבצות לימין, וכן שני ראשי השרשרות השמאלית תקועין במשבצות שבכתף שמאל, נמצא החשן תלוי במשבצות האפוד על לבו מלפניו, ועוד שתי טבעות בשני קצות החשן בתחתיתו, וכנגדם שתי טבעות בשתי כתפות האפוד מלמטה, בראשו התחתון המחובר בחשב, טבעות החשן אל מול טבעות האפוד שוכבים זה על זה, ומרכסן בפתיל תכלת תחוב בטבעות האפוד והחשן, שיהא תחתית החשן דבוק לחשב האפוד, ולא יהא נד ונבדל, הולך וחוזר; **זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר** - חמשה מינים הללו שזורין בכל חוט וחוט. היו מרדדין את הזהב כמין טסים דקין, וקוצצין פתילים מהם, וטווין אותן חוט של זהב עם שש חוטין של תכלת, וחוט של זהב עם שש חוטין של ארגמן, וכן בתולעת שני, וכן בשש, שכל המינין חוטן כפול ששה וחוט של זהב עם כל אחד ואחד, ואחר כך שוזר את כולם כאחד, נמצא חוטן כפול כ"ח, וכן מפורש במס' יומא, ולמד מן המקרא הזה וירקעו את פחי הזהב וקצץ פתילים לעשות **[את פתילי הזהב]** בתוך התכלת ובתוך הארגמן וגו', למדנו שחוט של זהב שזור עם כל מין ומין; **מעשה חושב** - כבר פרשתי שהוא אריגת שתי קירות שאין צורת שני עבריהם דומות זו לזו. **(ז) שתי כתפות וגו'** - הסינר מלמטה, וחשב האפוד היא החגורה, וצמודה לו מלמעלה דוגמת סינר הנשים, ומגבו של כהן היו מחוברות בחשב שתי חתיכות כמין שתי רצועות רחבות, אחת כנגד כל כתף וכתף, וזוקפן על שתי כתפותיו עד שנקפלות לפניו כנגד החזה, ועל ידי חבורן לטבעות החשן נאחזין מלפניו כנגד לבו שאין נופלת, כמו שמפורש בענין, והיו זקופות והולכות כנגד כתפיו, ושתי אבני השהם קבועות בהן, אחת בכל אחת; **אל שני קצותיו** - אל רחבו של אפוד, שלא היה רחבו אלא כנגד גבו של כהן, וגבהו עד כנגד האצילים שקורין קודי"ש, שנאמר לא יחגרו ביזע, אין חוגרין במקום זיעה, לא למעלה מאציליהם ולא למטה ממתניהם, אלא כנגד אציליהם; **וחבר** - האפוד עם אותן שתי כתפות האפוד יחבר אותם במחט למטה בחשב, ולא יארגם עמו, אלא אורגם לבד ואחר כך מחברם. **(ח) וחשב אפדתו** - וחגור שעל ידו, הוא מאפדו ומתקנהו לכהן ומקשטו; **אשר עליו** - למעלה בשפת הסינר היא החגורה; **כמעשהו** - כאריגת הסינר מעשה חושב ומחמשת מינין, כך אריגת החשב מעשה חושב ומחמשת המינים; **ממנו יהיה** - עמו יהיה אורג, ולא יארגנו לבד ויחברנו. **[3] (י) בתולדותם** - כסדר שנולדו, ראובן שמעון לוי יהודה דן ונפתלי, על האחת, ועל השניה, גד אשר יששכר זבולן יוסף, ובנימין מלא, שכן הוא כתוב במקום תולדותו, כ"ה אותיות בכל אחת ואחת. **(יא) מעשה הרש אבן** - מעשה אומן של אבנים. חרש זה, דבוק הוא לתיבה שלאחריו,

ולפיכך הוא נקוד פתח בסופו, וכן חרש עצים נטה קו, חרש של עצים. וכן חרש ברזל מעצד, כל אלה דבוקים ופתוחים; **פתוחי חותם** - כתרגומו כתב מפרש כגלף דעזקא, חרוצות האותיות בתוכן, כמו שחורצין חותמי טבעות שהם לחתום אגרות, כתב ניכר ומפורש; **על שמות** - כמו בשמות; **מסבות משבצות** - מוקפות האבנים במשבצות זהב, שעושה מושב האבן בזהב כמין גומא למדת האבן, ומשקעה במשבצות, נמצאת המשבצת סובבת את האבן סביב, ומחבר המשבצות בכתפות האפוד. **(יב) לזכרון** - שיהא רואה הקב"ה את השבטים כתובים לפניו, ויזכור צדקתם. **[שני]**

(יג) ועשית משבצות - מיעוט משבצות שתיים, ולא פירש לך עתה בפרשה זו אלא מקצת צרכן, ובפרשת החשן גומר לך פירושו. **(יד) שרשרות זהב** - שלשלאות; **מגבלות** - לסוף גבול החשן תעשה אותם; **מעשה עבות** - מעשה קליעת חוטין, ולא מעשה נקבים וכפלים כאותן שעושים לבורות, אלא כאותן שעושים לערדסקאות שקורין אינשינשייר"ש; **ונתתה את שרשרות** - של עבותות העשויות מעשה עבות על משבצות הללו. ולא זה הוא מקום צוואת עשייתן של שרשרות ולא צוואת קביעותן, ואין תעשה האמור כאן לשון צווי, ואין ונתתה האמור כאן לשון צווי, אלא לשון עתיד, כי בפרשת החשן חוזר ומצוהו על עשייתן ועל קביעותן, ולא נכתב כאן אלא להודיעך מקצת צורך המשבצות שצוה לעשות עם האפוד, וכתב לך זאת, לומר לך המשבצות הללו יוזקקו לך, לכשתעשה שרשרות מגבלות על החשן, תתנם על המשבצות הללו. **(טו) חושן משפט** - שמכפר על קלקול הדין. דבר אחר משפט, שמברר דבריו והבטחתו אמת, דרישנמ"ט בלע"ז, שהמשפט משמש ג' לשונות, דברי טענות בעלי הדין, וגמר הדין, ועונש הדין, אם עונש מיתה אם עונש מכות אם עונש ממון, וזה משמש לשון בירור דברים, שמפרש ומברר דבריו; **כמעשה אפוד** - מעשה חושב ומחמשת מינין. **(טז) זרת ארכו וזרת רחבו** - כפול, ומוטל לו לפניו כנגד לבו, שנאמר והיו על לב אהרן, תלוי בכתפות האפוד הבאות מאחוריו על כתפיו, ונקפלות ויורדות לפניו מעט, והחשן תלוי בהן בשרשרות וטבעות, כמו שמפורש בענין. **(יז) ומלאת בו** - על שם שהאבנים ממלאות גומות המשבצות המתוקנות להן, קורא אותן בלשון מלואים. **(כ) משבצים זהב** - יהיו הטורים במלואותם, מוקפים משבצות זהב בעומק שיעור שיתמלא בעובי האבן, זהו לשון במלואותם, כשיעור מלוי עביין של אבנים יהיה עומק המשבצות, לא פחות ולא יותר. **(כא) איש על שמו** - כסדר תולדותם סדר האבנים, אודם לראובן, פטדה לשמעון, וכן כלם. **(כב) על החושן** - בשביל החשן, לקבעם בטבעותיו, כמו שמפורש למטה בענין; **שרשת** - לשון שרשי אילן, המאחיזין לאילן להאחז ולהתקע בארץ, אף אלו יהיו מאחיזין לחשן, שבהם יהיה תלוי באפוד, והן שתי שרשרות האמורות למעלה בענין המשבצות, ואף שרשרות פתר מנחם בן סרוק לשון שרשים, ואמר שהרי"ש יתירה, כמו מ"ם שבשלשום, ומ"ם שבריקם, ואיני רואה את דבריו, אלא שרשרת בלשון עברית כשלשלת בלשון משנה; **גבלת** - הוא מגבלות האמור למעלה, שתתקעם בטבעות שיהיו בגבול החשן, וכל גבול לשון קצה, אשומי"ל בלע"ז; **מעשה עבות** - מעשה קליעה. **[4] (כג) על החושן** - לצורך החושן, כדי לקבעם בו. ולא יתכן לומר שתהא תחלת עשייתן עלי, שאם כן מה הוא שחוזר ואומר ונתת את שתי הטבעות, והלא כבר נתונים בו, היה לו לכתוב בתחלת המקרא, **ועשית על קצות החשן שתי טבעות זהב**, ואף בשרשרות צריך אתה לפתור כן; **על שני קצות החושן** - לשתי פאות שכנגד הצואר לימנית ולשמאלית הבאים מול כתפות האפוד. **(כד) ונתתה את שתי עבותות הזהב** - הן הן שרשרות גבלות הכתובות למעלה, ולא פירש מקום קבוען בחשן, עכשיו מפרש לך שיהא תוחב אותן בטבעות, ותדע לך שהן הן הראשונות, שהרי בפרשת אלה פקודי לא הוכפלו. **(כה) ואת שתי**

קצות - של שתי העבותות, ב' ראשיהם של כל אחת ואחת; **תתן על שתי המשבצות** - הן הן הכתובות למעלה בין פרשת החשן ופרשת האפוד, ולא פירש את צרכן ואת מקומן, עכשיו מפרש שיתקע בהן ראשי העבותות התחובות בטבעות החשן לימין ולשמאל אצל הצואר, שני ראשי שרשרות הימנית תוקע במשבצות של ימין, וכן בשל שמאל שני ראשי שרשרות השמאלית; **ונתתה** - המשבצות על כתפות האפוד, אחת בזו ואחת בזו, נמצאו כתפות האפוד מחזיקין את החשן שלא יפול ובהן הוא תלוי, ועדיין שפת החשן התחתונה הולכת ובאה, ונוקשת על כריסו ואינה דבוקה לו יפה, לכך הוצרך עוד ב' טבעות לתחתיתו, כמו שמפרש והולך; **אל מול פניו** - של אפוד, שלא יתן המשבצות בעבר הכתפות שכלפי המעיל, אלא בעבר העליון שכלפי החוץ, והוא קרוי מול פניו של אפוד, כי אותו עבר שאינו נראה אינו קרוי פנים. **(כו) על שני קצות החושן** - הן שתי פאותיו התחתונות לימין ולשמאל; **על שפתו אשר אל עבר האפוד ביתה** - הרי לך שני סימנים, האחד שיתנם בשני קצות של תחתיתו, שהוא כנגד האפוד, שעליו אינו כנגד האפוד, שהרי סמוך לצואר הוא, והאפוד נתון על מתניו, ועוד נתן סימן, שלא יקבעם בעבר החושן שכלפי החוץ, אלא בעבר שכלפי פנים, שנאמר ביתה, ואותו העבר הוא לצד האפוד, שחשב האפוד חוגרו לכהן, ונקפל הסינר לפני הכהן על מתניו, וקצת כריסו מכאן ומכאן עד כנגד קצות החשן, וקצותיו שוכבין עליו. **(כז) על שתי כתפות האפוד מלמטה** - שהמשבצות נתונות בראשי כתפות האפוד העליונים, הבאים על כתפיו כנגד גרונו ונקפלות ויורדות לפניו, והטבעות צוה ליתן בראשן השני שהוא מחובר לאפוד, והוא שנאמר לעומת מחברתו, סמוך למקום חבורן באפוד למעלה מן החגורה מעט, שהמחברת לעומת החגורה, ואלו נתונים מעט בגובה זקיפת הכתפות, הוא שנאמר ממעל לחשב האפוד, והן כנגד סוף החשן, ונותן פתיל תכלת באותן הטבעות ובטבעות החשן, ורוכסן באותו פתיל לימין ולשמאל, שלא יהא תחתית החשן הולך לפניו וחוזר לאחור ונוקש על כריסו, ונמצא מיושב על המעיל יפה; **ממול פניו** - בעבר החיצון. **(כח) וירכסו** - לשון חבור, וכן מרוכסי איש, חבורי חברי רשעים. וכן והרכסים לבקעה, הרים הסמוכים זה לזה, שאי אפשר לירד לגיא שביניהם אלא בקושי גדול, שמתוך סמיכתן הגיא זקופה ועמוקה, יהיו לבקעת מישור ונוחה לילך; **להיות על חשב האפוד** - להיות החשן דבוק אל חשב האפוד; **ולא יזח** - לשון ניתוק, ולשון ערבי הוא כדברי דונש בן לברט. **[5] (ט) את האזרים ואת התמים** - הוא כתב שם המפורש שהיה נותנו בתוך כפלי החשן, שעל ידו הוא מאיר דבריו ומתמם את דבריו. ובמקדש שני היה החשן, שאי אפשר לכהן גדול להיות מחוסר בגדים, אבל אותו השם לא היה בתוכו, ועל שם אותו הכתב הוא קרוי משפט, שנאמר ושאל לו במשפט האזרים; **את משפט בני ישראל** - דבר שהם נשפטים ונוכחים על ידו אם לעשות דבר או לא לעשות. ולפי המדרש אגדה, שהחשן מכפר על מעוותי הדין נקרא משפט, על שם סליחת המשפט. **[שלישי] (לא) את מעיל האפוד** - שאפוד ניתן עליו לחגורה; **כליל תכלת** - כולו תכלת, שאין מין אחר מעורב בו. **(לב) והיה פי ראשו** - פי המעיל בגבהו, הוא פתיחת בית הצואר; **בתוכו** - כתר גומו כפיל לגויה, כפול לתוכו, להיות לו לשפה כפילתו, והיה מעשה אורג ולא במחט; **כפי תחראו** - למדנו שהשריונים שלהם כפול לתוכו; **לא יקרע** - כדי שלא יקרע, והקורעו עובר בלאו, שזה ממנין לאוין שבתורה, וכן לא יזח החשן, וכן לא יסורו ממנו, הנאמר בבדי הארון. **(לג) רמוני** - עגולים וחלולים היו, כמין רמונים העשויים כביצת תרנגולת; **ופעמוני זהב** - זגין עם ענבלין שבתוכם; **בתוכם סביב** - ביניהם סביב, בין שני רמונים פעמון אחד, דבוק ותלוי בשולי המעיל. **(לד) פעמון זהב ורמון וגו'** - פעמון זהב ורמון אצלו. **(לה) ולא ימות** - מכלל לאו

אתה שומע הן, אם יהיו לו לא יתחייב מיתה, הא אם יכנס מחוסר אחד מן הבגדים הללו, חייב מיתה בידי שמים. **(לו) ציץ** - כמין טס של זהב היה, רוחב ב' אצבעות, מקיף על המצח מאוזן לאוזן. **(לז) על פתיל תכלת** - ובמקום אחר הוא אומר, ויתנו עליו פתיל תכלת, ועוד, כתיב כאן והיה על המצנפת, ולמטה הוא אומר והיה על מצח אהרן, ובשחיטת קדשים שנינו, שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפלין, למדנו שהמצנפת למעלה בגובה הראש, ואינה עמוקה להכנס בה כל הראש עד המצח, והציץ מלמטה, והפתילים היו בנקבים, ותלויין בו בשני ראשים ובאמצעו, ששה בג' מקומות הללו, פתיל מלמעלה אחד מבחוץ ואחד מבפנים כנגדו, וקושר ראשי הפתילים מאחורי העורף שלשתן, ונמצאו בין אורך הטס ופתילי ראשיו מקיפין את הקדקד, ופתיל האמצעי שבראשו קשור עם ראשי השנים, והולך על פני רוחב הראש מלמעלה, נמצא עשוי כמין כובע, ועל פתיל האמצעי הוא אומר והיה על המצנפת, והיה נותן הציץ על ראשו כמין כובע על המצנפת, והפתיל האמצעי מחזיקו שאינו נופל, והטס תלוי כנגד מצחו, ונתקיימו כל המקראות, פתיל על הציץ, וציץ על הפתיל, ופתיל על המצנפת מלמעלה. **(לה) ונשא אהרן** - לשון סליחה, ואף על פי כן אינו זז ממשמעו, אהרן נושא את המשא של עון, נמצא מסולק העון מן הקדשים; **את עון הקדשים** - לרצות על הדם ועל החלב שקרבו בטומאה, כמו ששנינו, אי זה עון הוא נושא, אם עון פגול הרי כבר נאמר לא ירצה, ואם עון נותר הרי נאמר לא יחשב, ואין לומר שיכפר על עון הכהן שהקריב טמא, שהרי עון הקדשים נאמר, ולא עון המקריבים, הא אינו מרצה אלא להכשיר הקרבן; **והיה על מצחו תמיד** - אי אפשר לומר שיהא על מצחו תמיד, שהרי אינו עליו אלא בשעת העבודה, אלא תמיד לרצות להם, אפילו אינו על מצחו, שלא היה כהן גדול עובד באותה שעה, ולדברי האומר עודהו על מצחו מכפר ומרצה, ואם לאו אינו מרצה, נדרש על מצחו תמיד, מלמד שממשמש בו בעודו על מצחו, שלא יסיח דעתו ממנו. **[6] (לט) ושבצת** - עשה אותם משבצות משבצות, וכולם של שש. **(מ) ולבני אהרן תעשה כתנת** - ארבעה בגדים הללו ולא יותר, כתונת, ואבנט, ומגבעות היא מצנפת, ומכנסים הכתובים למטה בפרשה. **(מא) והלבשת אותם את אהרן** - אותם האמורין באהרן, חשן, ואפוד, ומעיל, וכתונת תשבץ, מצנפת, ואבנט, וציץ, ומכנסים, הכתובים למטה בכולם; **ואת בניו אתו** - אותם הכתובים בהם; **ומשחת אותם** - את אהרן ואת בניו בשמן המשחה; **ומלאת את ידם** - כל מלוי ידים לשון חנוך, כשהוא נכנס לדבר להיות מוחזק בו מאותו יום והלאה, ובלשון לע"ז, כשממנין אדם על פקודת דבר, נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גוואנ"ט, ועל ידו הוא מחזיקו בדבר, וקורין לאותו מסירה וויר"סטיר, והוא מלוי ידים. **(מב) ועשה להם** - לאהרן ולבניו; **מכנסי בד** - הרי ח' בגדים לכהן גדול וארבעה לכהן הדיוט. **(מג) והיו על אהרן** - כל הבגדים האלה, על אהרן הראוין לו; **ועל בניו** - האמורין בהם; **בבואם אל אהל מועד** - להיכל וכן למשכן; **ומתו** - הא למדת, שהמשמש מחוסר בגדים, במיתה; **חקת עולם לו** - כל מקום שנאמר חקת עולם, הוא גזירה מיד ולדורות לעכב בו.

שמות כט

[רביעי] (א) לקח - כמו קח, ושתי גזרות הן, אחת של קיחה ואחת של לקיחה, ולהן פתרון אחד; **פר אחד** - לכפר על מעשה העגל שהוא פר. **(ב) ולחם מצות וחלת מצת ורקיקי מצות** - הרי אלו ג' מינין, רבוכה, וחלות, ורקיקין. לחם מצות היא הקרויה למטה בענין חלת לחם שמן, על שם שנותן שמן ברבוכה כנגד החלות והרקיקין, וכל המינין באים עשר עשר חלות; **בלולות בשמן** - כשהן קמח, יוצק בהן שמן ובוללן; **משחים בשמן** - אחר אפייתן מושחן כמין כ"ף יונית שהיא עשויה כנו"ן

שלנו. **(ג) והקרבת אותם** - אל חצר המשכן ביום הקמתו. **(ד) ורחצת** - זו טבילת כל הגוף. **(ה) ואפדת** - קשט ותקן החגורה והסינר סביבותיו. **(ו) נזר הקדש** - זה הציץ; **על המצנפת** - כמו שפירשתי למעלה, על ידי הפתיל האמצעי ושני פתילין שבראשו הקשורין שלשתן מאחורי העורף, הוא נותנו על המצנפת כמין כובע. **(ז) ומשחת אותו** - אף משיחה זו כמין כ"ף יונית, נותן שמן על ראשו, ובין ריסי עיניו, ומחברן באצבעו. **(ט) והיתה להם** - מלוי ידים זה לכהונת עולם; **ומלאת** - על ידי הדברים האלה; **יד אהרן ויד בניו** - במילוי ופקודת הכהונה. **(יא) פתח אהל מועד** - בחצר המשכן שלפני הפתח. **(יב) על קרנות** - למעלה, בקרנות ממש; **ואת כל הדם** - שירי הדם; **אל יסוד המזבח** - כמין בליטת בית קבול עשוי לו סביב סביב לאחר שעלה אמה מן הארץ. **(יג) החלב המכסה את הקרב** - הוא הקרום שעל הכרס שקורין טיל"א; **ואת היתרת** - הוא טרפשא דכבדא שקורין איבר"ש; **על הכבד** - אף מן הכבד יטול עמה. **(יד) תשרף באש** - לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו. **[7] (טז) וזרקת** - בכלי, אווז במזרק וזורק כנגד הקרן, כדי שיראה לכאן ולכאן, ואין קרבן טעון מתנה באצבע אלא חטאת בלבד, אבל שאר זבחים אינן טעונין קרן ולא אצבע, שמתן דם מחצי המזבח ולמטה, ואינו עולה בכבש, אלא עומד בארץ וזורק; **סביב** - כך מפורש בשחיטת קדשים, שאין סביב אלא ב' מתנות שהן ארבע, האחת בקרן זזית זו, והאחת בקרן שכנגדה באלכסון, וכל מתנה נראית בשני צדי הקרן אילך ואילך, נמצא הדם נתון בד' רוחות סביב, לכך קרוי סביב. **(יז) על נתחיו** - עם נתחיו, מוסף על שאר הנתחים. **(יח) ריה ניחוח** - נחת רוח לפני, שאמרתי ונעשה רצוני; **אשה** - לשון אש, והיא הקטרת איברים שעל האש. **[חמישי] (כ) תנוך** - הוא הסחוס; **אחיו** - מאמו, והוא ישראל. **(כט) מלאו ידכם** - אתם ההורגים אותם, בדבר זה תתחנכו להיות כהנים למקום; **כי איש** - מכס ימלא ידו בבנו ובאחיו. **(ל) אכפרה בעד חטאתכם** - אשים כופר וקנוח וסתימה לנגד חטאתכם, להבדיל ביניכם ובין החטא. **(לא) אלהי זהב** - אתה הוא שגרמת להם, שהשפעת להם זהב וכל חפצם, מה יעשו שלא יחטאו. משל למלך, שהיה מאכיל ומשקה את בנו ומקשטו, ותולה לו כיס בצוארו ומעמידו בפתח בית זונות, מה יעשה הבן שלא יחטא. **(לב) ועתה אם תשא חטאתם** - הרי טוב, איני אומר לך מחני; **ואם אין מחני** - וזה מקרא קצר, וכן הרבה; **מספרך** - מכל התורה כולה, שלא יאמרו עלי שלא הייתי כדאי לבקש עליהם רחמים. **(לד) אל אשר דברתי לך** - יש כאן לך אצל דבור במקום אליך, וכן לדבר לו על אדוניהו; **הנה מלאכי** - ולא אני; **וביום פקדי וגו'** - עתה שמעתי אליך מלכלותם יחד, ותמיד תמיד כשאפקוד עליהם עונותיהם, ופקדתי עליהם מעט מן העון הזה עם שאר העונות, ואין פורענות באה על ישראל שאין בה קצת מפרעון עון העגל. **(לה) ויגוף ה' את העם** - מיתה בידי שמים, לעדים בלא התראה.

שמות ל

[שביעי] (א) מקטר קטורת - להעלות עליו קיטור עשן סמים. **(ג) את גגו** - זה היה לו גג, אבל מזבח העולה לא היה לו גג, אלא ממלאים חללו אדמה בכל חנייתם; **זר זהב** - סימן הוא לכתר כהונה. **(ד) צלעותיו** - כאן הוא לשון זווית כתר גומו, לפי שנאמר על שני צדיו, על שתי זוויותיו שבשני צדיו; **והיה** - מעשה הטבעות האלה; **לבתים לבדים** - לכל בית תהיה הטבעת לבד. **(ו) לפני הפרכת** - שמא תאמר משוך מכנגד הארון לצפון או לדרום, תלמוד לומר לפני הכפרת, מכון כנגד הארון מבחוץ. **(ז) בהיטיבו** - לשון נקוי הבזיכין של המנורה מדשן הפתילות שנשרפו בלילה, והיה מטיבן בכל בקר ובקר; **הנרות** - לוצי"ש בלע"ז, וכן כל נרות האמורות במנורה, חוץ

ממקום שנאמר שם העלאה, שהוא לשון הדלקה. **(ח) ובהעלות** - כשידליקם להעלות להבתן; **יקטינה** - בכל יום, פרס מקטיר שחרית, ופרס מקטיר בין הערבים. **(ט) לא תעלו עליו** - על מזבח זה; **קטרת זרה** - שום קטורת של נדבה, כולן זרות לו חוץ מזו; **ועולה ומנחה** - ולא עולה ומנחה. עולה של בהמה ועוף, ומנחה היא של לחם. **(י) וכפר אהרן** - מתן דמים; **אחת בשנה** - ביום הכפורים, הוא שנאמר באחרי מות ויצא אל המזבח אשר לפני ה' וכפר עליו; **חטאת הכפרים** - הם פר ושעיר של יום הכפורים, המכפרים על טומאת מקדש וקדשיו; **קדש קדשים** - המזבח מקודש לדברים הללו בלבד, ולא לעבודה אחרת.

פרשת כי תשא

(יב) כי תשא - לשון קבלה כתרגומו, כשתחפוץ לקבל סכום מנינם לדעת כמה הם, אל תמנע לגלגולת,

אלא יתנו כל אחד מחצית השקל, ותמנה את השקלים ותדע מנינם; **ולא יהיה בהם נגף** - שהמנין שולט בו עין הרע, והדבר בא עליהם, כמו שמצינו בימי דוד. **(יג) זה יתנו** - הראה לו כמין מטבע של אש ומשקלה מחצית השקל, ואמר לו כזה יתנו; **העובר על הפקודים** - דרך המונין מעבירין את הנמנין זה אחר זה, וכן כל אשר יעבור תחת השבט, וכן תעבורנה הצאן על ידי מונה; **מחצית השקל בשקל הקדש** - במשקל השקל שקצבתי לך לשקול בו שקלי הקדש, כגון שקלים האמורין בפרשת ערכין ושדה אחוזת; **עשרים גרה השקל** - עכשיו פירש לך כמה הוא; **גרה** - לשון מעה, וכן בשמואל יבא להשתחות לו לאגורת כסף וככר לחם; **עשרים גרה השקל** - שהשקל השלם ד' זוזים, והזוז מתחלתו חמש מעות, אלא באו והוסיפו עליו שתות, והעלוהו לשש מעה כסף, ומחצית השקל הזה שאמרתי לך, יתנו תרומה לה'. **(יד) מבין עשרים שנה ומעלה** - למדך כאן, שאין פחות מבין עשרים יוצא לצבא, ונמנה בכלל אנשים. **(טו) לכפר על נפשתיכם** - שלא תנגפו על ידי מנין. דבר אחר לכפר על נפשתיכם, לפי שרמז להם כאן ג' תרומות, שנכתב כאן תרומת ה' ג' פעמים, אחת תרומת אדנים, שמנאן כשהתחילו בנדבת המשכן, ונתנו כל אחד ואחד מחצית השקל, ועלה למאת הככר, שנאמר וכסף פקודי העדה מאת ככר, ומהם נעשו האדנים שנאמר ויהי מאת ככר הכסף וגו'. והשנית אף היא על ידי מנין, שמנאן משהוקם המשכן, הוא המנין האמור בתחלת חומש הפקודים, באחד לחדש השני בשנה השנית, ונתנו כל אחד מחצית השקל, והן לקנות מהן קרבנות צבור של כל שנה ושנה, והשוו בהם עניים ועשירים, ועל אותה תרומה נאמר לכפר על נפשתיכם, שהקרבנות לכפרה הם באים. והשלישית היא תרומת המשכן, כמו שנאמר כל מרים תרומת כסף ונחשת, ולא היתה יד כלם שוה בה, אלא איש איש מה שנדבו לבו. **(טז) ונתת אותו על עבודת אהל מועד** - למדת, שנצטוו למנותם בתחלת נדבת המשכן אחר מעשה העגל, מפני שנכנס בהם מגפה, כמו שנאמר ויגוף ה' את העם, משל לצאן החביבה על בעליה שנפל בה דבר, ומשפסק, אמר לו לרועה בבקשה ממך, מנה את צאני ודע כמה נותרו בהם, להודיע שהיא חביבה עליו. ואי אפשר לומר שהמנין הזה הוא האמור בחומש הפקודים, שהרי נאמר בו באחד לחדש השני, והמשכן הוקם באחד לחדש הראשון, שנאמר ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים וגו', ומהמנין הזה נעשו האדנים משקלים שלו, שנאמר ויהי מאת ככר הכסף לצקת וגו', הא למדת, ששתיים היו, אחת בתחלת נדבתן אחר יום הכפורים בשנה ראשונה, ואחת בשנה שנייה באייר משהוקם המשכן. ואם תאמר, וכי אפשר

שבשניהם היו ישראל שוים, ו' מאות אלף וג' אלפים וה' מאות ונ', שהרי בכסף פקודי העדה נאמר כן, ובחומש הפקודים אף בו נאמר כן, ויהיו כל הפקודים שש מאות אלף ושלושת אלפים וחמש מאות וחמשים, והלא בשתי שנים היו, ואי אפשר שלא היו בשעת מנין הראשון בני י"ט שנה שלא נמנו, ובשנייה נעשו בני כ'. תשובה לדבר, אצל שנות האנשים בשנה אחת נמנו, אבל למנין יציאת מצרים היו שתי שנים, לפי שליציאת מצרים מונין מניסן, כמו ששינו במסכת ראש השנה, ונבנה המשכן בראשונה והוקם בשנייה, שנתחדשה שנה באחד בניסן, אבל שנות האנשים מנויין למנין שנות עולם המתחילין מתשרי, נמצאו שני המנינים בשנה אחת, המנין הראשון היה בתשרי לאחר יום הכפורים, שנתרצה המקום לישראל לסלוח להם ונצטוו על המשכן, והשני באחד באייר; **על עבודת אהל מועד** - הן אדנים שנעשו בו. **(יה) כיור** - כמין דוד גדולה, ולה דדים המריקים בפייהם מים; **וכנו** - כתרגומו בסיסה, מושב מתוקן לכיור; **לרחצה** - מוסב על הכיור; **ובין המזבח** - מזבח העולה, שכתוב בו שהוא לפני פתח משכן אהל מועד, והיה הכיור משוך קמצא, ועומד כנגד אויר שבין המזבח והמשכן ואינו מפסיק כלל בנתיים, משום שנאמר ואת מזבח העולה שם פתח משכן אהל מועד, כלומר מזבח לפני אהל מועד, ואין כיור לפני אהל מועד, הא כיצד, משוך קמצא כלפי הדרום, כך שנויה בזבחים. **(יט) את ידיהם ואת רגליהם** - בבת אחת היה מקדש ידיו ורגליו, וכך שנינו בזבחים, כיצד קדוש ידים ורגלים, מניח ידו הימנית על גבי רגלו הימנית, וידו השמאלית על גבי רגלו השמאלית, ומקדשן. **(כ) בבואם אל אהל מועד** - להקטיר שחרית ובין הערבים קטרת, או להזות מדם פר כהן המשיח ושעירי עבודת אלילים; **ולא ימותו** - הא אם לא ירחצו ימותו, שבתורה נאמרו כללות, ומכלל לאו אתה שומע הן; **אל המזבח** - החיצון, שאין כאן ביאת אהל מועד אלא בחצר. **(כא) ולא ימותו** - לחייב מיתה על המשמש במזבח ואינו רחוק ידים ורגלים, שממיתה הראשונה לא שמענו אלא על הנכנס להיכל. **(כג) בשמים ראש** - חשובים; **וקנמן בשם** - לפי שהקנמן קליפת עץ הוא, יש שהוא טוב ויש בו ריח טוב וטעם, ויש שאינו אלא כעץ, לכך הוצרך לומר קנמן בשם, מן הטוב; **מחציתו חמשים ומאתים** - מחצית הבאתו תהא חמשים ומאתים, נמצא כלו חמש מאות, כמו שיעור מר דרור, אם כן למה נאמר בו חצאין, גזרת הכתוב היא להביאו לחצאין, להרבות בו ב' הכרעות, שאין שוקלין עין בעין, וכך שנויה בכריתות; **וקנה בישם** - קנה של בשם, לפי שיש קנים שאינן של בשם, הוצרך לומר בשם; **חמשים ומאתים** - סך משקל כולו. **[2] (כד) וקדה** - שם שורש עשב, ובלשון חכמים קציעה; **הין** - י"ב לוגין, ונחלקו בו חכמי ישראל, ר' מאיר אומר, בו שלקו את העקריין, אמר לו ר' יהודה, והלא לסוך את העקריין אינו סיפק, אלא שראום במים שלא יבלעו את השמן, ואחר כך הציף עליהם השמן, עד שקלט הריח וקפחו לשמן שעל העקריין. **(כה) רוקח מרקחת** - רוקח שם דבר הוא, והטעם מוכיח שהוא למעלה, והרי הוא כמו רקע, רגע, ואינו כמו רוגע הים, וכמו רוקע הארץ, שהטעם למטה, וכל דבר המעורב בחבירו, עד שזה קופח מזה או ריח או טעם, קרוי מרקחת; **רקח מרקחת** - רקח העשוי על ידי אומנות ותערובות; **מעשה רוקח** - שם האומן בדבר. **(כו) ומשהת בו** - כל המשיחות כמין כ"ף יוגית, חוץ משל מלכים שהן כמין נזר. **(כז) וקדשת אותם** - משיחה זו מקדשתם להיות קדש קדשים, ומה היא קדושתם, כל הנוגע וגו', כל הראוי לכלי שרת, משנכנס לתוכו קדוש קדושת הגוף, להפסל ביוצא, ולניה, וטבול יום, ואינו נפדה לצאת לחולין, אבל דבר שאינו ראוי להם אין מקדשין. ושנויה היא משנה שלימה אצל מזבח, מתוך שנאמר כל הנוגע במזבח יקדש, שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי, תלמוד לומר כבשים, מה כבשים ראויים אף כל ראויים. כל משיחת משכן וכהנים ומלכים מתורגם לשון רבוי, לפי שאין צורך משיחתן

אלא לגדולה, כי כן יסד המלך שזה חנוך גדולתו, ושאר משיחות, כמו ריקין משוחין וראשית שמנים ימשחו, לשון ארמית בהן כלשון עברית. **(לא) לדדתיכם** - מכאן למדו רבותינו לומר שכולו קיים לעתיד לבא; זה - בגימטריא תריסר לוגין הוו. **(לב) לא ייסך** - בשני יודי"ן, לשון לא יפעל, כמו למען ייטב לך; **על בשר אדם לא ייסך** - מן השמן הזה עצמו; **ובמתכנתו לא תעשו כמזהו** - בסכום סממניו, לא תעשו אחר כמוהו במשקל סממניו הללו, לפי מדת הין שמן, אבל אם פחת או רבה סממניו לפי מדת הין שמן, מותר, ואף העשוי במתכונתו של זה, אין הסך ממנו חייב, אלא הרוקחו; **ובמתכנתו** - לשון חשבון, כמו מתכנת הלבנים, וכן במתכונתה, של קטורת. **(לג) ואשר יתן ממנו** - מאותו של משה; **על זר** - שאינו צורך כהונה ומלכות. **(לד) נטף** - הוא צרי, ועל שאינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף קרוי נטף, ובלע"ז גומ"א, והצרי קורין לו טרי"אקה; **ושחלת** - שורש בשם, חלק ומצהיר כצפורן, ובלשון המשנה קרוי צפורן, וזהו שתרגם אונקלוס וטופרא; **והלבנה** - בשם שריחו רע, וקורין לו גלב"נא, ומנאה הכתוב בין סממני הקטורת, ללמדנו שלא יקל בעינינו לצרף עמנו באגודת תעניותינו ותפלתנו את פושעי ישראל שיהיו נמנין עמנו; **סמים** - אחרים; **ולבונה זכה** - מכאן למדו רבותינו י"א סממנין נאמרו לו למשה בסיני, מעוט סמים שנים, נטף ושחלת וחלבנה ג', הרי ה', סמים, לרבות עוד כמו אלו, הרי עשר, ולבונה, הרי י"א. ואלו הן, הצרי, והצפורן, החלבנה, והלבונה, מור, וקציעה, שבולת נרד, וכרכום, הרי ח', שהשבולת נרד אחד שהנרד דומה לשבולת, הקושט, והקילופה, והקנמון, הרי י"א. בורית כרשינה אינו נקטר, אלא בו שפין את הצפורן ללבנה שתהא נאה; **בד בבד יהיה** - אלו הארבעה הנזכרים כאן יהיו שוין משקל במשקל, כמשקלו של זה כך משקלו של זה, וכן שנינו, הצרי והצפורן והחלבנה והלבונה משקל שבעים שבעים מנה. ולשון בד, נראה בעיני שהוא לשון יחיד, אחד באחד יהיה, זה כמו זה. **(לה) ממלח** - כתרגומו מעורב, שיערב שחיקתו יפה יפה זה עם זה, ואומר אני שדומה לו ויראו המלחים, מלחך וחובליך, על שם שמהפכין את המים במשוטות כשמנהיגים את הספינה, כאדם המהפך בכף ביצים טרופות לערבן עם המים, וכל דבר שאדם רוצה לערב יפה יפה, מהפכו באצבע או בבזך; **ממולח טהור קדש** - ממולח יהיה, וטהור יהיה, וקדש יהיה. **(לו) ונתתה ממנה וגו'** - היא קטרת שבכל יום ויום שעל מזבח הפנימי שהוא באהל מועד; **אשר אועד לך שמה** - כל מועדי דבור שאקבע לך, אני קובעם לאותו מקום. **(לז) במתכנתה** - במנין סממניה; **קדש תהיה לך לה'** - שלא תעשנה אלא לשמי. **(לח) להריח בה** - אבל עושה אתה במתכנתה משלך כדי למכרה לצבור.

שמות לא

(ב) קראתי בשם - לעשות מלאכתי, את בצלאל. **(ג) בחכמה** - מה שאדם שומע דברים מאחרים ולמד; **ובתבונה** - מבין דבר מלבו מתוך דברים שלמד; **ובדעת** - רוח הקדש. **(ד) לחשוב מחשבות** - אריגת מעשה חשב. **(ה) ובחרשת** - לשון אומנות, כמו חרש חכם. ואונקלוס פירש, ושנה בפירושן, שאומן אבנים קרוי אומן, וחרש עץ קרוי נגר; **למלאות** - להושיבה במשבצות שלה במלואה, לעשות המשבצת למדת מושב האבן ועוביה. **(ו) ובלב כל חכם לב וגו'** - ועוד שאר חכמי לב שבכם, וכל אשר נתתי בו חכמה, ועשו את כל אשר צויתך. **(ז) ואת הארון לעדות** - לצורך לוחות העדות. **(ח) הטהורה** - על שם זהב טהור. **[3] (י) ואת בגדי השרד** - אומר אני לפי פשוטו של מקרא, שאי אפשר לומר שבבגדי כהונה מדבר, לפי שנאמר אצלם ואת בגדי הקדש לאהרן הכהן ואת בגדי בניו לכהן, אלא אלו בגדי השרד הם, בגדי התכלת והארגמן ותולעת שני האמורים בפרשת מסעות, ונתנו עליו בגד תכלת, ונתנו עליו בגד ארגמן, ונתנו עליהם בגד תולעת שני, ונראין דברי,

שנאמר ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש, ולא הוזכר שש עמהם, ואם בבגדי כהונה מדבר, לא מצינו באחד מהם ארגמן או תולעת שני בלא שש; **בגדי השרד** - יש מפרשים לשון עבודה ושירות, כתרגומו לבושי שמושא, ואין לו דמיון במקרא, ואני אומר שהוא לשון ארמי, כתרגום של קלעים ותרגום של מכבר, שהיו ארוגים במחט, עשויים נקבים נקבים, לצ"דין בלע"ז. **(יא) ואת קטורת הסמים לקדש** - לצורך הקטרת ההיכל שהוא קדש. **(יג) ואתה דבר אל בני ישראל** - ואתה, אף על פי שהפקדתך לצוותם על מלאכת המשכן, אל יקל בעיניך לדחות את השבת מפני אותה מלאכה; **אך את שבתותי תשמורו** - אף על פי שתהיו רדופין וזריזין בזריזות המלאכה, שבת אל תדחה מפניה. כל אכין ורקין מעוטין, למעט שבת ממלאכת המשכן; **כי אות היא ביני וביניכם** - אות גדולה היא בינינו שבחרתי בכם, בהנחילי לכם את יום מנוחתו למנוחה; **לדעת** - האומות בה, כי אני ה' מקדשכם. **(יד) מות יומת** - אם יש עדים והתראה; **ונמרתה** - בלא התראה; **מחלליה** - הנוהג בה חול בקדושתה. **(טו) שבת שבתון** - מנוחת מרגוע ולא מנוחת עראי; **[שבת שבתון]** לכך כפלו הכתוב, לומר שאסור בכל מלאכה, אפילו אוכל נפש, וכן יום הכפורים שנאמר בו שבת שבתון היא לכם, אסור בכל מלאכה, אבל יום טוב לא נאמר בו כי אם ביום הראשון שבתון וביום השמיני שבתון **קדש לה'** - שמירת קדושתה לשמי ובמצותי. **(יז) וינפש** - כתרגומו ונח, וכל לשון נופש הוא לשון נפש, שמישיב נפשו ונשימתו בהרגיעו מטורח המלאכה, ומי שכתוב בו לא ייעף ולא ייגע, וכל פעלו במאמר הכתיב מנוחה לעצמו, לשבר האוזן מה שהיא יכולה לשמוע. **[שני] (יח) ויתן אל משה וגו'** - אין מוקדם ומאוחר בתורה, מעשה העגל קודם לצווי מלאכת המשכן ימים רבים היה, שהרי בי"ז בתמוז נשתברו הלוחות, וביום הכפורים נתרצה הקב"ה לישראל, ולמחרת התחילו בנדבת המשכן והוקם באחד בניסן **[צ"ע טובא, דילמא הכל כסדר, וצווי הקב"ה למשה היה בארבעים ימים הראשונים, טרם עשותם העגל, וקודם רדתו מההר עשו העגל, ומשה לא הגיד לישראל צווי המשכן עד למחרת יום הכפורים, שהיו ישראל מרוצים להקב"ה, וכן הוא בהדיא בזוהר ויקהל, אשר על כן בצווי הקב"ה כתיב מאת כל איש, דהיינו גם ערב רב, כמו שדרשו רבותינו ז"ל, איש איש, מלמד וכו', ומשה בציווי אמר לישראל, קחו מאתכם דייקא, ולא מערב רב, לפי שהם גרמו בנזקין וק"ל];** **ככלתו** - ככלתו, כתיב חסר, שנמסרה לו תורה במתנה ככלה לחתן, שלא היה יכול ללמוד כולה בזמן מועט כזה. דבר אחר, מה כלה מתקשטת בכ"ד קשוטין, הן האמורים בספר ישעיה, אף תלמיד חכם צריך להיות בקי בכ"ד ספרים; **לדבר אתו** - החקים והמשפטים שבואלה המשפטים; **לדבר אתו** - מלמד שהיה משה שומע מפי הגבורה, וחוזרין ושונין את ההלכה שניהם יחד; **לחת** - לחת כתיב, שהיו שתיהן שוות.

שמות לב

(א) כי בשש משה - כתרגומו לשון איחור, וכן בשש רכבו, ויחילו עד בוש, כי כשעלה משה להר אמר להם, לסוף ארבעים יום אני בא בתוך ו' שעות, כסבורים הם שאותו יום שעלה מן המנין הוא, והוא אמר להם שלמים, ארבעים יום ולילו עמו, ויום עלייתו אין לילו עמו, שהרי בז' בסיון עלה, נמצא יום ארבעים בשבעה עשר בתמוז, בי"ו בא השטן וערבב את העולם, והראה דמות חשך ואפלה וערבוביא, לומר ודאי מת משה לכך בא ערבוביא לעולם, אמר להם מת משה שכבר באו שש שעות ולא בא וכו', כדאיתא במסכת שבת, ואי אפשר לומר שלא טעו אלא ביום המעונן, בין קודם חצות בין לאחר חצות, שהרי לא ירד משה עד יום המחרת, שנאמר וישכימו ממחרת ויעלו עולות; **אשר ילכו לפנינו** - אלהות הרבה איוו להם; **כי זה משה האיש** - כמין דמות משה הראה להם השטן, שנושאים אותו באויר רקיע השמים; **אשר העלנו מארץ מצרים** - והיה מורה לנו דרך אשר נעלה בה, עתה צריכין

אנו לאלהות אשר ילכו לפנינו. **(ב) באוני נשיכם** - אמר אהרן בלבו, הנשים והילדים חסים בתכשיטיהן, שמא יתעכב הדבר, ובתוך כך יבא משה, והם לא המתינו ופרקו מעל עצמן; **פרקו** - לשון צווי, מגזרת פרק ליחיד, כמו ברכו מגזרת ברך. **(ג) ויתפרקו** - לשון פריקת משא, כשנטלו מאזניהם נמצאו הם מפורקים מנזמיהם, דישקריי"ר בלע"ז; **את נזמי** - כמו מנזמי, כמו כצאתי את העיר, מן העיר. **(ד) ויצר אותו בחרט** - יש לתרגמו בשני פנים, האחד ויצר לשון קשירה, בחרט לשון סודר, כמו והמטפחות והחריטים, ויצר ככרם כסף בשני חריטים. והב' ויצר לשון צורה, בחרט כלי אומנות הצורפין שחורצין וחורטין בו צורות בזהב, כעט סופר החורט אותיות בלוחות ופנקסין, כמו וכתוב עליו בחרט אנוש, וזהו שתרגם אונקלוס וצר יתיה בזיפא, לשון זיוף הוא, כלי אומנות שחורצין בו בזהב אותיות ושקדים שקורין בלע"ז ני"ל, ומזייפין על ידו חותמות; **עגל מסכה** - כיון שהשליכו לאור בכור, באו מכשפי ערב רב שעלו עמהם ממצרים ועשאוהו בכשפים, ויש אומרים מיכה היה שם, שיצא מתוך דמוסי בנין שנתמעך בו במצרים, והיה בידו שם וטס, שכתב בו משה עלה שור עלה שור להעלות ארנו של יוסף מתוך נילוס, והשליכו לתוך הכור, ויצא העגל; **מסכה** - לשון מתכת. דבר אחר, קכ"ה קנטרין זהב היו בו, כגימטריא של מסכה; **אלה אלהיך** - ולא נאמר אלה אלהינו, מכאן שערב רב שעלו ממצרים הם שנקהלו על אהרן והם שעשאוהו, ואחר כך הטעו את ישראל אחריו. **[4] (ה) וירא אהרן** - שהיה בו רוח חיים, שנאמר בתבנית שור אוכל עשב, וראה שהצליח מעשה שטן, ולא היה לו פה לדחותם לגמרי; **ויבן מזבח** - לדחותם; **ויאמר חג לה' מחר** - ולא היום, שמא יבא משה קודם שיעבדוהו, זהו פשוטו. ומדרשו בויקרא רבה, דברים הרבה ראה אהרן, ראה חור בן אחותו שהיה מוכיחם והרגוהו, וזהו ויבן **[לשון בינה]** מזבח לפניו, ויבן מזבוח לפניו, ועוד ראה ואמר מוטב שיתלה בי הסרחון ולא בהם, ועוד ראה ואמר, אם הם בונים את המזבח, זה מביא צרור וזה מביא אבן ונמצאת מלאכתן עשויה בבת אחת, מתוך שאני בונה אותו ומתעצל במלאכתי, בין כך ובין כך משה בא; **חג לה'** - בלבו היה לשמים, בטוח היה שיבא משה ויעבדו את המקום. **(ו) וישכימו** - השטן זרזם כדי שיחטאו; **לצחק** - יש במשמע הזה גלוי עריות, כמו שנאמר לצחק בי, ושפיכות דמים, כמו שנאמר יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו, אף כאן נהרג חור. **(ז) וידבר** - לשון קושי הוא, כמו וידבר אתם קשות; **לך רד** - רד מגדולתך, לא נתתי לך גדולה אלא בשבילם, באותה שעה נתגדה משה מפי בית דין של מעלה; **שחת עמך** - שחת העם לא נאמר, אלא עמך, ערב רב שקבלת מעצמך וגיירתם, ולא נמלכת בי, ואמרת טוב שידבקו גרים בשכינה, הם שחתו והשחיתו. **(ט) קשה עורף** - מחזירין קשי ערפם לנגד מוכיחיהם וממאנים לשמוע. **(י) הניחה לי** - עדיין לא שמענו שהתפלל משה עליהם והוא אומר הניחה לי, אלא כאן פתח לו פתח והודיעו שהדבר תלוי בו, שאם יתפלל עליהם לא יכלם. **(יא) למה ה' יחרה אפך** - כלום מתקנא אלא חכם בחכם, גבור בגבור. **(יב) והנהם** - התעשת מחשבה אחרת להיטיב להם; **על הרעה** - אשר חשבת להם. **(יג) זמור לאברהם** - אם עברו על עשרת הדברות, אברהם אביהם נתנסה בעשר נסיונות ועדיין לא קבל שכרו, תנהו לו ויצאו עשר בעשר; **לאברהם ליצחק ולישראל** - אם לשרפה הם, זכור לאברהם שמסר עצמו להשרף עליך באור כשדים, אם להריגה, זכור ליצחק שפשט צוארו לעקידה, אם לגלות, זכור ליעקב שגלה לחרן, ואם אינן נצולין בזכותן, מה אתה אומר לי ואעשה אותך לגוי גדול, ואם כסא של שלש רגלים אינו עומד לפניך בשעת כעסך, קל וחמר לכסא של רגל אחד; **אשר נשבעת להם בך** - לא נשבעת להם בדבר שהוא כלה, לא בשמים ולא בארץ, לא בהרים ולא בגבעות, אלא בך, שאתה קיים ושבועתך קיימת לעולם, שנאמר בי נשבעתי נאם ה',

וליצחק נאמר, והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך, וליעקב נאמר אני אל שדי פרה ורבה, נשבע לו באל שדי. **(טו) משני עבריהם** - היו האותיות נקראות, ומעשה נסים היה. **(טז) מעשה אלהים המה** - כמשמעו, הוא בכבודו עשאן. דבר אחר, כאדם האומר לחברו כל עסקיו של פלוני במלאכה פלונית, כך כל שעשועיו של הקב"ה בתורה; **הדות** - לשון חרת וחרט אחד הוא, שניהם לשון חיקוק, אנטליי"ר בלע"ז. **(יז) ברעה** - בהרעו, שהיו מריעים ושמחים וצוחקים. **(יח) אין קול ענות גבורה** - אין קול הזה נראה קול עניית גבורים הצועקים נצחון, ולא קול חלשים שצועקים וי, או ניסה; **קול ענות** - קול חרופין וגדופין, המענין את נפש שומען כשנאמרין לו. **(יט) וישלך מידו וגו'** - אמר, מה פסח שהוא אחד מן המצות, אמרה תורה כל בן נכר לא יאכל בו, התורה כולה כאן, וכל ישראל מומרים ואתננה להם; **תחת ההר** - לרגלי ההר. **(כ) ויזר** - לשון נפוך, וכן יזורה על נוהו גפרית, וכן כי חנם מזורה הרשת, שזורין בה דגן וקטניות; **וישק את בני ישראל** - נתכוין לבדקם כסוטות, שלש מיתות נדונו שם, אם יש עדים והתראה, בסייף, כמשפט אנשי עיר הנדחת שהן מרובין, עדים בלא התראה, במגפה, שנאמר ויגוף ה' את העם, לא עדים ולא התראה, בהדרוקן, שבדקום המים וצבו בטניהם. **(כא) מה עשה לך העם** - כמה יסורים סבלת שיסרוך עד שלא תביא עליהם חטא זה. **(כב) כי ברע הוא** - בדרך רע הם הולכין תמיד, ובנסיונות לפני המקום. **(כד) ואמר להם** - דבר אחד, למי זהב לבד, והם מהרו והתפרקו ויתנו לי; **ואשלכהו באש** - ולא ידעתי שיצא העגל הזה, ויצא. **(כה) פרוע** - מגולה, נתגלה שמצו וקלונו, כמו ופרע את ראש האשה; **לשמצה בקמיהם** - להיות להם הדבר הזה לגנות בפי כל הקמים עליהם. **(כו) מי לה' אלי** - יבא אלי; **כל בני לוי** - מכאן שכל השבט כשר. **(כז) כה אמר וגו'** - והיכן אמר, זובח לאלהים יחרם, כך שנויה במכילתא; **אחיו** - מאמו, והוא ישראל. **(כט) מלאו ידכם** - אתם ההורגים אותם, בדבר זה תתחנכו להיות כהנים למקום; **כי איש** - מכס ימלא ידו בבנו ובאחיו. **(ל) אכפרה בעד חטאתכם** - אשים כופר וקנוח וסתימה לגד חטאתכם, להבדיל ביניכם ובין החטא. **(לא) אלהי זהב** - אתה הוא שגרמת להם, שהשפעת להם זהב וכל חפצם, מה יעשו שלא יחטאו. משל למלך, שהיה מאכיל ומשקה את בנו ומקשטו, ותולה לו כיס בצוארו ומעמידו בפתח בית זונות, מה יעשה הבן שלא יחטא. **[5] (לב) ועתה אם תשא חטאתם** - הרי טוב, איני אומר לך מחני; **ואם אין מחני** - וזה מקרא קצר, וכן הרבה; **מספרך** - מכל התורה כולה, שלא יאמרו עלי שלא הייתי כדאי לבקש עליהם רחמים. **(לד) אל אשר דברתי לך** - יש כאן לך אצל דבור במקום אליך, וכן לדבר לו על אדוניהו; **הנה מלאכי** - ולא אני; **וביום פקדי וגו'** - עתה שמעתי אליך מלכלותם יחד, ותמיד תמיד כשאפקוד עליהם עונותיהם, ופקדתי עליהם מעט מן העון הזה עם שאר העונות, ואין פורענות באה על ישראל שאין בה קצת מפרעון עון העגל. **(לה) ויגוף ה' את העם** - מיתה בידי שמים, לעדים בלא התראה.

שמות לג

(א) לך עלה מזה - ארץ ישראל גבוה מכל הארצות, לכך נאמר עלה. דבר אחר, כלפי שאמר לו בשעת הכעס לך רד, אמר לו בשעת רצון לך עלה; **אתה והעם** - כאן לא אמר ועמך. **(ב) וגרשתי את הכנעני וגו'** - ששה אומות הן, והגרשתי עמד ופנה מפניהם מאליו. **(ג) אל ארץ זבת חלב ודבש** - אני אומר לך להעלותם; **כי לא אעלה בקרבך** - לכן אני אומר לך ושלחתי לפניך מלאך; **כי עם קשה עזרף אתה** - וכששכינתי בקרבכם ואתם ממרים בי, מרבה אני עליכם זעם; **אנכלך** - לשון כליון. **(ד) הדבר הרע** - שאין השכינה שורה ומהלכת עמם; **איש עדין** - כתרם שניתנו להם

בחורב כשאמרו נעשה ונשמע. **(ה) רגע אחד אעלה בקרבך וכליתך** - אם אעלה בקרבך ואתם ממרים בי בקשיות ערפכם, אזעום עליכם רגע אחד, שהוא שיעור זעמי, שנאמר חבי כמעט רגע עד יעבר זעם, ואכלה אתכם, לפיכך טוב לכם שאשלח מלאך; **ועתה** - פורענות זו תלקו מיד, שתורידו עדיכם מעליכם; **ואדעה מה אעשה לך** - בפקודת שאר העון, אני יודע מה שבלבי לעשות לך. **(ו) את עדים מהר חורב** - את העדי שהיה בידם מהר חורב. **(ז) ומשה** - מאותו עון והלאה; **יקח את האהל** - לשון הווה הוא, לוקח אהלו ונוטתו מחוץ למחנה, אמר, מנודה לרב מנודה לתלמיד; **הרחק** - אלפים אמה, כענין שנאמר אך רחוק יהיה ביניכם וביניו כאלפים אמה במדה; **וקרא לו** - והיה קורא לו אהל מועד, הוא בית ועד למבקשי תורה; **כל מבקש ה'** - מכאן למבקש פני זקן, כמקבל פני שכינה; **יצא אל אהל מועד** - כמו יוצא. דבר אחר והיה כל מבקש ה', אפילו מלאכי השרת כשהיו שואלים מקום שכינה, חבריהם אומרים להם הרי הוא באהלו של משה. **(ח) והיה** - לשון הווה; **כצאת משה מן המחנה** - ללכת אל האהל; **יקומו כל העם** - עומדים מפניו, ואין יושבין עד שנתכסה מהם; **והביטו אחרי משה** - לשבח, אשרי ילוד אשה שכך מובטח שהשכינה תכנס אחריו לפתח אהלו. **(ט) ודבר עם משה** - כמו ומדבר עם משה. תרגומו ומתמלל עם משה, שהוא כבוד השכינה, כמו וישמע את הקול מדבר אליו, ואינו קורא מדבר אליו, כשהוא קורא מדבר פתרונו הקול מדבר בינו לבין עצמו, וההדיט שומע מאליו, וכשהוא קורא מדבר, משמע שהמלך מדבר עם ההדיט. **(י) והשתחוו** - לשכינה. **(יא) ודבר ה' אל משה פנים אל פנים** - ומתמלל עם משה; **ושב אל המחנה** - לאחר שנדבר עמו, היה שב משה אל המחנה, ומלמד לזקנים מה שלמד, והדבר הזה נהג משה מיום הכפורים עד שהוקם המשכן ולא יותר, שהרי בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, ובי"ח שרף את העגל ודן את החוטאים, ובי"ט עלה, שנאמר ויהי ממחרת ויאמר משה אל העם וגו', ועשה שם ארבעים יום ובקש רחמים, שנאמר ואתנפל לפני ה' וגו', ובראש חדש אלול נאמר לו ועלית בבקר אל הר סיני, לקבל לוחות האחרונות, ועשה שם מ' יום, שנאמר בהם ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים וגו', מה הראשונים ברצון אף האחרונים ברצון, אמור מעתה, אמצעיים היו בכעס. בי' בתשרי נתרצה הקב"ה לישראל בשמחה ובלב שלם, ואמר לו למשה סלחתי כדברך, ומסר לו לוחות אחרונות, וירד והתחיל לצוותן על מלאכת המשכן, ועשאוהו עד אחד בניסן, ומשהוקם לא נדבר עמו עוד, אלא מאהל מועד; **ושב אל המחנה** - תרגומו ותב למשריתא, לפי שהוא לשון הווה, וכן כל הענין, וראה כל העם וחזן, ונצבו וקיימין. והביטו, ומסתכלין. והשתחוו, וסגדין. ומדרשו, ודבר ה' אל משה שישב אל המחנה, אמר לו אני בכעס ואתה בכעס, אם כן מי יקרבים. **[שלישי] (יב) ראה אתה אומר אלי** - ראה, תן עיניך ולבך על דברך, אתה אומר אלי וגו' ואתה לא הודעתני וגו', ואשר אמרת לי הנה אנכי שולח מלאך, אין זו הודעה, שאין אני חפץ בה; **ואתה אמרת ידעתך בשם** - הכרתיך משאר בני אדם בשם חשיבות, שהרי אמרת לי הנה אנכי בא אליך בעב הענן וגו' וגם כך יאמינו לעולם. **(יג) ועתה** - אם אמת שמצאתי חן בעיניך, הודיעני נא את דרכיך, מה שכר אתה נותן למוצאי חן בעיניך; **ואדעך למען אמצא חן בעיניך** - ואדע בזו מדת תגמולך, מה היא מציאת חן שמצאתי בעיניך, ופתרון למען אמצא חן, למען אכיר כמה שכר מציאת החן; **וראה כי עמך הגוי הזה** - שלא תאמר ואעשה אותך לגוי גדול, ואת אלה תעזוב, ראה כי עמך הם מקדם, ואם בהם תמאס, איני סומך על היוצאים מחלצי שיתקיימו, ואת תשלום השכר שלי בעם הזה תודיעני. ורבותינו דרשוהו במסכת ברכות, ואני ליישב המקראות על אופניהם ועל סדרם באתי. **(יד) ויאמר פני ילכו** - כתרגומו, לא אשלח עוד מלאך, אני בעצמי אלך, כמו ופניך

הולכים בקרב. **[6] (טו) ויאמר אליו** - בזו אני חפץ, כי על ידי מלאך אל תעלנו מזה. **(טז) ובמה יודע אפוא** - יודע מציאת החן, הלא בלכתך עמנו, ועוד דבר אחר אני שואל ממך, שלא תשרה שכיתנך עוד על אומות עובדי אלילים; **ונפלינו אני ועמך** - ונהיה מובדלים בדבר הזה מכל העם, כמו והפלה ה' בין מקנה ישראל וגו'. **(יז) גם את הדבר הזה** - שלא תשרה שכיתני עוד על עובדי אלילים אעשה, ואין דבריו של בלעם הרשע על ידי שריית שכילה, אלא נופל וגלוי עינים, כגון ואלו דבר יגונב, שומעין על ידי שליח. **[רביעי] (יח) ויאמר הראני נא את כבודך** - ראה משה שהיה עת רצון ודבריו מקובלים, והוסיף לשאול להראותו מראית כבודו. **(יט) ויאמר אני אעביר וגו'** - הגיעה שעה שתראה בכבודי מה שארשה אותך לראות, לפי שאני רוצה וצריך ללמדך סדר תפלה, שכשנצרכת לבקש רחמים על ישראל, הזכרת לי זכות אבות, כסבור אתה שאם תמה זכות אבות אין עוד תקוה, אני אעביר כל מדת טובי לפניך על הצור, ואתה צפון במערה, וקראתי בשם ה' לפניך, ללמדך סדר בקשת רחמים, אף אם תכלה זכות אבות. וכסדר זה שאתה רואה אותי מעוטף וקורא י"ג מדות, הוי מלמד את ישראל לעשות כן, ועל ידי שיזכירו לפני רחום וחנון, יהיו נענין, כי רחמי לא כלים; **והנתי את אשר אהון** - אותן פעמים שארצה לחון; **ורחמתי** - עת שאחפוץ לרחם. עד כאן לא הבטיחו אלא עתים אענה ועתים לא אענה, אבל בשעת מעשה אמר לו הנה אנכי כורת ברית, הבטיחו שאינן חוזרות ריקם. **(כ) ויאמר לא תוכל וגו'** - אף כשאעביר כל טובי על פניך, איני נותן לך רשות לראות את פני. **(כא) הנה מקום אתי** - בהר אשר אני מדבר עמך תמיד, יש מקום מוכן לי לצרכך שאטמינך שם שלא תזוק, ומשם תראה מה שתראה, זו פשוטו. ומדרשו, על מקום שהשכינה שם מדבר, ואומר המקום אתי ואינו אומר אני במקום, שהקב"ה מקומו של עולם ואין עולמו מקומו. **(כב) בעבור כבודי** - כשאעבור לפניך; **בנקרת הצור** - כמו העיני האנשים ההם תנקר, יקרוה עורבי נחל, אני קרתי ושתיתי מים, גזרה אחת להם; **נקרת הצור** - כריית הצור; **ושמותי כפי** - מכאן שנתנה רשות למחבלים לחבל, ותרגומו ואגין במימרי, כנוי הוא לדרך כבוד של מעלה, שאינו צריך לסוכך עליו בכף ממש. **(כג) והסרותי את כפי** - ואעדי ית דברת יקרי, כשתסתלק הנהגת כבודי מכנגד פניך, ללכת משם ולהלך; **וראית את אחורי** - הראהו קשר של תפילין.

שמות לד

[חמישי] (א) פסל לך - הראהו מחצב סנפירינן מתוך אהלו, ואמר לו הפסולת יהיה שלך, ומשם נתעשר משה הרבה; **פסל לך** - אתה שברת הראשונות, אתה פסל לך אחרות, משל למלך שהלך למדינת הים והניח ארוסתו עם השפחות, מתוך קלקול השפחות יצא עליה שם רע, עמד שושבינה וקרע כתובתה, אמר, אם יאמר המלך להורגה, אומר לו עדיין אינה אשתך, בדק המלך ומצא שלא היה הקלקול אלא מן השפחות, נתרצה לה, אמר לו שושבינה, כתוב לה כתובה אחרת שנקרעה הראשונה, אמר לו המלך, אתה קרעת אותה, אתה קנה לה נייר אחר ואני אכתוב לה בכתב ידי, כן המלך זה הקב"ה, השפחות אלו ערב רב, והשושבין זה משה, ארוסתו של הקב"ה אלו ישראל, לכך נאמר פסל לך. **(ב) נכון** - מזומן. **(ג) ואיש לא יעלה עמך** - הראשונות על ידי שהיו בתשואות וקולות וקהלות, שלטה בהן עין רעה, אין לך יפה מן הצניעות. **(ה) ויקרא בשם ה'** - מתרגמין וקרא בשמא דה'. **(ו) ה' ה'** - מדת רחמים היא, אחת קודם שיחטא, ואחת לאחר שיחטא וישוב; **אל** - אף זו מדת רחמים, וכן הוא אומר, אלי אלי למה עצבתני, ואין לומר למדת הדין למה עצבתני, כך מצאתי במכילתא; **אך אפים** - מאריך אפו, ואינו ממחר ליפרע, שמא יעשה תשובה; **ורב חסד** - לצריכים חסד, שאין להם זכיות כל כך; **ואמת** - לשלם שכר טוב לעושי רצונו. **(ז) נוצר חסד** - שהאדם

עושה לפניו; **לאלפים** - לשני אלפים דורות. עונות, אלו הזדונות. פשעים, אלו המרדים שאדם עושה להכעיס; **ונקה לא ינקה** - לפי פשוטו משמע, שאינו מוותר על העון לגמרי, אלא נפרע ממנו מעט מעט. ורבותינו דרשו, מנקה הוא לשבים ולא ינקה לשאינן שבים; **פוקד עון אבות על בנים** - כשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם, שכבר פירש במקרא אחר לשונאי; **ועל רבעים** - דור רביעי, נמצאת מדה טובה מרובה על מדת פורענות אחת לחמש מאות, שבמדה טובה הוא אומר נוצר חסד לאלפים. **(ח) וימהר משה** - כשראה משה שכונה עוברת ושמע קול הקריאה, מיד וישתחו. **(ט) ילך נא ה' בקרבנו** - כמו שהבטחתנו, מאחר שאתה נושא עון, ואם עם קשה עורף הוא וימרו בך, ואמרת על זאת פן אכלך בדרך, אתה תסלח לעונינו וגו'. יש כי במקום אם; **ונחלתנו** - ותתננו לך לנחלה **[ס"א שתתן לנו נחלה]** מיוחדת, זו היא בקשת ונפלינו אני ועמך, שלא תשרה שכינתך על האומות עובדי אלילים. **[שישי] (י) כורת ברית** - על זאת; **אעשה נפלאות** - לשון ונפלינו, שתהיו מובדלים בזו מכל האומות עובדי אלילים, שלא תשרה שכינתי עליהם. **(יא) את האמורי וגו'** - ו' אומות יש כאן, כי הגרגשי עמד ופנה מפניהם. **(יג) אשריו** - הוא אילן שעובדים אותו. **(יד) קנא שימו** - מקנא להפרע ואינו מוותר. וזהו כל לשון קנאה, אוחז בנצחוננו ופורע מעוזביו. **[7] (טו) ואכלת מזבחיו** - כסבור אתה שאין עונש באכילתו, ואני מעלה עליך כמודה בעבודתו, שמתוך כך אתה בא ולוקח מבנותיו לבניך. **(יח) חדש האביב** - חדש הבכור, שהתבואה מתבכרת בבישולה. **(יט) כל פטר רחם לי** - באדם; **וכל מקנך תזכר וגו'** - וכל מקנך אשר תזכר בפטר שור ושה, אשר יפטור זכר את רחמה. **פטר** - לשון פתיחה, וכן פטר מים ראשית מדון. תי"ו של תזכר לשון נקבה היא, מוסב על היולדת. **(כ) ופטר חמור** - ולא שאר בהמה טמאה; **תפדה בשה** - נותן שה לכהן, והוא חולין ביד כהן, ופטר חמור מותר בעבודה לבעלים; **וערפתו** - עורפו בקופיץ, הוא הפסיד ממון כהן, לפיכך יופסד ממונו; **כל בכור בניך תפדה** - חמשה סלעים פדיונו קצוב, שנאמר ופדיוו מן חדש תפדה; **ולא יראו פני ריקם** - לפי פשוטו של מקרא, דבר בפני עצמו הוא, ואינו מוסב על הבכור, שאין במצות בכור ראיית פנים, אלא אזהרה אחרת היא, וכשתעלו לרגל לראות, לא יראו פני ריקם, מצוה עליכם להביא עולת ראיית פנים. ולפי מדרש ברייתא, מקרא יתר הוא, ומופנה לגזרה שוה, ללמד על הענקתו של עבד עברי שהוא חמשה סלעים מכל מין ומין, כפדיון בכור, במסכת קדושין. **(כא) בהריש ובקצירי תשבות** - למה נזכר חריש וקציר, יש מרבותינו אומרים, על חריש של ערב שביעית הנכנס לשביעית וקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית, ללמדך שמוסיפין מחול על הקדש, וכך משמעו, ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות, ועבודת ה' הימים שהתרת לך, יש שנה שהחריש והקציר אסור, ואין צריך לומר חריש וקציר של שביעית, שהרי כבר נאמר שדך לא תזרע וגו'. ויש אומרים שאינו מדבר אלא בשבת, וחריש וקציר שהוזכר בו לומר לך, מה חריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העומר שהוא מצוה, ודוחה את השבת. **(כב) בכורי קצירי חטים** - שאתה מביא בו שתי הלחם מן החטים. **בכורי** - שהיא מנחה ראשונה הבאה מן החדש של חטים למקדש, כי מנחת העומר הבאה בפסח, מן השעורים היא; **והג האסיף** - בזמן שאתה אוסף תבואתך מן השדה לבית. אסיפה זו לשון הכנסה לבית, כמו ואספתו אל תוך ביתך; **תקופת השנה** - שהיא בחזרת השנה, בתחלת השנה הבאה; **תקופת** - לשון מסיבה והקפה. **(כג) כל זמורך** - כל הזכרים שבך. הרבה מצות בתורה נאמרו ונכפלו, ויש מהם שלש פעמים וארבע, לחייב ולענוש על מנין לאוין שבהם, ועל מנין עשה שבהם. **(כד) אוריש** - כתרגומו אתרך, וכן החל רש, וכן ויורש את האמורי, לשון גירושין; **והרחבתי את גבולך** - ואתה רחוק מבית הבחירה,

ואינך יכול לראות לפני תמיד, לכך אני קובע לך שלשה רגלים הללו. **(כה) לא תשחט וגו'** - לא תשחט את הפסח ועדיין חמץ קיים, אזהרה לשוחט, או לזורק, או לאחד מבני חבורה; **ולא ילין** - כתרגומו, אין לינה מועלת בראש המזבח, ואין לינה אלא בעמוד השחר; **וזבח חג הפסח** - אמוריו, ומכאן אתה למד לכל הקטר חלבים ואברים. **(כו) ראשית במורי אדמתך** - משבעת המינין האמורים בשבח ארצך, ארץ חטה ושעורה וגפן וגו', ודבש, הוא דבש תמרים; **לא תבשל גדי** - אזהרה לבשר וחלב, ושלשה פעמים כתוב בתורה, אחד לאכילה, ואחד להנאה, ואחד לאיסור בישול; **גדי** - כל ולד רך במשמע, ואף עגל וכבש, ממה שהוצרך לפרש בכמה מקומות גדי עצים, למדת שגדי סתם כל יונקים במשמע; **בחלב אמו** - פרט לעוף, שאין לו חלב אם, שאין איסורו מן התורה אלא מדברי סופרים. **(כז) את הדברים האלה** - ולא אתה רשאי לכתוב תורה שבעל פה. **[שביעי] (כט) ויהי בידת משה** - כשהביא לוחות אחרונות ביום הכפורים; **כי קרן** - לשון קרנים, שהאור מבהיק ובולט כמין קרן. ומהיכן זכה משה לקרני הוד, רבותינו אמרו מן המערה, שנתן הקב"ה ידו על פניו, שנאמר ושכותי כפי. **(ל) וייראו מגשת אליו** - בא וראה כמה גדולה כחה של עבירה, שעד שלא פשטו ידיהם בעבירה מהו אומר, ומראה כבוד ה' כאש אוכלת בראש ההר לעיני בני ישראל, ולא יראים ולא מזדעזעים, ומשעשו את העגל, אף מקרני הודו של משה היו מרתיעים ומזדעזעים. **(לא) הנשאים בעדה** - כמו נשיאי העדה; **וידבר משה אליהם** - שליחותו של מקום, ולשון הווה הוא כל הענין הזה. **(לב) ואחרי כן נגשו** - אחר שלמד לזקנים, חוזר ומלמד הפרשה או ההלכה לישראל. תנו רבנן, כיצד סדר המשנה, משה היה לומד מפי הגבורה, נכנס אהרן, שנה לו משה פרקו, נסתלק אהרן וישב לו לשמאל משה, נכנסו בניו, שנה להם משה פרקם, נסתלקו הם, ישב אלעזר לימין משה ואיתמר לשמאל אהרן, נכנסו זקנים, שנה להם משה פרקם, נסתלקו זקנים ישבו לצדדין, נכנסו כל העם, שנה להם משה פרקם, נמצא ביד כל העם א', ביד הזקנים ב', ביד בני אהרן שלשה, ביד אהרן ארבעה וכו', כדאיתא בעירובין. **(לג) ויתן על פניו מסוה** - כתרגומו בית אפי, לשון ארמי הוא בגמרא סוי לבא, ועוד בכתובות, הוה קא מסוה לאפה, לשון הבטה, היה מסתכל בה, אף כאן מסוה, בגד הניתן כנגד הפרצוף ובית העינים, ולכבוד קרני ההוד שלא יזונו הכל מהם, היה נותן המסוה כנגדן, ונטלו בשעה שהיה מדבר עם ישראל, ובשעה שהמקום נדבר עמו עד צאתו, ובצאתו יצא בלא מסוה. **(לד) ודבר אל בני ישראל** - וראו קרני ההוד בפניו, וכשהוא מסתלק מהם. **(לה) והשיב משה את המסוה על פניו עד בואו לדבר אתו** - וכשבא לדבר אתו נטלו מעל פניו.

פרשת ויקהל

שמות לה

(א) ויקהל משה - למחרת יום הכפורים כשירד מן ההר, והוא לשון הפעיל, שאינו אוסף אנשים בידיים, אלא הן נאספים על פי דבורו, ותרגומו ואכנש. **(ב) ששת ימים** - הקדים להם אזהרת שבת לצווי מלאכת המשכן, לומר, שאינו דוחה את השבת. **(ג) לא תבערו אש** - יש מרבותינו אומרים, הבערה ללאו יצאת, ויש אומרים לחלק יצאת. **(ד) זה הדבר אשר צוה ה'** - לי לאמר לכם. **(ה) נדיב לבו** - על שם שלבו נדבו קרוי נדיב לב. כבר פירשתי נדבת המשכן ומלאכתו במקום צוואתם. **(יא) את המשכן** - יריעות התחתונות הנראות בתוכו קרוים משכן; **את אהלו** - היא אהל יריעות עצים העשוי לגג; **ואת מכסהו** - מכסה עורות אילים והתחשים. **(יב) ואת פרוכת המסך** -

פרוכת המחיצה. כל דבר המגין בין למעלה בין מכנגד קרוי מסך וסכך, וכן שכת בעדו, הנני שך את דרכך. **[2] (יג) לחם הפנים** - כבר פירשתי, על שם שהיו לו פנים לכאן ולכאן, שהיה עשוי כמין תיבה פרוצה. **(יד) ואת כליה** - מלקחים ומחתות; **נרותיה** - לוציני"ש בלע"ז, בזיכים שהשמן והפתילות נתונים בהן; **ואת שמן המאור** - אף הוא צריך חכמי לב, שהוא משונה משאר שמנים, כמו שמפורש במנחות, מגרגרו בראש הזית, והוא כתית וזך. **(טו) מסך הפתח** - וילון שלפני המזרח, שלא היו שם קרשים ולא יריעות. **(יז) את עמודיו ואת אדניה** - הרי חצר קרוי כאן לשון זכר ולשון נקבה, וכן דברים הרבה; **ואת מסך שערי החצר** - וילון פרוש לצד המזרח עשרים אמה אמצעיות, של רוחב החצר שהיה חמשים רחב, וסתומין הימנו לצד צפון ט"ו אמה, וכן לדרום, שנאמר וחמש עשרה אמה קלעים לכתף. **[3] (יח) יתדות** - לתקוע ולקשור בהם סופי היריעות בארץ, שלא ינועו ברוח; **מיתריהם** - חבלים לקשור. **(יט) בגדי השריד** - לכסות הארון והשלחן והמנורה והמזבחות בשעת סילוק מסעות. **[שני] (כב) על הנשים** - עם הנשים, וסמוכין אליהם **[מה שהתרגום הניח על כפשוטו, משום דלא מתרגם ויבאו האנשים ואתו גבריא, כמו שמתרגם לעיל מיניה, רק מתרגם ומייתן, ורצה לומר שהביאו חח ונזם בעודן על הנשים, כמו שכתב רש"י על טו את העצים];** **חח** - הוא תכשיט של זהב עגול, נתון על הזרוע, והוא הצמיד; **וזמז** - כלי זהב הוא, נתון כנגד אותו מקום לאשה, ורבותינו פירשו שם כומז, כאן מקום זמה. **[4] (כג) וכל איש אשר נמצא אתו** - תכלת או ארגמן או תולעת שני או עורות אילים או תחשים, כולם הביאו. **(כו) טוּו את העצים** - היא היתה אומנות יתירה, שמעל גבי העצים היו טווין אותם. **(כז) והנשאים הביאו** - אמר ר' נתן, מה ראו נשיאים להתנדב בחנוכת המזבח בתחלה, ובמלאכת המשכן לא התנדבו בתחלה, אלא כך אמרו נשיאים, יתנדבו צבור מה שמתנדבים, ומה שמחסרין אנו משלימין אותן, כיון שהשלימו צבור את הכל, שנאמר והמלאכה היתה דים, אמרו נשיאים מה עלינו לעשות, הביאו את אבני השהם וגו', לכך התנדבו בחנוכת המזבח תחלה, ולפי שנתעצלו מתחלה, נחסרה אות משמם, והנשאים כתיב. **[שלישי\שני] (ל) חור** - בנה של מרים היה. **[5] (לד) ואהליאב** - משבט דן, מן הירודין שבשבטים, מבני השפחות, והשוהו המקום לבצלאל למלאכת המשכן, והוא מגדולי השבטים, לקיים מה שנאמר, ולא נכר שוע לפני דל.

שמות לו

(ה) מדי העבודה - יותר מכדי צורך העבודה. **(ו) ויכלא** - לשון מניעה. **(ז) והמלאכה היתה דים לכל המלאכה** ומלאכת ההבאה היתה דים של עושי המשכן, לכל המלאכה של משכן לעשות אותה, ולהותר; **והותר** - כמו והכבד את לבו, והכות את מואב.

שמות לו

(א) ויעש בצלאל - לפי שנתן נפשו על המלאכה יותר משאר חכמים, נקראת על שמו.

שמות לח

[6] [שביעי\רביעי] (ז) נבוב לוחות - נבוב הוא חלול, וכן ועביו ארבע אצבעות נבוב; **נבוב לוחות** - הלוחות של עצי שטים לכל רוח, והחלל באמצע. **(ח) במראות הצובאות** - בנות ישראל היו בידן מראות, שרואות בהן כשהן מתקשטות, ואף אותן לא עכבו מלהביא לנדבת המשכן, והיה מואס משה בהן, מפני שעשויים ליצר הרע, אמר לו הקב"ה קבל, כי אלו חביבין עלי מן הכל, שעל ידיהם העמידו הנשים צבאות רבות במצרים, כשהיו בעליהם יגיעים בעבודת פרך, היו הולכות ומוליכות להם מאכל ומשתה ומאכילות אותם, ונטולות המראות, וכל אחת רואה עצמה עם בעלה במראה, ומשדלתו בדברים, לומר אני נאה ממך, ומתוך כך מביאות לבעליהם לידי תאוה, ונזקקות להם, ומתעברות

ויולדות שם, שנאמר תחת התפוח עוררתך, וזה שנאמר במראות הצובאות, ונעשה הכיור מהם, שהוא לשום שלום בין איש לאשתו, להשקות ממים שבתוכו למי שקנא לה בעלה ונסתרה, ותדע לך שהן מראות ממש, שהרי נאמר ונחשת התנופה שבעים ככר וגו' ויעש בה וגו', וכיור וכנו לא הוזכרו שם, למדת, שלא היה נחשת של כיור מנחשת התנופה, כך דרש רבי תנחומא, וכן תרגם אונקלוס במחזין נשיא, והוא תרגום של מראות, מירוא"ש בלע"ז, וכן מצינו בישעיה, והגליונים, מתרגמינן ומחזיתא; **אשר צבאו** - להביא נדבתן. **[7] (יח) לעמת קלעי החצר** - כמדת קלעי החצר.

פרשת פקודי

(כא) אלה פקודי - בפרשה זו נמנו כל משקלי נדבת המשכן לכסף ולזהב ולנחשת, ונמנו כל כליו לכל עבודתו; **המשכן משכן** - שני פעמים, רמז למקדש שנתמשכן בשני חורבנין על עונותיהן של ישראל; **משכן העדות** - עדות לישראל שויתר להם הקב"ה על מעשה העגל, שהרי השרה שכניתו ביניהם; **עבודת הלויים** - פקודי המשכן וכליו, הוא עבודה המסורה ללויים במדבר, לשאת ולהוריד ולהקים, איש איש למשאו המופקד עליו, כמו שאמור בפרשת נשא; **ביד איתמר** - הוא היה פקיד עליהם למסור לכל בית אב עבודה שעליו. **(כב) ובצלאל בן אוּרִי וגו' עשה אל כל אשר צוה ה' את משה** - אשר צוה אותנו משה אין כתיב כאן, אלא כל אשר צוה ה' את משה, אפילו דברים שלא אמר לו רבו, הסכימה דעתו למה שנאמר למשה בסיני, כי משה צוה לבצלאל לעשות תחלה כלים ואחר כך משכן [לא לענין צווי להתנדב קאמר, דהא אדרבה להיפך צוה הקב"ה בפרשת תרומה, מתחלה הכלים שלחן מנורה יריעות, ואחר כך ציווי הקרשים, וציווי משה רבינו ע"ה ריש ויקהל, תחלה המשכן ואהלו ואחר כך הכלים, הא מיירי לענין ציווי לפועל איך יפעול כסדר, ותמצא בפרשת כי תשא ראה קראתי בשם בצלאל וגו', הוזכר מתחלה את אהל מועד, ואחר כך הכלים, אבל לענין להתנדב להכין מה שיהיו צריכין, מה לי מה שמתנדב תחלה, ועיין בתוספות פרק הרואה. ואם תאמר מנלן שמשם רבינו ע"ה צוה לבצלאל הפך הענין, ויש לומר, כיון דכתיב בפרשת ויקהל ויקרא משה אל בצלאל ואל אהליאב וגו', וקצר מה שדיבר עמהם, והאי קרא מדכתיב כל אשר צוה ה' את משה, חזין דהיה מצוה להם בהיפוך. ודוק היטב] אמר לו בצלאל מנהג העולם לעשות תחלה בית ואחר כך משים כלים בתוכו, אמר לו כך שמעתי מפי הקב"ה, אמר משה, בצל אל היית, כי וודאי כך צוה לי הקב"ה, וכן עשה, המשכן תחלה ואחר כך עשה כלים. **[2] (כד) ככר** - ששים מנה, ומנה של קדש כפול היה, הרי הככר ק"כ מנה, והמנה כ"ה סלעים, הרי ככר של קדש שלשת אלפים שקלים, לפיכך מנה בפרוטרוט כל השקלים שפחותין במנינם מג' אלפים, שאין מגיעין לככר. **(כו) בקע** - הוא שם משקל של מחצית השקל; **לשש מאות אלף וגו'** - כך היו ישראל, וכך עלה מנינם אחר שהוקם המשכן בספר במדבר, ואף עתה בנדבת המשכן כך היו, ומנין חצאי השקלים של שש מאות אלף, עולה מאת ככר כל אחד של שלשת אלפים שקלים, כיצד, שש מאות אלף חצאין הרי הן ג' מאות, אלף שלימים, הרי מאת ככר, והשלשת אלפים וחמש מאות וחמשים חצאין, עולין אלף ושבע מאות וחמשה ושבעים שקלים. **[3] (כז) לצקת** - כתרגומו לאתכא; **את אדני הקדש** - של קרשי המשכן, שהם מ"ח קרשים, ולחן צ"ו אדנים, ואדני פרכת ארבעה, הרי מאה, וכל שאר האדנים נחשת כתיב בהם. **(כח) וצפה ראשיהם** - של עמודים מהן, שבכולן כתיב וצפה ראשיהם וחשוקיהם כסף.

שמות לט

(א) **ומן התכלת והארגמן וגו'** - שש לא נאמר כאן, ומכאן אני אומר שאין בגדי שרד הללו בגדי כהונה, שבבגדי כהונה היה שש, אלא הם בגדים שמכסים בהם כלי הקדש בשעת סלוק מסעות, שלא היה בהם שש. **[4] [שני\חמישי] (ג) וירקעו** - כמו לרוקע הארץ, כתרגומו ורדיו טסין, היו מרדדין מן הזהב, אשטנ"דרא בלע"ז, טסין דקות. כאן הוא מלמדך היאך היו טווין את הזהב עם החוטין, מרדדים טסין דקין, וקוצצין מהן פתילים לאורך הטס, לעשות אותן פתילים מעורבים עם כל מין ומין בחשן ואפוד, שנאמר בהן זהב, חוט אחד של זהב עם ששה חוטין של תכלת, וכן עם כל מין ומין, שכל המינין חוטן כפול ששה, והזהב חוט שביעי עם כל אחד ואחד. **[5] [שלישי\שישי] (כח) זאת פארי המגבעות** - תפארת המגבעות, המגבעות המפוארות. **(לא) לתת על המצנפת מלמעלה** - ועל ידי הפתילים היה מושיבן על המצנפת כמין כתר, ואי אפשר לומר הציץ על המצנפת, שהרי בשחיטת קדשים שנינו, שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפילין, והציץ היה נתון על המצח, הרי המצנפת למעלה והציץ למטה, ומהו על המצנפת מלמעלה. ועוד הקשיתי בה, כאן הוא אומר ויתנו עליו פתיל תכלת, ובענין הצוואה הוא אומר ושמת אותו על פתיל תכלת. ואומר אני, פתיל תכלת זה חוטין הן, לקשרו בהן במצנפת, לפי שהציץ אינו אלא מאוזן לאוזן ובמה יקשרנו במצחו, והיו קבועין בו חוטי תכלת לשני ראשיו ובאמצעיתו, שבהן קושרו ותולהו במצנפת כשהוא בראשו, ושני חוטין היו בכל קצה וקצה, אחת ממעל ואחת מתחת לצד מצחו, וכן באמצעו, שכך הוא נוח לקשור, ואין דרך קשירה בפחות משני חוטין, לכך נאמר על פתיל תכלת, ועליו פתיל תכלת, וקושר ראשיהם השנים כולם יחד מאחוריו למול ערפו, ומושיבו על המצנפת. ואל תתמה שלא נאמר פתיל תכלת, הואיל ומרובין הן, שהרי מצינו בחשן ואפוד וירכסו את החשן וגו', ועל כרחך פחות משנים לא היו, שהרי בשתי קצות החשן היו ב' טבעות החשן, ובב' כתפות האפוד היו ב' טבעות האפוד שכנגדן, ולפי דרך קשירה ד' חוטין היו, ומכל מקום פחות משנים אי אפשר. **(לב) ויעשו בני ישראל** - את המלאכה ככל אשר צוה ה' וגו'. **[6] [רביעי] (לג) ויביאו את המשכן וגו'** - שלא היו יכולין להקימו, ולפי שלא עשה משה שום מלאכה במשכן, הניח לו הקב"ה הקמתו, שלא היה יכול להקימו שום אדם, מחמת כובד הקרשים שאין כח באדם לזקפן, ומשה העמידו, אמר משה לפני הקב"ה, איך אפשר הקמתו על ידי אדם, אמר לו עסוק אתה בידך, נראה כמקימו והוא נזקף וקם מאליו, וזהו שנאמר הוקם המשכן, הוקם מאליו. מדרש רבי תנחומא. **(מג) ויברך אותם משה** - אמר להם יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם, ויהי נועם ה' אלהינו עלינו וגו', והוא אחד מי"א מזמורים שבתפלה למשה.

שמות מ

[חמישי] (ג) וסכות על הארון - לשון הגנה, שהרי מחיצה היתה. **(ד) וערכת את ערכו** - שתי מערכות של לחם הפנים. **[שישי] (יט) ויפרש את האהל** - הן יריעות העזים. **(כ) את העדות** - הלוחות. **(כב) על ירך המשכן צפונה** - בחצי הצפוני של רוחב הבית; **ירך** - כתרגומו צדא, כירך הזה שהוא בצדו של אדם. **(כז) ויקטר עליו קטורת** - שחרית וערבית, כמו שנאמר בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות וגו'. **[7] [שביעי] (כט) ויעל עליו וגו'** - אף ביום השמיני למלואים שהוא יום הקמת המשכן, שמש משה והקריב קרבנות צבור, חוץ מאותן שנצטוו אהרן בו ביום, שנאמר קרב אל המזבח וגו'; **את העולה** - עולת התמיד; **ואת המנחה** - מנחת נסכים של תמיד, כמו שנאמר ועשרון סלת בלול בשמן וגו'. **(לא) ורחצו ממנו משה ואהרן ובניו** - יום שמיני למלואים הושוו כולם לכהונה, ותרגומו ויקדשון מניה, בו ביום קדש משה עמהם. **(לב) ובקרבתם** - כמו ובקרבתם,

כשיקרב. **(לה)** ולא יכול משה לבוא אל אהל מועד - וכתוב אחד אומר, ובבא משה אל אהל מועד, בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם, כי שכן עליו הענן, אמר מעתה, כל זמן שהיה עליו הענן, לא היה יכול לבוא, נסתלק הענן, נכנס ומדבר עמו. **(לה)** לעיני כל בית ישראל בכל מסעיהם - בכל מסע שהיו נוסעים, היה הענן שוכן במקום אשר יחנו שם. מקום חנייתם אף הוא קרוי מסע, וכן וילך למסעיו, וכן אלה מסעי, לפי שממקום החנייה חזרו ונסעו, לכך נקראו כולן מסעות.

ויקרא

פרשת ויקרא

ויקרא א

(א) ויקרא אל משה - לכל דברות ולכל אמירות ולכל צווים קדמה קריאה, לשון חבה, לשון שמלאכי השרת משתמשים בו, שנאמר, וקרא זה אל זה, אבל לנביאי האומות עכו"ם נגלה אליהן בלשון עראי וטומאה, שנאמר ויקר אלהים אל בלעם; **ויקרא אל משה** - הקול הולך ומגיע לאזניו, וכל ישראל לא שומעין. יכול אף להפסקות היתה קריאה, תלמוד לומר וידבר, לדבור היתה קריאה ולא להפסקות, ומה היו הפסקות משמשות, ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין, קל וחומר להדיט הלומד מן ההדיט; **אליו** - למעט את אהרן, רבי יהודה אומר י"ג דברות נאמרו בתורה למשה ולאהרן, וכנגדן נאמרו י"ג מיעוטין, ללמדך שלא לאהרן נאמרו אלא למשה שיאמר לאהרן, ואלו הן י"ג מיעוטין לדבר אתו, מדבר אליו, וידבר אליו, ונועדתי לך, כולן בתורת כהנים, יכול שמעו את קול הקריאה, תלמוד לומר קול לו, קול אליו, משה שומע וכל ישראל לא שמעו; **מאהל מועד** - מלמד שהיה הקול נפסק ולא היה יוצא חוץ לאהל, יכול מפני שהקול נמוך, תלמוד לומר את הקול, מהו הקול, הוא הקול המפורש בתהלים קול ה' בכח קול ה' בהדר, קול ה' שובר ארזים, אם כן למה נאמר מאהל מועד, מלמד שהיה הקול נפסק, כיוצא בו וקול כנפי הכרובים נשמע עד החצר החיצונה, יכול מפני שהקול נמוך, תלמוד לומר כקול אל שדי בדברו, אם כן למה נאמר עד החצר החיצונה, שכיון שמגיע שם היה נפסק; **מאהל מועד לאמר** - יכול מכל הבית, תלמוד לומר מעל הכפורת, יכול מעל הכפורת כולה, תלמוד לומר מבין שני הכרובים; **לאמר** - צא ואמור להם דברי כבושים, בשבילכם הוא נדבר עמי, שכן מצינו שכל ל"ח שנה שהיו ישראל במדבר כמנודים מן המרגלים ואילך, לא נתייחד הדבור עם משה, שנאמר ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות, וידבר ה' אלי לאמר, אלי היה הדבור. דבר אחר, צא ואמור להן דברי, והשיבני אם יקבלום, כמו שנאמר וישב משה את דברי העם וגו'. **(ב) אדם** **מי יקריב מכב** - כשיקריב, בקרבנות נדבה דבר הענין; **אדם** - למה נאמר, מה אדם הראשון לא הקריב מן הגזל שהכל היה שלו, אף אתם לא תקריבו מן הגזל; **הבהמה** - יכול אף חיה בכלל, תלמוד לומר בקר וצאן; **מן הבהמה** - ולא כולה, להוציא את הרובע ואת הנרבע; **מן הבקר** - להוציא את הנעבד; **מן הצאן** - להוציא את המוקצה; **ומן הצאן** - להוציא את הנוגח שהמית, כשהוא אומר למטה מן הענין מן הבקר, שאין תלמוד לומר, להוציא את הטריפה; **תקריבו** - מלמד ששנים מתנדבים עולה בשותפות; **קרבנכם** - מלמד שהיא באה נדבת צבור, היא עולת קיץ המזבח הבאה מן המותרות. **(ג) זכר** - ולא נקבה, כשהוא אומר זכר למטה, שאין תלמוד לומר, זכר ולא טומטום ואנדרוגיניס; **תמים** - בלא מום; **אל פתח אהל מועד** - מטפל בהבאתו עד העזרה. מהו אומר יקריב יקריב, אפילו נתערבה עולת ראובן בעולת שמעון יקריב כל אחד, לשם מי שהוא, וכן עולה בחולין ימכרו החולין לצרכי עולות, והרי הן כולן עולות, ותקרב כל אחת לשם מי שהוא, יכול אפילו נתערבה

בפסולין או בשאינו מינו, תלמוד לומר יקריבנו; **יקריב אותו** - מלמד שכופין אותו, יכול בעל כרחו תלמוד לומר לרצונו, הא כיצד, כופין אותו עד שיאמר רוצה אני; **לפני ה' וסמך** - אין סמיכה בבמה. **(ד) על ראש העולה** - להביא עולת חובה לסמיכה, ולהביא עולת הצאן; **העולה** - פרט לעולת העוף; **ונרצה לו** - על מה הוא מרצה לו, אם תאמר על כריתות ומיתות ב"ד, או מיתה בידי שמים, או מלקות, הרי עונשן אמור, הא אינו מרצה אלא על עשה, ועל לאו שנתק לעשה. **[2]**

(ה) ושחט והקריבו הכהנים - מקבלה ואילך מצות כהונה, למד על השחיטה שכשרה בזר; **לפני ה'** - בעזרה; **והקריבו** - זו קבלה שהיא הראשונה, ומשמעה לשון הולכה, למדנו שתיהן **[ס"א ששתיהן]** בבני אהרן; **בני אהרן** - יכול חללים, תלמוד לומר הכהנים; **את הדם וזרקו את הדם** - מה תלמוד לומר דם דם ב' פעמים, להביא את שנתערב במינו או בשאינו מינו, יכול אף בפסולים, או בחטאות הפנימיות, או בחטאות החיצוניות, שאלו למעלה והיא למטה, תלמוד לומר במקום אחר את דמו; **וזרקו** - עומד למטה, וזרק מן הכלי לכותל המזבח למטה מחוט הסיקרא כנגד הזויות, לכך נאמר סביב, שיהא הדם ניתן בד' רוחות המזבח, או יכול יקיפנו כחוט, תלמוד לומר וזרקו, ואי אפשר להקיף בזריקה, אי וזרקו יכול בזריקה אחת, תלמוד לומר סביב, הא כיצד, נותן שתי מתנות שהן ד'; **אשר פתח אהל מועד** - ולא בזמן שהוא מפורק. **(ו) והפשיט את העולה** - מה תלמוד לומר העולה, לרבות את כל העולות להפשט ונתוח; **אותה לנתחיה** - ולא נתחיה לנתחים. **(ז) ונתנו אש** - אף על פי שהאש יורדת מן השמים, מצוה להביא מן ההדיוט; **בני אהרן הכהן** - כשהוא בכיהונו, הא אם עבד בבגדי כהן הדיוט, עבודתו פסולה. **(ח) בני אהרן הכהנים** - כשהם בכיהונם, הא כהן הדיוט שעבד בשמונה בגדים, עבודתו פסולה; **את הנתחים את הראש** - לפי שאין הראש בכלל הפשט, שכבר הותז בשחיטה, לפיכך הוצרך למנותו לעצמו; **ואת הפדר** - למה נאמר, ללמדך שמעלהו עם הראש ומכסה בו את בית השחיטה, וזהו דרך כבוד של מעלה; **אשר על המזבח** - שלא יהיו הגזירין יוצאין חוץ למערכה. **(ט) עולה** - לשם עולה יקטירנו; **אשה** - כשישחטנו יהא שוחטו לשם האש, וכל אשה לשון אש, פושי"ר בלע"ז; **ניחוח** - נחת רוח לפני, שאמרתי ונעשה רצוני. **(י) ואם מן הצאן** - וי"ו מוסיף על ענין ראשון, ולמה הפסיק, ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה; **מן הצאן מן הכשבים או מן העזים** - הרי אלו ג' מיעוטיין, פרט לזקן לחולה ולמזוהם. **(יא) על ירך המזבח** - על צד המזבח; **צפונה לפני ה'** - ואין צפון בבמה. **[שני] (יד) מן העוף** - ולא כל העוף. לפי שנאמר תמים זכר בבקר בכשבים ובעזים, תמות וזכרות בבהמה, ואין תמות וזכרות בעופות, יכול אף מחוסר אבר, תלמוד לומר מן העוף; **תורים** - גדולים ולא קטנים; **בני יונה** - קטנים ולא גדולים; **מן התורים או מן בני היונה** - פרט לתחלת הציהוב, שבזה ושבזה שהוא פסול, שהוא גדול אצל בני יונה וקטן אצל תורים. **(טו) והקריבו** - אפילו פרידה אחת יביא; **הכהן ומלך** - אין מליקה בכלי, אלא בעצמו של כהן, קוצץ בצפרנו ממול העורף וחותר מפרקת עד שמגיע לסימנין וקוצצן; **ונמצה דמו** - לשון מיין אפים, כי אפס המין, כובש בית השחיטה על קיר המזבח, והדם מתמצה ויורד; **ומלך והקטיר ונמצה** - אפשר לומר כן, מאחר שהוא מקטיר הוא מוצה, אלא מה הקטרה הראש בעצמו והגוף בעצמו וכו', אף מליקה כן. ופשוטו של מקרא מסורס הוא ומלך והקטיר, וקודם הקטרה ונמצה דמו כבר. **(טז) מוראתו** - מקום הרעי, וזה הזפק; **בנוצתה** - עם בני מעיה, ונוצה לשון דבר המאוס, כמו כי נצו גם נעו, וזהו שתרגם אונקלוס באוכליה, וזה מדרשו של אבא יוסי בן חנן, שאמר, נוטל את הקורקבן עמה. ורבותינו ז"ל אמרו, קודר סביב הזפק בסכין כעין ארובה ונוטלו עם הנוצה שעל העור. בעולת בהמה שאינה אוכלת אלא באבוס בעליה, נאמר והקרב והכרעים ירחץ

במים, והקטיר, בעוף שנזון מן הגזל, נאמר, והשליך את המעים שאכלו מן הגזל; **אצל המזבח קדמה** - במזרחו של כבש; **אל מקום הדשן** - מקום שנותנין שם תרומת הדשן בכל בוקר, ודישון מזבח הפנימי, והמנורה, וכולם נבלעים שם במקומן. **[3] (יז) ושסע** - אין שיסוע אלא ביד, וכן הוא אומר בשמשון וישסעוהו כשסע הגדי; **בכנפיו** - עם כנפיו, אינו צריך למרוט כנפי נוצתו; **בכנפיו** - נוצה ממש. והלא אין לך הדיוט שמריח ריח רע של כנפים נשרפים ואין נפשו קצה עליו, ולמה אמר הכתוב והקטיר, כדי שיהא המזבח שבע ומהודר בקרבנו של עני; **לא יבדיל** - אינו מפרקו לגמרי לב' חתיכות, אלא קורעו מגבו. נאמר בעוף ריח ניחוח, ונאמר בבהמה ריח ניחוח, לומר לך אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכין את לבו לשמים.

ויקרא ב

(א) ונפש כי תקריב - לא נאמר נפש בכל קרבנות נדבה אלא במנחה, מי דרכו להתנדב מנחה, עני, אמר הקב"ה מעלה אני עלי כאלו הקריב נפשו; **סלת יהיה קרבנו** - האומר הרי עלי מנחה סתם, מביא מנחת סלת, שהיא הראשונה שבמנחות ונקמצת כשהיא סלת, כמו שמפורש בענין. לפי שנאמרו כאן ה' מיני מנחות, וכולן באות אפיוות קודם קמיצה חוץ מזו, לכך קרויה מנחת סלת; **סלת** - אין סלת אלא מן החטין, שנאמר סלת חטים, ואין מנחה פחותה מעשרון, שנאמר ועשרון סלת למנחה, עשרון לכל מנחה; **ויצק עליה שמן** - על כולה; **ונתן עליה לבונה** - על מקצתה, מניח קומץ לבונה עליה לצד אחד, ומה ראית לומר כן, שאין ריבוי אחר ריבוי בתורה אלא למעט. ד"א שמן על כולה מפני שהוא נבלל עמה, ונקמץ עמה, כמו שנאמר מסלתה ומשמנה, ולבונה על מקצתה שאינה נבללת עמה ולא נקמצת עמה, שנאמר על כל לבונתה, שלאחר שקמץ מלקט את הלבונה כולה מעליה, ומקטירה; **ויצק ונתן והביאה** - מלמד שיציקה ובלילה כשרים בזר. **(ב) הכהנים וקמץ** - מקמיצה ואילך מצות כהונה; **וקמץ משים** - ממקום שרגלי הזר עומדות, ללמדך שהקמיצה כשרה בכל מקום בעזרה, אף ב"א אמה של מקום דריסת רגלי ישראל; **מלא קמצו** - יכול מברק, מבצבץ ויוצא לכל צד, תלמוד לומר במקום אחר והרים ממנו בקמצו, לא יהא כשר אלא מה שבתוך הקומץ, אי בקמצו יכול חסר, תלמוד לומר מלא, הא כיצד, חופה ג' אצבעותיו על פס ידו, וזהו קומץ במשמע, לשון העברית; **על כל לבונתה** - לבד כל הלבונה היא הקומץ מלא; **לבונתה והקטיר** - אף הלבונה בהקטרה; **מלא קמצו מסלתה ומשמנה** - הא אם קמץ ועלה בידו גרגיר מלח או קורט לבונה פסולה; **אזמרתה** - הקומץ העולה לגבוה הוא זכרון המנחה, שבו נזכר בעליה לטובה ולנחת רוח. **(ג) לאהרן ולבניו** - כהן גדול נוטל חלק בראש שלא במחלוקת, וההדיוט במחלוקת; **קדש קדשים** - היא להם; **מאשי ה'** - אין להם חלק בה אלא לאחר מתנות האישים. **(ד) וכי תקריב וגו'** - שאמר הרי עלי מנחת מאפה תנור, ולימד הכתוב שיביא או חלות או ריקין, החלות בלולות, והריקין משוחין, ונחלקו רבותינו במשיחתן, יש אומרים מושחן וחוזרן ומושחן עד שיכלה כל השמן שבלוג, שכל המנחות טעונות לוג שמן, ויש אומרים מושחן כמין כף יונית, ושאר השמן נאכל בפני עצמו לכהנים, מה תלמוד לומר בשמן בשמן שני פעמים, להכשיר שמן שני ושלישי היוצא מן הזיתים, ואין צריך שמן ראשון אלא למנורה שנאמר בו זך. ושנינו במנחות כל המנחות האפיוות לפני קמיצתן ונקמצות על ידי פתיתה כולן באות עשר עשר חלות, והאמור בה ריקין בא עשר ריקין. **[4] (ה) ואם מנחה על המחבת** - שאמר הרי עלי מנחת מחבת, וכלי הוא שהיה במקדש שאופין בו מנחה על האור בשמן, והכלי אינו עמוק אלא צף, ומעשה המנחה שבתוכו קשין, שמתוך שהיא צפה האור שורף את השמן, וכולן טעונות ג' מתנות, יציקה, ובלילה, ומתן שמן

בכלי, קודם לעשייתו; **סלת בלולה בשמן** - מלמד שבוללן בעודן סלת. (ו) **פתות אותה פתים** - לרבות כל המנחות הנאפות קודם קמיצה לפתיתה; **ויצקת עליה שמן מנחה הוא** - לרבות כל המנחות ליציקה, יכול אף מנחת מאפה תנור כן, תלמוד לומר עליה, אוציא את החלות ולא אוציא את הרקיקין, תלמוד לומר הוא. **[שלישי] (ז) מרחשת** - כלי הוא שהיה במקדש עמוק, ומתוך שהיא עמוקה שמנה צבור ואין האור שורפו, לפיכך מעשה מנחה העשויון לתוכה רוחשין, כל דבר רך ע"י משקה נראה כרוחש ומנענע. (ח) **אשר יעשה מאלה** - מאחד מן המינים הללו; **והקריבה** - בעליה אל הכהן; **והגישוה** - הכהן; **אל המזבח** - מגישה לקרן דרומית מערבית של מזבח. (ט) **את אוזרתה** - הוא הקומץ. (יא) **וכל דבש** - כל מתיקת פרי קרוי דבש. (יב) **קרבת ראשית תקריבו** - מה יש לך להביא מן השאור ומן הדבש, קרבן ראשית, שתי הלחם של עצרת הבאים מן השאור, שנאמר חמץ תאפינה, ובכורים מן הדבש, כמו בכורי תאנים ותמרים. (יג) **מלח ברית** - שהברית כרותה למלח מששת ימי בראשית שהובטחו המים התחתונים ליקרב במזבח במלח, וניסוך המים בחג; **על כל קרבנך** - על עולת בהמה ועוף, ואמורי כל הקדשים כולן. (יד) **ואם תקריב** - הרי אם משמש בלשון כי, שהרי אין זה רשות, שהרי במנחת העומר הכתוב מדבר שהיא חובה, וכן ואם יהיה היובל וגו'; **מנחת בכורים** - במנחת העומר הכתוב מדבר, שהיא באה אביב בשעת בישול התבואה, ומן השעורים היא באה, נאמר כאן אביב, ונאמר להלן כי השעורה אביב; **קלוי באש** - שמיבשין אותו על האור באביב של קלאים, שאלולי כן אינה נטחנת בריחים לפי שהיא לחה; **גרש כרמל** - גרוסה בעודה לחה; **גרש** - לשון שבירה וטחינה גרוסה בריחים של גרוסות, כמו ויגרס בחצץ, וכן גרסה נפשי; **כרמל** - בעוד הכר מלא, שהתבואה לחה ומלאה בקשין שלה, ועל כן נקראים המלילות כרמל, וכן כרמל בצקלוננו.

ויקרא ג

[רביעי] (א) שלמים - שמטילים שלום בעולם. דבר אחר שלמים שיש בהם שלום למזבח ולכהנים ולבעלים. (ג) **ואת כל החלב וגו'** - להביא חלב שעל הקבה דברי רבי ישמעאל, רבי עקיבא אומר, להביא חלב שעל הדקין. (ד) **הכסלים** - פלנקי"ן בלע"ז שהחלב שעל הכליות כשהבהמה חיה הוא בגובה הכסלים, והם מלמטה, וזהו החלב שתחת המתנים שקורין בלע"ז לונבילו"ש, לובן הנראה למעלה בגובה הכסלים, ובתחתיתו הבשר חופהו; **היותרת** - היא דופן המסך שקורין איברי"ש, ובלשון ארמי חצרא דכבדא; **על הכבד** - שיטול מן הכבד עמה מעט, ובמקום אחר הוא אומר ואת היותרת מן הכבד; **על הכבד על הכליות** - לבד מן הכבד, ולבד מן הכליות יסירנה לזו. (ה) **על העולה** - מלבד העולה, למדנו שתקדים עולת תמיד לכל קרבן, על המערכה. (ז) **אם כשב** - לפי שיש באמורי הכשב מה שאין באמורי העז, שהכשב אליתו קריבה, לכך נחלקו לשתי פרשיות. (ח) **וזרקו** - שתי מתנות שהן ד', ועל ידי הכלי הוא זורק, ואינו נותן באצבע אלא בחטאת. (ט) **חלבו** - המובחר שבו, ומהו, זה האליה תמימה; **לעמת העצה** - למעלה מן הכליות היועצות. (יא) **לחם אשה לה'** - לחמו של אש לשם גבוה; **לחם** - לשון מאכל, וכן נשחיתה עץ בלחמו, עבד לחם רב, לשחוק עושים לחם. (יז) **חקת עולם** - יפה מפורש בתורת כהנים כל הפסוק הזה.

ויקרא ד

[5] [חמישי] (ב) מכל מצות ה' - פירשו רבותינו אין חטאת באה אלא על דבר שזדונו לאו וזכרת ושגגתו חטאת; **מאחת מהנה** - ממקצת אחת מהן, כגון הכותב בשבת, שם משמעון, נח מנחור, דן

מדניאל. (ג) **אם הכהן המשיח יחטא לאשמת העם** - מדרשו אינו חייב אלא בהעלם דבר עם שגגת מעשה, כמו שנאמר לאשמת העם. ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו. ופשוטו לפי אגדה כשהכהן גדול חוטא אשמת העם הוא זה, שהן תלויין בו לכפר עליהם ולהתפלל בעדם, ונעשה מקולקל; **פר** - יכול זקן תלמוד לומר בן, אי בן יכול קטן, תלמוד לומר פר, הא כיצד, זה פר בן ג'. (ה) **אל אהל מועד** - למשכן. ובבית עולמים להיכל. (ו) **את פני פרכת הקדש** - כנגד מקום קדושתה, מכון כנגד בין הבדים, ולא היו נוגעים דמים בפרכת, ואם נגעו נגעו. (ז) **ואת כל דם** - שירי הדם. (ח) **ואת כל חלב פר** - חלבו היה לו לומר, מה תלמוד לומר פר, לרבות פר של יום הכפורים לכליות ולחלבים ויותרת; **החטאת** - להביא שעירי עבודת אלילים, לכליות ולחלבים ויותרת; **ידיים ממנו** - מן המחובר, שלא ינתחנו קודם הסרת חלבו. (י) **כאשר יורם** - מאותן אמורין המפורשין בשור זבח השלמים, וכי מה פירש בזבח השלמים שלא פירש כאן, אלא להקישו לשלמים, מה שלמים לשמן, אף זה לשמו, ומה שלמים שלום לעולם, אף זה שלום לעולם. ובשחיתת קדשים מצריכו ללמוד הימנו, שאין למדין למד מן הלמד בקדשים, בפרק איזהו מקומן; **על הכבד על הכליות על ראשו ועל כרעיו** - כולן לשון תוספת הן, כמו מלבד. (יב) **אל מקום טהור** - לפי שיש מחוץ לעיר מקום מוכן לטומאה להשליך אבנים מנוגעות ולבית הקברות, הוצרך לומר מחוץ למחנה, זה שהוא חוץ לעיר, שיהא המקום טהור; **מחוץ למחנה** - חוץ לשלש מחנות, ובבית עולמים חוץ לעיר, כמו שפירשוהו רבותינו במס' יומא ובסנהדרין; **אל שפך הדשן** - מקום ששופכין בו הדשן המסולק מן המזבח, כמו שנאמר והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה; **על שפך הדשן ישרף** - שאין תלמוד לומר, אלא מלמד שאפילו אין שם דשן. (יג) **עדת ישראל** - אלו סנהדרין; **ונעלם דבר** - טעו להורות באחת מכל כריתות שבתורה שהוא מותר; **הקהל ועשו** - שעשו צבור על פיהם. (יד) **את פני הפרכת** - ולמעלה הוא אומר את פני פרכת הקדש, משל למלך שסרחה עליו מדינה, אם מעוטה סרחה פמליא שלו מתקיימת, ואם כולם סרחו, אין פמליא שלו מתקיימת, אף כאן כשחטא כהן משיח עדיין שם קדושת המקום על המקדש, משחטאו כולם ח"ו נסתלקה הקדושה. (יה) **יסוד מזבח העולה אשר פתח אהל מועד** - זה יסוד מערבי שהוא כנגד הפתח. (יז) **ואת כל חלבו ירים** - ואע"פ שלא פירש כאן יותרת ושתי כליות, למדין הם מועשה לפי כאשר עשה וגו'. ומפני מה לא נתפרשו בו, תנא דבי ר' ישמעאל, משל למלך שזעם על אוהבו, ומיעט בסרחונו מפני חיבתו. (יח) **ועשה לפי** - זה כאשר עשה לפי החטאת כמו שמפורש בפר כהן משיח, להביא יותרת ושתי כליות, שפירש שם מה שלא פירש כאן, ולכפול במצות העבודות, ללמד שאם חסר אחת מכל המתנות פסול, לפי שמצינו בניתנין על המזבח החיצון שנתנן במתנה אחת כפר, הוצרך לומר כאן שמתנה אחת מהן מעכבת. (יט) **אשר נשיא יחטא** - לשון אשרי, אשרי הדור שהנשיא שלו נותן לב להביא כפרה על שגגתו, ק"ו שמתחרט על זדונותיו. (כ) **או הודע** - כמו אם הודע הדבר, הרבה או יש שמשמשין בלשון אם, ואם במקום או, וכן או נודע כי שור נגח הוא; **הודע אליו** - כשחטא היה סבור שהוא היתר, ולאחר מכאן נודע לו שאיסור היה. (כא) **במקום אשר ישחט את העולה** - בצפון שהוא מפורש בעולה; **חטאת הוא** - לשמו כשר, שלא לשמו פסול. (כב) **ואת דמו** - שירי הדם. (כג) **כחלב זבח השלמים** - כאותן אמורין המפורשים בעז, האמור אצל שלמים. [6] **שישי** (לא) **כאשר יוסר חלב מעל זבח השלמים** - כאמורי עז האמורים בשלמים. (לג) **ושחט אותה לחטאת** - שתהא שחיתתה לשם חטאת. (לה) **כאשר יוסר חלב הכשב** - שנתרבו אמורין ואליה, אף חטאת כשהיא באה כבשה טעונה אליה עם האמורין; **על אשי ה'** - על מדורות האש העשויות לשם, פואילי"ש בלע"ז.

ויקרא ה

(א) **ושמעה קול אלה** - בדבר שהוא עד בו, שהשביעוהו שבועה שאם יודע לו בעדות שיעיד לו; (ב) **או נפש אשר תגע וגו'** - ולאחר הטומאה הזו יאכל קדשים, או יכנס למקדש, שהוא דבר שזדונו כרת, במסכת שבועות נדרש כן; **ונעלם ממנו** - הטומאה; **ואשם** - באכילת קודש או בביאת מקדש; (ג) **בטומאת אדם** - זו טומאת מת; **לכל טומאתו** - לרבות טומאת מגע זבין וזבות; **אשר יטמא** - לרבות הנוגע בבוועל נדה; **בה** - לרבות בולע נבלת עוף טהור; **ונעלם** - ולא ידע. ששכח הטומאה; **ואשם** - באכילת קודש או בביאת מקדש; (ד) **בשפתים** - ולא בלב; **להרע** - לעצמו; **או להיטיב** - לעצמו כגון אוכל ולא אוכל אישן ולא אישן; **לכל אשר יבטא** - לרבות לשעבר; **ונעלם ממנו** - ועבר על שבועתו. כל אלה בקרבן עולה ויורד כמפורש כאן, אבל שבועה שיש בה כפירת ממון אינה בקרבן זו אלא באשם; (ה) **והקריב את אשר לחטאת ראשונה** - חטאת קודמת לעולה למה הדבר דומה לפרקליט שנכנס לרצות, ריצה פרקליט נכנס דורון אחריו; **ולא יבדיל** - אינו מולק אלא סימן אחד; **עורף** - הוא גובה הראש המשופע לצד הצואר; **מזל עורף** - מול הרואה את העורף, והוא אורך כל אחורי הצואר; (ו) **והזה מדם החטאת** - בעולה לא הטעין אלא מצוי, ובחטאת הזאה ומצוי, אוחז בעורף ומתיז, והדם ניתז והולך למזבח; **חטאת הוא** - לשמה כשרה, שלא לשמה פסולה; (ז) **כמשפט** - כדת האמור בעולת העוף של נדבה בראש הפרשה; **[שביעי] (יא) כי חטאת הוא** - ואין בדין שיהא קרבנה מהודר; (יב) **חטאת הוא** - נקמצה ונקטרה לשמה כשרה שלא לשמה פסולה; (יג) **על חטאתו אשר חטא** - כאן שנה הכתוב, שהרי בעשירות ובדלות נאמר מחטאתו, וכאן בדלי דלות נאמר על חטאתו, דקדקו רבותינו מכאן שאם חטא כשהוא עשיר והפריש מעות לכשבה או שעירה והעני, יביא ממקצתן שתי תורים, הפריש מעות לשתי תורים והעני, יביא ממקצתן עשירית האיפה, הפריש מעות לעשירית האיפה והעשיר, יוסיף עליהן ויביא קרבן עשיר, לכך נאמר כאן על חטאתו; **מאחת מאלה** - מאחת משלש כפרות האמורות בענין או בעשירות, או בדלות, או בדלי דלות. ומה תלמוד לומר, שיכול החמורים שבהם יהיו בכשבה או שעירה והקלין יהיו בעוף, והקלין שבקלין יהיו בעשירית האיפה, תלמוד לומר מאחת מאלה, להשוות קלין לחמורין לכשבה ושעירה אם השיגה ידו, ואת החמורין לקלין לעשירית האיפה בדלי דלות; **והיתה לכהן כמנחה** - ללמד על מנחת חוטא שיהיו שיריה נאכלין, זהו לפי פשוטו. ורבותינו דרשו, והיתה לכהן, ואם חוטא זה כהן הוא, תהא כשאר מנחת נדבת כהן, שהוא בכליל תהיה לא תאכל; **[7] (טו) כי תמעל מעל** - אין מעילה בכל מקום אלא שינוי, וכן הוא אומר וימעלו באלהי אבותיהם ויזנו אחרי אלהי עמי הארץ, וכן הוא אומר בסוטה ומעלה בו מעל; **וחטאה בשגגה מקדשי ה'** - שנהנה מן ההקדש, והיכן הוזהר, נאמר כאן חטא, ונאמר להלן חטא בתרומה ולא ישאו עליו חטא, מה להלן הזהיר אף כאן הזהיר, אי מה להלן לא הזהיר אלא על האוכל אף כאן לא הזהיר אלא על האוכל, תלמוד לומר תמעול מעל ריבה; **מקדשי ה'** - המיוחדים לשם, יצאו קדשים קלים; **איל** - ל' קשה, כמו ואת אילי הארץ לקח, אף כאן קשה בן שתי שנים; **בערבך כסף שקלים** - שיהא שוה שתי סלעים; **(טז) ואת אשר חטא מן הקדש ישלם** - קרן וחומש להקדש; **(יז) ולא ידע ואשם והביא** - הענין הזה מדבר במי שבא ספק כרת לידו ולא ידע אם עבר עליו אם לאו, כגון חלב ושומן לפניו, וכסבור ששתייהן היתר, ואכל את האחת, אמרו לו אחת של חלב היתה, ולא ידע אם זו של חלב אכל, הרי זה מביא אשם תלוי ומגין עליו כל זמן שלא נודע לו שודאי חטא, ואם יודע לו לאחר זמן יביא חטאת; **ולא ידע ואשם ונשא עונו ר'** יוסי הגלילי אומר, הרי הכתוב ענש את מי שלא ידע, על אחת כמה וכמה שיעניש את שידע. רבי יוסי אומר אם נפשך לידע מתן

שכרן של צדיקים, צא ולמד מאדם הראשון, שלא נצטווה אלא על מצות לא תעשה, ועבר עליה, ראה כמה מיתות נקנסו עליו ולדורותיו, וכי איזו מדה מרובה, של טובה או של פורענות, הוי אומר מדה טובה, אם מדת פורענות המעוטה ראה כמה מיתות נקנסו לו ולדורותיו, מדה טובה המרובה, היושב לו מן הפגולין והנותרות והמתענה ביום הכיפורים, על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות. ר' עקיבא אומר הרי הוא אומר על פי ב' עדים או ג' עדים וגו', אם מתקיימת העדות בשנים למה פרט לך הכתוב בג', אלא להביא שלישי להחמיר עליו ולעשות דינו כיצא באלו לענין עונש והזמה, אם כך ענש הכתוב לנטפל לעוברי עבירה כעוברי עבירה, על אחת כמה וכמה שישלם שכר טוב לנטפל לעושי מצוה כעושי מצוה. ר' אלעזר בן עזריא אומר כי תקצור קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה, הרי הוא אומר למען יברכך וגו', קבע הכתוב ברכה למי שבאת על ידו מצוה בלא ידע, אמור מעתה היתה סלע צרורה בכנפיו, ונפלה הימנו, ומצאה העני ונתפרנס בה, הרי הקב"ה קובע לו ברכה; **(יח) בעירכך לאשם** - בערך האמור למעלה; **אשר שגג והוא לא ידע** - הא אם ידע לאחר זמן לא נתכפר לו באשם זה, עד שיביא חטאת, הא למה זה דומה, לעגלה ערופה שנתערפה ואח"כ נמצא ההורג, הרי זה יהרג; **(יט) אשם הוא אשם אשם** - הראשון כולו קמץ שהוא שם דבר, והאחרון חציו קמץ וחציו פתח שהוא לשון פעל, ואם תאמר מקרא שלא לצורך הוא, כבר נדרש הוא בת"כ; **אשם אשם** - להביא אשם שפחה חרופה שיהא איל [בן שתי שנים, ס"א - שוה שתי סלעים]. יכול שאני מרבה אשם נזיר ואשם מצורע תלמוד לומר, הוא; **(כא) נפש כי תחטא** - אמר ר' עקיבא מה תלמוד לומר ומעלה מעל בה', לפי שכל המלוה והלוה והנושא והנותן אינו עושה אלא בעדים ובשטר, לפיכך בזמן שהיא מכחש, מכחש בעדים ובשטר, אבל המפקיד אצל חבירו ואינו רוצה שתדע בו נשמה אלא שלישי שביניהם, לפיכך כשהוא מכחש, מכחש בשלישי שביניהם; **בתשומת יד** - ששם בידו ממון להתעסק, או במלוה; **או בגזל** - שגזל מידו כלום; **או עשק** - הוא שכר שכיר; **(כב) וכחש בה** - שכפר על אחת מכל אלה אשר יעשה האדם לחטוא ולהשבע על שקר לכפירת ממון; **(כג) כי יחטא ואשם** - כשיכיר בעצמו לשוב בתשובה, ולדעת ולהתודות כי יחטא [ג' ס"א ובעדעו להתודות כי חטא] ואשם; **(כד) בראשו** - הוא הקרן ראש הממון; **והמשתיו** רבתה תורה חמשותף הרבה לקרן אחת, שאם כפר בחומש ונשבע והודה חוזר ומביא חומש על אותו חומש, וכן מוסיף והולך עד שיתמעט הקרן שנשבע עליו פחות משווה פרוטה; **לאשר הוא לו** [לאפוקי בנו ושלוחו ת"כ] למי שהממון שלו.

פרשת צו

ויקרא ו

(ב) צו את אהרן אין צו אלא לשון זרוז מיד ולדורות אר"ש ביותר צריך הכתוב לזרז במקום שיש בו חסרון כיס; **וזאת תורת העולה וגו'** - הרי הענין הזה בא ללמד על הקטר חלבים ואיברים שיהא כשר כל הלילה, וללמד על הפסולין איזה אם עלה ירד, ואיזה אם עלה לא ירד, שכל תורה לרבות הוא בא, לומר תורה אחת לכל העולים, ואפילו פסולין, שאם עלו לא ירדו; **הוא העולה** - למעט את הרובע ואת הנרבע, וכיצא בהן, שלא היה פסולין בקדש שנפסלו קודם שבאו לעזרה. **(ג) מדו בד** - היא הכתונת, ומה ת"ל מדו, שתהא כמדדתו; **על בשרו** - שלא יהא דבר חוצץ בנתיים; **והרים את הדשן** - היה חותה מלא המחתה מן המאוכלות הפנימיות ונותנן במזרחו של כבש; **הדשן אשר תאכל האש**

את העולה - ועשאתה דשן, מאותו דשן ירים תרומה ושמו אצל המזבח; **[על המזבח]** מצא אברים שעדיין לא נתאכלו, מחזירין על המזבח לאחר שחתה גחלים אילך ואילך ונטל מן הפנימיות שנאמר את העולה על המזבח. **בר"י**. **(ד) ופשט את בגדיו** - אין זו חובה אלא דרך ארץ, שלא לכלך בהוצאת הדשן בגדים שהוא משמש בהן תמיד, בגדים שבשל בהן קדרה לרבו אל ימזוג בהן כוס לרבו, לכך ולבש בגדים אחרים, פחותין מהן; **והוציא את הדשן** - הצבור בתפוח כשהוא רבה ואין מקום למערכה, מוציאו משם, ואין זה חובה בכל יום, אבל התרומה חובה בכל יום. **(ה) והאש על המזבח תוקד** בו. ריבה כאן יקידות הרבה, על מוקדה, ואש המזבח תוקד בו, והאש על המזבח תוקד בו, אש תמיד תוקד על המזבח, כולן נדרשו במס' יומא שנחלקו רבותינו במנין המערכות שהיו שם; **וערך עליה העולה** - עולת תמיד היא תקדים. **בר"י** ומנין שלא יהא דבר קודם על המערכה לתמיד של שחר, תלמוד לומר **העולה**; **חלבי השלמים** - אם יביאו שם שלמים. ורבותינו למדו מכאן עליה, על עולת הבוקר השלם כל הקרבנות כולם, מכאן שלא יהא דבר מאוחר לתמיד של בין הערבים. **(ו) אש תמיד** - אש שנאמר בה תמיד היא שמדליקין בה את הנרות שנאמר בה להעלות נר תמיד, אף היא מעל המזבח החיצון תוקד; **לא תכבה** - המכבה אש על המזבח עובר בשני לאוין. **[2] (ז) וזאת תורת המנחה** - תורה אחת לכולן להטעין שמן ולבונה האמורין בענין. שיכול אין לי טעונות שמן ולבונה אלא מנחת ישראל שהיא נקמצת, מנחת כהנים שהיא כליל מנין, תלמוד לומר תורת; **הקרב אותה** - היא הגשה בקרן דרומית מערבית; **לפני ה'** - הוא מערב, שהוא לצד אהל מועד; **אל פני המזבח** - הוא הדרום שהוא פניו של מזבח, שהכבש נתון לאותו הרוח. **(ח) [והרים ממנו]** מהמחומר, שיהא עשרון שלם בבת אחת בשעת קמיצה. **בר"י**; **בקמיצו** - שלא יעשה מדה לקומץ; **מסלת המנחה ומשמנה** - מכאן שקומץ ממקום שנתרבה שמנה; **המנחה** - שלא תהא מעורבת באחרת; **וזאת כל הלבונה אשר על המנחה והקטיר** - שמלקט את לבונתה לאחר קמיצה ומקטירו, ולפי שלא פירש כן אלא באחת מן המנחות בויקרא, הוצרך לשנות פרשה זו לכלול כל המנחות כמשפטן **(ט) במקום קדש** - ואיזהו, בחצר אהל מועד. **(י) לא תאפה חמץ חלקם** - אף השירים אסורים בחמץ; **כחטאת וכאשם** - מנחת חוטא הרי היא כחטאת, לפיכך קמצה שלא לשמה פסולה, מנחת נדבה הרי היא כאשם, לפיכך קמצה שלא לשמה כשרה. **(יא) כל זכר** - אפילו בעל מום. למה נאמר, אם לאכילה, הרי כבר אמור לחם אלהיו מקדשי הקדשים וגו', אלא לרבות בעלי מומין למחלוקת; **כל אשר יגע וגו'** - קדשים קלים או חולין שיגעו בה ויבלעו ממנה; **יקדש** - להיות כמוה, שאם פסולה יפסלו, ואם כשרה יאכלו כחומר המנחה. **[שני] (יג) זה קרבן אהרן ובניו** - אף ההדיטות מקריבין עשירית האיפה ביום שהן מתחנכין לעבודה, אבל כהן גדול בכל יום, שנאמר מנחה תמיד וגו', והכהן המשיח תחתיו מבניו חקת עולם וגו'. **(יד) מרבבת** - חלוטה ברותחין כל צרכה; **תפיני** - אפויה אפיות הרבה, שאחר חליטתה אופה בתנור, וחוזר ומטגנה במחבת; **מנחת פתים** - מלמד שטעונה פתיתה **[בר"י ולא פתיתה ממש]** בציעין ופרורין, לפי שאינה נקמצת, אלא כופלה לשנים. **[3] (טו) המשיח תחתיו מבניו** - המשיח מבניו תחתיו; **כליל תקטר** - אין נקמצת להיות שיריה נאכלין, אלא כולה כליל, וכן כל מנחת כהן של נדבה כליל תהיה. **(טז) כליל** - כולה שוה לגבוה. **(יט) המחטא אותה** - העובד עבודותיה, שהיא נעשית חטאת על ידו; **המחטא אותה יאכלנה** - הראוי לעבודה, יצא טמא בשעת זריקת דמים שאינו חולק בבשר, ואי אפשר לומר שאוסר שאר כהנים באכילתה חוץ מן הזורק דמה, שהרי נאמר למטה כל זכר בכהנים יאכל אותה. **(כ) כל אשר יגע בבשרה** - כל דבר אוכל אשר יגע ויבלע ממנה; **יקדש** - להיות כמוה, אם פסולה תפסל, ואם היא כשרה תאכל כחומר שבה; **ואשר יזה מדמה על הבגד** -

ואם הוזה מדמה על הבגד אותו מקום דם [הבגד אשר יזה עליה] תכבס בתוך העזרה; **אשר יזה** - יהא נזה כמו ולא יטה לארץ מנלם, יהא נטוי. **(כא) ישיבר** - לפי שהבליעה שנבלעת בו נעשה נותר והוא הדין לכל הקדשים; **ומרק** - לשון תמרוקי הנשים אשקורי"ר בלע"ז; **ומרק ושטף** - לפלוט את בליעתו, אבל כלי חרס למדך הכתוב כאן שאינו יוצא מידי דפיו לעולם. **(כב) כל זכר בבהנים יאכל אותה** - הא למדת שהמחטא אותה האמור למעלה לא להוציא שאר הכהנים, אלא להוציא את שאינו ראוי לחטוי. **(כג) וכל חטאת וגו'** - שאם הכנים מדם חטאת החיצונה לפנים פסולה; **וכל** - לרבות שאר קדשים.

ויקרא ז

(א) קדש קדשים הוא - הוא קרב ואין תמורתו קרבה. **(ב) ישחטו** - ריבה לנו שחיטות הרבה, לפי שמצינו אשם בצבור נאמר ישחטו, רבים, ותלאו בעולה להביא עולת צבור לצפון. **(ג) ואת כל חלבו וגו'** - עד כאן לא נתפרשו אמורין באשם לכך הוצרך לפרשם כאן, אבל חטאת כבר נתפרשו בה בפרשת ויקרא; **את האליה** - לפי שאשם אינו בא אלא איל או כבש, ואיל וכבש נתרבו באליה. **[4]** **(ה) אשם הוא** - עד שינתק שמו ממנו, לימד על אשם שמתו בעליו או שנתכפרו בעליו אף על פי שעומד להיות דמיו עולה לקיץ המזבח, אם שחטו סתם אינו כשר לעולה קודם שנתק לרעה. ואינו בא ללמד על האשם שיהא פסול שלא לשמו, כמו שדרשו, הוא הכתוב בחטאת, לפי שאשם לא נאמר בו אשם הוא, אלא לאחר הקטרת אמורין, והוא עצמו שלא הוקטרו אמוריו כשר. **(ו) קדש קדשים הוא** - בתורת כהנים הוא נדרש. **(ז) תורה אחת להם** - בדבר זה; **המהן אשר יכפר בו** - הראוי לכפרה חולק בו, פרט לטבול יום ומחוסר כפורים ואונן. **(ח) עזר העולה אשר הקריב לכהן לו יהיה** - פרט לטבול יום ומחוסר כפורים ואונן שאין חולקים בעורות. **(ט) לכהן המקריב אתה וגו'** - יכול לו לבדו, תלמוד לומר לכל בני אהרן תהיה, יכול לכולן, תלמוד לומר לכהן המקריב, הא כיצד לבית אב של אותו יום שמקריבין אותה. **(י) בלולה בשמן** - זו מנחת נדבה; **והרבה** - זו מנחת חוטא, ומנחת קנאות, שאין בהן שמן. **[שלישי] (יב) אם על תודה יקריבנו** - אם על דבר הודאה על נס שנעשה לו, כגון יורדי הים, והולכי מדברות, וחבושי בית האסורים, וחולה שנתרפא, שהם צריכין להודות, שכתוב בהן יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם, ויזבחו זבחי תודה, אם על אחת מאלה נדר שלמים הללו, שלמי תודה הן, וטעונות לחם האמור בענין, ואין נאכלין אלא ליום ולילה, כמו שמפורש כאן; **והקריב על זבח התודה** - ד' מיני לחם, חלות, ורקיין, ורבוכה, ג' מיני מצה, וכתב על חלת לחם חמץ וגו', וכל מין ומין י' חלות, כך מפורש במנחות, ושעורן ה' סאין ירושלמיות שהן ו' מדבריות כ' עשרון; **מרבכת** - לחם חלוט ברותחין כל צרכו. **(יג) יקריב קרבנו על זבח** - מגיד שאין הלחם קדוש קדושת הגוף ליפסל ביצא וטבול יום, ומלצאת לחולין בפדיון עד שישחט הזבח. **(יד) אחד מכל קרבן** - לחם אחד מכל מין ומין יטול לתרומה לכהן העובד עבודתו והשאר נאכל לבעלים, ובשרה לבעלים חוץ מחזה ושוק שבה, כמו שמפורש למטה תנופת חזה ושוק בשלמים, והתודה קרויה שלמים. **[5] (טו) ובשר זבח תודת שלמי** - יש כאן רבויין הרבה, לרבות חטאת ואשם, ואיל נזיר, וחגיגה י"ד, שיהיו נאכלין ליום ולילה; **ביום קרבנו יאכל** - וכזמן בשרה זמן לחמה; **לא יניח ממנו עד בוקר** - אבל אוכל הוא כל הלילה, אם כן למה אמרו עד חצות, כדי להרחיק אדם מן העבירה. **(טז) ואם נדר או נדבה** - שלא הביאה על הודאה של נס, אינה טעונה לחם ונאכלת לב' ימים, כמו שמפורש בענין; **וממחרת והנותר ממנו** - בראשון, יאכל [ס"א והנותר ממנו יאכל] וי"ז זו יתירה היא, ויש כמוה הרבה במקרא, כגון ואלה בני צבעון ואיה וענה תת וקדש וצבא

מרמס. **(יח) ואם האכל יאכל וגו'** - במחשב בשחיטה לאכלו בשלישי הכתוב מדבר יכול אם אכל ממנו בשלישי יפסל למפרע, תלמוד לומר המקריב אותו לא יחשב, בשעת הקרבה הוא נפסל, ואינו נפסל בשלישי. וכן פירושו בשעת הקרבתו לא תעלה זאת במחשבה, ואם חשב פגול יהיה; **והנפש האכלת ממנו** - אפילו בתוך הזמן, עונה תשא. **(יט) והבשר** - של קדש שלמים אשר יגע בכל טמא לא יאכל; **והבשר** - לרבות אבר שיצא מקצתו, שהפנימי מותר; **כל טהור יאכל בשר** - מה תלמוד לומר לפי שנאמר ודם זבחין ישפך והבשר תאכל, יכול לא יאכלו שלמים אלא הבעלים, לכך נאמר כל טהור יאכל בשר; **[והבשר כל טהור יאכל בשר]**. כלומר כל מה שאסרתי לך בחטאת ואשם שאם יצאו חוץ לקלעים אסורה, כמו שכתוב בחצר אהל מועד יאכלוהו, בבשר זה אני אומר לך כל טהור יאכל בשר, אפילו בכל העיר]. **(כ) וטמאתו עלי** - בטומאת הגוף הכתוב מדבר, אבל טהור שאכל את הטמא, אינו ענוש כרת, אלא אזהרה, והבשר אשר יגע בכל טמא וגו'. ואזהרת טמא שאכל את הטהור אינה מפורשת בתורה, אלא חכמים למדוה בגזירה שוה. ג' כריתות אמורות באוכלי קדשים בטומאת הגוף, ודרשוה רבותינו בשבועות, אחת לכלל, ואחת לפרט, ואחת ללמד על קרבן עולה ויורד שלא נאמר אלא על טומאת מקדש וקדשיו. **[6] (כד) יעשה לכל מלאכה** - בא ולימד על החלב שאינו מטמא טומאת נבלות; **ואכל לא תאכלוהו** - אמרה תורה יבוא איסור נבילה וטרפה ויחול על איסור חלב, שאם אכלו יתחייב אף על לאו של נבילה, ולא תאמר אין איסור חל על איסור. **(כו) לעוף ולבהמה** - פרט לדם דגים וחגבים; **בכל מושבותיכם** - לפי שהיא חובת הגוף ואינה חובת קרקע נוהגת בכל מושבות, ובמסכת קדושין בפ"א מפרש למה הוצרך לומר. **(ל) ידי תביאנה וגו'** - שתהא יד הבעלים מלמעלה והחלב והחזות נתונים בה, ויד כהן מלמטה ומניפן; **את אשי ה'** - ומה הן האשים, את החלב על החזה; **יביאנו** - כשמביאו מבית המטבחים נותן החלב על החזה, וכשנותנו ליד הכהן המניף נמצא החזה למעלה והחלב למטה, וזהו האמור במקום אחר שוק התרומה וחזה התנופה על אשי החלבים יביאו להניף וגו', ולאחר התנופה נותנו לכהן המקטיר, ונמצא החזה למטה, וזהו שנאמר וישימו את החלבים על החזות ויקטר החלבים המזבחה, למדנו שג' כהנים זקוקין לה, כך מפורש במנחות; **את החלב על החזה יביאנו** - ואת החזה למה מביא, להניף אותו הוא מביאו, ולא שיהא הוא מן האשים, לפי שנאמר את אשי ה' את החלב על החזה, יכול שיהא אף החזה לאשים, לכך נאמר את החזה להניף וגו'. **(לא) והקטיר הכהן את החלב** - ואחר כך והיה החזה לאהרן למדנו שאין הבשר נאכל בעוד שהאימורים למטה מן המזבח. **(לב) שוק** - מן הפרק של ארכובה הנמכרת עם הראש עד הפרק האמצעי שהוא סובך של ירך. **(לג) המקריב את דם וגו'** - מי שהוא ראוי לזריקתו ולהקטיר חלביו, יצא טמא בשעת זריקת דמים או בשעת הקטר חלבים שאינו חולק בבשר. **(לד) התנופה התרומה** - מוליך ומביא מעלה ומוריד. **(לז) ולמלואים** - ליום חינוך הכהונה.

ויקרא ח

[7] [רביעי] (ב) קח את אהרן - פרשה זו נאמרה שבעת ימים קודם הקמת המשכן, שאין מוקדם ומאוחר בתורה; **קח את אהרן** - קחנו בדברים ומשכהו; **ואת פרי החטאת וגו'** - אלו האמורים בענין צוואת המלואים בואתה תצוה ועכשיו ביום ראשון למלואים חזר וזרזו בשעת מעשה. **(ג) הקהל אל פתח אהל מועד** - זה אחד מן המקומות שהחזיק מועט את המרובה. **(ה) זה הדבר** - דברים שתראו שאני עושה לפניכם צוני הקב"ה לעשות, ואל תאמרו לכבודי ולכבוד אחי אני עושה. כל הענין הזה בפרשת המלואים פירשתי בואתה תצוה. **(ח) את האורים** - כתב של שם המפורש. **(ט) וישם על המצנפת** - פתילי תכלת הקבועים בציץ נתן על המצנפת נמצא הציץ תלוי במצנפת. **(יא) ויז ממנו**

על המזבח - לא ידעתי היכן נצטוו בהזאות הללו. **(יב) ויצק** - **וימשה** - בתחלה יוצק על ראשו, ואח"כ נותן בין ריסי עיניו, ומושך באצבעו מזה לזה. **(יג) ויהבש** - לשון קשירה. **[חמישי]** **(טו) ויחטא את המזבח** - חטאו וטהרו מזרות ליכנס לקדושה; **ויקדשהו** - בעבודה זו; **לכפר עליו** - מעתה כל הכפרות. **(טז) ואת יתרת הכבד** - לבד הכבד, שהיה נוטל מעט מן הכבד עמה. **[שישי]** **(כב) איל המלאים** - איל השלמים שמלואים לשון שלמים שממלאים ומשלימים את הכהנים בכהונתם. **(כו) וחלת לחם שמן** - היא רבוכה, שהיה מרבה בה שמן כנגד החלות והרקיקין, כך מפורש במנחות. **(כח) ויקטר המזבח** - משה שמש כל שבעת ימי המלואים בחלוק לבן; **על העולה** - אחר העולה ולא מצינו שוק של שלמים קרב בכל מקום חוץ מזה. **[שביעי]** **(לד) צוה ה'** **לעשות** - כל שבעת הימים ורז"ל דרשו, לעשות, זה מעשה פרה, לכפר זה מעשה יום הכפורים, וללמד שכהן גדול טעון פרישה קודם יום הכפורים שבעת ימים, וכן הכהן השורף את הפרה. **(לה) ולא תמותו** - הא אם לא תעשו כן, הרי אתם חייבים מיתה. **(לו) ויעש אהרן ובניו** - להגיד שבחן שלא הטו ימין ושמאל.

פרשת שמיני

ויקרא ט

(א) ויהי ביום השמיני - שמיני למלואים, הוא ר"ח ניסן, שהוקם המשכן בו ביום, ונטל י' עטרות השנויות בסדר עולם; **ולקני ישראל** - להשמיעם שעל פי הדבור אהרן נכנס ומשמש בכהונה גדולה, ולא יאמרו מאליו נכנס. **(ב) קח לך עגל** - להודיע שמכפר לו הקב"ה ע"י עגל זה על מעשה העגל שעשה. **(ד) כי היום ה' נראה אליכם** - להשרות שכינתו במעשה ידיכם, לכך קרבנות הללו באין חובה ליום זה. **(ז) קרב אל המזבח** - שהיה אהרן בוש וירא לגשת, אמר לו משה למה אתה בוש, לכך נבחרת; **את חטאתך** - עגל בן בקר; **ואת עולתך** - איל; **קרבן העם** - שעיר עזים ועגל וכבש. כל מקום שנאמר עגל בן שנה הוא, ומכאן אתה למד. **(יא) ואת הבשר ואת העור וגו'** - לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו, ושל מלואים, וכולן על פי הדבור. **(יב) וימציאו** - לשון הושטה והזמנה. **(טו) ויחטאו** - עשהו כמשפט חטאת; **כראשון** - כעגל שלו. **(טז) ויעשה כמשפט** - המפורש בעולת נדבה בויקרא. **[שני]** **(יז) וימלא כפו** - היא קמיצה; **מלבד עלת הבקר** - כל אלה עשה אחר עולת התמיד. **(יט) והמנסה** - חלב המכסה את הקרב. **(כ) וישימו את החלבים על החזות** - לאחר התנופה נתנן כהן המניף לכהן אחר להקטירם נמצאו העליונים למטה. **(כב) ויברכם** - ברכת כהנים, יברכך, יאר, ישא; **וירד** - מעל המזבח. **(כג) ויבא משה ואהרן וגו'** - למה נכנסו, מצאתי בפרשת מלואים בברייתא הנוספת על תורת כהנים שלנו, למה נכנס משה עם אהרן, ללמדו על מעשה הקטרת, או לא נכנס אלא לדבר אחר, הריני דן ירידה וביאה טעונות ברכה, מה ירידה מעין עבודה, אף ביאה מעין עבודה, הא למדת למה נכנס משה עם אהרן ללמדו על מעשה הקטרת. דבר אחר כיון שראה אהרן שקרבו כל הקרבנות ונעשו כל המעשים, ולא ירדה שכינה לישראל, היה מצטער ואומר, יודע אני שכעס הקב"ה עלי, ובשבילי לא ירדה שכינה לישראל, אמר לו למשה משה אחי כך עשית לי שנכנסתי ונתביישתי, מיד נכנס משה עמו ובקשו רחמים וירדה שכינה לישראל; **ויצאו ויברכו את העם** - אמרו ויהי נועם ה' אלהינו עלינו, יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם. לפי שכל ז' ימי המלואים שהעמידו משה למשכן ושמש בו, ופרקו בכל יום, לא שרתה בו

שכינה, והיו ישראל נכלמים ואומרים למשה, משה רבינו כל הטורח שטרחנו שתשרה שכינה בינינו ונדע שנתכפר לנו עון העגל, לכך אמר זה הדבר אשר צוה ה' תעשו וירא אליכם כבוד ה', אהרן אחי כדאי וחשוב ממני, שעל ידי קרבנותיו ועבודתו תשרה שכינה בכם, ותדעו שהמקום בחר בו. **[2] [שלישי] (כד) וירנו - כתרגומו.**

ויקרא י

(ב) ונתצא אש - רבי אליעזר אומר לא מתו בני אהרן אלא על ידי שהורו הלכה בפני משה רבן, רבי ישמעאל אומר שתויי יין נכנסו למקדש. תדע שאחר מיתתן הזהיר הנוטרים שלא נכנסו שתויי יין למקדש, משל למלך שהיה לו בן בית וכו', כדאיתא בויקרא רבה. **(ג) הוא אשר דבר וגו' -** היכן דבר, ונועדתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי, אל תקרי בכבודי אלא במכובדי. אמר משה לאהרן, אהרן אחי, יודע הייתי שיתקדש הבית במיודעיו של מקום, והייתי סבור או בי או בך, עכשיו רואה אני שהם גדולים ממני וממך; **וידום אהרן -** קבל שכר על שתיקתו, ומה שכר קבל, שנתייחד עמו הדבור, שנאמר לו לבדו פרשת שתויי יין. **בקרוי -** בבחירי; **ועל פני כל העם אכבד -** כשהקב"ה עושה דין בצדיקים מתיירא, ומתעלה, ומתקלס, אם כן באלו, כל שכן ברשעים, וכן הוא אומר נורא אלהים ממקדשיך, אל תקרא ממקדשיך אלא ממקודשיך. **(ד) דד אהרן -** עוזיאל אחי עמרם היה, שנאמר ובני קהת וגו'; **שאו את אחיכם וגו' -** כאדם האומר לחבירו, העבר את המת מלפני הכלה, שלא לערבב את השמחה. **(ה) בכתנתם -** של מתים, מלמד, שלא נשרפו בגדיהם, אלא נשמתם, כמין שני חוטין של אש נכנסו לתוך חוטמיהם. **(ו) אל תפרעו -** אל תגדלו שער, מכאן שאבל אסור בתספורת, אבל אתם אל תערבבו שמחתו של מקום; **ולא תמותו -** הא אם תעשו כן, תמותו; **ואחיכם כל בית ישראל -** מכאן, שצרתן של תלמידי חכמים מוטלת על הכל להתאבל בה. **(ט) יין ושכר -** יין דרך שכרותו; **בבאכם אל אהל מועד -** אין לי אלא בבואם להיכל, בגשתם למזבח מנין, נאמר כאן ביאת אהל מועד, ונאמר בקידוש ידים ורגלים ביאת אהל מועד, מה להלן עשה גישת מזבח כביאת אהל מועד, אף כאן עשה גישת מזבח כביאת אהל מועד. **(י) ולהבדיל -** כדי שתבדילו בין עבודה קדושה למחוללת, הא למדת שאם עבד עבודתו פסולה. **(יא) ולהורת -** למד, שאסור שיכור בהוראה; **על אלעזר ועל איתמר -** בשביל כבודו של אהרן הפך פניו כנגד הבנים וכעס; **לאמר -** אמר להם השיבוני על דברי. **[חמישי] (יז) מדוע לא אכלתם את החטאת במקום הקדש -** וכי חוץ לקדש אכלוה, והלא שרפוה, ומהו אומר במקום הקדש, אלא אמר להם שמא חוץ לקלעים יצאה ונפסלה; **כי קדש קדשים הוא -** ונפסלת ביוצא, והם אמרו לו לאו, אמר להם הואיל ובמקום הקדש היתה, מדוע לא אכלתם אותה; **ואותה נתן לכם לשאת וגו' -** שהכהנים אוכלים ובעליהם מתכפרים; **לשאת את עון העדה -** מכאן למדנו ששעיר ראש חודש היה, שהוא מכפר על עון טומאת מקדש וקדשיו, שחטאת שמיני וחטאת נחשון לא לכפרה באו. **[3] (יח) הן לא הובא וגו' -** שאילו הובא היה לכם לשרפה, כמו שנאמר וכל חטאת אשר יובא מדמה וגו'; **אכול תאכלו אתה -** היה לכם לאכלה אף על פי שאתם אוננים; **כאשר צויתי -** לכם במנחה. **(יט) וידבר אהרן -** אין לשון דבור אלא לשון עז, שנאמר וידבר העם וגו'. אפשר משה קצף על אלעזר ועל איתמר, ואהרן מדבר, הא ידעת שלא היתה אלא מדרך כבוד, אמרו, אינו בדין שיהא אבינו יושב ואנו מדברים לפניו, ואינו בדין שיהא תלמיד משיב את רבו, יכול מפני שלא היה באלעזר להשיב, תלמוד לומר ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא וגו', הרי כשרצה דבר לפני משה ולפני הנשיאים, זו מצאתי בספרי של פנים שני; **הן היום הקריבו -** מהו אומר, אלא אמר לו משה שמא זרקתם דמה אוננים, שהאונן

שעבד חלל, אמר לו אהרן, וכי הם הקריבו שהם הדיוטות, אני הקרבתי, שאני כהן גדול, ומקריב אונן; **ותקראנה אותי כאלה** - אפילו לא היו המתים בני, אלא שאר קרובים שאני חייב להיות אונן עליהם כאלו, כגון כל האמורים בפרשת כהנים שהכהן מטמא להם; **ואכלתי הטאת** - ואם אכלתי, הייטב וגו'; **היום** - אבל אנינות לילה מותר, שאין אונן אלא יום קבורה; **הייטב בעיני ה'** - אם שמעת בקדשי שעה, אין לך להקל בקדשי דורות. **(כ) וייטב בעיני** - הודה ולא בוש לומר לא שמעתי.

ויקרא יא

[שישי] (א) אל משה ואל אהרן - למשה אמר, שיאמר לאהרן; **לאמר אליהם** - אמר שיאמר לאלעזר ולאייתמר, או אינו אלא לאמר לישראל, כשהוא אומר דברו אל בני ישראל, הרי דבור אמור לישראל, הא מה אני מקיים לאמר אליהם, לבניו, לאלעזר ולאייתמר. **(ב) דברו אל בני ישראל** - את כולם השווה להיות שלוחים בדבור זה, לפי שהושוו בדמימה וקבלו עליהם גזירת המקום מאהבה; **זאת החיה** - ל' חיים, לפי שישראל דבוקים במקום וראויין להיות חיים, לפיכך הבדיל מן הטומאה וגזר עליהם מצות, ולאומות העולם לא אסר כלום. משל לרופא שנכנס לבקר את החולה וכו', כדאיתא במדרש רבי תנחומא; **זאת החיה** - מלמד שהיה משה אוחז בחיה ומראה אותה לישראל זאת תאכלו וזאת לא תאכלו; **את זה תאכלו וגו'** - אף בשרצי המים אחז מכל מין ומין והראה להם, וכן בעוף ואת אלה תשקצו מן העוף, וכן בשרצים וזה לכם הטמא; **זאת החיה מכל הבהמה** - מלמד שהבהמה בכלל חיה. **[4] (ג) מפרסת** - כתרגומו סדיקא; **פרסה** - פלאנט"ה בלעז; **ושסעת שסע** - שמובדלת מלמעלה ולמטה בשתי צפרניו, כתרגומו ומטלפא טלפין, שיש שפרסותיו סדוקות מלמעלה ואינן שסועות ומובדלות לגמרי שמלמטה מחוברות; **מעלת גרה** - מעלה ומקיאיה האוכל ממעיה ומחזרת אותו לתוך פיה לכתשו ולטחנו הדק; **גרה** - כך שמו, ויתכן להיותו מגזרת מים הנגרים, שהוא נגרר אחר הפה, ותרגומו פשרא, שע"י הגרה האוכל נפטר ונמוח; **בבהמה** - תיבה זו יתירה היא לדרשה, להתיר את השליל הנמצא במעי אמו; **אתה תאכלו** - ולא בהמה טמאה, והלא באזהרה היא, אלא לעבור עליה בעשה ולא תעשה. **(ח) מבשרם לא תאכלו** - אין לי אלא אלו, שאר בהמה טמאה שאין לה שום סימן טהרה מנין, אמרת קל וחומר, ומה אלו שיש בהן קצת סימני טהרה אסורות וכו'; **מבשרם** - על בשרם באזהרה, ולא על עצמות וגידין וקרנים וטלפים; **ובנבלתם לא תגעו** - יכול יהו ישראל מזהרים על מגע נבלה, תלמוד לומר אמור אל הכהנים וגו', כהנים מזהרין, ואין ישראל מזהרין, קל וחומר מעתה, ומה טומאת המת חמורה לא הזהיר בה אלא כהנים, טומאת נבלה קלה לא כ"ש, ומה תלמוד לומר לא תגעו, ברגל. וזה שאמרו חייב אדם לטהר עצמו ברגל. **(ט) סנפיר** - אלו ששט בהם; **קשקשת** - אלו קליפין הקבועים בו, כמו שנאמר ושריון קשקשים הוא לבוש. **(י) שרץ** - בכל מקום משמעו דבר נמוך שרוחש ונד על הארץ. **(יא) ושקץ יהיו** - לאסור את עירוביהן אם יש בו בנותן טעם; **מבשרם** - אינו מזהר על הסנפירים ועל העצמות; **וזאת נבלתם תשקצו** - לרבות יבחושין שסינן, יבחושין מושיילונ"ש בלעז. **(יב) כל אשר אין לו וגו'** - מה תלמוד לומר, שיכול אין לי שיהא מותר אלא המעלה סימנין שלו ליבשה, השירין במים מנין, תלמוד לומר כל אשר אין לו סנפיר וקשקשת במים, הא אם היו לו במים אף על פי שהשירין בעלייתו מותר. **(יג) לא יאכלו** - לחייב את המאכילן לקטנים, שכך משמעו לא יהיו נאכלים על ידך, או אינו אלא לאסרן בהנאה, תלמוד לומר לא תאכלו, באכילה אסורין, בהנאה מותרין. כל עוף שנאמר בו למינה, למינו, למינהו, יש באותו המין שאין דומין זה לזה לא במראהם ולא בשמותם, וכולן מין אחד. **(טז) הנץ** - אישפרו"ר. **(יז) השלך** - פירשו רבותינו זה השולה דגים

מן הים, וזהו שתרגם אונקלוס ושלינונא; **כוס וינשוף** - הם צואיטי"ש הצועקים בלילה, ויש להם לסתות כאדם, ועוד אחר דומה לו שקורין ייב"ץ. **[5] (יה) התנשמת** - היא קלב"א שורי"ץ, ודומה לעכבר ופורחת בלילה, ותנשמת האמורה בשרצים היא דומה לה, ואין לה עינים, וקורין לה טלפ"א. **(יט) החסידה** - זו דיה לבנה, ציגוני"ה, ולמה נקרא שמה חסידה שעושה חסידות עם חברותיה במזונות; **האנפה** - היא דיה רגזנית, ונראה לי שהיא שקורין לה היירו"ן; **הדוכיפת** - תרגול הבר, וכרבלתו כפולה, ובלעז הרופ"א, ולמה נקרא שמו דוכיפת, שהודו כפות, וזו היא כרבלתו, ונגר טורא, נקרא על שם מעשיו, כמו שפירשו רבותינו במס' גיטין בפרק מי שאחזו. **(כ) שרץ העיף** - הם הדקים הנמוכים הרוחשין על הארץ, כגון זבובים וצרעים ויתושין וחגבים. **(כא) על ארבע** - על ד' רגלים; **ממעל לרגליו** - סמוך לצוארו יש לו כמין שתי רגלים לבד ד' רגליו, וכשרוצה לעוף ולקפוף מן הארץ מתחזק באותן שתי כרעים ופורח, ויש מהן הרבה, כאותן שקורין לנגושט"א, אבל אין אנו בקיאים בהן, שארבעה סימני טהרה נאמרו בהם, ארבע רגלים, וד' כנפים, וקרסולין אלו כרעים הכתובים כאן, וכנפיו חופין את רובו. וכל סימנים הללו מצויין באותן שבינותינו, אבל יש שראשן ארוך ויש שאין להם זנב, וצריך שיהא שמו חגב, ובזה אין אנו יודעים להבדיל ביניהם. **(כג) וכל שרץ העיף וגו'** - בא ללמד שאם יש לו חמש טהור. **(כד) ולאלה** - העתידין להאמר למטה בענין; **טטמא** - כלומר בנגיעתם יש טומאה. **(כה) וכל הנשא מנבלתם** - כל מקום שנאמרה טומאת משא, חמורה מטומאת מגע, שהיא טעונה כבוס בגדים. **(כו) מפרסת פרסה ושסע איננה שוסעת** - כגון גמל שפרסתו סדוקה למעלה, אבל למטה היא מחוברת. כאן למדך שנבלת בהמה טמאה מטמאה, ובענין שבסוף הפרשה פירש על בהמה טהורה. **(כז) על כפיו** - כגון כלב ודוב וחתול; **טמאים הם לכם** - למגע. **(כט) וזה לכם הטמא** - כל טומאות הללו אינן לאיסור אכילה, אלא לטומאה ממש, להיות טמא במגען, ונאסר לאכול תרומה וקדשים, וליכנס למקדש; **החלד** - מוש"טילה; **והצב** - פוי"ט, שדומה לצפרדע. **(ל) אנקה** - הריצו"ן; **הלטאה** - לישרד"ה; **החמט** - לימצ"א; **תנשמת** - טלפ"א. **(לב) במים יובא** - ואף לאחר טבילתו טמא הוא לתרומה; **עד הערב** - ואחר כך; **זטהר** - בהערב השמש. **[שביעי] (לג) אל תוכו** - אין כלי חרס מיטמא אלא מאוירו; **כל אשר בתוכו יטמא** - הכלי חוזר ומטמא מה [שבאויור] [ס"א בתוכו]; **ואתו תשבורו** - למד שאין לו טהרה במקוה. **[6] (לד) מכל האכל אשר יאכל** - מוסב על מקרא העליון כל אשר בתוכו יטמא, מכל האכל אשר יאכל אשר יבוא עליו מים, והוא בתוך כלי חרס הטמא, יטמא, וכן כל משקה אשר ישתה בכל כלי והוא בתוך כלי חרס הטמא, יטמא. למדנו מכאן דברים הרבה, למדנו שאין אוכל מוכשר ומתוקן לקבל טומאה עד שיבאו עליו מים פעם אחת, ומשבאו עליו מים פעם אחת, מקבל טומאה לעולם, ואפילו נגוב, והיין והשמן וכל הנקרא משקה מכשיר זרעים לטומאה כמים, שכך יש לדרוש המקרא אשר יבוא עליו מים או כל משקה אשר ישתה בכל כלי יטמא האוכל. ועוד למדו רבותינו מכאן שאין ולד הטומאה מטמא כלים, שכך שנינו יכול יהיו כל הכלים מטמאין מאויר כלי חרס, תלמוד לומר כל אשר בתוכו יטמא, מכל האוכל, אוכל ומשקה מיטמא מאויר כלי חרס ואין כל הכלים מיטמאין מאויר כלי חרס, לפי שהשרץ אב הטומאה והכלי שנטמא ממנו ולד הטומאה, לפיכך אינו חוזר ומטמא כלים שבתוכו. ולמדנו עוד שהשרץ שנפל לאויר תנור והפת בתוכו ולא נגע השרץ בפת, התנור ראשון והפת שנייה, ולא נאמר רואין את התנור כאלו מלא טומאה ותהא הפת תחילה, שאם אתה אומר כן, לא נתמעטו כל הכלים מליטמא מאויר כלי חרס, שהרי טומאה עצמה נגעה בהן מגבן. ולמדנו עוד, על ביאת מים שאינה מכשרת זרעים אלא אם כן נפלו עליהן

משנתלשו, שאם אתה אומר מקבלין הכשר במחובר, אין לך שלא באו עליו מים, ומהו אומר אשר יבוא עליו מים. ולמדנו עוד שאין אוכל מטמא אחרים אלא אם כן יש בו כביצה, שנאמר אשר יאכל, אוכל הנאכל בבת אחת, ושיערו חכמים אין בית הבליעה מחזיק יותר מביצת תרנגולת. **(לה) תנור וכירים** - כלים המיטלטלין הם, והם של חרס, ויש להן תוך, ושופת את הקדרה על נקב החלל, ושניהם פיהם למעלה; **יתץ** - שאין לכלי חרס טהרה בטבילה; **וטמאים יהיו לכם** - שלא תאמר מצווה אני לנותצם, תלמוד לומר וטמאים יהיו לכם, אם רצה לקיימן בטומאתן רשאי. **(לו) אך מעין ובור מקוה מים** - המחברים לקרקע, אין מקבלין טומאה. ועוד יש לך ללמוד. **יהיה טהור** - הטובל בהם מטומאתו; **ונוגע בנבלתם יטמא** - אפי' הוא בתוך מעין ובור ונוגע בנבלתם יטמא, שלא תאמר קל וחומר, אם מטהר את הטמאים מטומאתם, קל וחומר שיציל את הטהור מליטמא, לכך נאמר ונוגע בנבלתם יטמא. **(לז) זרע זרוע** - זריעה של מיני זרעונים. זרוע שם דבר הוא, כמו ויתנו לנו מן הזרועים; **טהור הוא** - למדך הכתוב שלא הוכשר ונתקן לקרות אוכל לקבל טומאה עד שיבואו עליו מים. **(לח) וכי יתן מים על זרע** - לאחר שנתלש, שאם תאמר יש הכשר במחובר אין לך זרע שלא הוכשר; **מים על זרע** - בין מים, בין שאר משקין, בין הם על הזרע, בין הזרע נפל לתוכן, הכל נדרש בתורת כהנים; **ונפל מנבלתם עליו** - אף משנגב מן המים, שלא הקפידה תורה אלא להיות עליו שם אוכל, ומשירד עליו הכשר קבלת טומאה פעם אחת שוב אינו נעקר הימנו. **[7] (לט) בנבלתה** - ולא בעצמות וגידים, ולא בקרנים וטלפים, ולא בעור. **(מ) והנשא את נבלתה** - חמורה טומאת משא, מטומאת מגע, שהנושא מטמא בגדים, והנוגע אין בגדיו טמאין, שלא נאמר בו יכבס בגדיו; **והאכל מנבלתה** - יכול תטמאנו אכילתו, כשהוא אומר בנבלת עוף טהור נבלה וטרפה לא יאכל לטמאה בה, אותה מטמאה בגדים באכילתה, ואין נבלת בהמה מטמאה בגדים באכילתה, בלא משא, כגון, אם תחבה לו חבירו בבית הבליעה, אם כן מה תלמוד לומר האכל, ליתן שיעור לנושא ולנוגע כדי אכילה, והוא כזית; **וטמא עד הערב** - אף על פי שטבל, צריך הערב שמש. **(מא) השורץ על הארץ** - להוציא את היתושין שבכליסין ושבפולין, ואת הזיזין שבעדשים, שהרי לא שרצו על הארץ אלא בתוך האוכל, אבל משיצאו לאויר ושרצו הרי נאסרו; **לא יאכל** - לחייב על המאכל כאוכל, ואין קרוי שרץ, אלא דבר נמוך קצר רגלים שאינו נראה אלא כרוחש ונד. **(מב) הולך על גחון** - זה נחש, ולשון גחון, שחיה, שהולך שח ונופל על מעיו; **כל הולך** - להביא השלשולין ואת הדומה לדומה; **הולך על ארבע** - זה עקרב; **כל** - להביא את החפושית, אשקרב"ט בלע"ז, ואת הדומה לדומה; **מרב רגלים** - זה נדל, שרץ, שיש לו רגלים מראשו ועד זנבו לכאן ולכאן, וקורין צינטפיד"ש. **(מג) אל תשקצו** - באכילתן, שהרי כתיב נפשותיכם, ואין שקוץ נפש במגע, וכן ולא תטמאו באכילתם; **ונטמתם בהם** - אם אתם מטמאין בהן בארץ, אף אני מטמא אתכם בעולם הבא, ובישיבת מעלה. **(מד) כי אני ה' אלהיכם** - כשם שאני קדוש, שאני ה' אלהיכם, כך והתקדשתם, קדשו את עצמכם למטה; **והייתם קדושים** - לפי שאני אקדש אתכם למעלה, ולעולם הבא; **ולא תטמאו וגו'** - לעבור עליהם בלאוין הרבה וכל לאו מלקות, וזהו שאמרו בגמ' אכל פוטיא לוקה ארבע, נמלה לוקה חמש, צרעה לוקה שש. **(מה) כי אני ה' המעלה אתכם** - על מנת שתקבלו מצותי העליתי אתכם [דבר אחר כי אני ה' המעלה אתכם, בכולן כתיב והוצאתי, וכאן כתיב המעלה, תנא דבי רבי ישמעאל אלמלי לא העליתי את ישראל ממצרים אלא בשביל שאין מטמאין בשרצים כשאר אומות דיים, ומעלייתא היא גבייהו, והוא לשון מעלה]. **(מו) להבדיל** - לא בלבד השונה אלא שתהא יודע ומכיר ובקי בהן; **בין הטמא ובין הטהור** - צריך לומר בין חמור לפרה, והלא כבר מפורשים הם, אלא בין טמאה לך, לטהורה לך, בין נשחט חציו

של קנה, לנשחט רובו; **ובין החיה הנאכלת** - צריך לומר בין צבי לערוד, והלא כבר מפורשים הם, אלא בין שנולדו בה סימני טרפה כשרה, לנולדו בה סימני טרפה פסולה.

פרשת תזריע

ויקרא יב

(ב) אשה כי תזריע - א"ר שמלאי כשם שיצירתו של אדם אחר כל בהמה חיה ועוף במעשה בראשית, כך תורתו נתפרשה אחר תורת בהמה חיה ועוף; **כי תזריע** לרבות שאפי' ילדתו מחוי, שנמחה ונעשה כעין זרע, אמו טמאה לידה; **כימי נדת דותה תטמא** - כסדר כל טומאה האמורה בנדה, מטמאה בטומאת לידה, ואפילו נפתח הקבר בלא דם; **דותה** - לשון דבר הזב מגופה. לשון אחר לשון מדוה וחולי, שאין אשה רואה דם שלא תחלה ראשה ואובריה כבדין עליה. **(ד) תשב** - אין תשב אלא לשון עכבה, כמו ותשבו בקדש, וישב באלני ממרא; **בדמי טהרה** - אף על פי שרואה טהורה. בדמי טהרה לא מפיק ה"א, והוא שם דבר, כמו טוהר. ימי טהרה. מפיק ה"א, ימי טוהר שלה; **לא תגע** - אזהרה לאוכל, כמו ששנויה ביבמות; **בכל קדש וגו'** - לרבות את התרומה, לפי שזו טבולת יום ארוך שטבלה לסוף שבעה ואין שמישה מעריב לטהרה עד שקיעת החמה של יום ארבעים, שלמחר תביא את כפרת טהרתה. **(ז) והקריבו** - ללמדך, שאין מעכבה לאכול בקדשים אלא אחד מהם, ואי זה הוא, זה חטאת, שנאמר וכפר עליה הכהן וטהרה, מי שהוא בא לכפר, בו הטהרה תלויה; **וטהרה** - מכלל שעד כאן קרויה טמאה. **(ח) אחד לעולה ואחד לחטאת** - לא הקדימה הכתוב אלא למקראה, אבל להקריבה חטאת קודם לעולה, כך שנינו בזבחים בפ' כל התדיר.

ויקרא יג

[2] (ב) שאת או ספחת וגו' - שמות נגעים הם, ולבנות זו מזו; **בהרת** - חברבורות טי"א ר"ל בלע"ז, וכן בהיר הוא בשחקים; **אל אהרן וגו'** - גזירת הכתוב הוא, שאין טומאת נגעים וטהרתן אלא על פי כהן. **(ג) ושער בנגע הפך לבן** - מתחלה שחור והפך ללבן בתוך הנגע. ומעוט שער שנים; **עמוק מעור בשרו** - כל מראה לבן עמוק הוא, כמראה חמה, עמוקה מן הצל; **וטמא אותו** - יאמר לו טמא אתה, ששער לבן סימן טומאה, הוא גזירת הכתוב. **(ד) ועמוק אין מראה** - לא ידעת פירושו; **והסגיר** - יסגירנו בבית אחד, ולא יראה עד סוף השבוע, ויוכיחו סימנים עליו. **(ה) בעיניו** - במראהו ובשיעורו הראשון; **והסגירו, שנית** - הא אם פשה בשבוע ראשון טמא מוחלט. **[שני] (ו) כהה** - הוכה ממראיתו, הא אם עמד במראיתו או פשה טמא; **מספחת** - שם נגע טהור; **וכבס בגדיו וטהר** - הואיל ונזקק להסגר נקרא טמא, וצריך טבילה. **(ח) וטמאו הכהן** - ומשטמאו הרי הוא מוחלט, וזקוק לצפרים ולתגלחת ולקרבן האמור בפ' זאת תהיה; **צרעת הוא** - המספחת הזאת; **צרעת** - לשון נקבה; **נגע** - לשון זכר. **(י) ומחית** - שנימיני"ט בלע"ז, שנהפך מקצת הלובן שבתוך השאת למראה בשר אף הוא סימן טומאה, שער לבן בלא מחיה, ומחיה בלא שער לבן, ואף על פי שלא נאמרה מחיה אלא בשאת, אף בכל המראות ותולדותיהן הוא סימן טומאה. **[3] (יא) צרעת נושנת היא** - מכה ישנה היא תחת המחיה, וחבורה זו נראית בריאה מלמעלה ותחתיה מלאה לחה, שלא תאמר הואיל ועלתה מחיה אטהרנה. **(יב) מראשו** - של אדם ועד רגליו; **לכל מראה עיני הכהן** - פרט לכהן שחשך מאורו. **(יד) וביום הראות בו בשר חי** - אם צמחה בו מחיה הרי כבר פירש שהמחיה סימן טומאה, אלא הרי שהיה הנגע בא' מעשרים וארבעה ראשי איברים

שאינן מטמאין משום מחיה, לפי שאין נראה הנגע כולו כאחד, ששופע אילך ואילך, וחזר ראש האבר ונתגלה שפועו ע"י שומן, כגון שהבריא ונעשה רחב ונראית בו המחיה, למדנו הכתוב שתטמא; **וביום** - מה תלמוד לומר, ללמד יש יום שאתה רואה בו, ויש יום שאין אתה רואה בו, מכאן אמרו חתן נותנין לו כל שבעת ימי המשתה, לו ולאצטליתו ולכסותו ולביתו, וכן ברגל נותנין לו כל ימי הרגל. **(טו) צרעת הוא** - הבשר ההוא, בשר לשון זכר. **[שלישי] (יה) שחין** - לשון חמום, שנתחמם הבשר בלקוי הבא לו מחמת מכה שלא מחמת האור; **ונרפא** - השחין העלה ארוכה ובמקומו העלה נגע אחר. **(יט) או בהרת לבנה אדמדמת** - שאין הנגע לבן חלק, אלא פתוך ומעורב בשתי מראות לובן ואודם. **(כ) מראה שפל** - ואין ממשו שפל, אלא מתוך לבנינותו הוא נראה שפל ועמוק, כמראה חמה עמוקה מן הצל. **[4] (כב) נגע היא** - השאת הזאת או הבהרת. **(כג) תחתיה** - במקומה; **צרבת השחין** - כתרגומו רשם שחנא, אינו אלא רושם החמום הניכר בבשר. כל צרבת לשון רגיעת עור הנרגע מחמת חימום, כמו ונצרב בו כל פנים, רייטרי"ד בלע"ז; **צרבת** - רייטרי"ש מענט בלע"ז. **[רביעי\שני] (כד) מחית המכה** - שנימני"ט בלע"ז, כשחיתה המכה נהפכה לבהרת פתוכה או לבנה חלקה. וסימני מכה וסימני שחין שוים הם, ולמה חלקן הכתוב, לומר שאין מצטרפין זע"ז, נולד חצי גריס בשחין וחצי גריס במכה, לא ידונו כגריס. **[חמישי] (כט) בראש או בזקן** - בא הכתוב לחלק בין נגע שבמקום שער לנגע שבמקום בשר, שזה סימנו בשער לבן, וזה סימנו בשער צהוב. **(ל) ובו שער צהוב** - שנהפך שער שחור שבו לצהוב; **נתק הוא** - כך שמו של נגע שבמקום שער. **(לא) ושער שחור אין בו** - הא אם היה בו שער שחור טהור, ואין צריך להסגר, ששער שחור סימן טהרה הוא בנתקים, כמו שנאמר ושער שחור צמח בו וגו'. **(לב) והנה לא פשה וגו'** - הא אם פשה, או היה בו שער צהוב, טמא. **(לג) והתגלח** - סביבות הנתק; **ואת הנתק לא יגלח** - מניח שתי שערות סמוך לו סביב, כדי שיהא ניכר אם פשה, שאם יפשה יעבור השערות ויצא למקום הגילוח. **(לה) אחרי טהרתו** - אין לי אלא פושה לאחר הפטור, מנין אף בסוף שבוע ראשון ובסוף שבוע שני, תלמוד לומר פשה יפשה. **[5] (לז) ושער שחר** - מנין אף הירוק והאדום שאינו צהוב, תלמוד לומר ושער. ולשון צהוב, דומה לתבנית הזהב. צהוב כמו זהוב, אור"ב לא בלע"ז; **טהור הוא וטהרו הכהן** - הא טמא שטהרו הכהן לא טהור. **(לח) בהרת** - חברבורות. **(לט) מהות לבנות** - שאין לובן שלהן עז אלא כהה; **בהק** - כמין לובן, הנראה בבשר אדם, אדום שקורין רוש"ו בין חברבורות אדמימותו קרויה בהק, כאיש עדשן שבין עדשה לעדשה מבהיק הבשר בלובן צח. **[שישי\שני] (מ) קרח הוא טהור הוא** - טהור מטומאת נתקין, שאינו נדון בסימני ראש וזקן שהם מקום שער, אלא בסימני נגעי עור בשר, בשער לבן ומחיה ופשיין. **(מא) ואם מפאת פניו** - משפוע קדקד כלפי פניו, קרוי גבחת, ואף הצדעין שמכאן ומכאן בכלל, ומשפוע קדקד כלפי אחוריו, קרוי קרחת. **(מב) נגע לבן אדמדם** - פתוך. מניין שאר המראות תלמוד לומר כמראה צרעת עור בשר, כמראה הצרעת האמור בפרשת עור בשר, אדם כי יהיה בעור בשרו, ומהו אמור בו, שמשמא בארבע מראות, ונדון בב' שבועות, ולא כמראה צרעת האמור בשחין ומכה שהוא נדון בשבוע א', ולא כמראה נתקין של מקום שער שאין מטמאין בארבע מראות, שאת ותולדתה, בהרת ותולדתה. **(מד) בראשו נגעו** - אין לי אלא נתקין, מנין לרבות שאר המנוגעים, תלמוד לומר טמא יטמאנו, לרבות את כולן. על כולן הוא אומר בגדיו יהיו פרומים וגו'. **[6] (מה) פרומים** - קרועים; **פרוע** - מגדל שער; **ועל שפם יעטה** - כאבל; **שפם** - שער השפתים, גרינו"ן בלע"ז; **וטמא טמא יקרא** - משמיע שהוא טמא ויפרשו ממנו. **(מו) בדדי ישב** - שלא יהיו שאר

טמאים יושבים עמו. ואמרו רבותינו, מה נשתנה משאר טמאים לישב בדד, הואיל והוא הבדיל בלשון הרע בין איש לאשתו ובין איש לרעהו, אף הוא יבדל; **מחוץ למחנה** - חוץ לשלש מחנות. **(מה)** **לפשתים ולצמר** - של פשתים או של צמר; **או בעור** - זה עור שלא נעשה בו מלאכה; **או בכל מלאכת עור** - זה עור שנעשה בו מלאכה. **(מט)** **ירקק** - ירוק שבירוקין; **אדמדם** - אדום שבאדומים. **(נא)** **צרעת ממארת** - לשון סלון ממאיר, פוי"נטש בלע"ז. ומדרשו תן בו מארה שלא תהנה הימנו. **(נב)** **בצמר או בפשתים** - של צמר או של פשתים, זהו פשוטו. ומדרשו יכול יביא גיזי צמר ואניצי פשתן וישרפם עמו, תלמוד לומר היא באש תשרף, אינה צריכה דבר אחר עמה, א"כ מה תלמוד לומר בצמר או בפשתים, להוציא את האימרויות שבו שהן ממין אחר אימרויות לשון שפה, כמו אימרא. **(נד)** **את אשר בו הנגע** - יכול מקום הנגע בלבד, תלמוד לומר את אשר בו הנגע, יכול כל הבגד כולו טעון כבוס, תלמוד לומר הנגע, הא כיצד, יכבס מן הבגד עמו. **[7]**

[שביעי\רביעי] (נה) אחרי הכבס - לשון העשות; **לא הפך הנגע את עינו** - לא הוכחה ממראיתו; **והנגע לא פשה** - שמענו שאם לא הפך ולא פשה טמא, ואין צריך לומר לא הפך ופשה, הפך ולא פשה איני יודע מה יעשה לו, תלמוד לומר והסגיר את הנגע מכל מקום, דברי רבי יהודה, וחכמים אומרים וכו' כדאיתא בתורת כהנים, ורמזתיה כאן לישב המקרא על אופניו; **פחתת היא** - לשון גומא, כמו באחת הפחתים, כלומר שפלה היא, נגע שמראיו שוקעין; **בקרחתו או בגבחתו** - כתרגומו בשחיקותה או בחדתותה; **קרחתו** - שחקים, ישנים. ומפני המדרש שהוצרך לגזרה שוה, מנין לפריחה בבגדים שהיא טהורה, נאמרה קרחת וגבחת באדם, ונאמרה קרחת וגבחת בבגדים מה להלן פרח בכולו טהור, אף כאן פרח בכולו טהור. לכך אחז הכתוב לשון קרחת וגבחת. ולענין פירושו ותרגומו זהו משמעו, קרחת לשון ישנים, וגבחת לשון חדשים, כאלו נכתב באחריתו או בקדמותו, שהקרחת לשון אחוריים, והגבחת לשון פנים, כמו שכתוב ואם מפאת פניו וגו', והקרחת כל ששופע ויורד מן הקדקד ולאחריו, כך מפורש בתורת כהנים. **(נו)** **וקרע אותה** - יקרע מקום הנגע מן הבגד, וישרפנו. **(נז)** **פרחת היא** - דבר החוזר וצומח; **באש תשרפנו** - את כל הבגד. **(נח)** **וסר מהם הנגע** - אם כשכבסוהו בתחלה על פי כהן סר ממנו הנגע לגמרי; **וכבס שנית** - לשון טבילה. תרגום של כבוסין שבפרשה זו לשון לבון, ויתחור, חוץ מזה שאינו ללבון אלא לטבול, לכך תרגומו ויצטבע, וכן כל כבוסים בגדים שהן לטבילה מתורגמין ויצטבע.

פרשת מצורע

ויקרא יד

(ב) זאת תהיה תורת וגו' - מלמד שאין מטהרין אותו בלילה. **(ג)** **אל מחוץ למחנה** - חוץ לשלש מחנות שנשתלח שם בימי חלוטו. **(ד)** **חיות** - פרט לטרפות; **טהרות** - פרט לעוף טמא. לפי שהנגעים באים על לשון הרע, שהוא מעשה פטופטי דברים, לפיכך הוזקקו לטהרתו צפרים, שמפטפטין תמיד בצפצוף קול; **ועץ ארז** - לפי שהנגעים באין על גסות הרוח; **ושני תולעת ואזוב** - מה תקנתו ויתרפא, ישפיל עצמו מגאותו כתולעת וכאזוב; **עץ ארז** - מקל של ארז; **ושני תולעת** - לשון של צמר צבוע זהורית. **(ה)** **על מים חיים** - נותן אותם תחלה בכלי, כדי שיהא דם צפור ניכר בהם, וכמה הם, רביעית. **(ו)** **את הצפור החיה יקה אותה** - מלמד שאינו אוגדה עמהם אלא מפרישה לעצמה, אבל העץ והאזוב כרוכים יחד בלשון הזהורית, כענין שנאמר ואת עץ הארז ואת

שני התולעת ואת האזוב, קיחה אחת לשלשת, יכול כשם שאינה בכלל אגודה כן לא תהא בכלל טבילה, תלמוד לומר וטבל אותם ואת הצפור החיה, החזיר את הצפור לכלל טבילה. **(ח) וישב מחוץ לאהל** - מלמד שאסור בתשמיש המטה. **(ט) את כל שערו וגו'** - כלל ופרט וכלל, להביא כל מקום כנוס שער ונראה. **(י) וכבשה אחת** - לחטאת; **ושלשה עשרונים** - לנסכי שלשה כבשים הללו, שחטאתו ואשמו של מצורע טעונין נסכים; **ולוג אחד שמן** - להזות עליו שבע, וליתן ממנו על תנוך אזנו ומתן בהונות. **[2] (יא) לפני ה'** - בשער נקנור, ולא בעזרה עצמה, לפי שהוא מחוסר כפורים. **(יב) והקריב אותו לאשם** - יקריבנו לתוך העזרה לשם אשם; **להניף** - שהוא טעון תנופה חי; **והניף אותם** - את האשם ואת הלוג. **[שני] (יג) במקום אשר ישחט וגו'** - על ירך המזבח בצפון, ומה תלמוד לומר, והלא כבר נאמר בתורת אשם בפרשת צו את אהרן שהאשם טעון שחיטה בצפון, לפי שיצא זה מכלל אשמות לידון בהעמדה, יכול תהא שחיטתו במקום העמדתו, לכך נאמר ושחט במקום אשר ישחט וגו'. **(יד) תנוך** - גדר אמצעי שבאוזן, ולשון תנוך לא נודע לי, והפותרים קורים לו טנדרו"ס; **בהן** - גודל. **(טז) לפני ה'** - כנגד בית קדשי הקדשים. **(כ) ואת המנחה** - מנחת נסכים של בהמה. **[שלישי\חמישי] (כא) ועשרון סלת אחד** - לכבש, זה שהוא א' יביא עשרון א' לנסכיו; **ולוג שמן** - לתת ממנו על הבהונות, ושמן של נסכי המנחה לא הוזקק הכתוב לפרש. **(כג) ביום השמיני לטהרתו** - שמיני לצפרים, ולהזאת עץ ארז ואזוב ושני תולעת. **(כח) על מקום דם האשם** - אפי' נתקנח הדם, למד, שאין הדם גורם, אלא המקום גורם. **[רביעי\שישי] (לד) ונתתי נגע צרעת** - בשורה היא להם שהנגעים באים עליהם, לפי שהטמינו אמוריים מטמוניות של זהב בקירות בתיהם כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר, וע"י הנגע נותן הבית ומוצאן. **[3] (לה) כנגע נראה לי בבית** - אפי' תלמיד חכם שידוע שהוא נגע ודאי, לא יפסוק דבר ברור לומר נגע נראה לי, אלא כנגע נראה לי ואם בא יבא, אלא את שבא בסוף שבוע ראשון ובא בסוף שבוע שני וראה והנה לא פשה, זה העומד מה יעשה לו, יכול יפטר וילך, כמו שכתוב כאן וטהר את הבית, תלמוד לומר כי נרפא הנגע, לא טהרתי אלא את הרפוי, מה יעשה לו, ביאה אמורה למעלה וביאה אמורה למטה, מה בעלינה חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע, דגמר לה זהו שיבה זהו ביאה, אף בתחתונה כך וכו', כדאיתא בתורת כהנים. גמרו של דבר, אין נתיצה אלא בנגע החוזר אחר חליצה וקצוי וטיחה, ואין החוזר צריך פשיון. וסדר המקראות כך הוא, ואם ישוב, ונתן, והבא אל הבית, והאוכל בבית, ובא הכהן וראה והנה פשה, ודבר הכתוב בעומד בראשון שנותן לו שבוע שני להסגרו, ובסוף שבוע שני להסגרו בא וראהו שפשה, ומה יעשה לו, חולץ וקוצה וטח ונותן לו שבוע, חזר נותן, לא חזר טעון צפרים, שאין בנגעים יותר מג' שבועות. **(מו) כל ימי הסגיר אותו** - ולא ימים שקלף את נגעו, יכול שאני מוציא המוחלט שקלף את נגעו, תלמוד לומר כל ימי; **יטמא עד הערב** - מלמד שאין מטמא בגדים, יכול אפי' שהה בכדי אכילת פרס, תלמוד לומר והאוכל בבית יכבס את בגדיו, אין לי אלא אוכל, שוכב מנין, תלמוד לומר והשוכב, אין לי אלא אוכל ושוכב, לא אוכל ולא שוכב מנין, תלמוד לומר יכבס, יכבס ריבה, אם כן למה נאמר אוכל ושוכב, ליתן שיעור לשוכב כדי אכילת פרס. **[4] (מה) ואם בא יבא** - לסוף שבוע שני; **וראה והנה לא פשה** - מקרא זה בא ללמד בעומד בעיניו בראשון ובשני מה יעשה לו, יכול יטהרנו כמשמעו של מקרא, וטהר הכהן את הבית, תלמוד לומר כי נרפא הנגע, לא טהרתי אלא את הרפוי, ואין רפוי אלא הבית שהוקצה והוטח ולא חזר הנגע, אבל זה טעון חליצה וקצוי וטיחה ושבוע שלישי, וכן המקרא נדרש ואם בא יבא בשני, וראה והנה לא פשה יטיחנו, ואין טיחה בלא חלוץ וקצוי, ואחרי הטוח את הבית, וטהר הכהן את הבית, אם

לא חזר לסוף השבוע, כי נרפא הנגע, ואם חזר כבר פירש על החוזר שטעון נתיצה. **[חמישי]**
(נד) להורות ביום וגו' - איזה יום מטהרו, ואיזה יום מטמאו.

ויקרא טו

(ב) כי יהיה זב - יכול זב מכל מקום יהא טמא, תלמוד לומר מבשרו, ולא כל בשרו. אחר שחלק הכתוב בין בשר לבשר זכיתי לדין טמא בזב וטמא בזבה, מה זבה ממקום שהיא מטמאה טומאה קלה, נדה מטמאה טומאה חמורה, זיבה, אף הזב ממקום שמתמא טומאה קלה, קרי, מטמא טומאה חמורה זיבה; **זובו טמא -** למד על הטפה שהיא מטמאה. זוב דומה למי בצק של שעורין ודחוי, ודומה ללובן ביצה המוזרת, שכבת זרע קשור כלובן ביצה שאינה מוזרת. **[5] (ג) דר -** לשון ריר שזב את בשרו; **את זובו -** כמו ריר שיוצא צלול; **או החתים -** שיוצא עב וסותם את פי האמה, ונסתם בשרו מטפת זובו, זהו פשוטו. ומדרשו מנה הכתוב הראשון ראיות שתיים וקראו טמא, שנאמר זב מבשרו זובו טמא הוא, ומנה הכתוב השני ראיות שלש וקראו טמא, שנאמר טומאתו בזובו רר בשרו את זובו או החתים בשרו מזובו טומאתו היא, הא כיצד, שתים לטומאה, והשלישית מזקיקתו לקרבן. **(ד) כל המשכב -** הראוי למשכב, יכול אפילו מיוחד למלאכה אחרת, תלמוד לומר אשר ישכב, אשר שכב לא נאמר, אלא אשר ישכב, המיוחד תמיד לכך, יצא זה שאומרים לו עמוד ונעשה מלאכתנו; **אשר ישב -** ישב לא נאמר, אלא אשר ישב עליו, הזב במיוחד תמיד לכך. **(ה) ואיש אשר יגע במשכבו -** לימד על המשכב שחמור מן המגע, שזה נעשה אב הטומאה לטמא אדם לטמא בגדים, והמגע שאינו משכב, אינו אלא ולד הטומאה, ואינו מטמא, אלא אוכלין ומשקין. **(ו) והישב על הכלי -** אפילו לא נגע, אפילו עשרה כלים זה על זה, כולן מטמאין משום מושב, וכן במשכב. **(ז) וכי ירק הזב בטהור -** ונגע בו או נשאו שהרוק מטמא במשא. **(ט) וכל המרכב -** אף על פי שלא ישב עליו, כגון התפוס של סרגא שקורין ארצון, טמא משום מרכב, והאוכף שקורין אליו"ש, טמא טומאת מושב. **(י) וכל הנוגע בכל אשר יהיה תחתיו -** של זב, בא ולימד על המרכב שיהא הנוגע בו טמא ואין טעון כבוס בגדים, והוא חומר במשכב במרכב; **והנושא אותם -** כל האמור בענין הזב, זובו ורוקו ושכבת זרעו ומימי רגליו והמשכב והמרכב, משאן מטמא אדם לטמא בגדים. **[6] (יא) וידיו לא שטף במים -** בעוד שלא טבל מטומאתו, ואפילו פסק מזובו וספר שבעה ומחוסר טבילה, מטמא בכל טומאותיו. וזה שהוציא הכתוב טבילת גופו של זב בלשון שטיפת ידים, ללמדך שאין בית הסתרים טעון ביאת מים, אלא אבר הגלוי, כמו הידים. **(יב) וכלי חרש אשר יגע בו הזב -** יכול אפילו נגע בו מאחוריו וכו', כדאיתא בת"כ, עד איזהו מגעו שהוא ככולו, הוי אומר זה היסטו. **(יג) וכי יטהר -** כשיפסוק; **שבעת ימים לטהרתו -** שבעת ימים טהורים מטומאת זיבה שלא יראה זוב, וכולן רצופין. **[שישי\שביעי]**
(יד) ורחצו במים - גזירת מלך היא שתטמא האשה בביאה, ואין הטעם משום נוגע בשכבת זרע, שהרי מגע בית הסתרים היא. **(יט) כי תהיה זבה -** יכול מאחד מכל איבריה, תלמוד לומר והיא גלתה את מקור דמיה, אין דם מטמא אלא הבא מן המקור; **דם יהיה זובה בבשרה -** אין זובה קרוי זב לטמא אלא אם כן הוא אדום; **בנדתה -** כמו ומתבל ינדהו, שהיא מנודה ממגע כל אדם; **תהיה בנדתה -** אפילו לא ראתה אלא ראה ראשונה. **(כג) ואם על המשכב הוא -** השוכב, או היושב על משכבה, או על מושבה, אפי' לא נגע בה, אף הוא בדת טומאה האמורה במקרא העליון שטעון כבוס בגדים; **על הכלי -** לרבות את המרכב: **בנגעו בו יטמא -** אינו מדבר אלא על המרכב שנתרבה מעל הכלי; **בנגעו בו יטמא -** ואינו טעון כבוס בגדים, שהמרכב אין מגעו מטמא אדם לטמא בגדים. **[7]**
(כד) ותהי נדתה עליו - יכול יעלה לרגלה, שאם בא עליה בחמישי לנדתה לא יטמא אלא ג' ימים

כמותה, תלמוד לומר וטמא שבעת ימים, ומה תלמוד לומר ותהי נדתה עליו, מה היא מטמאה אדם וכלי חרס, אף הוא מטמא אדם וכלי חרס. **(כה) ימים רבים** - שלשה ימים; **בלא עת נדתה** - אחר שיצאו שבעת ימי נדתה; **או כי תזוב** - את ג' הימים הללו; **על נדתה** - מופלג מנדתה יום א' זו היא זבה, ומשפטה חרוץ בפרשה זו, ולא כדת הנדה, שזו טעונה ספירת ז' נקיים וקרבת, והנדה אינה טעונה ספירת ז' נקיים, אלא שבעת ימים תהיה בנדתה, בין רואה בין שאינה רואה, ודרשו בפרשה זו, י"א יום שבין סוף נדה לתחלת נדה, שכל שלשה רצופין שתראה באחד עשר יום הללו תהא זבה. **[שביעי] (לא) והזרתם** - אין נזירה אלא פרישה, וכן נזורו אחור, וכן נזיר אחיו; **ולא ימתו בטמאתם** - הרי הכרת של מטמא מקדש קרוי מיתה. **(לב) זאת תורת הזב** - בעל ראייה אחת, ומהו תורתו; **ואשר תצא ממנו שכבת זרע** - הרי הוא כבעל קרי, טמא טומאת ערב. **(לג) והזב את זובו** - בעל שתי ראיות ובעל שלש ראיות, שתורתן מפורשת למעלה.

פרשת אחרי מות

ויקרא טז

(א) וידבר ה' אל משה אחרי מות שני בני אהרן וגו' - מה תלמוד לומר, היה רבי אלעזר בן עזריה מושלו, משל לחולה שנכנס אצלו רופא, אמר לו אל תאכל צונן ואל תשכב בטחב, בא אחר ואמר לו אל תאכל צונן ואל תשכב בטחב שלא תמות כדרך שמת פלוני, זה זרזו יותר מן הראשון, לכך נאמר אחרי מות שני בני אהרן. **(ב) ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא** - שלא ימות כדרך שמתו בניו; **ולא ימות** - שאם בא הוא מת; **כי בענן אראה** - כי תמיד אני נראה שם עם עמוד ענני, ולפי שגלוי שכינתי שם יזהר שלא ירגיל לבא, זהו פשוטו. ומדרשו לא יבא כי אם בענן הקטרת ביום הכיפורים. **(ג) בזאת** - גימטריא שלו ד' מאות ועשר, רמז לבית ראשון; **בזאת יבא אהרן וגו'** - ואף זו לא בכל עת כי אם ביום הכיפורים, כמו שמפורש בסוף הפרשה בחדש השביעי בעשור לחודש. **(ד) כתנת בד וגו'** - מגיד שאינו משמש לפנים בשמונה בגדים שהוא משמש בהם בחוץ שיש בהם זהב, לפי שאין קטיגור נעשה סניגור, אלא בד' ככהן הדיוט, וכולן של בוך; **קדש ילבש** - שיהיו משל הקדש; **יצנף** - כתרגומו יחת ברישה, יניח בראשו, כמו ותנח בגדו, ואחתתיה; **ורחץ במים** - אותו היום טעון טבילה בכל חליפותיו. וחמש פעמים היה מחליף מעבודת פנים לעבודת חוץ, ומחוץ לפנים, ומשנה מבגדי זהב לבגדי לבן, ומבגדי לבן לבגדי זהב, ובכל חליפה טעון טבילה ושני קדושי ידים ורגלים מן הכיור. **(ו) את פר החטאת אשר לו** - האמור למעלה, ולמדך כאן שמשלו הוא בא ולא משל צבור; **וכפר בעדו ובעד ביתו** - מתודה עליו עונותיו ועונות ביתו. **(ח) ונתן אהרן על שני השעירים גרלות** - מעמיד א' לימין וא' לשמאל, ונותן ב' ידיו בקלפי, ונוטל גורל בימין וחברו בשמאל, ונותן עליהם, את שכתוב בו לשם, הוא לשם ואת שכתוב בו לעזאזל, משתלח לעזאזל; **עזאזל** - הוא הר עז וקשה, צוק גבוה, שנאמר ארץ גזרה, חתוכה. **[2] (ט) ועשהו חטאת** - כשמניח הגורל עליו קורא לו שם ואומר לה' חטאת. **(י) יעמד חי** - כמו יועמד חי, על ידי אחרים, ותרגומו יתקם כד חי. מה תלמוד לומר, לפי שנאמר לשלח אותו לעזאזל, ואיני יודע שילוחו אם למיתה אם לחיים, לכך נאמר יעמד חי, עמידתו חי עד שישתלח, מכאן ששליחותו למיתה; **לכפר עליו** - שיתודה עליו כדכתיב והתודה עליו וגו'. **(יא) וכפר בעדו וגו'** - וידוי שני עליו ועל אחיו הכהנים, שהם כלם קרוים ביתו, שנאמר בית אהרן ברכו את ה' וגו', מכאן שהכהנים מתכפרים בו, וכל

כפרתן אינה אלא על טומאת מקדש וקדשיו, כמו שנאמר, וכפר על הקדש מטומאות וגו'. **(יב) מעל המזבח** - החיצון; **מלפני ה'** - מצד שלפני הפתח, והוא צד מערבי; **דקה** - מה ת"ל דקה, והלא כל הקטורת דקה היא, שנאמר ושחוקת ממנה הדק, אלא שתהא דקה מן הדקה, שמערב יום הכפורים היה מחזירה למכתשת. **(יג) על האש** - שבתוך המחתה; **ולא ימות** - הא אם לא עשאה כתקנה חייב מיתה. **(יד) והזה באצבעו** - הזאה אחת במשמע; **ולפני הכפרת יזה שבע** - הרי אחת למעלה ושבע למטה. **(טו) אשר לעם** - מה שהפר מכפר על הכהנים מכפר השעיר על ישראל, והוא השעיר שעלה עליו הגורל לשם; **כאשר עשה לדם הפר** - אחת למעלה ושבע למטה. **(טז) מטמאת בני ישראל** - על הנכנסין למקדש בטומאה ולא נודע להם בסוף, שנאמר לכל חטאתם, וחטאת היא שוגג; **ומפשעיהם** - אף הנכנסין מזיד בטומאה; **וכן יעשה לאהל מועד** - כשם שהזה משניהם בפנים, אחת למעלה ושבע למטה, כך מזה על הפרוכת מבחוץ משניהם, אחת למעלה ושבע למטה; **השכן אתם בתוך טומאותם** - אף על פי שהם טמאים, שכינה ביניהם. **[3] (יח) אל המזבח אשר לפני ה'** - זה מזבח הזהב, שהוא לפני ה' בהיכל. ומה תלמוד לומר ויצא, לפי שהזה הזאות על הפרוכת, ועמד מן המזבח ולפנים והזה, ובמתנות המזבח הזקיקו לצאת מן המזבח ולחוץ, ויתחיל מקרן מזרחית צפונית; **וכפר עליו** - ומה היא כפרתו, ולקח מדם הפר ומדם השעיר, מעורבין זה לתוך זה. **[שני] (יט) והזה עליו מן הדם** - אחר שנתן מתנות באצבעו על קרנותיו, מזה ד' הזאות על גגו; **וטהרו** - ממה שעבר; **וקדשו** - לעתיד לבא. **(כא) איש עתי** - המוכן לכך מיום אתמול. **(כג) ובא אהרן אל אהל מועד** - אמרו רבותינו, שאין זה מקומו של מקרא זה, ונתנו טעם לדבריהם במסכת יומא, ואמרו כל הפרשה כולה אמור על הסדר חוץ מביאה זו, שהיא אחר עשיית עולתו ועולת העם והקטרת אימורי פר ושעיר שנעשים בחוץ בבגדי זהב, וטובל ומקדש ופושטן ולובש בגדי לבן; **ובא אל אהל מועד** - להוציא את הכף ואת המחתה שהקטיר בה הקטרת לפני ולפנים; **ופשט את בגדי הבד** - אחר שהוציאם ולובש בגדי זהב לתמיד של בין הערבים. וזהו סדר העבודות, תמיד של שחר בבגדי זהב, ועבודת פר ושעיר הפנימים וקטרת של מחתה בבגדי לבן, ואילו ואיל העם ומקצת המוספין בבגדי זהב, והוצאת כף ומחתה בבגדי לבן, ושירי המוספין ותמיד של בין הערבים וקטורת ההיכל שעל מזבח הפנימי בבגדי זהב, וסדר המקראות לפי סדר העבודות כך הוא, ושלח את השעיר במדבר, ורחץ את בשרו במים וגו', ויצא ועשה את עולתו וגו', ואת חלב החטאת וגו', וכל הפרשה עד ואחרי כן יבא אל המחתה, ואחר כך ובא אהרן; **והניחם שם** - מלמד שטעונין גניזה, ולא ישתמש באותן ארבעה בגדים ליום כפורים אחר. **(כד) ורחץ את בשרו וגו'** - למעלה למדנו מורחץ את בשרו ולבשם שכשהוא משנה מבגדי זהב לבגדי לבן טעון טבילה, שבאותה טבילה פשט בגדי זהב שעבד בהן עבודת תמיד של שחר ולבש בגדי לבן לעבודת היום וכאן למדנו שכשהוא משנה מבגדי לבן לבגדי זהב טעון טבילה; **במקום קדוש** - המקודש בקדושת עזרה, והיא היתה בגג בית הפרוה, וכן ד' טבילות הבאות חובה ליום, אבל הראשונה היתה בחיל; **ולבש את בגדיו** - שמנה בגדים שהוא עובד בהן כל ימות השנה; **ויצא** - מן ההיכל אל החצר שמזבח העולה שם; **ועשה את עולתו** - איל לעולה האמור למעלה בזאת יבא אהרן וגו'; **ואת עולת העם** - ואיל לעולה האמור למעלה ומאת עדת בני ישראל וגו'. **[4] [שליש\שני] (כה) ואת חלב החטאת** - אימורי פר ושעיר; **יקטיר המזבחה** - על מזבח החיצון, דאלו בפנימי כתיב לא תעלו עליו קטרת זרה ועולה ומנחה. **(כז) אשר הובא את דמם** - להיכל ולפני ולפנים. **(לב) וכפר הכהן אשר ימשח וגו'** - כפרה זו של יום הכיפורים אינה כשרה אלא בכהן גדול, לפי שנאמרה כל הפרשה באהרן הוצרך לומר בכהן

גדול הבא אחריו שיהא כמוהו; **ואשר ימלא את ידו** - אין לי אלא המשוש בשמן המשחה, מרובה בגדים מנין, תלמוד לומר ואשר ימלא את ידו וגו', והם כל הכהנים גדולים שעמדו מיאשיהו ואילך, שבימי נגנזה צלוחית של שמן המשחה; **לכהן תחת אביו** - ללמד שאם בנו ממלא את מקומו, הוא קודם לכל אדם. **(לד) ויעש כאשר צוה ה' וגו'** - כשהגיע יום הכפורים עשה כסדר הזה, ולהגיד שבחו של אהרן שלא היה לובשן לגדולתו אלא כמקיים גזירת המלך.

ויקרא יז

[רביעי] (ג) אשר ישחט שור או כשב - במוקדשין הכתוב מדבר, שנאמר להקריב קרבן; **במהנה** - חוץ לעזרה. **(ד) דם יחשב** - כשופך דם האדם שמתחייב בנפשו; **דם שפך** - לרבות את הזורק דמים בחוץ. **(ה) אשר הם זבחים** - אשר הם רגילים לזבוח. **(ו) לשעירים** - לשדים, כמו ושעירים ירקדו שם. **[5] [חמישי\שלישי] (ח) אשר יעלה עולה** - לחייב על המקטיר איברים בחוץ, כשוחט בחוץ, שאם שחט אחד והעלה חברו, שניהם חייבין. **(ט) ונכרת** - זרעו נכרת, וימיו נכרתין **(י) כל דם** - לפי שנאמר בנפש יכפר, יכול לא יהא חייב אלא על דם המוקדשים, תלמוד לומר כל דם; **ונתתי פני** - פנאי שלי, פונה אני מכל עסקי ועוסק בו. **(יא) כי נפש הבשר** - של כל בריה בדם היא תלויה, ולפיכך נתתיו על המזבח לכפר על נפש האדם, תבוא נפש ותכפר על הנפש. **(יב) כל נפש מכם** - להזהיר גדולים על הקטנים. **(יג) אשר יצוד** - אין לי אלא ציד, אווזין ותרנגולין מנין, תלמוד לומר ציד מכל מקום, אם כן למה נאמר אשר יצוד, שלא יאכל בשר אלא בהזמנה זאת; **אשר יאכל** - פרט לטמאים. **(יד) דמו בנפשו הוא** - דמו הוא לו במקום הנפש שהנפש תלויה בו; **כי נפש כל בשר דמו הוא** - הנפש היא הדם. דם ובשר לשון זכר, נפש לשון נקבה. **(טו) אשר תאכל נבלה וטרפה** - בנבלת עוף טהור דבר הכתוב, שאין לה טומאה אלא בשעה שנבלעת בבית הבליעה, ולמדך כאן שמטמאה באכילתה, ואינה מטמאה במגע, וטרפה האמורה כאן לא נכתבה אלא לדרוש, וכן שנינו יכול תהא נבלת עוף טמא מטמאה בבית הבליעה, תלמוד לומר טרפה, מי שיש במינו טרפה, יצא עוף טמא שאין במינו טרפה. **(טז) ונשא עינו** - אם יאכל קדש, או יכנס למקדש, חייב על טומאה זו ככל שאר טומאות; **ובשרו לא ירחץ ונשא עינו** - על רחיצת גופו ענוש כרת, ועל כבוס בגדים במלקות.

ויקרא יח

(ב) אני ה' אלהיכם - אני הוא שאמרתי בסיני, אנכי ה' אלהיך, וקבלתם עליכם מלכותי, מעתה קבלו גזרותי. רבי אומר גלוי וידוע לפניו שסופן לנתק בעריות בימי עזרא, לפיכך בא עליהם בגזירה אני ה' אלהיכם, דעו מי גוזר עליכם, דיין להפרע ונאמן לשלם שכר. **[6] (ג) כמעשה ארץ מצרים** - מגיד שמעשיהם של מצריים ושל כנעניים מקולקלים מכל האומות, ואותו מקום שישבו בו ישראל מקולקל מן הכל; **אשר אני מביא אתכם שמה** - מגיד שאותן עממין שכבשו ישראל מקולקלים יותר מכולם; **ובחקתיהם לא תלכו** - מה הניח הכתוב שלא אמר, אלא אלו נמוסות שלהן, דברים החקוקין להם, כגון טרטיאות ואצטדיאות, ר' מאיר אומר אלו דרכי האמורי שמנו חכמים. **(ד) את משפטי תעשו** - אלו דברים האמורים בתורה במשפט, שאלו לא נאמרו היו כדאי לאומרן; **ואת חקותי תשמרו** - דברים שהם גזירת המלך, שיצר הרע משיב עליהם למה לנו לשומרן, ואומות העולם ע"א משיבין עליהן, כגון אכילת חזיר, ולבישת שעטנז, וטהרת מי חטאת, לכך נאמר אני ה', גזרתי עליכם, אי אתם רשאים להפטר; **ללכת בהם** - אל תפטר מתוכם, שלא תאמר למדתי חכמת ישראל אלך ואלמד חכמת המצריים והכשדיים. **(ה) ושמרתם את חקותי** - לרבות שאר דקדוקי הפרשה שלא פרט הכתוב בהם. דבר אחר ליתן שמירה ועשייה לחוקים, ושמירה ועשייה למשפטים,

לפי שלא נתן אלא עשייה למשפטים ושמירה לחוקים; **והי בהם** - לעולם הבא, שאם תאמר בעולם הזה, והלא סופו הוא מת; **אני ה'** - נאמן לשלם שכר. **[שישי] (ו) לא תקרבו** - להזהיר הנקבה כזכר, לכך נאמר לשון רבים; **אני ה'** - נאמן לשלם שכר. **(ז) ערות אביך** - זו אשת אביך, או אינו אלא כמשמעו, נאמר כאן ערות אביך, ונאמר להלן ערות אביו גלה, מה להלן אשת אביו, אף כאן אשת אביו; **וערות אמך** - להביא אמו שאינה אשת אביו. **(ח) ערות אשת אביך** - לרבות לאחר מיתה. **(ט) בת אביך** - אף בת אנוסה במשמע; **מולדת בית או מולדת חוץ** - בין שאומרים לו לאביך קיים את אמה, ובין שאומרים לו הוצא את אמה, כגון ממזרת או נתינה. **[7] (י) ערות בת בנך וגו'** - בביתו מאנוסתו הכתוב מדבר, ובתו ובת בתו מאשתו אנו למדין מערות אשה ובתה שנאמר בהן לא תגלה, בין שהיא ממנו בין שהיא מאיש אחר; **ערוות בת בנך** - קל וחומר לבתך, אלא לפי שאין מזהירין מן הדין למדוה מגזרה שוה. **(יא) ערוות בת אשת אביך** - לימד שאינו חייב על אחותו משפחה ונכרית, לכך נאמר בת אשת אביך, בראויה לקידושין. **(יד) ערוות אחי אביך לא תגלה** - ומה היא ערותו, אל אשתו לא תקרב. **(טו) אשת בנך היא** - לא אמרתי אלא בשיש לבנך אישות בה, פרט לאנוסה ושפחה ונכרית. **(יז) ערוות אשה ובתה** - לא אסר הכתוב אלא ע"י נשואי הראשונה, לכך נאמר לא תקח, לשון קיחה, וכן לענין העונש אשר יקח את אשה ואת אמה, לשון קיחה, אבל אנס אשה מותר לישא בתה; **שארה הנה** - קרובות הן זו לזו; **זמה** - עצה, כתרוממו עצת חטאין, שיצרך יועצך לחטוא. **(יח) אל אחותה** - שתיהן כאחת; **לצרר** - לשון צרה, לעשות את זו צרה לזו; **בחייה** - למדך, שאם גרשה לא ישא את אחותה, כל זמן שהיא בחיים. **(כא) למלך** - עבודת אלילים היא ששמה מולך, וזו היא עבודתה, שמוסר בנו לכומרים ועושין שתי מדורות גדולות ומעבירין את הבן ברגליו בין שתי מדורות האש; **לא תתן** - זו היא מסירתו לכומרים; **להעביר למלך** - זו העברת האש. **[שבועי\רביעי] (כג) תבל הוא** - לשון קדש וערוה וניאוף, וכן ואפי על תבליתם. דבר אחר תבל הוא, לשון בלילה וערבוב, זרע אדם וזרע בהמה. **(כח) ולא תקיא הארץ אתכם** - משל לבן מלך שהאכילוהו דבר מאוס שאין עומד במעיו אלא מקיאו, כך ארץ ישראל אינה מקיימת עוברי עבירה. ותרוממו ולא תרוקן, לשון ריקון, מריקה עצמה מהם. **(כט) הנפשות העושות** - הזכר והנקבה במשמע. **(ל) ושמרתם את משמרתי** - להזהיר בית דין על כך; **ולא תטמאו בהם אני ה' אלהיכם** - הא אם תטמאו אני אלהיכם, ואתם נפסלים מאחרי, ומה הנאה יש לי בכם, ואתם מתחייבים כלייה, לכך נאמר אני ה' אלהיכם.

פרשת קדושים

ויקרא יט

(ב) דבר אל כל עדת בני ישראל - מלמד שנאמרה פרשה זו בהקהל, מפני שרוב גופי תורה תלוין בה; **קדושים תהיו** - הוו פרושים מן העריות ומן העבירה, שכל מקום שאתה מוצא גדר ערוה אתה מוצא קדושה, אשה זונה וחללה וגו', אני ה' מקדשכם. ולא יחלל זרעו, אני ה' מקדשו. קדושים יהיו, אשה זונה וחללה וגו'. **(ג) איש אמו ואביו תיראו** - כל אחד מכם תיראו אביו ואמו, זהו פשוטו. ומדרשו אין לי אלא איש, אשה מנין, כשהוא אומר תיראו הרי כאן שנים, א"כ למה נאמר איש, שהאיש סיפק בידו לעשות, אבל אשה רשות אחרים עליה; **אמו ואביו תיראו** - כאן הקדים אם לאב, לפי שגלוי לפניו שהבן ירא את אביו יותר מאמו, ובכבוד הקדים אב לאם, לפי שגלוי לפניו שהבן

מכבד את אמו יותר מאביו, מפני שמשדלתו בדברים; **ואת שבתתי תשמרו** - סמך שמירת שבת למורא אב, לומר אף על פי שהזהרתך על מורא אב, אם יאמר לך חלל את השבת, אל תשמע לו, וכן בשאר כל המצות; **אני ה' אלהיכם** - אתה ואביך חייבים בכבודי, לפיכך לא תשמע לו לבטל את דברי. איזהו מורא, לא ישב במקומו, ולא ידבר במקומו, ולא יסתור את דבריו. ואיזהו כבוד, מאכיל ומשקה, מלביש ומנעיל, מכניס ומוציא. **(ד) אל תפנו אל האלילים** - לעבדם. אלילים לשון אל, כלא הוא חשוב; **ואלהי מסכה** - תחילתן אלילים הם, ואם אתה פונה אחריהם סופך לעשותן אלהות; **לא תעשו לכם** - לא תעשו לאחרים, ולא אחרים לכם. ואם תאמר לא תעשו לעצמכם אבל אחרים עושין לכם, הרי כבר נאמר לא יהיה לך, לא שלך ולא של אחרים. **(ה) וכי תזבחו וגו'** - לא נאמרה פרשה זו, אלא ללמד, שלא תהא זביחתן אלא על מנת להאכל בתוך הזמן הזה, שאם לקבוע להם זמן אכילה, הרי כבר נאמר ואם נדר או נדבה זבח קרבנו וגו'; **לרצונכם תזבחוהו** - תחלת זביחתו תהא על מנת נחת רוח שיהא לכם לרצון, שאם תחשבו עליו מחשבת פסול לא ירצה עליכם לפני; **לרצונכם** - אנפני"צימנטו, זהו לפי פשוטו. ורבותינו למדו מכאן למתעסק בקדשים שפסול, שצריך שיתכוין לשחוט. **(ו) ביום זבחכם יאכל** - כשתזבחוהו, תשחטוהו על מנת זמן זה שקבעתי לכם כבר. **(ז) ואם האכל יאכל וגו'** - אם אינו ענין לחוץ, לזמנו, שהרי כבר נאמר ואם האכל יאכל מבשר זבח שלמיו וגו', תנהו ענין לחוץ למקומו, יכול יהיו חייבין כרת על אכילתו, תלמוד לומר והנפש האוכלת ממנו עונה תשא, ממנו ולא מחבירו, יצא הנשחט במחשבת חוץ למקומו; **פגול** - מתועב, כמו ומרק פגולים כליהם. **(ח) ואכליו עונו ישא** - בנותר גמור הכתוב מדבר ואינו ענוש כרת על הנשחט חוץ למקומו, שכבר מיעטו הכתוב, וזהו בנותר גמור מדבר, ובמסכת כריתות למדוהו מגזרה שוה. **[2] (ט) לא תכלה פאת שדך** - שיניח פאה בסוף שדהו; **ולקט קצירך** - שבלים הנושרים בשעת קצירה אחת או שתיים, אבל שלש אינן לקט. **(י) לא תעולל** - לא תטול עוללות שבה והן ניכרות. איזהו עוללות, כל שאין לה לא כתף ולא נטף; **ופרט כרמך** - גרגרי ענבים הנושרים בשעת בצירה; **אני ה' אלהיכם** - דיין להפרע, ואיני גובה מכם אלא נפשות, שנאמר אל תגזל דל וגו', כי ה' יריב ריבם וגו'. **(יא) לא תגנוב** - אזהרה לגנוב ממון, אבל לא תגנוב שבעשרת הדברות אזהרה לגנוב נפשות, דבר הלמד מענינו, דבר שחייבין עליו מיתת ב"ד; **ולא תכחשו**. לפי שנאמר וכחש בה, משלם קרן וחומש, למדנו עונש, אזהרה מנין, תלמוד לומר ולא תכחשו; **ולא תשקרו** - לפי שנאמר ונשבע על שקר, ישלם קרן וחומש, למדנו עונש, אזהרה מנין, תלמוד לומר ולא תשקרו; **לא תגנוב ולא תכחשו ולא תשקרו ולא תשבעו** - אם גנבת סופך לכחש סופך לשקר סופך להשבע לשקר. **(יב) ולא תשבעו בשמי** - למה נאמר, לפי שנאמר לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, יכול לא יהא חייב אלא על שם המיוחד, מנין לרבות כל הכנויין, ת"ל ולא תשבעו בשמי לשקר, כל שם שיש לי. **(יג) לא תעשק** - זה הכובש שכר שכיר; **לא תלין** - לשון נקבה, מוסב על הפעולה; **עד בקר** - בשכיר יום הכתוב מדבר, שיציאתו מששקעה חמה, לפיכך זמן גבוי שכרו כל הלילה, ובמקום אחר הוא אומר ולא תבוא עליו השמש, מדבר בשכיר לילה, שהשלמת פעולתו משיעלה עמוד השחר, לפיכך זמן גבוי שכרו כל היום, לפי שנתנה תורה זמן לבעל הבית עונה, לבקש מעות. **(יד) לא תקלל חרש** - אין לי אלא חרש, מנין לרבות כל אדם, תלמוד לומר בעמך לא תאר, אם כן למה נאמר חרש, מה חרש מיוחד שהוא בחיים אף כל שהוא בחיים, יצא המת שאינו בחיים; **ולפני עור לא תתן מכשול** - לפני הסומא בדבר לא תתן עצה שאינה הוגנת לו, אל תאמר מכור שדך וקח לך חמור, ואתה עוקף עליו ונוטלה הימנו; **ויראת מאלהיך** - לפי שהדבר הזה אינו מסור לבריות לידע אם דעתו של

זה לטובה או לרעה, ויכול להשמיט ולומר לטובה נתכוונתי, לפיכך נאמר בו ויראת מאלהיך, המכיר מחשבותיך. וכן כל דבר המסור ללבו של אדם העושהו, ואין שאר הבריות מכירות בו, נאמר בו ויראת מאלהיך. **[3] [שני] (טו) לא תעשו עול במשפט** - מלמד שהדיין המקלקל את הדין קרוי עול, שנאוי, ומשוקק, חרם, ותועבה. שהעול קרוי תועבה, שנאמר כי תועבת ה' וגו' כל עושה עול, והתועבה קרויה שקץ וחרם, שנאמר ולא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמוהו שקץ תשקצנו וגו'; **לא תשא פני דל** - שלא תאמר עני הוא זה והעשיר חייב לפרנסו אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בנקיות; **ולא תהדר פני גדול** - שלא תאמר עשיר הוא זה, בן גדולים הוא זה, היאך אביישנו ואראה בבושתו, עונש יש בדבר, לכך נאמר, ולא תהדר פני גדול; **בצדק תשפוט עמיתך** - כמשמעו. דבר אחר הו' דן את חבריך לכף זכות. **(טז) לא תלך רכיל** - אני אומר על שם שכל משלחי מדנים ומספרי לשון הרע הולכים בבתי רעיהם לרגל מה יראו רע או מה ישמעו רע לספר בשוק, נקראים הולכי רכיל, הולכי רגילה, אשפיי"מנט בלעז. וראה לדברי שלא מצינו רכילות שאין כתוב בלשון הליכה. לא תלך רכיל, הולכי רכיל נחשת וברזל, ושאר לשון הרע אין כתוב בו הליכה, מלשני בסתר רעהו, לשון רמיה, לשון מדברת גדולות, לכך אני אומר, שהלשון הולך ומרגל, שהכ"ף נחלפת בגימ"ל, שכל האותיות שמוצאיהם ממקום א' מתחלפות זו בזו, בי"ת בפ"א, וגימ"ל בכ"ף וקו"ף, בכ"ף ונו"ן בלמ"ד, וזי"ן בצד"י, וכן וירגל בעבדך, רגל במרמה לאמר עלי רעה, וכן לא רגל על לשונו, וכן רוכל הסוחר ומרגל אחר כל סחורה, וכל המוכר בשמים להתקשט בהם הנשים, על שם שמחזר תמיד בעיירות נקרא רוכל, לשון רוגל. ותרגומו לא תיכול קורצין, כמו ואכלו קורציהון די יהודאי, אכל קורצא בי מלכא, נראה בעיני שהיה משפטם לאכול בבית המקבל דבריהם שום הלעטה, והוא גמר חזוק שדבריו מקויימים ומעמידם על האמת, ואותה הלעטה נקראת אכילת קורצין, לשון קורץ בעיניו, שכן דרך כל הולכי רכיל לקרוץ בעיניהם ולרמוז דברי רכילותן שלא יבינו שאר השומעים; **לא תעמוד על דם רעך** - לראות במיתתו, ואתה יכול להצילו, כגון טובע בנהר, וחיה או לסטים באים עליו; **אני ה'** - נאמן לשלם שכר, ונאמן להפרע. **(יז) ולא תשא עליו חטא** - לא תלבין את פניו ברבים. **(יח) לא תקום** - אמר לו השאילני מגלך, אמר לו לאו, למחר אמר לו השאילני קרדומך, אמר לו איני משאילך כדרך שלא השאלתני, זו היא נקימה. ואיזו היא נטירה, אמר לו השאילני קרדומך, אמר לו לאו, למחר אמר לו השאילני מגלך, אמר לו הא לך ואיני כמותך שלא השאלתני, זו היא נטירה, שנוטר האיבה בלבו אף על פי שאינו נוקם; **ואהבת לרעך כמוך** - אמר ר' עקיבא זה כלל גדול בתורה. **(יט) את חקתי תשמרו** - ואלו הן בהמתך לא תרביע כלאים וגו', חקים אלו גזרות מלך שאין טעם לדבר; **ובגד כלאים** - למה נאמר, לפי שנאמר לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו, יכול לא ילבש גיזי צמר ואניצי פשתן, תלמוד לומר בגד, מנין לרבות הלבדים, תלמוד לומר שעטנז, דבר שהוא שוע טווי ונוז, ואומר אני, נוז לשון דבר הנמלל ושזור זה עם זה לחברו, מישטי"ר בלע"ז, כמו חזיין לנאזי דאית בהון, שאנו מפרשין לשון כמוש, פלישטר"א, ולשון שעטנז פירש מנחם, מחברת צמר ופשתים. **[4] (כ) נחרפת לאיש** - מיעדת ומיוחדת לאיש, ואיני יודע לו דמיון במקרא. ובשפחה כנענית שחציה שפחה וחציה בת חורין המאורסת לעבד עברי שמותר בשפחה הכתוב מדבר; **והפדה לא נפדתה** - פדויה ואינה פדויה, וסתם פדיון בכסף או חפשה - בשטר; **בקרת תהיה** - היא לוקה ולא הוא. יש על בית דין לבקר את הדבר שלא לחיבו מיתה, כי לא חפשה, ואין קידושיה קידושין גמורין. ורבותינו למדו מכאן שמי שהוא במלקות יהא בקריאה, שהדיינים המלקין קורין על הלוקה, אם לא תשמור לעשות וגו', והפלא ה' את מכותך וגו'; **כי לא חפשה** - לפיכך אין חייב עליה מיתה, שאין קידושיה קידושין, הא

אם חופשה, קידושיה קידושין וחייב מיתה. **(כב) ונסלח לו מחטאתו אשר חטא** - לרבות את המזיד כשוגג. **[שלישי] (כג) וערלתם ערלתו** - ואטמתם אטימתו, יהא אטום ונסתם מליהנות ממנו; **שלוש שנים יהיה לכם ערלים** - מאימתי מונה לו, משעת נטיעתו, יכול אם הצניעו לאחר שלש שנים יהא מותר, תלמוד לומר יהיה, בהוייתו יהא. **(כד) יהיה כל פריי קדש** - כמעשר שני שכתוב בו וכל מעשר הארץ וגו' קדש לה', מה מעשר שני אינו נאכל חוץ לחומת ירושלים, אלא בפדיון, אף זה כן. ודבר זה הלולים לה' הוא, שנושאו שם לשבח ולהלל לשמים. **(כה) להוסיף לכם תבואתו** - המצוה הזאת שתשמרו תהיה להוסיף לכם תבואתו, שבשכרה אני מברך לכם פירות הנטיעות, היה ר' עקיבא אומר דברה תורה כנגד יצר הרע, שלא יאמר אדם הרי ארבע שנים אני מצטער בו חנם, לפיכך נאמר להוסיף לכם תבואתו; **אני ה'** - אני ה' המבטיח על כן, ונאמן לשמור הבטחתי. **(כו) לא תאכלו על הדם** - להרבה פנים נדרש בסנהדרין, אזהרה שלא יאכל מבשר קדשים לפני זריקת דמים, ואזהרה לאוכל מבהמת חולין טרם שתצא נפשה, ועוד הרבה; **לא תנחשו** - כגון אלו המנחשין בחולדה ובעופות, פתו נפלה מפיו, צבי הפסיקו בדרך; **לא תעונונו** - לשון עונות ושעות, שאומר יום פלוני יפה להתחיל מלאכה, שעה פלונית קשה לצאת. **(כז) לא תקיפו פאת ראשכם** - זה המשוה צדעיו לאחורי אזנו ולפדחתו, ונמצא הקף ראשו עגול סביב, שעל אחורי אזניו עקרי שערו למעלה מצדעיו הרבה; **פאת זקנך** - סוף הזקן וגבוליו, והן חמש, שתים בכל לחי, ולחי למעלה אצל הראש שהוא רחב ויש בו שתי פאות, ואחת למטה בסנטרו מקום חבור שני הלחיים יחד. **[5] (כח) ושרט לנפש** - כן דרכן של אמוריים, להיות משרטין בשרם כשמת להם מת; **וכתבת קעקע** - כתב המחוקה ושקוע שאינו נמחק לעולם, שמקעקעו במחט והוא משחיר לעולם; **קעקע** - לשון והוקע אותם, והוקענום, תוחבין עץ בארץ ותולין אותם עליהם, ונמצאו מחוקין ותחובין בקרקע, פורפו"ינט בלע"ז. **(כט) אל תחלל את בתך להזנותה** - במוסר בתו פנויה לביאה שלא לשם קידושין; **ולא תזנה הארץ** - אם אתה עושה כן הארץ מזנה את פירותיה לעשותן במקום אחר ולא בארצכם, וכן הוא אומר וימנעו רביבים וגו'. **(ל) ומקדשי תיראו** - לא יכנס לא במקלו ולא במנעלו ובאפונדתו ובאבק שעל רגליו. ואף על פי שאני מזהירכם על המקדש את שבתותי תשמורו, אין בנין בית המקדש דוחה שבת. **(לא) אל תפנו אל האובות** - אזהרה לבעל אוב וידעוני.. בעל אוב זה פיתום המדבר משחין, וידעוני מכניס עצם חיה ששמה ידוע לתוך פיו והעצם מדבר; **אל תבקשו** - להיות עסוקים בה, שאם תעסקו בהם אתם מיטמאין לפני ואני מתעב אתכם; **אני ה' אלהיכם** - דעו את מי אתם מחליפין במי. **(לב) מפני שיבה תקום** - יכול זקן אשמאי, תלמוד לומר זקן, אין זקן אלא שקנה חכמה; **והדרת פני זקן** - איזהו הדור, לא ישב במקומו, ולא יסתור את דבריו. יכול יעצים עיניו כמי שלא ראהו, לכך נאמר ויראת מאלהיך, שהרי דבר זה מסור ללבו של עושהו שאין מכיר בו אלא הוא, וכל דבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלהיך. **[רביעי\שישי] (לג) לא תנונו** - אונאת דברים, לא תאמר לו אמש היית עובד עבודת כוכבים, ועכשיו אתה בא ללמוד תורה שנתנה מפי הגבורה. **(לד) כי גרים הייתם** - מום שבך אל תאמר לחברך; **אני ה' אלהיכם** - אלהיך ואלהיו אני. **(לה) לא תעשו עול במשפט** - אם לדין הרי כבר נאמר לא תעשו עול במשפט, ומהו משפט השנוי כאן, היא המדה והמשקל והמשורה. מלמד שהמודד נקרא דיין, שאם שיקר במדה הרי הוא כמקלקל את הדין, וקרוי עול שנאוי ומשוקץ חרם ותועבה, וגורם לחמשה דברים האמורים בדין, מטמא את הארץ, ומחלל את השם, ומסלק את השכינה, ומפיל את ישראל בחרב, ומגלה אותם מארצם; **במדה** - זו מדת הארץ; **במשקל** - כמשמעו; **ובמשורה** - היא מדת הלח. **(לו) אבני**

צדק - הם המשקולות ששוקלין כנגדן; **איפה** - היא מדת היבש; **הין** - זו היא מדת הלח; **אשר הוצאתי אתכם** - על מנת כן. דבר אחר אני הבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור, ואני הנאמן להפרע ממי שטומן משקלותיו במלח להונות את הבריות שאין מכירים בהם.

ויקרא כ

[6] [חמישי] (ב) ואל בני ישראל תאמר - עונשין על האזהרות; **מות יומת** - בבית דין, ואם אין כח לבית דין, עם הארץ מסייעין אותן; **עם הארץ** - עם שבגינו נבראת הארץ, דבר אחר עם שעתידין לירש את הארץ על ידי מצות הללו. **(ג) אתן את פני** - פנאי שלי, פונה אני מכל עסקי ועוסק בו; **באיש** - ולא בצבור, שאין כל הצבור נכרתין; **כי מזרעו נתן למלך** - לפי שנאמר מעביר בנו ובתו באש, בן בנו ובן בתו מנין, תלמוד לומר כי מזרעו נתן למולך, זרע פסול מנין, ת"ל בתנו מזרעו למולך; **למען טמא את מקדשי** - את כנסת ישראל שהיא מקודשת לי, כלשון ולא יחללו את מקדשי. **(ד) ואם העלם יעלימו** - אם העלימו בדבר אחד סוף שיעלימו בדברים הרבה, אם העלימו סנהדרי קטנה סוף שיעלימו סנהדרי גדולה. **(ה) ובמשפחתו** - אמר ר' שמעון וכי משפחה מה חטאה, אלא ללמדך שאין לך משפחה שיש בה מוכס שאין כולם מוכסין, שכולם מחפין עליו; **והכרתי אותו** - למה נאמר, לפי שנאמר ובמשפחתו, יכול יהיו כל המשפחה בהכרת, תלמוד לומר אותו. אותו בהכרת ולא כל המשפחה בהכרת אלא ביסורין; **לזנות אחרי המולך** - לרבות שאר עבודת אלילים שעבדה בכך, ואפילו אין זו עבודתה. **(ז) והתקדשתם** - זו פרישות עבודת אלילים. **[שישי\שביעי] (ט) אביו ואמו קלל** - לרבות לאחר מיתה; **דמיו בו** - זו סקילה, וכן כל מקום שנאמר דמיו בו, דמיהם בם, ולמדנו מאוב וידעוני שנאמר בהם באבן ירגמו אותם דמיהם בם, ופשוטו של מקרא, כמו דמו בראשו, אין נענש על מיתתו, אלא הוא, שהוא גרם לעצמו שיהרג. **(י) ואיש** - פרט לקטן; **אשר ינאף את אשת איש** - פרט לאשת קטן, למדנו שאין לקטן קידושין, ועל איזו אשת איש חייבתי לך; **אשר ינאף את אשת רעהו** - פרט לאשת עובדי גילולים, למדנו שאין קידושין לעובדי גילולים; **מות יומת והנואף והנואפת** - כל מיתה האמורה בתורה סתם, אינה אלא חנק. **(יב) תבל עשו** - גנאי. לישנא אחרינא מבלבלין זרע האבן בזרע הבן. **(יג) משכבי אשה** - מכניס כמכחול בשפופרת. **(יד) ישרפו אותו ואתהן** - אי אתה יכול לומר אשתו הראשונה ישרפו, שהרי נשאה בהיתר ולא נאסרה עליו, אלא אשה ואמה הכתובין כאן שתיהן לאיסור, שנשא את חמותו ואמה. ויש מרבותינו שאומרים אין כאן אלא חמותו, ומהו אתהן, את אחת מהן, ולשון יוני הוא הן אחת. **[7] (טו) ואת הבהמה תהרגו** - אם אדם חטא בהמה מה חטאה, אלא מפני שבאה לאדם תקלה על ידה, לפיכך אמר הכתוב תסקל. קל וחומר לאדם שיודע להבחין בין טוב לרע וגורם רעה לחבירו לעבור עבירה. כיוצא בדבר אתה אומר אבד תאבדון את כל המקומות, הרי דברים קל וחומר מה אילנות שאינן רואין ואינן שומעין על שבאת תקלה על ידם אמרה תורה השחת שרוף וכלה, המטה את חבירו מדרך חיים לדרכי מיתה, על אחת כמה וכמה. **(יז) חסד הוא** - לשון ארמי חרפה, חסודא. ומדרשו אם תאמר קין נשא אחותו, חסד עשה המקום לבנות עולמו ממנו, שנאמר עולם חסד יבנה. **(יח) הערה** - גלה, וכן כל לשון ערוה גלוי הוא, והוי"ו יורדת בתיבה לשם דבר, כמו זעוה, מגזרת ולא קם ולא זע, וכן אחוה מגזרת אח. והערה זו נחלקו בה רבותינו, יש אומרים זו נשיקת שמש, ויש אומרים זו הכנסת עטרה. **(יט) וערות אחות אמך** - שנה הכתוב באזהרתך, לומר, שהוזהר עליהן בין על אחות אביו ואמו מן האב, בין על אחיותיהן מן האם, אבל ערות אשת אחי אביו לא הוזהר אלא על אשת אחי אביו מן האב. **(כ) אשר ישכב את דדתו** - המקרא הזה בא ללמד על

כרת האמור למעלה, שהוא בעונש הליכת ערירי; **עירי** - כתרגומו בלא ולד, ודומה לו ואנכי הולך ערירי, יש לו בנים קוברן, אין לו בנים מת בלא בנים, לכך שנה בשני מקראות אלו, ערירים ימותו, ערירים יהיו, ערירים ימותו אם יהיו לו בשעת עבירה, לא יהיו לו כשימות, לפי שקוברן בחייו, ערירים יהיו, שאם אין לו בשעת עבירה יהיה כל ימיו כמו שהוא עכשיו. **(כא) נדה היא** - השכיבה הזאת מנודה היא ומאוסה. ורבותינו דרשו לאסור העראה בה כנדה שהעראה מפורשת בה את מקורה הערה. **[שביעי] (כג) ואקץ** - לשון מיאוס, קצתי בחיי, כאדם שהוא קץ במזונו. **(כה) והבדלתם בין הבהמה הטהורה לטמאה** - אין צריך לומר בין פרה לחמור, שהרי מובדלין ונכרין הם, אלא בין טהורה לך לטמאה לך, בין שנשחט רובו של סימן, לנשחט חציו, וכמה בין רובו לחציו מלא שעה; **אשר הבדלתי לכם לטמא** - לאסור. **(כו) ואבדל אתכם מן העמים להיות לי** - אם אתם מובדלים מהם הרי אתם שלי, ואם לאו, אתם של נבוכדנצר וחביריו, רבי אלעזר בן עזריה אומר מנין שלא יאמר אדם, נפשי קצה בבשר חזיר, אי אפשר ללבוש כלאים, אבל יאמר אפשר, ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי, תלמוד לומר ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, שתהא הבדלתכם מהם לשמי, פורש מן העבירה ומקבל עליו עול מלכות שמים. **(כז) כי יהיה בהם אוב וגו'** - כאן נאמר בהם מיתה, ולמעלה כרת, עדים והתראה בסקילה, מזיד בלא התראה בהכרת, ושגגתם חטאת, וכן בכל חייבי מיתות שנאמר בהם כרת.

פרשת אמור

ויקרא כא

(א) אמור אל הכהנים - אמור, ואמרת, להזהיר גדולים על הקטנים; **בני אהרן** - יכול חללים, תלמוד לומר הכהנים; **בני אהרן** - אף בעלי מומין במשמע; **בני אהרן** - ולא בנות אהרן; **לא יטמא בעמיו** - בעוד שהמת בתוך עמיו, יצא מת מצוה. **(ב) כי אם לשארו** - אין שארו אלא אשתו. **(ג) הקרובה** - לרבות את הארוסה; **אשר לא היתה לאיש** - למשכב; **לה יטמא** - מצוה. **(ד) לא יטמא בעל בעמיו להחלו** - לא יטמא לאשתו פסולה שהוא מחולל בה בעודה עמו, וכן פשוטו של מקרא לא יטמא בעל בשארו, בעוד שהיא בתוך עמיו שיש לה קוברין, שאינה מת מצוה, ובאיזה שאר אמרתי, באותו שהיא להחלו, להתחלל הוא מכהונתו. **(ה) לא יקרחו קרחה** - על מת, והלא אף ישראל הוזהרו על כך, אלא לפי שנאמר בישראל בין עיניכם, יכול לא יהא חייב על כל הראש, תלמוד לומר בראשם, וילמדו ישראל מהכהנים בגזרה שוה, נאמר כאן קרחה ונאמר להלן בישראל קרחה, מה כאן כל הראש אף להלן כל הראש במשמע, כל מקום שיקרח בראש, ומה להלן על מת, אף כאן על מת; **ופאת זקנם לא יגלחו** - לפי שנאמר בישראל ולא תשחית, יכול לקטו במלקט ורהיטני, לכך נאמר לא יגלחו, שאינו חייב אלא על דבר הקרוי גלוח ויש בו השחתה וזהו תער; **ובבשרם לא ישרטו שרטת** - לפי שנאמר בישראל ושרט לנפש לא תתנו, יכול שרט חמש שריתות לא יהא חייב אלא אחת, תלמוד לומר לא ישרטו שרטת, לחייב על כל שריטה ושריטה, שתיבה זו יתירה היא לדרוש, שהיה לו לכתוב לא ישרטו ואני יודע שהיא שרטת. **(ו) קדושים יהיו** - על כרחם יקדישום בית דין בכך. **(ז) זונה** - שנבעלה בעילת ישראל האסור לה, כגון חייבי כריתות או נתין או ממזר; **חללה** - שנולדה מן הפסולים שבכהונה, כגון בת אלמנה מכהן גדול, או בת גרושה וחלוצה מכהן הדיוט, וכן שנתחללה מן הכהונה על ידי ביאת אחד מן הפסולים לכהונה. **(ח) וקדשתו** - על כרחו, שאם לא

רצה לגרש, הלקהו ויסרהו עד שיגרש; **קדוש יהיה לך** - נהוג בו קדושה לפתוח ראשון בכל דבר, ולברך ראשון בסעודה. **(ט) כי תחל לזנות** - כשתחלל על ידי זנות, שהיתה בה זיקת בעל, וזנתה או מן האירוסין או מן הנשואין, ורבותינו נחלקו בדבר, והכל מודים שלא דבר הכתוב בפנויה; **את אביה היא מחללת** - חללה ובזתה את כבודו, שאומרים עליו ארור שזו ילד, ארור שזו גדל. **(י) לא יפרע** - לא יגדל פרע על אבל, ואיזהו גידול פרע יותר משלשים יום. **(יא) ועל כל נפשת מת** - באהל המת; **נפשת מת** - להביא רביעית דם מן המת שמטמא באהל; **לאביו ולאמו לא יטמא** - לא בא אלא להתיר לו, מת מצוה. **(יב) זמן המקדש לא יצא** - אינו הולך אחר המטה. ועוד מכאן למדו רבותינו שכהן גדול מקריב אונן, וכן משמעו, אף אם מתו אביו ואמו אינו צריך לצאת מן המקדש אלא עובד עבודה; **ולא יחלל את מקדש** - שאינו מחלל בכך את העבודה, שהתיר לו הכתוב, הא כהן הדיוט שעבד אונן חלל. **(יד) וחללה** - שנולדה מפסולי כהונה. **(טו) ולא יחלל זרעו** - הא אם נשא אחת מן הפסולות, זרעו הימנה חלל מדין קדושת כהונה. **[שני] (יז) לחם אלהיו** - מאכל אלהיו, כל סעודה קרויה לחם, כמו עבד לחם רב. **(יח) כי כל איש אשר בו מזם לא יקרב** - אינו דין שיקרב, כמו הקריבהו נא לפחתך; **הרם** - שחוטמו שקוע בין שתי העינים, שכוחל שתי עיניו כאחת; **שירוע** - שאחד מאיבריו גדול מחבירו, עינו אחת גדולה ועינו אחת קטנה, או שוקו אחת ארוכה מחברתה. **[2] (כ) או גבן** - שוריציו"ש בלע"ז, שגביני עיניו שערן ארוך ושוכב; **או דק** - שיש לו בעיניו דוק שקורין טיל"א, כמו הנוטה כדוק; **או תבלל** - דבר המבלבל את העין, כגון חוט לבן הנמשך מן הלבן ופוסק בסירא, שהוא עוגל המקיף את השחור שקוראים פרוניל"א, והחוט הזה פוסק את העוגל ונכנס בשחור. ותרגום תבולל חיליז, לשון חלזון, שהוא דומה לתולעת אותו החוט, וכן כינוהו חכמי ישראל במומי הבכור חלזון נחש עינב; **גרב וילפת** - מיני שחין הם. **גרב** - זו החרס, שחין היבש מבפנים ומבחוץ; **ילפת** - היא חזזית המצרית, ולמה נקראת ילפת, שמלפתת והולכת עד יום המיתה, והוא לח מבחוץ ויבש מבפנים. ובמקום אחר קורא לגרב שחין הלח מבחוץ ויבש מבפנים, שנאמר ובגרב ובחרס, כשסמוך גרב אצל חרס קורא לילפת גרב, וכשהוא סמוך אצל ילפת קורא לחרס גרב, כך מפורש בבכורות; **מרוח אשר** - לפי התרגום מריס פחדין, שפחדיו מרוססים, שביצים שלו כתותין. פחדין כמו גידי פחדיו ישורגו. **(כא) כל איש אשר בו מזם** - לרבות שאר מומין; **מזם בו** - בעוד מומו בו פסול, הא אם עבר מומו כשר; **לחם אלהיו** - כל מאכל קרוי לחם. **(כב) מקדשי הקדשים** - אלו קדשי הקדשים; **זמן הקדשים יאכל** - אלו קדשים קלים, ואם נאמרו קדשי הקדשים, למה נאמרו קדשים קלים, אם לא נאמר הייתי אומר בקדשי הקדשים יאכל בעל מזם, שמצינו שהותרו לזר, שאכל משה בשר המלואים, אבל בחזה ושוק של קדשים קלים לא יאכל, שלא מצינו זר חולק בהן, לכך נאמרו קדשים קלים, כך מפורש בזבחים. **(כג) אך אל הפרכת** - להזות שבע הזאות שעל הפרכת; **ואל המזבח** - החיצון. ושניהם הוצרכו להכתב, ומפורש בת"כ; **ולא יחלל את מקדשי** - שאם עבד, עבודתו מחוללת להפסל. **(כד) וידבר משה** - המצוה הזאת; **אל אהרן וגו' ואל כל בני ישראל** - להזהיר בית דין על הכהנים.

ויקרא כב

(ב) וינזרו - אין נזירה אלא פרישה, וכן הוא אומר וינזר מאחרי, נזורו אחור, יפרשו מן הקדשים בימי טומאתן. דבר אחר וינזרו מקדשי בני ישראל, אשר הם מקדישים לי ולא יחללו את שם קדשי, סרס המקרא ודרשהו; **אשר הם מקדישים לי** - לרבות קדשי כהנים עצמן. **(ג) כל איש אשר יקרב** - אין קריבה זו אלא אכילה, וכן מצינו שנאמרה אזהרה אכילת קדשים בטומאה בלשון נגיעה, בכל קדש

לא תגע, אזהרה לאוכל, ולמדה רבותינו מגזירה שוה. ואי אפשר לומר שחייב על הנגיעה, שהרי נאמר כרת על האכילה בצו את אהרן שתי כריתות זו אצל זו, ואם על הנגיעה חייב לא הוצרך לחייבו על האכילה, וכן נדרש בת"כ, וכי יש נוגע חייב, אם כן מה תלמוד לומר יקרב, משיכשר להקרב, שאין חייבין עליו משום טומאה, אלא אם כן קרבו מתיריו, ואם תאמר שלש כריתות בטומאת כהנים למה, כבר נדרשו במס' שבועות אחת לכלל, ואחת לפרט וכו'; **וטמאתו עליו** - וטומאת האדם עליו. יכול בבשר הכתוב מדבר וטומאתו של בשר עליו, ובטהור שאכל את הטמא הכתוב מדבר, על כרחך ממשמעו אתה למד, במי שטומאתו פורחת ממנו הכתוב מדבר, וזהו האדם שיש לו טהרה בטבילה; **ונכרתה וגו'** - יכול מצד זה לצד זה, יכרת ממקומו ויתיישב במקום אחר, תלמוד לומר אני ה', בכל מקום אני. **[3] (ד) בכל טמא נפש** - במי שנטמא במת. **(ה) בכל שרץ אשר יטמא לו** - בשיעור הראוי לטמא, בכעדשה; **או באדם** - במת; **אשר יטמא לו** - כשיעורו לטמא, וזהו כזית; **לכל טומאתו** - לרבות נוגע בזב, וזבה, נדה, ויולדת. **(ו) נפש אשר תגע בו** - באחד מן הטמאים הללו. **(ז) ואחר יאכל מן הקדשים** - נדרש ביבמות בתרומה, שמוותר לאכלה בהערב השמש; **מן הקדשים** ולא כל הקדשים. **(ח) נבלה וטרפה לא יאכל לטמאה בה** - לענין הטומאה הזהיר כאן, שאם אכל נבלת עוף טהור שאין לה טומאת מגע ומשא, אלא טומאת אכילה בבית הבליעה, אסור לאכול בקדשים, וצריך לומר וטרפה, מי שיש במינו טרפה, יצא נבלת עוף טמא שאין במינו טרפה. **(ט) ושמרו את משמרתו** - מלאכול תרומה בטומאת הגוף; **ומתו בו** - למדנו שהיא מיתה בידי שמים. **(י) לא יאכל קדש** - בתרומה הכתוב מדבר, שכל הענין דבר בה; **תושב כהן ושכיר** - תושבו של כהן ושכירו, לפיכך תושב זה נקוד פתח, לפי שהוא דבוק, ואיזהו תושב, זה נרצע שהוא קנוי לו עד היובל, ואיזהו שכיר, זה קנוי קנין שנים שיוצא בשש, בא הכתוב ולמדך כאן, שאין גופו קנוי לאדונו לאכול בתרומתו. **(יא) וכהן כי יקנה נפש** - עבד כנעני שקנוי לגופו; **ויליד ביתו** - אלו בני השפחות, ואשת כהן אוכלת בתרומה מן המקרא הזה, שאף הוא קנין כספו, ועוד למד ממקרא אחר כל טהור בביתך וגו' בספרי. **(יב) לאיש זר** - ללוי וישראל. **(יג) אלמנה וגרושה** - מן האיש הזר; **וזרע אין לה** - ממנו; **ושבה** - הא אם יש לה זרע ממנו, אסורה בתרומה כל זמן שהזרע קיים; **וכל זר לא יאכל בו** - לא בא אלא להוציא את האונן שמוותר בתרומה, זרות אמרתי לך, ולא אנינות. **(יד) כי יאכל קדש** - תרומה; **ונתן לכהן את הקדש** - דבר הראוי להיות קדש, שאינו פורע לו מעות, אלא פירות של חולין, והן נעשין תרומה. **(טו) ולא יחללו וגו'** - להאכילם לזרים. **(טז) והשיאו אותם** - את עצמם יטענו עון באכלם את קדשיהם, שהובדלו לשם תרומה וקדשו, ונאסרו עליהם. ואונקלוס שתרגם במיכלהון בסואבא, שלא לצורך תרגמו כן; **והשיאו אותם** - זה אחד מג' אתים שהיה רבי ישמעאל דורש בתורה שמדברים באדם עצמו, וכן ביום מלאת ימי נזרו יביא אותנו, הוא יביא את עצמו, וכן ויקבור אותנו בגיא, הוא קבר את עצמו, כך נדרש בספרי. **[שלישי] (יח) נדריהם** - הרי עלי; **נדבותם** - הרי זו. **(יט) לרצונכם** - הביאו דבר הראוי לרצות אתכם לפני, שיהא לכם לרצון, אפיישמנ"ט בלע"ז. ואיזהו הראוי לרצון; **תמים זכר בבקר בכשבים ובעזים** - אבל בעולת העוף אין צריך תמות וזכרות, ואינו נפסל במום, אלא בחסרון אבר. **(כא) לפלא נדר** - להפריש בדיבורו. **(כב) עזרת** - שם דבר של מום, עורון בלשון נקבה, שלא יהא בו מום של עזרת; **או שבור** - לא יהיה; **חרוץ** - ריס של עין שנסדק או שנפגם, וכן שפתו שנסדקה או נפגמה; **יבלת** - ורוא"ה בלע"ז; **גרב** - מין חזזית, וכן ילפת ולשון ילפת כמו וילפת שמשון, שאחזזה בו עד יום מיתה, שאין לה רפואה; **לא תקריבו** - שלשה פעמים, להזהיר על

הקדשן, ועל שחיטתו, ועל זריקת דמן; **ואשה לא תתנו** - אזהרת הקטרתן. **(כג) שרוע** - אבר גדול מחבירו; **קלוט** - פרסותיו קלוטות; **נדבה תעשה אתו** - לבדק הבית; **ולנדר** - למזבח; **לא ירצה** - איזה הקדש בא לרצות, הוי אומר זה הקדש המזבח. **[4] (כד) ומעור ומתות ונתוק וכרות** - בביצים או בגיד; **מעור** - ביציו מעוכין ביד; **כתות** - כתושים יותר ממעור; **נתוק** - תלושין ביד עד שנפסקו חוטים שתלויים בהן, אבל נתונים הם בתוך הכיס, והכיס לא נתלש; **וכרות** - כרותין בכלי ועודן בכיס; **ומעור** - תרגומו ודמרים, זה לשונו בארמית, לשון כתישה; **וכתות** - תרגומו ודרסים, כמו הבית הגדול רסיסים, בקיעות דקות, וכן קנה המרוסס; **ובארצכם לא תעשו** - דבר זה לסרס שום בהמה וחיה ואפילו טמאה, לכך נאמר בארצכם, לרבות כל אשר בארצכם, שאי אפשר לומר לא נצטוו על הסרוס אלא בארץ, שהרי סרוס חובת הגוף הוא, וכל חובת הגוף נוהגת בין בארץ בין בחוצה לארץ. **(כה) ומיד בן נכר** - נכרי שהביא קרבן ביד כהן להקריבו לשמים לא תקריבו לו בעל מום, ואף על פי שלא נאסרו בעלי מומים לקרבן בני נח אלא אם כן מחוסרי אבר, זאת נוהגת בבמה שבשדות, אבל על המזבח שבמשכן לא תקריבוה, אבל תמימה תקבלו מהם, לכך נאמר למעלה איש איש, לרבות את הנכרים שנודרים נדרים ונדבות כישראל; **משחתם** - חבולהו; **לא ירצו לכם** - לכפר עליכם. **(כז) כי יולד** - פרט ליוצא דופן. **(כח) אתו ואת בנו** - נוהג בנקבה, שאסור לשחוט האם והבן או הבת, ואינו נוהג בזכרים, ומוותר לשחוט האב והבן; **אתו ואת בנו** - אף בנו ואותו במשמע. **(כט) לרצונכם תזבחו** - תחלת זביחתכם הזהירו שתהא לרצון לכם, ומהו הרצון; **ביום ההוא יאכל** - לא בא להזהיר אלא שתהא שחיטה על מנת כן, אל תשחוטוהו על מנת לאכלו למחר, שאם תחשבו בו מחשבת פסול לא יהא לכם לרצון. דבר אחר לרצונכם, לדעתכם, מכאן למתעסק שפסול בשחיטת קדשים, ואף על פי שפרט בנאכלים לשני ימים, חזר ופרט בנאכלין ליום אחד, שתהא זביחתן על מנת לאכלן בזמן. **(ל) ביום ההוא יאכל** - לא בא להזהיר אלא שתהא שחיטה על מנת כן, שאם לקבוע לה זמן אכילה, כבר כתיב ובשר זבח תודת שלמיו וגו'; **אני ה'** - דע מי גזר על הדבר ואל יקל בעיניך. **(לא) ושמרתם** - זו המשנה; **ועשיתם** - זה המעשה. **(לב) ולא תחללו** - לעבור על דברי מזידין. ממשמע שנאמר ולא תחלל, מה תלמוד לומר ונקדשתי, מסור עצמך וקדש שמי, יכול ביחיד, תלמוד לומר בתוך בני ישראל, וכשהוא מוסר עצמו ימסור עצמו על מנת למות, שכל המוסר עצמו על מנת הנס, אין עושין לו נס, שכן מצינו בחנניה מישאל ועזריה שלא מסרו עצמן על מנת הנס שנאמר והן לא ידיע להוא לך מלכא וגו', מציל ולא מציל ידיע להוי לך וגו'. **(לג) המוציא אתכם** - על מנת כן; **אני ה'** - נאמן לשלם שכר.

ויקרא כג

[רביעי] (ב) דבר אל בני ישראל וגו' מועדי ה' - עשה מועדות שיהיו ישראל מלומדין בהם, שמעברים את השנה על גליות שנעקרו ממקומם לעלות לרגל ועדיין לא הגיעו לירושלים. **(ג) ששת ימים** - מה ענין שבת אצל מועדות, ללמדך שכל המחלל את המועדות, מעלין עליו כאילו חלל את השבתות, וכל המקיים את המועדות, מעלין עליו כאלו קיים את השבתות. **(ד) אלה מועדי ה'** - למעלה מדבר בעבור שנה וכאן מדבר בקדוש החדש. **(ה) בין הערבים** - משש שעות ולמעלה; **פסח לה'** - הקרבת קרבן ששמו פסח. **[5] (ה) והקרבתם אשה וגו'** - הם המוספין האמורים בפרשת פנחס, ולמה נאמרו כאן, לומר לך שאין המוספין מעכבין זה את זה; **והקרבתם אשה לה'** - מכל מקום, אם אין פרים, הבא אילים, ואם אין פרים ואילים, הבא כבשים; **שבעת ימים** - כל מקום שנאמר שבעת, שם דבר הוא שבוע של ימים, שטיינ"א בלע"ז, וכן כל לשון שמונת,

ששת, חמשת, שלשת; **מלאכת עבודה** - אפילו מלאכות החשובות לכם עבודה וצורך שיש חסרון כיס בבטלה שלהן, כגון דבר האבד, כך הבנתי מתורת כהנים, דקתני יכול אף חולו של מועד יהא אסור במלאכת עבודה וכו'. **(י) ראשית קצירכם** - שתהא ראשונה לקציר; **עומר** - עשירית האיפה, כך היתה שמה, כמו וימודו בעומר. **(יא) והניף** - כל תנופה מוליך ומביא מעלה ומוריד, מוליך ומביא לעצור רוחות רעות, מעלה ומוריד לעצור טללים רעים; **לרצונכם** - אם תקריבו כמשפט זה יהיה לרצון לכם; **ממחרת השבת** - ממחרת יום טוב הראשון של פסח, שאם אתה אומר שבת בראשית אי אתה יודע איזהו. **(יב) ועשיתם** - **כבש** - חובה לעומר הוא בא. **(יג) ומנחתו** - מנחת נסכיו; **שני עשרונים** - כפולה היתה; **ונסכו יין רביעית ההין** - אף על פי שמנחתו כפולה, אין נסכיו כפולים. **(יד) וקלי** - קמח עשוי מכרמל רך שמייבשין אותו בתנור; **וכרמל** - הן קליות שקורין גרניילי"ש; **בכל משבתיתכם** - נחלקו בו חכמי ישראל, יש שלמדו מכאן, שהחדש נוהג בחוצה לארץ, ויש אומרים, לא בא אלא ללמד שלא נצטוו על החדש אלא לאחר ירושה וישיבה משכבשו וחלקו. **(טו) ממחרת השבת** - ממחרת יום טוב; **תמימות תהינה** - מלמד שמתחיל ומונה מבערב, שאם לא כן אינן תמימות. **(טז) השבת השביעית** - כתרגומו שבועתא שביעתא; **עד ממחרת השבת השביעית תספרו** - ולא עד בכלל, והן ארבעים ותשעה יום; **חמישים יום והקרבתם מנחה חדשה לה'** - ביום החמשים תקריבוהו. ואומר אני זהו מדרשו, אבל פשוטו עד ממחרת השבת השביעית שהוא יום חמשים תספרו, ומקרא מסורס הוא; **מנחה חדשה** - היא המנחה הראשונה שהובאה מן החדש, ואם תאמר הרי קרבה מנחת העומר, אינה כשאר כל המנחות שהיא באה מן השעורים. **(יז) ממושבותיכם** - ולא מחוצה לארץ; **לחם תנופה** - לחם תרומה המורס לשם גבוה, וזו היא המנחה החדשה האמורה למעלה; **בכורים** - ראשונה לכל המנחות, אף למנחת קנאות הבאה מן השעורים לא תקרב מן החדש קודם לשתי הלחם. **(יח) על הלחם** - בגלל הלחם, חובה ללחם; **ומנחתם ונסכיהם** - כמשפט מנחה ונסכים המפורשים בכל בהמה בפרשת נסכים, ג' עשרונים לפר, וב' עשרונים לאיל, ועשרון לכבש, זו היא המנחה. והנסכים, חצי ההין לפר, ושלישית ההין לאיל, ורביעית ההין לכבש. **(יט) ועשיתם שעיר עזים** - יכול ז' כבשים והשעיר האמורים כאן הם ז' הכבשים והשעיר האמורים בחומש הפקודים, כשאתה מגיע אצל פרים ואילים אינן הם, אמור מעתה אלו לעצמן ואלו לעצמן, אלו קרבו בגלל הלחם ואלו למוספין. **(כ) והניף הכהן אותם תנופה** - מלמד שטעונין תנופה מחיים, יכול כולם, תלמוד לומר על שני כבשים; **קדש יהיו** - לפי ששלמי יחיד קדשים קלים, הוזקק לומר בשלמי צבור שהם קדשי קדשים. **(כב) ובקצרכם** - חזר ושנה, לעבור עליהם בשני לאוין. אמר רבי אבדימי ברבי יוסף, מה ראה הכתוב ליתנם באמצע הרגלים, פסח ועצרת מכאן, וראש השנה ויום הכפורים וחג מכאן, ללמדך שכל הנותן לקט שכחה ופאה לעני כראוי, מעלין עליו כאילו בנה בית המקדש והקריב עליו קרבנותיו בתוכו; **תעזב** - הנח לפניהם, והם ילקטו ואין לך לסייע לאחד מהם; **אני ה' אלהיכם** - נאמן לשלם שכר. **[6] [חמישי] (כד) זכרון תרועה** - זכרון פסוקי זכרונות ופסוקי שופרות, לזכור לכם עקידת יצחק שקרב תחתיו איל. **(כה) והקרבתם אשה** - המוספים האמורים בחומש הפקודים. **(כו) אך** - כל אכין ורקין שבתורה מיעוטין, מכפר הוא לשבים ואינו מכפר לשאינם שבים. **(ל) והאבדתי** - לפי שהוא אומר כרת בכל מקום ואיני יודע מה הוא, כשהוא אומר והאבדתי, למד על הכרת שאינו אלא אבדן. **(לא) כל מלאכה וגו'** - לעבור עליו בלאוין הרבה, או להזהיר על מלאכת לילה כמלאכת יום. **[ששי] (לה) מקרא קדש** [ביוה"כ] קדשהו בכסות נקיה ובתפלה, ובשאר ימים טובים, במאכל ובמשתה ובכסות נקיה

ובתפלה. **(לו) עצרת היא** - עצרתי אתכם אצלי, כמלך שזימן את בניו לסעודה לכך וכך ימים, כיון שהגיע זמנו להפטר אמר, בני, בבקשה מכם עכבו עמי עוד יום אחד, קשה עלי פרידתכם; **כל מלאכת עבודה** - אפילו מלאכה שהיא עבודה לכם, שאם לא תעשוה יש חסרון כיס בדבר; **לא תעשו** - יכול אף חולו של מועד יהא אסור במלאכת עבודה, תלמוד לומר, היא. **(לז) עלה ומנחה** - מנחת נסכים הקריבה עם העולה; **דבר יום ביומו** - חוק הקצוב בחומש הפקודים; **דבר יום ביומו** - הא אם עבר יומו בטל קרבנו. **(לט) אך בהמשה עשר יום תהגו** - קרבן שלמים לחגיגה, יכול תדחה את השבת, תלמוד לומר, אך, הואיל ויש לה תשלומין כל שבעה; **באספכם את תבואת הארץ** - שיהא חדש שביעי זה בא בזמן אסיפה, מכאן שנצטוו לעבר את השנים שאם אין העבור, פעמים שהוא בא באמצע הקיץ או החורף; **תהגו** - שלמי חגיגה; **שבעת ימים** - אם לא הביא בזה יביא בזה, יכול יהא מביאן כל שבעה, תלמוד לומר וחגותם אותו, יום אחד במשמע, ולא יותר, ולמה נאמר שבעה, לתשלומין. **(מ) פרי עץ הדר** - עץ, שטעם עצו ופריו שוה; **הדר** - הדר באילנו משנה לשנה, וזהו אתרוג; **כפת תמרים** - חסר ו"ו, למד שאינה אלא אחת; **וענף עץ עבת** - שענפיו קלועים כעבותות וכחבלים, וזהו הדס, העשוי כמין קליעה. **(מב) האזרה** - זה אזרח; **בישראל** - לרבות את הגרים. **(מג) כי בסכות הושבתי** - ענני כבוד.

ויקרא כד

[שביעי] (ב) צו את בני ישראל - זו פרשת מצות הנרות, ופרשת ואתה תצוה לא נאמרה אלא על סדר מלאכת המשכן, לפרש צורך המנורה, וכן משמע ואתה סופך לצוות את בני ישראל על כך; **שמן זית זך** - שלשה שמנים יוצאים מן הזית, הראשון קרוי זך, והן מפורשים במנחות ובת"כ; **תמיד** - מלילה ללילה, כמו עולת תמיד, שאינה אלא מיום ליום. **(ג) לפרכת העדת** - שלפני הארון, שהוא קרוי עדות. ורבותינו דרשו, על נר מערבי, שהוא עדות לכל באי עולם, שהשכינה שורה בישראל, שנותן בה שמן כמדת חברותיה, וממנה היה מתחיל, ובה היה מסיים; **יערוך אותו אהרן מערב עד בוקר** - יערוך אותו, עריכה הראויה למדת כל הלילה, ושיערו חכמים, חצי לוג לכל נר ונר, והן כדאי אף ללילי תקופת טבת, ומדה זו הוקבעה להם. **(ד) המנורה הטהרה** - שהיא זהב טהור. דבר אחר על טהרה של מנורה, שמטהרה ומדשנה תחלה מן האפר. **(ו) שש המערכת** - שש חלות המערכה האחת; **השלחן הטהר** - של זהב טהור. דבר אחר על טהרו של שלחן, שלא יהיו הסניפין מגביהין את הלחם מעל גבי השלחן. **[7] (ז) ונתת על המערכת** - על כל אחת משתי המערכות, היו שני בזיכי לבונה, מלא קומץ לכל אחת; **והיתה** - הלבונה הזאת; **ללחם לאזכרה** - שאין מן הלחם לגבוה כלום, אלא הלבונה נקטרת כשמסלקין אותו בכל שבת ושבת, והיא לזכרון ללחם, שעל ידה הוא נזכר למעלה כקומץ, שהוא אזכרה למנחה. **(ט) והיתה** - המנחה הזאת, שכל דבר הבא מן התבואה, בכלל מנחה היא; **ואכלהו** - מוסב על הלחם, שהוא לשון זכר. **(י) ויצא בן אשה ישראלית** - מהיכן יצא, רבי לוי אומר מעולמו יצא, רבי ברכיה אומר מפרשה שלמעלה יצא, לגלג ואמר, ביום השבת יערכנו, דרך המלך לאכול פת חמה בכל יום שמא פת צוננת של תשעה ימים, בתמיה. ומתניתא אמרה, מבית דינו של משה יצא מחוייב, בא ליטע אהלו בתוך מחנה דן, אמרו לו מה טיבך לכאן, אמר להם מבני דן אני, אמרו לו איש על דגלו באותות לבית אבותם כתיב, נכנס לבית דינו של משה ויצא מחוייב עמד וגדף; **בן איש מצרי** - הוא המצרי שהרגו משה; **בתוך בני ישראל** - מלמד שנתגייר; **וינצו במחנה** - על עסקי המחנה; **ואיש הישראלי** - זה שכנגדו שמיחה בו מטע אהלו. **(יא) ויקב** - כתרגומו, ופריש שנקב שם המיוחד וגדף, והוא שם המפורש ששמע מסיני; **ושם אמו שלומית בת**

דברי - שבחן של ישראל שפרסמה הכתוב לזו לומר, שהיא לבדה היתה זונה; **שלמית** - דהות פטטה שלם עלך, שלם עליכון, מפטטת בדברים, שואלת בשלום הכל; **בת דברי** - דברנית היתה, מדברת עם כל אדם לפיכך קלקלה; **למטה דן** - מגיד שהרשע גורם גנאי לו, גנאי לאביו, גנאי לשבטו, כיוצא בו אהליאב בן אחיסמך למטה דן, שבח לו שבח לאביו שבח לשבטו. **(יב) וינחהו** - לבדו, ולא הניחו מקושש עמו, ששניהם היו בפרק אחד, ויודעים היו שהמקושש במיתה, שנאמר מחלליה מות יומת, אבל לא פורש להם באיזו מיתה, לכך נאמר כי לא פורש מה יעשה לו, אבל במקלל הוא אומר, לפרוש להם, שלא היו יודעים אם חייב מיתה אם לאו. **(יד) השמעים** - אלו העדים; **כל** - להביא את הדיינים; **את ידיהם** - אומרים לו דמך בראשך, ואין אנו נענשים במיתתך, שאתה גרמת לך; **כל העדה** - במעמד כל העדה **[מכאן]**, ששלוחו של אדם כמותו. **(טו) ונשא חטאו** - בכרת, כשאין התראה. **(טז) ונקב שם** - אינו חייב עד שיפרש את השם, ולא המקלל בצינוי; **ונקב** - לשון קללה, כמו מה אקב. **(יז) ואיש כי יכה** - לפי שנאמר מכה איש וגו', אין לי אלא שהרג את האיש, אשה וקטן מנין, תלמוד לומר כל נפש אדם. **(כ) כן ינתן בו** - פירשו רבותינו שאינו נתינת מום ממש, אלא תשלומי ממון שמין אותו כעבד, לכך כתיב בו לשון נתינה, דבר הנתון מיד ליד. **(כא) ומכה בהמה ישלמה** - למעלה דבר בהורג בהמה, וכאן דבר בעושה בה חבורה; **ומכה אדם יומת** - אפילו לא הרגו, אלא עשה בו חבורה, שלא נאמר כאן נפש, ובמכה אביו ואמו דבר הכתוב, ובא להקישו למכה בהמה, מה מכה בהמה מחיים, אף מכה אביו ואמו מחיים, פרט למכה לאחר מיתה, לפי שמצינו שהמקללו לאחר מיתה חייב, הוצרך לומר במכה שפטור, ומה בבהמה בחבלה, שאם אין חבלה אין תשלומין, אף מכה אביו ואמו אינו חייב עד שיעשה בהם חבורה. **(כב) אני ה' אלהיכם** - אלהי כולכם, כשם שאני מיחד שמי עליכם, כך אני מיחד שמי על הגרים. **(כג) ובני ישראל עשו** - כל המצוה האמורה בסקילה במקום אחר דחייה, רגימה, ותלייה.

פרשת בהר

ויקרא כה

(א) בהר סיני - מה ענין שמיטה אצל הר סיני, והלא כל המצות נאמרו מסיני, אלא מה שמיטה נאמרו כללותיה **[ופרטותיה]** ודקדוקיה מסיני, אף כולן נאמרו כללותיהן ודקדוקיהן מסיני, כך שנויה בת"כ. ונראה לי שכך פירושה, לפי שלא מצינו שמיטת קרקעות שנשנית בערבות מואב במשנה תורה, למדנו שכללותיה ופרטותיה כולן נאמרו מסיני, ובא הכתוב ולמד כאן על כל דבור שנדבר למשה שמסיני היו כולם כללותיהן ודקדוקיהן, וחזרו ונשנו בערבות מואב. **(ב) שבת לה'** - לשם ה' כשם שנאמר בשבת בראשית. **(ד) יהיה לארץ** - לשדות ולכרמים; **לא תזמור** - שקוצצין זמורותיה, ותרגומו לא תכסח, ודומה לו קוצים כסוחים, שרופה באש כסוחה. **(ה) את ספיח קצירך** - אפילו לא זרעתה, והיא צמחה מן הזרע שנפל בה בעת הקציר, הוא קרוי ספיח; **לא תקצור** - להיות מחזיק בו כשאר קציר אלא הפקר יהיה לכל; **נוזיר** - שהנזרת והפרשת בני אדם מהם ולא הפקרתם; **לא תבצר** - אותם אינך בוצר, אלא מן המופקר; **והיתה שבת הארץ וגו'** - אע"פ שאסרתים עליך לא באכילה ולא בהנאה אסרתים אלא שלא תנהוג בהם כבעל הבית אלא הכל יהיו שוים בה אתה ושכירך ותושבך; **שבת הארץ לכם לאכלה** - מן השבות אתה אוכל, ואי אתה אוכל מן השמור; **לך ולעבדך ולאמתך** - לפי שנאמר ואכלו אביוני עמך, יכול יהיו אסורים באכילה לעשירים, תלמוד לומר לך

ולעבדך ולאמתך, הרי בעלים ועבדים ושפחות אמורים כאן; **ולשכירך ולתושבך** - אף הגרים. **(ז) ולבהמתך ולחיה** - אם חיה אוכלת, בהמה לא כל שכן, שמזונותיה עליך, מה תלמוד לומר ולבהמתך, מקיש בהמה לחיה, כל זמן שחיה אוכלת מן השדה האכל לבהמתך מן הבית, כלה לחיה מן השדה כלה לבהמתך מן הבית. **(ח) שבתת שנים** - שמטות שנים, יכול יעשה שבע שנים רצופות שמטה ויעשה יובל אחריהם, תלמוד לומר שבע שנים שבע פעמים, הוי אומר כל שמטה ושמטה בזמנה; **והיו לך ימי שבע וגו'** - מגיד לך שאף על פי שלא עשית שמטות עשה יובל לסוף מ"ט שנה. ופשוטו של מקרא יעלה לך חשבון שנות השמטות למספר מ"ט. **[2] (ט) והעברת** - לשון ויעבירו קול במחנה, לשון הכרזה; **ביום הכפורים** - ממשמע שנאמר ביום הכפורים, איני יודע שהוא בעשור לחדש, אם כן למה נאמר בעשור לחדש, אלא לומר לך, תקיעת עשור לחדש דוחה שבת בכל ארצכם, ואין תקיעת ראש השנה דוחה שבת בכל ארצכם, אלא בבית דין בלבד. **(י) וקדשתם** - בכניסתה מקדשין אותה בבית דין, ואומרים מקודשת השנה; **וקראתם דרור** - לעבדים, בין נרצע, בין שלא כלו לו שש שנים משנמכר, אמר ר' יהודה, מהו לשון דרור, כמדייר בי דירא וכו', שדר בכל מקום שהוא רוצה ואינו ברשות אחרים; **יובל הוא** - שנה זאת מובדלת משאר שנים בנקיבת שם לה לבדה, ומה שמה, יובל שמה, על שם תקיעת שופר; **ושבתם איש אל אחזתו** - שהשדות חוזרות לבעליהן; **ואיש אל משפחתו תשובו** - לרבות את הנרצע. **(יא) יובל הוא שנת החמישים שנה** - מה תלמוד לומר, לפי שנאמר וקדשתם וגו', כדאיתא בראש השנה, ובת"כ; **את נזריה** - את הענבים המשומרים, אבל בוצר אתה מן המופקרים. כשם שנאמר בשביעית, כך נאמר ביובל, נמצאו שתי שנים קדושות סמוכות זו לזו, שנת מ"ט שמטה, ושנת החמישים יובל. **(יב) קדש תהיה לכם** - תופסת דמיה כהקדש, יכול תצא היא לחולין, תלמוד לומר תהיה, בהוייתה תהא; **מן השדה תאכלו** - על ידי השדה אתה אוכל מן הבית, שאם כלה לחיה מן השדה, אתה צריך לבער מן הבית. כשם שנאמר בשביעית, כך נאמר ביובל. **(יג) תשובו איש אל אחזתו** - והרי כבר נאמר ושבבתם איש אל אחזתו, אלא לרבות, המוכר שדהו ועמד בנו וגאלה, שחוזרת לאביו ביובל. **[שני] (יד) וכי תמכרו וגו'** - לפי פשוטו, כמשמעו. ועוד יש דרשה, מנין כשאתה מוכר מכור לישראל חברך, תלמוד לומר וכי תמכרו ממכר לעמיתך, מכור, ומנין שאם באת לקנות, קנה מישראל חברך, תלמוד לומר או קנה מיד עמיתך; **אל תונו** - זו אונאת ממון. **(טו) במספר שנים אחר היובל תקנה** - זהו פשוטו, ליישב המקרא על אופניו, על האונאה בא להזהיר, כשתמכור או תקנה קרקע דע כמה שנים יש עד היובל, ולפי השנים ותבואות השדה שהיא ראויה לעשות ימכור המוכר ויקנה הקונה, שהרי סופו להחזירה לו בשנת היובל, ואם יש שנים מועטות וזה מוכרה בדמים יקרים, הרי נתאנה לוקח, ואם יש שנים מרובות ואכל ממנה תבואות הרבה, הרי נתאנה מוכר, לפיכך צריך לקנותה לפי הזמן, וזהו שנאמר, במספר שני תבואות ימכר לך, לפי מנין שני התבואות שתהא עומדת ביד הלוקח תמכור לו. ורבותינו דרשו מכאן, שהמוכר שדהו אינו רשאי לגאול פחות משתי שנים, שתעמוד שתי שנים ביד הלוקחו מיום ליום, ואפילו יש שלש תבואות באותן שתי שנים, כגון, שמכרה לו בקמותיה, ושני, אינו יוצא מפשוטו, כלומר, מספר שנים של תבואות, ולא של שדפון, ומיעוט שנים שנים. **[3] (טז) תרבה מקנתו** - תמכרנה ביוקר; **תמעיט מקנתו** - תמעיט בדמיה. **(יז) ולא תונו איש את עמיתו** - כאן הזהיר על אונאת דברים, שלא יקניט איש את חבירו, ולא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו, לפי דרכו והנאתו של יועץ, ואם תאמר מי יודע אם נתכוונתי לרעה, לכך נאמר ויראת מאלהיך, היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב, שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו, נאמר בו ויראת

מאלהיך. **(יח) וישבתם על הארץ לבטח** - שבעון שמטה ישראל גולים, שנאמר אז תרצה הארץ את שבתותיה, והרצת את שבתותיה, ושבעים שנה של גלות בבל כנגד שבעים שמוטות שבטלו היו. **[שלישי\שני] (יט) ונתנה הארץ וגו' וישבתם לבטח עליה** - שלא תדאגו משנת בצורת; **ואכלתם לשבע** - אף בתוך המעים תהא בו ברכה. **(כ) ולא נאסף** - אל הבית; **את תבואתנו** - כגון יין ופירות האילן, וספיחין הבאים מאליהם. **(כא) לשלש השנים** - למקצת הששית מניסן ועד ראש השנה, ולשביעית, ולשמינית, שיזרעו בשמינית במרחשון ויקצרו בניסן. **(כב) עד השנה התשיעית** - עד חג הסוכות של תשיעית שהיא עת בוא תבואתה של שמינית לתוך הבית, שכל ימות הקיץ היו בשדה בגרנות, ובתשרי הוא עת האסיף לבית. ופעמים שהיתה צריכה לעשות לארבע שנים, בששית שלפני השמטה השביעית, שהן בטלין מעבודת קרקע שתי שנים רצופות השביעית והיובל, ומקרא זה נאמר בשאר השמוטות כולן. **(כג) והארץ לא תמכר** - ליתן לאו על חזרת שדות לבעלים ביובל, שלא יהא הלוקח כובשה; **לצממת** - לפסיקה, למכירה פסוקה עולמית; **כי לי הארץ** - אל תרע עינך בה, שאינה שלך. **[4] (כד) ובכל ארץ אחוזתכם** - לרבות בתים, ועבד עברי, ודבר זה מפורש בקידושין בפרק א'. ולפי פשוטו, סמוך לפרשה שלאחריו, שהמוכר אחוזתו רשאי לגאלה לאחר שתי שנים, או הוא, או קרובו, ואין הלוקח יכול לעכב. **[רביעי] (כה) כי ימוך אחיך ומכר** - מלמד שאין אדם רשאי למכור שדהו אלא מחמת דוחק עוני. **(כז) וחשב את שני ממכרו** - כמה שנים היו עד היובל, כך וכך, ובכמה מכרתיה לך, בכך וכך, עתיד היית להחזירה ביובל, נמצאת קונה מספר התבואות כפי חשבון של כל שנה, אכלת אותה שלש שנים או ארבע, הוצא את דמיה מן החשבון, וטול את השאר, וזהו והשיב את העודף. בדמי המקח על האכילה שאכל, ויתנם ללוקח; **לאיש אשר מכר לו** - המוכר הזה, שבא לגאלה. **(כח) די השיב לו** - מכאן שאינו גואל לחצאין; **עד שנת היובל** - שלא יכנס לתוך אותה שנה כלום, שהיובל משמט בתחלתו. **(כט) בית מושב עיר חומה** - בית בתוך עיר המוקפת חומה מימות יהושע בן נון; **והיתה גאלתו** - לפי שנאמר בשדה שיכול לגאלה משתי שנים ואילך כל זמן שירצה, ובתוך שתי שנים הראשונים אינו יכול לגאלה, הוצרך לפרש בזה שהוא חלוף, שאם רצה לגאול בשנה ראשונה גואלה, ולאחר מכאן אינו גואלה; **והיתה גאלתו** - של בית; **ימים** - ימי שנה שלימה קרויים ימים, וכן תשב הנערה אתנו ימים. **[חמישי\שלישי] (ל) וקם הבית וגו' לצמיתת** - יצא מכחו של מוכר ועומד בכחו של קונה; **[אשר לא חמה. לו קרין, אמרו רז"ל אע"פ שאין לו עכשיו, הואיל והיתה לו קודם לכן. ועיר נקבה היא, והוצרך לכתוב לה, אלא מתוך שצריך לכתוב לא בפנים, תקנו לו במסורת זה נופל על זה];** **לא יצא ביבל** - אמר רב ספרא **[אף]** אם פגע בו יובל בתוך שנתו לא יצא. **(לא) ובתי החצירים** - כתרגומו פצחיא, עיירות פתוחות מאין חומה, ויש הרבה בספר יהושע הערים וחצריהם, בחצריהם ובטירותם; **על שדה הארץ יחשב** - הרי הן כשדות הנגאלים עד היובל, ויוצאין ביובל לבעלים, אם לא נגאלו; **גאלה תהיה לו** - מיד אם ירצה, ובזה יפה כחו מכח שדות, שהשדות אין נגאלות עד שתי שנים; **וביובל יצא** - בחנם. **(לב) וערי הלויים** - ארבעים ושמונה עיר שנתנו להם; **גאלת עולם** - גואל מיד אפילו לפני שתי שנים אם מכרו שדה משדותיהם הנתונות להם באלפים אמה סביבות הערים, או אם מכרו בית בעיר חומה גואלין לעולם, ואינו חלוט לסוף שנה. **[5] (לג) ואשר יגאל מן הלויים** - ואם יקנה בית או עיר מהם; **ויצא ביבל** - אותו ממכר של בית, או של עיר, וישוב ללוי שמכרו, ולא יהיה חלוט כשאר בתי ערי חומה של ישראל, וגאולה זו, לשון מכירה. דבר אחר לפי שנאמר גאולת עולם תהיה ללויים, יכול לא דבר הכתוב אלא בלוקח ישראל שקנה בית בערי הלויים, אבל לוי שקנה מלוי יהיה חלוט, ת"ל

ואשר יגאל מן הלויים, אף הגואל מיד לוי גואל גאולת עולם; **ויצא ממכר בית** - הרי זו מצוה אחרת, ואם לא גאלה, יוצאה ביובל ואינו נחלט לסוף שנה כבית של ישראל; **כי בתי ערי הלויים היא אחוזתם** - לא היה להם נחלת שדות וכרמים, אלא ערים לשבת ומגרשיהם, לפיכך הם להם במקום שדות, ויש להם גאולה כשדות, כדי שלא יופקע נחלתם מהם. **(לד) ושדה מגרש עריהם לא ימכר** - מכר גזבר, שאם הקדיש בן לוי את שדהו ולא גאלה ומכרה גזבר אינה יוצאה לכהנים ביובל, כמו שנאמר בישראל ואם מכר את השדה לאיש אחר לא יגאל עוד, אבל בן לוי גואל לעולם. **(לה) והחזקת בו** - אל תניחוהו שירד ויפול, ויהיה קשה להקימו, אלא חזקהו משעת מוטת היד. למה זה דומה, למשאוי שעל החמור, עודהו על החמור, אחד תופס בו ומעמידו, נפל לארץ, חמשה אין מעמידין אותו; **גר ותושב; אף אם הוא גר או תושב, ואיזהו תושב כל שקבל עליו שלא לעבוד עבודת אלילים ואוכל נבלות. (לו) נשך ותרבית** - חד שווינהו רבנן, ולעבור עליו בשני לאוין; **ויראת מאלהיך** - לפי שדעתו של אדם נמשכת אחר הרבית, וקשה לפרוש הימנו, ומורה לעצמו היתר בשביל מעותיו שהיו בטלות אצלו, הוצרך לומר ויראת מאלהיך, או התולה מעותיו בנכרי כדי להלוותם לישראל ברבית, הרי זה דבר המסור ללבו של אדם ומחשבתו, לכך הוצרך לומר, ויראת מאלהיך. **(לח) אשר הוצאתי וגו'** - והבחנתי בין בכור לשאינו בכור, אף אני יודע ונפרע מן המלוה מעות לישראל ברבית, ואומר של נכרי הם. דבר אחר אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים על מנת שתקבלו עליכם מצותי, אפילו הן כבדות עליכם; **לתת לכם את ארץ כנען** - בשכר שתקבלו מצותי; **להיות לכם לאלהים** - שכל הדר בארץ ישראל, אני לו לאלהים, וכל היוצא ממנה, כעובד עבודת אלילים. **[6] [שישי\רביעי] (לט) עבודת עבד** - עבודה של גנאי שיהא ניכר בה כעבד, שלא יוליך כליו אחריו לבית המרחץ, ולא ינעול לו מנעליו. **(מ) כשכיר כתושב** - עבודת קרקע, ומלאכת אומנות, כשאר שכירים התנהג בו; **עד שנת היובל** - אם פגע בו יובל לפני שש שנים היובל מוציאו. **(מא) הוא ובניו עמו** - אמר רבי שמעון אם הוא נמכר בניו מי מכרן, אלא מכאן, שרבו חייב במזונות בניו; **ואל אחוזת אבותיו** - אל כבוד אבותיו, ואין לזלזלו בכך; **אחוזת** - חזקת. **(מב) כי עבדי הם** - שטרי קודם; **לא ימכרו ממכרת עבד** - בהכרזה, כאן יש עבד למכור, ולא יעמידנו על אבן הלקח. **(מג) לא תרדה בו בפרך** - מלאכה שלא לצורך, כדי לענותו, אל תאמר לו החם לי את הכוס הזה, והוא אינו צריך, עדור תחת הגפן, עד שאבוא, שמא תאמר אין מכיר בדבר אם לצורך אם לאו ואומר אני לו שהוא לצורך, הרי הדבר הזה מסור ללב, לכך נאמר ויראת. **(מד) ועבדך ואמתך אשר יהיו לך** - אם תאמר אם כן במה אשתמש, בעבדי איני מושל, בז' אומות איני נוחל, שהרי הזהרתני לא תחיה כל נשמה, אלא מי ישמשני; **מאת הגוים** - הם יהיו לך לעבדים; **אשר סביבתיכם** - ולא שבתוך גבול ארצכם, שהרי בהם אמרתי, לא תחיה כל נשמה. **(מה) וגם מבני התושבים** - שבאו מסביבותיכם לישא נשים בארצכם וילדו להם, הבן הולך אחר האב, ואינו בכלל לא תחיה, אלא אתה מותר לקנותו בעבד; **מהם תקנו** - אותם תקנו. **(מו) והתנחלתם אתם לבניכם** - החזיקו בהם לנחלה לצורך בניכם אחריכם ולא יתכן לפרש הנחילים לבניכם, שאם כן היה לו לכתוב והנחלתם אותם לבניכם; **והתנחלתם** - כמו והתחזקתם; **איש באחיו** - להביא נשיא בעמו ומלך במשרתיו שלא לרדות בפרך. **[שביעי] (מז) יד גר ותושב** - גר והוא תושב, כתרגומו ערל ותותב, וסופו מוכיח ונמכר לגר תושב; **ומי תשיג יד גר ותושב עמך** - מי גרם לו שיעשיר, דבוקו עמך; **ומך אחיך עמו** - מי גרם לו שימוך, דבוקו עמו, על ידי שלמד ממעשיו; **משפחת גר** - זהו עכו"ם, כשהוא אומר לעקר, זה הנמכר לעבודת אלילים עצמה, להיות לה שמש, ולא לאלהות, אלא לחטוב עצים, ולשאוב מים. **[7] (מח) גאולה תהי' לו** -

מיד, אל תניחהו שיטמע עד שנת היובל, שהרי כל עצמו לא קנאו אלא לעובדו עד היובל, שהרי ביובל יצא, כמו שנאמר למטה, ויצא בשנת היובל, ובנכרי שתחת ידך הכתוב מדבר, ואף על פי כן לא תבא עליו בעקיפין, מפני חלול השם, אלא כשבא ליגאל ידקדק בחשבון לפי המגיע בכל שנה ושנה ינכה לו הנכרי מן דמיו, אם היו עשרים שנה משנמכר עד היובל וקנאו בעשרים מנה, נמצא שקנה הנכרי עבודת שנה במנה, ואם שהה זה אצלו חמש שנים ובא ליגאל ינכה לו חמשה מנים, ויתן לו העבד ט"ו מנים, וזהו והיה כסף ממכרו במספר שנים. (א) **כימי שכיר יהיה עמו** - חשבון המגיע לכל שנה ושנה יחשוב כאלו נשכר עמו כל שנה במנה, וינכה לו. (גא) **אם עוד רבות בשנים** - עד היובל; **לפיהן** - הכל כמו שפירשתי. (גג) **לא ירדנו בפרך לעיניך** - כלומר ואתה רואה. (גד) **ואם לא יגאל באלה** - באלה הוא נגאל, ואינו נגאל בשש; **[הוא ובניו עמו. הנכרי חייב במזונות בניו]**. (נה) **כי לי בני ישראל עבדים** - שטרי קודם; **אני ה' אלהיכם** - כל המשעבדן מלמטה, כאלו משעבדן מלמעלה.

ויקרא כו

(א) **לא תעשו לכם אלילם** - כנגד זה הנמכר לנכרי, שלא יאמר הואיל ורבי מגלה עריות אף אני כמותו, הואיל ורבי עובד עבודת אלילים אף אני כמותו, הואיל ורבי מחלל שבת אף אני כמותו, לכך נאמרו מקראות הללו. ואף הפרשיות הללו נאמרו על הסדר, בתחלה הזהיר על השביעית, ואם חמד ממון ונחשד על השביעית, סופו למכור מטלטליו, לכך סמך לה, וכי תמכור ממכר **[מה כתיב ביה או קנה מיד וגו' דבר הנקנה מיד ליד]** לא חזר בו, סוף מוכר אחוזתו, לא חזר בו, סוף מוכר את ביתו, לא חזר בו, סוף לזה ברבית, כל אלו האחרונות קשות מן הראשונות, לא חזר בו, סוף מוכר את עצמו, לא חזר בו, לא דיו לישראל אלא אפילו לנכרי; **ואבן משמית** - לשון כסוי, כמו ושכותי כפי, שמכסין הקרקע ברצפת אבנים; **להשתחות עליה** - אפילו לשמים, לפי שהשתחווה בפשוט ידים ורגלים היא, ואסרה תורה לעשות כן, חוץ מן המקדש. (ב) **אני ה'** - נאמן לשלם שכר.

פרשת בחקתי

(א) **אם בחקתי תלכו** - יכול זה קיום המצות, כשהוא אומר ואת מצותי תשמרו הרי קיום המצות אמור,

הא מה אני מקיים אם בחקותי, תלכו שתהיו עמלים בתורה; **ואת מצותי תשמרו** - הוו עמלים בתורה על מנת לשמור ולקיים, כמו שנאמר ולמדנתם אותם ושמרתם לעשותם. (ד) **בעתם** - בשעה שאין דרך בני אדם לצאת, כגון בלילי שבתות; **ועץ השדה** - הן אילני סרק, ועתידין לעשות פירות. (ה) **והשיג לכם דיש את בצייר** - שיהא הדיש מרובה, ואתם עסוקים בו עד הבציר, ובבציר תעסקו עד שעת הזרע; **ואכלתם לחמכם לשבע** - אוכל קמעא, והוא מתברך במעיו. **[שני] (ו)** **ונתתי שלום** - שמא תאמרו הרי מאכל הרי משתה, אם אין שלום אין כלום, תלמוד לומר לאחר כל זאת ונתתי שלום בארץ, מכאן שהשלום שקול כנגד הכל, וכן הוא אומר עושה שלום ובורא את הכל; **וחרב לא תעבר בארצכם** - אין צריך לומר שלא יבאו למלחמה, אלא אפילו לעבור דרך ארצכם ממדינה למדינה. (ז) **לפניכם להרב** - איש בחרב רעהו. (ח) **ורדפו מכם** - מן החלשים שבכם, ולא מן הגבורים שבכם; **חמשה מאה ומאה רבבה** - וכי כך הוא החשבון, והלא לא היה צריך לומר אלא מאה מכם שני אלפים ירדופו **[יש מדקדקים בלשון רש"י שהוא כמו כפל ואריכות וכי כך הוא החשבון והלא לא היה צריך לומר, וכמו כן מדקדקים כל גדולי המפרשים וחשוביהם בלשון רש"י בפרשת בראשית, לא היה צריך להתחיל,**

ומה טעם פתח, שגם כן כפל ועיין שם בישובם, וכאן נראה לפרש למורי הגאון המופלג מוהר"ר משה חריף נר"ו, שמלת רבבה סובל ב' פירושים, פירוש א' עשרת אלפים, ועל זה מקשה רש"י וכי כך הוא החשבון, ופירוש ב', רבבה מספר מרובה, על שם ריבוי, וזה הפירוש שולל רש"י. באומרו והלא לא היה צריך לומר וכו'. ודו"ק] אלא אינו דומה מועטין העושים את התורה, למרובים העושים את התורה; **ונפלו איביכם וגו'** - שיהיו נופלין לפניכם, שלא כדרך הארץ. **(ט) ופניתי אליכם** - אפנה מכל עסקי לשלם שכרכם. משל למה הדבר דומה, למלך ששכר פועלים וכו', כדאיתא בת"כ; **והפריתי אתכם** - בפריה ורביה; **והרביתי אתכם** - בקומה זקופה; **והקימתי את בריתי אתכם** - ברית חדשה, לא כברית הראשונה שהפרתם אותה, אלא ברית חדשה שלא תופר, שנאמר וכתתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה, לא כברית וגו'. **[שלישי\חמישי] (י) ואכלתם ישן נושן** - הפירות יהיו משתמרין וטובים להתיישן, שיהא ישן הנושן של שלש שנים יפה לאכול משל אשתקד; **וישן מפני חדש תוציאו** - שיהיו הגרנות מלאות חדש והאוצרות מלאות ישן, וצריכים אתם לפנות האוצרות למקום אחר, לתת החדש לתוכן. **(יא) ונתתי משכני** - זה בית המקדש; **ולא תגעל נפשי** - אין רוחי קצה בכם. כל געילה לשון פליטת דבר הבלוע בדבר, כמו כי שם נגעל מגן גבורים, לא קבל המשיחה, שמושחין מגן של עור בחלב מבושל כדי להחליק מעליו מכת חץ או חנית שלא יקוב העור. **(יב) והתהלכתי בתוכם** - אטייל עמכם בגן עדן כאחד מכם, ולא תהיו מזדעזעים ממני, יכול לא תיראו ממני, תלמוד לומר לומר והייתי לכם לאלהים. **(יג) אני ה' אלהיכם** - כדאי אני שתאמינו בי שאני יכול לעשות כל אלה, שהרי הוצאתי אתכם מארץ מצרים, ועשיתי לכם נסים גדולים; **מטת** - כמין יתד בשני ראשי העול המעכבים המוסרה שלא תצא מראש השור ויתיר הקשר, כמו עשה לך מוסרות ומוטות, קבילי"א בלע"ז; **קוממיות** - בקומה זקופה. **[2] (יד) ואם לא תשמעו לי** - להיות עמלים בתורה, ולדעת מדרש חכמים. יכול לקיום המצות, כשהוא אומר ולא תעשו וגו' הרי קיום מצות אמור, הא מה אני מקיים ואם לא תשמעו לי, להיות עמלים בתורה. ומה תלמוד לומר לי, אין לי אלא זה המכיר את רבונו ומתכוין למרוד בו, וכן בנמרוד גבור ציד לפני ה', שמכירו ומתכוין למרוד בו, וכן באנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד, מכירים את רבונו ומתכוונים למרוד בו; **ולא תעשו** - משלא תלמדו, לא תעשו, הרי שתי עבירות. **(טו) ואם בחקתי תמאסו** - מואס באחרים העושים; **משפט תגעל נפשכם** - שונא החכמים; **לבלתי עשות** - מונע את אחרים מעשות; **את כל מצותי** - כופר שלא צויתם, לכך נאמר את כל מצותי, ולא נאמר את כל המצות; **להפרכם את בריתי** - כופר בעיקר. הרי שבע עבירות, הראשונה גוררת השניה, וכן עד השביעית, ואלו הן, לא למד, ולא עשה, מואס באחרים העושים, שונא את החכמים, מונע את האחרים, כופר במצות, כופר בעיקר. **(טז) והפקדתי עליכם** - וצויתי עליכם; **שחפת** - חולי שמשחף את הבשר, אנפולי"ש בלע"ז, דומה לנפוח שהוקלה נפיחתו ומראית פניו זעופה; **קדחת** - חולי שמקדיח את הגוף ומחממו ומבעירו, כמו כי אש קדחה באפי; **מכלות עיניים ומדיבת נפש** - העיניים צופות וכלות לראות שיקל וירפא, וסוף שלא ירפא, וידאבו הנפשות של משפחתו במותו. כל תאוה שאינה באה ותוחלת ממושכה, קרויה כליון עינים; **וזרעם לריק** - תזרעו ולא תצמח, ואם תצמח, ואכלוהו אויביכם. **(יז) ונתתי פני** - פנאי שלי, פונה אני מכל עסקי להרע לכם; **וידו בכם שנאיכם** - כמשמעו, ישלטו בכם. אגדת ת"כ מפרשה זו; **אף אני אעשה זאת** - איני מדבר אלא באף, וכן אף אני אלך עמם בקרי; **והפקדתי עליכם** - שיהיו המכות פוקדות אתכם מזו לזו, עד שהראשונה פקודה אצלכם, אביא אחרת ואסמכנה לה; **בהלה** - מכה המבהלת את הבריות, ואיזו, זו מכת מותן; **את השחפת** - יש לך אדם שהוא חולה ומוטל במטה אבל בשרו

שמור עליו, תלמוד לומר שחפת, שהוא נשחף, או עתים שהוא נשחף אבל נוח ואינו מקדיח, תלמוד לומר ואת הקדחת, מלמד שהוא מקדיח, או עתים שהוא מקדיח וסבור הוא בעצמו שיחיה, תלמוד לומר מכלות עינים, או הוא אינו סבור בעצמו שיחיה אבל אחרים סבורים שיחיה, תלמוד לומר ומדיבות נפש; **וזרעתם לדיק זרעכם** - זורעה ואינה מצמחת, ומעתה מה אויביכם באים ואוכלים, ומה ת"ל ואכלוהו אויביכם, הא כיצד, זורעה שנה ראשונה, ואינה מצמחת, שנה שנייה מצמחת ואויבים באים ומוצאים תבואה לימי המצור, ושבפנים מתים ברעב שלא לקטו תבואה אשתקד. ד"א וזרעתם לריק זרעכם, כנגד הבנים והבנות הכתוב מדבר, שאתה עמל בהם ומגדלן, והחטא בא ומכלה אותם, שנאמר אשר טפחתי ורביתי אויבי כלם; **ונתתי פני בכם** - כמו שנאמר בטובה ופניתי אליכם, כך נאמר ברעה ונתתי פני. משלו משל למלך שאמר לעבדיו פונה אני מכל עסקי ועוסק אני עמכם לרעה; **ונגפתם לפני איביכם** - שיהא המות הורג אתכם מבפנים, ובעלי דבכיון מקיפין אתכם מבחוץ; **ורדו בכם שנאיכם** - שאיני מעמיד שונאים אלא מכם ובכם, שבשעה שאומות העולם עובדי אלילים עומדים על ישראל אינם מבקשים אלא מה שבגלוי, שנאמר והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם וגו', ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ, אבל בשעה שאעמיד עליכם מכם ובכם הם מחפשים אחר המטמוניות שלכם, וכן הוא אומר ואשר אכלו שאר עמי ועורם מעליהם הפשיטו וגו'; **ונסתם** - מפני אימה; **ואין יודף אתכם** - מבלי כח. **[3] (יח) ואם עד אלה** - ואם בעוד אלה לא תשמעו; **ויספתי** - עוד יסורין אחרים; **שבע על חטאתיכם** - שבע פורעניות על ז' העבירות האמורות למעלה. **(יט) ושיברתי את גאון עוזכם** - זה בית המקדש, וכן הוא אומר הנני מחלל את מקדשי את גאון עוזכם; **ונתתי את שמיכם כברזל ואת ארצכם כנחשה** - זו קשה משל משה ששם הוא אומר והיו שמך על ראשך נחשת וגו', שיהיו השמים מזיעין כדרך שהנחשת מזיעה, והארץ אינה מזיעה כדרך שאין הברזל מזיע, והיא משמרת פירותיה, אבל כאן השמים לא יהיו מזיעין כדרך שאין הברזל מזיע, והארץ תהא מזיעה כדרך שהנחשת מזיעה, והיא מאבדת פירותיה. **(כ) ותם לדיק כחכם** - הרי אדם שלא עמל שלא חרש שלא זרע שלא נכש שלא כסח שלא עדר ובשעת הקציר בא שדפון ומלקה אותו אין בכך כלום, אבל אדם שעמל וחרש וזרע ונכש וכסח ועדר ובא שדפון ומלקה אותו, הרי שניו של זה קהות; **ולא תתן ארצכם את יבולה** - אף מה שאתה מוביל לה בשעת הזרע; **ועץ הארץ** - אפילו מן הארץ יהא לקוי, שלא יחניט פירותיו בשעת החנטה; **לא יתן** - משמש למעלה ולמטה, אע"פ ואפרי; **לא יתן פרי** - כשהוא מפרה משיר פירותיו, הרי שתי קללות, ויש כאן שבע פורעניות. **(כא) ואם תלכו עמי קרי** - רבותינו אמרו עראי, במקרה, שאינו אלא לפרקים, כן תלכו עראי במצות. ומנחם פירש לשון מניעה, וכן הוקר רגלך, וכן יקר רוח, וקרוב לשון זה לתרגומו של אונקלוס, לשון קושי, שמקשים לבם להמנע מהתקרב אלי; **שבע כחטאתיכם** - שבע פורעניות אחרים במספר שבע כחטאתיכם. **(כב) והשלהתי** - לשון גירוי; **ושכלה אתכם** - אין לי אלא חיה משכלת שדרכה בכך, בהמה שאין דרכה בכך מנין, תלמוד לומר וישן בהמות אשלח בם, הרי שתים, ומנין שתהא ממיתה בנשיכתה, תלמוד לומר עם חמת זוחלי עפר, מה אלו נושכין וממיתין, אף אלו נושכין וממיתין כבר היו שנים בארץ ישראל, חמור נושך וממית, ערוד נושך וממית; **ושכלה אתכם** - אלו הקטנים; **והכריתה את בהמתכם** - מבחוץ; **והמעטיה אתכם** - מבפנים; **ונשמו דרכיכם** - שבילים גדולים ושבילים קטנים, הרי שבע פורעניות, שן בהמה, וישן חיה, חמת זוחלי עפר, ושכלה, והכריתה, והמעטיה, ונשמו. **(כג) לא תוסרו לי** - לשוב אלי. **(כד) נקם ברית** - ויש נקם שאינו בברית, כדרך שאר נקמות, וזהו סמוי עיניו של צדקיהו. דבר

אחר נקם בריתי, נקמת בריתי אשר עברתם. כל הבאת חרב שבמקרא, היא מלחמת חיילות אויבים; ונאספתם - מן החוץ אל תוך הערים מפני המצור; ושלחתי דבר בתוכם - וע"י הדבר, ונתתם ביד האויבים הצרים עליכם, לפי שאין מלנים את המת בירושלים, וכשהם מוציאים את המת לקברו נתנים ביד אויב. (כו) מטה לחם - לשון משען, כמו מטה עז; בשבירי לכם מטה לחם - אשבור לכם כל מסעד אוכל, והם חצי רעב; ואפז עשר נשים לחמכם בתנור אחד - מחוסר עצים; והשיבו לחמכם במשקל - שתהא התבואה נרקבת ונעשית פת נפולה ומשתברת בתנור, והן יושבות ושוקלות את השברים לחלקם ביניהם; ואכלתם ולא תשבעו - זה מארה בתוך המעים בלחם. הרי ז' פורעניות, חרב, מצור, דבר, שבר מטה לחם, חוסר עצים, פת נפולה, מארה במעים. ונתתם אינה מן המנין שהיא החרב. [4] (ל) במתיכם - מגדלים וברניות; חמניכם - מין עבודת אלילים שמעמידין על הגגות, ועל שם שמעמידין בחמה קרויין חמנים; ונתתי את פגריכם - תפוחי רעב היו, ומוציאים יראתם מחיקם ומנשקים אותם, וכרסו נבקעת ונופל עליה; וגעלה נפשי אתכם - זה סילוק שכינה. (לא) ונתתי את עריכם חרבה - יכול מאדם, כשהוא אומר והשימותי אני את הארץ, הרי אדם אמור, הא מה אני מקיים חרבה, מעובר ושב; והשימותי את מקדשיכם - יכול מן הקרבנות, כשהוא אומר ולא אריח הרי קרבנות אמורים, הא מה אני מקיים והשימותי את מקדשיכם מן הגדודיות, שיירות של ישראל שהיו מתקדשות ונועדות לבא שם. הרי שבע פורעניות, אכילת בשר בנים ובנות, והשמדת במות הרי שתים, כריתת חמנים אין כאן פורענות אלא על ידי השמדת הבריות יפלו החמנים שבראשי הגגות ויכרתו, ונתתי את פגריכם וגו' הרי שלש, סילוק שכינה ארבע, חרבן ערים, שממון מקדש מן הגדודיות, ולא אריח קרבנות, הרי שבע. (לב) והשמתי אני את הארץ - זו מדה טובה לישראל שלא ימצאו האויבים נחת רוח בארצם, שתהא שוממה מיושביה. (לג) ואתכם אזרה בגוים - זו מדה קשה, שבשעה שבני מדינה גולים למקום אחד רואים זה את זה ומתנחמין, וישראל נזרו כבמזרה, כאדם הזורה שעורים בנפה ואין אחת מהן דבוקה בחבירתה; והריקתי - כששולף החרב מתרוקן הנדן. ומדרשו חרב הנשמטת אחריכם אינה חוזרת מהר, כאדם שמריק את המים ואין סופן לחזור; והיתה ארצכם שממה - שלא תמהרו לשוב לתוכה, ומתוך כך עריכם יהיו חרבה, נראות לכם חרבות, שבשעה שאדם גולה מביתו ומכרמו ומעירו וסופו לחזור כאילו אין כרמו וביתו חרבים, כך שנויה בת"כ. (לד) או תרצה - תפייס את כעס המקום, שכעס על שמתותיה; והרצת - למלך את שבתותיה; [כל ימי השמה - לשון העשות, ומ"ם דגש במקום כפל שממה]. (לה) את אשר לא שבתה - שבעים שנה של גלות בבל הן היו כנגד ע' שנות השמטה ויובל שהיו בשנים שהכעיסו ישראל בארצם לפני המקום ארבע מאות ושלשים שנה. שלש מאות ותשעים היו שני עונם משנכנסו לארץ עד שגלו עשרת השבטים, ובני יהודה הכעיסו לפניו מ' שנה משגלו עשרת השבטים עד חרבות ירושלים, הוא שנאמר ביחזקאל ואתה שכב על צדך השמאלית וגו', וכלית את אלה וגו' ושכבת על צדך הימנית ארבעים יום ונשאת את עון בית יהודה, ונבואה זו נאמרה ליחזקאל בשנה החמישית לגלות המלך יהויכין, ועוד עשו שש שנים עד גלות צדקיהו, הרי ארבעים ושש. ואם תאמר שנות מנשה חמשים וחמש היו, מנשה עשה תשובה שלשים ושלש שנה, וכל שנות רשעו עשרים ושתים, כמו שאמרו באגדת חלק, ושל ארון שנים, ואחת עשרה ליהויקים, וכנגדן לצדקיהו. צא וחשוב לארבע מאות ושלשים ושש שנה שמיטין ויובלות שבהם, והם שש עשרה למאה י"ד שמיטין וב' יובלות הרי לארבע מאות שנה ששים וארבע, לשלשים ושש שנה חמש שמיטות, הרי שבעים חסר אחת, ועוד שנה יתירה שנכנסה בשמטה המשלמת לשבעים [נ"א ואותו

יובל שגלו שלא נגמר בעונם נחשב להם] ועליהם נגזר שבעים שנה שלמים, וכן הוא אומר בדברי הימים עד רצתה הארץ את שבתותיה וגומר, למלאות שבעים שנה. **[5] (לו) והבאתי מרך** - פחד ורך לבב מ"ם של מרך יסוד נופל הוא, כמו מ"ם של מועד ושל מוקש; **ונסו מנסת הרב** - כאילו רודפים הורגים אותם; **עלה נדף** - שהרוח דוחפו ומכהו על עלה אחר ומקשקש ומוציא קול, וכן תרגומו קל טרפא דשקיף, לשון חבטה, שדופות קדים, שקיפן קידום, לשון משקוף, מקום חבטת הדלת וכן תרגומו של חבורה, משקופי. **(לז) וכשלו איש באחיו** - כשירצו לנוס יכשלו זה בזה, כי יבהלו לרוץ; **כמפני הרב** - כאילו בורחים מלפני הורגים, שיהא בלבבם פחד וכל שעה סבורים שאדם רודפם. ומדרשו, וכשלו איש באחיו, זה נכשל בעונו של זה, שכל ישראל ערבין זה לזה. **(לח) ואבדתם בגוים** - כשתהיו פזורים תהיו אבודים זה מזה; **ואכלה אתכם** - אלו המתים בגולה. **(לט) בעונת אבותם אתם** - כשעונות אבותם אתם כשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם; **ימקו** - לשון המסה, כמו ימסו, וכמוהו תמקנה בחוריהן, נמקו חבורותי. **(מא) והבאתי אתם** - אני בעצמי אביאם. זו מדה טובה לישראל, שלא יהיו אומרים הואיל וגלינו בין האומות עובדי אלילים נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם, אלא מעמיד אני את נביאי ומחזירן לתחת כנפי, שנאמר והעולה על רוחכם היו לא תהיה וגו', חי אני וגו' אם לא ביד חזקה וגו'; **או אז יכנע** - כמו או נודע כי שור נגח הוא, אם אז יכנע. לשון אחר אולי, שמא אז יכנע לבבם וגו'; **ואז ירצו את עונם** - יכפרו על עונם ביסוריהם. **(מב) וזכרתי את בריתי יעקוב** - בחמשה מקומות נכתב מלא, ואליהו חסר בחמשה מקומות, יעקב נטל אות משמו של אליהו ערבון שיבוא ויבשר גאולת בניו; **וזכרתי את בריתי יעקוב** - למה נמנו אחרונות, כלומר, כדאי הוא יעקב הקטן לכך, ואם אינו כדאי, הרי יצחק עמו, ואם אינו כדאי הרי אברהם עמו, שהוא כדאי. ולמה לא נאמרה זכירה ביצחק, אלא אפרו של יצחק נראה לפני צבור ומונח על המזבח. **(מג) יען וביען** - גמול, ובגמול אשר במשפטי מאסו. **(מד) ואף גם זאת** - ואף אפילו אני עושה עמהם זאת, הפורענות אשר אמרתי, בהיותם בארץ אויביהם, לא מאסתים לכלותם ולהפך בריתי אשר אתם. **(מה) ברית ראשונים** - של שבטים. **(מו) והתורת** - אחת בכתב ואחת בעל פה, מגיד שכולם נתנו למשה בסיני.

ויקרא כז

[רביעי\שישי] (ב) כי יפלא - יפריש בפיו; **בערבך נפשית** - ליתן ערך נפשו, לומר ערך דבר שנפשו תלויה בו, עלי. **(ג) והיה ערבך וגו'** - אין ערך זה לשון דמים, אלא בין שהוא יוקר בין שהוא זול, כפי שניו, הוא הערך הקצוב עליו בפרשה זו; **ערבך** - כמו ערך, וכפל הכפ"ן, לא ידעתי מאיזה לשון הוא. **(ה) ואם מבן חמש שנים** - לא שיהא הנודר קטן שאין בדברי קטן כלום, אלא גדול שאמר ערך קטן הזה שהוא בן חמש שנים עלי. **[6] (ז) ואם מבן ששים שנה וגו'** - כשמגיע לידי הזקנה האשה קרובה להחשב כאיש, לפיכך האיש פוחת בהזדקנו יותר משליש בערכו, והאשה אינה פוחתת אלא שליש בערכה, דאמרי אינשי סבא בביתא פחא בביתא, סבתא בביתא סימא בביתא וסימנא טבא בביתא. **(ח) ואם מך הוא** - שאין ידו משגת ליתן הערך הזה; **והעמידו** - לנערך לפני הכהן ויעריכנו לפי השגת ידו של מעריך; **על פי אשר תשיג** - לפי מה שיש לו יסדרנו, וישאיר לו כדי חייו, מטה כר וכסת וכלי אומנות, אם היה חמר משאיר לו חמורו. **(ט) כל אשר יתן ממנו** - אמר רגלה של זו עולה, דבריו קיימין, ותמכר לצרכי עולה, ודמיה חולין, חוץ מדמי אותו האבר. **(י) טוב ברע** - תם בבעל מום; **או רע בטוב** - וכל שכן טוב בטוב, ורע ברע. **(יא) ואם כל בהמה טמאה** - בבעלת מום הכתוב מדבר שהיא טמאה להקרבה, ולמדך הכתוב שאין קדשים תמימים יוצאין לחולין בפדיון, אלא א"כ

הוממו. **(יב) כערבך הכהן כן יהיה** - לשאר כל אדם הבא לקנותה מיד הקדש. **(יג) ואם גאל יגאלנה** - בבעלים החמיר הכתוב, להוסיף חומש, וכן במקדיש בית, וכן במקדיש את השדה, וכן בפדיון מעשר שני, הבעלים מוסיפין חומש, ולא שאר כל אדם. **(טו) והיה ערבך לפי זרעו** - ולא כפי שוויה, אחת שדה טובה ואחת שדה רעה פדיון הקדשן שוים, בית כור שעורים בחמשים שקלים, כך גזירת הכתוב, והוא שבא לגאלה בתחלת היובל, ואם בא לגאלה באמצעו נותן לפי החשבון, סלע ופונדיון לשנה, לפי שאינה הקדש אלא למנין שני היובל, שאם נגאלה הרי טוב, ואם לאו הגזבר מוכרה בדמים הללו לאחר ועומדת ביד הלוקח עד היובל כשאר כל השדות המכורות, וכשהיא יוצאה מידו חוזרת לכהנים של אותו משמר שהיובל פוגע בו ומתחלקת ביניהם, זהו המשפט האמור במקדיש שדה, ועכשיו אפרשנו על סדר המקראות. **[חמישי\שביעי] (יז) אם משנת היובל יקדיש וגו'** - אם משעברה שנת היובל מיד הקדישה ובא זה לגאלה מיד; **כערבך יקום** - כערך הזה האמור יהיה, חמשים כסף יתן. **(יח) ואם אחר היובל יקדיש** - וכן אם הקדישה משנת היובל ונשתהה ביד גזבר ובא זה לגאלה אחר היובל; **וחשב לו הכהן את הכסף על פי השנים הנותרות** - כפי חשבון. כיצד הרי קצב דמיה של ארבעים ותשע שנים חמשים שקל, הרי שקל לכל שנה ושקל יתר על כולן, והשקל ארבעים ושמונה פונדיון, הרי סלע ופונדיון לשנה אלא שחסר פונדיון אחד לכולן, ואמרו רבותינו שאותו פונדיון קלבון לפרוטרוט, והבא לגאול יתן סלע ופונדיון לכל שנה לשנים הנותרות עד שנת היובל; **ונגרע מערבך** - מנין השנים שמשנת היובל, עד שנת הפדיון. **(יט) ואם גאל יגאל** - המקדיש אותו יוסיף חומש על הקצבה הזאת. **(כ) ואם לא יגאל את השדה** - המקדיש; **ואם מכר** - הגזבר; **את השדה לאיש אחר לא יגאל עוד** - לשוב ביד המקדיש. **(כא) והיה השדה בצאתו ביובל** - מיד הלוקחו מן הגזבר, כדרך שאר שדות היוצאות מיד לוקחיהם ביובל; **קדש לה'** - לא שישבו להקדש בדק הבית ליד הגזבר, אלא כשדה החרם הנתון לכהנים, שנאמר כל חרם בישראל לך יהיה, אף זו תתחלק לכהנים של אותו משמר שיום הכפורים של יובל פוגע בו. **[7] [שישי] (כב) ואם את שדה מקנתו וגו'** - חלוק יש בין שדה מקנה לשדה אחוזה, ששדה מקנה לא תתחלק לכהנים ביובל, לפי שאינו יכול להקדישה אלא עד היובל, שהרי ביובל היתה עתידה לצאת מידו ולשוב לבעלים, לפיכך, אם בא לגאלה, יגאל בדמים הללו הקצובים לשדה אחוזה, ואם לא יגאל, וימכרנה גזבר לאחר, או אם לא יגאל הוא, בשנת היובל ישוב השדה לאשר קנהו מאתו, אותו שהקדישה, ופן תאמר לאשר קנהו הלוקח הזה האחרון מאתו, וזהו הגזבר, לכך הוצרך לומר לאשר לו אחוזת הארץ, מירושת אבות, וזהו בעלים הראשונים שמכרוה למקדיש. **(כג) וכל ערבך יהיה בשקל הקדש** - כל ערבך שכתוב בו שקלים, יהיה בשקל הקדש; **עשרים גרה** - עשרים מעות, כך היו מתחלה, ולאחר מכאן הוסיפו שתות, ואמרו רבותינו שיש מעה כסף דינר, עשרים וארבע מעות לסלע. **(כו) לא יקדיש איש אתו** - לשם קרבן אחר, לפי שאינו שלו. **(כז) ואם בבהמה הטמאה וגו'** - אין המקרא הזה מוסב על הבכור, שאין לומר בבכור בהמה טמאה ופדה בערבך, וחמור אין זה, שהרי אין פדיון פטר חמור אלא טלה, והוא מתנה לכהן ואינו להקדש, אלא הכתוב מוסב על ההקדש, שהכתוב שלמעלה דבר בפדיון בהמה טהורה שהוממה, וכאן דבר במקדיש בהמה טמאה לבדק הבית; **ופדה בערבך** - כפי מה שיעריכנה הכהן; **ואם לא יגאל** - ע"ז בעלים; **ונמכר בערבך** - לאחרים. **(כח) אך כל חרם וגו'** - נחלקו רבותינו בדבר, יש אומרים סתם חרמים להקדש, ומה אני מקיים כל חרם בישראל לך יהיה, בחרמי כהנים, שפירש ואמר הרי זה חרם לכהן, ויש שאמרו סתם חרמים לכהנים; **לא ימכר ולא יגאל** - אלא ינתן לכהן, לדברי האומר סתם חרמים לכהנים, מפרש מקרא זה

בסתם חרמים, והאומר סתם חרמים לבדק הבית, מפרש מקרא זה, בחרמי כהנים, שהכל מודים שחרמי כהנים אין להם פדיון, עד שיבואו ליד כהן, וחרמי גבוה נפדים; **כל חרם קדש קדשים הוא** - האומר סתם חרמים לבדק הבית, מביא ראיה מכאן, והאומר סתם חרמים לכהנים, מפרש כל חרם קדש קדשים הוא לה', ללמד שחרמי כהנים חלים על קדשי קדשים, ועל קדשים קלים, ונותן לכהן כמו ששנינו במסכת ערכין אם נדר, נותן דמיהם, ואם נדבה, נותן את טובתה; **מאדם** - כגון שהחרים עבדיו ושפחותיו הכנענים. **[שביעי] (כט) כל חרם אשר יהרם וגו'** - היוצא ליהרג ואמר אחד ערכו עלי, לא אמר כלום; **מות יומת** - הרי הולך למות, לפיכך לא יפדה, אין לו לא דמים, ולא ערך. **(ל) וכל מעשר הארץ** - במעשר שני הכתוב מדבר; **מזרע הארץ** - דגן; **מפרי העץ** - תירוש ויצהר; **לה' הוא** - קנאו השם ומשולחנו צוה לך לעלות ולאכול בירושלים, כמו שנאמר ואכלת לפני ה' אלהיך, מעשר דגןך תירושך וגו'. **(לא) ממעשריו** - ולא ממעשר חבירו, הפודה מעשר של חבירו אין מוסיף חומש. ומה היא גאולתו, כדי להתירו באכילה בכל מקום, והמעוה יעלה ויאכל בירושלים, כמו שכתוב ונתתה בכסף וגו'. **(לב) תחת השבט** - כשבא לעשרן מוציאן בפתח זה אחר זה, והעשירי מכה בשבט צבועה בסקרא להיות ניכר שהוא מעשר, כן עושה לטלאים ועגלים של כל שנה ושנה; **יהיה קדש** - ליקרב למזבח דמו ואמוריו, והבשר נאכל לבעלים, שהרי לא נמנה עם שאר מתנות כהונה, ולא מצינו שיהא בשרו ניתן לכהנים. **(לג) לא יבקר וגו'** - לפי שנאמר וכל מבחר נדריכם, יכול יהא בורר ומוציא את היפה, תלמוד לומר לא יבקר בין טוב לרע, בין תם בין בעל מום, חלה עליו קדושה, ולא שיקריב בעל מום, אלא יאכל בתורת מעשר, ואסור ליגזז וליעבד; חסלת ספר ויקרא.

במדבר

פרשת במדבר

במדבר א

(א) וידבר - במדבר סיני באחד לחדש - מתוך חיתתן לפניו מונה אותם כל שעה. כשיצאו ממצרים מנאן, וכשנפלו בעגל מנאן לידע מנין הנוותרים, כשבא להשרות שכינתו עליהם מנאם, באחד בניסן הוקם המשכן, ובאחד באייר מנאם. **(ב) למשפחתם** - דע מנין כל שבט ושבט; **לבית אבתם** - מי שאביו משבט אחד ואמו משבט אחר, יקום על שבט אביו; **לגלגלתם** - על ידי שקלים בקע לגלגלת. **(ג) כל יצא צבא** - מגיד, שאין יוצא בצבא פחות מבין עשרים. **(ד) ואתכם יהיו** - כשתפקדו אותם, יהיו עמכם נשיא כל שבט ושבט. **(ט) אלה קרואי העדה** - הנקראים לכל דבר חשיבות שבעדה. **(יז) האנשים האלה** - את שנים עשר נשיאים הללו; **אשר נקבו** - לו כאן, בשמות. **(יח) ויתילדו על משפחתם** - הביאו ספרי יחוסיהם ועידי חזקת לידתם, כל אחד ואחד, להתייחס על השבט. **[שני] (מט) אך את מטה לוי לא תפקד** - כדאי הוא לגיון של מלך להיות נמנה לבדו, דבר אחר, צפה הקב"ה שעתידה לעמוד גזירה על כל הנמנין מבין עשרים שנה ומעלה שימותו במדבר, אמר, אל יהיו אלו בכלל, לפי שהם שלי שלא טעו בעגל. **(נ) ואתה הפקד את הלויים** - כתרגומו מני, לשון מנוי שררה על דבר שהוא ממונה עליו, כמו ופקד המלך פקידים. **(נא) יורידו אותם** - כתרגומו יפרקו, כשבאין ליסע במדבר ממסע למסע, היו מפרקין אותו מהקמתו, ונושאים אותו עד מקום אשר ישכון שם הענן ויחנו שם, ומקימין אותו; **והזר הקרב** - לעבודתם זו; **יומת** - בידי שמים. **[2] (נב) ואיש על דגלו** - כמו שהדגלים סדורים בספר זה, שלשה שבטים לכל

דגל. **(נג) ולא יהיה קצף** - אם תעשו כמצותי לא יהיה קצף, ואם לאו, שיכנסו זרים בעבודתם זו, יהיה קצף. כמו שמצינו במעשה קרח כי יצא הקצף וגו'.

במדבר ב

[שלישי] (ב) באתת - כל דגל יהיה לו אות, מפה צבועה תלויה בו, צבעו של זה לא כצבעו של זה, צבע כל אחד כגון אבנו הקבועה בחשן, ומתוך כך יכיר כל אחד את דגלו. דבר אחר, באותות לבית אבותם, באות שמסר להם יעקב אביהם כשנשאווהו ממצרים, שנאמר ויעשו בניו לו כן כאשר צום, יהודה ויששכר וזבולון ישאווהו מן המזרח, וראובן ושמעון וגד מן הדרום וכו' כדאיתא בתנחומא בפרשה זו; **מנגד** - מרחוק מיל, כמו שנאמר ביהושע אך רחוק יהיה ביניכם וביניו כאלפים אמה, שיוכלו לבא בשבת. משה ואהרן ובניו והלויים, חונים בסמוך לו. **(ג) קדמה** - לפנים הקרויה קדם, ואיזו, זו רוח מזרחית, והמערב קרוי אחר. **(ט) ראשונה יסעו** - כשרואין הענן מסתלק, תוקעין הכהנים בחצוצרות, ונוסע מחנה יהודה תחלה. וכשהולכין הולכין כדרך חנייתן, הלויים והעגלות באמצע, דגל יהודה במזרח, ושל ראובן בדרום, ושל אפרים במערב, ושל דן בצפון. **(יז) ונסע אהל מועד** - לאחר שני דגלים הללו; **כאשר יחנו בן יסעו** - כמו שפירשתי, הליכתן כחנייתן, כל דגל מהלך לרוח הקבועה לו; **על ידו** - על מקומו, ואין לשון יד זה ממשמעו, רוח של צדו קרוי על ידו, הסמוכה לו לכל הושטת ידו, אינשו"ן איש"א בלע"ז. **(כ) ועליו** - כתרגומו, ודסמיכין עלוהי.

במדבר ג

[3] [רביעי] (א) ואלה תולדת אהרן ומשה - ואינו מזכיר אלא בני אהרן, ונקראו תולדות משה לפי שלמדן תורה, מלמד שכל המלמד את בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו; **ביום דבר ה' את משה** - נעשו אלו התולדות שלו, שלמדן מה שלמד מפי הגבורה. **(ד) על פני אהרן** - בחייו. **(ו) ושרתו אותו** - ומהו השירות, ושמרו את משמרתו, לפי ששמירת המקדש עליו שלא יקרב זר, כמו שנאמר אתה ובניך ובית אביך אתך תשאו את עון המקדש, והלויים הללו מסייעין אותם, זו היא השירות. **(ז) ושמרו את משמרתו** - כל מנוי שהאדם ממונה עליו ומוטל עליו לעשותו, קרוי משמרת, בכל המקרא ובלשון משנה, כמו שאמרו בבגתן ותרש, והלא אין משמרת ומשמרתך שוה, וכן משמרות כהונה ולויה. **(ח) ואת משמרת בני ישראל** - שכולן היו זקוקין לצרכי המקדש, אלא שהלויים באים תחתיהם בשליחותם, לפיכך לוקחים מהם המעשרות בשכרן, שנאמר כי שכר הוא לכם חלף עבודתכם. **(ט) נתונים המה לו** - לעזרה; **מאת בני ישראל** - כמו מתוך בני ישראל, כלומר משאר כל העדה נבדלו לכך בגזרת המקום, והוא נתנם לו, שנאמר ואתנה את הלויים נתונים וגו'. **(י) ואת אהרן ואת בניו תפקוד** - לשון פקידות, ואינו לשון מנין; **ושמרו את כהנתם** - קבלת דמים וזריקה והקטרה ועבודות המסורות לכהנים. **(יב) ואני הנה לקחתי** - ואני מהיכן זכיתי בהן; **מתוך בני ישראל** - שיהיו ישראל שוכרין אותם לשירות שלי, על ידי הבכורות זכיתי בהם ולקחתים תמורתם, לפי שהיתה העבודה בבכורות וכשחטאו בעגל נפסלו, והלויים שלא עבדו עבודת אלילים נבחרו תחתיהם. **[4] [חמישי] (טו) מבן חדש ומעלה** - משיצא מכלל נפלים, הוא נמנה לקרות שומר משמרת הקדש. אמר רבי יהודה בר' שלום, למוד הוא אותו השבט להיות נמנה מן הבטן, שנאמר אשר ילדה אותה ללוי במצרים, עם כניסתה בפתח מצרים ילדה אותה ונמנית בשבעים נפשות, שכשאתה מונה חשבונם לא תמצאם אלא שבעים חסר אחת, והיא השלימה את המנין. **(טז) על פי ה'** - אמר משה לפני הקב"ה, היאך אני נכנס לתוך אהליהם לדעת מנין יונקיהם, אמר לו הקב"ה עשה אתה שלך ואני אעשה שלי, הלך משה ועמד על פתח האהל, והשכינה מקדמת

לפניו, ובת קול יוצאה מן האוהל ואומרת, כך וכך תינוקות יש באוהל זה, לכך נאמר על פי ה'. **(כא) לגרשון משפחת הלבני** - כלומר לגרשון היו הפקודים, משפחת הלבני ומשפחת השמע, פקודיהם כך וכך. **(כב) המשכן** - יריעות התחתונות; **והאהל** - יריעות עזים העשויות לגג; **מכסהו** - עורות אלים ותחשים; **ומסך פתח** - הוא הוילון. **(כו) ואת מיתריו** - של משכן והאוהל, ולא של חצר. **(כט) משפחת בני קהת יחנו וגו' תימנה** - וסמוכין להם דגל ראובן החונים תימנה, אוי לרשע ואוי לשכנו, לכך לקו מהם דתן ואבירם ומאתים וחמשים איש עם קרח ועדתו, שנמשכו עמהם במחלוקתם. **(לא) והמסך** - היא הפרוכת, שאף היא קרויה **[פרכת]** המסך. **[5]** **(לב) ונשיא נשיאי הלוי** - ממונה על כולם, ועל מה היא נשיאותו, פקודת שומרי משמרת הקדש, על ידו היה פקודת כולם. **(לח) משה ואהרן ובניו** - וסמוכין להם דגל מחנה יהודה והחונים עליו יששכר וזבולון, טוב לצדיק טוב לשכנו, לפי שהיו שכניו של משה שהיה עוסק בתורה נעשו גדולים בתורה, שנאמר יהודה מחוקקי, ומבני יששכר יודעי בינה וגו' מאתים ראשי סנהדראות, ומזבולון מושכים בשבט סופר. **(לט) אשר פקד משה ואהרן** - נקוד על ואהרן, לומר שלא היה במנין הלויים; **שנים ועשרים אלף** - ובפרטן אתה מוצא שלש מאות יתרים, בני גרשון שבעת אלפים וחמש מאות, בני קהת שמונת אלפים ושש מאות, בני מררי ששת אלפים ומאתים. ולמה לא כללן עם השאר, ויפדו את הבכורות ולא יהיו זקוקים השלשה ושבעים ומאתים בכורות העודפים על המנין לפדיון, אמרו רבותינו במסכת בכורות אותן שלש מאות לויים, בכורים היו, ודים שיפקיעו עצמם מן הפדיון. **[שישי] (מ) פקד כל בכור זכר וגו' מבן חדש ומעלה** - משיצא מכלל ספק נפלים. **(מה) ואת בהמת הלויים וגו'** - לא פדו בהמות הלויים את בכורי בהמה טהורה של ישראל אלא את פטרי חמוריהם, ושה אחד של בן לוי פטר כמה פטרי חמורים של ישראל, תדע שהרי מנה העודפים באדם ולא מנה העודפים בבהמה. **(מו) ואת פדויי השלשה וגו'** - ואת הבכורות הצריכין להפדות בהם, אלו השלשה ושבעים ומאתים העודפים בהם ויתרים על הלויים, מהם תקח חמשת שקלים לגלגלת, כך היתה מכירתו של יוסף עשרים כסף שהיה בכורה של רחל. **[6] (מט) העודפים על פדויי הלויים** - על אותן שפדו הלויים בגופן. **(נ) חמשה וששים ושלוש מאות ואלף** - כך סכום החשבון חמשת שקלים לגלגלת, למאתים בכורות אלף שקל, לשבעים בכורות שלש מאות וחמשים שקל, לשלוש בכורות חמשה עשר שקל, אמר כיצד אעשה, בכור שאומר לו תן חמשת שקלים יאמר לי אני מפדויי הלויים, מה עשה, הביא שנים ועשרים אלף פתקין וכתב עליהם בן לוי, ומאתים ושבעים ושלשה פתקין כתב עליהן ה' שקלים, בללן ונתנן בקלפי, אמר להם בואו וטלו פתקיכם לפי הגורל.

במדבר ד

[שביעי] (ב) נשא את ראש וגו' - מנה מהם את הראויין לעבודת משא, והם מבין שלשים ועד בן חמשים שנה, והפחות משלשים לא נתמלא כחו, מכאן אמרו בן שלשים לכה, והיותר על בן חמשים כחו מכחיש מעתה. **(ד) קדש הקדשים** - המקודש שבכולן, הארון והשלחן והמנורה והמזבחות והפרוכת וכלי שרת. **(ה) ובא אהרן ובניו וגו'** - יכניסו כל כלי וכלי לנרתקו המפורש לו בפרשה זו, ולא יצטרכו הלויים בני קהת אלא לשאת; **בנסוע המחנה** - כשהענן מסתלק הם יודעין שיסעו. **(ז) קערת וכפת קשות ומנקיות** - כבר פירשתי במלאכת המשכן; **הנסך** - הכסוי לשון מסך, אשר יוסך בהם. **(ט) מלקחיה** - כמין צבת, שמושך בה את הפתילה לכל צד שירצה; **מחתתיה** - כמין כף קטנה, ושוליה פשוטין ולא סגלגלים, ואין לה מחיצה לפנים אלא מצדיה וחותרה בה את דשן הנרות כשמטיבן; **נרתייה** - לוצי"ש בלע"ז שנותנים בהן השמן והפתילות. **[7]**

(י) **אל מכסה עזר תחשי** - כמין מרצוף. (יב) **את כל כלי השרת אשר ישרתו בם בקדש** - בתוך המשכן שהוא קדש, והן כלי הקטרת שמשרתין בהם במזבח הפנימי. (יג) **ודשנו את המזבח** - מזבח הנחשת; **ודשנו** - יטלו את הדשן מעליו; **ופרשו עליו בגד ארגמן** - ואש שירדה מן השמים, רבוצה תחת הבגד כארי בשעת המסעות ואינה שורפתו, שהיו כופין עליה פסכתו של נחשת. (יד) **מחתת** - שבהן חותים גחלים לתרומת הדשן, שעשויה כמין מחבת, שאין לה אלא שלש מחיצות, ומלפניה שואבת את הגחלים; **המזלגות** - צינוריות של נחשת, שבהן מכין באברים שעל המזבח להפכן, כדי שיתעכלו יפה ומהר; **יעים** - הם מגרפות ובלע"ז וידי"ל והן של נחשת, ובהן מכבדין את הדשן מעל המזבח. (טו) **לכסות את הקודש** - הארון והמזבח; **ואת כל כלי הקודש** - המנורה וכלי שרת; **ומתו** - שאם יגעו חייבין מיתה בידי שמים. (טז) **ופקדת אלעזר** - שהוא ממונה עליהם לשאת אותם; **שמן המאור וקטורת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה** - עליו מוטל לצוות ולזרז ולהקריב בעת חנייתו; **פקדת כל המשכן** - ועוד היה ממונה על משא בני קהת, לצוות איש איש על עבודתו ועל משאו, והוא המשכן וכל אשר בו כל האמורים למעלה בפרשה זו, אבל משא בני גרשון ומררי שאינן מקדש הקדשים, על פי איתמר היה, כמו שכתוב בפרשת נשא. (יז) **אל תכריתו** - אל תגרמו להם שימותו. (כ) **ולא יבאו לראות כבלע את הקדש** - לתוך נרתק שלו, כמו שפירשתי למעלה בפרשה זו ופרשו עליו בגד פלוני וכסו אותו במכסה פלונית, ובלוע שלו הוא כסויו.

פרשת נשא

(כב) **נשא את ראש בני גרשון גם הם** - כמו שצויתין על בני קהת, לראות כמה יש שהגיעו לכלל עבודה. (כג) **את יריעות המשכן** - עשר התחתונות; **ואת אהל מועד** - יריעות עזים העשויות לאהל עליו; **מכסהו** - עורות אילים מאדמים; **מסך פתח** - וילון המזרחי. (כו) **אשר על המשכן** - כלומר הקלעים והמסך של חצר, הסוככים ומגינים על המשכן ועל מזבח הנחשת סביב; **ואת כל אשר יעשה להם** - כתרגומו וית כל דיתמסר להון, לבני גרשון. (כז) **על פי אהרן ובניו** - ואיזה מהבנים ממונה עליהם, ביד איתמר בן אהרן הכהן. (לב) **ויתדתם ומיתריהם** - של עמודים, שהרי יתדות ומיתרי הקלעים במשא בני גרשון היו, ויתדות ומיתרים היו ליריעות ולקלעים מלמטה שלא תגביהם הרוח, ויתדות ומיתרים היו לעמודים סביב, לתלות בהם הקלעים בשפתם העליונה בכלונסות וקונדסין, כמו ששנויה במלאכת המשכן. [שני] (מז) **עבדת עבדה** - הוא השיר במצלותם וכנורות, שהיא עבודה לעבודה אחרת; **ועבדת משה** - כמשמעו. (מט) **ופקדיו אשר צוה ה' את משה** - ואותן הפקודים היו במצוה מבן שלשים שנה ועד בן חמשים.

במדבר ה

[שלישי] (ב) **צו את בני ישראל וגו'** - פרשה זו נאמרה ביום שהוקם המשכן, ושמנה פרשיות נאמרו בו ביום, כדאיתא במסכת גיטין בפ' הנזקין; **וישלחו מן המחנה** - שלש מחנות היו שם בשעת חנייתן, תוך הקלעים היא מחנה שכינה, חניית הלויים סביב כמו שמפורש בפרשת במדבר סיני היא מחנה לויה, ומשם ועד סוף מחנה הדגלים לכל ארבע הרוחות היא מחנה ישראל. הצרוע נשתלח חוץ לכולן. הזב מותר במחנה ישראל ומשולח מן השתים, וטמא לנפש מותר אף בשל לויה ואינו משולח אלא משל שכינה. וכל זה דרשו רבותינו מן המקראות במסכת פסחים, **טמא לנפש** - דמסאב לטמי

נפשא דאנשא, אומר אני שהוא לשון עצמות אדם בלשון ארמי, והרבה יש בב"ר אדריאנוס שחיק טמיא, שחיק עצמות. (ו) **למעל מעל בה'** - הרי חזר וכתב כאן פרשת גוזל ונשבע על שקר, היא האמורה בפרשת ויקרא ומעלה מעל בה' וכחש בעמיתו וגו', ונשנית כאן בשביל שני דברים שנתחדשו בה, האחד שכתוב והתודו, לומר שאינו חייב חומש ואשם על פי עדים עד שיודה בדבר, והשני על גזל הגר שהוא ניתן לכהנים. (ז) **את אשמו בראשו** - הוא הקרן שנשבע עליו; **לאשר אשם לו** - למי שנתחייב לו. (ח) **ואם אין לאיש גאל** - שמת התובע שהשביעו, ואין לו יורשים; **להשיב האשם אליו** - כשנמלך זה להתודות על עונו. ואמרו רבותינו וכי יש לך אדם בישראל שאין לו גואלים, או בן או בת או אח או שאר בשר הקרוב ממשפחת אביו למעלה עד יעקב, אלא זה הגר שמת ואין לו יורשים; **האשם המושב** - זה הקרן והחומש; **לה' לכהן** - קנאו השם, ונתנו לכהן שבאותו משמר; **מלבד איל הכפורים** - האמור בויקרא שהוא צריך להביא. [2] (ט) **וכל תרומה וגו'** - אמר רבי ישמעאל, וכי תרומה מקריבין לכהן, והלא הוא המחזר אחריה לבית הגרנות, ומה תלמוד לומר אשר יקריבו לכהן, אלו הבכורים שנאמר בהם תביא בית ה' אלהיך, ואיני יודע מה יעשה בהם, תלמוד לומר לכהן לו יהיה, בא הכתוב ולמד על הבכורים שיהיו נתנין לכהן. (י) **ואיש את קדשיו לו יהיו** - לפי שנאמרו מתנות כהונה ולויה, יכול יבואו ויטלו בזרוע, תלמוד לומר ואיש את קדשיו לו יהיו, מגיד שטובת הנאתן לבעלים. ועוד מדרשים הרבה דרשו בו בספרי. ומדרש אגדה, ואיש את קדשיו לו יהיו, מי שמעכב מעשרותיו ואינו נותן, לו יהיו המעשרות, סוף שאין שדהו עושה אלא אחד מעשרה שהיתה למודה לעשות; **איש אשר יתן לכהן** - מתנות הראויות לו; **לו יהיה** - ממון הרבה. [רביעי] (יב) **איש איש כי תשטה אשתו** - מה כתוב למעלה מן הענין, ואיש את קדשיו לו יהיו, אם אתה מעכב מתנות הכהן, חייך שתצטרך לבא אצלו להביא לו את הסוטה; **איש איש** - ללמדך שמועלת בשנים, באיש מלחמה שלמעלה, ואישה מלמטה; **כי תשטה אשתו** - שנו רבותינו, אין המנאפין נואפין עד שתכנס בהן רוח שטות, דכתיב כי תשטה, וכתוב בו נואף אשה חסר לב. ופשוטו של מקרא, כי תשטה, תט מדרכי צניעות ותחשד בעיניו, כמו שטה מעליו ועבור, אל ישט אל דרכיה לבך; **ומעלה בו מעל** - ומהו המעל. (יג) **ושכב איש אותה**; איש. פרט לקטן ומי שאינו איש; **אתה שכבת זרע** - שכיבתה פוסלת אותה, ואין שכיבת אחותה פוסלת אותה, כמעשה בשתי אחיות שהיו דומות זו לזו; **ונעלם מעיני אישה** - פרט לסומא, הא אם היה רואה ומעמעם [ס"א ומעלים] אין המים בודקין אותה; **ונסתרה** - שיעור שתראה לטומאת ביאה; **ועד אין בה** - הא אם יש בה אפילו עד אחד שאמר נטמאת, לא היתה שותה; **ועד אין בה** - בטומאה אבל יש עדים לסתירה; **נתפשה** - נאנסה, כמו ותפשה ושכב עמה. (יד) **ועבר עליו** - קודם לסתירה; **רוח קנאה וקנא** - פירשו רבותינו לשון התראה, שמתרה בה אל תסתרי עם איש פלוני; **והיא נטמאה או עבר עליו וגו'** - כלומר הוא התרה בה ועברה על התראתו, ואין ידוע אם נטמאה אם לאו. (טו) **קמה** - שלא יהא מסלת; **שעורים** - ולא חטים, היא עשיתה מעשה בהמה, וקרבנה מאכל בהמה; **לא יצק עליו שמן** - שלא יהא קרבנה מהודר, שהשמן קרוי אור והיא עשיתה בחשך; **ולא יתן עליו לבונה** - שהאמהות נקראות לבונה, שנאמר אל גבעת הלבונה, והיא פירשה מדרכיהן; **כי מנחת קנאות הוא** - הקמח הזה, קמח לשון זכר; **מנחת קנאות** - מעוררת עליה שתי קנאות, קנאת המקום וקנאת הבעל. (יז) **מים קדשים** - שקדשו בכיור, לפי שנעשה הכיור מנחת מראות הצבאות, וזו פירשה מדרכיהן, שהיו נבעלות לבעליהן במצרים תחת התפוח, וזו קלקלה לאחר, תבדק בו; **בכלי חרש** - היא השקתה את הנואף יין משובח בכוסות משובחים, לפיכך תשתה מים המרים במקידה בזויה של

חרס. **(יח) והעמיד הכהן וגו'** - והלא כבר נאמר והעמידה לפי ה', אלא מסיעין היו אותה ממקום למקום, כדי ליגעה ותטרף דעתה ותודה; **ופרע** - סותר את קליעת שערה, כדי לבזותה, מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן; **לפני ה'** - בשער נקנור, הוא שער העזרה המזרחי דרך כל הנכנסים; **ונתן על כפיה** - ליגעה, אולי תטרף דעתה ותודה, ולא ימחה שם המיוחד על המים; **המרים** - על שם סופן שהם מרים לה; **המאדרים** - המחסרים אותה מן העולם, לשון סלון ממאיר. ולא יתכן לפרש מים ארורים שהרי קדושים הן, ולא ארורים כתב הכתוב אלא מאדרים את אחרים. ואף אונקלוס לא תרגם ליטיא אלא מלטיא, שמראות קללה בגופה של זו. **[3] (יט) והשביע וגו'**. ומה היא השבועה, אם לא שכב הנקי, הא אם שכב חנקי **[ס"א לא תנקי]**, שמכלל לאו אתה שומע הן, אלא שמצוה לפתוח בדיני נפשות תחלה לזכות. **(כ) ואת כי שטית** - כי משמש בלשון אם. **(כא) בשבעת האלה** - שבועה של קללה; **יתן ה' אותך לאלה וגו'**. שיהיו הכל מקלליך בך, יבואך כדרך שבא לפלונית; **ולשבעה** - שיהיו הכל נשבעין בך, לא יארע לי כדרך שאירע לפלונית וכן הוא אומר והנחתם שמכם לשבועה לבחירי, שהצדיקים נשבעים בפורענותן של רשעים, וכן לענין הברכה ונברכו וגו' בך יברך ישראל לאמר; **את ירכך** - בקללה הקדים ירך לבטן, לפי שבה התחילה בעבירה תחלה; **צבה** - כתרגומו נפוחה. **(כב) לצבות בטן** - כמו להצבות בטן, זהו שמוש פתח שהלמד נקודה בו, וכן לנחותם הדרך, לראותכם בדרך אשר תלכו בה, וכן לנפיל ירך להנפיל ירך, שהמים מצבים את הבטן ומפילים את הירך; **לצבות בטן ולנפל ירך** - בטנו וירכו של בועל, או אינו אלא של נבעלת, כשהוא אומר את ירכך נופלת ואת בטנך צבה, הרי של נבעלת אמור; **אמן אמן** - קבלת שבועה, אמן על האלה אמן על השבועה, אמן אם מאיש זה אמן אם מאיש אחר, אמן שלא שטיתי ארוסה ונשואה שומרת יבם וכנוסה. **(כד) והשיקה את האשה** - אין זה סדר המעשה שהרי בתחלה הקריב מנחתה, אלא הכתוב מבשרך שכשישקנה יבואו בה למרים. לפי שנאמר בטן וירך מניין לשאר כל הגוף תלמוד לומר ובאו בה, בכולה, אם כן מה תלמוד לומר בטן וירך, לפי שהן התחילו בעבירה תחלה לפיכך התחיל מהם הפורענות; **למרים** - להיות לה רעים ומרים. **(כה) והניף** - מוליך ומביא מעלה ומוריד, ואף היא מניפה עמו, שידה למעלה מידו של כהן; **והקריב אותה** - זו היא הגשתה בקרן דרומית מערבית של מזבח קודם קמיצה, כשאר מנחות. **(כו) אזכרתה** - הוא הקומץ, שעל ידי הקטרתה, המנחה באה לזכרון לגבוה. **(כז) והשיקה את המים** - לרבות שאם אמרה איני שותה לאחר שנמחקה המגלה, מערערין אותה ומשקין אותה בעל כרחיה, אלא אם כן אמרה טמאה אני; **וצבתה בטנה וגו'**. אף על פי שבקללה הזכיר ירך תחלה, המים אינן בודקין אלא כדרך כניסתן בה; **והיתה האשה לאלה** - כמו שפירשתי, שיהיו הכל אלין בה; **בקרב עמה** - הפרש יש בין אדם המתנוול במקום שניכר, לאדם המתנוול במקום שאינו ניכר. **[4] (כח) ואם לא נטמאה האשה** - בסתירה זו; **וטהרה הוא** - ממקום אחר; **ונקתה** - ממים המאדרים, ולא עוד אלא ונזרעה זרע, אם היתה יולדת בצער תלד בריות, אם היתה יולדת שחורים יולדת לבנים. **(ל) או איש** - כמו או נודע, כלומר אם איש קנאי הוא לכך והעמיד את האשה. **(לא) ונקה האיש מעון** - אם בדקוה המים אל ידאג לומר, חבתי במיתתה, נקי הוא מן העונש. דבר אחר, משישקנה תהא אצלו בהיתר ונקה מעון, שהסוטה אסורה לבעלה.

במדבר ו

(ב) כי יפלא - יפריש. למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה, לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין, שהוא מביא לידי ניאוף; **נדר נזיר** - אין נזירה בכל מקום אלא פרישה, אף כאן

שפירש מן היין; **להזיר לה'** - להבדיל עצמו מן היין לשם שמים. (ג) **מיין ושכר** - כתרגומו מחמר חדת ועתיק, שהיין משכר כשהוא ישן; **וכל משרת** - לשון צביעה במים או בכל משקה, ובלשון משנה יש הרבה, אין שורין דיו וסממנים, נזיר ששרה פתו ביין. (ד) **הרצנים** - הם הגרעינים; **זג** - הם הקליפות שמבחוץ, שהחרצנים בתוכן כענבל בזוג. (ה) **קדש יהיה** - השער שלו, לגדל הפרע של שער ראשו; **פרע** - נקוד פתח קטן [סגול] לפי שהוא דבוק לשער ראשו, פרע של שער ופירוש של פרע גידול של שער, וכן את ראשו לא יפרע, ואין קרוי פרע פחות מל' יום. (ו) **כל ימי נזרו קדש הוא** - זו קדושת הגוף מלהטמא למתים. (ז) **פתע** - זה אונס; **פתאם** - זה שוגג, ויש אומרים פתע פתאום דבר אחד הוא, מקרה של פתאום; **וכי ימות מת עליו** - באהל שהוא בו; **ביום טהרתו** - ביום הזייתו, או אינו אלא בשמיני שהוא טהור לגמרי, תלמוד לומר ביום השביעי, אי ביום השביעי יכול אפילו לא הזה, תלמוד לומר ביום טהרתו. (ח) **וביום השמיני יביא שתי תורים** - להוציא את השביעי, או אינו אלא להוציא את התשיעי, קבע זמן, לקרבין וקבע זמן למקריבין, מה קרבין הכשיר שמיני ומשמיני והלאה, אף מקריבין שמיני ומשמיני והלאה. (ט) **מאשר חטא על הנפש** - שלא נזהר מטומאת המת, רבי אלעזר הקפר אומר, שציער עצמו מן היין; **וקדש את ראשו** - לחזור ולהתחיל מנין נזירותו. (י) **והזיר לה' את ימי נזרו** - יחזור וימנה נזירותו כבתחלה; **והימים הראשונים יפלו** - לא יעלו מן המנין. (יא) **יביא אותו** - יביא את עצמו, וזה אחד משלשה אתים שהיה רבי ישמעאל דורש כן. כיוצא בו והשיאו אותם עון אשמה, את עצמם. כיוצא בו ויקבור אותו בגי', הוא קבר את עצמו. (יב) **ומנחתם ונסכיהם** - של עולה ושלמים, לפי שהיו בכלל ויצאו לידון בדבר חדש שיטעינו לחם, החזירן לכללן שיטעינו נסכים, כדין עולה ושלמים; **חלות בלולות, ודקיקי מצות** - עשר מכל מין. (יג) **זבח שלמים לה' על סל המצות** - ישחט את השלמים על מנת לקדש את הלחם; **את מנחתו ואת נסכו** - של איל. (יד) **וגלח הנזיר פתח אהל מועד** - יכול יגלח בעזרה, הרי זה דרך בזיון, אלא וגלח הנזיר לאחר שחטת השלמים, שכתוב בהן ושחטו פתח אהל מועד; **אשר תחת זבח השלמים** - תחת הדוד שהוא מבשל בו, לפי ששלמי נזיר היו מתבשלין בעזרה, שצריך ליטול הכהן הזרוע אחר שנתבשל ולהניף לפני ה'. (טו) **הזרע בשלה** - לאחר שנתבשלה. (טז) **קדש הוא לכהן** - החלה והרקיק והזרוע, תרומה הן לכהן; **על חזה התנופה** - מלבד חזה ושוק הראוים לו מכל שלמים, מוסף על שלמי נזיר הזרוע הזה. לפי שהיו שלמי נזיר בכלל, ויצאו לידון בדבר החדש להפרשת זרוע, הוצרך להחזירן לכללן לידון אף בחזה ושוק. (יז) **מלבד אשר תשיג ידו** - שאם אמר הריני נזיר על מנת לגלח על ק' עולות ועל ק' שלמים; **כפי נדרו אשר ידור כן יעשה** - מוסף על תורת נזרו. על תורת הנזיר מוסף ולא יחסר. שאם אמר הריני נזיר חמש נזירות על מנת לגלח על ג' בהמות הללו, אין אני קורא בו כאשר ידור כן יעשה. (יח) **אמור להם** - כמו זכור שמור בלע"ז דישנ"ט; **אמור להם** - שיהיו כולם שומעים; **אמור** - מלא, לא תברכם בחפזון ובבהלות, אלא בכוונה ובלב שלם. (יט) **יברכך** - שיתברכו נכסיך; **וישמרך** - שלא יבואו עליך שוודדים ליטול ממנו, שהנותן מתנה לעבדו אינו יכול לשמרו מכל אדם, וכיון שבאים לסטים עליו ונוטלין אותה ממנו מה הנאה יש לו במתנה זו, אבל הקב"ה הוא הנותן הוא השומר. והרבה מדרשים דרשו בו בספרי. (כ) **יאר ה' פניו אליך** - יראה לך פנים שוחקות, פנים צהובות. **ויחנך** - יתן לך חן. (כא) **ישא ה' פניו אליך** - יכבוש כעסו. (כב) **ושמו את שמי** - יברכום בשם המפורש; **ואני אברכם** - לישראל, ואסכים עם הכהנים. דבר אחר, ואני אברכם, לכהנים.

במדבר ז

[חמישי] (א) ויהי ביום כלות משה - כלות כתיב [ר"ל בפת"ח ולא כלות בשו"א ודו"ק], יום הקמת המשכן היו ישראל ככלה הנכנסת לחופה; **כלות משה** - בצלאל ואהליאב וכל חכם לב עשו את המשכן, ותלאו הכתוב במשה, לפי שמסר נפשו עליו לראות תבנית כל דבר ודבר כמו שהראהו בהר להורות לעושי המלאכה, ולא טעה בתבנית אחת. וכן מצינו בדוד, לפי שמסר נפשו על בנין בית המקדש, שנאמר זכור ה' לדוד את כל ענותו אשר נשבע לה' וגו', לפיכך נקרא על שמו, שנאמר ראה ביתך דוד; **ביום כלות משה להקים** - ולא נאמר ביום הקים, מלמד שכל שבעת ימי המלואים היה משה מעמידו ומפרקו, ובאותו היום העמידו ולא פרקו, לכך נאמר ביום כלות משה להקים, אותו היום כלו הקמותיו, וראש חודש ניסן היה, בשני נשרפה הפרה, בשלישי הזו הזיה ראשונה, ובשביעי גלחו. **(ב) הם נשיאי המטות** - שהיו שוטרים עליהם במצרים והיו מוכים עליהם, שנאמר ויכו שוטרי בני ישראל וגו'; **הם העומדים על הפקודים** - שעמדו עם משה ואהרן כשמונו את ישראל, שנאמר ואתכם יהיו וגו'. **[6] (ג) שש עגלת צב** - אין צב אלא מחופים, וכן בצבים ובפרדים, עגלות מכוסים קרויים צבים; **ויקריבו אותם לפני המשכן** - שלא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי המקום. אמר רבי נתן, מה ראו הנשיאים להתנדב כאן בתחלה ובמלאכת המשכן לא התנדבו תחלה, אלא כך אמרו הנשיאים, יתנדבו צבור מה שיתנדבו ומה שמחסרין אנו משלימין, כיון שראו שהשלמו צבור את הכל, שנאמר והמלאכה היתה דים, אמרו מעתה מה לנו לעשות, הביאו את אבני השוהם והמלואים לאפוד ולחשן, לכך התנדבו כאן תחלה. **(ח) כפי עבדתם** - שהיה משא בני גרשון קל משל מררי, שהיו נושאים הקרשים והעמודים והאדנים. **(ט) כי עבדת הקדש עליהם** - משא דבר הקדושה, הארון והשלחן וגו', לפיכך בכתף ישאו. **(י) ויקריבו הנשיאים את הנכת המזבח** - לאחר שהתנדבו העגלות והבקר לשאת המשכן, נשאם לבם להתנדב קרבנות המזבח לחנכו; **ויקריבו הנשיאים את קרבנם לפני המזבח** - כי לא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי הגבורה. **(יא) יקריבו את קרבנם להנכת המזבח** - ועדיין לא היה יודע משה היאך יקריבו, אם כסדר תולדותם אם כסדר המסעות, עד שנאמר לו מפי הקב"ה יקריבו למסעות איש יומו. **(יב) ביום הראשון** - אותו היום נטל עשר עטרות, ראשון למעשה בראשית, ראשון לנשיאים וכו' כדאיתא בסדר עולם; **למטה יהודה** - יחסו הכתוב על שבטו, ולא שגבה משבטו והקריב, או אינו אומר למטה יהודה אלא שגבה משבטו והביא, תלמוד לומר זה קרבן נחשון, משלו הביא. **(יג) שניהם מלאים סלת** - למנחת נדבה. **(יד) עשרה זהב** - כתרגומו, משקל עשר שקלי הקדש היה בה; **מלאה קטרת** - לא מצינו קטרת ליחיד ולא על מזבח החיצון אלא זו בלבד, והוראת שעה היתה. **(טו) פר אחד** - מיוחד שבעדרו. **(טז) שעיר עזים אחד לחטאת** - לכפר על קבר התהום וטומאת ספק. **(יז) הקריב נתנאל בן צוער** **(יט) הקרב את קרבנו** - מה תלמוד לומר הקריב בשבטו של יששכר מה שלא נאמר בכל השבטים, לפי שבא ראובן וערער ואמר, אחר שקדמני יהודה אחי אקריב אני אחריו, אמר לו משה מפי הגבורה נאמר לי שיקריבו כסדר מסען לדגליהם, לכך אמר הקרב את קרבנו והוא חסר יו"ד, שהוא משמע הקרב לשון צווי, שמפי הגבורה נצטוו הקרב. ומהו הקריב הקריב שני פעמים, שבשביל שני דברים זכה להקריב שני לשבטים, אחת שהיו יודעים בתורה שנאמר ומבני יששכר יודעי בינה לעתים, ואחת שהם נתנו עצה לנשיאים להתנדב קרבנות הללו, וביסודו של רבי משה הדרשן מצאתי, אמר רבי פנחס בן יאיר, נתנאל בן צוער השיאן עצה זו; **קערת כסף** - מנין אותיותיו בגימ' תתק"ל, כנגד שנותיו של אדם הראשון; **שלישים ומאה משקלה** - על שם שכשהעמיד תולדות לקיום

העולם בן מאה ושלושים שנה היה, שנאמר ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו וגו'; **מזרק אחד כסף** - בגימ' תק"כ על שם נח שהעמיד תולדות בן ת"ק שנה, ועל שם עשרים שנה שנגזרה גזרת המבול קודם תולדותיו, כמו שפירשתי אצל והיו ימיו מאה ועשרים שנה, לפיכך נאמר מזרק אחד כסף ולא נאמר מזרק כסף אחד כמו שנאמר בקערה, לומר שאף אותיות של אחד מצטרפות למנין; **שבעים שקל** - כנגד שבעים אומות שיצאו מבניו. **[7] (כ) כף אחת** - כנגד התורה שנתנה מידו של הקב"ה; **עשרה זהב** - כנגד עשרת הדברות; **מלאה קטרת** - גימטריא של קטרת תרי"ג מצות, ובלבד שתחליף קו"ף בדל"ת על ידי א"ת ב"ש ג"ר ד"ק. **(כא) פז אחד** - כנגד אברהם שנאמר בו ויקח בן בקר; **איל אחד** - כנגד יצחק ויקח את האיל וגו'; **כבש אחד** - כנגד יעקב והכשבים הפריד יעקב. **(כב) שעיר עזים** - לכפר על מכירת יוסף שנאמר בו וישחטו שעיר עזים. **(כג) ולזבח השלמים בקר שנים** - כנגד משה ואהרן שנתנו שלום בין ישראל לאביהם שבשמים; **אילם עתדים כבשים** - ג' מינים כנגד כהנים ולוים וישראלים, וכנגד תורה נביאים וכתובים, שלש חמשיות כנגד חמשה חומשין, וחמש הדברות הכתובין על לוח אחד וחמש הכתובין על השני. עד כאן מיסודו של רבי משה הדרשן. **(כד) ביום השלישי נשיא וגו'**. ביום השלישי היה נשיא המקריב לבני זבולון וכן כולם, אבל בנתנאל שנאמר בו הקריב נתנאל, נופל אחריו הלשון לומר נשיא יששכר, לפי שכבר הזכיר שמו והקרבנו, ובשאר שלא נאמר בהן הקריב, נופל עליהן לשון זה נשיא לבני פלוני, אותו היום היה הנשיא המקריב לשבט פלוני. **[שביעי] (פד) ביום המשח אותו** - בו ביום שנמשח הקריב, ומה אני מקיים אחרי המשח, שנמשח תחלה ואחר כך הקריב. או אחרי המשח לאחר זמן, ולא בא ללמד ביום המשח אלא לומר שנמשח ביום, כשהוא אומר ביום משחו אותם, למדנו שנמשח ביום, ומה תלמוד לומר ביום המשח אותו, ביום שנמשח הקריב; **קערת כסף שתים עשרה** - הם הם שהתנדבו ולא אירע בהם פסול. **(פה) שלשים ומאה הקערה האחת וגו'**. מה תלמוד לומר, לפי שנאמר שלשים ומאה משקלה ולא פירש באיזו שקל, לכך חזר ושנאה כאן, וכלל בכולן כל כסף הכלים בשקל הקדש; **כל כסף הכלים וגו'**. ללמדך שהיו כלי המקדש מכוונים במשקלן, שוקלן אחד אחד ושוקלן כולן כאחד, לא ריבה ולא מיעט. **(פו) כפות זהב שתים עשרה** - למה נאמר, לפי שנאמר כף אחת עשרה זהב, היא של זהב ומשקלה עשרה שקלים של כסף, או אינו אלא כף אחת של כסף ומשקלה עשרה שקלי זהב, ושקלי זהב אין משקלם שווה לשל כסף, תלמוד לומר כפות זהב, של זהב היו. **(פט) ובבא משה** - שני כתובים המכחישים זה את זה בא שלישי והכריע ביניהם, כתוב אחד אומר וידבר ה' אליו מאהל מועד, והוא חוץ לפרכת, וכתוב אחד אומר ודברתי אתך מעל הכפרת, בא זה והכריע ביניהם, משה בא אל אהל מועד ושם שומע את הקול הבא מעל הכפרת מבין שני הכרובים, הקול יוצא מן השמים לבין שני הכרובים ומשם יצא לאהל מועד; **וישמע את הקול** - יכול קול נמוך, תלמוד לומר את הקול, הוא הקול שנדבר עמו בסיני, וכשמגיע לפתח היה נפסק ולא היה יוצא חוץ לאהל; **מדבר** - כמו מתדבר, כבודו של מעלה לומר כן, מדבר בינו לבין עצמו ומשה שומע מאליו; **וידבר אליו** - למעט את אהרן מן הדברות.

פרשת בהעלתך

במדבר ח

(ב) בהעלתך - למה נסמכה פרשת המנורה לפרשת הנשיאים, לפי שכשראה אהרן חנוכת הנשיאים חלשה אז דעתו, כשלא היה עמהם בחנוכה לא הוא ולא שבטו, אמר לו הקב"ה חייך שלך גדולה משלהם, שאתה מדליק ומיטיב את הנרות; **בהעלתך** - על שם שהלהב עולה כתיב בהדלקתן לשון עלייה, שצריך להדליק עד שתהא השלהבת עולה מאליה. ועוד דרשו רבותינו מכאן, שמעלה היתה לפני המנורה שעליה הכהן עומד ומיטיב; **אל מול פני המנורה** - אל מול נר האמצעי, שאינו בקנים אלא בגוף של מנורה; **יאירו שבעת הנרות** - ששה שעל ששת הקנים, שלשת המזרחיים פונים למול האמצעי הפתילות שבהן, וכן שלשה המערביים ראשי הפתילות למול האמצעי, ולמה, כדי שלא יאמרו לאורה הוא צריך. **(ג) ויעש כן אהרן** - להגיד שבחו של אהרן שלא שנה. **(ד) וזה מעשה המנורה** - שהראהו הקב"ה באצבע לפי שנתקשה בה, לכך נאמר וזה; **מקשה** - בטד"ץ בלע"ז לשון דא לדא נקשן, עשת של ככר זהב היתה, ומקיש בקורנס וחותר ככשיל לפשט איבריה כתקונן, ולא נעשית איברים איברים על ידי חבור; **עד ירכה עד פרחא** - ירכה היא השידה שעל הרגלים, חלול כדרך מנורות כסף שלפני השרים; **עד ירכה עד פרחא** - כלומר גופה של מנורה כולה וכל התלוי בה; **עד ירכה** - שהוא אבר גדול; **עד פרחא** - שהוא מעשה דק שבה, הכל מקשה, ודרך עד לשמש בלשון זה, כמו מגדיש ועד קמה ועד כרם זית; **כמראה אשר הראה וגו'**. כתבנית אשר הראהו בהר, כמו שנאמר וראה ועשה בתבניתם וגו'; **כן עשה את המנורה** - מי שעשאה. ומדרש אגדה על ידי הקב"ה נעשית מאליה. **(ו) קח את הלויים** - קחם בדברים, אשריכם שתזכו להיות שמשים למקום. **(ז) וזה עליהם מי חטאת** - של אפר הפרה, מפני טמאי מתים שבהם; **והעבירו תער** - מצאתי בדברי רבי משה הדרשן, לפי שנתנו כפרה על הבכורות שעבדו עבודת אלילים, והיא קרויה זבחי מתים, והמצורע קרוי מת, הזקיקם תגלחת כמצורעים. **(ח) ולקחו פר בן בקר** - והוא עולה, כמו שכתוב ועשה את האחד עולה, והוא קרבן צבור בעבודת אלילים; **ופר שני** - מה תלמוד לומר שני, לומר לך מה עולה לא נאכלת אף חטאת לא נאכלת **[ע"כ דברי ר"מ]**, ובזו יש סמך לדבריו בתורת כהנים, ואומר אני, שהוראת שעה היתה, ששעיר היה להם להביא לחטאת עבודת אלילים עם פר העולה. **(ט) והקהלת את כל עדת** - לפי שהלויים נתונים קרבן כפרה תחתיהם, יבואו ויעמדו על קרבנם ויסמכו את ידיהם עליהם. **(י) והניף אהרן את הלויים** - כדרך שאשם מצורע טעון תנופה חי. שלש תנופות נאמרו בפרשה זו, הראשונה לבני קהת, לכך נאמר במ ויהי לעבוד את עבודת ה', לפי שעבודת קדש הקדשים עליהם הארון והשלחן וגו'. השניה לבני גרשון, לכך נאמר במ תנופה לה', שאף עליהם היתה עבודת הקודש וריעות וקרשים **[צ"ל וקרסים דאילו קרשים ביד משא בני מררי]** הנראות בבית קדש הקדשים, והשלישית לבני מררי. **[שני] (טז) נתנים נתנים** - נתונים למשא נתונים לשיר; **פסרת** - פתיחת. **(יז) כי לי כל בכור** - שלי היו הבכורות בקו הדין, שהגנתי עליהם בין בכורי מצרים ולקחתי אותם לי עד שטעו בעגל, ועכשיו ואקח את הלויים. **(יט) ואתנה וגו'**. חמשה פעמים נאמר בני ישראל במקרא זה, להודיע חבתן שנכפלו אזכרותיהן במקרא אחד כמנין חמשה חומשי תורה, וכך ראיתי בב"ר; **ולא יהיה בבני ישראל נגף** - שלא יצטרכו לגשת אל הקדש, שאם יגשו יהיה נגף. **(כ) ויעש משה ואהרן וכל עדת וגו'**. משה העמידן, ואהרן הניפם, וישראל סמכו את ידיהם. **(כב) כאשר צוה ה' וגו' בן עשו** - להגיד שבח העושים והנעשה בהם, שאחד מהם לא עכב. **(כד) זאת אשר ללויים** - שנים פוסלין בהם, ואין המומין פוסלין בהם; **מבן חמש ועשרים** -

ובמקום אחר אומר מבין שלשים שנה, הא כיצד, מבין כ"ה בא ללמוד הלכות עבודה, ולומד חמש שנים ובין שלשים עובד, מכאן לתלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו בחמש שנים ששוב אינו רואה. **(כה) ולא יעבוד עוד** - עבודת משה בכתף, אבל חוזר הוא לנעילת שערים לשיר ולטעון עגלות, וזהו ושרת את אחיו עם אחוהי כתרגומו. **(כו) לשמור משמרת** - לחנות סביב לאהל, ולהקים ולהוריד בשעת המסעות.

במדבר ט

[2] [שלישי] (א) בחדש הראשון - פרשה שבראש הספר לא נאמרה עד אייר, למדת שאין סדר מוקדם ומאוחר בתורה, ולמה לא פתח בזו, מפני שהוא גנותן של ישראל, שכל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא הקריבו אלא פסח זה בלבד. **(ב) במועדו** - אף בשבת, במועדו, אף בטומאה. **(ג) ככל הקותיו** - אלו מצות שבגופו, שה, תמים, זכר, בן שנה; **וככל משפטיו** - אלו מצות שעל גופו ממקום אחר, כגון שבעת ימים למצה, ולביעור חמץ **[ס"א, מצות שבגופו, שה תמים זכר בן שנה. שעל גופו, צלי אש ראשו על כרעיו ועל קרבו. שחץ לגופו, מצה וביעור חמץ]**. **(ד) וידבר משה וגו'**. מה תלמוד לומר, והלא כבר נאמר וידבר משה את מועדי ה', אלא כששמע פרשת מועדים מסיני אמר להם, וחזר והזהירם בשעת מעשה. **(ו) לפני משה ולפני אהרן** - כששניהם יושבין בבית המדרש באו ושאלום, ולא יתכן לומר זה אחר זה, שאם משה לא היה יודע, אהרן מנין לו. **(ז) למה נגרע** - אמר להם אין קדשים קרבים בטומאה, אמרו לו יזרק הדם עלינו בכהנים טהורים ויאכל הבשר לטמאים **[ס"א לטהורים כ"ג ר"א]**, אמר להם עמדו ואשמעה, כתלמיד המובטח לשמוע מפי רבו, אשרי ילוד אשה שכך מובטח, שכל זמן שהיה רוצה היה מדבר עם השכינה. וראויה היתה פרשה זו להאמר על ידי משה כשאר כל התורה כולה, אלא שזכו אלו שתאמר על ידיהן, שמגלגלין זכות על ידי זכאי. **(י) או בדרך חקקה** - נקוד עליו, לומר, לא שרחוקה ודאי אלא שהיה חוץ לאסקופת העזרה כל זמן שחיטה. פסח שני, מצה וחמץ עמו בבית, ואין שם יום טוב, ואין איסור חמץ אלא עמו באכילתו. **(יד) וכי יגור אתכם גר ועשה פסח** - יכול כל המתגיייר יעשה פסח מיד, תלמוד לומר חקקה אחת וגו', אלא כך משמעו וכי יגור אתכם גר ובא עת לעשות פסח עם חביריו, כחקקה וכמשפט יעשה. **[רביעי] (טו) המשכן לאהל העדות** - המשכן העשוי להיות אהל ללוחות העדות; **יהיה על המשכן** - כמו הוה על המשכן, וכן לשון כל הפרשה. **(יז) העלות הענן** - כתרגומו אסתלקות, כמו ונעלה הענן, ולא יתכן לכתוב ולפי עלות הענן ועלה הענן, שאין זה לשון סלוק אלא צמוח ועלייה, כמו והנה עב קטנה ככף איש עולה מים. **(יח) על פי ה' יסעו** - שנינו במלאכת המשכן, כיון שהיו ישראל נוסעים, היה עמוד הענן מתקפל ונמשך על גבי בני יהודה כמין קורה, תקעו והריעו ותקעו, ולא היה מהלך עד שמשה אומר קומה ה', ונסע דגל מחנה יהודה. זו בספרי; **ועל פי ה' יחנו** - כיון שהיו ישראל חונים, עמוד הענן מתמר ועולה ונמשך על גבי בני יהודה כמין סוכה, ולא היה נפרש עד שמשה אומר שובה ה' רבבות אלפי ישראל, הוי אומר על פי ה' וביד משה. **(כ) ויש** - כלומר ופעמים; **ימים מספר** - ימים מועטים. **(כב) או ימים** - שנה, כמו ימים תהיה גאולתו.

במדבר י

(ב) [עשה לך] שיהיו תוקעין לפניך כמלך, ויהי בישורון מלך; **עשה לך** - משלך; **[עשה לך]** אתה עושה ומשתמש בהם, **ולא אחר**; **למקרא העדה** - כשתרצה לדבר עם הסנהדרין ושאר העם, ותקראם לאסוף אליך, תקראם על ידי חצוצרות; **ולמסע את המחנות** - בשעת סלוק מסעות תתקעו בהם לסימן, נמצאת אתה אומר על פי שלשה היו נוסעים, על פי הקב"ה ועל פי משה ועל פי חצוצרות; **מקשה** - מהעשת

תעשה בהקשת הקורנס. **(ג) ותקעו בהן** - בשתיהן, והוא סימן למקרא העדה, שנאמר ונועדו אליך כל העדה אל פתח אהל מועד. **(ד) ואם באחת יתקעו** - הוא סימן למקרא הנשיאים, שנאמר ונועדו אליך הנשיאים, ואף הן יעידתן אל פתח אהל מועד, ומגזרה שוה הוא בא בספרי. **(ה) ותקעתם תרועה** - סימן מסע המחנות תקיעה תרועה ותקיעה, כך הוא נדרש בספרי מן המקראות היתרים. **(ו) ובהקהיל את הקהל וגו'** לפי שהוא אומר והיו לך למקרא העדה ולמסע את המחנות, מה מקרא העדה תוקע בשני כהנים ובשתיהן, שנאמר ותקעו בהן וגו', אף מסע המחנות בשתיהם, יכול מה מסע המחנות תוקע ומריע ותוקע אף מקרא העדה תוקע ומריע ותוקע, ומעתה אין חילוק בין מקרא העדה למסע את המחנות, תלמוד לומר ובהקהיל את הקהל וגו', לומר שאין תרועה למקרא העדה והוא הדין לנשיאים. הרי סימן לשלשתם, מקרא העדה בשתים, ושל נשיאים באחת, זו וזו אין בהם תרועה, ומסע המחנות בשתים על ידי תרועה ותקיעה. **[3] (ח) ובני אהרן יתקעו** - במקראות ובמסעות הללו. **(י) על עולותיכם** - בקרבן צבור הכתוב מדבר; **אני ה' אלהיכם** - מכאן למדנו מלכיות עם זכרונות ושופרות, שנאמר ותקעתם, הרי שופרות, לזכרון הרי זכרונות, אני ה' אלהיכם, זו מלכיות וכו'. **[חמישי] (יא) בחדש השני** - נמצאת אתה אומר שנים עשר חדש חסר י' ימים עשו בחורב, שהרי בראש חדש סיון חנו שם ולא נסעו עד עשרים באייר לשנה הבאה. **(יב) למסעיהם** - כמשפט המפורש למסע דגליהם, מי ראשון ומי אחרון; **במדבר פארן** - קברות התאווה במדבר פארן היה, ושם חנו ממסע זה. **(יז) והורד המשכן** - כיון שנוסע דגל יהודה, נכנסו אהרן ובניו ופרקו את הפרכת וכסו בה את הארון, שנאמר ובא אהרן ובניו בנסוע המחנה, ובני גרשון ובני מררי פורקין המשכן וטוענין אותו בעגלות, והארון וכלי הקדש של משא בני קהת עומדים מכוסין ונתנונין על המוטות עד שנסע דגל מחנה ראובן, ואחר כך ונסעו הקהתים. **(כא) נשאי המקדש** - נושאי דברים המקודשים; **והקימו את המשכן** - בני גרשון ובני מררי שהיו קודמים להם מסע שני דגלים, היו מקימין את המשכן כשהיה הענן שוכן, וסימן החנייה נראה בדגל מחנה יהודה והם חונים, ועדיין בני קהת באים מאחריהם עם שני דגלים האחרונים, היו בני גרשון ובני מררי מקימין את המקדש, וכשבאים בני קהת מוצאים אותו על מכונו ומכניסין בו הארון והשלחן והמזבחות. וזהו משמעות המקרא, והקימו מקימי המשכן אותו עד טרם בואם של בני קהת. **(כה) מאסף לכל המחנות** - תלמוד ירושלמי. לפי שהיה שבטו של דן מרובה באוכלוסין היה נוסע באחרונה, וכל מי שהיה מאבד דבר היה מחזירו לו. אתיא כמאן דאמר כתיבה היו מהלכין, ומפיק לה מן כאשר יחנו כן יסעו. ואית דאמרי כקורה היו מהלכין, ומפיק לה מן מאסף לכל המחנות. **(כח) אלה מסעי** - זה סדר מסעיהם; **ויסעו** - ביום ההוא נסעו. **(כט) חובב** - הוא יתרו שנאמר מבני חובב חותן משה, ומה תלמוד לומר ותבאנה אל רעואל אביהן, מלמד שהתינוקות קורין לאבי אביהן אבא, ושמות הרבה היו לו, יתרו על שם שיתר פרשה אחת בתורה, חובב על שחיבב את התורה וכו'; **נסעים אנהנו אל המקום** - מיד, עד ג' ימים אנו נכנסין לארץ, שבמסע זה הראשון נסעו על מנת להכנס לארץ ישראל, אלא שחטאו במתאוננים, ומפני מה שתף משה עצמו עמהם, שעדיין לא נגזרה גזרה עליו וכסבור שהוא נכנס. **(ל) אל ארצי ואל מולדתי** - אם בשביל נכסי אם בשביל משפחתו. **(לא) אל נא תעזוב** - אין נא אלא לשון בקשה, שלא יאמרו לא נתגיייר יתרו מחבה, סבור היה שיש לגרים חלק בארץ, עכשיו שראה שאין להם חלק הניחם והלך לו; **כי על כן ידעת חנותנו במדבר** - כי נאה לך לעשות זאת, על אשר ידעת חנותנו במדבר וראית נסים וגבורות שנעשו לנו; **כי על כן ידעת** - כמו על אשר ידעת, כמו כי על כן לא נתתיה לשלה בני, כי על כן עברתם, כי על כן באו, כי על כן ראיתי

פניך; והיית לנו לעינים - לשון עבר כתרגומו. דבר אחר לשון עתיד, כל דבר ודבר שיתעלם מעינינו תהיה מאיר עינינו. דבר אחר שתהא חביב עלינו כגלגל עינינו, שנאמר ואהבתם את הגר. **(לב) והיה הטוב ההוא וגו'.** מה טובה היטיבו לו, אמרו, כשהיו ישראל מחלקין את הארץ, היה דושנה של ריחו ת"ק אמה על ת"ק אמה, והניחוהו מלחלוק, אמרו מי שיבנה בית המקדש בחלקו הוא יטלנו, ובין כך ובין כך נתנוהו לבני יתרו ליונדב בן רכב, שנאמר ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים וגו'. **(לג) דרך שלשת ימים -** מהלך שלשת ימים הלכו ביום אחד, שהיה הקב"ה חפץ להכניסם לארץ מיד; **וארון ברית ה' נוסע לפניהם דרך שלשת ימים -** זה הארון היוצא עמהם למלחמה ובו שבירי לוחות מונחים, ומקדים לפניהם דרך שלשת ימים לתקן להם מקום חנייה. **(לד) וענן ה' עליהם יומם -** שבעה עננים כתובים במסעיהם, ארבע מארבע רוחות ואחד למעלה ואחד למטה, ואחד לפניהם ממניך את הגבוה ומגביה את הנמוך והורג נחשים ועקרבים; **מן המהנה -** ממקום חנייתו. **[4] [שישי] (לה) ויהי בנסוע הארון -** עשה לו סימניות מלפניו ומלאחריו לומר שאין זה מקומו, ולמה נכתב כאן כדי להפסיק בין פורענות לפורענות וכו', כדאיתא בכל כתיבי הקדש; **קומה ה' -** לפי שהיה מקדים לפניהם מהלך שלשת ימים, היה משה אומר עמוד והמתן לנו ואל תתרחק יותר; **ויפצו אויביך -** המכונסין; **וינסו משנאיך -** אלו הרודפים; **משנאיך -** אלו שונאי ישראל, שכל השונא את ישראל שונא את מי שאמר והיה העולם, שנאמר ומשנאיך נשאו ראש, ומי הם, על עמך יערימו סוד. **(לו) שובה ה' -** מנחם תרגמו לשון מרגוע, וכן בשובה ונחת תושעון; **רבבות אלפי ישראל -** מגיד שאין השכינה שורה בישראל פחותים משתי אלפים ושתי רבבות.

במדבר יא

(א) ויהי העם כמתאננים - אין העם אלא רשעים, וכן הוא אומר מה אעשה לעם הזה, ואומר העם הרע הזה, וכשהם כשרים קרואים עמי שנאמר שלח עמי, עמי מה עשיתי לך; **כמתאננים -** אין מתאוננים אלא לשון עלילה, מבקשים עלילה האיק לפרוש מאחרי המקום, וכן הוא אומר בשמשון כי תואנה הוא מבקש; **רע באזני ה' -** תואנה שהיא רעה באזני ה', שמתכוונים שתבא באזניו ויקניט, אמרו אוי לנו כמה לבטנו בדרך הזה שלשה ימים שלא נחנו מענוי הדרך; **ויחר אפו -** אני הייתי מתכוין לטובתכם, שתכנסו לארץ מיד; **בקצה המהנה -** במוקצין שבהם לשפלות, אלו ערב רב, רבי שמעון בן מנסיא אומר בקצינים שבהם ובגדולים. **(ב) ויצעק העם אל משה -** משל למלך בשר ודם שכעס על בנו, והלך הבן אצל אוהבו של אביו ואמר לו צא ובקש עלי מאבא; **ותשקע האש -** שקעה במקומה בארץ, שאילו חזרה לאחת הרוחות, היתה מקפלת והולכת כל אותו הרוח. **(ג) והאספסף -** אלו ערב רב, שנאספו עליהם בצאתם ממצרים; **וישב -** גם בני ישראל ויבכו עמהם; **מי יאכלנו בשר -** וכי לא היה להם בשר, והלא כבר נאמר וגם ערב רב עלה אתם וצאן ובקר וגו', ואם תאמר אכלום, והלא בכניסתם לארץ נאמר ומקנה רב היה לבני ראובן וגו', אלא שמבקשים עלילה. **(ה) אשר נאכל במצרים חנם -** אם תאמר שמצריים נותנים להם דגים חנם, והלא כבר נאמר ותבן לא ינתן לכם, אם תבן לא היו נותנים להם חנם, דגים היו נותנים להם חנם, ומהו אומר חנם, חנם מן המצות; **את הקשאים -** אמר רבי שמעון, מפני מה המן משתנה לכל דבר חוץ מאלו, מפני שהן קשים למניקות, אומרים לאשה אל תאכלי שום ובצל מפני התינוק, משל למלך כו' כדאיתא בספרי; **הקשאים -** הם קוקומברו"ש בלע"ז; **אבטיחים -** בורק"ש; **החציר -** כרישין פוריל"ש ותרגומו ית בוצינא וכו'. **(ו) אל המן עינינו -** מן בשחר מן בערב. **(ז) והמן כזרע גד -** מי שאמר זו לא אמר זו, ישראל אומרים בלתי אל המן עינינו, והקב"ה הכתיב בתורה והמן כזרע גד וגו', כלומר ראו

באי עולם על מה מתלוננים בני, והמן כך וכך הוא חשוב; **מזרע גד** - עגול כגידא זרע קוליינד"ר; **בדולח** - שם אבן טובה קריסט"ל. **(ח) שטו** - אין שייט אלא לשון טיול אישבני"ר, בלא עמל. **וטחנו ברחים** וגו'. לא ירד ברחים ולא בקדירה ולא במדוכה, אלא משתנה היה טעמו לנטחנין ולנדוכין ולמבושלין; **בפרוז** - קדרה; **לשד השמן** - לחלוח של שמן, כך פירשו דונש, ודומה לו נהפך לשדי בחרבני קיץ, והלמ"ד יסוד, נהפך לחלוחי בחרבני קיץ, ורבותינו פרשוהו לשון שדים, אך אין ענין שדים אצל שמן, ואי אפשר לומר לשד השמן לשון וישמן ישורון, שאם כן היה המ"ם נקוד קמץ קטן **[ציר"ה]** וטעמו למטה תחת המ"ם, עכשיו שהמ"ם נקוד פתח קטן **[סגול]** והטעם תחת השי"ן, לשון שמן הוא, והשי"ן הנקודה בקמץ גדול ואינה נקודה בפתח קטן, מפני שהוא סוף פסוק. דבר אחר לשד, לשון נוטריקון, ליש שמן דבש, כעיסה הנלושה בשמן וקטופה בדבש, ותרגום של אונקלוס דמתרגם דליש במשחא, נוטה לפתרונו של דונש, שהעיסה הנלושה בשמן, לחלוחית שמן יש בה. **(י) בכה למשפחותיו** - משפחות משפחות נאספים ובוכים לפרסם תרעומתן בגלוי, ורבותינו אמרו למשפחותיו על עסקי משפחות, על עריות הנאסרות להם. **[5] (יב) כי תאמר אלי** - שאתה אומר אלי שאהו בחיקך, והיכן אמר לו כן, לך נחה את העם, ואומר ויצום אל בני ישראל, על מנת שיהיו סוקלים אתכם ומחרפים אתכם; **על האדמה אשר נשבעת לאבותי** - אתה אומר לי לשאתם בחיקי. **(טו) ואם ככה את עשה לי** - תשש כחו של משה כנקבה, כשהראהו הקב"ה הפורענות שהוא עתיד להביא עליהם, על זאת. אמר לפניו, אם כן הרגני תחלה; **ואל אראה ברעתי** - ברעתם היה לו לכתוב, אלא שכינה הכתוב, וזה אחד מתקוני סופרים בתורה לכינוי ולתקון לשון. **(טז) אספה לי** - הרי תשובה לתלונתך שאמרת לא אוכל אנכי לבדי, והזקנים הראשונים היכן היו, והלא אף במצרים ישבו עמיהם, שנאמר לך ואספת את זקני ישראל, אלא באש תבערה מתו, וראוים היו מסיני לכך, דכתיב ויחזו את האלהים, שנהגו קלות ראש, כנושך פתו ומדבר בפני המלך, וזהו ויאכלו וישתו, ולא רצה הקב"ה ליתן אבלות במתן תורה ופרע להם כאן; **אשר ידעת כי הם וגו'**. אותן שאתה מכיר שנתמנו עליהם שוטרים במצרים בעבודת פרך, והיו מרחמים עליהם ומוכים על ידם, שנאמר ויכו שוטרי בני ישראל, עתה יתמנו בגדולתן, כדרך שנצטערו בצרתן; **ולקחת אתם** - קחם בדברים, אשריכם שנתמניתם פרנסים על בניו של מקום; **והתיצבו שם עמך** - כדי שיראו ישראל וינהגו בהם גדולה וכבוד, ויאמרו חביבין אלו שנכנסו עם משה לשמוע דבור מפי הקב"ה. **(יז) וירדתי** - זו אחת מעשר ירידות הכתובות בתורה; **ודברתי עמך** - ולא עמהם; **ואצלתיו** - כתרגומו וארבי, כמו ואל אצילי בני ישראל; **ושמתי עליהם** - למה משה דומה באותה שעה, לנר שמונח על גבי מנורה והכל מדליקין הימנו ואין אורו חסר כלום; **ונשאו אתך** - התנה עמהם על מנת שיקבלו עליהם טורח בני שהם טרחנים וסרבנים; **ולא תשא אתה לבדך** - הרי תשובה למה שאמרת לא אוכל אנכי לבדי. **(יח) התקדשו** - הזמינו עצמכם לפורענות, וכן הוא אומר והקדישם ליום הריגה. **(כ) עד חדש ימים** - זו בכשרים, שמתמצין על מטותיהן ואחר כך נשמתן יוצאה, ברשעים הוא אומר, הבשר עודנו בין שניהם, כך היא שנויה בספרי. אבל במכילתא שנויה חילוף, הרשעים אוכלין ומצטערין שלשים יום, והכשרים הבשר עודנו בין שניהם; **עד אשר יצא מאפכם** - כתרגומו די תקוצון ביה, ויהא דומה לכם כאילו אכלתם ממנו יותר מדאי, עד שיוצא ונגעל לחוץ דרך האף; **והיה לכם לזרא** - שתהיו מרחקין אותו יותר ממה שקרבתם, ובדברי רבי משה הדרשן ראיתי, שיש לשון שקורין לחרב זרא; **את ה' אשר בקרבכם** - אם לא שנטעתי שכינתי ביניכם, לא גבה לבבכם ליכנס לכל הדברים הללו. **(כא) שש מאות אלף רגלי** - לא חש למנות את הפרט, שלשת אלפים היתרים. ורבי משה

הדרשן פירש שלא בכו אלא אותן שיצאו ממצרים. **(כב) הצאן ובקר ישחט** - זה אחד מארבעה דברים שהיה רבי עקיבא דורש ואין רבי שמעון דורש כמותו. רבי עקיבא אומר שש מאות אלף רגלי, ואתה אמרת בשר אתן להם ואכלו חדש ימים הצאן ובקר וגו', הכל כמשמעו, מי יספיק להם, כענין שנאמר ומצא כדי גאולתו, ואיזו קשה, זו או שמעו נא המורים, אלא לפי שלא אמר ברבים חיסך לו הכתוב ולא נפרע ממנו, וזו של מריבה היתה בגלוי לפיכך לא חיסך לו הכתוב. רבי שמעון אומר, חס ושלום לא עלתה על דעתו של אותו צדיק כך, מי שכתוב בו בכל ביתי נאמן הוא, יאמר אין המקום מספיק לנו, אלא כך אמר, שש מאות אלף רגלי וגו', ואתה אמרת בשר אתן לחדש ימים ואחר כך תהרוג אומה גדולה כזו, הצאן ובקר ישחט להם כדי שיהרגו, ותהא אכילה זו מספקת עד עולם, וכי שבחך הוא זה, אומרים לו לחמור טול כור שעורים ונחתוך ראשך, השיבו הקב"ה ואם לא אתן יאמרו שקצרה ידי, הטוב בעיניך שיד ה' תקצר בעיניהם, יאבדו הם ומאה כיוצא בהם, ואל תהי ידי קצרה לפנייהם אפילו שעה אחת. **(כג) עתה תראה היקרך דברי** - רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר, אי אפשר לעמוד על הטפל מאחר שאינן מבקשים אלא עלילה, לא תספיק להם, סופן לדון אחר כך, אם אתה נותן להם בשר בהמה גסה יאמרו דקה בקשנו, ואם אתה נותן להם דקה יאמרו גסה בקשנו, חיה ועוף בקשנו דגים וחגבים בקשנו, אמר לו אם כן יאמרו שקצרה ידי, אמר לפניו הרניי הולך ומפייסן, אמר לו עתה תראה היקרך דברי שלא ישמעו לך, הלך משה לפייסן **[זה קאי גם לרש"י לעיל]**, אמר להם היד ה' תקצר הן הכה צור ויזובו מים וגו' הגם לחם יוכל תת, אמרו פשרה היא זו אין בו כח למלאות שאלתנו, וזהו שנאמר ויצא משה וידבר אל העם, כיון שלא שמעו לו ויאסף שבעים איש וגו'. **[6] (כה) ולא יספו** - לא נתנבאו אלא אותו היום לבדו, כך מפורש בספרי. ואונקלוס תרגם ולא פסקין, שלא פסקה נבואה מהם. **(כו) וישארו שני אנשים** - מאותן שנבחרו, אמרו אין אנו כדאין לגדולה זו; **והמה בכתובים** - במבוררים שבהם לסנהדרין, ונכתבו כולם נקובים בשמות ועל ידי גורל, לפי שהחשבון עולה ל"ב שבטים ששה ששה לכל שבט ושבט, חוץ משני שבטים שאין מגיע אליהם אלא חמשה חמשה, אמר משה אין שבט שומע לי לפחות משבטו זקן אחד, מה עשה, נטל ע"ב פתקין וכתב על שבעים זקן ועל שנים חלק, וברר מכל שבט ושבט ששה והיו ע"ב, אמר להם טלו פתקיכם מתוך קלפי, מי שעלה בידו זקן נתקדש, ומי שעלה בידו חלק אמר לו, המקום לא חפץ בך. **(כז) וירץ הנער** - יש אומרים גרשום בן משה היה. **(כח) כללם** - הטל עליהם צרכי צבור והם כלים מאליהם. דבר אחר תנם אל בית הכלא, לפי שהיו מתנבאים משה מת ויהושע מכניס את ישראל לארץ. **(כט) המקנא אתה לי** - הקנאי אתה לי, הקנאתי אתה מקנא; **לי** - כמו בשבילי, כל לשון קנאה, אדם הנותן לב על הדבר, או לנקום או לעזור, אנפרמנ"ט בלע"ז, אוהב בעובי המשא. **[שביעי]** **(ל) ויאסף משה** - מפתח אהל מועד; **אל המחנה** - נכנסו איש לאהלו; **ויאסף** - לשון כניסה אל הבית, כמו ואספתו אל תוך ביתך, ואב לכולם יצבור ולא ידע מי אוספם, מלמד שלא הביא עליהם פורענות עד שנכנסו הצדיקים איש לאהלו. **(לא) ויגזו** - ויפריח, וכן כי גז חיש, וכן גוזזו ועבר; **ויטש** - ויפשוט, כמו והנם נטושים על פני כל הארץ, ונטשתך המדברה; **ונאמתים** - פורחות בגובה עד שהן כנגד לבו של אדם, כדי שלא יהא טורח באסיפתן, לא להגביה ולא לשחות. **(לב) הממעית** - מי שאסף פחות מכולם, העצלים והחגרים, אסף עשרה חמרים; **וישטחו** - עשו אותן משטיחין משטיחין. **(לג) טרם יכרת** - כתרגומו עד לא פסק, דבר אחר אינו מספיק לפוסקו בשניו עד שנשמתו יוצאה.

במדבר יב

(א) ותדבר - אין דבור בכל מקום אלא לשון קשה, וכן הוא אומר דבר האיש אדוני הארץ אתנו קשות, ואין אמירה בכל מקום אלא לשון תחנונים, וכן הוא אומר ויאמר אל נא אחי תרעו, ויאמר שמעו נא דברי, כל נא לשון בקשה; **ותדבר מרים ואהרן** - היא פתחה בדבור תחלה, לפיכך הקדימה הכתוב תחלה, ומנין היתה יודעת מרים שפירש משה מן האשה, רבי נתן אומר מרים היתה בצד צפורה בשעה שנאמר למשה אלדד ומידד מתנבאים במחנה, כיון ששמעה צפורה, אמרה אוי לנשותיהן של אלו אם הם נזקקים לנבואה, שיהיו פורשין מנשותיהן כדרך שפירש בעלי ממני, ומשם ידעה מרים והגידה לאהרן. ומה מרים שלא נתכוונה לגנותו כך נענשה, קל וחומר למספר בגנותו של חבירו; **האשה הכשית** - מגיד שהכל מודים ביפיה כשם שהכל מודים בשחרותו של כושי; **כושית** - בגימטריא יפת מראה; **על אדות האשה** - על אודות גירושיה; **כי אשה כשית לקח** - מה תלמוד לומר, אלא יש לך אשה נאה ביפיה ואינה נאה במעשיה, במעשיה ולא ביפיה, אבל זאת נאה בכל; **האשה הכשית** - על שם נוייה נקראת כושית, כאדם הקורא את בנו נאה, כושי, כדי שלא תשלוט בו עין רעה; **כי אשה כשית לקח** - ועתה גרשה. **(ב) הרק אך** - עמו לבדו דבר ה'; **הלא גם בנו דבר** - ולא פירשנו מדרך ארץ. **(ג) ענו** - שפל וסבלן. **(ד) פתאום** - נגלה עליהם פתאום והם טמאים בדרך ארץ, והיו צועקים מים מים, להודיעם שיפה עשה משה מה שפירש מן האשה, מאחר שנגלית עליו שכינה תדיר, ואין עת קבוע לדבור; **צאו שלשתכם** - מגיד ששלשתן נקראו בדבור אחד מה שאי אפשר לפה לומר ולאזן לשמוע. **[7] (ה) בעמוד ענן** - יצא יחידי שלא כמדת בשר ודם, מלך בשר ודם כשיוצא למלחמה יוצא באוכלוסין וכשיוצא לשלום יוצא במועטים, ומדת הקב"ה יוצא למלחמה יחידי שנאמר ה' איש מלחמה, ויוצא לשלום באוכלוסין שנאמר רכב אלהים רבותים אלפי שנאן; **ויקרא אהרן ומרים** - שיהיו נמשכין ויוצאין מן החצר לקראת הדבור; **ויצאו שניהם** - ומפני מה משכן והפרידן ממשה, לפי שאומרים מקצת שבחו של אדם בפניו וכולו שלא בפניו, וכן מצינו בנח, שלא בפניו נאמר איש צדיק תמים, ובפניו נאמר כי אותך ראיתי צדיק לפני. דבר אחר, שלא ישמע בנזיפתו של אהרן. **(ו) שמעו נא דברי** - אין נא אלא לשון בקשה; **אם יהיה נביאכם** - אם יהיו לכם נביאים; ה' **במראה אליו אתודע** - שכינת שמי אין נגלית עליו באספקלריא המאירה, אלא בחלום וחזיון. **(ח) פה אל פה** - אמרתי לו [הוכרח לפרש כך, דאילו כפשוטו שפה אל פה הוזכר לשבח, דא"כ היה אז פה אל פה ממש כפשוטו, וזה א"א דהא כתיב בסוף נשא מדבר אליו וע"ש ברש"י, אלא פה אל פה פירושו אמרתי לו לפרוש כו', ופא"פ לאו דוקא, אלא ר"ל בהדיא ודו"ק] לפרוש מן האשה, והיכן אמרתי לו, בסיני, לך אמור להם שובו לכם לאהליכם ואתה פה עמוד עמדי; **ומראה ולא בחידות** - ומראה, זה מראה דבור, שאני מפרש לו דבורי במראית פנים שבו, ואיני סותמו לו בחידות, כענין שנאמר ליחזקאל חוד חידה וגו', יכול מראה שכינה, תלמוד לומר לא תוכל לראות את פני; **ותמנת ה' יביט** - זה מראה אחורים, כענין שנאמר וראית את אחורי; **בעבדי במשה** - אינו אומר בעבדי משה, אלא בעבדי במשה, בעבדי, אף על פי שאינו משה, במשה, אפילו אינו עבדי, כדאי הייתם לירא מפניו, וכל שכן שהוא עבדי, ועבד מלך מלך, היה לכם לומר אין המלך אוהבו חנם, ואם תאמרו איני מכיר במעשיו, זו קשה מן הראשונה. **(ט) ויחר אף ה' בם וילך** - מאחר שהודיעם סרחונם, גזר עליהם נדוי, קל וחומר לבשר ודם שלא יכעוס על חבירו עד שיודיענו סרחונו. **(י) והענן סר** - ואחר כך והנה מרים מצרעת כשלג, משל למלך שאמר לפדגוג רדה את בני, אבל לא תרדנו עד שאלך מאצלך, שרחמי עליו. **(יא) נואלנו** - כתרגומו לשון אויל. **(יב) אל נא תהי** - אחותנו

זו; **כמת** - שהמצורע חשוב כמת, מה מת מטמא בביאה אף מצורע מטמא בביאה; **אשר בצאתו מרחם אמו** - אמנו היה לו לומר, אלא שכינה הכתוב, וכן חצי בשרו, חצי בשרנו היה לו לומר, אלא שכינה הכתוב, מאחר שיצאה מרחם אמנו, היא לנו כאילו נאכל חצי בשרנו, כענין שנאמר כי אחינו בשרנו הוא. ולפי משמעו אף הוא נראה כן, אין ראוי לאח להניח את אחותו להיות כמת; **אשר בצאתו** - מאחר שיצא זה מרחם אמו של זה, שיש כח בידו לעזור, ואינו עוזרו, הרי נאכל חצי בשרו, שאחיו בשרו הוא. דבר אחר, אל נא תהי כמת, אם אינך רופאה בתפלה מי מסגירה ומי מטהרה, אני אי אפשר לראותה שאני קרוב, ואין קרוב רואה את הנגעים, וכהן אחר אין בעולם, וזהו אשר בצאתו מרחם אמו. **(יג) אל נא רפא נא לה** - בא הכתוב ללמדך דרך ארץ, שהשואל דבר מחברו צריך לומר שנים או שלשה דברי תחנונים, ואחר כך יבקש שאלותיו; **לאמר** - מה תלמוד לומר, אמר לו השיבני אם אתה מרפא אותה אם לאו, עד שהשיבו ואביה ירק ירק וגו'. רבי אלעזר בן עזריה אומר, בארבעה מקומות בקש משה מלפני הקב"ה להשיבו אם יעשה שאלותיו אם לאו, כיצא בו וידבר משה לפני ה' לאמר וגו', מה תלמוד לומר לאמר, השיבני אם גואלם אתה אם לאו, עד שהשיבו עתה תראה וגו'. כיצא בו ויאמר משה לפני ה' לאמר יפקד ה' אלהי הרוחות לכל בשר. כיצא בו ואתחנן אל ה' בעת ההיא לאמר, השיבו רב לך; **רפא נא לה** - מפני מה לא האריך משה בתפלה, שלא יהיו ישראל אומרים אחותו עומדת בצרה והוא עומד ומרבה בתפלה [ד"א שלא יאמרו ישראל בשביל אחותו הוא מאריך בתפלה, אבל בשבילנו אינו מאריך בתפלה]. **(יד) ואביה ירק ירק בפניה** - ואם אביה הראה לה פנים זועפות הלא תכלם שבעת ימים, קל וחומר לשכינה י"ד יום, אלא דיו לבא מן הדין להיות כנדון, לפיכך אף בנזיפתי תסגר שבעת ימים; **ואחר תאסף** - אומר אני כל האסיפות האמורות במצורעים, על שם שהוא משולח מחוץ למחנה וכשהוא נרפא נאסף אל המחנה, כתוב בו אסיפה לשון הכנסה. **(טו) והעם לא נסע** - זה הכבוד חלק לה המקום בשביל שעה אחת שנתעכבה למשה כשהושלך ליאור, שנאמר ותתצב אחותו מרחוק וגו'.

פרשת שלח לך

במדבר יג

(ב) שלח לך אנשים - למה נסמכה פרשת מרגלים לפרשת מרים, לפי שלקתה על עסקי דבה שדברה באחיה, ורשעים הללו ראו ולא לקחו מוסר; **שלח לך** - לדעתך, אני איני מצוה לך, אם תרצה שלח, לפי שבאו ישראל ואמרו נשלחה אנשים לפנינו, כמה שנאמר ותקרבון אלי כלכם וגו', ומשה נמלך בשכינה, אמר, אני אמרתי להם שהיא טובה, שנאמר אעלה אתכם מעני מצרים וגו', חייהם שאני נותן להם מקום לטעות בדברי המרגלים, למען לא יירשוהו. **(ג) על פי ה'** - ברשותו, שלא עכב על ידו; **כולם אנשים** - כל אנשים שבמקרא לשון חשיבות, ואותה שעה כשרים היו. **(טז) ויקרא משה להושיע וגו'**. התפלל עליו, יה יושיעך מעצת מרגלים. **(יז) עלו זה בנגב** - הוא היה הפסולת של ארץ ישראל, שכן דרך התגרים מראין את הפסולת תחלה ואחר כך מראין את השבח. **(יח) את הארץ מה היא** - יש ארץ מגדלת גבורים, ויש ארץ מגדלת חלשים, יש מגדלת אוכלוסין, ויש ממעט אוכלוסין; **החזק הוא הרפה** - סימן מסר להם, אם בפרזים יושבין חזקים הם, שסומכין על גבורתם, ואם בערים בצורות הם יושבין, חלשים הם. **(יט) הבמהנים** - תרגומו הבפצחין, כרכין פצוחין ופתוחין מאין חומה; **הטובה היא** - במעינות ותהומות טובים ובריאיים. **(כ) היש בה עץ** - אם יש

בהם אדם כשר, שיגין עליהם בזכותו; **בכורי ענבים** - ימים שהענבים מתבשלים בבכור. **[שני]**

(כא) ממדבר צין עד רחב לבא חמת - הלכו בגבוליה באורך וברוחב כמין גא"ם, הלכו רוח גבול דרומית ממקצוע מזרח עד מקצוע מערב, כמו שצוה משה עלו זה בנגב, דרך גבול דרומית מזרחית עד הים, שהים הוא גבול מערבי, ומשם חזרו והלכו כל גבול מערבי על שפת הים, עד לבא חמת שהוא אצל הר ההר במקצוע מערבית צפונית, כמו שמפורש בגבולות הארץ בפרשת אלה מסעי. **(כב) ויבא עד חברון** - כלב לבדו הלך שם ונשתטח על קברי אבות, שלא יהא ניסת לחבריו להיות בעצתם, וכן הוא אומר ולו אתן את הארץ אשר דרך בה, וכתוב ויתנו לכלב את חברון; **שבע שנים נבנתה** - אפשר שבנה חם את חברון לכנען בנו הקטן, קודם שיבנה את צוען למצרים בנו הגדול, אלא שהיתה מבונה בכל טוב על אחד משבעה בצוען, ובא להודיע שבה של ארץ ישראל, שאין לך טרשין בארץ ישראל יותר מחברון, לפיכך הקצוה לקברות מתים, ואין לך מעולה בכל הארצות כמצרים, שנאמר כגן ה' כארץ מצרים, וצוען היא המעולה שבארץ מצרים, ששם מושב המלכים, שנאמר כי היו בצוען שריו, והיתה חברון טובה ממנה שבעה חלקים. **[2] (כג) זמורה** - שוכת גפן, ואשכול של ענבים תלוי בה; **וישאהו במוט בשנים** - ממשמע שנאמר וישאהו במוט איני יודע שהוא בשנים, מה תלמוד לומר בשנים, בשני מוטות, הא כיצד, שמנוה נטלו אשכול, אחד נטל תאנה, ואחד רמון. יהושע וכלב לא נטלו כלום, לפי שכל עצמם להוציא דבה נתכוונו, כשם שפריה משונה כך עמה משונה. ואם חפץ אתה לידע כמה משאוי אחד מהם, צא ולמד מאבנים שהקימו בגלגל, הרימו להם איש אבן אחת מן הירדן על שכמו והקימוה בגלגל, ושקלום רבותינו משקל כל אחת מ' סאה, וגמירי, טונא דמידלי אינש על כתפיה, אינו אלא שליש משאוי ממשאוי שמסייעין אותו להרים. **(כד) וישבו מתוך הארץ מקץ ארבעים יום** - והלא ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה היא, ומהלך אדם בינוני עשרה פרסאות ליום, הרי מהלך ארבעים יום מן המזרח למערב, והם הלכו ארכה ורחבה, אלא שגלוי לפני הקב"ה שיגזור עליהם יום לשנה, קצר לפניהם את הדרך. **(כו) וילכו ויבאו** - מהו וילכו, להקיש הליכתן לביאתן, מה ביאתן בעצה רעה אף הליכתן בעצה רעה; **וישיבו אתם דבר** - את משה ואת אהרן. **(כז) זבת חלב ודבש היא** - כל דבר שקר שאין אומרים בו קצת אמת בתחלתו, אין מתקיים בסופו. **(כח) בצורות** - לשון חוזק, ותרגומו כרכין, לשון בירניות עגולות, ובלשון ארמי כריך עגול. **(כט) עמלק יושב וגו'** לפי שנכו בעמלק כבר, הזכירוהו מרגלים כדי ליראם; **על יד הירדן**, יד כמשמעו אצל הירדן ולא תוכלו לעבור. **(ל) ויהס כלב** - השתיק את כלם; **אל משה** - לשמוע מה שידבר במשה, צווח ואמר, וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם, השומע היה סבור שבא לספר בגנותו, ומתוך שהיה בלבם על משה בשביל דברי המרגלים שתקו כלם לשמוע גנותו, אמר, והלא קרע לנו את הים והוריד לנו את המן והגיז לנו את השליו; **עלה נעלה** - אפילו בשמים, והוא אומר עשו סולמות ועלו שם, נצליח בכל דבריו; **ויהס** - לשון שתיקה, וכן הס כל בשר, הס כי לא להזכיר, כן דרך בני אדם הרוצה לשתק אגודת אנשים אומר ש"ט **[ס"א הס]**. **(לא) הזק הוא ממנו** - כביכול, כלפי מעלה אמרו. **(לב) אוכלת יושביה** - בכל מקום שעברנו מצאנום קוברי מתים. והקב"ה עשה לטובה כדי לטרדם באבלם ולא יתנו לב לאלו; **אנשי מדות** - גדולים וגבוהים וצריך לתת להם מדה, כגון גלית גבהו שש אמות וזרת. וכן איש מדון איש מדה. **(לג) הנפילים** - ענקים. מבני שמחזאי ועזאל, שנפלו מן השמים בימי דור אנוש; **וכן היינו בעינינו** - שמענו אומרים זה לזה, נמלים **[ובס"א חגבים]** יש בכרמים כאנשים; **ענק** - שמעניקים חמה בקומתן.

במדבר יד

[3] (א) כל העדה - סנהדראות. **(ב)** לו מתנו. הלואי ומתנו. **(ד) נתנה ראש** - כתר גומו נמני רישא, נשים עלינו מלך, ורבותינו פירשו לשון עבודת אלילים. **[שלישי] (ט) אל תמרדו** - ושוב, ואתם אל תיראו; **מי לחמנו הם** - נאכלם כללם; **סר צלם** - מגינם וחזקם, כשרים שבהם מתו. איוב שהיה מגין עליהם. דבר אחר, צלו של המקום סר מעליהם. **(י) לרגום אותם** - את יהושע וכלב; **וכבוד ה'** - הענן ירד שם. **(יא) עד אנה** - עד היכן; **ינאצני** - ירגיזוני; **בכל האותות** - בשביל כל הנסים שעשיתי להם, היה להם להאמין שהיכולת בידי לקיים הבטחתי. **(יב) ואורשנו** - כתר גומו לשון תרוכין, ואם תאמר מה אעשה לשבועת אבות; **ואעשה אותך לגוי גדול** - שאתה מזרעם. **(יג) ושמעו מצרים** - ושמעו את אשר תהרגם; **כי העלית** - כי, משמש בלשון אשר, והם ראו אשר העלית בכחך הגדול אותם מקרבם, וכשישמעו שאתה הורגם, לא יאמרו שחטאו לך, אלא יאמרו שכנגדם יכולת להלחם, אבל כנגד יושבי הארץ לא יכולת להלחם. וזו היא. **(יד) ואמרו אל יושב הארץ הזאת**, כמו על יושב הארץ הזאת, ומה יאמרו עליהם מה שאמור בסוף הענין, מבלתי יכולת ה', בשביל ששמעו כי אתה ה' שוכן בקרבם ועין בעין אתה נראה ה' להם, והכל בדרך חבה, ולא הכירו בך שנתקה אהבתך מהם עד הנה. **(טו) והמתה את העם הזה כאיש אחד** - פתאום, ומתוך כך יאמרו הגוים אשר שמעו את שמעך וגו'. **(טז) מבלתי יכולת וגו'** - לפי שיושבי הארץ חזקים וגבורים, ואינו דומה פרעה לשלשים ואחד מלכים, וזאת יאמרו על יושב הארץ הזאת; **מבלתי** - מתוך שלא היה יכולת בידו להביאם, שחטם; **יכולת** - שם דבר הוא. **(יז) יגדל נא כח ה'**. לעשות דבורך; **כאשר דברת לאמר** - ומהו הדבור. **(יח) ה' ארך אפים** - לצדיקים ולרשעים, כשעלה משה למרום, מצאו משה להקב"ה שהיה יושב וכותב ה' ארך אפים, אמר לו לצדיקים, אמר לו הקב"ה אף לרשעים, אמר לו רשעים יאבדו, אמר לו הקב"ה חייך שאתה צריך לדבר, כשחטאו ישראל בעגל ובמרגלים, התפלל משה לפניו בארך אפים, אמר לו הקב"ה והלא אמרת לי לצדיקים, אמר לו והלא אמרת לי אף לרשעים; **ונקה** - לשבים; **לא ינקה** - לשאינן שבים. **(כ) כדברך** - בשביל מה שאמרת, פן יאמרו מבלתי יכולת ה'. **(כא) ואולם** - כמו אבל זאת אעשה להם; **חי אני** - לשון שבועה, כשם שאני חי וכבודי ימלא את כל הארץ, כך אקיים להם, כי כל האנשים הרואים וגו' אם יראו את הארץ, הרי זה מקרא מסורס, חי אני כי כל האנשים אם יראו את הארץ, וכבודי ימלא את כל הארץ, שלא יתחלל שמי במגפה הזאת לאמר מבלתי יכולת ה' להביאם, שלא אמיתם פתאום כאיש אחד, אלא באיחור מ' שנה מעט מעט. **[4] (כב) וינסו** - כמשמעו; **זה עשר פעמים** - שנים בים ושנים במן ושנים בשליו וכו', כדאיתא במסכת ערכין. **(כג) אם יראו** - לא יראו; **לא יראוה** - לא יראו את הארץ. **(כד) רוח אחרת** - שתי רוחות אחת בפה ואחת בלב, למרגלים אמר אני עמכם בעצה ולבו היה לומר האמת, ועל ידי כן היה בו כח להשתיקם, כמו שנאמר ויהם כלב, שהיו סבורים שיאמר כמותם, זהו שנאמר בספר יהושע ואשיב אותו דבר כאשר עם לבבי, ולא כאשר עם פי; **וימלא אחרי** - וימלא את לבו אחרי, וזה מקרא קצר; **אשר בא שמה** - חברון תנתן לו; **יורשנה** - כתר גומו יתרכינה, יורישו את הענקים ואת העם אשר בה, ואין לתרגמו יירתונה אלא במקום יירשנה. **(כה) והעמלקי וגו'**. אם תלכו שם יהרגו אתכם, מאחר שאיני עמכם, מחר פנו לאחוריים וסעו לכם וגו'. **[רביעי] (כז) לעדה הרעה וגו'**. אלו המרגלים מכאן לעדה שהיא עשירה; **אשר המה מלינים** - את ישראל עלי; **את תלונות בני ישראל אשר המה מלינים** - המרגלים מלינים אותם עלי, שמעתי. **(כח) חי אני** - לשון שבועה; **אם לא כן אעשה** - כביכול איני חי; **כאשר דברתם** -

שבקשתם ממני, או במדבר הזה לו מתנו. **(כט) וכל פקדיכם לכל מספרכם** - כל הנמנה לכל מספר שאתם נמנים בו, כגון לצאת ולבא לצבא, ולתת שקלים, כל המנויים לכל אותן מספרות ימותו, ואלו הן מבין כ' שנה וגו', להוציא שבטו של לוי שאין פקודיהם מבין עשרים. **(לב) ופגריכם אתם** - כתרגומו **[דילכון]**, לפי שדבר על הבנים להכניסם לארץ ובקש לומר ואתם תמותו, נופל לשון זה כאן לומר אתם. **(לג) ארבעים שנה** - לא מת אחד מהם פחות מבין ששים, לכך נגזר ארבעים כדי שיהיו אותם של בני עשרים מגיעין לכלל ששים, ושנה ראשונה היתה בכלל ואף על פי שקדמה לשלוח המרגלים, לפי שמשעשו את העגל עלתה גזרה זו במחשבה, אלא שהמתין להם עד שתתמלא סאתם, וזהו שנאמר וביום פקדי, במרגלים ופקדתי עליהם חטאתם, ואף כאן נאמר תשאו את עונותיכם ולא עונתכם, שתי עונות של עגל ושל תלונה, וחשב להם במנין חייהם מקצת שנה ככולה, וכשנכנסו לשנת ששים מתו אותם של בני עשרים; **ונשאו את זנותיכם** - כתרגומו ויקבלון ית חוביכון. **(לד) את תנאותי** - שהניאותם את לבבכם מאחרי. תנאה, לשון הסרה, כמו כי הניא אביה אותה. **[5] (לו) וישבו וילינו עליי** - וכששבו מתור הארץ הרעימו עליו את כל העדה בהוצאת דבה, אותם אנשים וימותו. כל הוצאת דבה לשון חינוך דברים, שמלקיחין לשונם לאדם לדבר בו, כמו דובב שפתי ישנים, וישנה לטובה וישנה לרעה, לכך נאמר כאן מוציאי דבת הארץ רעה, שיש דבה שהיא טובה; **דבה** - פרליר"ש בלע"ז. **(לז) במגפה לפני ה'** - באותה מיתה ההגונה להם, מדה כנגד מדה, הם חטאו בלשון ונשתרבב לשונם עד טבורם, ותולעים יוצאין מלשונם ובאין לתוך טבורם, לכך נאמר במגפה ולא במגפה, וזהו לפני ה', באותה הראויה להם על פי מדותיו של הקב"ה שהוא מודד מדה כנגד מדה. **(לח) ויהושע וכלב חיו** - מה תלמוד לומר חיו מן האנשים ההם, אלא מלמד שנטלו חלקם של מרגלים בארץ וקמו תחתיהם לחיים. **(מ) אל ראש ההר** - הוא הדרך העולה לארץ ישראל; **הננו ועלינו אל המקום** - לארץ ישראל; **אשר אמר ה'** - לתתה לנו שם נעלה; **כי חטאנו** - על אשר אמרנו הלא טוב לנו שוב מצרימה. **(מא) והיא לא תצלה** - זו שאתם עושין לא תצלה. **(מג) כי על כן שבתם** - כלומר כי זאת תבא לכם על אשר שבתם וגו'. **(מד) ויעפלו** - לשון חוזק. וכן הנה עפלה. אינגר"ש בלע"ז לשון עזות וכן עופל בת ציון, עופל ובחן. ומדרש תנחומא מפרשו לשון אופל, הלכו חשכים שלא ברשות. **(מה) ויכתובם** - כמו ואכות אותו טחון, מכה אחר מכה; **עד החרמה** - שם המקום נקרא על שם המאורע.

במדבר טו

(ב) כי תבאו - בשר להם שיכנסו לארץ. **(ג) ועשיתם אשה** - אין זה צווי, אלא כשתבאו שם ותעלה על לבבכם לעשות אשה לה; **ריח ניחח** - שיהיה נחת רוח לפני; **לפלא נדר או בנדבה** וגו'. או שתעשו האשה בשביל חובת מועדיכם, שחייבתי אתכם לעשות במועד. **(ד) והקריב המקריב** - תקריבו נסכים ומנחה לכל בהמה, המנחה כליל והשמן נבלל בתוכה, והיין לספלים, כמו ששינינו במסכת סוכה. **(ה) לכבש האחד** - על כל האמור למעלה הוא מוסב, על המנחה ועל השמן ועל היין. **(ו) או לאיל** - ואם איל הוא. ורבותינו דרשו, או, לרבות את הפלגס לנסכי איל. **[חמישי]** **(ז) אשה ריח** - אינו מוסב אלא על המנחה והשמן, אבל היין אינו אשה, שאינו ניתן על האש. **(יא) או לשה** - בין שהוא בכבשים בין שהוא בעזים. כבש ושה, קרוים בתוך שנתם. איל, בן שלשה עשר חדש ויום אחד. **(יב) כמספר אשר תעשו** - כמספר הבהמות אשר תקריבו לקרבן, ככה תעשו נסכים לכל אחד מהם; **כמספרם** - של בהמות מספרם של נסכים. **(טו) ככם כגר** - כמותכם כן גר, וכן דרך לשון עברית, כגן ה' כארץ מצרים. כן ארץ מצרים, כמוני כמוך כעמי כעמך. **[6] [שישי]**

(יח) **בבאכם אל הארץ** - משונה ביאה זו מכל ביאות שבתורה, שבכולן נאמר כי תבא כי תבאו, לפיכך כולן למדות זו מזו, וכיון שפרט לך הכתוב באחת מהן שאינה אלא לאחר ירושה וישיבה, אף כלן כן, אבל זו נאמר בה בבאכם, משנכנסו בה ואכלו מלחמה נתחייבו בחלה. (כ) **ראשית ערסתכם** - כשתלושו כדי עריסותיכם שאתם רגילין ללוש במדבר, וכמה היא, וימודו בעומר עומר לגלגלת [ושיעורו מ"ג ביצים וחומש ביצה] תרימו מראשיתה, כלומר קודם שתאכלו ממנה ראשית, תלקח חלה אחת תרומה לשם ה'; **חלה** - טורטי"ל בלע"ז; **כתרומת גרן** - שלא נאמר בה שיעור, ולא כתרומת מעשר שנאמר בה שיעור, אבל חכמים נתנו שיעור, לבעל הבית, אחד מעשרים וארבעה, ולנחתום, אחד מארבעים ושמונה. (כא) **מראשית ערסתיכם** - למה נאמר, לפי שנאמר ראשית עריסותיכם, שומע אני ראשונה שבעיסות, תלמוד לומר מראשית, מקצתה ולא כולה; **תתנו לה' תרומה** - לפי שלא שמענו שיעור לחלה, נאמר תתנו, שיהא בה כדי נתינה. (כב) **וכי תשגו ולא תעשו** - עבודת אלילים היתה בכלל כל המצוות שהצבור מביאין עליה פר, והרי הכתוב מוציאה כאן מכללן, לידון בפר לעולה ושעיר לחטאת; **וכי תשגו** וגו'. בעבודת אלילים הכתוב מדבר, או אינו אלא באחת מכל המצוות, תלמוד לומר את כל המצוות האלה, מצוה אחת שהיא ככל המצוות, מה העובר על כל המצוות, פורק עול ומפר ברית ומגלה פנים, אף מצוה זו פורק בה עול ומפר ברית ומגלה פנים, ואיזו, זו עבודת אלילים; **אשר דבר ה' אל משה** - אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענו, אחת דבר אלהים שתיים זו שמעתי. (כג) **את כל אשר צוה וגו'**. מגיד שכל המודה בעבודת אלילים, ככופר בכל התורה כולה ובכל מה שנתנבאו הנביאים, שנאמר למן היום אשר צוה ה' והלאה. (כד) **אם מעיני העדה נעשתה לשגגה** - אם מעיני העדה נעשתה עבירה זו על ידי שוגג, כגון שישגגו והורו על אחת מן העבודות שהיא מותרת לעבוד עבודת אלילים בכך; **לחטת** - חסר א', שאינו כשאר חטאות, שכל חטאות שבתורה הבאות עם עולה החטאת קודמת לעולה, שנאמר ואת השני יעשה עולה, וזו עולה קודמת לחטאת. (כה) **הביאו את קרבנם אשה לה'** - זה האמור בפרשה הוא פר העולה, שנאמר אשה לה'; **וחטאתם** - זה השעיר. **[שביעי]** (כו) **תחטא בשגגה** - בעבודת אלילים; **עז בת שנתי** - שאר עבירות יחיד מביא כשבה או שעירה, ובזו קבע לה שעירה. (ל) **ביר רמה** - במזיד; **מגדף** - מחרף, כמו והיתה חרפה וגדופה, אשר גדפו נערי מלך אשור. ועוד דרשו רבותינו, מכאן למברך את השם שהוא בכרת. **[7] (לא) דבר ה'** - אזהרת עבודת אלילים מפי הגבורה, והשאר מפי משה; **עונה בה** - בזמן שעונה בה, שלא עשה תשובה. (לב) **ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו** - בגנותן של ישראל דבר הכתוב, שלא שמרו אלא שבת ראשונה, ובשנייה בא זה וחללה. (לג) **המוצאים אותו מקושש** - שהתרו בו ולא הניח מלקושש אף משמצאוהו והתרו בו. (לד) **כי לא פרש מה יעשה לו** - לא היו יודעים באיזו מיתה ימות, אבל יודעים היו שהמחלל שבת במיתה. (לה) **רגום** - פשנ"ט בלע"ז וכן הלוח אלנ"ט וכן זכור ושמור. (לו) **ויוציאו אותו** - מכאן שבית הסקילה חוץ ורחוק מבית דין. (לז) **ועשו להם ציצית** - על שם הפתילים התלולים בה, כמו ויקחני בציצית ראשי. דבר אחר, ציצית על שם וראיתם אותו כמו מציץ מן החרכים; **תכלת** - צבע ירוק של חלזון. (לט) **וזכרתם את כל מצות ה'** - שמנין גימטריא של ציצית שש מאות, ושמונה חוטין וחמשה קשרים הרי תרי"ג; **ולא תתורו אחרי לבבכם** - כמו מתור הארץ. הלב והעינים הם מרגלים לגוף, מסרסרים לו את העבירות, העין רואה, והלב חומד, והגוף עושה את העבירות. (מא) **אני ה'** - נאמן לשלם שכר; **אלהיכם** - נאמן להפרע; **אשר הוצאתי אתכם** - על מנת כן פדיתי אתכם, שתקבלו עליכם גזרותי; **אני ה' אלהיכם** - עוד למה נאמר, כדי שלא יאמרו ישראל, מפני מה אמר המקום, לא שנעשה ונטול שכר,

אנו לא עושים ולא נוטלים שכר, על כרחכם אני מלככם, וכן הוא אומר, אם לא ביד חזקה וגו' אמלוך עליכם. דבר אחר, למה נאמר יציאת מצרים, אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור, לשאינה של בכור, אני הוא עתיד להבחין ולהפרע מן התולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת היא, ומיסודו של רבי משה הדרשן העתקתי, למה נסמכה פרשת מקושש לפרשת עבודת אלילים, לומר שהמחלל את השבת כאלו עובד עבודת אלילים, שאף היא שקולה ככל המצות, וכן הוא אומר בעזרא, ועל הר סיני ירדת ותתן לעמך תורה ומצות ואת שבת קדשך הודעת להם, ואף פרשת ציצית לכך נסמכה לאלו, לפי שאף היא שקולה כנגד כל המצות, שנאמר ועשיתם את כל מצותי; **על כנפי בגדיהם** - כנגד ואשא אתכם על כנפי נשרים. על ארבע כנפות, ולא בעלת שלש ולא בעלת חמש, כנגד ד' לשונות של גאולה שנאמר במצרים והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי; **פתיל תכלת** - על שם שכול בכורות, תרגום של שכול תכלא, ומכתם היתה בלילה, וכן צבע התכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב, ושמונה חוטים שבה כנגד שמונה ימים ששהו ישראל משיצאו ממצרים עד שאמרו שירה על הים.

פרשת קרח

במדבר טז

(א) ויקח קרח - פרשה זו יפה נדרשת במדרש רבי תנחומא. **ויקח קרח** - לקח את עצמו לצד אחד להיות נחלק מתוך העדה לעורר על הכהונה, וזהו שתרגם אונקלוס ואתפלא, נחלק משאר העדה להחזיק במחלוקת וכן מה יקח לבך, לוקח אותך להפליגך משאר בני אדם. דבר אחר, ויקח קרח, משך ראשי סנהדראות שבהם בדברים, כמו שנאמר קח את אהרן, קחו עמכם דברים; **בן יצהר בן קהת בן לוי** - ולא הזכיר בן יעקב, שבקש רחמים על עצמו שלא יזכר שמו על מחלוקתם, שנאמר ובקהלם אל תחד כבודי, והיכן נזכר שמו על קרח, בהתיחסם על הדוכן בדברי הימים, שנאמר בן אביאסף בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל; **ודתן ואבירם** - בשביל שהיה שבט ראובן שרוי בחנייתם תימנה, שכן לקהת ובניו החונים תימנה, נשתתפו עם קרח במחלוקתו, אוי לרשע אוי לשכנו. ומה ראה קרח לחלוק עם משה, נתקנא על נשיאותו של אליצפן בן עוזיאל, שמינהו משה נשיא על בני קהת על פי הדבור. אמר קרח, אחי אבא ארבעה היו, שנאמר ובני קהת וגו', עמרם הבכור נטלו שני בניו גדולה, אחד מלך ואחד כהן גדול, מי ראוי ליטול את השניה, לא אני, שאני בן יצהר שהוא שני לעמרם, והוא מנה נשיא את בן אחיו הקטן מכולם, הריני חולק עליו ומבטל את דבריו. מה עשה, עמד וכנס מאתים וחמשים ראשי סנהדראות, רובן משבט ראובן שכיניו, והם אליצור בן שדיאור וחביריו וכיוצא בו, שנאמר נשיאי עדה קריאי מועד ולהלן הוא אומר אלה קרואי העדה, והלבישן טליתות שכולן תכלת, באו ועמדו לפני משה, אמרו לו, טלית שכולה של תכלת חייבת בציצית או פטורה, אמר להם חייבת, התחילו לשחק עליו, אפשר טלית של מין אחר חוט אחד של תכלת פטורה, זו שכולה תכלת לא תפטור את עצמה; **בני ראובן** - דתן ואבירם ואון בן פלת. **(ג) רב לכם** - הרבה יותר מדאי לקחתם לעצמכם גדולה; **כלם קדושים** - כולם שמעו דברים בסיני מפי הגבורה; **ומדוע תתנשאו** - אם לקחת אתה מלכות, לא היה לך לברר לאחריך כהונה, לא אתם לבדכם שמעתם בסיני אנכי ה' אלהיך, כל העדה שמעו. **(ד) ויפל על פניו** - מפני המחלוקת, שכבר זה בידם סרחון רביעי, חטאו בעגל ויחל משה, במתאוננים ויתפלל משה, במרגלים ויאמר משה אל ה' ושמעו מצרים, במחלוקתו של קרח נתרשלו ידיו. משל לבן מלך שסרח על אביו ופייס עליו אוהבו, פעם ושתים ושלש, כשסרח

רביעית נתרשלו ידי האוהב ההוא, אמר עד מתי אטריח על המלך שמא לא יקבל עוד ממני. **[2]** **(ה) בקר וידע וגו'.** עתה עת שכרות הוא לנו ולא נכון להראות לפניו, והוא היה מתכוין לדחותם שמא יחזרו בהם; **בקר וידע ה' את אשר לו** - לעבודת לויה. **ואת הקדוש** - לכהונה; **והקריב** - אותם אליו, והתרגום מוכיח כן, ויקרב לקדמוהי יקרב לשימושיה. ומדרשו, בקר, אמר להם משה, גבולות חלק הקב"ה בעולמו, יכולים אתם להפוך בוקר לערב, כן תוכלו לבטל את זה, שנאמר ויהי ערב ויהי בקר ויבדל, כך ויבדל אהרן להקדישו וגו'. **(ו) זאת עשו קהו לכם מחתות** - מה ראה לומר להם כך אמר להם, בדרכי העובדי כוכבים ומזלות יש נימוסים הרבה וכומרים הרבה וכולם **[ס"א ואין כולם]** מתקבצים בבית אחד, אנו אין לנו אלא ה' אחד ארון אחד ותורה אחת ומזבח אחד וכהן גדול אחד, ואתם מאתים וחמשים איש מבקשים כהונה גדולה, אף אני רוצה בכך, הא לכם תשמיש חביב מכל, היא הקטורת החביבה מכל הקרבנות, וסם המות נתון בתוכו שבו נשרפו נדב ואביהוא, לפיכך התרה בהם, והיה האיש אשר יבחר ה' הוא הקדוש, כבר הוא בקדושתו, וכי אין אנו יודעים שמי שיבחר הוא הקדוש, אלא אמר להם משה, הריני אומר לכם שלא תתחייבו, מי שיבחר בו יצא חי וכולכם אובדים; **מחתות** - כלים שחותין בהם גחלים, ויש להם בית יד. **(ז) רב לכם בני לוי** - דבר גדול אמרתי לכם. ולא טפשים היו, שכך התרה בהם וקבלו עליהם לקרב, אלא הם חטאו על נפשותם, שנאמר את מחתות החטאים האלה בנפשותם. וקרח שפקח היה מה ראה לשטות זה, עינו הטעתו, ראה שלשלת גדולה יוצאה ממנו, שמואל ששקול כנגד משה ואהרן, אמר, בשבילו אני נמלט, וכ"ד משמרות עומדות לבני בניו כולם מתנבאים ברוח הקודש, שנאמר כל אלה בנים להימן, אמר, אפשר כל הגדולה הזאת עתידה לעמוד ממני ואני אדום, לכך נשתתף לבוא לאותה חזקה, ששמע מפי משה שכולם אובדים ואחד נמלט. אשר יבחר ה' הוא הקדוש, טעה ותלה בעצמו, ולא ראה יפה לפי שבניו עשו תשובה, ומשה היה רואה; **רב לכם** - דבר גדול נטלתם בעצמכם לחלוק על הקב"ה. **(ח) ויאמר משה אל קרח שמעו נא בני לוי** - התחיל לדבר עמו דברים רכים, כיון שראהו קשה עורף, אמר, עד שלא ישתתפו שאר השבטים ויאבדו עמו, אדבר גם אל כולם, התחיל לזרז בהם שמעו נא בני לוי. **[3] (ט) ולעמוד לפני העדה** - לשיר על הדוכן. **(י) ויקרב אותך** - לאותו שירות שהרחיק ממנו שאר עדת ישראל. **(יא) לכן** - בשביל כך, אתה וכל עדתך הנועדים אתך על ה', כי בשליחותו עשיתי לתת כהונה לאהרן, ולא לנו הוא המחלוקת הזה. **(יב) וישלח משה וגו'.** מכאן שאין מחזיקין במחלוקת, שהיה משה מחזר אחריהם להשלימם בדברי שלום; **לא נעלה** - פיהם הכשילים שאין להם אלא ירידה. **[שני] (יד) ותתן לנו** - הדבר מוסב על לא האמור למעלה, כלומר לא הביאותנו ולא נתת לנו נחלת שדה וכרם, אמרת לנו אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ וגו', משם הוצאתנו, ולא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאותנו, אלא גזרת עלינו להמיתנו במדבר, שאמרת לנו במדבר הזה יפלו פגריכם; **העיני האנשים ההם תנקר וגו'.** אפילו אתה שולח לנקר את עינינו אם לא נעלה אליך, לא נעלה; **האנשים ההם** - כאדם התולה קללתו בחבירו. **(טו) ויחר למשה מאד** - נצטער עד למאד; **אל תפן אל מנחתם** - לפי פשוטו, הקטורת שהם מקריבין לפניך מחר אל תפן אליהם, והמדרש אומר, יודע אני שיש להם חלק בתמידי צבור, אף חלקם לא יקובל לפניך לרצון, תניחנו האש ולא תאכלנו; **לא חמור אחד מהם נשאתי** - לא חמורו של אחד מהם נטלתי, אפילו כשהלכתי ממדין למצרים והרכבתי את אשתי ואת בני על החמור והיה לי ליטול אותו החמור משלהם, לא נטלתי אלא משלי. ותרגום אונקלוס שחרית, לשון ארמי כך נקראת אנגריא של מלך, שחווה. **(טז) והם** - עדתך. **(יז) והקרבתם וגו' איש מחתתו** - החמשים ומאתים איש שבכם. **(יט) ויקהל עליהם**

קרח - בדברי ליצנות, כל הלילה ההוא הלך אצל השבטים ופתה אותם, כסבורין אתם שעלי לבדי אני מקפיד, איני מקפיד אלא בשביל כלכם, אלו באין ונוטלין כל הגדולות, לו המלכות ולאחיו הכהונה, עד שנתפתו כלם; **וירא כבוד ה'** - בא בעמוד ענן. **[שלישי (כב) אל אלהי הרוחות]** - יודע מחשבות, אין מדתך כמדת בשר ודם, מלך בשר ודם שסרחה עליו מקצת מדינה, אינו יודע מי החוטא, לפיכך כשהוא כועס נפרע מכולם, אבל אתה, לפניך גלויות כל המחשבות ויודע אתה מי החוטא; **האיש אחד** - הוא החוטא, ואתה על כל העדה תקצוף. אמר הקב"ה יפה אמרת, אני יודע ומודיע מי חטא ומי לא חטא. **[4 (כד) העלו וגו']**. כתרגומו אסתלקו, מסביבות משכן קרח. **(כה) ויקם משה** כסבור שישאו לו פנים, ולא עשו. **(כו) יצאו נציבים** - בקומה זקופה לחרף ולגדף, כמו ויתיצב ארבעים יום, דגלית; **ונשיהם ובניהם וטפם** - בוא וראה כמה קשה המחלוקת, שהרי בית דין של מטה אין עונשין אלא עד שיביא שתי שערות, ובית דין של מעלה עד כ' שנה, וכאן אבדו אף יונקי שדים. **(כח) לעשות את כל המעשים האלה** - שעשיתי על פי הדבור, לתת לאהרן כהונה גדולה, ובניו סגני כהונה, ואליצפן נשיא הקהתי. **(כט) לא ה' שלחני** - אלא אני עשיתי הכל מדעתי, ובדין הוא חולק עלי. **(ל) ואם בריאה** - חדשה; **יברא ה'** - להמית אותם במיתה שלא מת בה אדם עד הנה, ומה היא הבריאה, ופצתה האדמה את פיה ותבלעם, אז, וידעתם כי נאצו הם את ה' ואני מפי הגבורה אמרתי, ורבותינו פירשו אם בריאה, פה לארץ מששת ימי בראשית, מוטב, ואם לאו יברא ה' **[ר"ל יברא ה' הפה לכאן]**. **(לז) נסו לקולם** - בשביל הקול היוצא על בליעתו.

במדבר יז

(ב) ואת האש - שבתוך המחנות; **זרה הלאה** - לארץ מעל המחנות; **כי קדשו** - המחנות, ואסורין בהנאה שהרי עשאוים כלי שרת. **(ג) החטאים האלה בנפשותם** - שנעשו פושעים בנפשותם שנחלקו על הקדוש ברוך הוא; **רקעי** - רדידין; **פחים** - ססין מרודדין טינבי"ש בלע"ז; **צפוי למזבח** - למזבח הנחשת; **ויהיו לאות** - לזכרון, שיאמרו אלו היו מאותן שנחלקו על הכהונה ונשרפו. **(ד) וירקעום** - אינטינדר"ש בלע"ז. **(ה) ולא יהיה כקרח** - כדי שלא יהיה כקרח; **כאשר דבר ה' ביד משה לו** - כמו עליו, על אהרן דבר אל משה שיהיה הוא ובניו כהנים, לפיכך לא יקרב איש זר אשר לא מזרע אהרן וגו', וכן כל לי ולו ולהם הסמוכים אצל דבור, פתרוןם כמו על. ומדרשו על קרח. ומהו ביד משה ולא כתב אל משה, רמז לחולקים על הכהונה שלוקין בצרעת, כמו שלקה משה בידו, שנאמר ויוציאה והנה ידו מצורעת כשלג, ועל כן לקה עוזיה בצרעת. **[5 (רביעי) יא) וכפר עליהם]** - רז זה מסר לו מלאך המות כשעלה לרקיע, שהקטורת עוצר המגפה **[ר"ל כשניתן רשות למשחית, אז אין מבחין בין טוב לרע, ועל מה שמוסיף מדיליה יש תיקון בקטרת, אבל מה שגזר הקב"ה בהדיא, אין חכמה ואין תבונה. ובזה מתורין מ"ש אח"כ שלא הניח המלאך את אהרן לעצור בקטרת, והלא הוא מסר לו רז זה, אלא שהיה גזרת הקב"ה, כמ"ש אני שלוחו של מקום ודו"ק]** כדאיתא במסכת שבת. **(יג) ויעמוד בין המתים וגו'**. אחז את המלאך והעמידו על כרחו, אמר לו המלאך הנח לי לעשות שליחותי, אמר לו, משה צוני לעכב על ידך, אמר לו, אני שלוחו של מקום ואתה שלוחו של משה, אמר לו, אין משה אומר כלום מלבד אלא מפי הגבורה, אם אין אתה מאמין, הרי הקב"ה ומשה אל פתח אהל מועד בוא עמי ושאל, וזהו שנאמר וישב אהרן אל משה. דבר אחר, למה בקטרת, לפי שהיו ישראל מליזין ומרגנים אחר הקטורת לומר, סם המות הוא, על ידו מתו נדב ואביהוא, על ידו נשרפו חמשים ומאתים איש, אמר הקב"ה תראו שעוצר מגפה הוא, והחטא הוא הממית. **[חמישי] (יח) כי מטה אחד** - אף על פי שחלקתים לשתי משפחות, משפחת כהונה לבד ולויה לבד, מכל מקום שבט אחד הוא. **(כ) והשכתי** - כמו וישכו המים, וחמת

המלך שככה. **(כא) בתוך מטותם** - הניחו באמצע, שלא יאמרו מפני שהניחו בצד שכינה פרח. **(כג) ויצא פרח** - כמשמעו; **ציץ** - הוא חנטת הפרי כשהפרח נופל; **ויגמל שקדים** - כשהוכר הפרי הוכר שהן שקדים, לשון ויגדל הילד ויגמל, ולשון זה מצוי בפרי האילן, כמו ובוסר גומל יהיה נצה. ולמה שקדים, הוא הפרי הממהר להפריח מכל הפירות, אף המעורר על הכהונה פורענותו ממהרת לבא, כמו שמצינו בעוזה, והצרעת זרחה במצחו, ותרגומו וכפית שגדין, כמין אשכול שקדים, יחד כפותים זה על זה. **[שישי] (כה) ותכל תלונתם** - כמו ותכלה תלונתם, לשון זה שם מפעל יחיד לשון נקבה, כמו תלונתם מרמורי"ש בלע"ז, ויש חילוק בין תלונותם לתלונתם, תלונתם תלונה אחת, תלונותם שם דבר בלשון יחיד, ואפילו הם תלונות הרבה; **למשמרת לאות** - לזכרון, שבחרתי באהרן הכהן, ולא ילוננו עוד על הכהונה. **(כח) כל הקרב הקרב וגו'**. אין אנו יכולין להיות זהירין בכך, כולנו רשאים להכנס לחצר אהל מועד, ואחד שיקריב עצמו יותר מחבריו ויכנס לתוך אהל מועד, ימות; **האם תמנו לגוע** - שמא הופקרנו למיתה.

במדבר יח

[6] (א) ויאמר ה' אל אהרן - למשה אמר שיאמר לאהרן, להזהירו על תקנת ישראל שלא יכנסו למקדש; **אתה ובניך ובית אביך** - הם בני קהת אבי עמרם; **תשאו את עון המקדש** - עליכם אני מטיל עונש הזרים שיחטאו בעסקי הדברים המקודשים המסורים לכם, הוא האהל והארון והשלחן וכלי הקדש, אתם תשבו ותזהירו על כל זר הבא ליגע; **ואתה ובניך** - הכהנים; **תשאו את עון כהנתכם** - שאינה מסורה ללויים, ותזהירו הלויים השוגגים שלא יגעו אליכם בעבודתכם. **(ב) וגם את אחיך** - בני גרשון ובני מררי; **וילוו** - ויתחברו אליכם, להזהיר גם את הזרים מלהתקרב אליהם; **וישרתוך** - בשמירת השערים, ולמנות מהם גזברין ואמרכלין. **(ד) וזר לא יקרב אליכם** - אתכם אני מזהיר על כך. **(ה) ולא יהיה עוד קצף** - כמו שהיה כבר, שנאמר כי יצא הקצף. **(ו) לכם מתנה נתנים** - יכול לעבודתכם של הדיוט, תלמוד לומר לה', כמו שמפורש למעלה, לשמור משמרת גזברין ואמרכלין. **(ז) עבודת מתנה** - במתנה נתתיה לכם. **(ח) ואני הנה נתתי לך** - בשמחה, לשון שמחה הוא זה, כמו הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו, משל למלך שנתן שדה לאוהבו, ולא כתב ולא חתם ולא העלה בערכאין, בא אחד וערער **[עלין]** על השדה, אמר לו המלך, כל מי שירצה יבא ויערער לנגדך הריני כותב וחותר לך ומעלה בערכאין, אף כאן לפי שבא קרח וערער כנגד אהרן על הכהונה, בא הכתוב ונתן לו כ"ד מתנות כהונה בברית מלח עולם, ולכך נסמכה פרשה זו לכאן; **משמרת תרומתי** - שאתה צריך לשמורן בטהרה; **למשחה** - לגדולה. **(ט) מן האש** - לאחר הקטרת האש; **כל קרבנם** - כגון זבחי שלמי צבור; **מנחתם חטאתם ואשמים** - כמשמעו; **אשר ישיבו לי** - זה גזל הגר. **(י) בקדש הקדשים תאכלנו וגו'**. למד על קדשי קדשים שאין נאכלין אלא בעזרה ולזכרי כהונה. **(יא) תרומת מתנם** - המורם מן התודה ומהשלמים ואיל נזיר; **לכל תנופות** - שהרי אלו טעונין תנופה; **כל טהור** - ולא טמאים. דבר אחר, כל טהור, לרבות אשתו. **(יב) ראשייתם** - היא תרומה גדולה. **[7] (יח) כחזה התנופה וכשוק הימין** - של שלמים, שנאכלים לכהנים לנשיהם ולבניהם ולעבדיהם ולשני ימים ולילה אחד, אף הבכור נאכל לשני ימים ולילה אחד; **לך יהיה** - בא רבי עקיבא ולמד, הוסיף לך הכתוב הוויא אחרת, שלא תאמר כחזה ושוק של תודה, שאינו נאכל אלא ליום ולילה. **(יט) כל תרומת הקדשים** - מחיבתה של פרשה זו, כללה בתחלה, וכללה בסוף, ופרט באמצע; **ברית מלח עולם** - כרת ברית עם אהרן, בדבר הבריא, ומתקיים, ומבריא את אחרים; **ברית מלח** - כברית הכרותה למלח, שאינו מסריח לעולם. **(כ) וחלק לא יהיה**

לך בתוכם - אף בביזה. **[שביעי] (כג) זהם** - הלויים ישאו עונם של ישראל, שעליהם להזהיר הזרים מגשת אליהם. **(כד) אשר ירימו לה' תרומה** - הכתוב קראו תרומה עד שיפריש ממנו תרומת מעשר. **(כז) ונחשב לכם תרומתכם כדגן מן הגרן** - תרומת מעשר שלכם, אסורה לזרים ולטמאים, וחייבין עליה מיתנה וחומש, כתרומה גדולה שנקראת ראשית דגן מן הגורן; **וכמלאה מן היקב** - כתרומת תירוש ויצהר, הניטלת מן היקבים; **מלאה** - לשון בישול, תבואה שנתמלאת; **יקב** - הוא הבור שלפני הגת שהיין יורד לתוכו, וכל לשון יקב חפירת קרקע הוא, וכן יקבי המלך, הוא ים אוקיינוס, חפירה שחפר מלכו של עולם. **(כח) כן תרימו גם אתם** - כמו שישראל מרימים מגרנם ומיקביהם, תרימו גם אתם ממעשר שלכם, כי הוא נחלתכם. **(כט) מכל מתנתיכם תרימו את כל תרומת ה'** - בתרומה גדולה הכתוב מדבר, שאם הקדים לוי את הכהן בכרי, וקבל מעשרותיו קודם שיטול כהן תרומה גדולה מן הכרי, צריך להפריש הלוי מן המעשר תחלה אחד מחמשים לתרומה גדולה, ויחזור ויפריש תרומת מעשר. **(ל) בהרימכם את חלבו ממנו** - לאחר שתרימו תרומת מעשר ממנו; **ונחשב** - המותר ללויים, חולין גמורין; **כתבואת גרן** - לישראל, שלא תאמר הואיל וקראו הכתוב תרומה, שנאמר כי את מעשר בני ישראל אשר ירימו לה' תרומה, יכול יהא כולו אסור, תלמוד לומר ונחשב ללויים כתבואת גרן, מה של ישראל חולין אף של לוי חולין. **(לא) בכל מקום** - אפילו בבית הקברות. **(לב) ולא תשאו עליו חטא וגו'**. הא אם לא תרימו, תשאו חטא; **ולא תמותו** - הא אם תחללו תמותו.

פרשת חקת

במדבר יט

(ב) זאת חקת התורה - לפי שהשטן ואומות העולם מונין את ישראל, לומר, מה המצוה הזאת ומה טעם יש בה, לפיכך כתב בה חקה, גזרה היא מלפני, אין לך רשות להרהר אחריה; **ויקהו אליך** - לעולם היא נקראת על שמך, פרה שעשה משה במדבר; **אדמה תמימה** - שתהא תמימה באדמימות, שאם היו בה שתי שערות שחורות פסולה; **ויקהו אליך** - משלהם, כשם שהם פרקו נזמי הזהב לעגל משלהם, כך יביאו זו לכפרה משלהם; **פרה אדומה** - משל לבן שפחה שטינף פלטין של מלך אמרו תבא אמו ותקנח הצואה, כך תבא פרה ותכפר על העגל; **אדומה** - על שם אם יאדימו כתולע, שהחטא קרוי אדום; **תמימה** - על שם ישראל שהיו תמימים ונעשו בו בעלי מומין, תבא זו ותכפר עליהם ויחזרו לתמותם; **לא עלה עליה עול** - כשם שפרקו מעליהם עול שמים. **(ג) אלעזר** - מצותה בסגן; **אל מחוץ למחנה** - חוץ לשלש מחנות; **ושחט אותה לפניו** - זר שוחט ואלעזר רואה; **אל אלעזר הכהן** - כשם שנקלהו על אהרן שהוא כהן לעשות העגל. ולפי שאהרן עשה את העגל, לא נעשית עבודה זו על ידו, שאין קטיגור נעשה סניגור. **(ד) אל נכה פני אהל מועד** - עומד במזרחו של ירושלים, ומתכוין ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם. **(ה) ושרף את הפרה** - כשם שנשרף העגל. **(ו) עץ ארז ואזוב ושני תולעת** - ג' מינין הללו כנגד שלשת אלפי איש שנפלו בעגל. וארז הוא הגבוה מכל האילנות, ואזוב נמוך מכולם, סימן שהגבוה שנתגאה וחטא, ישפיל את עצמו כאזוב ותולעת ויתכפר לו. **(ז) אל המחנה** - למחנה שכינה, שאין טמא משולח חוץ לשתי מחנות, אלא זב ובעל קרי ומצורע; **וטמא הכהן עד הערב** - סרסו ודרשוהו, וטמא עד הערב ואחר יבא אל המחנה. **(ט) והניח מחוץ למחנה** - לשלשה חלקים

מתחלקת, אחד נתן בהר המשחה, ואחד מתחלק לכל המשמרות, ואחד נתן בחיל. זה של משמרות היה חוץ לעזרה, ליטול ממנו בני העיירות וכל הצריכין להטהר, וזה שבהר המשחה כהנים גדולים לפרות אחרות מקדשין הימנה, וזה שבחיל נתון למשמרת מגזרת הכתוב, שנאמר והיתה לעדת בני ישראל למשמרת; **למי נדה** - למי הזיה, כמו וידו אבן ב', לידות את קרנות הגוים, לשון זריקה; **חטאת הוא** - לשון חטוי כפשוטו, ולפי הלכותיו קראה הכתוב חטאת, לומר שהיא כקדשים להאסר בהנאה; **למשמרת** - כמו שפשע העגל שמור לדורות לפורענות, שאין לך פקודה שאין בה מפקודת העגל, שנאמר וביום פקדי ופקדתי וגו', וכשם שהעגל מטמא כל העוסקין בו, כך פרה מטמאה כל העוסקין בה, וכשם שנטהרו באפרו שנאמר ויזר על פני המים וגו', כך ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת וגו'. **(יב) הוא יתחטא בו** - באפר הפרה [ס"א הזה]. **(יג) במת בנפש** - ואיזה מת, של נפש האדם, להוציא נפש בהמה שאין טומאתה צריכה הזאה [ולא טומאת שבעה]. דבר אחר, בנפש, זו רביעית דם; **את משכן ה' טמא** - אם נכנס לעזרה אפילו בטבילה, בלא הזאת שלישי ושביעי; **עוד טומאתו בו** - אע"פ שטבל. **(יד) כל הבא אל האהל** - בעוד שהמת בתוכו. **[2]** **(טו) וכל כלי פתוח** - בכלי חרס הכתוב מדבר, שאין מקבל טומאה מגבו אלא מתוכו, לפיכך אם אין מגופת צמידתו פתולה עליו יפה בחבור, טמא הוא, הא אם יש צמיד פתיל עליו, טהור; **פתיל** - לשון מחובר בלשון עברי, וכן נפתולי אלהים נפתלתי, נתחברתי עם אחותי. **(טז) על פני השדה** - רבותינו דרשו לרבות גולל ודופק, ופשוטו, על פני השדה שאין שם אהל, מטמא המת שם בנגיעה. **[שני]** **(יז) וחטאו ביום השביעי** - הוא גמר טהרתו. **(יח) ואיש אשר יטמא וגו'**. אם נאמר מקדש למה נאמר משכן כו', כדאיתא בשבועות. **(יט) ומה מי הנדה** - רבותינו אמרו שהמזה טהור, וזה בא ללמד שהנושא מי חטאת טמא טומאה חמורה לטמא בגדים שעליו, מה שאין כן בנוגע, וזה שהוציאו בלשון מזה, לומר לך שאינן מטמאין עד שיהא בהן שיעור הזאה; **והנוגע וגו' יטמא** - ואין טעון כבוס בגדים. **(כ) וכל אשר יגע בו** - הטמא הזה שנטמא במת, יטמא; **והנפש הנגעת** - בו בטמא מת; **טמא עד הערב** - מכאן למדנו שהמת אבי אבות הטומאה, והנוגע בו אב הטומאה, ומטמא אדם, זהו פירושה לפי משמעה והלכותיה. ומדרש אגדה, העתקתי מיסודו של רבי משה הדרשן. וזהו.

במדבר כ

(א) כל העדה - עדה השלמה, שכבר מתו מתי מדבר ואלו פרשו לחיים; **ותמת שם מרים** - למה נסמכה מיתת מרים לפרשת פרה אדומה, לומר לך, מה קרבנות מכפרין [ס"א כמו שפרה אדומה מכפרת] אף מיתת צדיקים מכפרת; **ותמת שם מרים** - אף היא בנשיקה מתה. ומפני מה לא נאמר בה על פי ה', שאינו דרך כבוד של מעלה, ובאהרן נאמר על פי ה', באלה מסעי. **(ב) ולא היה מים לעדה** - מכאן, שכל מ' שנה היה להם הבאר בזכות מרים. **(ג) ולו גוענו** - הלואי שגוענו; **בגוע אחינו** - במיתת אחינו בדבר, למד שמיתת צמא מגונה ממנה; **בגוע** - שם דבר הוא, כמו במיתת אחינו, ולא יתכן לפרשו כשמתו אחינו, שאם כן היה לו להנקד בגוע [בחולם]. **[שלישי\שני] (ח) ואת בעירם** - מכאן שחם הקב"ה על ממונם של ישראל. **(י) ויקהל וגו'**. זה אחד מן המקומות שהחזיק מועט את המרובה; **המן הסלע הזה נוציא** - לפי שלא היו מכירין אותו, לפי שהלך הסלע וישב לו בין הסלעים כשנסתלק הבאר, והיו ישראל אומרים להם מה לכם מאיזה סלע תוציאו לנו מים, לכך אמר להם המורים, סרבנים, לשון יוני שוטים, מורים את מוריהם, המן הסלע הזה שלא נצטוינו עליו נוציא לכם מים. **(יא) פעמים** - לפי שבראשונה לא הוציא אלא טיפין, לפי שלא צוה המקום להכותו אלא ודברתם אל הסלע, והמה דברו אל סלע אחר ולא הוציא, אמרו שמא צריך להכותו כבראשונה, שנאמר

והכית בצור, ונזדמן להם אותו סלע והכהו. **(יב) יען לא האמנתם בי** - גלה הכתוב שאלולי חטא זה בלבד היו נכנסין לארץ, כדי שלא יאמרו עליהם, כעון שאר דור המדבר שנגזר עליהם שלא יכנסו לארץ, כך היה עון משה ואהרן. והלא הצאן ובקר ישחט קשה מזו, אלא לפי שבסתר חסך עליו הכתוב, וכאן שבמעמד כל ישראל לא חסך עליו הכתוב, מפני קדוש השם; **להקדישני** - שאילו דברתם אל הסלע והוציא, הייתי מקודש לעיני העדה, ואומרים מה סלע זה, שאינו מדבר ואינו שומע ואינו צריך לפרנסה, מקיים דבורו של מקום, קל וחומר אנו; **לכן לא תביאו** - בשבועה, כמו לכן נשבעתי לבית עלי, נשבע בקפיצה שלא ירבו בתפלה על כך. **[3] (יג) המה מי מריבה** - הם הנזכרים במקום אחר, את אלו ראו אצטגניני פרעה שמושיען של ישראל לוקה במים, לכן גזרו כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו; **ויקדש בם** - שמתו משה ואהרן על ידם. שכשהקב"ה עושה דין במקודשיו, הוא יראוי ומתקדש על הבריות, וכן הוא אומר נורא אלהים ממקדשיך, וכן הוא אומר בקרובי אקדש. **[רביעי] (יד) אחיך ישראל** - מה ראה להזכיר כאן אחוה, אלא אמר לו אחים אנחנו, בני אברהם שנאמר לו כי גר יהיה זרעך, ועל שנינו היה אותו החוב לפרעו; **אתה ידעת את כל התלאה** - לפיכך פירש אביכם מעל אבינו, וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו, מפני השטר חוב המוטל עליהם, והטילו על יעקב. **(טו) וירעו לנו** - סבלנו צרות רבות; **ולאבותינו** - מכאן שהאבות מצטערים בקבר כשפורענות באה על ישראל. **(טז) וישמע קולנו** - בברכה שברכנו אבינו הקול קול יעקב, שאנו צועקים ונענים; **מלאך** - זה משה, מכאן שהנביאים קרוים מלאכים, ואומר ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים. **(יז) נעברה נא בארצך** - אין לך לעורר על הירושה של ארץ ישראל, כשם שלא פרעת החוב, עשה לנו עזר מעט לעבור דרך ארצך; **ולא נשתה מי באר** - מי בורות היה צריך לומר, אלא כך אמר משה אף על פי שיש בידינו מן לאכול ובאר לשתות, לא נשתה ממנו, אלא נקנה מכס אוכל ומים להנאתכם. מכאן לאכסנאי שאף על פי שיש בידו לאכול יקנה מן החנוני, כדי להנות את אושפיזו; **דרך המלך נלך וגו'**. אנו חוסמים את בהמתנו ולא יטו לכאן ולכאן לאכול. **(יח) פן בהרב אצא לקראתך** - אתם מתגאים בקול שהורישכם אביכם, ואמרתם ונצעק אל ה' וישמע קולנו, ואני אצא עליכם במה שהורישני אבי ועל חרבך תחיה. **(יט) רק אין דבר** - אין שום דבר מזיקך. **(כ) וביד חזקה** - בהבטחת זקננו והידים ידי עשו. **[חמישי\שלישין] (כב) כל העדה** - כולם שלמים ועומדים להכנס לארץ, שלא היה בהן אחד מאותם שנגזרה גזירה עליהם, שכבר כלו מתי מדבר, ואלו מאותן שכתוב בהן חיים כלכם היום; **הר ההר** - הר על גבי הר, כתפוח קטן על גבי תפוח גדול, ואף על פי שהענן הולך לפנייהם ומשווה את ההרים, שלשה נשארו בהן, הר סיני לתורה, והר נבו לקבורת משה, והר ההר לקבורת אהרן. **(כג) על גבול ארץ אדום** - מגיד שמפני שנתחברו כאן להתקרב לעשו הרשע, נפרצו מעשייהם וחסרו הצדיק הזה, וכן הנביא אומר ליהושפט, בהתחברך עם אחזיהו פרץ ה' את מעשיך. **(כד) קח את אהרן** - בדברי ניהומים, אמור לו, אשריך שתראה כתרך נתון לבנך, מה שאין אני זכאי לכך. **[4] (כו) את בגדיי** - את בגדי כהונה גדולה הלבשהו, והפשיטם מעליהם לתתם על בנו בפניו, אמר לו הכנס למערה ונכנס, ראה מטה מוצעת ונר דלוק, אמר לו עלה למטה ועלה, פשוט ידיך ופשוט, קמוץ פיך וקמוץ, עצום עיניך ועצם, מיד חמד משה לאותה מיתה, וזהו שנאמר לו כאשר מת אהרן אחיך, מיתה שנתאוות לה. **(כז) ויעש משה** - אף על פי שהדבר קשה לו לא עכב. **(כט) ויראו כל העדה וגו'**. כשראו משה ואלעזר יורדים ואהרן לא ירד, אמרו היכן הוא אהרן, אמר להם מת, אמרו, אפשר מי שעמד כנגד המלאך ועצר את המגפה ישלוח בו מלאך המות, מיד בקש משה רחמים והראוהו מלאכי השרת להם מוטל במטה, ראו והאמינו; **כל בית**

ישראל - האנשים והנשים, לפי שהיה אהרן רודף שלום, ומטיל אהבה בין בעלי מריבה ובין איש לאשתו; **כי גוע** - אומר אני, שהמתרגם דהא מית, טועה הוא, אלא אם כן מתרגם ויראו ואתחזיא, שלא אמרו רבותינו ז"ל כי זה משמש בלשון דהא אלא על מדרש שנסתלקו ענני כבוד, וכדאמר רבי אבהו, דאמר רבי אבהו אל תקרי ויראו אלא ויראו, ועל לשון זה נופל לשון דהא, לפי שהוא נתינת טעם למה שלמעלה הימנו, למה ויראו לפי שהרי מת אהרן, אבל על תרגום וחזו כל כנישתא אין לשון דהא נופל, אלא לשון אשר, שהוא מגזרת שמוש אי, שמצינו אם משמש בלשון אשר, כמו ואם מדוע לא תקצר רוחי, והרבה מפורשים מזה הלשון אם חרוצים ימיו.

במדבר כא

(א) וישמע הכנעני - שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד כו' כדאיתא בראש השנה, ועמלק מעולם רצועה מרדות לישראל, מזומן בכל עת לפורענות; **יושב הנגב** - זה עמלק, שנאמר עמלק יושב בארץ הנגב, ושנה את לשונו לדבר בלשון כנען, כדי שיהיו ישראל מתפללים להקב"ה לתת כנענים בידם, והם אינן כנענים, ראו ישראל לבושיהם כלבושי עמלקים ולשונום לשון כנען, אמרו נתפלל סתם, שנאמר אם נתון נתן את העם הזה בידי; **דרך האתרים** - דרך הנגב שהלכו בה מרגלים, שנאמר ויעלו בנגב. דבר אחר, דרך האתרים, דרך התייר הגדול הנוסע לפניהם, שנאמר דרך שלשת ימים לתור להם מנוחה; **וישב ממנו שבי** - אינה אלא שפחה אחת. **(ב) והחרמתי** - אקדיש שללם לגבוה. **(ג) ויחרם אתהם** - בהריגה; **ואת עריהם** - חרמי גבוה. **(ד) דרך ים סוף** - כיון שמת אהרן ובאה עליהם מלחמה זו, חזרו לאחוריהם דרך ים סוף, הוא הדרך שחזרו להם כשנגזרה עליהם גזירת מרגלים, שנאמר וסעו המדברה דרך ים סוף, וכאן חזרו לאחוריהם שבע מסעות, שנאמר ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן, וכי במוסרה מת והלא בהר ההר מת, אלא שם חזרו והתאבלו עליו והספידוהו כאילו הוא בפניהם. צא ובדוק במסעות, ותמצאם שבע מסעות מן מוסרה עד הר ההר; **לסבב את ארץ אדום** - שלא נתנם לעבור בארצו; **ותקצר נפש העם בדרך** - בטורח הדרך, שהוקשה להם, אמרו, עכשיו היינו קרובים להכנס לארץ ואנו חוזרים לאחורינו, כך חזרו אבותינו ונשתהו שלשים ושמנה שנה עד היום, לפיכך קצרה נפשם בעיני הדרך, ובלשון לע"ז אנקרו דלו"ר. ולא יתכן לומר ותקצר נפש העם בדרך בהיותם בדרך, ולא פירש בו במה קצרה, שכל מקום שתמצא קצור נפש במקרא, מפורש שם במה קצרה, כגון ותקצר נפשי בהם, וכגון ותקצר נפשו בעמל ישראל. וכל דבר הקשה על אדם נופל בו לשון קצור נפש, כאדם שהטורח בא עליו, ואין דעתו רחבה לקבל אותו הדבר, ואין לו מקום בתוך לבו לגור שם אותו הצער, ובדבר המטריח נופל לשון גודל, שגדול הוא וכבד על האדם, כגון וגם נפשם בחלה בי, גדלה עלי, ויגאה כשחל תצודני, כללו של פירוש, כל לשון קצור נפש בדבר, לשון שאין יכול לסובלו הוא, שאין הדעת סובלתו. **[5] (ה) באלהים ובמשה** - השוו עבד לקונו; **למה העליתנו** - שניהם שוים; **ונפשנו קצה** - אף זה לשון קצור נפש ומאוס; **בלחם הקלוקל** - לפי שהמן נבלע באיברים קראהו קלוקל, אמרו, עתיד המן הזה שיתפח במעינו, כלום יש ילוד אשה שמכניס ואינו מוציא. **(ו) את הנחשים השרפים** - ששורפים את האדם בארס שיניהם; **וינשכו את העם** - יבא נחש שלקה על הוצאת דבה ויפרע ממוציאי דבה, יבוא נחש שכל המינין נטעמין לו טעם אחד **[טעם עפר]**, ויפרע מכפויי טובה שדבר אחד משתנה להם לכמה מטעמים. **(ז) ויתפלל משה** - מכאן למי שמבקשים ממנו מחילה שלא יהא אכזרי מלמחול. **(ח) על נס** - על כלונס שקורין פירק"א בלע"ז, וכן וכנס על הגבעה, ארים נסי, שאו נס, ולפי שהוא גבוה לאות ולראיה קוראו נס; **כל הנשוי** - אפילו כלב או חמור נושכו היה נזוק ומתנוונה

והולך, אלא שנשיכת הנחש ממהרת להמית, לכך נאמר כאן וראה אותו, ראייה בעלמא, ובנשיכת הנחש נאמר והביט, והיה אם נשך הנחש את איש והביט וגו', שלא היה ממחר נשך הנחש להתרפאות אלא אם כן מביט בו בכוונה. ואמרו רבותינו, וכי נחש ממית או מחיה, אלא בזמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתרפאים, ואם לאו היו נמוקים [נ"א ניזוקים]. (ט) **נחש נחשת** - לא נאמר לו לעשותו של נחשת, אלא אמר משה הקב"ה קוראו נחש, ואני אעשנו של נחשת, לשון נופל על לשון. [שישי] (יא) **בעיי העברים** - לא ידעתי למה נקרא שמם עיים, ועי לשון חורבה הוא, דבר הטאט במטאטא, והעיי"ן בו יסוד לבדה, והוא מלשון יעים ויעה ברד; **העברים** - דרך מעבר העוברים שם את הר נבו אל ארץ כנען, שהוא מפסיק בין ארץ מואב לארץ אמורי; **על פני מואב ממזרח השמש** - במזרח של ארץ מואב. (יג) **מגבול האמורי** - תחום סוף מצר שלהם, וכן גבול מואב, לשון קצה וסוף; **מעבר ארנון** - הקיפו ארץ מואב כל דרומה ומזרחה, עד שבאו מעבר השני לארנון, בתוך ארץ האמורי בצפונה של ארץ מואב; **היוצא מגבול האמורי** - רצועה יוצאה מגבול האמורי והיא של אמוריים, ונכנסת לגבול מואב עד ארנון שהוא גבול מואב, ושם חנו ישראל ולא באו לגבול מואב [כי ארנון גבול מואב והם לא נתנו להם רשות לעבור בארצם, ואף על פי שלא פירשה משה, פירשה יפתח], כמו שאמר יפתח וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה, ומשה רמזה כאשר עשו לי בני עשו היושבים בשעיר והמואבים היושבים בער, מה אלו לא נתנום לעבור בתוך ארצם אלא הקיפום סביב, אף מואב כן. [6] (יד) **על כן יאמר** - על חניה זו ונסים שנעשו בה, יאמר בספר מלחמות ה', כשמספרים נסים שנעשו לאבותינו יספרו את והב וגו'; **את והב** - כמו את יהב, כמו שיאמר מן יעד ועד, כן יאמר מן יהב והב, והו"ו יסוד הוא, כלומר את אשר יהב להם והרבה נסים בים סוף; **ואת הנחלים ארנון** - כשם שמספרים בנסי ים סוף, כך יש לספר בנסי נחלי ארנון, שאף כאן נעשו נסים גדולים. ומה הם הנסים. (טו) **ואשר הנחלים** - תרגום של שפך אשד, שפך הנחלים, שנשפך שם דם אמוריים שהיו נחבאים שם, לפי שהיו ההרים גבוהים והנחל עמוק וקצר, וההרים סמוכים זה לזה, אדם עומד על ההר מזה ומדבר עם חבירו בהר מזה, והדרך עובר בתוך הנחל, אמרו אמוריים, כשיכנסו ישראל [לארץ] לתוך הנחל לעבור, נצא מן המערות בהרים שלמעלה מהם, ונהרגם בחצים ואבני בליסטראות, והיו אותן הנקעים בהר של צד מואב, ובהר של צד אמוריים היו כנגד אותן נקעים כמין קרנות ושדים בולטין לחוץ, כיון שבאו ישראל לעבור, נזדעזעו ההר של ארץ ישראל כשפחה היוצאת להקביל פני גבירתה, ונתקרב לצד הר של מואב, ונכנסו אותן השדים לתוך אותן נקעים והרגום. וזהו אשר נטה לשבת ער, שההר נטה ממקומו ונתקרב לצד גבול מואב ונדבק בו, וזהו ונשען לגבול מואב. (טז) **ומשם בארה** - משם בא האשד אל הבאר. כיצד, אמר הקב"ה מי מודיע לבני הנסים הללו המשל אומר נתת פת לתינוק הודיע לאמו, לאחר שעברו חזרו ההרים למקומם, והבאר ירדה לתוך הנחל והעלתה משם דם ההרוגים וזרועות ואיברים, ומוליכתן סביב המחנה, וישראל ראו ואמרו שירה. (יז) **עלי באר** - מתוך הנחל, והעלי מה שאת מעלה, ומנין שהבאר הודיעה להם, שנאמר ומשם בארה, וכי משם היתה והלא מתחלת ארבעים שנה היתה עמהם, אלא שירדה לפרסם את הנסים, וכן אז ישיר ישראל, השירה הזאת נאמרה בסוף ארבעים, והבאר נתנה להם מתחלת ארבעים, מה ראה להכתב כאן, אלא הענין הזה נדרש למעלה הימנו. (יח) **באר חפרוה** - זאת היא הבאר אשר חפרוה שרים, משה ואהרן; **במשענותם** - במטה; **וממדבר** - נתנה להם. (יט) **וממתנה נחליאל** - כתרגומו. (כ) **ומבמות הגיא אשר בשדה מואב** - כי שם מת משה ושם בטלה הבאר. דבר אחר, כרוה נדיבי העם, כל נשיא ונשיא כשהיו חונים, נוטל מקלו ומושך אצל

דגלו ומחנהו, ומי הבאר נמשכין דרך אותו סימן ובאין לפני חניית כל שבט ושבט; **במחקק** - על פי משה שנקרא מחוקק, שנאמר כי שם חלקת מחוקק ספון. ולמה לא נזכר משה בשירה זו, לפי שלקה על ידי הבאר, וכיון שלא נזכר שמו של משה לא נזכר שמו של הקב"ה, משל למלך שהיו מזמנים אותו לסעודה, אמר אם אוהבי שם אני שם ואם לאו איני הולך; **ראש הפסגה** - כתר גומו ריש רמתא; **פסגה** - לשון גובה, וכן פסגו ארמנותיה, הגביהו ארמנותיה; **ונשקפה** - אותה הפסגה, על פני המקום ששמו ישימון, והוא לשון מדבר שהוא שמם. דבר אחר ונשקפה הבאר על פני הישימון, שנגנזה בימה של טבריא, והעומד על הישימון מביט ורואה כמין כברה בים, והיא הבאר. כך דרש רבי תנחומא. **[7] [שביעי\רביעי] (כא) וישלח ישראל מלאכים** - ובמקום אחר תולה השליחות במשה, שנאמר ואשלח מלאכים ממדבר קדמות, וכן וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום, וביפתח הוא אומר וישלח ישראל מלאכים אל מלך אדום וגו', הכתובים הללו צריכים זה לזה, זה נועל וזה פותח, שמשה הוא ישראל וישלח אל מלך אדום, לומר לך שנשיא הדור הוא ככל הדור, כי הנשיא הוא הכל. **(כב) אעברה בארצך** - אף על פי שלא נצטוו לפתוח להם בשלום, בקשו מהם שלום. **(כג) ולא נתן סיחון וגו'**. לפי שכל מלכי כנען היו מעלין לו מס, שהיה שומרם שלא יעברו עליהם גייסות, כיון שאמרו לו ישראל אעברה בארצך, אמר להם, כל עצמי איני יושב כאן אלא לשמרם מפניכם, ואתם אומרים כך; **ויצא לקראת ישראל** - אילו היתה חשבון מלאה יתושין אין כל בריה יכולה לכבשה, ואם היה סיחון בכפר חלש אין כל אדם יכול לכבשו, וכל שכן שהיה בחשבון. אמר הקב"ה מה אני מטריח על בני כל זאת לצור על כל עיר ועיר, נתן בלב כל אנשי המלחמה לצאת מן העיירות, ונתקבצו כולם למקום אחד ושם נפלו, ומשם הלכו ישראל אל הערים ואין עומד לנגדם, כי אין שם איש אלא נשים וטף. **(כד) כי עז** - ומהו חזקו, התראתו של הקב"ה שאמר להם אל תצורם וגו'. **(כה) בנתינה** - כפרים הסמוכים לה. **(כו) והוא נלחם** - למה הוצרך להכתב, לפי שנאמר אל תצר את מואב, וחשבון משל מואב היתה, כתב לנו שסיחון לקחה מהם, ועל ידו טהרה לישראל; **מידו** - מרשותו. **(כז) על כן** - על אותה מלחמה שנלחם סיחון במואב; **יאמרו המושלים** - בלעם, שנאמר בו וישא משלו; **המושלים** - בלעם ובעור, והם אמרו; **באו חשבון** - שלא היה סיחון יכול לכבשה, והלך ושכר את בלעם לקללו, וזהו שאמר לו בלק כי ידעתי את אשר תברך מבורך וגו'; **תבנה ותמונן** - חשבון בשם סיחון להיות עירו. **(כח) כי אש יצאה מחשבון** - משכבשה סיחון; **אכלה ער מואב** - שם אותה המדינה קרוי ער בלשון עברי, ולחיית בלשון ארמי; **ער מואב** - ער של מואב. **(כט) אוי לך מואב** - שקללו את מואב שימסרו בידו; **כמוש** - שם אלהי מואב; **נתן** - הנותן את בניו של מואב; **פליטים** - נסים ופליטים מחרב ואת בנותיו בשבית וגו'. **(ל) ונירם אבד** - מלכות שלהם; **אבד חשבון עד דיבון** - מלכות ועול שהיה למואב בחשבון אבד משם, וכן עד דיבון, תרגום של סר עד, כלומר סר ניר מדיבון, ניר לשון מלכות ועול וממשלת איש, כמו למען היות ניר לדוד עבדי; **ונשים** - שי"ן דגושה, לשון שממה, כך יאמרו המושלים; **ונשים** - אותם; **עד נפח** - השימונם עד נפח. **(לב) וישלח משה לדגל את יעזר** - המרגלים לכדוה, אמרו לא נעשה כראשונים, בטוחים אנו בכח תפלתו של משה להלחם. **(לד) אל תירא אותו** - שהיה משה ירא להלחם, שמא תעמוד לו זכותו של אברהם, שנאמר ויבא הפליט, הוא עוג שפלט מן הרפאים שהכו כדרלעומר וחביריו בעשתרות קרנים, שנאמר כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים. **(לה) ויבו אותו** - משה הרגו, כדאיתא בברכות בהרואה, עקר טורא בר תלתא פרסי וכו'.

פרשת בלק

במדבר כב

(ב) וירא בלק בן צפור את כל אשר עשה ישראל לאמורי - אמר, אלו שני מלכים שהיינו בטוחים עליהם, לא עמדו בפניהם, אנו על אחת כמה וכמה, לפיכך ויגר מואב. (ג) ויגר - לשון מורא כמו גורו לכם; ויקץ מואב - קצו בחייהם [כמו קצתי בחיי, והוא מקרא קצר]. (ד) אל זקני מדין - והלא מעולם היו שונאים זה את זה, שנאמר המכה את מדין בשדה מואב, שבא מדין על מואב למלחמה, אלא מיראתן של ישראל עשו שלום ביניהם. ומה ראה מואב ליטול עצה ממדין, כיון שראו את ישראל נוצחים שלא כמנהג העולם, אמרו, מנהיגם של אלו במדין נתגדל, נשאל מהם מה מדתו, אמרו לו, אין כחו אלא בפיו, אמרו, אף אנו נבא עליהם באדם שכחו בפיו; כלחך השור - כל מה שהשור מלחך אין בו סימן ברכה; בעת ההוא - לא היה ראוי למלכות מנסיכי מדין היה, וכיון שמת סיחון מנוהו עליהם לצורך שעה. (ה) פתורה - כשולחני הזה שהכל מריצין לו מעות, כך כל המלכים מריצין לו אגרותיהם, ולפי פשוטו של מקרא, כך שם המקום; ארץ בני עמו - של בלק, משם היה, וזה היה מתנבא ואומר לו, עתיד אתה למלוך, ואם תאמר, מפני מה השרה הקב"ה שכינתו על גוי רשע, כדי שלא יהא פתחון פה לאומות לומר, אילו היו לנו נביאים חזרנו למוטב, העמיד להם נביאים והם פרצו גדר העולם, שבתחלה היו גדורים בעריות, וזה נתן להם עצה להפקיר עצמן לזנות; לקרא לו - הקריאה שלו היתה ולהנאתו, שהיה פוסק לו ממון הרבה; עם יצא ממצרים - ואם תאמר מה מזיקך; הנה כסה את עין הארץ - סיחון ועוג שהיו שומרים אותנו, עמדו עליהם והרגום; והוא יושב ממלי - חסר כתיב, קרובים הם להכריתני, כמו כי אמילם. (ו) נכה בו - אני ועמי נכה בהם. דבר אחר, לשון משנה הוא, מנכה לו מן הדמים לחסר מהם מעט; כי ידעתי וגו'. על ידי מלחמת סיחון שעזרתו להכות את מואב. (ז) וקסמים בידם - כל מיני קסמים, שלא יאמר אין כלי תשמישי עמי. דבר אחר, קסם זה נטלו בידם זקני מדין, אמרו, אם יבא עמנו בפעם הזאת יש בו ממש, ואם ידחנו אין בו תועלת, לפיכך כשאמר להם לינו פה הלילה, אמרו אין בו תקוה, הניחוהו והלכו להם, שנאמר וישבו שרי מואב עם בלעם, אבל זקני מדין הלכו להם. (ח) לינו פה הלילה - אין רוח הקדש שורה עליו אלא בלילה, וכן לכל נביאי אומות העולם, וכן לבן בחלום הלילה, שנאמר ויבא אלהים אל לבן הארמי בחלום הלילה, כאדם ההולך אצל פלגשו בהחבא; כאשר ידבר ה' אלי - אם ימליכני ללכת עם בני אדם כמותכם אלך עמכם, שמא אין כבודו לתתי להלוך אלא עם שרים גדולים מכם; וישבו - לשון עכבה. (ט) מי האנשים האלה עמך - להטעותו בא [ר"ל ישרים דרכי ה' צדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם, כוונת הש"י שאמר מי האנשים היתה לטובה, ליכנס עמו בדברים, כמ"ש רש"י בפרשת בראשית בתיבת איכה, אך בא לבלעם לטעות כי הוא טעה], אמר, פעמים שאין הכל גלוי לפניו, אין דעתו שוה עליו, אף אני אראה עת שאוכל לקלל ולא יבין. (י) בלק בן צפור וגו'. אף על פי שאיני חשוב בעיניך, חשוב אני בעיני המלכים. (יא) קבה לי - זו קשה מארה לי, שהוא נוקב ומפרש; וגרשתי - מן העולם, ובלק לא אמר אלא ואגרשנו מן הארץ, איני מבקש אלא להסיעם מעלי, ובלעם היה שונאם יותר מבלק. (יב) לא תלך עמהם - אמר לו אם כן אקללם במקומי, אמר לו לא תאור את העם, אמר לו אם כן אברכם, אמר לו אינם צריכים לברכתך כי ברוך הוא, משל אומרים לצרעה [ס"א לדבורה] לא מדובשיך ולא מעוקצין. [שני\חמישי]

2 | (יג) להלך עמכם - אלא עם שרים גדולים מכם, למדנו שרוחו גבוהה, ולא רצה לגלות שהוא ברשותו של מקום, אלא בלשון גסות, לפיכך ויוסף עוד בלק. (יד) כי כבד אכבדך מאד - יותר ממה שהיית נוטל לשעבר [ר"ל במלחמת סיחון] אני נותן לך. (יח) מלא ביתו כסף וזהב - למדנו שנפשו

רחבה ומחמד ממון אחרים, אמר, ראוי לו ליתן לי כל כסף וזהב שלו, שהרי צריך לשכור חיילות רבות ספק נוצח ספק אינו נוצח, ואני ודאי נוצח; **לא אוכל לעבור** - על כרחו גלה שהוא ברשות אחרים, ונתנבא כאן שאינו יכול לבטל הברכות שנתברכו האבות מפי השכינה. **(יט) גם אתם** - פיו הכשילו, גם אתם סופכם לילך בפחי נפש כראשונים; **מה יסף** - לא ישנה דבריו מברכה לקללה, הלואי שלא יוסיף לברך, כאן נתנבא שעתיד להוסיף להם ברכות על ידו. **(כ) אם לקרא לך** - אם הקריאה שלך, וסבור אתה ליטול עליה שכר, קום לך אתם; **ואך** - על כרחך, את הדבר אשר אדבר אליך אותו תעשה, ואף על פי כן וילך בלעם, אמר, שמא אפתנו ויתרצה. **[שלישי] (כא) ויחבש את אתנו** - מכאן, שהשנאה מקלקלת את השורה, שחבש הוא בעצמו, אמר הקב"ה, רשע, כבר קדמך אברהם אביהם, שנאמר וישכם אברהם בבקר ויחבוש את חמורו; **עם שרי מואב** - לבו כלבם שוה. **(כב) כי הולך הוא** - ראה שהדבר רע בעיני המקום ונתאוה לילך; **לשטן לו** - מלאך של רחמים היה, והיה רוצה למנעו מלחטוא, שלא יחטא ויאבד; **ושני נערי עמו** - מכאן, לאדם חשוב היוצא לדרך יוליך עמו שני אנשים לשמשו, וחוזרים ומשמשים זה את זה. **(כג) ותרם האתון** - והוא לא ראה, שנתן הקב"ה רשות לבהמה לראות יותר מן האדם, שמתוך שיש בו דעת תטרף דעתו כשיראה מזיקין; **וחרבו שלופה בידו** - אמר, רשע זה הניח כלי אומנותו, שכלי זיין של אומות העולם בחרב, והוא בא עליהם בפיו שהוא אומנות שלהם, אף אני אתפוש את שלו ואבא עליו באומנותו, וכן היה סופו ואת בלעם בן בעור הרגו בחרב. **(כד) במשעול** - כתרגומו בשביל, וכן אם ישפוק עפר שומרון לשעלים, עפר הנדבק בכפות הרגלים בהלוכן, וכן מי מדד בשעלו מים, ברגליו ובהלוכו; **גדר מזה וגדר מזה** - סתם גדר של אבנים הוא. **(כה) ותלחץ היא עצמה; ותלחץ** - את אחרים, את רגל בלעם. **(כו) ויוסף מלאך ה' עבור** - לעבור עוד לפניו להלן, להיות לפניו במקום אחר, כמו והוא עבר לפניו. ומדרש אגדה יש בתנחומא מה ראה לעמוד בשלשה מקומות, סימני אבות הראהו. **(כז) זה שלש רגלים** - רמז לו, אתה מבקש לעקור אומה החוגגת שלש רגלים בשנה. **(כט) התעללת** - כתרגומו, לשון גנאי ובזיון; **לו יש חרב בידי** - גנות גדולה היה לו דבר זה בעיני השרים, זה הולך להרוג אומה שלימה בפיו, ולאתון זו צריך לכלי זיין. **(ל) ההסכן הסכנתי** - כתרגומו, וכן הלאל יסכן גבר. ורבותינו דרשו מקרא זה בגמרא, אמרו ליה מאי טעמא לא רכבת אסוסיא, אמר להון ברטיבא שדאי ליה כו', כדאיתא במסכת עבודה זרה. **(לב) כי ירט הדרך לנגדי** - רבותינו חכמי המשנה דרשוהו נוטריקון, יראה, ראתה, נטתה, בשביל שהדרך לנגדי, כלומר לקנאתי ולהקניטני. ולפי משמעו, כי חרד הדרך לנגדי, לשון רטט, כי ראיתי בעל הדרך שחרד ומהר הדרך שהוא לכעס ולהמרות, ומקרא קצר הוא, כמו ותכל דוד. לישנא אחרינא, ירט לשון רצון, וכן ועל ידי רשעים ירטני, מפייס ומנחם אותי על ידי רשעים, שאינן אלא מקניטים. **(לג) אולי נטתה** - כמו לולא, פעמים שאולי משמש בלשון לולא; **גם אתכה הרגתי** - הרי זה מקרא מסורס, והוא כמו גם הרגתי אותך, כלומר לא העכבה בלבד קראתך על ידי, כי גם ההריגה; **ואותה החייתי** - ועתה מפני שדיברה והוכיחתך ולא יכולת לעמוד בתוכחתה, כמו שכתוב ויאמר לא, הרגתיה, שלא יאמרו זו היא שסלקה את בלעם בתוכחתה ולא יכול להשיב, שחם המקום על כבוד הבריות, וכן ואת הבהמה תהרגו, וכן והרגת את האשה ואת הבהמה. **[3] (לד) כי לא ידעתי** - גם זה גנותו, ועל כרחו הודה, שהוא היה משתבח שידוע דעת עליון, ופיו העיד לא ידעתי; **אם רע בעיניך אשובה לי** - להתירם נגד המקום היא תשובה זו, אמר לו, הוא בעצמו צוני ללכת ואתה מלאך מבטל את דבריו, למוד הוא בכך שאומר דבר ומלאך מחזירו, אמר לאברהם קח נא את בנך וגו' ועל ידי מלאך בטל את דברו, אף אני אם רע

בעיניך צריך אני לשוב. **(לה) לך עם האנשים** - בדרך שאדם רוצה לילך בה, מוליכין אותו; **ואפס** - על כרחך את הדבר אשר אדבר וגו'; **לך עם האנשים** - כי חלקך עמהם, וסופך ליאבד מן העולם; **עם שרי בלק** - שמח לקללם כמותם. **(לו) וישמע בלק** - שלח שלוחים לבשרו; **אל עיר מואב** - אל מטרפולין שלו, עיר החשובה שלו, לומר, ראה מה אלו מבקשים לעקור. **(לז) האמנם לא אוכל כבדך** - נתנבא שסופו לצאת מעמו בקלון. **[רביעי\שישי] (לט) קרית חצות** - עיר מלאה שווקים אנשים ונשים וטף בחוצותיה, לומר, ראה ורחם שלא יעקרו אלו. **(מ) בקר וצאן** - דבר מועט, בקר אחד וצאן אחד בלבד. **(מא) במזות בעל** - כתרגומו לרמת דחלתיה, שם עבודת אלילים.

במדבר כג

(ג) אולי יקרה ה' לקראתי - אינו רגיל לדבר עמי ביום; **וילך שפי** - כתרגומו יחיד, לשון שופי ושקט, שאין עמו אלא שתיקה. **(ד) ויקר** - לשון עראי, לשון גנאי, לשון טומאת קרי, כלומר בקושי ובבזיון, ולא היה נגלה אליו ביום, אלא בשביל להראות חבתן של ישראל; **את שבעת המזבחות** - שבעה מזבחות ערכתי אין כתיב כאן, אלא את שבעת המזבחות, אמר לפניו, אבותיהם של אלו בנו לפניך שבעה מזבחות, ואני ערכתי כנגד כלן, אברהם בנה ארבעה, ויבן שם מזבח לה' הנראה אליו, ויעתק משם ההרה וגו', ויאהל אברם וגו', ואחד בהר המוריה, ויצחק בנה אחד ויבן שם מזבח וגו', ויכרו שם עבדי יצחק באר, ויעקב בנה שתיים, אחד בשכם, ואחד בבית אל; **ואעל פרי ואיל במזבח** - ואברהם לא העלה אלא איל אחד. **(ז) ארה לי יעקב ולכה זועמה ישראל** - בשני שמותיהם אמר לו לקללם, שמא אחד מהם אינו מובהק. **(ח) מה אקוב לא קבה אל** - כשהיו ראויים להתקלל לא נתקללו, כשהזכיר אביהם את עונם כי באפם הרגו איש, לא קלל אלא אפם, שנאמר ארור אפם, כשנכנס אביהם במרמה אצל אביו היה ראוי להתקלל, מה נאמר שם, גם ברוך יהיה, במברכים נאמר אלה יעמדו לברך את העם, במקללים לא נאמר ואלה יעמדו לקלל את העם, אלא על הקללה, לא רצה להזכיר עליהם שם קללה; **לא זעם ה'** - אני אין כחי, אלא שאני יודע לכיין השעה שהקב"ה כועס בה, והוא לא כעס כל הימים הללו שבאתי אליך, וזהו שנאמר עמי זכר נא מה יעץ וגו' ומה ענה אותו בלעם וגו', למען דעת צדקות ה'. **(ט) כי מראש צרים אראנו** - אני מסתכל בראשיתם ובתחלת שרשיהם, ואני רואה אותם מיוסדים וחזקים כצורים וגבעות הללו, על ידי אבות ואמהות; **הן עם לבדד ישכן** - הוא אשר זכו לו אבותיו לשכון בדד, כתרגומו; **ובגוים לא יתחשב** - כתרגומו, לא יהיו נעשין כלה עם שאר האומות עובדי גילולים, שנאמר כי אעשה כלה בכל הגוים וגו', אינן נמנין עם השאר. דבר אחר, כשהן שמחין אין אומה שמחה עמהם, שנאמר ה' בדד ינחנו, וכשהאומות עובדי גילולים בטובה, הם אוכלין עם כל אחד ואחד, ואין עולה להם מן החשבון, וזהו ובגוים לא יתחשב. **[4] (י) מי מנה עפר יעקב וגו'**. כתרגומו דעדקיא דבית יעקב כו', דארבע משריתא ארבע דגלים. דבר אחר, עפר יעקב, אין חשבון במצות שהם מקיימין בעפר, לא תחרוש בשור ובחמור, לא תזרע כלאים, אפר פרה, ועפר סוטה, וכיוצא בהם; **ומספר את רבע ישראל** - רביעותיהן, זרע היוצא מן התשמיש שלהם; **תמת נפשי מות ישרים** - שבהם. **(יג) וקבנו לי** - לשון צווי, קללהו לי. **[חמישי] (יד) שדה צופים** - מקום גבוה היה, ששם הצופה עומד לשמור אם יבא חיל על העיר; **ראש הפסגה** - בלעם לא היה קוסם כבלק, ראה בלק שעתידה פרצה להפרץ בישראל משם, ששם מת משה, כסבור ששם תחול עליהם הקללה, וזו היא הפרצה שאני רואה. **(טו) אקרה כה** - מאת הקב"ה; **אקרה** - לשון אתפעל. **(טז) וישם דבר בפיו** - ומה היא השימה הזאת, ומה חסר המקרא באמרו שוב אל בלק וכה תדבר, אלא כשהיה שומע שאינו נרשה לקלל, אמר מה אני חוזר אצל בלק לצערו, ונתן לו הקב"ה רסן

וחכה בפיו, כאדם הפוקס בהמה בחכה להוליכה אל אשר ירצה, אמר לו, על כרחך תשוב אל בלק. **(יז) ושירי מואב אתו** - ולמעלה הוא אומר וכל שרי מואב, כיון שראו שאין בו תקוה הלכו להם מקצתם, ולא נשארו אלא מקצתם; **מה דבר ה'** - לשון צחוק הוא זה, כלומר אינך ברשותך. **(יח) קום בלק** - כיון שראהו מצחק בו נתכוין לצערו, עמוד על רגליך, אינך רשאי לישב, ואני שלוח אליך בשליחותו של מקום; **בנו צפור** - לשון מקרא הוא זה, כמו חיתו יער וחיתו ארץ, למעניו מים. **(יט) לא איש וגו'**. כבר נשבע להם להביאם ולהורישם ארץ שבעה אומות, ואתה סבור להמיתם במדבר; **ההוא אמר וגו'**. בלשון תימה, ותרגומו ותיבין ומתמלכין, חוזרים ונמלכין לחזור בהם. **(כ) הנה ברך לקחתני** - אתה שואלני מה דבר ה', קבלתי ממנו לברך אותם **[ס"א בך כמו לברך]**; **וברך ולא אשיבנה** - הוא ברך אותם, ואני לא אשיב את ברכתו; **וברך** - כמו **וברך**, וכן הוא גזרת רי"ש, כמו אויב חרף כמו חרף, וכן ובוצע ברך, המהלל ומברך את הגוזל ואומר אל תירא כי לא תענש שלום יהיה לך, מרגיז הוא להקב"ה. ואין לומר ברך שם דבר, שאם כן היה נקוד בפתח קטן **[ר"ל סגול תחת הרי"ש]** וטעמו למעלה, אבל לפי שהוא לשון פעל, הוא נקוד קמץ קטן **[צירי]** וטעמו למטה. **(כא) לא הביט און ביעקב וגו'**. כתרגומו. דבר אחר, אחרי פשוטו הוא נדרש מדרש נאה; **לא הביט** - הקב"ה און שביעקב, שכשהן עוברים על דבריו אינו מדקדק אחריהם, להתבונן באוניות שלהם ובעמלן שהן עוברים על דתו; **עמל** - לשון עבירה כמו הרה עמל, כי אתה עמל וכעס תביט, לפי שהעבירה היא עמל לפני המקום; **ה' אלהיו עמו** - אפילו מכעיסין וממרים לפניו אינו זז מתוכו; **ותרועות מלך בו** - לשון חבה ורעות כמו רעה דוד, אוהב דוד, ויתנה למרעהו. וכן תרגם אונקלוס ושכינת מלכהו ביניהון. **(כב) אל מוציאם ממצרים** - אתה אמרת הנה עם יצא ממצרים, לא יצא מעצמו, אלא האלהים הוציאם; **כתועפות ראם לו** - כתוקף רום וגובה שלו, וכן וכסף תועפות, לשון מעוז המה, ואומר אני שהוא לשון ועוף יעופף, המעופף ברום וגובה ותוקף רב הוא זה; **תועפות ראם** - עפירת גובה. דבר אחר, תועפות ראם. תוקף ראמים, ואמרו רבותינו אלו השדים. **[5] (כג) כי לא נחש ביעקב** - כי ראויים הם לברכה, שאין בהם מנחשים וקוסמים; **כעת יאמר ליעקב וגו'**. עוד עתיד להיות עת כעת הזאת, אשר תגלה חבתן לעין כל, שהן יושבין לפניו ולומדים תורה מפיו ומחיצתן לפניו ממלאכי השרת, והם ישאלו להם מה פעל אל, וזהו שנאמר והיו עיניך רואות את מוריך. דבר אחר, יאמר ליעקב, אינו לשון עתיד אלא לשון הוה, אינך צריכים למנחש וקוסם, כי בכל עת שצריך להאמר ליעקב ולישראל מה פעל הקב"ה ומה גזרותיו במרום, אינך מנחשים וקוסמים, אלא נמסר להם על פי נביאיהם מה היא גזרת המקום, או אורים ותומים מגידים להם, ואונקלוס לא תרגם כן. **(כד) הן עם כלביא יקום וגו'**. כשהן עומדין משינתם שחרית, הן מתגברים כלביא וכארי, לחטוף את המצות, ללבוש טלית לקרוא את שמע ולהניח תפילין; **לא ישכב** - בלילה על מטתו עד שהוא אוכל ומחבל כל מזיק הבא לטרפו, כיצד קורא את שמע על מטתו, ומפקיד רוחו ביד המקום, בא מחנה וגייס להזיקם, הקב"ה שומרם ונלחם מלחמותם ומפילים חללים. דבר אחר, הן עם כלביא יקום וגו', כתרגומו; **ודם חללים ישתה** - נתנבא שאין משה מת עד שיפיל מלכי מדין חללים ויהרג הוא עמהם, שנאמר ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני ישראל בחרב אל חלליהם. **(כה) גם קב לא תקבנו** - גם ראשון מוסב על גם השני, וגם שני על גם ראשון, וכן גם לי גם לך לא יהיה, וכן גם בחור גם בתולה. **[שישי\שביעי] (כז) וקבתו לי** - אין זה לשון צווי כמו וקבנו, אלא לשון עתיד, אולי יישר בעיניו ותקבנו לי משם. מלדיר"ש בלע"ז. **(כח) ראש הפעור** - קוסם

היה בלק, וראה שהן עתידין ללקות על ידי פעור, ולא היה יודע במה, אמר, שמא הקללה תחול עליהם משם, וכן כל החוזים בכוכבים רואים ואין יודעים מה רואים.

במדבר כד

(א) וירא בלעם כי טוב וגו'. אמר איני צריך לבדוק בהקב"ה, כי לא יחפוץ לקללם; **ולא הלך כפעם בפעם** - כאשר עשה ב' פעמים; **לקראת נחשים** - לנחש אולי יקרה ה' לקראתו כרצונו, אמר, רוצה ולא רוצה לקללם, אזכיר עונותיהם, והקללה על הזכרת עונותיהם תחול; **וישית אל המדבר פניו** - כתרגומו. **(ב) וישא בלעם את עיניו** - בקש להכניס בהם עין רעה. והרי יש לך ג' מדותיו, עין רעה, ורוח גבוהה, ונפש רחבה, האמורים למעלה; **שכן לשבטיו** - ראה כל שבט ושבט שוכן לעצמו ואינן מעורבין, ראה שאין פתחיהם מכוונים זה כנגד זה, שלא יציץ לתוך אהל חבירו; **ותהי עליו רוח אלהים** - עלה בלבו שלא יקללם. **(ג) בנו בער** - כמו למעינו מים. ומדרש אגדה שניהם היו גדולים מאבותיהם, בלק בנו צפור, אביו בנו הוא במלכות, ובלעם גדול מאביו בנביאות, מנה בן פרס היה; **שתם העין** - עינו נקורה ומוצאת לחוץ, וחור שלה נראה פתוח, ולשון משנה הוא, כדי שישתום ויסתום ויגוב. ורבותינו אמרו, לפי שאמר ומספר את רובע ישראל, שהקב"ה יושב ומונה רביעותיהן של ישראל, מתי תבא טפה שנולד הצדיק ממנה, אמר בלבו, מי שהוא קדוש ומשרתו קדושים יסתכל בדברים הללו, ועל דבר זה נסמית עינו של בלעם. ויש מפרשים, שתום העין, פתוח העין, כמו שתרגם אונקלוס. ועל שאמר שתום העין ולא אמר שתום העינים, למדנו שסומא באחת מעיניו היה. **(ד) נפל וגלוי עיניו** - פשוטו כתרגומו, שאין נראה עליו אלא בלילה כשהוא שוכב. ומדרשו, כשהיה נגלה עליו לא היה בו כח לעמוד על רגליו, ונופל על פניו, לפי שהיה ערל ומאוס להיות נגלה עליו בקומה זקופה לפניו. **[6] (ה) מה טבו אהליך** - על שראה פתחיהם שאינן מכוונים זה מול זה; **משכנתיך** - חנייתך, כתרגומו. דבר אחר, מה טובו אהליך, מה טובו אהל שילה ובית עולמים בישובן, שמקריבין בהן קרבנות לכפר עליכם; **משכנתיך** - אף כשהן חרבין, לפי שהן משכון עליהן וחרבנן כפרה על הנפשות, שנאמר כלה ה' את חמתו, ובמה כלה, ויצת אש בציון. **(ו) כנחלים נטיו** - שנארכו ונמשכו לנטות למרחוק. אמרו רבותינו, מברכותיו של אותו רשע אנו למדים מה היה בלבו לקללם, כשאמר להשית אל המדבר פניו, וכשהפך המקום את פיו, ברכם מעין אותם קללות שבקש לומר כו', כדאיתא בחלק; **כאהלים** - כתרגומו, לשון מר ואהלות; **נטע ה'** - בגן עדן. לשון אחר, כאהלים נטע ה' כשמים המתוחין כאהל, שנאמר וימתחם כאהל לשבת **[ולשון זה אינו, דאם כן היה לו לנקוד כאוהלים הא' בחולם]**; **נטע ה'** - לשון נטיעה מצינו באוהלים, שנאמר ויטע אהלי אפרדנו. **(ז) מדליו** - מבארותיו. ופירושו כתרגומו; **וזרעו במים רבים** - לשון הצלחה הוא, זרעו כזרע הזרוע על פני המים; **וירם מאגג מלכו** - מלך ראשון שלהם יכבוש את אגג מלך עמלק; **ותנשא מלכתו** - של יעקב יותר ויותר, שיבא אחריו דוד ושלמה. **(ח) אל מוציא ממצרים** - מי גורם להם הגדולה הזאת, אל המוציאם ממצרים, בתוקף ורום שלו. יאכל את הגוים, שהם צרי; **ועצמותיהם** של צרים; **יגרם** - מנחם פתר בו לשון שבירה, וכן לא גרמו לבקר, וכן ואת חרשיה תגרמי, ואני אומר, לשון עצם הוא, שמגרר הבשר בשניו מסביב והמוח שבפנים, ומעמיד העצם על ערמימותו; **וחציו ימחץ** - אונקלוס תרגם חציו של צרים, חלוקה שלהם, כמו בעלי חצים, מרי פלוגתא **[ס"א ל' חלוקה וחציה]**, וכן ימחץ. לשון ומחצה וחלפה רקתו, שיחצו את ארצם, ויש לפתור לשון חצים ממש, חציו של הקב"ה ימחץ בדמם של צרים, יטבול ויצטבע בדמם. כמו למען תמחץ רגלך בדם, ואינו זז מלשון מכה, כמו מחצתי, שהצבוע בדם נראה כאילו מחוץ ונגוע. **(ט) כרע שכב כארי** - כתרגומו, יתישבו

בארצם בכח ובגבורה. **(י) ויספוק** - הכה זו על זו. **(יג) לעבר את פי ה'** - כאן לא נאמר אלהי, כמו שנאמר בראשונה, לפי שידע שנבאש בהקב"ה ונטרד. **[שביעי] (יד) הולך לעמי** - מעתה הריני כשאר עמי, שנסתלק הקב"ה מעלי; **לכה איעצך** - מה לך לעשות, ומה היא העצה, אלהיהם של אלו שונא זמה הוא כו' כדאיתא בחלק, תדע שבלעם השיא עצה זו להכשילם בזמה, שהרי נאמר הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם; **אשר יעשה העם הזה לעמך** - מקרא קצר הוא זה, איעצך להכשילם, ואומר לך מה שהן עתידין להרע למואב באחרית הימים ומחץ פאתי מואב. התרגום מפרש קוצר העברי ויקטול וכו' [אלו תיבות ויקטול וכו' הוא מיותר ומן מקרא קצר וכו' עד כאן הכל דבור אחד ור"ל שבאחרית הימים ימחץ פאתי מואב. ומ"ש התרגום מפרש כו' ר"ל שמתרגם אמליכין מה דתעביד ואחוי לך מה דיעביד עמא הדין לעמך כו'. דב"ט]. **(טז) וידע דעת עליון** - לכין השעה שכוועס בה. **(יז) אראנו** - רואה אני שבחו של יעקב וגדולתו, אך לא עתה הוא אלא לאחר זמן; **דרך כוכב** - כתרגומו, לשון דרך קשתו, שהכוכב עובר כחץ, ובלע"ז דישטינ"ט כלומר, יקום מזל; **וקם שבט** - מלך רודה ומושל; **ומחץ פאתי מואב** - זה דוד, שנאמר בו השכב אותם ארצה וימדד שני חבלים להמית וגו'; **וקרקר** - לשון קורה, כמו אני קרתי, מקבת בור נקרתם, יקרוה עורבי נחל, פורו"ר בלע"ז; **כל בני שת** - כל האומות, שכלם יצאו מן שת בנו של אדם הראשון. **[7] (יח) והיה ירשה שעייר איביו** - לאויביו ישראל. **(יט) וירד מיעקב** - ועוד יהיה מושל אחר מיעקב; **והאביד שריד מעיר** - מעיר החשובה של אדום והיא רומי, ועל מלך המשיח אומר כן, שנאמר בו וירד מים עד ים ולא יהיה שריד לבית עשו. **(כ) וירא את עמלק** - נסתכל בפורענותו של עמלק; **ראשית גוים עמלק** - הוא קדם את כולם להלחם בישראל, וכך תרגם אונקלוס, ואחריתו להאבד בידם, שנאמר תמחה את זכר עמלק. **(כא) וירא את הקיני** - לפי שהיה קיני תקוע אצל עמלק, כענין שנאמר ויאמר שאול אל הקיני וגו', הזכירו אחר עמלק, נסתכל בגדולתם של בני יתרו, שנאמר בהם תרעתים שמעתים שוכתים; **איתן מושבך** - תמה אני מהיכן זכית לכך, הלא אתה עמי היית בעצת הבה נתחכמה לו, ועתה נתישבת באיתן ומעוז של ישראל. **(כב) כי אם יהיה לבער קין וגו'**. אשריך שנתקעת לתוקף זה, שאינך נטרד עוד מן העולם, כי אף אם אתה עתיד לגלות עם עשרת השבטים ותהיה לבער ממקום שנתישבת שם, מה בכך; **עד מה אשור תשבך** - עד היכן הוא מגלה אותך, שמא לחלח וחבור, אין זה טרוד מן העולם, אלא טלטול ממקום למקום, ותשוב עם שאר הגליות. **(כג) וישא משלו וגו'**. כיון שהזכיר את שביית אשור אמר; **אוי מי יהיה משמו אל** - מי יכול להחיות את עצמו משומו את אלה, שלא ישים עליו הגוזר את אלה, שיעמוד סנחריב ויבלבל את כל האומות, ועוד יבואו צים מיד כתים, ויעברו כתיים שהן ארמיים בבירניות גדולות על אשור. **(כד) וענו אשור וענו עבר** - וענו אותם שבעבר הנהר; **וגם הואס עדי אבד** - וכן פירש דניאל, עד דקטילת חיותא והובד גשמה; **וצים** - ספינות גדולות, כדכתיב וצי אדיר, ובורני רבתא.

במדבר כה

(א) בשטים - כך שמה; **לזנות אל בנות מואב** - ע"י עצת בלעם כדאיתא בחלק. **(ב) וישתחוו לאלהיהן** - כשתקף יצרו עליו ואומר לה השמע לי, והיא מוציאה לו דמות פעור מחיקה, ואומרת לו השתחוה לזה. **(ג) פעור** - על שם שפוערין לפניו פי הטבעת ומוציאין רעי, וזו היא עבודתו; **ויהר אף ה' בישראל** - שלח בהם מגפה. **(ד) קח את כל ראשי העם** - לשפוט את העובדים לפעור; **והוקע אותם** - את העובדים, והוקע היא תלייה כמו שמצינו בבני שאול והוקענום לה, ושם תלייה מפורשת. עובד עבודת אלילים בסקילה, וכל הנסקלים נתלין; **נגד השמש** - לעין כל. ומדרש

אגדה, השמש מודיע את החוטאים, הענן נקפל מכנגדו והחמה זורחת עליו. **(ה) הרגו איש אנשיו** - כל אחד ואחד מדייני ישראל היה הורג שנים, ודייני ישראל שמונה רבוא ושמונת אלפים, כדאיתא בסנהדרין. **(ו) והנה איש וגו'**. נתקבצו שבטו של שמעון אצל זמרי, שהיה נשיא שלהם, ואמרו לו אנו נדונין במיתה ואתה יושב וכו', כדאיתא באלו הן הנשרפין; **את המדינית** - כזבי בת צור. **לעיני משה** - אמרו לו, משה, זו אסורה או מותרת, אם תאמר אסורה בת יתרו מי התירה לך וכו' כדאיתא התם; **והמה בכים** - נתעלמה ממנו הלכה **[כל הבועל ארמית קנאין פוגעין בו]**, געו כולם בבכיה. בעגל עמד משה כנגד ששים רבוא, שנאמר ויטחן עד אשר דק וגו', וכאן רפו ידיו, אלא כדי שיבא פינחס ויטול את הראוי לו. **(ז) וירא פינחס** - ראה מעשה ונזכר הלכה, אמר לו למשה מקובלני ממך הבועל ארמית קנאין פוגעין בו, אמר ליה קריינא דאיגרתא איהו ליהוי פרוונקא, מיד ויקח רומח בידו וגו'. **(ח) אל הקבה** - אל האהל; **אל קבתה** - כמו הלחיים **[ס"א אל הקיבה]** והקיבה, כוון בתוך זכרות של זמרי ונקבות שלה, וראו כולם שלא לחנם הרגם, והרבה נסים נעשו לו וכו' כדאיתא התם.

פרשת פינחס

(יא) פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן - לפי שהיו השבטים מבזים אותו, הראיתם בן פוטי זה שפיטם אבי אמו עגלים לעבודת אלילים, והרג נשיא שבט ישראל, לפיכך בא הכתוב ויחסו אחר אהרן; **בקנאו את קנאתי** - בנקמו את נקמתי, בקצפו את הקצף שהיה לי לקצוף, כל לשון קנאה הוא המתחרה לנקום נקמת דבר. אנפרימנ"ט בלע"ז. **(יב) את בריתי שלום** - שתהא לו לברית שלום, כאדם המחזיק טובה וחנות, למי שעושה עמו טובה, אף כאן פירש לו הקב"ה שלומותיו. **(יג) והיתה לו** - בריתי זאת; **ברית כהנת עולם** - שאף על פי שכבר נתנה כהונה לזרעו של אהרן, לא נתנה אלא לאהרן ולבניו שנמשחו עמו, ולתולדותיהם שיולידו אחר המשחתן, אבל פינחס שנולד קודם לכן ולא נמשח, לא בא לכלל כהונה עד כאן, וכן שנינו בזבחים, לא נתכהן פינחס עד שהרגו לזמרי; **לאלהיו** - בשביל אלהיו, כמו המקנא אתה לי, וקנאתי לציון, בשביל ציון. **(יד) ושם איש ישראל וגו'**. כשם שייחס את הצדיק לשבח ייחס את הרשע לגנאי; **נשיא בית אב לשמעוני** - לאחד מחמשת בתי אבות שהיו לשבט שמעון. דבר אחר, להודיע שבחו של פינחס, שאף על פי שזה היה נשיא, לא מנע את עצמו מלקנא לחילול השם, לכך הודיעך הכתוב מי הוא המוכה. **(טו) ושם האשה המכה וגו'**. להודיעך שנאתן של מדינים, שהפקירו בת מלך לזנות, כדי להחטיא את ישראל; **ראש אומות** - אחד מחמשת מלכי מדין, את אוי ואת רקם ואת צור וגו', והוא היה חשוב מכולם, שנאמר ראש אמות, ולפי שנהג בזיון בעצמו להפקיר בתו, מנאו שלישי; **בית אב** - חמשת בתי אבות היו למדין, עיפה ועפר וחנוך ואבידע ואלדעה, וזה היה מלך לאחד מהם. **(יז) צרור** - כמו זכור שמוור, לשון הווה. עליכם לאייב אותם. **(יח) כי צררים הם לכם וגו' על דבר פעור** - שהפקירו בנותיהם לזנות כדי להטעותכם אחר פעור, ואת מואב לא צוה להשמיד, מפני רות שהיתה עתידה לצאת מהם, כדאמרין בבבא קמא.

במדבר כו

(א) ויהי אחרי המגפה וגו'. משל לרועה שנכנסו זאבים לתוך עדרו והרגו בהן, והוא מונה אותן לידע מנין הנותרות. דבר אחר, כשיצאו ממצרים ונמסרו למשה נמסרו לו במנין, עכשיו שקרב למות ולהחזיר צאנו, מחזירים במנין. **(ב) לבית אבתם** - על שבט האב יתיחסו, ולא אחר האם. **(ג) וידבר**

משה ואלעזר הכהן אתם - דברו עמם על זאת שצוה המקום למנותם; **לאמר** - אמר להם, צריכים אתם להמנות. **(ד) מבן עשרים שנה ומעלה כאשר צוה וגו'.** שיהא מנינם מבן עשרים שנה ומעלה, שנאמר כל העובר על הפקודים וגו'. **[שני] (ה) משפחת החנני** - לפי שהיו האומות מבזין אותם, ואומרים, מה אלו מתייחסין על שבטיהם, סבורין הן שלא שלטו המצריים באמותיהם, אם בגופם היו מושלים קל וחומר בנשותיהם, לפיכך הטיל הקב"ה שמו עליהם, ה"א מצד זה ויו"ד מצד זה, לומר, מעיד אני עליהם שהם בני אבותיהם, וזה הוא שמפורש על ידי דוד, שבטי יה עדות לישראל, השם הזה מעיד עליהם לשבטיהם, לפיכך כולם כתב החנני הפלאי, אבל בימנה לא הוצרך לומר משפחת הימני, לפי שהשם קבוע בו, יו"ד בראש וה"א בסוף. **[2] (ט) אשר הצו** - את ישראל על משה; **בהצתם** - את העם על ה'; **הצו** - השיאו את ישראל לריב על משה, לשון הפעילו. **(י) ויהיו לנש** - לאות ולזכרון, למען אשר לא יקרב איש זר, לחלוק עוד על הכהונה. **(יא) ובני קרח לא מתו** - הם היו בעצה תחלה. ובשעת המחלוקת הרהרו תשובה בלבם לפיכך נתבצר להם מקום גבוה בגיהנם וישבו שם. **(יג) לזרח** - הוא צוחר, לשון צוהר, אבל משפחת אהרן בטלה, וכן חמש משבט בנימין, שהרי בעשרה בנים ירד למצרים וכאן לא מנה אלא חמשה, וכן אצבון לגד הרי שבע משפחות. ומצאתי בגמרא ירושלמית, שכשמת אהרן נסתלקו ענני כבוד, ובאו הכנענים להלחם בישראל, ונתנו לב לחזור למצרים, וחזרו לאחוריהם שמונה מסעות מהר ההר למוסרה, שנאמר ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה שם מת אהרן, והלא בהר ההר מת, וממוסרה עד הר ההר שמנה מסעות יש למפרע, אלא שחזרו לאחוריהם, ורדפו בני לוי אחריהם להחזירם, והרגו מהם שבע משפחות, ומבני לוי נפלו ארבע משפחות, משפחת שמעי ועזיאל, ומבני יצהר לא נמנו כאן אלא משפחת הקרח, והרביעית לא ידעתי מה היא. ורבי תנחומא דרש, שמתו במגפה בדבר בלעם, אבל לפי החסרון שחסר משבט שמעון במנין זה ממנין הראשון שבמדבר סיני, נראה שכל כ"ד אלף נפלו משבטו של שמעון. **(טז) לאזני** - אומר אני, שזו משפחת אצבון, ואיני יודע למה לא נקראת משפחתו על שמו. **(כד) לישוב** - הוא יוב האמור ביורדי מצרים, כי כל המשפחות נקראו על שם יורדי מצרים, והנולדין משם והלאה לא נקראו המשפחות על שמם, חוץ ממשפחות אפרים ומנשה שנולדו כולם במצרים, וארד ונעמן בני בלע בן בנימין, ומצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן, שירדה אמן למצרים כשהיתה מעוברת מהם, לכך נחלקו למשפחות, כחצרון וחמול שהיו בני בנים ליהודה, וחבר ומלכיאל שהיו בני בנים של אשר. ואם אגדה היא הרי טוב, ואם לאו, אומר אני, שהיו לבלע בני בנים הרבה, ומשנים הללו ארד ונעמן יצאה מכל אחד משפחה רבה, ונקראו תולדות שאר הבנים על שם בלע, ותולדות השנים הללו נקראו על שמם. וכן אני אומר בבני מכיר, שנחלקו לשתי משפחות, אחת נקראת על שמו, ואחת נקראת על שם גלעד בנו. חמשה משפחות חסרו מבניו של בנימין, כאן נתקיימה מקצת נבואת אמו שקראתו בן אוני בן אנינות, ובפלגש בגבעה נתקיימה כולה. זו מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן. **(לו) ואלה בני שותלח וגו'.** שאר בני שותלח, נקראו תולדותיהם על שם שותלח ומען יצאה משפחה רבה ונקראת על שמו, ונחשבו בני שותלח לשתי משפחות, צא וחשוב ותמצא בפרשה זו חמשים ושבע משפחות, ומבני לוי שמונה, הרי ששים וחמש, וזהו שנאמר כי אתם המעט וגו', ה"א מעט, חמשה אתם חסרים ממשפחות כל העמים שהן שבעים, אף זה הבנתי מיסודו של רבי משה הדרשן, אך הוצרכתי לפחות ולהוסיף בדבריו. **[3] (לח) לאחירים** - הוא אחי שירד למצרים, ולפי שנקרא על שם יוסף שהיה אחיו ורם ממנו, נקרא אחירים. **(לט) שפופם** - הוא מופים, על שם שהיה יוסף שפוף בין האומות. **(מב) לשוהם** - הוא חושים. **(מו) ושם בת אשר**

שרח - לפי שהיתה קיימת בחיים, מנאה כאן. **[שלישי] (נג)** **לאלה תחלק הארץ** - ולא לפחותים מבן עשרים, אף על פי שבאו לכלל עשרים בטרם חלוק הארץ, שהרי שבע שנים כבשו ושבע חלקו, לא נטלו חלק בארץ אלא אלו שש מאות אלף ואלף, ואם היו לאחד מהם ששה בנים, לא נטלו אלא חלק אביהם לבדו. **(נד)** **לרב תרבה נחלתו** - לשבט שהיה מרובה באוכלוסין נתנו חלק רב, ואף על פי שלא היו החלקים שווים, שהרי הכל לפי רבוי השבט חלקו החלקים, לא עשו אלא על ידי גורל, והגורל היה על פי רוח הקודש, כמו שמפורש בבבא בתרא, אלעזר הכהן היה מלוכש באורים ותומים ואומר ברוח הקודש, אם שבט פלוני עולה, תחום פלוני עולה עמו, והשבטים היו כתובים ב"ב פתקין, ושנים עשר גבולים בשנים עשר פתקין, ובללום בקלפי, והנשיא מכניס ידו לתוכה ונוטל שני פתקין, עולה בידו פתק של שם שבטו, ופתק של גבול המפורש לו, והגורל עצמו היה צווח ואומר, אני הגורל עליתי לגבול פלוני לשבט פלוני, שנאמר על פי הגורל, ולא נתחלקה הארץ במדה, לפי שיש גבול משובח מחבירו, אלא בשומא, בית כור רע כנגד בית סאה טוב, הכל לפי הדמים. **(נה)** **לשמות מטות אבותם** - אלו יוצאי מצרים, שינה הכתוב נחלה זו מכל הנחלות שבתורה, שכל הנחלות החיים יורשים את המתים, וכאן מתים יורשים את החיים. כיצד, שני אחים מיוצאי מצרים שהיו להם בנים בבאי הארץ, לזה אחד ולזה שלשה, האחד נטל חלק אחד והשלשה נטלו שלשה, שנאמר לאלה תחלק הארץ, חזרה נחלתן אצל אבי אביהן וחלקו הכל בשוה, וזהו שנאמר לשמות מטות אבותם ינחלו, שאחר שנטלו הבנים, חלקוה לפי האבות שיצאו ממצרים, ואילו מתחלה חלקוה למנין יוצאי מצרים, לא היו נוטלין אלו הד' אלא שני חלקים, עכשיו נטלו ד' חלקים; **אך בגורל** - יצאו יהושע וכלב, וכן הוא אומר ויתנו לכלב את חברון כאשר דבר משה, ואומר על פי ה' נתנו לו את העיר אשר שאל; **מטות אבותם** - יצאו גרים ועבדים. **(נו)** **על פי הגורל** - הגורל היה מדבר כמו שפירשתי, מגיד שנתחלקה ברוח הקודש לכך נאמר על פי ה'. **(נז)** **אלה משפחות לוי** - חסר כאן משפחות השמע' והעזיאל', וקצת מן היצהרי. **(נט)** **אשר ילדה אותה ללוי** - אשתו ילדתה במצרים **[לידתה במצרים]**, ואין הורתה במצרים, כשנכנסו לתוך החומה ילדתה, והיא השלימה מנין שבעים, שהרי בפרטן אי אתה מוצא אלא ששים ותשע. **(סב)** **כי לא התפקדו בתוך בני ישראל** - להיות נמנין בני עשרים שנה, ומה טעם, **כי לא נתן להם נחלה** - והנמנין מבן עשרים שנה היו בני נחלה, שנאמר איש לפי פקדיו יותן נחלתו. **[4] (סד)** **ובאלה לא היה איש וגו'**. אבל על הנשים לא נגזרה גזרת המרגלים, לפי שהן היו מחבבות את הארץ, האנשים אומרים נתנה ראש ונשובה מצרימה, והנשים אומרות תנה לנו אחוזה. לכך נסמכה פרשת בנות צלפחד לכאן.

במדבר כז

(א) **למשפחת מנשה בן יוסף** - למה נאמר, והלא כבר נאמר בן מנשה, אלא לומר לך, יוסף חבב את הארץ, שנאמר והעליתם את עצמותי וגו', ובנותיו חבבו את הארץ, שנאמר תנה לנו אחוזה, וללמדך שהיו כולם צדיקים, שכל מי שמעשיו ומעשה אבותיו סתומים, ופרט לך הכתוב באחד מהם ליחסו לשבח, הרי זה צדיק בן צדיק, ואם יחסו לגנאי, כגון בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע, בידוע שכל הנזכרים עמו רשעים היו; **מחלה נעה וגו'**. ולהלן הוא אומר ותהיינה מחלה ותרצה, מגיד שכולן שקולות זו כזו, לפיכך שנה את סדרן. **(ב)** **לפני משה ולפני אלעזר** - מגיד שלא עמדו לפניו אלא בשנת הארבעים, אחר שמת אהרן; **לפני משה** - ואחר כך לפני אלעזר, אפשר אם משה לא ידע אלעזר יודע, אלא סרס המקרא ודרשהו, דברי רבי יאשיה, אבא חנן משום רבי אלעזר אומר, בבית המדרש היו יושבים, ועמדו לפני כולם. **(ג)** **והוא לא היה וגו'**. לפי שהיו באות לומר בחטאו מת, נזקקו

לומר לא בחטא מתלוננים, ולא בעדת קרח שהצו על הקב"ה, אלא בחטאו לבדו מת, ולא החטיא את אחרים עמו, רבי עקיבא אומר, מקושש עצים היה, ורבי שמעון אומר, מן המעפילים היה. **(ד) למה יגרע שם אבינו** - אנו במקום בן עומדות, ואם אין הנקבות חשובות זרע, תתיבם אמנו ליבם; **כי אין לו בן** - הא אם היה לו בן, לא היו תובעות כלום, מגיד שחכמניות היו. **(ה) ויקרב משה את משפטן** - נתעלמה הלכה ממנו, וכאן נפרע על שנטל עטרה לומר והדבר אשר יקשה מכם תקריבון אלי. דבר אחר, ראויה היתה פרשה זו להכתב על ידי משה, אלא שזכו בנות צלפחד ונכתבה על ידן. **[רביעי]**

(ז) בן בנות צלפחד דברת - כתרגומו יאות, כך כתובה פרשה זו לפני במרום, מגיד שראתה עינם מה שלא ראתה עינו של משה; **בן בנות צלפחד דברת** - יפה תבעו, אשרי אדם שהקב"ה מודה לדבריו; **נתן נתן** - שני חלקים, חלק אביהן שהיה מיוצאי מצרים, וחלקו עם אחיו בנכסי חפר; **והעברת** - לשון העברה **[ס"א עברה]** הוא, במי שאינו מניח בן ליורשו. דבר אחר, על שם שהבת מעברת נחלה משבט לשבט, שבנה ובעלה יורשין אותה, שלא תסוב נחלה לא נצטוה אלא לאותו הדור בלבד, וכן והעברתם את נחלתו לבתו, בכולן הוא אומר ונתתם ובבת הוא אומר והעברתם. **(יא) לשארו הקרב אליו ממשפחתו** - ואין משפחה קרויה אלא משפחת האב. **(יב) עלה אל הר העברים** - למה נסמכה לכאן, כיון שאמר הקב"ה נתן נתן להם, אמר, אותי צוה המקום להנחיל, שמא הותרה הגזרה ואכנס לארץ, אמר לו הקב"ה, גזרתי במקומה עומדת. דבר אחר, כיון שנכנס משה לנחלת בני גד ובני ראובן, שמח ואמר, כמדומה שהותר לי נדרי, משל למלך שגזר על בנו שלא יכנס לפתח פלטין שלו, נכנס לשער והוא אחריו, לחצר והוא אחריו, לטרקלין והוא אחריו, כיון שבא ליכנס לקיטון, אמר לו, בני, מכאן ואילך אתה אסור ליכנס. **[5] (יג) כאשר נאסף אהרן אחיך** - מכאן שנתאוה משה למיתתו של אהרן. דבר אחר, אין אתה טוב ממנו, על אשר לא קדשתם, הא אם קדשתם אותי עדיין לא הגיע זמנכם להפטר מן העולם. בכל מקום שכתב מיתתם כתב סרחונם, לפי שנגזרה גזרה על דור המדבר למות במדבר בעון שלא האמינו, לכך בקש משה שיכתב סרחונו, שלא יאמרו אף הוא מן הממרים היה, משל לשתי נשים שלוקות בבית דין, אחת קלקלה ואחת אכלה פגי שביעית וכו', אף כאן, בכל מקום שהזכיר מיתתן הזכיר סרחונם, להודיע שלא היתה בהם אלא זו בלבד. **(יד) הם מי מריבת קדש** - הם לבדם, אין בהם עון אחר. דבר אחר, הם שהמרו במרה, הם היו שהמרו בים סוף, הם עצמם שהמרו במדבר צין. **(טו) וידבר משה אל ה' וגו'**. להודיע שבחן של צדיקים, שכשנפטרים מן העולם מניחין צרכן ועוסקין בצרכי צבור; **לאמר** - אמר לו, השיבני אם אתה ממנה להם פרנס אם לאו. **(טז) יפקד ה'** - כיון ששמע משה שאמר לו המקום תן נחלת צלפחד לבנותיו, אמר, הגיעה שעה שאתבע צרכי שיירשו בני את גדולתי, אמר לו הקב"ה, לא כך עלתה במחשבה לפני, כדאי הוא יהושע ליטול שכר שמושו שלא מש מתוך האהל, וזהו שאמר שלמה, נוצר תאנה יאכל פריה; **אלהי הרוחות** - למה נאמר אמר לפניו, רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך דעתו של כל אחד ואחד, ואינן דומין זה לזה, מנה עליהם מנהיג שיהא סובל כל אחד ואחד לפי דעתו. **(יז) אשר יצא לפניכם** - לא כדרך מלכי האומות, שיושבים בבתיים ומשלחין את חיילותיהם למלחמה, אלא כמו שעשיתי אני, שנלחמתי בסיחון ועוג, שנאמר אל תירא אותו, וכדרך שעשה יהושע, שנאמר וילך יהושע אליו ויאמר לו הלנו אתה וגו', וכן בדוד הוא אומר כי הוא יוצא ובא לפניכם, יוצא בראש ונכנס בראש; **ואשר יוציאם** - בזכיותי; **ואשר יביאם** - בזכיותי. דבר אחר, ואשר יביאם שלא תעשה לו כדרך שאתה עושה לי, שאיני מכניסן לארץ. **(יח) קח לך** - קחנו בדברים, אשריך שזכית להנהיג בניו של מקום; **לך** - את שבדוק לך, את זה אתה מכיר; **אשר רוח**

בו - כאשר שאלת, שיוכל להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד; **וסמכת את ידך עליו** - תן לו מתורגמן, שידרוש בחיך, שלא יאמרו עליו לא היה לו להרים ראש בימי משה. **(יט) וצוית אתו** - על ישראל, דע שטרחנין הם, סרבנים הם, על מנת שתקבל עליך. **(כ) ונתתה מהודך עליו** - זה קירון עור פנים; **מהודך** - ולא כל הודך, נמצינו למדין פני משה כחמה, פני יהושע כלבנה; **למען ישמעו כל עדת בני ישראל** - שיהיו נוהגין בו כבוד ויראה, כדרך שנוהגין בך. **(כא) ולפני אלעזר הכהן יעמוד** - הרי שאלתך ששאלת שאין הכבוד הזה זז **[ס"א נוטל]** מבית אבך, שאף יהושע יהא צריך לאלעזר; **ושאל לו** - כשיצטרך לצאת למלחמה; **על פיו** - של אלעזר; **וכל העדה** - סנהדרין. **(כב) ויקח את יהושע** - לקחו בדברים והודיעו מתן שכר פרנסי ישראל לעולם הבא. **[6]** **(כג) ויסמך את ידיו** - בעין יפה יותר ויותר ממה שנצטווה, שהקב"ה אמר לו וסמכת את ידך, והוא עשה בשתי ידיו, ועשאו ככלי מלא וגדוש, ומלאו חכמתו בעין יפה; **כאשר דבר ה'** - אף לענין ההוד נתן מהודו עליו.

במדבר כח

[חמישי] (ב) צו את בני ישראל - מה אמור למעלה, יפקוד ה', אמר לו הקב"ה, עד שאתה מצוני על בני, צוה את בני עלי. משל לבת מלך שהיתה נפטרת מן העולם והיתה מפקדת לבעלה על בניה וכו', כדאיתא בספרי; **קרבני** - זה הדם; **לחמי** - אלו אימורין, וכן הוא אומר והקטירם הכהן המזבח לחם אשה; **לאשי** - הנתנין לאשי מזבחי; **תשמרו** - שיהיו כהנים ולוים וישראל עומדין על גביו, מכאן למדו ותקנו מעמדות; **במועדו** - בכל יום הוא מועד התמידים. **(ג) ואמרת להם** - אזהרה לבית דין; **שנים ליום** - כפשוטו, ועיקרו בא ללמד שיהיו נשחטין כנגד היום, תמיד של שחר במערב, ושל בין הערבים במזרחן של טבעות. **(ד) את הכבש אחד** - אף על פי שכבר נאמר בפרשת ואתה תצוה וזה אשר תעשה וגו', היא היתה אזהרה לימי המלואים וכאן צוה לדורות. **(ה) סלת למנחה** - מנחת נסכים. **(ו) העשיה בהר סיני** - כאותן שנעשו בימי המלואים. דבר אחר, העשויה בהר סיני, הקיש עולת תמיד לעולת הר סיני, אותה שנתקרבה לפני מתן תורה שכתוב בה וישם באגנות, מלמד שטעונה כלי. **(ז) ונסכו** - יין; **בקדש הסך** - על המזבח יתנסכו; **נסך שכר** - יין המשכר, פרט ליין מגתו. **(ח) ריה ניהוח** - נחת רוח לפני, שאמרתי ונעשה רצוני. **(י) עולת שבת בשבתו** - ולא עולת שבת בשבת אחרת, הרי שלא הקריב בשבת זו, שומע אני יקריב שתיים לשבת הבאה, תלמוד לומר בשבתו, מגיד שאם עבר יומו בטל קרבנו; **על עולת התמיד**, אלו מוספין, לבד אותן שני כבשים של עולת התמיד. ומגיד שאין קרבין אלא בין שני התמידין, וכן בכל המוספין נאמר על עולת התמיד לתלמוד זה. **(יב) ושלשה עשרנים** - כמשפט נסכי פר, שכן הן קצובין בפרשת נסכים. **(יד) זאת עלת חדש בחדשו** - שאם עבר יומו בטל קרבנו, ושוב אין לו תשלומין. **(טו) ושעיר עזים** וגו'. כל שעירי המוספין באין לכפר על טומאת מקדש וקדשיו, הכל כמו שמפורש במסכת שבועות, ונשתנה שעיר ראש חודש שנאמר בו לה', ללמדך שמכפר על שאין בו ידיעה לא בתחילה ולא בסוף, שאין מכיר בחטא אלא הקב"ה בלבד, ושאר השעירין למדין ממנו, ומדרשו באגדה, אמר הקב"ה, הביאו כפרה עלי על שמעטתי את הירח; **על עלת התמיד יעשה** - כל הקרבן הזה; **ונסכו** - אין ונסכו מוסב על השעיר, שאין נסכים לחטאת. **[שישי] (יח) כל מלאכת עבודה** - אפילו מלאכה הצריכה לכם, כגון דבר האבד המותרת בחולו של מועד. אסורה ביו"ט. **(יט) פרים** - כנגד אברהם, שנאמר ואל הבקר רץ אברהם; **איל** - כנגד אילו של יצחק; **כבשים** - כנגד יעקב, והכשבים הפריד יעקב. ביסודו של רבי משה הדרשן ראיתי זאת. **[7] (כד) כאלה תעשו ליום** - שלא יהיו פוחתין והולכין כפרי

החג. **(כו) וביום הבכורים** - חג השבועות קרוי בכורי קציר חטים, על שם שתי הלחם שהם ראשונים למנחת חטים הבאה מן החדש. **(לא) תמימים יהיו לכם ונסכיהם** - אף הנסכים יהיו תמימים, למדו רבותינו מכאן, שהיין שהעלה קמחין פסול לנסכים.

במדבר כט

(ו) מלבד עולת החדש - מוספי ראש חדש שהוא ביום ראש השנה. **(יא) מלבד חטאת הכפרים** - שעיר הנעשה בפנים, האמור באחרי מות, שגם הוא חטאת; **ועלת התמיד** - ומלבד עולת התמיד תעשו עולות הללו; **ונסכיהם** - מוסב על המוספין הכתובין, ועל תעשו, והוא לשון ציווי, מלבד עולת התמיד ומנחתה, תעשו את אלה ונסכיהם. וכן כל ונסכיהם האמורים בכל המועדות, חוץ משל קרבנות החג, שכל ונסכה, ונסכיהם, ונסכיה, שבהם מוסבים על התמיד ואינן לשון ציווי, שהרי נסכיהם של מוספין כתובין לעצמן בכל יום ויום. **[שביעי] (יח) ומנחתם ונסכיהם למרים** - פרי החג שבעים הם, כנגד ע' אומות עובדי גילולים שמתמעטים והולכים סימן כליה להם, ובימי המקדש היו מגינין עליהם מן היסורים; **ולבבשים** - כנגד ישראל שנקראו שה פזורה, והם קבועים, ומניינם תשעים ושמונה, לכלות מהם תשעים ושמונה קללות שבמשנה תורה. בשני נאמר ונסכיהם על שני תמידי היום, ולא שינה הלשון אלא לדרוש, כמו שאמרו רז"ל, בשני ונסכיהם, בששי ונסכיה, בשביעי כמשפטם, מ"ם, יו"ד, מ"ם הרי כאן מים, רמז לנסוך המים מן התורה בחג. **(לה) עצרת תהיה לכם** - עצורים בעשיית מלאכה. דבר אחר, עצרת עצרו מלצאת, מלמד שטעון לינה. ומדרשו באגדה, לפי שכל ימות הרגל הקריבו כנגד ע' אומות, וכשבאין ללכת, אמר להם המקום, בבקשה מכם עשו לי סעודה קטנה כדי שאהנה מכם. **(לו) פר אחד איל אחד** - אלו כנגד ישראל, התעכבו לי מעט עוד, ולשון חבה הוא זה, כבנים הנפטרים מאביהם והוא אומר להם קשה עלי פרידתכם, עכבו עוד יום אחד. משל למלך שעשה סעודה וכו' כדאיתא במסכת סוכה. ובמדרש רבי תנחומא, למדה תורה דרך ארץ, שמי שיש לו אכסנאי, יום ראשון מאכילו פטומות, למחר מאכילו דגים, למחר מאכילו בשר בהמה, למחר מאכילו קטניות, למחר מאכילו ירק, פוחת והולך כפרי החג. **(לט) אלה תעשו לה' במועדיכם** - דבר הקצוב לחובה; **לבד מנדרים** - אם באתם לידור קרבנות ברגל, מצוה היא בידכם, או נדרים או נדבות שנדרתם כל השנה תקריבום ברגל, שמא יקשה לו לחזור ולעלות לירושלים ולהקריב נדריו, ונמצא עובר בבל תאחר.

במדבר ל

(א) ויאמר משה אל בני ישראל - להפסיק הענין דברי רבי ישמעאל, לפי שעד כאן דבריו של מקום, ופרשת נדרים מתחלת בדבורו של משה, הוצרך להפסיק תחלה ולומר שחזר משה ואמר פרשה זו לישראל, שאם לא כן יש במשמע שלא אמר להם זו, אלא בפרשת נדרים התחיל דבריו.

פרשת מטות

(ב) ראשי המטות - חלק כבוד לנשיאים, ללמדם תחלה, ואחר כך לכל בני ישראל, ומנין שאף שאר הדברות כן, תלמוד לומר וישיבו אליו אהרן וכל הנשיאים בעדה וידבר משה אליהם, ואחרי כן נגשו כל בני ישראל. ומה ראה לאומרה כאן, למד שהפרת נדרים ביחיד מומחה, ואם אין יחיד מומחה, מפר בשלשה הדייטות. או יכול, שלא אמר משה פרשה זו אלא לנשיאים בלבד, נאמר כאן זה הדבר ונאמר בשחוטין חוץ זה הדבר, מה להלן נאמרה לאהרן ולבניו ולכל בני ישראל, שנאמר דבר אל אהרן וגו',

אף זו נאמרה לכולן; **זה הדבר** - משה נתנבא בכה אמר ה' כחצות הלילה, והנביאים נתנבאו בכה אמר ה', מוסף עליהם משה שנתנבא בלשון זה הדבר. דבר אחר, זה הדבר, מיעוט הוא, לומר, שהחכם בלשון התרה, ובעל בלשון הפרה, כלשון הכתוב כאן, ואם חלפו, אין מותר ואין מופר. **(א) נדר** - האומר הרי עלי קונם שלא אוכל או שלא אעשה דבר פלוני, יכול אפילו נשבע שיאכל נבלות אני קורא עליו ככל היוצא מפיו יעשה, תלמוד לומר לאסור אסר, לאסור את המותר, ולא להתיר את האסור; **לא יחל דברו** - כמו לא יחלל דברו, לא יעשה דבריו חולין. **(ד) בבית אביה** - ברשות אביה ואפילו אינה בביתו; **בנעוריה** - ולא קטנה ולא בוגרת, שהקטנה אין נדרה נדר, והבוגרת אינה ברשותו של אביה להפר נדריה. ואי זו היא קטנה, אמרו רבותינו, בת י"א שנה ויום אחד נדריה נבדקין, אם ידעה לשם מי נדרה ולשם מי הקדישה, נדרה נדר, בת י"ב שנה ויום אחד אינה צריכה להבדק. **(ו) ואם הניא אביה אותה** - אם מנע אותה מן הנדר, כלומר שהפר לה. הנאה זו איני יודע מה היא, כשהוא אומר, ואם ביום שמוע אישה יניא אותה והפר, הוי אומר הנאה זו הפרה. ופשוטו, לשון מניעה והסרה, וכן ולמה תניאון, וכן שמן ראש אל יני ראשי, וכן וידעתם את תנאותי, את אשר סרתם מעלי; **וה' יסלח לה** - במה הכתוב מדבר, באשה שנדרה בנזיר, ושמע בעלה והפר לה, והיא לא ידעה, ועוברת על נדרה ושותה יין ומטמאה למתים, זו היא שצריכה סליחה, ואף על פי שהוא מופר, ואם המופרין צריכין סליחה, קל וחומר לשאינן מופרין. **[2] (ז) ואם היו תהיה לאיש** - זו ארוסה, או אינו אלא נשואה, כשהוא אומר ואם בית אישה נדרה, הרי נשואה אמור, וכאן בארוסה, ובא לחלוק בה, שאביה ובעלה מפרין נדריה, הפר האב ולא הפר הבעל, או הפר הבעל ולא הפר האב, הרי זה אינו מופר, ואין צריך לומר אם קיים אחד מהם; **ונדריה עליה** - שנדרה בבית אביה ולא שמע בהן אביה, ולא הופרו ולא הוקמו. **(ח) ושמע אישה וגו'**. הרי לך, שאם קיים הבעל שהוא קיים. **(ט) והפר את נדרה אשר עליה** - יכול אפילו לא הפר האב תלמוד לומר בנעוריה בית אביה, כל שבנעוריה ברשות אביה היא. **(י) כל אשר אסרה על נפשה יקום עליה** - לפי שאינה לא ברשות אב ולא ברשות בעל, ובאלמנה מן הנשואין הכתוב מדבר, אבל אלמנה מן האירוסין, מת הבעל, נתרקנה וחזרה לרשות האב. **(יא) ואם בית אישה נדרה** - בנשואה הכתוב מדבר. **(יד) כל נדר וכל שבעת אסור וגו'**. לפי שאמר שהבעל מפר, יכול כל נדרים במשמע, תלמוד לומר, לענות נפש, אינו מפר אלא נדרי ענוי נפש בלבד, והם מפורשים במסכת נדרים. **(טו) מיום אל יום** - שלא תאמר מעת לעת, לכן נאמר מיום אל יום, ללמדך שאין מפר אלא עד שתחשך. **(טז) אחרי שמעו** - אחרי ששמע וקיים, שאמר אפשי בו, וחזר והפר לה אפילו בו ביום; **ונשא את עונה** - הוא נכנס תחתיה, למדנו מכאן, שהגורם תקלה לחבירו הוא נכנס תחתיו לכל עונשין.

במדבר לא

[שני] (ב) מאת המדינים - ולא מאת המואבים, שהמואבים נכנסו לדבר מחמת יראה, שהיו יראים מהם שיהיו שוללים אותם, שלא נאמר אלא אל תתגר בם מלחמה, אבל מדינים נתעברו על ריב לא להם. דבר אחר, מפני ב' פרידות טובות שיש לי להוציא מהם, רות המואביה ונעמה העמונית. **[3] (ג) וידבר משה וגו'**. אף על פי ששמע שמיתתו תלויה בדבר, עשה בשמחה ולא איחר; **החלצו** - כתרגומו, לשון חלוצי צבא, מזויינים; **אנשים** - צדיקים, וכן בחר לנו אנשים, וכן אנשים חכמים וידועים; **נקמת ה'** - שהעומד כנגד ישראל, כאילו עומד כנגד הקב"ה. **(ד) לכל מטות ישראל** - לרבות שבט לוי. **(ה) וימסרו** - להודיען שבחן של רועי ישראל כמה הם חביבים על ישראל, עד שלא שמעו במיתתו מה הוא אומר, עוד מעט וסקלוני, ומששמעו שמיתת משה תלויה בנקמת מדין,

לא רצו ללכת, עד שנמסרו על כרחן. **(ו) אותם ואת פינחס** - מגיד שהיה פינחס שקול כנגד כולם. ומפני מה הלך פינחס ולא הלך אלעזר, אמר הקב"ה, מי שהתחיל במצוה, שהרג כזבי בת צור, יגמור. דבר אחר, שהלך לנקום נקמת יוסף אבי אמו, שנאמר והמדנים מכרו אותנו, ומנין שהיתה אמו של פינחס משל יוסף, שנאמר מבנות פוטיאל, מזרע יתרו שפיטם עגלים לעבודת אלילים, ומזרע יוסף שפטפט ביצרו. דבר אחר, שהיה משוח מלחמה; **וכלי הקדש** - זה הארון והציץ, שהיה בלעם עמהם ומפריח מלכי מדין בכשפים, והוא עצמו פורח עמהם, הראה להם את הציץ שהשם חקוק בו והם נופלים, לכך נאמר על חלליהם במלכי מדין, שנופלים על החללים מן האויר, וכן בבלעם כתיב אל חלליהם, בספר יהושע; **בידו** - ברשותו, וכן ויקח את כל ארצו מידו. **(ח) חמשת מלכי מדין** - וכי איני רואה שחמשה מנה הכתוב, למה הוזקק לומר חמשת, אלא ללמדך, ששוו כולם בעצה, והשוו כולם בפורענות, בלעם הלך שם ליטול שכר עשרים וארבעה אלף שהפיל מישראל בעצתו, ויצא ממדין לקראת ישראל ומשיאן עצה רעה, אמר להם אם כשהייתם ששים רבוא לא יכולתם להם, ועכשיו ב"ב אלף אתם באים להלחם, נתנו לו שכרו משלם ולא קפחוהו; **בחרב** - הוא בא על ישראל והחליף אומנותו באומנותם, שאין נושעים אלא בפיהם על ידי תפלה ובקשה, ובא הוא ותפש אומנתם לקללם בפיו, אף הם באו עליו והחליפו אומנותם באומנות שבאין בחרב, שנאמר ועל חרבך תחיה. **(י) טירתם** - מקום פלטרין שלהם, שהוא לשון מושב כומרים יודעי חוקיהם. דבר אחר, לשון מושב שריהם, כמו שמתורגם סרני פלשתים, טורני פלשתאי. **[4] (יא) ויקחו את כל השלל וגו'**. מגיד שהיו כשרים וצדיקים ולא נחשדו על הגזל לשלוח יד בבזה שלא ברשות, שנאמר את כל השלל וגו', ועליהם מפורש בקבלה, שניך כעדר הרחלים וגו', אף אנשי המלחמה שביך כולם צדיקים; **שלל** - הן מטלטלין של מלבוש ותכשיטין; **בו** - הוא ביזת מטלטלין שאינם תכשיטין; **מלקוח** - אדם ובהמה, ובמקום שכתוב שבי אצל מלקוח, שבי באדם, ומלקוח בבהמה. **[שלישי\שני] (יג) ויצאו משה ואלעזר הכהן** - לפי שראו את נערי ישראל יוצאים לחטוף מן הבזה. **(יד) ויקצוף משה על פקודי החיל** - ממונים על החיל, ללמדך שכל סרחון הדור תלוי בגדולים, שיש כח בידם למחות. **(טז) הן הנה** - מגיד שהיו מכירים אותן, זו היא שנכשל פלוני בה; **בדבר בלעם** - אמר להם, אפילו אתם מכניסים כל המונות **[ס"א האומות]** שבעולם אין אתם יכולין להם, שמא מרובים אתם מן המצרים שהיו שש מאות רכב בחור, בואו ואשיאכם עצה, אליהם של אלו שונא זמה הוא וכו', כדאיתא בחלק ובספרי. **(יז) וכל אשה יודעת איש** - ראויה להבעל אף על פי שלא נבעלה, ולפני הציץ העבירום, והראויה להבעל פניה מוריקות; **הרגו** - למה חזר ואמר, להפסיק הענין, דברי רבי ישמעאל, שאם אני קורא הרגו כל זכר בטף וכל אשה יודעת איש וכל הטף בנשים וגו', איני יודע אם להרוג **[וכל אשה יודעת]** עם הזכרים, או להחיות עם הטף, לכך נאמר הרגו. **(יט) מחוץ למחנה** - שלא יכנסו לעזרה; **כל הרג נפש** - רבי מאיר אומר בהורג בדבר המקבל טומאה הכתוב מדבר, ולמדך הכתוב שהכלי מטמא אדם בחבורי המת, כאילו נוגע במת עצמו. או יכול אפילו זרק בו חץ והרגו, תלמוד לומר וכל הנוגע בחלל, מקיש הורג לנוגע, מה נוגע על ידי חבורו אף הורג על ידי חבורו; **תתחטאו** - במי נדה, כדין שאר טמאי מתים, שאף לדברי האומרים קברי עובדי גילולים אינן מטמאין באהל, שנאמר ואתן צאן מרעיתי אדם אתם, אתם קרוים אדם ואין עובדי גילולים קרוין אדם, מודה הוא שהעובדי גילולים מטמאין במגע ובמשא, שלא נאמר אדם אלא אצל טומאת אהלים, שנאמר אדם כי ימות באהל; **אתם ושביתכם** - לא שהנכרים מקבלין טומאה וצריכין הזאה, אלא מה אתם בני ברית. אף שביכם כשיבואו לברית ויטמאו, צריכין הזאה. **[5] (כ) וכל**

מעשה עזים - להביא כלי הקרנים והטלפים והעצמות. **(כא) ויאמר אלעזר הכהן וגו'.** לפי שבא משה לכלל כעס, בא לכלל טעות, שנתעלמו ממנו הלכות גיעולי נכרים, וכן אתה מוצא בשמיני למלואים, שנאמר ויקצוף **[משה]** על אלעזר ועל איתמר, בא לכלל כעס, בא לכלל טעות. וכן בשמעו נא המורים ויך את הסלע, על ידי הכעס טעה; **אשר צוה ה' וגו'.** תלה ההוראה ברבו. **(כב) אך את הזהב וגו'.** אף על פי שלא הזהיר לכם משה אלא על הלכות טומאה, עוד יש להזהיר לכם על הלכות גיעול, ואך לשון מיעוט, כלומר ממועטין אתם מלהשתמש בכלים, אפילו לאחר טהרתן מטומאת המת, עד שיטהרו מבליעת איסור נבילות. ורבותינו אמרו, אך את הזהב, לומר שצריך להעביר חלודה שלו קודם שיגעילנו, וזהו לשון אך, שלא יהא שם חלודה, אך המתכת יהיה כמות שהוא. **(כג) כל דבר אשר יבא באש - לבשל בו כלום; תעבירו באש -** כדרך שתשימו הגעלתו, מה שתשימו על ידי חמין יגעילנו בחמין, ומה שתשימו על ידי צלי, כגון השפוד והאסכלה, ילבנו באור; **אך במי נדה יתחטא -** לפי פשוטו, חטוי זה לטהרו מטומאת מת, אמר להם, צריכין הכלים גיעול לטהרם מן האיסור, וחטוי לטהר מן הטומאה. ורבותינו דרשו מכאן, שאף להכשיר מן האיסור הטעין טבילה לכלי מתכות, ומי נדה הכתובין כאן דרשו, מים הראויים לטבול בהם נדה, וכמה הם ארבעים סאה; **וכל אשר לא יבא באש -** כל דבר שאין תשימו על ידי האור, כגון כוסות וצלוחיות, שתשימן בצונן ולא בלעז איסור; **תעבירו במים -** מטבילו ודיו, ודוקא כלי מתכות. **(כד) אל המחנה -** למחנה שכינה. שאין טמא מת טעון שילוח ממחנה לוי וממחנה ישראל. **[6] [רביעי] (כו) שא את ראש -** קח את החשבון. **(כז) וחצית את המלקוח בין תפשי המלחמה וגו'.** חציו לאלו וחציו לאלו. **(לב) ויהי המלקוח יתר הבז -** לפי שלא נצטוו להרים מכס מן המטלטלין אלא מן המלקוח, כתב את הלשון הזה, ויהי המלקוח שבא לכלל חלוקה ולכלל מכס, שהיה עודף על בז המטלטלין אשר בזזו עם הצבא איש לו ולא בא לכלל חלוקה, מספר הצאן וגו'. **[חמישי] (מב) וממחצית בני ישראל אשר חצה משה -** לעדה, והוציאה להם מן האנשים הצובאים. **(מג) ותהי מחצית העדה -** כך וכך. **(מז) ויקח משה וגו' (מח) הפקדים -** הממונים. **(מט) ולא נפקד -** ולא נחסר, ותרגומו ולא שגא, אף הוא בלשון ארמי חסרון, כמו אנכי אחטנה, תרגומו דהות שגיא ממנינא, וכן כי יפקד מושבך, יחסר מקום מושבך, איש הרגיל לישב שם, וכן ופקד מקום דוד, נחסר מקומו ואין איש יושב שם. **(נ) אצעה -** אלו צמידים של רגל; **וצמיד -** של יד; **עגיל -** נזמי אוזן; **וכומז -** דפוס של בית הרחם, לכפר על הרהור הלב של בנות מדין.

במדבר לב

[שישי\שליש] (ג) עטרות ודיבן וגו' - מארץ סיחון ועוג היו. **(ו) האחיכם -** לשון תמיהה הוא. **(ז) ולמה תניאון -** תסירו ותמנעו לבם מעבור, שיהיו סבורים שאתם יראים לעבור מפני המלחמה וחוזק הערים והעם. **(ח) מקדש ברנע -** כך שמה, ושני קדש היו. **(יב) הקנזי -** חורגו של קנז היה, וילדה לו אמו של כלב את עתניאל. **(יג) וינעם -** ויטלטלם, מן נע ונד **[ס"א, וטלטלם בנע ונד]**. **(יד) לספות -** כמו ספו שנה על שנה, עולותיכם ספו וגו', לשון תוספת. **(טז) נבנה למקננו פה -** חסים היו על ממונם יותר מבניהם ובנותיהם, שהקדימו מקניהם לטפם, אמר להם משה, לא כן, עשו העיקר עיקר והטפל טפל, בנו לכם תחלה ערים לטפכם, ואחר כך גדרות לצאנכם. **[7] (יז) ואנחנו נחליץ חשים -** נזדיין מהירים, כמו מהר שלל חש בז, ימהר יחישה; **לפני בני ישראל -** בראשי גייסות, מתוך שגבורים היו, שכן נאמר בגד, וטרף זרוע אף קדקד. ואף משה חזר ופירש להם באלה הדברים, ואצו אתכם בעת ההיא וגו' חלוצים תעברו לפני אחיכם בני ישראל כל בני חיל, וביריחו

כתיב והחלוץ הולך לפניהם, זה ראובן וגד שקיימו תנאים; **וישב טפנו** - בעודנו אצל אחינו; **בערי המבצר** - שנבנה עכשיו. **(יט) מעבר הירדן וגו'** - בעבר המערבי; **כי באה נחלתנו** - כבר קבלנוה בעבר המזרחי. **[שביעי\רביעי] (כד) לצנאכם** - תיבה זו מגזרת צנה ואלפים כלם, שאין בו אל"ף מפסיק בין נו"ן לצד"י, ואל"ף שבא כאן אחר הנו"ן במקום ה"א של צנה הוא. מיסודו של רבי משה הדרשן למדתי כן; **והיוצא מפיכם תעשו** - לגבוה, שקבלתם עליכם לעבור למלחמה עד כבוש וחלוק, שמשה לא בקש מהם אלא ונכבשה ואחר תשובו, והם קבלו עליהם עד התנחל, הרי הוסיפו להתעכב שבע שחלקו, וכן עשו. **(כה) ויאמר בני גד** - כלם כאיש אחד. **(כח) ויצו להם** - כמו עליהם, ועל תנאים מינה אלעזר ויהושע, כמו ה' ילחם לכם. **(לב) ואתנו אחוזת נחלתנו** - כלומר, בידינו וברשותנו תהי אחוזת נחלתנו מעבר הזה. **(לו) ערי מבצר וגדרת צאן**. זה סוף הפסוק מוסב על תחלת הענין, ויבנו בני גד את הערים הללו להיות ערי מבצר וגדרות צאן. **(לח) ואת נבו ואת בעל מעון מוסבות שם** - נבו ובעל מעון שמות עבודת אלילים הם, והיו האמוריים קורים עריהם על שם עבודת אלילים שלהם, ובני ראובן הסבו את שמם לשמות אחרים, וזהו מוסבות שם, נבו ובעל מעון מוסבות לשם אחר; **ואת שבמה** - בנו שבמה, והיא שבם האמורה למעלה. **(לט) ויזרש** - כתרגומו ותריך, שתיבת ר"ש משמשת שתי חלוקות לשון ירושה ולשון הורשה, שהוא טירוד ותירוך. **(מא) חוותיהם** - כפרניהון; **ויקרא אתהן חות יאיר** - לפי שלא היו לו בנים קראם בשמו לזכרון. **(מב) ויקרא לה נבא** - לה אינו מפיך ה"א. וראיתי ביסודו של רבי משה הדרשן, לפי שלא נתקיים לה שם זה לפיכך הוא רפה, שמשמע מדרשו כמו לא. ותמהני מה ידרוש בשתי תיבות הדומות לה, ויאמר לה בועז, לבנות לה בית.

פרשת מסעי

במדבר לג

(א) אלה מסעי. למה נכתבו המסעות הללו, להודיע חסדיו של מקום. שאף על פי שגזר עליהם לטלטלם ולהניעם במדבר, לא תאמר שהיו נעים ומטולטלים ממסע למסע כל ארבעים שנה ולא היתה להם מנוחה, שהרי אין כאן אלא ארבעים ושתים מסעות, צא מהם י"ד, שכולם היו בשנה ראשונה קודם גזרה, משנסעו מרעמסס עד שבאו לרתמה שמשם נשתלחו המרגלים, שנאמר ואחר נסעו העם מחצרות וגו', שלח לך אנשים וגו', וכאן הוא אומר ויסעו מחצרות ויחנו ברתמה, למדת שהיא במדבר פארן. ועוד הוצא משם שמונה מסעות שהיו לאחר מיתת אהרן, מהר ההר עד ערבות מואב בשנת הארבעים, נמצא שכל שמנה ושלשים שנה לא נסעו אלא עשרים מסעות, זה מיסודו של ר' משה הדרשן. ורבי תנחומא דרש בו דרשה אחרת, משל למלך שהיה בנו חולה, והוליכו למקום רחוק לרפאותו, כיון שהיו חוזרין, התחיל אביו מונה כל המסעות, אמר לו, כאן ישננו, כאן הוקרנו, כאן חששת את ראשך וכו'. **(ד) ומצרים מקברים** - טרודים באבלם. **[שני] (יה) ויחנו ברתמה** - על שם לשון הרע של מרגלים, שנאמר מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. **(לח) על פי ה'** - מלמד שמת בנשיקה. **(מ) וישמע הכנעני** - כאן למדך שמיתת אהרן היא השמועה שנסתלקו ענני כבוד, וכסבור שנתנה רשות להלחם בישראל, לפיכך חזר וכתבה. **(מד) בעיי העברים** - לשון חרבות וגלים, כמו לעי השדה, שמו את ירושלים לעיים. **(מט) מבית הישמת עד אבל השטים** - כאן למדך שיעור מחנה ישראל י"ב מיל, דאמר רבה

בר בר חנה, לדידי חזי לי ההוא אתרא וכו'; **אבל השטים** - מישור של שטים, אבל שמו. **[שלישי\חמישי (גא) כי אתם עברים את הירדן וגו' והורשתם וגו']**. והלא כמה פעמים הוזהרו על כך, אלא כך אמר להם משה, כשאתם עוברים בירדן ביבשה, על מנת כן תעברו, ואם לאו, מים באין ושוטפין אתכם, וכן מצינו שאמר להם יהושע בעודם בירדן. **[2] (גב) והורשתם** - וגרשתם; **משכיתם** - כתרגומו בית סגדתהון, על שם שהיו מסככים את הקרקע ברצפת אבנים של שיש, להשתחוות עליהם בפישוט ידים ורגלים, כדכתיב ואבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחוות עליה; **מסכתם** - כתרגומו מתכתהון. **(גג) והורשתם את הארץ** - והורשתם אותה מיושביה, ואז וישבתם בה, תוכלו להתקיים בה, ואם לאו, לא תוכלו להתקיים בה. **(גד) אל אשר יצא לו שמה** - מקרא קצר הוא זה, אל מקום אשר יצא לו שמה הגורל, לו יהיה; **למטות אבותיכם** - לפי חשבון יוצאי מצרים. דבר אחר, בשנים עשר גבולין כמנין השבטים. **(גה) והיה אשר תותירו מהם** - יהיו לכם לרעה; **לשכים בעיניכם** - ליתדות המנקרות עיניכם, תרגום של יתדות, שיכיא; **ולצנינם** - פותרים בו הפותרים לשון מסוכת קוצים, הסוכת אתכם לסגור ולכלוא אתכם, מאין יוצא ובא; **וצררו אתכם** - כתרגומו.

במדבר לד

(ב) זאת הארץ אשר תפל לכם וגו'. לפי שהרבה מצות נוהגות בארץ ואין נוהגות בחוצה לארץ, הוצרך לכתוב מצרני גבולי רוחותיה סביב, לומר לך, מן הגבולין הללו ולפנים המצות נוהגות; **תפול לכם** - על שם שנתחלקה בגורל, נקראת חלוקה לשון נפילה. ומדרש אגדה אומר, על ידי שהפיל הקב"ה שריהם של שבעים אומות מן השמים וכפתן לפני משה, אמר לו, ראה אין בהם עוד כח. **[3] (ג) והיה לכם פאת נגב** - רוח דרומית אשר מן המזרח למערב; **ממדבר צין** - אשר אצל אדום, מתחילת מקצוע דרומית מזרחית של ארץ תשעת המטות. כיצד, שלש ארצות יושבות בדרומה של ארץ ישראל זו אצל זו, קצת ארץ מצרים, וארץ אדום כולה, וארץ מואב כולה. ארץ מצרים במקצוע דרומית מערבית, שנאמר בפרשה זו מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה, ונחל מצרים היה מהלך על פני כל ארץ מצרים, שנאמר מן השיחור אשר על פני מצרים, ומפסיק בין ארץ מצרים לארץ ישראל. וארץ אדום אצלה לצד המזרח, וארץ מואב אצל ארץ אדום, בסוף הדרום למזרח. וכשיצאו ישראל ממצרים, אם רצה המקום לקרב את כניסתם לארץ, היה מעבירים את הנילוס לצד צפון ובאין לארץ ישראל, ולא עשה כן, וזהו שנאמר ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים, שהם יושבים על הים במערבה של ארץ כנען, כענין שנאמר בפלשתים יושבי חבל הים גוי כרתים, ולא נחם אותו הדרך, אלא הסיבן והוציאם דרך דרומה אל המדבר, והוא שקראו יחזקאל מדבר העמים, לפי שהיו כמה אומות יושבים בצדה והולכין אצל דרומה מן המערב כלפי מזרח תמיד, עד שבאו לדרומה של ארץ אדום, ובקשו ממלך אדום שיניחם לעבור דרך ארצו ולהכנס לארץ דרך רחבה, ולא רצה, והוצרכו לסבוב את כל דרומה של אדום עד בואם לדרומה של ארץ מואב, שנאמר וגם אל מלך מואב שלח ולא אבה, והלכו כל דרומה של מואב עד סופה, ומשם הפכו פניהם לצפון, עד שסבבו כל מצר מזרחי שלה לרחבה, וכשכלו את מזרחה, מצאו את ארץ סיחון ועוג, שהיו יושבין במזרחה של ארץ כנען, והירדן מפסיק ביניהם, וזהו שנאמר ביפתח, וילך במדבר ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב, וכבשו את ארץ סיחון ועוג שהיתה בצפונה של ארץ מואב, וקרבו עד הירדן, והוא כנגד מקצוע צפונית מערבית של ארץ מואב. נמצא שארץ כנען שבעבר הירדן למערב, היה מקצוע דרומית מזרחית שלה אצל אדום. **[4] (ד) ונסב לכם הגבול מנגב למעלה עקרבים** - כל מקום שנאמר ונסב

או ויצא, מלמד שלא היה המצר שוה, אלא הולך ויוצא לחוץ, יוצא המצר ועוקם לצד צפון של עולם באלכסון למערב, ועובר המצר בדרומה של מעלה עקרבים, נמצא מעלה עקרבים לפניו מן המצר; **ועבר צנה** - אל צין כמו מצרימה; **והיו תוצאותיו** - קצותיו, בדרומה של קדש ברנע; **ויצא חצר אדר** - מתפשט המצר ומרחיב לצד צפון של עולם, ונמשך עוד באלכסון למערב ובא לו לחצר אדר, ומשם לעצמון ומשם לנחל מצרים. ולשון ונסב האמור כאן, לפי שכתב ויצא חצר אדר, שהתחיל להרחיב משעבר את קדש ברנע, ורוחב אותה רצועה שבלטה לצד צפון היתה מקדש ברנע עד עצמון, ומשם והלאה נתקצר המצר, ונסב לצד הדרום ובא לו לנחל מצרים, ומשם לצד המערב אל הים הגדול, שהוא מצר מערבה של כל ארץ ישראל, נמצא שנחל מצרים במקצוע מערבית דרומית. **(ה) והיו תוצאותיו הימה** - אל מצר המערב, שאין עוד גבול נגב מאריך לצד המערב משם והלאה. **(ו) וגבול ים** - ומצר מערבי מהו; **והיה לכם הים הגדול** - למצר; **וגבול** - הנסין שבתוך הים אף הם מן הגבול, והם איים שקורין אינזול"ס. **(ז) גבול צפון** - מצר צפון; **מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר** - שהוא במקצוע צפונית מערבית, וראשו משפיע ונכנס לתוך הים, ויש מרוחב הים לפניו הימנו וחוצה הימנו; **תתאו** - תשפיעו לכם, לנטות ממערב לצפון אל הר ההר; **תתאו** - לשון סיבה, כמו אל תא הרצים ותאי השער, היציע, שקורין אפנדי"ץ, שהוא מוסב ומשופע. **(ח) מהר ההר** - תסבו ותלכו אל מצר הצפון לצד המזרח, ותפגעו בלבוא חמת, זו אנטוכיא; **תוצאות הגבול** - סופי הגבול, כל מקום שנאמר תוצאות הגבול, או המצר כלה שם לגמרי ואינו עובר להלן כלל, או משם מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו להמשיך להלן, באלכסון יותר מן הרוחב הראשון, ולענין רוחב המדה הראשון קראו תוצאות, ששם כלתה אותה מדה. **(ט) והיו תוצאותיו חצר עינן** - הוא היה סוף המצר הצפוני, ונמצאת חצר עינן במקצוע צפונית מזרחית, ומשם והתאיותם לכם אל מצר המזרחי. **(י) והתאיותם** - לשון הסבה ונטיה, כמו תתאו; **שפמה** - במצר המזרחי ומשם הרבלה. **[5] (יא) מקדם לעין** - שם מקום, והמצר הולך במזרחו, נמצא העין לפניו מן המצר, ומאריך ישראל הוא; **וירד הגבול** - כל שהגבול הולך מצפון לדרום הוא יורד והולך; **ומחה על כתף** - עבר; **ים כנרת קדמה** - שיהא ים כנרת תוך לגבול במערב, והגבול במזרח ים כנרת, ומשם ירד אל הירדן, והירדן מושך ובא מן הצפון לדרום באלכסון, נוטה לצד מזרח ומתקרב לצד ארץ כנען כנגד ים כנרת, ומושך לצד מזרח של ארץ ישראל כנגד ים כנרת, עד שנופל בים המלח, ומשם כלה הגבול בתוצאותיו אל ים המלח, שממנו התחלת מצר מקצוע דרומית מזרחית, הרי סובבת אותה לארבע רוחותיה. **(טו) קדמה מזרחה** - אל פני העולם, שהם במזרח, שרוח מזרחית קרויה פנים ומערבית קרויה אחור, לפיכך דרום לימין וצפון לשמאל. **[רביעי\שישי] (יז) אשר ינחלו לכם** - בשבילכם, כל נשיא ונשיא אפטרופוס לשבטו, ומחלק נחלת השבט למשפחות ולגברים, ובורר לכל אחד ואחד חלק הגון, ומה שהם עושין יהיה עשוי, כאילו עשאו שלוחים. ולא יתכן לפרש לכם זה, ככל לכם שבמקרא, שאם כן היה לו לכתוב ינחילו לכם, ינחלו משמע שהם נוחלים לכם, בשבילכם ובמקומכם כמו ה' ילחם לכם. **(יח) לנחול את הארץ** - שיהא נוחל וחולק אותה במקומכם. **(כט) לנחל את בני ישראל** - שהם ינחילו אותה להם למחלקותיה.

במדבר לה

[חמישי] (ב) ומגרש - ריוח מקום חלק חוץ לעיר סביב, להיות לנוי לעיר, ואין רשאים לבנות שם בית, ולא לנטוע כרם, ולא לזרוע זרעה. **(ג) ולכל חיתם** - לכל צרכיהם. **(ד) אלף אמה סביב** - ואחריו הוא אומר אלפים באמה, הא כיצד, אלפים הוא נותן להם סביב, ומהם אלף הפנימים למגרש,

והחיצונים לשדות ולכרמים. |6| **[שישי\שביעי] (יא) והקרייתם** - אין הקרייה אלא לשון הזמנה, וכן הוא אומר, כי הקרה ה' אלהיך לפני. **(יב) מגאל** - מפני גואל הדם, שהוא קרוב לנרצח. **(יג) שיש ערי מקלט** - מגיד, שאף על פי שהבדיל משה בחייו שלש ערים בעבר הירדן, לא היו קולטות עד שנבחרו שלש שנתן יהושע בארץ כנען. **(יד) את שלש הערים וגו'**. אף על פי שבארץ כנען תשעה שבטים וכאן אינן אלא שנים וחצי, השוה מנין ערי מקלט שלהם, משום דבגלעד נפיש רוצחים, דכתיב גלעד קרית פועלי און עקובה מדם. **(טז) ואם בכלי ברזל הכהו** - אין זה מדבר בהורג בשוגג הסמוך לו, אלא בהורג במזיד, ובא ללמד, שההורג בכל דבר, צריך שיהא בו שיעור כדי להמית, שנאמר בכולם אשר ימות בו, דמתרגמין דהיא כמסת דימות בה, חוץ מן הברזל, שגלוי וידוע לפני הקב"ה, שהברזל ממית בכל שהוא, אפילו מחט, לפיכך לא נתנה בו תורה שיעור, לכתוב בו אשר ימות בו. ואם תאמר, בהורג בשוגג הכתוב מדבר, הרי הוא אומר למטה או בכל אבן אשר ימות בה בלא ראות וגו', למד על האמורים למעלה שבהורג במזיד הכתוב מדבר. **(יז) באבן יד** - שיש בה מלא יד; **אשר ימות בה** - שיש בה שיעור להמית כתרגומו, לפי שנאמר והכה איש את רעהו באבן, ולא נתן בה שיעור, יכול כל שהוא, לכך נאמר אשר ימות בה. **(יח) או בכלי עץ יד** - לפי שנאמר, וכי יכה איש את עבדו או את אמתו בשבט, יכול כל שהוא, לכך נאמר בעץ אשר ימות בו שיהא בו כדי להמית. **(יט) בפגעו בו** - אפילו בתוך ערי מקלט. **(כ) בצדיה** - כתרגומו בכמנא, במארב. **(כב) בפתע** - באונס, ותרגומו בתכף, שהיה סמוך לו, ולא היה לו שהות להזהר עליו. **(כג) או בכל אבן אשר ימות בה** - הכהו; **בלא ראות** - שלא ראהו; **ויפל עליו** - מכאן אמרו, ההורג דרך ירידה גולה, דרך עלייה אינו גולה. **(כה) עד מות הכהן הגדול** - שהוא בא להשרות שכינה בישראל ולהאריך ימיהם, והרוצח בא לסלק את השכינה מישראל ומקצר את ימי החיים, אינו כדאי שיהא לפני כהן גדול. דבר אחר, לפי שהיה לו לכהן גדול להתפלל, שלא תארע תקלה זו לישראל בחייו; **אשר משה אתו בשמן הקדש** - לפי פשוטו מן המקראות הקצרים הוא, שלא פירש מי משחו, אלא כמו אשר משחו המושח אותו בשמן הקדש. ורבותינו דרשוהו במסכת מכות לראיית דבר, ללמד שאם עד שלא נגמר דינו מת כהן גדול, ומנו אחר תחתיו, ולאחר מכאן נגמר דינו, חוזר במיתתו של שני, שנאמר אשר משח אותו, וכי הוא משחו לכהן או הכהן משח אותו, אלא להביא את הנמשח בימיו שמחזירו במיתתו. **[7] (כז) אין לו דם** - הרי הוא כהורג את המת, שאין לו דם. **(כט) בכל מושבותיכם** - למד, שתהא סנהדרין **[קטנה]** נוהגת בחוצה לארץ, כל זמן שנוהגת בארץ ישראל. **(ל) כל מכה נפש וגו'**. הבא להרגו על שהכה את הנפש; **לפי עדים ירצח** - שיעידו שבמזיד ובהתראה הרגו. **(לא) ולא תקחו כפר** - לא יפטר בממון. **(לב) ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו** - למי שנס אל עיר מקלטו, שהרג בשוגג, אינו נפטר מגלות בממון, ליתן כופר לשוב לשבת בארץ בטרם ימות הכהן; **לנוס** - כמו לנס **[בשו"א ובקמ"ץ]**, כמו שובי מלחמה, ששבו מן המלחמה, וכן נוגי ממועד, וכן כי מולים היו, כאשר תאמר שוב על מי ששב כבר, ומול על מי שמל כבר, כן תאמר לנוס על מי שנס כבר, וקורוהו נוס, כלומר מוברה, ואם תאמר לנוס לברוח, ותפרשהו לא תקחו כופר למי שיש לו לברוח לפטרו מן הגלות, לא ידעתי היאך יאמר לשוב לשבת בארץ, הרי עדיין לא נס ומהיכן ישוב. **(לג) ולא תחניפו** - ולא תרשיעו, כתרגומו ולא תחייבון. **(לד) אשר אני שכן בתוכה** - שלא תשכינו אותי בטומאתה; **כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל** - אף בזמן שהם טמאים, שכינה **[שרויה]** ביניהם.

במדבר לו

[שביעי] (ג) ונוסף על נחלת המטה - שהרי בנה יורשה, והבן מתיחס על שבט אביו. **(ד) ואם יהיה היובל** - מכאן היה רבי יהודה אומר, עתיד היובל שיפסוק; **ואם יהיה היובל** - כלומר, אין זו מכירה שחוזרת ביובל, שהירושה אינה חוזרת, ואפילו יהיה היובל לא תחזור הנחלה לשבטו, ונמצא שנוספה על נחלת המטה אשר תהינה להם. **(ה) וכל בת יורשת נחלה** - שלא היה בן לאביה. **(יא) מחלה תרצה וגו'**. כאן מנאן לפי גדולתן זו מזו בשנים, ונשאו כסדר תולדותן, ובכל המקרא מנאן לפי חכמתן, ומגיד ששקולות זו כזו.

דברים

פרשת דברים

דברים א

(א) אלה הדברים - לפי שהן דברי תוכחות, ומנה כאן כל המקומות שהכעיסו לפני המקום בהן, לפיכך סתם את הדברים והזכירן ברמז, מפני כבודן של ישראל; **אל כל ישראל** - אילו הוכיח מקצתן, היו אלו שבשוק אומרים, אתם הייתם שומעים מבן עמרם ולא השיבותם דבר מכך וכך, אילו היינו שם היינו משיבין אותן, לכך כנסם כולם, ואמר להם הרי כלכם כאן, כל מי שיש לו תשובה ישיב; **במדבר** - לא במדבר היו אלא בערבות מואב, ומהו במדבר, אלא בשביל מה שהכעיסוהו במדבר, שאמרו מי יתן מותנו וגו'; **בערבה** - בשביל הערבה, שחטאו בבעל פעור בשטים בערבות מואב; **מזל סוף** - על מה שהמרו בים סוף בבואם לים סוף, שאמרו המבלי אין קברים במצרים, וכן בנסעם מתוך הים, שנאמר וימרו על ים בים סוף, כדאיתא בערכין; **בין פארן ובין תפל ולבן** - אמר רבי יוחנן, חזרנו על כל המקרא, ולא מצינו מקום ששמו תופל ולבן, אלא הוכיחן על הדברים שתפלו על המן שהוא לבן, שאמרו ונפשנו קצה בלחם הקלוקל, ועל מה שעשו במדבר פארן ע"י המרגלים; **והצרות** - במחלוקתו של קרח. דבר אחר, אמר להם, היה לכם ללמוד ממה שעשיתי למרים בחצרות בשביל לשון הרע, ואתם נדברתם במקום; **ודי זהב** - הוכיחן על העגל, שעשו בשביל רוב זהב שהיה להם, שנאמר וכסף הרביתי להם וזהב עשו לבעל. **(ב) אחד עשר יום מחורב** - אמר להם משה, ראו מה גרמתם, אין לכם דרך קצרה מחורב לקדש ברנע כדרך הר שעיר, ואף הוא מהלך י"א יום, ואתם הלכתם אותו בשלשה ימים. שהרי בעשרים באייר נסעו מחורב, שנאמר ויהי בשנה השנית בחדש השני בעשרים בחדש וגו', ובכ"ט בסיון שלחו את המרגלים מקדש ברנע, צא מהם שלשים יום שעשו בקברות התאווה, שאכלו הבשר חדש ימים, ושבעה ימים שעשו בחצרות להסגר שם מרים, נמצא בג' ימים הלכו כל אותו הדרך, וכל כך היתה שכינה מתלבטת בשבילכם למהר ביאתכם לארץ, ובשביל שקלקלתם, הסב אתכם סביבות הר שעיר מ' שנה. **(ג) ויהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש באחד לחדש** - מלמד שלא הוכיחן אלא סמוך למיתה, ממי למד, מיעקב שלא הוכיח את בניו אלא סמוך למיתה, אמר, ראובן בני, אני אומר לך, מפני מה לא הוכחתך כל השנים הללו, כדי שלא תניחני ותלך ותדבק בעשו אחי, ומפני ד' דברים אין מוכיחין את האדם אלא סמוך למיתה, כדי שלא יהא מוכיחו וחוזר ומוכיחו, ושלא יהא חבירו רואהו ומתבייש ממנו כו', כדאיתא בספרי, וכן יהושע לא הוכיח את ישראל אלא סמוך למיתה, וכן שמואל, שנאמר הנני ענו בי, וכן דוד את שלמה בנו. **(ד) אחרי הכותו** - אמר משה, אם אני מוכיחם קודם שיכנסו לקצה הארץ, יאמרו מה לזה עלינו, מה היטיב לנו, אינו בא אלא לקנתר ולמצוא עילה, שאין בו כח להכניסנו לארץ, לפיכך המתין עד

שהפיל סיחון ועוג לפניהם והורישם את ארצם, ואחר כך הוכיח; **סיחון וגו' אשר יושב וגו'** - אילו לא היה סיחון קשה והיה שרוי בחשבון, היה קשה, שהמדינה קשה, ואילו היתה עיר אחרת וסיחון שרוי בתוכה, היתה קשה, שהמלך קשה, על אחת כמה וכמה, שהמלך קשה והמדינה קשה; **אשר יושב בעשתרות** - המלך קשה והמדינה קשה; **עשתרות** - הוא לשון צוקין וקושי כמו עשתרות קרנים, ועשתרות זה, הוא עשתרות קרנים שהיו שם רפאים שהכה אמרפל, שנאמר ויכו את רפאים בעשתרות קרנים, ועוג נמלט מהם, והוא שנאמר ויבא הפליט, ואומר כי רק עוג מלך הבשן נשאר מיתר הרפאים; **באדרי** - שם המלכות. **[2] (ה) הואיל** - התחיל, כמו הנה נא הואלתי; **באר את התורה** - בשבעים לשון פירשה להם. **(ו) רב לכם שבת** - כפשוטו, ויש מדרש אגדה, הרבה גדלה לכם ושכר, על ישיבתכם בהר הזה, עשיתם משכן מנורה וכלים, קבלתם תורה, מניתם לכם סנהדרין שרי אלפים ושרי מאות. **(ז) פנו וסעו לכם** - זו דרך ערד וחרמה; **ובאו הר האמורי** - כמשמעו; **ואל כל שכניו** - עמון ומואב והר שעיר; **בערבה** - זה מישור של יער; **בהר** - זה הר המלך; **ובשפלה** - זו שפלת דרום; **ובנגב ובחוף הים** - אשקלון ועזה וקסרי וכו', כדאיתא בספרי; **עד הנהר הגדול** - מפני שנזכר עם ארץ ישראל קוראו גדול, משל הדיוט אומר, עבד מלך מלך, הדבק לשחור וישתחו לך, קרב לגבי דהינא ואידהן. **(ח) ראה נתתי** - בעיניכם אתם רואים, איני אומר לכם מאומד ומשמועה; **באו ורשו** - אין מערער בדבר, ואינכם צריכים למלחמה, אלו לא שלחו מרגלים, לא היו צריכין לכלי זיין; **לאבתיכם** - למה הזכיר שוב לאברהם ליצחק וליעקב, אלא אברהם כדאי לעצמו, יצחק כדאי לעצמו, יעקב כדאי לעצמו. **(ט) ואומר אליכם בעת ההוא לאמר** - מהו לאמר, אמר להם משה, לא מעצמי אני אומר לכם, אלא מפי הקב"ה; **לא אוכל לבדי וגו'** - אפשר שלא היה משה יכול לדון את ישראל, אדם שהוציאם ממצרים, וקרע להם את הים, והוריד את המן, והגיז את השליו, לא היה יכול לדון, אלא כך אמר להם, ה' אלהיכם הרבה אתכם, הגדיל והרים אתכם על דייניכם, נטל את העונש מכם ונתנו על הדיינין. וכן אמר שלמה, כי מי יוכל לשפוט את עמך הכבד הזה, אפשר מי שכתוב בו ויחכם מכל האדם, אומר מי יוכל לשפוט, אלא כך אמר שלמה, אין דייני אומה זו כדייני שאר האומות עובדי אלילים, שאם דן והורג ומכה וחונק ומטה את דינו וגוזל אין בכך כלום, אני אם חייבתי ממון שלא כדין, נפשות אני נתבע, שנאמר וקבע את קובעיהם נפש. **(י) והנכם היום ככוכבי השמים** - וכי ככוכבי השמים היו באותו היום, והלא לא היו אלא ששים רבוא, מהו והנכם היום, הנכם משולים כיום, קיימים לעולם כחמה וכלבנה וככוכבים. **(יא) יוסף עליכם ככם אלף פעמים** - מהו שוב ויברך אתכם כאשר דבר לכם, אלא אמרו לו, משה, אתה נותן קצבה לברכתנו, כבר הבטיח הקב"ה את אברהם אשר אם יוכל איש למנות וגו', אמר להם זו משלי הוא, אבל הוא יברך אתכם כאשר דבר לכם. **[3] [שני] (יב) איכה אשא לבדי** - אם אומר לקבל שכר, לא אוכל, זו היא שאמרתי **[ס"א שאמרנו]** לכם, לא מעצמי אני אומר לכם אלא מפי הקב"ה; **טרחכם** - מלמד שהיו ישראל טרחנין, היה אחד מהם רואה את בעל דינו נוצח בדין, אומר יש לי עדים להביא, יש לי ראיות להביא, מוסיף אני עליכם דיינין; **ומשאכם** - מלמד שהיו אפיקורסין, הקדים משה לצאת, אמרו מה ראה בן עמרם לצאת, שמא אינו שפוי בתוך ביתו, איחר לצאת, אמרו מה ראה בן עמרם שלא לצאת, מה אתם סבורים, יושב ויועץ עליכם עצות רעות וחושב עליכם מחשבות **[ס"א מצות וחשבונות]**; **ורייכם** - מלמד שהיו רוגנים. **(יג) הבו לכם** - הזמינו עצמכם לדבר; **אנשים** - וכי תעלה על דעתך נשים, מה תלמוד לומר אנשים, צדיקים; **חכמים** - כסופים; **ונבונים** - מבינים דבר מתוך דבר. זהו ששאל אריוס את ר' יוסי, מה בין חכמים לנבונים, חכם דומה לשולחני עשיר,

כשמביאין לו דינרין לראות רואה וכשאין מביאין לו יושב ותוהה, נבון דומה לשולחני תגר, כשמביאין לו מעות לראות רואה, וכשאין מביאין לו הוא מחזר ומביא משלו; **וידועים לשבטיכם** - שהם ניכרים לכם, שאם בא לפני מעוטף בטליתו, איני יודע מי הוא, ומאיזה שבט הוא, ואם הגון הוא, אבל אתם מכירין בו, שאתם גדלתם אותו, לכך נאמר וידועים לשבטיכם; **בראשיכם** - ראשים ומכובדים עליכם, שתהיו נוהגין בהם כבוד ויראה; **ואשמים** - חסר יו"ד, למד שאשמותיהם של ישראל תלויות בראשי דייניהם, שהיה להם למחות ולכוון אותם לדרך הישרה. **(יד) ותענו אותי וגו'** - חלטתם את הדבר להנאתכם, היה לכם להשיב, רבינו משה, ממי נאה ללמוד ממך או מתלמידך, לא ממך שנצטערת עליה, אלא ידעתי מחשבותיכם, שהייתם אומרים עכשיו יתמנו עלינו דיינין הרבה, אם אין מכירנו אנו מביאין לו דורון והוא נושא לנו פנים; **לעשות** - אם הייתי מתעצל, אתם אומרים עשה מהרה. **(טו) ואקח את ראשי שבטיכם** - משכתים בדברים, אשריכם, על מי באתם להתמנות, על בני אברהם יצחק ויעקב, על בני אדם שנקראו אחים ורעים, חלק ונחלה, וכל לשון חבה; **אנשים חכמים וידועים** - אבל נבונים לא מצאתי, זו אחת משבע מדות שאמר יתרו למשה, ולא מצא אלא שלשה, אנשים צדיקים, חכמים, וידועים; **ראשים עליכם** - שתנהגו בהם כבוד, ראשים במקח, ראשים בממכר, ראשים במשא ומתן, נכנס **[מביטו לב"ה]** אחרון ויוצא ראשון; **שרי אלפים** - אחד ממונה על אלף; **שרי מאות** - אחד ממונה על מאה; **ושוטרים** - מניתי עליכם לשבטיכם, אלו הכופתין והמכין ברצועה על פי הדיינין. **(טז) ואצוה את שבטיכם** - אמרתי להם הוו מתונים בדין, אם בא דין לפניך פעם אחת שתים ושלוש, אל תאמר כבר בא דין זה לפני פעמים הרבה, אלא היו נושאים ונותנים בו; **בעת ההוא** - משמניתם אמרתי להם, אין עכשיו כלשעבר, לשעבר הייתם ברשות עצמכם, עכשיו הרי אתם משועבדים לצבור; **שמוע** - לשון הווה, אודנ"ט בלע"ז, כמו זכור ושמור; **ובין גרו** - זה בעל דינו, שאוגר עליו דברים, דבר אחר ובין גרו, אף על עסקי דירה, בין חלוקת אחים, אפילו בין תנור לכיריים. **[4] (יז) לא תכירו פנים במשפט** - זה הממונה להושיב הדיינין, שלא יאמר איש פלוני נאה או גבור אושיבנו דיין, איש פלוני קרובי אושיבנו דיין בעיר, והוא אינו בקי בדינין, נמצא מחייב את הזכאי ומזכה את החייב, מעלה אני על מי שמנהו כאילו הכיר פנים בדין; **כקטן כגדול תשמעון** - שיהא חביב עליך דין של פרוטה כדין של מאה מנה, שאם קדם ובא לפניך, לא תסלקנו לאחרון. דבר אחר כקטן כגדול תשמעון כתרגומו, שלא תאמר, זה עני הוא, וחבירו עשיר ומצוה לפרנסו, אזכה את העני ונמצא מתפרנס בנקיות. דבר אחר, שלא תאמר, היאך אני פוגם בכבודו של עשיר זה בשביל דינר, אזכנו עכשיו, וכשיצא לחוץ אומר אני לו, תן לו שאתה חייב לו; **לא תגורו מפני איש** - לא תיראו. דבר אחר לא תגורו, לא תכניס דברין מפני איש, לשון אוגר בקיין; **כי המשפט לאלהים הוא** - מה שאתה נוטל מזה שלא כדין, אתה מזקיני להחזיר לו, נמצא שהטית עלי המשפט; **תקרבוני אלי** - על דבר זה נסתלק ממנו משפט בנות צלפחד, וכן שמואל אמר לשאול אנכי הרוואה, אמר לו הקב"ה, חייך שאני מודיעך שאין אתה רואה, ואימתי הודיעו, כשבא למשוח את דוד, וירא את אליאב ויאמר אך נגד ה' משיחו, אמר לו הקב"ה, ולא אמרת אנכי הרוואה, אל תבט אל מראוהו. **(יח) את כל הדברים אשר תעשון**. אלו י' דברים שבין דיני ממונות לדיני נפשות. **(יט) המדבר הגדול והנורא** - שהיו בו נחשים כקורות, ועקרבים כקשתות. **[שלישי] (כ) ותקרבוני אלי כלכם** - בערבוביא, ולהלן הוא אומר ותקרבוני אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם ותאמרו הן הראנו וגו', אותה קריבה היתה הוגנת, ילדים מכבדים את הזקנים ושלחום לפניהם, וזקנים מכבדים את הראשים ללכת לפניהם, אבל כאן, ותקרבוני אלי כולכם, בערבוביא, ילדים דוחפין את

הזקנים וזקנים דוחפין את הראשים; **וישיבו אתנו דבר** - באיזה לשון הם מדברים; **את הדרך וגו'** - אין דרך שאין בה עקמימות; **ואת הערים אשר נבוא אליהן** - תחלה לכבוש. **(כג) וייטב בעיני הדבר** - בעיני ולא בעיני המקום, ואם בעיני משה היה טוב למה אמרה בתוכחות, משל לאדם שאומר לחבירו מכור לי חמורך זה, אמר לו הן, נותנו אתה לי לנסיון, אמר לו הן, בהרים וגבעות, אמר לו הן, כיון שראה שאין מעכבו כלום, אמר הלוקח בלבן, בטוח הוא זה שלא אמצא בו מום, מיד אמר לו טול מעותיך ואיני מנסהו מעתה, אף אני הודיתי לדברייכם, שמה תחזרו בכם כשתראו איני מעכב, ואתם לא חזרתם בכם; **ואקח מכם** - מן הברורים שבכם, מן המסללים שבכם; **שנים עשר אנשים איש אחד לשבט** - מגיד שלא היה שבט לוי עמהם. **(כד) עד נחל אשכול** - מגיד שנקרא על שם סופו; **וירגלו אותה** - מלמד שהלכו בה ארבעה אומנים שתי וערב. **(כה) ויורדו אלינו** - מגיד שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות; **ויאמרו טובה הארץ** - מי הם שאמרו טובתה, יהושע וכלב. **(כו) ותמרו** - לשון התרסה, התרסתם כנגד מאמרו. **(כז) ותרגנו** - לשון הרע, וכן דברי נרגן, אדם המוציא דבה; **בשנאת ה' אתנו** - והוא היה אוהב אתכם, אבל אתם שונאים אותו, משל הדיוט אומר, מה דבלבך על רחמך מה דבלביה עלך; **בשנאת ה' אתנו הוציאנו מארץ מצרים** - הוצאתו לשנאה היתה, משל למלך בשר ודם שהיו לו שני בנים, ויש לו שתי שדות אחת של שקיא ואחת של בעל, למי שהוא אוהב נותן של שקיא, ולמי שהוא שונא נותן לו של בעל, ארץ מצרים של שקיא היא, שנילוס עולה ומשקה אותה, וארץ כנען של בעל, והוציאנו ממצרים לתת לנו את ארץ כנען. **[5]** **(כח) ערים גדולות ובצורות בשמים** - דברו הכתובים לשון הבאי. **(כט) לא תעריצון** - לשון שבירה כתרגומו, ודומה לו בערוץ נחלים לשכון, לשבור נחלים. **(ל) ילחם לכם** - בשבילכם. **(לא) ובמדבר אשר ראית** - מוסב על מקרא שלמעלה הימנו, ככל אשר עשה אתכם במצרים, ועשה אף במדבר אשר ראית כי נשאך וגו'; **כאשר ישא איש את בנו** - כמו שפירשתי אצל ויסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה ישראל וגו', משל למהלך בדרך ובנו לפניו, באו לסטים לשבותו וכו'. **(לב) ובדבר הזה** - שהוא מבטיחכם להביאכם אל הארץ, אינכם מאמינים בו. **(לג) לראותכם** - כמו להראותכם, וכן לנחותם הדרך, וכן לשמיע בקול תודה, וכן ללכת לגיד ביזרעאל. **(לו) אשר דרך בה** - חברון, שנאמר ויבא עד חברון. **(לז) התאנף** - נתמלא רוגז. **[רביעי] (מ) פנו לכם** - אמרתי להעביר אתכם דרך רוחב ארץ אדום לצד צפון ליכנס לארץ, קלקלתם וגרמתם לכם עכוב; **פנו לכם** - לאחורייכם, ותלכו במדבר לצד ים סוף, שהמדבר שהיו הולכים בו לדרומה של הר שעיר, היה מפסיק בין ים סוף להר שעיר, עתה המשכו לצד הים ותסבבו את הר שעיר כל דרומו מן המערב למזרח. **(מא) ותהינו** - לשון הננו ועלינו אל המקום, זה הלשון שאמרתם לשון הן, כלומר נזדמנתם. **(מב) לא תעלו** - לא עלייה תהא לכם אלא ירידה. **(מד) כאשר תעשינה הדבורים** - מה הדבורה הזאת, כשהיא מכה את האדם מיד מתה, אף הם כשהיו נוגעים בכם מיד מתים. **(מה) ולא שמע ה' בקולכם** - כביכול עשיתם מדת רחמיו כאילו אכזרי. **(מו) ותשבו בקדש ימים רבים** - י"ט שנה, שנאמר כימים אשר ישבתם, בשאר המסעות, והם היו ל"ח שנה, י"ט מהם עשו בקדש, וי"ט שנה הולכים ומטורפים וחזרו לקדש, כמו שנאמר וינעם במדבר. כך מצאתי בסדר עולם.

דברים ב

(א) ונפן ונסע המדברה - אילו לא חטאו, היו עוברים דרך הר שעיר ליכנס לארץ מן דרומו לצפון, ובשביל שקלקלו, הפכו לצד המדבר, שהוא בין ים סוף לדרומו של הר שעיר, והלכו אצל דרומו מן המערב למזרח דרך ים סוף, דרך יציאתן ממצרים שהוא במקצוע דרומית מערבית, משם היו הולכים

לצד המזרח; **ונסב את הר שעיר** - כל דרומו עד ארץ מואב. **[חמישי] (ג) פנו לכם צפנה** - סובו לכם לרוח מזרחית, מן הדרום לצפון פניכם לצפון, נמצאו הולכין את רוח מזרחית, וזהו שנאמר ויבואו ממזרח שמש לארץ מואב. **(ד) ונשמרתם מאד** - ומהו השמירה, אל תתגרו במ. **(ה) עד מדרך כף רגל** - אפילו מדרך כף רגל, כלומר אפילו דריסת הרגל איני מרשה לכם לעבור בארצם שלא ברשות. ומדרש אגדה, עד שיבא יום דריסת כף רגל על הר הזיתים, שנאמר ועמדו רגליו וגו'; **ירשה לעשו** - מאברהם, עשר עממים נתתי לו, שבעה לכם, וקני וקניזי וקדמוני הן עמון ומואב ושעיר, אחת מהם לעשו, והשתים לבני לוט, בשכר שהלך אתו למצרים ושתק על מה שהיו אומרים על אשתו אחותו היא, עשאו כבנו. **[6] (ו) תכרו** - לשון מקח, וכן אשר כריתי לי, שכן בכרכי הים קורין למכירה כירה. **(ז) כי ה' אלהיך ברכך** - לפיכך לא תכפו **[ס"א תכפרו]** את טובתו להראות כאילו אתם עניים, אלא הראו עצמכם עשירים. **(ח) ונפן ונעבור** - לצד צפון, הפכנו פנים להלך רוח מזרחית. **(ט) ואל תתגר וגו'** - לא אסר להם על מואב אלא מלחמה, אבל מיראים היו אותם ונראים להם כשהם מזויינים, לפיכך כתיב ויגר מואב מפני העם, שהיו שוללים ובוזזים אותם, אבל בבני עמון נאמר ואל תתגר במ, שום גריו, בשכר צניעות אמם, שלא פרסמה על אביה כמו שעשתה הבכירה, שקראה שם בנה מואב; **ער** - שם המדינה. **(י) האמים לפנים וגו'** - אתה סבור שזו ארץ רפאים שנתתי לו לאברהם, לפי שהאמים שהם רפאים ישבו בה לפנים, אבל לא זו היא, כי אותם רפאים הורשתי מפני בני לוט, והושבתים תחתם. **(יא) רפאים יחשבו וגו'** - רפאים היו נחשבים אותם אמים, כענקים הנקראים רפאים, על שם שכל הרואה אותם ידיו מתרפות; **אמים** - על שם שאימתם מוטלת על הבריות, וכן ובשעיר ישבו החורים ונתתים לבני עשו. **(יב) יירשום** - לשון הווה, כלומר נתתי בהם כח שהיו מורישים אותם והולכים. **(טו) היתה במ** - למהר ולהומם בתוך מ' שנה, שלא יגרמו לבניהם עוד להתעכב במדבר. **(טז) ויהי כאשר תמו וגו' (יז) וידבר ה' אלי וגו'** - אבל משילוח המרגלים עד כאן לא נאמר בפ' **[יז]** וידבר, אלא ויאמר, ללמדך שכל ל"ח שנה שהיו ישראל נזופים, לא נתיחד עמו הדבור בלשון חבה פנים אל פנים וישוב הדעת, ללמדך שאין השכינה שורה על הנביאים, אלא בשביל ישראל; **אנשי המלחמה** - מבין עשרים שנה היוצאים בצבא. **(יח) אתה עובר היום את גבול מואב וגו' וקרבת מול בני עמון וגו'** - מכאן שארץ עמון לצד צפון. **(כ) ארץ רפאים תחשב** - ארץ רפאים נחשבת אף היא, לפי שהרפאים ישבו בה לפנים, אבל לא זו היא שנתתי לאברהם. **(כג) והעוים היושבים בחצרים וגו'** - עוים מפלשתים הם, שעמהם הם נחשבים בספר יהושע, שנאמר חמשת סרני פלשתים העזתי והאשדודי והאשקלוני והגתי והעקרוני והעוים, ומפני השבועה שנשבע אברהם לאבימלך, לא יכלו ישראל להוציא ארצם מידם, והבאתי עליהם כפתורים והשמידום וישבו תחתם, ועכשיו אתם מותרים לקחתה מידם. **(כה) תחת כל השמים** - למד, שעמדה חמה למשה ביום מלחמת עוג **[ס"א סיחון]**, ונודע הדבר תחת כל השמים. **(כו) ממדבר קדמות** - אע"פ שלא צוני המקום לקרוא לסיחון לשלום, למדתי ממדבר סיני, מן התורה שקדמה לעולם, כשבא הקב"ה ליתנה לישראל חזר אותה על עשו וישמעאל, וגלוי לפניו שלא יקבלוה, ואעפ"כ פתח להם בשלום, אף אני קדמתי את סיחון בדברי שלום. דבר אחר ממדבר קדמות, ממך למדתי שקדמת לעולם, יכול היית לשלוח ברק אחד ולשרוף את המצריים, אלא שלחתי מן המדבר אל פרעה, לאמר שלח את עמי במתן. **[7] (כט) כאשר עשו לי בני עשו** - לא לענין לעבור את ארצם, אלא לענין מכר אוכל ומים; **עד אשר אעבור את הירדן** - מוסב על אעברה בארצך. **[שישי] (לא) החלתי תת לפניך** - כפה שר של אמוריים של מעלה תחת רגליו של משה והדריכו על צוארו. **(לב) ויצא סיחון** - לא

שלח בשביל עוג לעזור לו, ללמדך שלא היו צריכין זה לזה. **(לג) ואת בניו** - בנו כתיב, שהיה לו בן גבור כמותו. **(לד) מתם** - אנשים, בביזת סיחון נאמר בזזנו לנו, לשון ביזה, שהיתה חביבה עליהם ובוזזים איש לו, וכשבאו לביזת עוג כבר היו שבעים ומלאים, והיתה בזויה בעיניהם, ומקרעין ומשליכין בהמה ובגדים ולא נטלו כי אם כסף וזהב, לכך נאמר בזזנו לנו לשון בזיון, כך נדרש בספרי בפ' וישב ישראל בשיטים. **(לז) כל יד נחל יבק** - כל אצל נחל יבק; **וכל אשר צוה ה' אלהינו** - שלא לכבוש, הנחנו.

דברים ג

(א) ונפן ונעל - כל צד צפון הוא עלייה. **(ב) אל תירא אותו** - ובסיחון לא הוצרך לומר אל תירא אותו, אלא מתיירא היה משה שלא תעמוד לו זכות ששמש לאברהם, שנאמר ויבא הפליט, והוא עוג. **(ד) חבל ארגב** - מתרגמין בית פלך טרכונא, וראיתי תרגום ירושלמי במגלת אסתר קורא פלטין טרכונין, למדתי חבל ארגוב הפרכיא היכל מלך, כלומר שהמלכות נקראת על שמה, וכן את הארגוב דמלכים, אצל היכל מלך הרגו פקח בן רמליהו לפקחיה, למדתי שכך נקראת שם ההפרכיא. **(ה) מערי הפרזי** - פרזות ופתוחות בלא חומה, וכן פרזות תשב ירושלים. **(ו) ההרם** - לשון הוה, הלך וכלות. **(ח) מיד** - מרשות. **(ט) צידנים יקראו להרמון וגו'** - ובמקום אחר הוא אומר ועד הר שיאן הוא חרמון, הרי לו ארבעה שמות, למה הוצרכו ליכתב, להגיד שבח ארץ ישראל שהיו ארבעה מלכיות מתפארות בכך, זו אומרת על שמי יקרא וזו אומרת על שמי יקרא; **שניר** - הוא שלג בלשון אשכנז ובלשון כנען. **(יא) מיתר הרפאים** - שהרגו אמרפל וחביריו בעשרות קרנים, והוא פלט מן המלחמה, שנאמר ויבא הפליט, זהו עוג; **באמת איש** - באמת עוג. **(יב) ואת הארץ הזאת ירשנו בעת ההוא** - האמורה למעלה, מנחל ארנון ועד הר חרמון; **מערער אשר על נחל ארנון** - אינו מחובר לראשו של מקרא אלא לסופו, על נתתי לראובני ולגדי, אבל לענין ירושה עד הר חרמון היה. **(יג) ההוא יקרא ארץ רפאים** - היא אותה שנתתי לאברהם. **[שביעי] (טז) תוך הנחל וגבול** - כל הנחל ועוד מעבר לשפתו, כלומר עד ועד בכלל ויותר מכאן. **(יז) מכנרת** - מעבר הירדן המערבי היה, ונחלת בני גד מעבר הירדן המזרחי, ונפל בגורלם רוחב הירדן כנגדם ועוד מעבר לשפתו עד כנרת, וזהו שנאמר והירדן וגבול, הירדן ומעבר לו. **(יח) ואצו אתכם** - לבני ראובן וגד היה מדבר; **לפני אחיכם** - הם היו הולכים לפני ישראל למלחמה, לפי שהיו גבורים ואויבים נופלים לפניהם, שנאמר וטרף זרוע אף קדקד.

פרשת ואתחנן

(כג) ואתחנן. אין חנון בכל מקום אלא לשון מתנת חנם, אע"פ שיש להם לצדיקים לתלות במעשיהם הטובים, אין מבקשים מאת המקום אלא מתנת חנם, לפי שאמר לו וחנוני את אשר אחון, אמר לו בלשון ואתחנן. דבר אחר, זה אחד מעשרה לשונות שנקראת תפלה, כדאיתא בספרי; **בעת ההיא** - לאחר שכבשתי ארץ סיחון ועוג דמיתי שמא הותר הנדר; **לאמר** - זה אחד משלשה מקומות שאמר משה לפני המקום, איני מניחך עד שתודיעני אם תעשה שאלתי אם לאו. **(כד) ה' אלהים** - רחום בדין; **אתה החלות להראות את עבדך** - פתח להיות עומד ומתפלל אע"פ שנגזרה גזירה, אמר לו ממך למדתי, שאמרת לי ועתה הניחה לי, וכי תופס הייתי בך, אלא לפתוח פתח שבי תלוי להתפלל עליהם, כמו כן הייתי סבור לעשות עכשיו; **את גדלך** - זו מדת טובך, וכן הוא אומר, ועתה יגדל נא

כח ה'; **ואת ירך** - זו ימינך, שהיא פשוטה לכל באי עולם; **החזקה** - שאתה כובש ברחמים את מידת הדין החזקה; **אשר מי אל וגו'** - אינך דומה למלך בשר ודם, שיש לו יועצין וסנקטדרין, הממחין בידו כשרוצה לעשות חסד ולעבור על מדותיו, אתה אין מי ימחה בידך אם תמחול לי ותבטל גזירתך. ולפי פשוטו, אתה החלות להראות את עבדך, מלחמת סיחון ועוג, כדכתיב ראה החלותי תת לפניך, הראני מלחמת ל"א מלכים. **(כה) אעברה נא** - אין נא אלא לשון בקשה; **ההר הטוב הזה** - זו ירושלים; **והלבנון** - זה בית המקדש. **(כו) ויתעבר ה'** - נתמלא חמה; **למענכם** - בשבילכם, אתם גרמתם לי, וכן הוא אומר, ויקציפו על מי מריבה וירע למשה בעבורם; **רב לך** - שלא יאמרו, הרב כמה קשה, והתלמיד כמה סרבן מפציר. דבר אחר רב לך, הרבה מזה שמור לך, רב טוב הצפון לך. **(כז) וראה בעיניך** - בקשת ממני ואראה את הארץ הטובה, אני מראה לך את כולה, שנאמר ויראה ה' את כל הארץ. **[2] (כח) וצו את יהושע** - על הטרדות, ועל המשאות, ועל המריבות; **וחזקה ואמצהו** - בדברך, שלא ירך לבו לומר, כשם שנענש רבי עליהם כך סופי ליענש עליהם, מבטיחו אני, כי הוא יעבור והוא ינחיל; **כי הוא יעבר** - אם יעבור לפניו ינחלו, ואם לאו לא ינחלו. וכן אתה מוצא כששלח מן העם אל העי, והוא ישב, ויכו מהם אנשי העי וגו', וכיון שנפל על פניו, אמר לו קום לך, קם לך כתיב, אתה הוא העומד במקומך ומשלח את בני למלחמה, למה זה אתה נופל על פניך, לא כך אמרתי למשה רבך, אם הוא עובר עוברין ואם לאו אין עוברין. **(כט) ונשב בגיא וגו'** - ונצמדתם לעבודת אלילים, ואעפ"כ ועתה ישראל שמע אל החקים, והכל מחול לך, ואני לא זכיתי לימחל לי.

דברים ד

(ב) לא תוסיפו - כגון חמש פרשיות בתפילין, חמשת מינין בלולב, וחמש ציציות, וכן לא תגרעו. **[שני] (ו) ושמרתם** - זו משנה; **ועשיתם** - כמשמעו; **כי הוא חכמתכם ובינתכם וגו'** - בזאת תחשבו חכמים ונבונים לעיני העמים. **(ח) חקים ומשפטים צדיקים** - הגונים ומקובלים. **(ט) רק השמר לך וגו' פן תשכח את הדברים** - אז, כשלא תשכחו אותם ותעשו על אמתתם, תחשבו חכמים ונבונים, ואם תעוותו אותם מתוך שכחה, תחשבו שוטים. **(י) יום אשר עמדת** - מוסב על מקרא שלמעלה ממנו, אשר ראו עיניך, יום אשר עמדת בחורב, אשר ראיתם את הקולות ואת הלפידים; **ילמדון** - ילפון לעצמם; **ילמדון** - יאלפון לאחרים. **(יד) ואתי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם** - תורה שבעל פה. **(טז) סמל** - צורה. **(יט) ופן תשא עיניך** - להסתכל בדבר, ולתת לב לשוב לטעות אחריהם; **אשר חלק ה'** - להאיר להם. דבר אחר, לאלוהות, לא מנען מלטעות אחריהם, אלא החליקם בדברי הבליהם לטרדם מן העולם, וכן הוא אומר, כי החליק אליו בעיניו למצוא עונו לשנוא. **(כ) כור** - הוא כלי שמזקקים בו את הזהב. **(כא) התאנף** - נתמלא רוגז; **על דבריכם** - על אודותיכם על עסקיכם. **[3] (כב) כי אנכי מת וגו' אינני עובר** - מאחר שמת מהיכן יעבור, אלא אף עצמותי אינם עוברין. **(כג) תמונת כל** - תמונת כל דבר; **אשר צוה ה'** - אשר צוה שלא לעשות. **(כד) אל קנא** - מקנא לנקום אנפרדמנ"ט בלע"ז מתחרה על רוגזו להפרע מעכו"ם. **(כה) ונושנתם** - רמז להם שיגלו ממנה לסוף שמונה מאות וחמשים ושנים שנה, כמנין ונושנתם, והוא הקדים והגלם לסוף שמונה מאות וחמשים, והקדים שתי שנים לנושנתם, כדי שלא יתקיים בהם כי אבד תאבדון, וזהו שנאמר, וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלהינו, צדקה עשה עמנו, שמחר להביאה ב' שנים לפני זמנה. **(כו) העידתי בכם** - הנני מזמנים להיות עדים שהתירתי בכם. **(כח) ועבדתם שם אלהים** - כתרגומו, משאתם עובדים לעובדיהם, כאילו אתם עובדים להם. **(לא) לא ירפך** - מלהחזיק בך בידיו, ולשון לא ירפך לשון לא יפעיל הוא, לא יתן לך

רפיון, לא יפריש אותך מאצלו, וכן אחזתיו ולא ארפנו, שלא ננקד ארפנו. כל לשון רפיון מוסב על לשון מפעיל ומתפעל, כמו הרפה לה, תן לה רפיון, הרף ממני, התרפה ממני. **(לב) לימים ראשונים** - על ימים ראשונים; **ולמקצה השמים** - וגם שאל לכל הברואים אשר מקצה אל קצה, זהו פשוטו. ומדרשו, מלמד על קומתו של אדם שהיתה מן הארץ עד השמים, והוא השיעור עצמו אשר מקצה אל קצה; **הנהיה בדבר הגדול הזה** - ומהו הדבר הגדול, השמע עם וגו'. **(לד) הנסה אלהים** - הכי עשה נסים שום אלוה לבא לקחת לו גוי וגו', כל ההי"ן הללו תמיהות הן, לכך נקודות הן בחט"ף פת"ח, הנהיה, הנשמע, הנסה, השמע; **במסות** - על ידי נסיונות הודיעם גבורותיו, כגון התפאר עלי, אם אוכל לעשות כן הרי זה נסיון; **באותות** - בסימנים, להאמין שהוא שלוחו של מקום, כגון מה זה בידך; **ובמופתים** - הם נפלאות, שהביא עליהם מכות מופלאות; **במלחמה** - בים, שנאמר כי ה' נלחם להם. **[4] (לה) הראת** - כתרגומו אתחזיתא, כשנתן הקב"ה את התורה פתח להם שבעה רקיעים, וכשם שקרע את העליונים, כך קרע את התחתונים וראו שהוא יחיד, לכך נאמר אתה הראת לדעת. **(לו) ותחת כי אהב** - וכל זה תחת אשר אהב; **ויוצאך בפניו** - כאדם המנהיג בנו לפניו, שנאמר ויסע מלאך האלהים ההולך וגו' וילך מאחריהם, דבר אחר ויוציאך בפניו, בפני אבותיו, כמו שנאמר נגד אבותם עשה פלא, ואל תתמה על שהזכירם בלשון יחיד, שהרי כתבם בלשון יחיד, ויבחר בזרעו אחריו. **(לח) ממך מפניך** - סרסוהו ודרשהו, להוריש מפניך, גוים גדולים ועצומים ממך; **מיום הזה** - כאשר אתה רואה היום. **[שלישי] (מא) אז יבדיל** - נתן לב להיות חרד לדבר שיבדילם, ואף על פי שאינן קולטות עד שיבדלו אותן שבארץ כנען, אמר משה, מצוה שאפשר לקיימה, אקיימנה; **בעבר הירדן מזרחה שמש** - באותו עבר שבמזרחו של ירדן; **מזרחה שמש** - לפי שהוא דבוק נקודה רי"ש בחטף, מזרח של שמש, מקום זריחת השמש. **(מד) וזאת התורה** - זו שהוא עתיד לסדר אחר פרשה זו. **(מה) אלה העדות וגו' אשר דבר** - הם הם אשר דבר בצאתם ממצרים, חזר ושנאה להם בערבות מואב. **(מו) אשר בעבר הירדן** - שהוא במזרח, שהעבר השני היה במערב.

דברים ה

[רביעי] (ג) לא את אבותינו - בלבד כרת ה' וגו', כי אתנו. **(ד) פנים בפנים** - אמר רבי ברכיה, כך אמר משה, אל תאמרו אני מטעה אתכם על לא דבר, כדרך שהסרסור עושה בין המוכר ללוקח, הרי המוכר עצמו מדבר עמכם. **(ה) לאמר** - מוסב על דבר ה' עמכם בהר מתוך האש לאמר אנכי ה' וגו' ואנכי עומד בין ה' וביניכם. **(ו) על פני** - בכל מקום אשר אני שם, וזהו כל העולם. דבר אחר, כל זמן שאני קיים. עשרת הדברות כבר פרשתים. **(ז) שמור** - ובראשונות הוא אומר זכור, שניהם בדבור אחד ובתיבה אחת נאמרו, ובשמיעה אחת נשמעו; **כאשר צוך** - קודם מתן תורה במרה. **[5] (ט) וזכרת מי עבד היית וגו'** - על מנת כן פדאך, שתהיה לו עבד ותשמור מצותיו. **(י) כאשר צוך** - אף על כיבוד אב ואם נצטוו במרה, שנאמר שם שם לו חק ומשפט. **(יז) ולא תנאף** - אין לשון ניאוף אלא באשת איש; **לא תתאוה** - לא תירוג, אף הוא לשון חמדה, כמו נחמד למראה, דמתרגמינן דמרגג למחזי. **[חמישי] (יט) ולא יסף** - מתרגמינן ולא פסק [לפי שמדת בשר ודם אינו יכול לדבר כל דבריו בנשימה אחת, וצריך להפסיק, ומדת הקב"ה אינו כן, לא היה פוסק, ומשלא היה פוסק לא היה מוסיף], כי קולו חזק וקיים לעולם. דבר אחר ולא יסף, ולא הוסיף להראות באותו פומבי. **(כד) ואת תדבר אלינו** - התשתם את כחי כנקבה, שנצטערתי עליכם ורפיתם את ידי, כי ראיתי שאינכם חרדים להתקרב אליו מאהבה, וכי לא היה יפה לכם ללמוד מפי הגבורה, ולא ללמוד ממני.

דברים ו

[שישי] (ד) ה' אלהינו ה' אחד - ה' שהוא אלהינו עתה, ולא אלהי האומות עובדי אלילים, הוא עתיד להיות ה' אחד, שנאמר כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה', ונאמר ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד. **(ה) ואהבת** - עשה דבריו מאהבה, אינו דומה עושה מאהבה לעושה מיראה, העושה אצל רבו מיראה, כשהוא מטריח עליו, מניחו והולך לו; **בכל לבבך** - בשני יצריך דבר אחר בכל לבבך, שלא יהיה לבך חלוק על המקום; **ובכל נפשך** - אפילו הוא נוטל את נפשך; **ובכל מאודך** - בכל ממונך, יש לך אדם שממונו חביב עליו מגופו, לכך נאמר ובכל מאדך. דבר אחר ובכל מאדך, בכל מדה ומדה שמווד לך, בין במדה טובה בין במדת פורענות, וכן בדוד הוא אומר, כוס ישועות אשא וגו' צרה ויגון אמצא וגו'. **[6] (ו) והיו הדברים** - ומהו האהבה, והיו הדברים האלה, שמתוך כך אתה מכיר בהקב"ה ומדבק בדרכיו; **אשר אנכי מצוה היום** - לא יהיו בעיניך כדיוטגמא ישנה שאין אדם סופנה, אלא כחדשה שהכל רצין לקראתה. דיוטגמא מצות המלך הבאה במכתב. **(ז) ושונתם** - לשון חדוד הוא, שיהיו מחודדים בפיו, שאם ישאלך אדם דבר, לא תהא צריך לגמגם בו, אלא אמור לו מיד; **לבניך** - אלו התלמידים, מצינו בכל מקום שהתלמידים קרוים בנים, שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם, ואומר בני הנביאים אשר בבית אל, וכן בחזקיהו שלמד תורה לכל ישראל וקראם בנים, שנאמר בני עתה אל תשלו, וכשם שהתלמידים קרוים בנים, שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם, כך הרב קרוי אב, שנאמר אבי אבי רכב ישראל וגו'; **ודברת בם** - שלא יהא עיקר דבורך אלא בם, עשם עיקר ואל תעשם טפל; **ובשכבך** - יכול אפילו שכב בחצי היום, תלמוד לומר ובקומך, יכול אפילו עמד בחצי הלילה, תלמוד לומר בשבתך בביתך ובלכתך בדרך, דרך ארץ דברה תורה, זמן שכיבה וזמן קימה. **(ח) וקשרתם לאות על ידך** - אלו תפילין שבזרוע; **והיו לטטפת בין עיניך** - אלו תפילין שבראש, ועל שם מנין פרשיותיהם נקראו טטפת, טט בכתפי שתיים, פת באפריקי שתיים. **(ט) מזוזת ביתך** - מזוזת כתיב, שאין צריך אלא אחת; **ובשעריך** - לרבות שערי חצרות ושערי מדינות ושערי עיירות. **(יא) חצובים** - לפי שהיו מקום טרשין וסלעים, נופל בו לשון חציבה. **(יב) מבית עבדים** - כתרגומו מבית עבדותא, ממקום שהייתם שם עבדים. **(יג) ובשמו תשבע** - אם יש בך כל המדות הללו, שאתה ירא את שמו ועובד אותו, אז בשמו תשבע, שמתוך שאתה ירא את שמו תהא זהיר בשבועתך, ואם לאו לא תשבע. **(יד) מאלהי העמים אשר סביבותיכם** - והוא הדין לרחוקים, אלא לפי שאתה רואה את סביבותיך תועים אחריהם, הוצרך להזהיר עליהם ביותר. **(טו) במסה** - כשיצאו ממצרים שנסוהו במים, שנאמר היש ה' בקרבנו. **(יח) הישר והטוב** - זו פשרה לפניך משורת הדין. **[7] (יט) כאשר דבר** - והיכן דבר, והמותי את כל העם וגו'. **(כ) כי ישאלך בנך מחר** - יש מחר שהוא אחר זמן.

דברים ז

[שביעי] (א) ונשל - לשון השלכה והתזה, וכן ונשל הברזל. **(ב) לא תחנם** - לא תתן להם חן, אסור לו לאדם לומר כמה נאה כותי זה. דבר אחר, לא תתן להם חנייה בארץ. **(ד) כי יסיר את בנך מאחרי** - בנו של כותי כשישא את בתך, יסיר את בנך אשר תלד לו בתך מאחרי, למדנו שבן בתך הבא מן הכותי קרוי בנך, אבל בן בתך הבא מן הכותית, אינו קרוי בנך אלא בנה, שהרי לא נאמר על בתך, לא תקח כי תסיר את בנך מאחרי, אלא כי יסיר את בנך וגו'. **(ה) מזבחתיכם** - של בנין; **מצבותם** - אבן אחת; **ואשיריהם** - אילנות שעובדין אותן; **ופסיליהם** - צלמים. **(ז) לא מרבכם** - כפשוטו. ומדרשו, לפי שאין אתם מגדילים עצמכם כשאני משפיע לכם טובה, לפיכך חשקתי בכם; **כי אתם**

המעט - הממעטין עצמכם, כגון אברהם שאמר ואנכי עפר ואפר, וכגון משה ואהרן שאמרו ונחנו מה, לא כנבוכדנצר שאמר אדמה לעליון, וסנחריב שאמר מי בכל אלהי הארצות, וחירם שאמר אני מושב אלהים ישבתי; **כי אתם המעט** - הרי כי משמש בלשון דהא. **(ח) כי מאהבת ה'** - הרי כי משמש בלשון אלא, לא מרובכם חשק ה' בכם אלא מאהבת ה' אתכם; **ומשמרו את השבועה** - מחמת שמרו את השבועה. **(ט) לאלף דור** - ולהלן הוא אומר לאלפים, כאן שהוא סמוך אצל לשומרי מצותיו העושים מיראה, הוא אומר לאלף, ולהלן שהוא סמוך אצל לאוהביו העושים מאהבה, ששכרם יותר גדול, הוא אומר לאלפים; **לאוהביו** - אלו העושים מאהבה; **ולשומרי מצותיו** - אלו העושים מיראה. **(י) ומשלם לשנאיו אל פניו** - בחייו משלם לו גמולו הטוב, כדי להאבידו מן העולם הבא. **(יא) היום לעשותם** - ולמחר לעולם הבא ליטול שכרם.

פרשת עקב

(יב) והיה עקב תשמעון - אם המצות קלות שאדם דש בעקביו תשמעון; **ושמר ה' וגו'** - ישמור לך הבטחתו. **(יג) שגר אלפיך** - ולדי בקרך, שהנקבה משגרת ממעיה; **ועשתרות צאנך** - מנחם פירש אבירי בשן, מבחר הצאן, כמו עשתרות קרנים לשון חוזק, ואונקלוס תרגם ועדרי ענך, ורבותינו אמרו למה נקרא שמם עשתרות, שמעשרות את בעליהן. **(יד) עקר** - שאינו מוליד. **(יז) כי תאמר בלבבך** - על כרחך לשון דלמא הוא, שמא תאמר בלבבך, מפני שהם רבים לא אוכל להורישם, אל תאמר כן, לא תירא מהם, ולא יתכן לפרשו באחת משאר לשונות של כי, שיפול עליו שוב לא תירא מהם. **(יט) המסות** - נסיונות; **והאותות** - כגון ויהי לנחש, והיו לדם ביבשת; **המפותים** - המופלאות; **והיד החזקה** - זה הדבר; **והזרוע הנטויה** - זו החרב של מכת בכורות. **(כ) הצרעה** - מין שרץ העוף, שהיתה זורקת בהם מרה ומסרסתן ומסמאה את עיניהם, בכל מקום שהיו נסתרים שם. **(כב) פן תרבה עליך חית השדה** - והלא אם עושים רצונו של מקום אין מתיראין מן החיה, שנאמר וחית השדה השלמה לך, אלא גלוי היה לפניו שעתידין לחטוא. **(כג) והמם** - נקוד קמ"ץ כולו, לפי שאין מ"ם אחרונה מן היסוד, והרי הוא כמו והם אותם, אבל והמם לגלגל עגלתו, כולו יסוד, לפיכך חציו קמ"ץ וחציו פת"ח, כשאר פעל של שלש אותיות.

דברים ח

(א) כל המצוה - כפשוטו. ומדרש אגדה, אם התחלת במצוה גמור אותה, שאינה נקראת המצוה אלא על שם הגומרה, שנאמר ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם, והלא משה לבדו נתעסק בהם להעלותם, אלא לפי שלא הספיק לגומרה וגמרוה ישראל, נקראת על שמם. **(ב) התשמור מצותיו** - שלא תנסהו ולא תהרהר אחריו. **(ד) שמלתך לא בלטה** - ענני כבוד היו שפין בכסותם ומגהצים אותם כמין כלים מגוהצים, ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו; **לא בצקה** - לא נפחה כבצק, כדרך הולכי יחף שרגליהם נפוחות. **(ה) זית שמן** - זיתים העושים שמן.

דברים ט

[2] [שני] (א) גדולים ועצומים ממך - אתה עצום, והם עצומים ממך. **[שלישי] (ד) אל תאמר בלבבך** - צדקתי ורשעת הגוים גרמו. **(ה) לא בצדקתך וגו' אתה בא לרשת וגו' כי ברשעת הגוים** - הרי כי משמש בלשון אלא. **(ט) ואשב בהר** - אין ישיבה אלא לשון עכבה. **(י) לחת** - לחת כתיב,

ששתיהן שוות. **(יח) ואתנפל לפני ה' כראשונה ארבעים יום** - שנאמר ועתה אעלה אל ה' אולי אכפרה, באותה עלייה נתעכבתי ארבעים יום, נמצאו כלים בכ"ט באב, שהוא עלה בשמונה עשר בתמוז, בו ביום נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל ואמר לו למשה פסל לך שני לוחות, עשה עוד מ' יום, נמצאו כלים ביום הכפורים, בו ביום נתרצה הקב"ה לישראל בשמחה ואמר לו למשה סלחתי כדברך, לכך הוקבע למחילה ולסליחה, ומנין שנתרצה ברצון שלם, שנאמר בארבעים של לוחות אחרונות ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים, מה הראשונים ברצון אף אחרונים ברצון, אמור מעתה, אמצעיים היו בכעס. **(כ) ובאהרן התאנף ה'** - לפי ששמע לכם; **להשמידי** - זה כלוי בנים, וכן הוא אומר ואשמיד פריו ממעל; **ואתפלל גם בעד אהרן** - והועילה תפילתי לכפר מחצה, ומתו שנים ונשארו השנים. **(כא) טחון** - לשון הווה, כמו הלון וכלות. מולאנ"ט בלע"ז. **(כב) ואתנפל וגו'** - אלו הן עצמם האמורים למעלה, וכפלן כאן, לפי שכתוב כאן סדר תפלתו, שנאמר ה' אלהים אל תשחת עמך וגו'.

דברים י'

[רביעי] (א) בעת ההיא - לסוף מ' יום נתרצה לי, ואמר לי פסל לך ואח"כ ועשית ארון, ואני עשיתי ארון תחלה, שכשאבא והלוחות בידי היכן אתנם, ולא זה הוא הארון שעשה בצלאל, שהרי משכן לא נתעסקו בו עד לאחר יום הכפורים, כי ברדתו מן ההר צוה להם על מלאכת המשכן, ובצלאל עשה משכן תחלה ואחר כך ארון וכלים, נמצא זה ארון אחר היה, וזהו שהיה יוצא עמהם למלחמה, ואותו שעשה בצלאל לא יצא למלחמה אלא בימי עלי, ונענשו עליו ונשבה. **[3] (ו) ובני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה** - מה ענין זה לכאן, ועוד וכי מבארות בני יעקן נסעו למוסרה, והלא ממוסרות באו לבני יעקן, שנאמר ויסעו ממוסרות וגו', ועוד שם מת אהרן, והלא בהר ההר מת, צא וחשוב ותמצא שמונה מסעות ממוסרות להר ההר, אלא אף זו מן התוכחה, ועוד עשיתם זאת, כשמת אהרן בהר ההר לסוף ארבעים שנה ונסתלקו ענני כבוד, יראתם לכם ממלחמת מלך ערד, ונתתם ראש לחזור למצרים, וחזרתם לאחוריים שמונה מסעות עד בני יעקן ומשם למוסרה, שם נלחמו לכם בני לוי והרגו מכם ואתם מהם, עד שהחזירו אתכם בדרך חזרתכם, ומשם חזרתם הגדגדה הוא חר הגדגד. **(ז) ומן הגדגדה וגו'** - ובמוסרה עשיתם אבל כבוד על מיתתו של אהרן שגרמה לכם זאת, ונדמה לכם כאילו מת שם, וסמך משה תוכחה זו לשבירת הלוחות, לומר שקשה מיתתן של צדיקים לפני הקב"ה כיום שנשתברו בו הלוחות, ולהודיעך שהוקשה לו מה שאמרו נתנה ראש לפרוש ממנו, כיום שעשו בו את העגל. **(ח) בעת ההוא הבדיל ה' וגו'** - מוסב לענין הראשון; **בעת ההוא** - בשנה הראשונה לצאתכם ממצרים, וטעיתם בעגל, ובני לוי לא טעו הבדילם המקום מכם. וסמך מקרא זה לחזרת בני יעקן לומר שאף בזה לא טעו בה בני לוי, אלא עמדו באמונתם; **לשאת את ארון** - הלויים; **לעמוד לפני ה' לשרתו ולברך בשמו** - הכהנים, והוא נשיאת כפים. **(ט) על כן לא היה ללוי חלק** - לפי שהובדלו לעבודת מזבח ואינן פנויים לחרוש ולזרוע; **ה' הוא נחלתו** - נוטל פרס מזומן מבית המלך. **(י) ואנכי עמדתי בהר** - לקבל הלוחות האחרונות, ולפי שלא פירש למעלה כמה עמד בהר בעליה אחרונה זו, חזר והתחיל בה; **כימים הראשונים** - של לוחות הראשונות, מה הם ברצון אף אלו ברצון, אבל האמצעיים שעמדתי שם להתפלל עליכם, היו בכעס. **(יא) ויאמר ה' אלי וגו'** - אע"פ שסרתם מאחרי וטעיתם בעגל, אמר לי לך נחה את העם וגו'. **(יב) ועתה ישראל** - אע"פ שעשיתם כל זאת, עודנו רחמיו וחבתו עליכם, ומכל מה שחטאתם לפניו אינו שואל מכם כי אם ליראה וגו'; **כי אם ליראה וגו'** - רבותינו דרשו מכאן, הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. **[4]**

(יג) **לשמור את מצות ה'** - ואף היא לא לחנם, אלא לטוב לך שתקבלו שכר. (יד) **הן לה' אלהיך** - הכל, ואעפ"כ רק באבותיך חשק ה' מן הכל. (טו) **בכם** - כמו שאתם [רואים אתכם] חשוקים מכל העמים היום הזה. (טז) **ערלת לבבכם** - אוטם לבבכם וכיסויו. (יז) **ואדוני האדונים** - לא יוכל שום אדון להציל אתכם מידו; **לא ישא פנים** - אם תפרקו עולו; **ולא יקה שחד** - לפייסו בממון. [חמישי] (יח) **עשה משפט יתום ואלמנה** - הרי גבורה, ואצל גבורתו אתה מוצא ענותנותו; **ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה** - ודבר חשוב הוא זה, שכל עצמו של יעקב אבינו על זה התפלל, ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש. (יט) **כי גרים הייתם** - מום שבך אל תאמר לחברך. (כ) **את ה' אלהיך תירא** - ותעבוד לו ותדבק בו, ולאחר שיהיו בך כל המדות הללו, אז בשמו תשבע.

דברים יא

(ב) **וידעתם היום** - תנו לב לדעת ולהבין ולקבל תוכחת; **כי לא את בניכם** - אני מדבר עכשיו, שיוכלו לומר אנו לא ידענו ולא ראינו בכל זה. (ו) **בקרב כל ישראל** - כל מקום שהיה אחד מהם בורח, הארץ נבקעת מתחתיו וכולעתו, אלו דברי רבי יהודה, אמר לו רבי נחמיה, והלא כבר נאמר ותפתח הארץ את פיה, ולא פיותיה, אמר לו ומה אני מקיים בקרב כל ישראל, אמר לו שנעשית הארץ מדרון כמשפך, וכל מקום שהיה אחד מהם, היה מתגלגל ובא עד מקום הבקיעה; **ואת כל היקום אשר ברגליהם** - זה ממונו של אדם, שמעמידו על רגליו. (ז) **כי עיניכם הרואות** - מוסב המקרא על האמור למעלה, כי לא את בניכם אשר לא ידעו וגו', כי אם עמכם, אשר עיניכם הרואות וגו'. [5] **[שישי] (י) לא כארץ מצרים היא** - אלא טובה הימנה, ונאמרה הבטחה זו לישראל ביציאתם ממצרים, שהיו אומרים שמא לא נבוא אל ארץ טובה ויפה כזו, יכול בגנותה הכתוב מדבר, וכך אמר להם לא כארץ מצרים היא אלא רעה הימנה, תלמוד לומר וחברון שבע שנים נבנתה וגו', אדם אחד בנאן, וחם בנה צוען למצרים בנו וחברון לכנען, דרך ארץ אדם בונה את הנאה ואחר כך בונה את הכעור [ס"א הגרוע], שפסולתו של ראשון הוא נותן בשני, ובכל מקום החביב קודם, הא למדת שחברון יפה מצוען, ומצרים משובחת מכל הארצות, שנאמר כגן ה' כארץ מצרים, וצוען שבח מצרים היא, שהיתה מקום מלכות, שכן הוא אומר כי היו בצוען שריו, וחברון פסולתה של ארץ ישראל, לכך הקצוה לקבורת מתים, ואע"פ כן היא יפה מצוען. ובכתובות דרשו בענין אחר, אפשר אדם בונה בית לבנו הקטן ואח"כ לבנו הגדול, אלא שמבונה על אחד משבעה בצוען; **אשר יצאתם משם** - אפילו ארץ רעמסס אשר ישבתם בה, והיא במיטב ארץ מצרים, שנאמר במיטב הארץ וגו', אף היא אינה כארץ ישראל; **והשקית ברגלך** - ארץ מצרים היית צריכה להביא מים מנילוס ברגלך, ולהשקותה צריך אותה לנדד משנתך ולעמול, והנמוך שותה ולא הגבוה, ואתה מעלה המים מן הנמוך לגבוה, אבל זו למטר השמים תשתה מים, אתה ישן על מטתך והקב"ה משקה נמוך וגבוה, גלוי ושאינו גלוי, כאחת; **כגן הירק** - שאין די לו בגשמים ומשקין אותו ברגל ובכתף. (יא) **ארץ הרים ובקעות** - משובח ההר מן המישור, שהמישור בבית כור אתה זורע כור, אבל ההר, בית כור ממנו חמשת כורין, ארבע מארבע שפועיו ואחד בראשו; **ובקעות** - הן מישור. (יב) **אשר ה' אלהיך דורש אותה** - והלא כל הארצות הוא דורש, שנאמר להמטיר על ארץ לא איש, אלא כביכול אינו דורש אלא אותה, וע"י אותה דרישה שדורשה, דורש את כל הארצות עמה; **תמיד עיני ה' אלהיך בה** - לראות מה היא צריכה ולחדש בה גזרות, עתים לטובה ועתים לרעה כו', כדאיתא בר"ה; **מרשית השנה** - מר"ה נדון מה יהא בסופה. (יג) **והיה אם שמוע** - והיה, מוסב על האמור למעלה למטר השמים תשתה

מים; והיה אם שמוע תשמעו - אם תשמע בישן תשמע בחדש, וכן אם שכח תשכח, אם התחלת לשכוח, סופך שתשכח כולה, שכן כתיב במגלה אם תעזבני יום יומים אעזבך; **מצוה אתכם היום** - שיהיו עליכם חדשים כאילו שמעתם בו ביום; **לאהבה את ה'** - שלא תאמר הרי אני לומד בשביל שאהיה עשיר, בשביל שאקרא רב, בשביל שאקבל שכר, אלא כל מה שתעשו עשו מאהבה, וסוף הכבוד לבא; **ולעבדו בכל לבבכם** - עבודה שהיא בלב, וזו היא תפלה, שהתפלה קרויה עבודה, שנאמר אלהך די אנת פלח ליה בתדירא, וכי יש פולחן בבבל, אלא על שהיה מתפלל, שנאמר וכוין פתיחן ליה וגו', וכן בדוד הוא אומר, תכון תפלתי קטורת לפניך; **בכל לבבכם ובכל נפשכם** - והלא כבר הזהיר בכל לבבך ובכל נפשך, אלא אזהרה ליחיד אזהרה לציבור. **[6] (יד) ונתתי מטר ארצכם** - עשיתם מה שעליכם, אף אני אעשה מה שעלי; **בעתו** - בלילות, שלא יטריחו אתכם. דבר אחר בעתו, בלילי שבתות, שהכל מצויין בבתיכם; **יורה** - היא רביעה הנופלת לאחר הזריעה, שמרוה את הארץ ואת הזרעים; **ומלקוש** - רביעה היורדת סמוך לקציר, למלאות התבואה בקשיה, ולשון מלקוש דבר המאוחר, כדמרגמינן והיה העטופים ללבן, לקשיא. דבר אחר, לכך נקראת מלקוש, שיורדת על המלילות ועל הקשין; **ואספת דגנך** - אתה תאספנו אל הבית ולא אויבך, כענין שנאמר אם אתן את דגנך וגו' כי מאספיו יאכלוהו, ולא כענין שנאמר והיה אם זרע ישראל וגו'. **(טו) ונתתי עשב בשדך** - שלא תצטרך להוליכה למדבריות. דבר אחר, שתהיה גוזז תבואתך כל ימות הגשמים, ומשליך לפני בהמתך, ואתה מונע ידך ממנה שלשים יום קודם לקציר, ואינה פוחתת מדגנה; **ואכלת ושבעת** - הרי זו ברכה אחרת, שתהא ברכה מצויה בפת בתוך המעים, ואכלת ושבעת. **(טז) השמרו לכם** - כיון שתהיו אוכלים ושבעים, השמרו לכם שלא תבעטו, שאין אדם מורד בהקב"ה אלא מתוך שביעה, שנאמר פן תאכל ושבעת, ובקרך וצאנך ירביון, מה הוא אומר אחריו, ורם לבבך ושכחת; **וסרתם** - לפרוש מן התורה, ומתוך כך ועבדתם אלהים אחרים, שכיון שאדם פורש מן התורה הולך ומדבק בעבודת אלילים, וכן דוד הוא אומר, כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד וגו', ומי אמר לו כן, אלא כיון שאני מגורש מלעסוק בתורה, הריני קרוב לעבוד אלהים אחרים; **אלהים אחרים** - שהם אחרים לעובדיהם, צועק אליו ואינו עושהו, נמצא עשוי לו כנכרי. **[7] (יז) את יבולה** - אף מה שאתה מוביל לה, כענין שנאמר זרעתם הרבה והבא מעט; **ואבדתם מהרה** - על כל שאר היסורין אגלה אתכם מן האדמה שגרמה לכם לחטוא, משל למי ששלח בנו לבית המשתה, והיה יושב ומפקידו אל תאכל יותר מצרכך שתבא נקי לביתך, ולא השגיח הבן ההוא, אכל ושתה יותר מצרכו והקיא וטנף את כל בני המסיבה, נטלוהו בידיו וברגליו וזרקוהו אחורי פלטרין; **מהרה** - איני נותן לכם ארכא, ואם תאמרו והלא נתנה ארכא לדור המבול, שנאמר והיו ימיו מאה ועשרים שנה, דור המבול לא היה להם ממי ללמוד, ואתם יש לכם ממי ללמוד. **(יח) ושמתם את דברי** - אף לאחר שתגלו היו מצויינים במצות, הניחו תפילין, עשו מזוזות, כדי שלא יהיו לכם חדשים כשתחזרו, וכן הוא אומר הציבי לך ציונים. **(יט) לדבר בם** - משעה שהבן יודע לדבר למדהו תורה צוה לנו משה, שיהא זה למוד דבורו, מכאן אמרו, כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מסיח עמו בלשון הקדש ומלמדו תורה, ואם לא עשה כן, הרי הוא כאלו קוברו, שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם וגו'. **(כא) למען ירבו ימיכם וימי בניכם** - אם עשיתם כן ירבו, ואם לאו לא ירבו, שדברי תורה נדרשין מכלל לאו הן ומכלל הן לאו; **לתת להם** - לתת להם אין כתיב כאן, אלא לתת להם, מכאן מצינו למדים תחיית המתים מן התורה. **[שביעי] (כב) שמר תשמרון** - אזהרת שמירות הרבה, להזהר בתלמודו שלא ישתכח; **ללכת בכל דרכיו** - הוא רחום ואתה תהא רחום, הוא גומל חסדים

ואתה גומל חסדים; **ולדבקה בו** - אפשר לומר כן, והלא אש אוכלה הוא, אלא הדבק בתלמידים ובחכמים, ומעלה אני עליך כאילו נדבקת בו. **(כג) והוריש ה'** - עשיתם מה שעליכם, אף אני אעשה מה שעלי; **ועצמים מכם** - אתם גבורים והם גבורים מכם, שאם לא שישאל גבורים, מה השבח ההוא שמשבח את האמוריים לומר ועצומים מכם, אלא אתם גבורים משאר האומות, והם גבורים מכם. **(כח) לא יתיצב איש וגו'** - אין לי אלא איש, אומה ומשפחה ואשה בכשפיה מנין, תלמוד לומר לא יתיצב מכל מקום, א"כ מה תלמוד לומר איש, אפילו כעוג מלך הבשן; **פחדכם ומוראכם** - והלא פחד הוא מורא, אלא פחדכם על הקרובים, ומוראכם על הרחוקים; **פחד** - לשון בעייתת פתאום; **מורא** - לשון דאגה מימים רבים; **כאשר דבר לכם** - והיכן דבר, את אימתי אשלח לפניך וגו'.

פרשת ראה

(כו) ראה אנכי נותן - **ברכה וקללה** - האמורות בהר גרזים ובהר עיבל. **(כז) את הברכה** - על מנת אשר תשמעו. **(כח) מן הדרך אשר אנכי מצוה אתכם היום ללכת וגו'** - הא למדת, שכל העובד עבודת אלילים, הרי הוא סר מכל הדרך שנצטוו ישראל, מכאן אמרו, כל המודה בעבודת אלילים ככופר בכל התורה כולה. **(כט) ונתתה את הברכה** - כתרגומו ית מברכיא, את המברכים; **על הר גרזים** - כלפי הר גרזים הופכים פניהם, ופתחו בברכה ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו'. כל הארורים שבפרשה אמרו תחלה בלשון ברוך, ואח"כ הפכו פניהם כלפי הר עיבל, ופתחו בקללה. **(ל) הלא המה** - נתן בהם סימן; **אחרי** - אחרי העברת הירדן הרבה והלאה למרחוק, וזהו לשון אחרי, כל מקום שנאמר אחרי, מופלג הוא; **דרך מבוא השמש** - להלן מן הירדן לצד מערב, וטעם המקרא מוכיח שהם שני דברים, שננקדו בשני טעמים, אחרי נקוד בפשטא, ודרך נקוד במשפל והוא דגוש, ואם היה אחרי דרך דבור אחד, היה נקוד אחרי במשרת בשופר הפוך, ודרך בפשטא ורפה; **מזל הגלגל** - רחוק מן הגלגל; **אלוני מזורה** - הוא שכם, שנאמר עד מקום שכם עד אלון מורה. **(לא) כי אתם עובדים את הירדן וגו'** - נסים של ירדן יהיו סימן בידכם שתבואו ותירשו את הארץ.

דברים יב

(ב) אבד תאבדון - אבד, ואח"כ תאבדון, מכאן לעוקר עבודת גלולים שצריך לשרש אחריה; **את כל המקומות אשר עבדו שם וגו'** - ומה תאבדון מהם, את אלהיהם אשר על ההרים. **(ג) מזבח** - של אבנים הרבה; **מצבה** - של אבן אחת, והיא בימוס ששנויה במשנה, אבן שחצבה מתחלתה לבימוס; **אשירה** - אילן הנעבד; **ואבדתם את שמם** - לכנות להם שם לגנאי, בית גליא קורין לה בית כריא, עין כל עין קוץ. **(ד) לא תעשון כן** - להקטיר לשמים בכל מקום, כי אם במקום אשר יבחר. דבר אחר ונתצתם את מזבחותם ואבדתם את שמם לא תעשון כן, אזהרה למוחק את השם ולנותץ אבן מן המזבח או מן העזרה, אמר רבי ישמעאל, וכי תעלה על דעתך שישאל נותצין את המזבח, אלא שלא תעשו כמעשיהם, ויגרמו עונותיכם למקדש אבותיכם שיחרב. **(ה) לשכנו תדרשו** - זה משכן שילה. **(ו) זבחיכם** - שלמים של חובה; **מעשרותיכם** - מעשר בהמה ומעשר שני לאכול לפנים מן החומה; **תרומת ידכם** - אלו הבכורים, שנאמר בהם ולקח הכהן הטנא מידך; **ובכרת בקרכם** - לתתם לכהן ויקריבו שם. **(ז) אשר ברכך ה'** - לפי הברכה הבא. **(ח) לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים וגו'** - מוסב למעלה על כי אתם עובדים את הירדן וגו', כשתעברו את הירדן, מיד

מוותרים אתם להקריב בבמה כל י"ד שנה של כבוש וחלוק, ובבמה לא תקריבו כל מה שאתם מקריבים פה היום במשכן, שהוא עמכם ונמשח, והוא כשר להקריב בו חטאות ואשמות נדרים ונדבות, אבל בבמה אין קרב אלא הנידר והנידב, וזהו איש כל הישר בעיניו, נדרים ונדבות שאתם מתנדבים על ידי שישר בעיניכם להביאם, ולא ע"י חובה, אותם תקריבו בבמה. **(ט) כי לא באתם** - כל אותן י"ד שנה; **עד עתה** - כמו עדיין; **אל המנוחה** - זו שילה; **הנחלה** - זו ירושלים. **(י) ועברתם את הירדן וישבתם בארץ** - שתחלקוה, ויהא כל אחד מכיר את חלקו ואת שבטו; **והניח לכם** - לאחר כבוש וחלוק ומנוחה מן הגויים אשר הניח ה' לנסות בם את ישראל, ואין זו אלא בימי דוד. אז. **[שני]** **(יא) והיה המקום וגו'** - בנו לכם בית הבחירה בירושלים, וכן הוא אומר בדוד, ויהי כי ישב המלך בביתו וה' הניח לו מכל אויביו מסביב ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון האלהים יושב בתוך היריעה; **שמה תביאו וגו'** - למעלה אמור לענין שילה וכאן אמור לענין ירושלים, ולכך חלקם הכתוב, ליתן היתר בין זו לזו, משחרבה שילה ובאו לנוב וחרבה נוב ובאו לגבעון, היו הבמות מותרות, עד שבאו לירושלים; **מבהר נדריכם** - מלמד שיביאו מן המובחר. **[2] (יג) השמר לך** - ליתן לא תעשה על הדבר; **בכל מקום אשר תראה** - אשר יעלה בלבך, אבל אתה מקריב ע"פ נביא, כגון אליהו בהר הכרמל. **(יד) באחד שבטיך** - בחלקו של בנימין, ולמעלה הוא אומר מכל שבטים, הא כיצד, כשקנה דוד את הגורן מארונה היבוס, גבה הזהב מכל השבטים, ומכל מקום הגורן בחלקו של בנימין היה. **(טו) רק בכל אות נפשך** - במה הכתוב מדבר, אם בבשר תאוה, להתירה להם בלא הקרבת אימורים, הרי אמור במקום אחר, כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך וגו' ואמרת אוכלה בשר וגו', במה זה מדבר, בקדשים שנפל בהם מום, שיפדו ויאכלו בכל מקום, יכול יפדו על מום עובר, תלמוד לומר רק; **תזבח ואכלת** - אין לך בהם היתר גיזה וחלב, אלא אכילה על ידי זביחה; **הטמא והטהור** - לפי שבאו מכח קדשים שנאמר בהם והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל, הוצרך להתיר בו שטמא וטהור אוכלין בקערה אחת; **כצבי וכאיל** - שאין קרבן בא מהם; **כצבי וכאיל** - לפטור מן הזרוע והלחיים והקבה. **(טז) רק הדם לא תאכלו** - אע"פ שאמרת שאין לך בו זריקת דם במזבח, לא תאכלנו; **תשפכנו כמים** - לומר לך שאין צריך כסוי. דבר אחר, הרי הוא כמים להכשיר את הזרעים. **(יז) לא תוכל** - בא הכתוב ליתן לא תעשה על הדבר; **לא תוכל** - רבי יהושע בן קרחה אומר, יכול אתה, אבל אינך רשאי. כיוצא בו, ואת היבוס יושבי ירושלים לא יכלו בני יהודה להורישם, יכולים היו, אלא שאינן רשאים, לפי שכרת להם אברהם ברית כשלקח מהם מערת המכפלה, ולא יבוסים היו אלא חתיים היו, אלא על שם העיר ששמה יבוס, כך מפורש בפרקי דר' אליעזר, והוא שנאמר כי אם הסיך העורים והפסחים, צלמים שכתבו עליהם את השבועה; **ובכרת בקרך** - אזהרה לכהנים; **ותרומת ידך** - אלו הבכורים. **(יח) לפני ה'** - לפני מן החומה; **והלוי אשר בשעריך** - אם אין לך לתת לו מחלקו, כגון מעשר ראשון, תן לו מעשר עני, אין לך מעשר עני, הזמינהו על שלמך. **(יט) השמר לך** - ליתן לא תעשה על הדבר; **על אדמתך** - אבל בגולה אינך מוזהר עליו יותר מעניי ישראל. **(כ) כי ירחיב וגו'** - למדה תורה דרך ארץ, שלא יתאוה אדם לאכול בשר, אלא מתוך רחבת ידיים ועושר; **בכל אות נפשך וגו'** - אבל במדבר נאסר להם בשר חולין, אלא אם כן מקדישה ומקריבה שלמים. **(כא) כי ירחק ממך המקום** - ולא תוכל לבא ולעשות שלמים בכל יום, כמו עכשיו שהמשכן הולך עמכם; **וזבחת וגו' כאשר צויתך** - למדנו שיש צווי בזביחה היאך ישחוט, והן הלכות שחיטה שנאמרו למשה מסיני. **(כב) אך כאשר יאכל את הצבי וגו'** - אינך מוזהר לאכלן בטהרה, אי מה צבי ואיל חלבן מותר אף חולין חלבן מותר, תלמוד לומר אך. **(כג) רק חזק לבלתי אכל**

הדם - ממה שנאמר חזק, אתה למד שהיו שטופים בדם לאכלו, לפיכך הוצרך לומר חזק, דברי רבי יהודה, רבי שמעון בן עזאי אומר, לא בא הכתוב, אלא להזהירך וללמדך, עד כמה אתה צריך להתחזק במצוות, אם הדם שהוא קל להשמר ממנו, שאין אדם מתאוה לו, הוצרך לחזקך באזהרתו, ק"ו לשאר מצוות; **ולא תאכל הנפש עם הבשר** - אזהרה לאבר מן החי. **(כד) לא תאכלנו** - אזהרה לדם התמצית. **(כה) לא תאכלנו** - אזהרה לדם האיברים; **למען ייטב לך וגו'** - צא ולמד מתן שכרן של מצוות, אם הדם שנפשו של אדם קצה ממנו, הפורש ממנו זוכה לו ולבנו אחריו, ק"ו לגזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להם. **(כו) רק קדשיו** - אע"פ שאתה מותר לשחוט חולין, לא התרתי לך לשחוט את הקדשים ולאכלן בשעריך בלא הקרבה, אלא הביאם לבית הבחירה. **(כז) ועשית עלתיו** - אם עולות הם, תן הבשר והדם על גבי המזבח, ואם זבחי שלמים הם, דם זבחין ישפך על המזבח תחלה, ואח"כ והבשר תאכל. ועוד דרשו רבותינו, רק קדשיו, שבא ללמד על הקדשים שבחוצה לארץ, וללמד על התמורות ועל ולדות קדשים שיקריבו. **[3] (כח) שמור** - זו משנה, שאתה צריך לשמרה בבטןך שלא תשכח, כענין שנאמר, כי נעים כי תשמרם בבטןך, ואם שנית, אפשר שתשמע ותקיים, הא כל שאינו בכלל משנה, אינו בכלל מעשה; **את כל הדברים** - שתהא חביבה עליך מצוה קלה כמצוה חמורה; **הטוב** - בעיני השמים; **והישר** - בעיני אדם. **[שלישי]**

(ל) פן תנקש - אונקלוס תרגם לשון מוקש, ואני אומר שלא חש לדקדק בלשון, שלא מצינו נו"ן בלשון יוקש, ואפילו ליסוד הנופל ממנו, אבל בלשון טירוף וקשקוש מצינו נו"ן, וארכבותיה דא לדא נקשן, ואף זה אני אומר, פן תנקש אחריהם, פן תטרף אחריהם, להיות כרוך אחר מעשיהם, וכן ינקש נושה לכל אשר לו, מקלל את הרשע להיות עליו נושים רבים, והיו מחזירין ומתנקשין אחר ממונו; **אחרי השמדם מפניך** - אחר שתראה שאשמידם מפניך, יש לך לתת לב מפני מה נשמדו אלו, מפני מעשים מקולקלים שבידיהם, אף אתה לא תעשה כן, שלא יבואו אחרים וישמידוך; **איכה יעבדו** - לפי שלא ענש על עבודת אלילים, אלא על זבוח וקטור ונסוך והשתחואה, כמו שכתוב בלתי לה' לבדו, דברים הנעשים לגבוה, בא ולמדך כאן, שאם דרכה של עבודת אלילים לעבדה בדבר אחר, כגון פוער לפעור וזורק אבן למרקוליס, זו היא עבודתה וחייב, אבל זבוח וקטור ונסוך והשתחואה, אפילו שלא כדרכה חייב. **(לא) כי גם את בניהם** - גם, לרבות את אבותיהם ואמותיהם. א"ר עקיבא, אני ראיתי נכרי שכפתו לאביו לפני כלבו ואכלו.

דברים יג

(א) את כל הדבר - קלה כחמורה; **תשמרו לעשות** - ליתן לא תעשה על עשה האמורים בפרשה, שכל השמר לשון לא תעשה הוא, אלא שאין לוקין על השמר של עשה; **לא תסף עליו** - חמשה טוטפות בתפלין, חמשה מינין בלולב, ארבע ברכות בברכת כהנים. **(ב) ונתן אליך אות** - בשמים, כענין שנאמר בגדעון ועשית לי אות, ואומר יהי נא חורב אל הגזה וגו'; **או מופת** - בארץ [ס"א, ונתן אליך אות. בשמים, דכתיב והיו לאותות ולמועדים; **או מופת**. בארץ, דכתיב אם טל יהיה על הגזה לבדה ועל כל הארץ חורב] אע"פ כן לא תשמע לו. ואם תאמר מפני מה נותן לו הקב"ה ממשלה לעשות אות, כי מנסה ה' אלהיכם אתכם. **(ה) ואת מצותיו תשמורו** - תורת משה; **ובקולו תשמעו** - בקול הנביאים; **ואותו תעבדו** - במקדשו; **ובו תדבקון** - הדבק בדרכיו, גמול חסדים, קבור מתים, בקר חולים, כמו שעשה הקב"ה. **(ו) סרה** - דבר המוסר מן העולם, שלא היה ולא נברא ולא צויתיו לדבר כן, דישטודר"א בלע"ז; **והפדך מבית עבדים** - אפילו אין לו עליך אלא שפדאך, דיו. **(ז) כי יסיתך** - אין הסתה אלא גרוי, שנאמר אם ה' הסיתך ב', אמיר"א בלע"ז שמיאיו לעשות כן; **אחיק** -

מאב; **או בן אמך** - מאם; **חיקך** - השוכבת בחיקך ומחקה בך, אפקייט"א בלע"ז וכן ומחיק הארץ, מיסוד התקוע בארץ; **אשר כנפשוך** - זה אביך, פירש לך הכתוב את החביבין לך, ק"ו לאחרים; **בסתך** - דבר הכתוב בהווה, שאין דברי מסית אלא בסתר, וכן הוא אומר, בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה; **אשר לא ידעת אתה ואבתיך** - דבר זה גנאי גדול הוא לך, שאף האומות אין מניחין מה שמסרו להם אבותיהם, וזה אומר לך עזוב מה שמסרו לך אבותיך. **(ח) הקרבים אליך או הרחקים** - למה פרט קרובים ורחוקים, אלא כך אמר הכתוב, מטיבן של קרובים אתה למד טיבן של רחוקים, כשם שאין ממש בקרובים כך אין ממש ברחוקים; **מקצה הארץ** - זו חמה ולבנה וצבא השמים, שהן מהלכין מסוף העולם ועד סופו. **[4] (ט) לא תאבה לו** - לא תהא תאב לו, לא תאהבנו, לפי שנאמר ואהבת לרעך כמוך, את זה לא תאהב; **ולא תשמע אליו** - בהתחננו על נפשו למחול לו, לפי שנאמר עזוב תעזוב עמו, לזה לא תעזוב; **לא תחוס עינך עליו** - לפי שנאמר לא תעמוד על דם רעך, על זה לא תחוס; **ולא תחמול** - לא תהפך בזכותו; **ולא תכסה עליו** - אם אתה יודע לו חובה, אינך רשאי לשתוק. **(י) כי הרג תהרגנו [אם יצא מב"ד זכאי החזירהו לחובה]** יצא מב"ד חייב, אל תחזירהו לזכות; **ידך תהיה בו בראשונה** - מצוה ביד הניסת להמיתו, לא מת בידו, ימות ביד אחרים, שנאמר ויד כל העם וגו'. **(יג) לשבת שם** - פרט לירושלים שלא נתנה לדירה; **כי תשמע וגו' לאמר** - אומרים כן יצאו וגו'. **(יד) בני בלעל** - בלי עול, שפרקו עולו של מקום; **אנשים** - ולא נשים; **ישיבי עירם** - ולא יושבי עיר אחרת, מכאן אמרו, אין נעשית עיר הנדחת עד שידחוה אנשים, ועד שיהיו מדיחיה מתוכה. **(טו) ודרשת וחקרת ושאלת היטב** - מכאן למדו שבע חקירות, מריבוי המקרא, כאן יש ג', דרישה וחקירה והיטב, ושאלת אינו מן המניין וממנו למדו בדיקות, ובמקום אחר הוא אומר ודרשו השופטים היטב, ועוד במקום אחר הוא אומר ודרשת היטב, ולמדו היטב היטב לגזירה שוה, ליתן האמור של זה בזה. **(טז) הכה תכה** - אם אינך יכול להמיתם במיתה הכתובה בהם, המיתם באחרת. **(יז) לה' אלהיך** - לשמו ובשבילו. **(יח) למען ישוב ה' מחרון אפו** - שכל זמן שעבודת אלילים בעולם, חרון אף בעולם.

דברים יד

[רביעי] (א) לא תתגדדו - לא תתנו גדידה ושרט בבשרכם על מת, כדרך שהאמוריים עושין, לפי שאתם בניו של מקום, ואתם ראויין להיות נאים, ולא גדודים ומקורחים; **בין עיניכם** - אצל הפדחת, ובמקום אחר הוא אומר, ולא יקרחו קרחה בראשם, לעשות כל הראש כבין העינים. **(ב) כי עם קדוש אתה** - קדושת עצמך מאבותיך, ועוד ובך בחר ה'. **(ג) כל תועבה** - כל שתעבתי לך, כגון צרם אוזן בכור כדי לשוחטו במדינה, הרי דבר שתעבתי לך כל מום לא יהיה בו, ובא ולמד כאן שלא ישחט ויאכל על אותו המום, בשל בשר בחלב הרי דבר שתעבתי לך, הזהיר כאן על אכילתו. **(ד) זאת הבהמה וגו'.** **(ה) איל וצבי ויחמור** - למדנו שהחיה בכלל בהמה, ולמדנו שהבהמה וחיה טמאה מרובה מן הטהורה, שבכל מקום פורט את המועט; **ואקו** - מתורגם יעלא, יעלי סלע, הוא אשטנבו"ק; **ותאו** - תורבל"א, תור היער, באל"א יער בלשון ארמי. **(ו) מפרסת** - סדוקה כתרגמו; **פרסה** - פלאנט"ה; **ושסעת** - חלוקה בשתי צפרנים, שיש סדוקה ואינה חלוקה בצפרנים, והיא טמאה; **בבהמה** - משמע מה שנמצא בבהמה אכול, מכאן אמרו שהשליל נותר בשחיטת אמו. **(ז) השסועה** - בריה היא שיש לה שני גבין ושני שדראות, אמרו רבותינו, למה נשנו בבהמות מפני השסועה, ובעופות מפני הראה, שלא נאמרו בת"כ. **(ח) ובנבלתם לא תגעו** - רבותינו פירשו ברגל, שאדם חייב לטהר את עצמו ברגל, יכול יהיו מזהירים בכל השנה, תלמוד לומר אמור אל הכהנים

וגו', ומה טומאת המת חמורה כהנים מוזהרים ואין ישראל מוזהרים, טומאת נבלה קלה לא כל שכן. **(יא) כל צפור טהורה תאכלו** - להתיר משולחת שבמצורע. **(יב) וזה אשר לא תאכלו מהם** - לאסור את השחוטתה. **(יג) והראה ואת האיה וגו'** - היא ראה, היא איה, היא דיה, ולמה נקרא שמה ראה, שרואה ביותר, ולמה הזהירך בכל שמותיה, שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק, שלא יהא האוסרה קורא אותה ראה, והבא להתיר אומר, זו דיה שמה או איה שמה, וזו לא אסר הכתוב. ובעופות פרט לך הטמאים, ללמד שהעופות טהורים מרובים על הטמאים, לפיכך פרט את המועט; **התנשמת** - קלב"א שורי"ץ. **[5] (יז) שלך** - השולה דגים מן הים. **(יח) דומיפת** - הוא תרנגול הבר, ובלע"ז הרופ"א, וכרבלתו כפולה. **(יט) שרץ העוף** - הם הנמוכים הרוחשים על הארץ, כגון זבובים וצרעים וחגבים טמאים, הם קרויים שרץ. **(כ) כל עוף טהור תאכלו** - ולא את הטמא, בא ליתן עשה על לא תעשה, וכן בבהמה אותה תאכלו ולא בהמה טמאה, לאו הבא מכלל עשה עשה, לעבור עליהם בעשה ולא תעשה. **(כא) לגר אשר בשעריך** - גר תושב שקבל עליו שלא לעבוד עבודת אלילים ואוכל נבלות; **כי עם קדוש אתה לה'** - קדש את עצמך במותר לך, דברים המותרים ואחרים נוהגים בהם איסור, אל תתירם בפניהם; **לא תבשל גדי** - שלשה פעמים, פרט לחיה ולעופות ולבהמה טמאה; **לא תבשל גדי [חמישי] (כב) עשיר תעשר** - מה ענין זה אצל זה, אמר להם הקב"ה לישראל, לא תגרמו לי לבשל גדיים של תבואה עד שהן במעי אמותיהן, שאם אין אתם מעשרים מעשרות כראוי, כשהוא סמוך להתבשל אני מוציא רוח קדים והיא משדפתן, שנאמר וישדפה לפני קמה, וכן לענין בכורים; **שנה שנה** - מכאן שאין מעשרין מן החדש על הישן. **(כג) ואכלת וגו'** - זה מעשר שני, שכבר למדנו ליתן מעשר ראשון ללויים, שנאמר כי תקחו מאת בני ישראל וגו', ונתן להם רשות לאכלו בכל מקום, שנאמר ואכלתם אותו בכל מקום, על כרחך זה מעשר אחר הוא. **(כד) כי יברכך** - שתהא התבואה מרובה לשאת. **(כו) בכל אשר תאוו נפשך** - כלל; **בבקר ובצאן וביין ובשכר** - פרט; **ובכל אשר תשאלך נפשך** - חזר וכלל, מה הפרט מפורש ולד, ולדות הארץ, וראוי למאכל אדם וכו'. **(כז) והלוי וגו' לא תעזבו** - מליתן לו מעשר ראשון; **כי אין לו חלק ונחלה עמך** - יצאו לקט שכחה ופאה והפקר, שאף הוא יש לו חלק עמך בהן כמור, ואין חייבין במעשר. **(כח) מקצה שלש שנים** - בא ולמד, שאם השהה מעשרותיו של שנה ראשונה ושניה לשמטה, שיבערם מן הבית בשלישית. **(כט) ובא הלוי** - ויטול מעשר ראשון; **והגר והיתום** - ויטלו מעשר שני שהוא של עני של שנה זו, ולא תאכלנו אתה בירושלים כדרך שנזקקת לאכול מעשר שני של שתי שנים; **ואכלו וישבעו** - תן להם כדי שביעה, מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן וכו', ואתה מוליך לירושלים במעשר של שנה ראשונה ושנייה שהשהית, ומתודה בערתי הקודש מן הבית, כמו שמפורש בכי תכלה לעשר.

דברים טו

[שישי] (א) מקץ שבע שנים - יכול שבע שנים לכל מלוה ומלוה, תלמוד לומר קרבה שנת השבע, ואם אתה אומר ד' שנים לכל מלוה ומלוה, להלוות כל אחד ואחד, היאך היא קרבה, הא למדת ד' שנים למנין השמיטות. **(ב) שמוט כל בעל משה ידו** - שמוט את ידו של כל בעל משה. **(ג) אפס כי לא יהיה בך אביון** - ולהלן הוא אומר כי לא יחדל אביון, אלא בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים ולא בכם, וכשאין אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכם; **אביון** - דל מעני, ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר. **(ה) רק אם שמוע תשמע** - אז לא יהיה בך אביון; **שמוע תשמע** - שמע קמעא, משמיעין אותו הרבה. **(ו) כאשר דבר לך**. והיכן דבר, ברוך אתה בעיר; **והעבטת** - כל לשון

הלואה כשנופל על המלוה נופל בלשון מפעיל, כגון והלוית, והעבטת, ואם היה אומר ועבטת, היה נופל על הלוה, כמו ולוית; **והעבטת גוים** - יכול שתהא לזה ומלוה לזה, תלמוד לומר ואתה לא תעבט; **ומשלת בגוים רבים** - יכול גוים אחרים מושלים עליך, תלמוד לומר ובך לא ימשולו. **[6]**

(ז) כי יהיה בך אביון - התאב תאב קודם; **מאחד אחיך** - אחיך מאביך קודם לאחיך מאמך; **שעריך** - עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת; **לא תאמץ** - יש לך אדם שמצטער אם יתן אם לא יתן, לכך נאמר לא תאמץ, יש לך אדם שפושט את ידו וקופצה, לכך נאמר ולא תקפוך; **מאחיך האביון** - אם לא תתן לו, סופך להיות אחיו של אביון. **(ח) פתח תפתח** - אפילו כמה פעמים; **כי פתח תפתח** - הרי כי משמש בלשון אלא; **והעבט תעביטנו** - אם לא רצה במתנה תן לו בהלואה; **די מחסורו** - ואי אתה מצווה להעשירו; **אשר יחסר לו** - אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו; **לו** - זו אשה, וכן הוא אומר אעשה לו עזר כנגדו. **(ט) וקרא עליך** - יכול מצוה, תלמוד לומר ולא יקרא; **והיה בך חטא** - מכל מקום, אפילו לא יקרא, א"כ למה נאמר וקרא עליך, ממחר אני ליפרע על ידי הקורא יותר ממי שאינו קורא. **(י) נתון תתן לו** - אפילו מאה פעמים; **לו** - בינו ובינך; **כי בגלל הדבר** - אפילו אמרת ליתן, אתה נוטל שכר האמירה עם שכר המעשה. **(יא) על כן** - מפני כן; **לאמר** - עצה לטובתך אני משיאך; **לאחיך לעניך** - לאיזה אח, לעני; **לעניך** - ביו"ד אחד לשון עני אחד הוא, אבל ענייך בשני יודי"ן שני עניים. **(יב) כי ימכר לך** - על ידי אחרים, שמכרוהו בית דין בגנבתו הכתוב מדבר, והרי כבר נאמר כי תקנה עבד עברי ובמכרוהו בית דין הכתוב מדבר, אלא מפני שני דברים שנתחדשו כאן, אחד שכתוב או העבריה אף היא תצא בשש, ולא שמכרוהו בית דין שאין האמה נמכרת בגנבתה, שנאמר בגנבתו ולא בגנבתה, אלא בקטנה שמכרה אביה, ולמד כאן שאם יצאו שש שנים קודם שתביא סימנין, תצא, ועוד חידש כאן העניק תעניק. **(יד) העניק תעניק** - לשון עדי, בגובה ובמראית העין, דבר שיהא ניכר שהטיבות לו. ויש מפרשים לשון הטענה על צוארו; **מצאנך מגדנך ומיקבך** - יכול אין לי אלא אלו בלבד, תלמוד לומר אשר ברכך מכל מה שברכך בוראך. ולמה נאמרו אלו, מה אלו מיוחדים שהם בכלל ברכה, אף כל שהוא בכלל ברכה, יצאו פרדות. ולמדו רבותינו במסכת קידושין בגזירה שוה, כמה נותן לו מכל מין ומין. **(טו) וזכרת כי עבד היית** - והענקתי ושניתי לך מביזת מצרים וביזת הים, אף אתה הענק ושנה לו. **(יז) עבד עולם** - יכול כמשמעו, תלמוד לומר ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו, הא למדת שאין זה אלא עולמו של יובל; **ואף לאמתך תעשה כן** - הענק לה, יכול אף לרציעה השוה הכתוב אותה, תלמוד לומר אם אמר יאמר העבד, עבד נרצע ואין אמה נרצעת. **(יח) כי משנה שכר שכיר** - מכאן אמרו, עבד עברי עובד בין ביום ובין בלילה, וזהו כפלים שבעבודת שכירי יום, ומהו עבודתו בלילה, רבו מוסר לו שפחה כנענית והולדות לאדון. **[שביעי] (יט) כל הבכור וגו' תקדיש** - ובמקום אחר הוא אומר לא יקדיש, שנאמר אך בכור אשר יבכר לה' וגו', הא כיצד, אינו מקדישו לקרבן אחר וכאן למד שמצוה לומר הרי אתה קדוש לבכורה. דבר אחר, א"א לומר תקדיש שכר נאמר לא יקדיש, וא"א לומר לא יקדיש שהרי כבר נאמר תקדיש, הא כיצד, מקדישו אתה הקדש עליו, ונותן להקדש כפי טובת הנאה שבו; **לא תעבוד בבכור שורך ולא תגזו וגו'** - אף החילוף למדו רבותינו שאסור, אלא שדבר הכתוב בהווה. **(כ) לפני ה' אלהיך תאכלנו** - לכהן הוא אומר, שכבר מצינו שהוא ממתנות כהונה אחד תם ואחד בעל מום, שנאמר ובשרם יהיה לך וגו'; **שנה בשנה** - מכאן שאין משהין אותו יותר על שנתו, יכול יהא פסול משעברה שנתו, כבר הוקש למעשר, שנאמר ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך, מה מעשר שני אינו נפסל משנה לחברתה, אף בכור אינו נפסל,

אלא שמצוה תוך שנתו; **שנה בשנה** - אם שחטו בסוף שנתו, אוכלו אותו היום ויום אחד משנה אחרת, למד שנאכל לשני ימים ולילה אחד. **(כא) מום** - כלל; **פסח או עזר** - פרט; **כל מום רע** - חזר וכלל, מה הפרט מפורש מום הגלוי ואינו חוזר, אף כל מום שבגלוי ואינו חוזר. **[7] (כג) רק את דמו לא תאכל** - שלא תאמר הואיל וכולו היתר הבא מכלל איסור הוא, שהרי קדוש, ונשחט בחוץ בלא פדיון ונאכל, יכול יהא אף הדם מותר, תלמוד לומר רק את דמו לא תאכל.

דברים טז

(א) שמור את חדש האביב - מקודם בואו שמור שיהא ראוי לאביב, להקריב בו את מנחת העומר, ואם לאו עבר את השנה; **ממצרים לילה** - והלא ביום יצאו, שנאמר ממחרת הפסח יצאו בני ישראל וגו', אלא לפי שבבילילה נתן להם פרעה רשות לצאת, שנאמר ויקרא למשה ולאהרן לילה וגו'. **(ב) וזבחת פסח לה' אלהיך צאן** - שנאמר מן הכבשים ומן העזים תקחו; **ובקר** - תזבח לחגיגה, שאם נמנו על הפסח חבורה מרובה, מביאים עמו חגיגה כדי שיהא נאכל על השובע. ועוד למדו רבותינו דברים הרבה מפסוק זה. **(ג) לחם עני** - לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים; **כי בחפזון יצאת** - ולא הספיק בצק להחמיץ, וזה יהיה לך לזכרון, וחפזון לא שלך היה, אלא של מצרים, שכן הוא אומר ותחזק מצרים על העם וגו'; **למען תזכר** - על ידי אכילת הפסח והמצה, את יום צאתך. **(ד) ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר** - אזהרה למותיר בפסח דורות, לפי שלא נאמר אלא בפסח מצרים, ויום ראשון האמור כאן הוא י"ד בניסן, כמה דאת אמר אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם, ולפי שנסתלק הכתוב מענינו של פסח והתחיל לדבר בחקות שבעת ימים כגון שבעת ימים תאכל עליו מצות ולא יראה לך שאור בכל גבולך, הוצרך לפרש באיזו זביחה הוא מזהיר, שאם כתב ולא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב לבקר, הייתי אומר שלמים הנשחטים כל שבעה, כולן בבל תותירו ואינן נאכלין אלא ליום ולילה, לכך כתב בערב ביום הראשון. דבר אחר, בחגיגת י"ד הכתוב מדבר, ולמד עליה שנאכלת לשני ימים, והראשון האמור כאן, ביו"ט הראשון הכתוב מדבר, וכן משמעות המקרא, בשר חגיגה אשר תזבח בערב, לא ילין ביו"ט הראשון עד בקרו של שני, אבל נאכלת היא בארבעה עשר ובט"ו, וכך היא שנויה במסכת פסחים. **(ו) בערב כבוא השמש מועד צאתך ממצרים** - הרי שלשה זמנים חלוקים, בערב משש שעות ולמעלה זבחהו, וכבוא השמש תאכלהו, ומועד צאתך אתה שורפהו, כלומר נעשה נותר ויצא לבית השריפה. **(ז) ובשלת** - זהו צלי אש, שאף הוא קרוי בישול; **ופנית בבקר** - לבקרו של שני, מלמד שטעון לינה ליל של מוצאי יו"ט. **(ח) ששת ימים תאכל מצות** - ובמקום אחר הוא אומר שבעת ימים, שבעה מן הישן וששה מן החדש. דבר אחר, למד על אכילת מצה בשביעי שאינה חובה, ומכאן אתה למד לששת ימים, שהרי שביעי בכלל היה, ויצא מן הכלל ללמד שאין אכילת מצה בו חובה אלא רשות, ולא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא, מה שביעי רשות אף כולם רשות, חוץ מלילה הראשון שהכתוב קבעו חובה, שנאמר בערב תאכלו מצות; **עצרת לה' אלהיך** - עצור עצמך מן המלאכה. דבר אחר, כנופיא של מאכל ומשתה, לשון נעצרה נא אותך. **(ט) מהחל חרמש בקמה** - משנקצר העומר, שהוא ראשית הקציר. **(י) מסת נדבת ירך** - די נדבת ירך, הכל לפי הברכה, הבא שלמי שמחה, וקדש קרואים לאכול. **(יא) והלוי והגר והיתום והאלמנה** - ארבעה שלי כנגד ארבעה שלך, בנך ובתך ועבדך ואמתך, אם אתה משמח את שלי אני משמח את שלך. **(יב) וזכרת כי עבד היית וגו'** - על מנת כן פדיתך שתשמור ותעשה את החקים האלה. **(יג) באספך** - בזמן האסיף שאתה מכניס לבית פירות הקיץ. דבר אחר באספך מגרנך ומיקבך, למד שמסכנין את הסוכה בפסולת

גורן ויקב. **(טו) והיית אך שמחה** - לפי פשוטו אין זה לשון צווי אלא לשון הבטחה, ולפי תלמודו למדו מכאן, לרבות לילי יום טוב האחרון לשמחה. **(טז) ולא יראה את פני ה' ריקם** - אלא הבא עולות ראייה ושלמי חגיגה. **(יז) איש כמתנת ידו** - מי שיש לו אוכלין הרבה ונכסים מרובים, יביא עולות מרובות ושלמים מרובים.

פרשת שופטים

(יח) שופטים ושוטרים - שופטים, דיינין הפוסקים את הדין; **ושוטרים** - הרודין את העם אחר מצותן, שמכין וכופתין במקל וברצועה עד שיקבל עליו את דין השופט; **בכל שעריך** - בכל עיר ועיר; **לשבטריך** - מוסב על תתן לך, שופטים ושוטרים תתן לך לשבטריך בכל שעריך אשר ה' אלהיך נתן לך; **לשבטריך** - מלמד, שמושיבין דיינין לכל שבט ושבט ובכל עיר ועיר; **ושפטו את העם וגו'** - מנה דיינין מומחים וצדיקים לשפוט צדק. **(יט) לא תטה משפט** - כמשמעו; **לא תכיר פנים** - אף בשעת הטענות, אזהרה לדין שלא יהא רך לזה וקשה לזה, אחד עומד ואחד יושב, לפי שכשרואה שהדין מכבד את חברו, מסתתמין טענותיו; **ולא תקח שחד** - אפילו לשפוט צדק; **כי השחד יעור** - משקבל שוחד ממנו, אי אפשר שלא יטה את לבבו אצלו להפך בזכותו; **דברי צדיקים** - דברים המצודקים, משפטי אמת. **(כ) צדק צדק תרדף** - הלך אחר בית דין יפה; **למען תחיה וירשת** - כדאי הוא מנוי הדיינין הכשרים, להחיות את ישראל ולהושיבין על אדמתן. **(כא) לא תטע לך אשרה** - לחייבו עליה משעת נטיעתה, ואפילו לא עבדה, עובר בלא תעשה על נטיעתה; **לא תטע לך אשרה כל עץ אצל מזבח ה' אלהיך** - אזהרה לנוטע אילן ולבונה בית בהר הבית. **(כב) ולא תקים לך מצבה** - מצבת אבן אחת, להקריב עליה אפילו לשמים; **אשר שנא** - מזבח אבנים ומזבח אדמה, צוה לעשות, ואת זו שנא, כי חק היתה לכנענים, ואע"פ שהיתה אהובה לו בימי האבות, עכשיו שנאה, מאחר שעשאוהו אלו חק לעבודת אלילים.

דברים יז

(א) לא תזבח וגו' כל דבר רע - אזהרה למפגל בקדשים ע"י דבור רע. ועוד נדרשו בו שאר דרשות בשחיטת קדשים. **(ב) לעבר בריתו** - אשר כרת ה' אתכם שלא לעבוד אלילים. **(ג) אשר לא צויתי** - לעבדם. **(ד) נכון** - מכוון העדות. **(ה) והוצאת את האיש ההוא וגו' אל שעריך וגו'** - המתרגם אל שעריך, לתרע בית דינך, טועה, שכן שנינו אל שעריך זה שער שעבד בו, או אינו אלא שער שנדון בו, נאמר שעריך למטה ונאמר שעריך למעלה, מה שעריך האמור למעלה שער שעבד בו, אף שעריך האמור למטה שער שעבד בו, ותרגומו לקרויך. **(ו) שנים עדים או שלשה** - אם מתקיימת עדות בשנים למה פרט לך שלשה, להקיש שלשה לשנים, מה שנים עדות אחת אף שלשה עדות אחת, ואין נעשין זוממין עד שיזומו כולם. **(ז) כי יפלא** - כל הפלאה לשון הבדלה ופרישה, שהדבר נבדל ומכוסה ממך; **בין דם לדם** - בין דם טמא לדם טהור; **בין דין לדין** - בין דין זכאי לדין חייב; **ובין נגע לנגע** - בין נגע טמא לנגע טהור; **דברי ריבות** - שיהיו חכמי העיר חולקים בדבר, זה מטמא וזה מטהר, זה מחייב וזה מזכה; **וקמת ועלית** - מלמד, שבית המקדש גבוה מכל המקומות. **[2] (ט) הכהנים הלויים** - הכהנים שיצאו משבט לוי; **ואל השופט אשר יהיה בימים ההם** - ואפילו אינו כשאר שופטים שהיו לפניו, אתה צריך לשמוע לו, אין לך אלא שופט שבימיך. **(יא) ימין ושמאל** - אפילו אומר לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין, וכל שכן

כשאומר לך על ימין ימין, ועל שמאל שמאל. **(יג) וכל העם ישמעו** - מכאן, שממתינין לו עד הרגל, וממיתין אותו ברגל. **[שני] (טז) לא ירבה לו סוסים** - אלא כדי מרכבתו, שלא ישיב את העם מצרימה, שהסוסים באים משם, כמו שנאמר בשלמה, ותעל ותצא מרכבה ממצרים בשש מאות כסף וסוס בחמשים ומה. **(יז) ולא ירבה לו נשים** - אלא שמונה עשרה, שמצינו שהיו לו לדוד שש נשים, ונאמר לו, ואם מעט ואוסיפה לך כהנה וכהנה; **וכסף וזהב לא ירבה לו מאד** - אלא כדי ליתן לאכסניא. **(יח) והיה כשבתו** - אם עשה כן, כדאי הוא שתתקיים מלכותו; **את משינה התורה** - שתי ספרי תורות, אחת שהיא מונחת בבית גזיו, ואחת שנכנסת ויוצאת עמו, ואונקלוס תרגם פתשגן, פתר משנה לשון שנון ודבור. **(יט) דברי התורה** - כמשמעו. **(כ) ולבלתי סור מן המצוה** - אפילו מצוה קלה של נביא; **למען יאריך ימים** - מכלל הן אתה שומע לאו, וכן מצינו בשאול, שאמר לו שמואל שבעת ימים תוחל עד בואי אליך, להעלות עולה וגו', וכתוב ויחל שבעת ימים, ולא שמר הבטחתו לשמור כל היום, ולא הספיק להעלות העולה, עד שבא שמואל ואמר לו נסכלת כאשר לא שמעת וגו' ועתה ממלכתך לא תקום, הא למדת, שבשביל מצוה קלה של נביא, נענש; **הוא ובניו** - מגיד שאם בנו הגון למלכות, הוא קודם לכל אדם.

דברים יח

[שליש] (א) כל שבט לוי - בין תמימין בין בעלי מומין; **חלק** - בביזה; **ונחלה** - בארץ; **אשי ה'** - קדשי המקדש **[ס"א קדשי הקדשים]**; **ונחלתו** - אלו קדשי הגבול, תרומות ומעשרות, אבל **(ב) נחלה** - גמורה, לא יהיה לו בקרב אחיו. ובספרי דרשו, ונחלה לא יהיה לו, זו נחלת שאר. בקרב אחיו, זו נחלת חמשה, ואיני יודע מה היא, ונראה לי, שארץ כנען שמעבר הירדן ואילך נקראת ארץ חמשה עממים, ושל סיחון ועוג שני עממים, אמורי וכנעני, ונחלת שאר לרבות קיני וקנזי וקדמוני, וכן דורש בפרשת מתנות שנאמרו לאהרן על כן לא היה ללוי וגו', להזהיר על קיני וקנזי וקדמוני. שוב נמצא בדברי רבי קלונימוס, הכי גרסינן בספרי, ונחלה לא יהיה לו, אלו נחלת חמשה. בקרב אחיו, אלו נחלת שבעה, נחלת חמשה שבטים ונחלת שבעה שבטים, ומתוך שמשה ויהושע לא חלקו נחלה אלא לחמשה שבטים בלבד, שכן משה הנחיל לראובן וגד וחצי שבט מנשה, ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים ולחצי שבט מנשה, ושבעה האחרים נטלו מאליהן אחרי מות יהושע, מתוך כך הזכיר חמשה לבד ושבעה לבד; **כאשר דבר לו** - בארצם לא תנחל גו' אני חלקך. **[3] (ג) מאת העם** - ולא מאת הכהנים; **אם שור אם שיה** - פרט לחיה; **הזרוע** - מן הפרק של ארכובה עד כף של יד שקורין אשפלדו"; **והלחיים** - עם הלשון דורשי רשומות היו אומרים זרוע תחת יד, שנאמר ויקח רומח בידו. לחיים, תחת תפלה, שנאמר ויעמוד פינחס ויפלל. והקבה, תחת האשה אל קבתה. **(ד) ראשית דגנך** - זו תרומה, ולא פירש בה שיעור, אבל רבותינו נתנו בה שיעור, עין יפה אחד מארבעים, עין רעה אחד משישים, בינונית אחד מחמשים, וסמכו על המקרא שלא לפחות מאחד משישים, שנאמר ושיתם האיפה מחומר השעורים. ששית האיפה חצי סאה, כשאתה נותן חצי סאה לכור הרי א' משישים, שהכור שלשים סאין; **וראשית גז צאנך** - כשאתה גוזז צאנך בכל שנה, תן ממנה ראשית לכהן, ולא פירש בה שיעור, ורבותינו נתנו בה שיעור א' משישים. וכמה צאן חייבות בראשית הגז, חמש רחלות, שנאמר וחמש צאן עשויות, רבי עקיבא אומר, ראשית גז שתים, צאנך ארבעה, תתן לו הרי חמשה. **(ה) לעמוד לשירת** - מכאן, שאין שירות אלא מעומד. **[רביעי] (ו) וכי יבא הלוי** - יכול בבן לוי ודאי הכתוב מדבר, תלמוד לומר ושירת, יצאו לויים שאין ראויין לשירות; **ובא בכל אות נפשו וגו'.** **(ז) ושירת** - למד על הכהן, שבא ומקריב קרבנות נדבתו או חובתו ואפילו במשמר שאינו שלו.

דבר אחר, עוד למד על הכהנים הבאים לרגל, שמקריבין במשמר ועובדין בקרבנות הבאות מחמת הרגל, כגון מוספי הרגל, ואע"פ שאין המשמר שלהם. **(ח) חלק כחלק יאכלו** - מלמד, שחולקין בעורות ובבשר שעירי חטאות, יכול אף בדברים הבאים שלא מחמת הרגל, כגון תמידים ומוספי שבת ונדרים ונדבות, תלמוד לומר לבד ממכריו על האבות, חוץ ממה שמכרו האבות בימי דוד ושמואל, שנקבעו המשמרות, ומכרו זה לזה טול אתה שבתך ואני אטול שבתך. **(ט) לא תלמד לעשות**, אבל אתה למד להבין ולהורות, כלומר להבין מעשיהם כמה הם מקולקלין, ולהורות לבניך לא תעשה כך וכך שזה הוא חוק העובדי כוכבים. **(י) מעביר בנו ובתו באש** - הוא עבודת המולך, עושה מדורות אש מכאן ומכאן, ומעבירו בין שתייהם; **קסם קסמים** - איזהו קוסם, האוחז את מקלו ואומר אם אלך אם לא אלך, וכן הוא אומר עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו; **מעונן** - רבי עקיבא אומר, אלו נותני עונות, שאומרים עונה פלונית יפה להתחיל, וחכמים אומרים אלו אוחזי העינים; **מנחש** - פתו נפלה מפיו, צבי הפסיקו בדרך, מקלו נפל מידו. **(יא) וחבר חבר** - שמצרף נחשים או עקרבים או שאר חיות למקום אחד; **ושואל אוב** - זה מכשפות ששמו פיתום, ומדבר משחיו ומעלה את המת בבית השחי שלו; **וידעוני** - מכניס עצם חיה ששמה ידוע לתוך פיו, ומדבר העצם ע"י מכשפות; **וידרש אל המתים** - כגון המעלה בזכרותו, והנשאל בגלגולת. **[4] (יב) כל עושה אלה** - עושה כל אלה לא נאמר, אלא כל עושה אלה, אפילו אחת מהן. **(יג) תמים תהיה עם ה' אלהיך** - התהלך עמו בתמימות ותצפה לו, ולא תחקור אחר העתידות, אלא כל מה שיבוא עליך קבל בתמימות, ואז תהיה עמו ולחלקו. **[חמישי] (יד) לא כן נתן לך** - הקב"ה, לשמוע אל מעוננים ואל קוסמים, שהרי השרה שכינה על הנביאים ואורים ותומים. **(טו) מקרבך מאחריך כמוני** - כמו שאני מקרבך מאחריך, יקום לך תחתי, וכן מנביא לנביא. **(כ) אשר לא צויתיו לדבר** - אבל צויתי לחבירו; **ואשר ידבר בשם אלהים אחרים** - אפילו כוון את ההלכה, לאסור את האסור ולהתיר את המותר; **ומת** - בחנק, שלשה מיתתן בידי אדם, המתנבא מה שלא שמע, ומה שלא נאמר לו ונאמר לחבירו, והמתנבא בשם עבודת אלילים, אבל הכובש את נבואתו, והעובר על דברי נביא, והעובר על דברי עצמו, מיתתן בידי שמים, שנאמר אנכי אדרוש מעמו. **(כא) וכי תאמר בלבבך** - עתידין אתם לומר, כשיבא חנניה בן עזור ומתנבא, הנה כלי בית ה' מושבים מבבלה עתה מהרה, וירמיהו עומד וצווח על העמודים ועל הים, ועל יתר הכלים שלא גלו עם יכניה, בבבלה יובאו עם גלות צדקיהו. **(כב) אשר ידבר הנביא** - ויאמר דבר זה עתיד לבא עליכם, ותראו שלא יבא, הוא הדבר אשר לא דברו ה', והרוג אותו. ואם תאמר, זו במתנבא על העתידות, הרי שבא ואמר עשו כך וכך ומפי הקב"ה אני אומר, כבר נצטוו, שאם בא להדיחך מאחת מכל המצות לא תשמע לו, אא"כ מומחה הוא לך שהוא צדיק גמור, כגון אליהו בהר הכרמל, שהקריב בבמה בשעת איסור הבמות כדי לגדור את ישראל, הכל לפי צורך שעה וסייג הפרצה, לכך נאמר אליו תשמעון; **לא תגור ממני** - לא תמנע עצמך מללמד עליו חובה, ולא תירא ליענש עליו.

דברים יט

(ג) תכין לך הדרך - מקלט, מקלט, היה כתוב על פרשת דרכים; **ושלשת את גבול ארצך** - שיהא מתחלת הגבול, עד העיר הראשונה של עיר מקלט, כשיעור מהלך שיש ממנה עד השנייה, וכן משנייה לשלישית, וכן מן השלישית עד הגבול השני של ארץ ישראל. **(ה) ונדהה ידו** - כשבא להפיל הגרזן על העץ, ותרגמו ותתמריג ידיה, לשון ונשמטה ידו להפיל מכת הגרזן על העץ, כי שמטו הבקר תרגם יונתן ארי מרגוהי תוריא; **ונשל הברזל מן העץ** - יש מרבותינו אומרים נשטם הברזל מקתו, ויש

מהם אומרים שישל הברזל לחתיכה מן העץ המתבקע, והיא נתזה והרגה. **(ו) פן ירדף גאל הדם** - לכך אני אומר להכין לך דרך וערי מקלט רבים. **[5] (ח) ואם ירחיב** - כאשר נשבע לתת לך ארץ קני וקנזי וקדמוני. **(ט) ויספת לך עוד שלש** - הרי תשע, ג' שבעבר הירדן, וג' שבארץ כנען, וג' לעתיד לבא. **(יא) וכי יהיה איש שונא לרעהו** - ע"י שנאתו הוא בא לידי וארב לו, מכאן אמרו, עבר אדם על מצוה קלה סופו לעבור על מצוה חמורה, לפי שעבר על לא תשנא, סופו לבא לידי שפיכות דמים, לכך נאמר וכי יהיה איש שונא לרעהו וגו', שהיה לו לכתוב וכי יקום איש וארב לרעהו והכהו נפש. **(יג) לא תחוס עינך עליו** - שלא תאמר, הראשון כבר נהרג, למה אנו הורגים את זה ונמצאו שני ישראלים הרוגים. **[שישי] (יד) לא תסיג גבול** - לשון נסוגו אחור, שמחזיר סימן חלוקת הקרקע לאחור, לתוך שדה חבירו, למען הרחיב את שלו, והלא כבר נאמר לא תגזול, מה תלמוד לומר לא תסיג, למד על העוקר תחום חבירו שעובר בשני לאוין, יכול אף בחוץ לארץ, תלמוד לומר בנחלתך אשר תנחל וגו', בארץ ישראל עובר בשני לאוין, בחוץ לארץ אינו עובר אלא משום לא תגזול. **(טו) עד אחד** - זה בנה אב, כל עד שבתורה שנים, אלא אם כן פרט לך בו אחד; **לכל עון ולכל חטאת** - להיות חבירו נענש על עדותו, לא עונש גוף ולא עונש ממון, אבל קם הוא לשבועה, אמר לחבירו תן לי מנה שהלוייתך, א"ל אין לך בידי כלום, ועד אחד מעידו שיש לו, חייב להשבע לו; **על פי שני עדים** - ולא שיכתבו עדותם באגרת וישלחו לב"ד, ולא שיעמוד תורגמן בין העדים ובין הדיינים. **(טז) לענות בו סרה** - דבר שאינו, שהוסר העד הזה מכל העדות הזאת, כיצד, שאמרו להם והלא עמנו הייתם באותו היום במקום פלוני. **(יז) ועמדו שני האנשים** - בעדים הכתוב מדבר, ולמד שאין עדות בנשים, ולמד שצריכין להעיד עדותן מעומד; **אשר להם הריב** - אלו בעלי הדין; **לפני ה'** - יהיה דומה להם כאלו עומדין לפני המקום, שנאמר בקרב אלהים ישפוט; **אשר יהיו בימים ההם** - יפתח בדורו כשמואל בדורו, צריך אתה לנהוג בו כבוד. **(יח) ודרשו השופטים היטב** - על פי המזמין אותם, שבודקים וחוקרים את הבאים להזימם בדרישה ובחקירה; **והנה עד שקר** - כל מקום שנאמר עד, בשנים הכתוב מדבר. **(יט) כאשר זמם** - ולא כאשר עשה, מכאן אמרו, הרגו אין נהרגין; **לעשות לאחיו** - מה תלמוד לומר לאחיו, למד על זוממי בת כהן נשואה שאינם בשריפה, אלא במיתת הבועל שהוא בחנק, שנאמר באש תשרף, היא ולא בועלה, לכך נאמר כאן לאחיו, כאשר זמם לעשות לאחיו, ולא כאשר זמם לעשות לאחותו, אבל בכל שאר מיתות השוה הכתוב אשה לאיש, וזוממי אשה נהרגין כזוממי איש, כגון שהעידוה שהרגה את הנפש, שחללה את השבת, נהרגין במיתתה, שלא מיעט כאן אחותו אלא במקום שיש לקיים בהן הזמה כמיתת הבועל. **(כ) ישמעו ויראו** - מכאן שצריכין הכרזה, איש פלוני ופלוני נהרגין על שהוזמו בב"ד. **[6] (כא) עין בעין** - ממון, וכן שן בשן וגו'.

דברים כ

(א) כי תצא למלחמה - סמך הכתוב יציאת מלחמה לכאן, לומר לך, שאין מחוסר אבר יוצא למלחמה. דבר אחר, לומר לך, אם עשית משפט צדק, אתה מובטח שאם תצא למלחמה אתה נוצח, וכן דוד הוא אומר, עשיתי משפט וצדק בל תניחני לעושקי; **על אויבך** - יהיו בעיניך כאויבים, אל תרחם עליהם כי לא ירחמו עליך; **סוס ורכב** - בעיני כולם כסוס אחד, וכן הוא אומר והכית את מדין כאיש אחד, וכן הוא אומר כי בא סוס פרעה; **עם רב ממך** - בעיניך הוא רב, אבל בעיני אינו רב. **(ב) כקרבכם אל המלחמה** - סמוך לצאתכם מן הספר מגבול ארצכם; **ונגש הכהן** - המשווח לך, והוא הנקרא משוח מלחמה; **ודבר אל העם** - בלשון הקודש. **(ג) שמע ישראל**. אפילו אין בכם זכות אלא קריאת שמע בלבד, כדאי אתם שיושיע אתכם; **על אויביכם** - אין אלו אחיכם, שאם תפלו בידם אינם מרחמים

עליכם, אין זו כמלחמת יהודה עם ישראל, שנאמר ויקומו האנשים אשר נקבו בשמות ויחזיקו בשביה וכל מערומיהם הלבשו מן השלל וילבישו וינעילו ויאכילו וישקו ויסיכום וינהלום בחמורים לכל כושל ויביאום יריחו עיר התמרים אצל אחיהם וישבו שומרון, אלא על אויביכם אתם הולכים, לפיכך התחזקו למלחמה; **אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו** - ארבע אזהרות, כנגד ארבעה דברים שמלכי האומות עושים, מגיפים בתריסיהם כדי להקישן זה לזה, כדי להשמיע קול שיחפזו אלו שכנגדם וינוסו, ורומסים בסוסייהם ומצהילין אותם, להשמיע קול שעטת פרסות סוסייהם, וצווחין בקולם ותוקעין בשופרות ומיני משמיעי קול; **אל ירך לבבכם** - מזהלות סוסים; **אל תיראו** - מהגפת התריסין; **ואל תחפזו** - מקול הקרנות; **ואל תערצו** - מקול הצווחה. **(ד) כי ה' אלהיכם וגו'** - הם באים בנצחוננו של בשר ודם ואתם באים בנצחוננו של מקום, פלשתים באו בנצחוננו של גלית, מה היה סופו, נפל ונפלו עמו; **ההולך עמכם** - זה מחנה הארון. **(ה) ולא חנכו** - לא דר בו, חנוך לשון התחלה; **ואיש אחר יחנכנו** - ודבר של עגמת נפש הוא זה. **(ו) ולא חללו** - לא פדאו בשנה הרביעית, שהפירות טעונים לאכלן בירושלים, או לחללן בדמים ולאכול הדמים בירושלים. **(ז) פן ימות במלחמה** - ישוב פן ימות, שאם לא ישמע לדברי הכהן, כדאי הוא שימות. **(ח) ויספו השיטרים** - למה נאמר כאן ויספו, מוסיפין זה על דברי הכהן, שהכהן מדבר ומשמיע מן שמע ישראל עד להושיע אתכם, ומי האיש ושני ושלישי כהן מדבר ושומר משמיע, וזה שוטר מדבר ושומר משמיע; **הירא ורך הלבב** - רבי עקיבא אומר, כמשמעו, שאינו יכול לעמוד בקשרי המלחמה ולראות חרב שלופה, רבי יוסי הגלילי אומר, הירא מעבירות שבידו, ולכך תלתה לו תורה לחזור על בית וכרם ואשה, לכסות על החוזרים בשביל עבירות שבידם, שלא יבינו שהם בעלי עבירה, והרואה חוזר אומר, שמא בנה בית או נטע כרם או ארס אשה. **[7] (ט) שרי צבאות** - שמעמידין זקפין מלפניהם ומאחריהם וכשילים של ברזל בידיהם, וכל מי שרוצה לחזור, הרשות בידו לקפח את שוקיו. זקפין, בני אדם עומדים בקצה המערכה לזקוף את הנופלים ולחזקם בדברים, שובו אל המלחמה ולא תנוסו, שתחלת נפילה ניסה. **[שביעי] (י) כי תקרב אל עיר** - במלחמת הרשות הכתוב מדבר, כמו שמפורש בענין, כן תעשה לכל הערים הרחוקות וגו'. **(יא) כל העם הנמצא בה** - אפילו אתה מוצא בה משבעה אומות שנצטויות להחרים, אתה רשאי לקיימם; **למס ועבדוך** - עד שיקבלו עליהם מסים ושעבוד. **(יב) ואם לא תשלים עמך ועשתה עמך מלחמה** - הכתוב מבושר, שאם לא תשלים עמך, סופה להלחם בך אם תניחנה ותלך; **וצרת עליה** - אף להרעיבה ולהצמיאה ולהמיתה מיתת תחלואים. **(יג) ונתנה ה' אלהיך בידך** - אם עשית כל האמור בענין, סוף שה' נותנה בידך. **(יד) והטף** - אף טף של זכרים, ומה אני מקיים והכית את כל זכורה, בגדולים. **(יז) כאשר צוך** - לרבות את הגרגשי. **(יח) למען אשר לא ילמדו** - האם עשו תשובה והתגיר, אתה רשאי לקבלם. **(יט) ימים** - שנים; **רבים** - שלשה, מכאן אמרו, אין צרין על עיירות של נכרים פחות משלשה ימים קודם לשבת. ולמד, שפותח בשלום שנים או ג' ימים, וכן הוא אומר, וישב דוד בצקלג ימים שנים, ובמלחמות הרשות הכתוב מדבר; **כי האדם עץ השדה** - הרי כי משמש בלשון דלמא, שמא האדם עץ השדה להכנס בתוך המצור מפניך להתייגר ביסורי רעב וצמא כאנשי העיר, למה תשחיתנו. **(כ) עד רדתה** - לשון רדוי, שתהא כפופה לך.

דברים כא

(ב) ויצאו זקניך - מיוחדים שבזקניך, אלו סנהדרין גדולה; **ומדדו** - ממקום שהחלל שוכב; **אל הערים אשר סביבות החלל** - לכל צד, לידע איזו קרובה. **(ד) אל נחל איתן** - קשה, שלא

נעבד; **וערפו** - קוצץ ערפה בקופיץ, אמר הקב"ה תבא עגלה בת שנתה שלא עשתה פירות, ותערך במקום שאינו עושה פירות, לכפר על הריגתו של זה, שלא הניחוהו לעשות פירות. **(ז) ידינו לא שפמו** - וכי עלתה על לב שזקני בית דין שופכי דמים הם, אלא לא ראינוהו ופטרנוהו בלא מזונות ובלא לוויה. והכהנים אומרים כפר לעמך ישראל. **(ח) ונכפר להם הדם** - הכתוב מבשרם, שמשעשו כן יכופר להם העון. **(ט) ואתה תבער** - מגיד, שאם נמצא ההורג אחר שנתערפה העגלה, הרי זה יהרג, והוא הישר בעיני ה'.

פרשת כי תצא

(י) כי תצא למלחמה. במלחמת הרשות הכתוב מדבר, שבמלחמת ארץ ישראל אין לומר ושבית שבינו, שהרי כבר נאמר לא תחיה כל נשמה; **ושבית שבינו** - לרבות כנענים שבתוכה, ואע"פ שהן משבעה אומות. **(יא) ולקחת לך לאשה**. לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, שאם אין הקדוש ב"ה מתירה, ישאנה באיסור, אבל אם נשאה, סופו להיות שונאה, שנאמר אחריו כי תהיין לאיש וגו', וסופו להוליד ממנה בן סורר ומורה, לכך נסמכו פרשיות הללו; **אשת** - אפילו אשת איש. **(יב) ועשתה את צפרניה** - תגדלם כדי שתתנוול. **(יג) והסירה את שמלת שביה** - לפי שהם נאים, שהנכרים בנותיהם מתקשטות במלחמה, בשביל להזנות אחרים עמהם; **וישבה בביתך** - בבית שמשמש בו, נכנס ונתקל בה, יוצא ונתקל בה, רואה בבכירתה, רואה בנוולה, כדי שתתגנה עליו; **ובכתה את אביה** - כל כך למה, כדי שתהא בת ישראל שמחה וזו עצבה, בת ישראל מתקשטת וזו מתנוולת. **(יד) והיה אם לא חפצת בה** - הכתוב מבשרך שסופך לשנאותה; **לא תתעמר בה** - לא תשתמש בה, בלשון פרסי קורין לעבדות ושימוש, עימראה, מיסודו של רבי משה הדרשן למדתי כן. **(יז) פי שנים** - כנגד שני אחים; **בכל אשר ימצא לו** - מכאן שאין הבכור נוטל פי שנים, בראוי לבא לאחר מיתת האב, כבמוחזק. **(יח) סורר** - סר מן הדרך; **ומורה** - מסרב בדברי אביו, לשון ממרים; **ויסרו אותו** - מתרין בו בפני שלשה ומלקין אותו. בן סורר ומורה אינו חייב עד שיגנוב ויאכל תרטימר בשר וישתה חצי לוג יין, שנאמר זולל וסובא, ונאמר אל תהי בסובאי יין בזוללי בשר למו, ובן סורר ומורה נהרג על שם סופו, הגיעה תורה לסוף דעתו, סוף שמכלה ממון אביו ומבקש לימודו ואינו מוצא, ועומד בפרשת דרכים ומלסטם את הבריות, אמרה תורה ימות זכאי ואל ימות חייב. **(כא) וכל ישראל ישמעו ויראו** - מכאן שצריך הכרזה בב"ד, פלוני נסקל על שהיה בן סורר ומורה. **[שני] (כב) וכי יהיה באיש חטא משפט מות** - סמיכות הפרשיות מגיד, שאם חסים עליו אביו ואמו, סוף שיצא לתרבות רעה ויעבור עבירות ויתחייב מיתה בבית דין; **ותלית אותו על עץ** - רבותינו אמרו, כל הנסקלין נתלין, שנאמר כי קללת אלהים תלוי, והמברך ה' בסקילה. **(כג) כי קללת אלהים תלוי** - זלזולו של מלך הוא, שאדם עשוי בדמות דיוקנו, וישראל הם בניו, משל לשני אחים תאומים, שהיו דומין זה לזה, אחד נעשה מלך ואחד נתפס ללסטיות ונתלה, כל הרואה אותו אומר המלך תלוי. כל קללה שבמקרא לשון הקל וזלזול, כמו והוא קללני קללה נמרצת.

דברים כב

[2] (א) והתעלמת - כובש עין כאילו אינו רואהו; **לא תראה והתעלמת** - לא תראה אותו שתתעלם ממנו, זהו פשוטו. ורבותינו אמרו, פעמים שאתה מתעלם וכו'. **(ב) עד דרש אחיך** - וכי תעלה בלבבך שיתנהו לו קודם שידרשהו, אלא דרשהו שלא יהא רמאי; **והשבותו לו** - שתהא בו השבה,

שלא יאכל בביתך כדי דמיו ותתבעם ממנו, מכאן אמרו כל דבר שעושה ואוכל יעשה ויאכל, ושאינו עושה ואוכל ימכר. (א) **לא תוכל להתעלם** - לכבוש עינך כאילו אינך רואה אותו. (ד) **הקם תקים** - זו טעינה, להטעין משאוי שנפל מעליו; **עמו** - עם בעליו, אבל אם הלך וישב לו, ואמר לו הואיל ועליך מצוה, אם רצית לטעון, טעון, פטור. (ה) **לא יהיה כלי גבר על אשה** - שתהא דומה לאיש כדי שתלך בין האנשים, שאין זו אלא לשם ניאוף; **ולא ילבש גבר שמלת אשה** - לילך לישב בין הנשים. דבר אחר, שלא יסיר שער הערוה ושער של בית השחי; **כי תועבת** - לא אסרה תורה אלא לבוש המביא לידי תועבה. (ו) **כי יקרא** - פרט למזומן; **לא תקח האם** - בעודה על בניה. (ז) **למען ייטב לך וגו'** - אם מצוה קלה שאין בה חסרון כיס, אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים, במתניתין קל וחומר למתן שכרן של מצות חמורות. **[שלישי]** (ח) **כי תבנה בית חדש** - אם קיימת מצות שלוח הקן, סופך לבנות בית חדש ותקיים מצות מעקה, שמצוה גוררת מצוה, ותגיע לכרם ושדה ולבגדים נאים, לכך נסמכו פרשיות הללו; **מעקה** - גדר סביב לגג, ואונקלוס תרגם תיקא, כגון תיק שמשמר מה שבתוכו; **כי יפול הנופל** - ראוי זה ליפול, ואף עפ"כ לא תתגלגל מיתתו על ידך, שמגלגלין זכות ע"י זכאי וחובה ע"י חייב. (ט) **כלאים** - חטה ושעורה וחרצן במפולת יד; **פן תקדש** - כתרגומו תסתאב, כל דבר הנתעב על האדם, בין לשבח כגון הקדש בין לגנאי כגון איסור, נופל בו לשון קדש, כמו אל תגש בי כי קדשתך; **המלאה** - זה מילוי ותוספת שהזרע מוסיף. (י) **לא תחרוש בשור ובחמור** - הוא הדין לכל שני מינים שבעולם, והוא הדין להנהיגם יחד קשורים זוגים בהולכת שום משא. (יא) **שעטנו** - לשון עירוב, ורבותינו פירשו שוע טווי ונוז. (יב) **גדילים תעשה לך** - אף מן הכלאים, לכך סמכן הכתוב (יג) **ובא אליה ושנאה** - סופו. (יד) **ושם לה עלילת דברים** - עבירה גוררת עבירה, עבר על לא תשנא, סופו לבא לידי לשון הרע; **את האשה הזאת** - מכאן שאין אומר דבר אלא בפני בעל דין. **[3]** (טו) **אבי הנערה ואמה** - מי שגדלו גדולים הרעים, יתבז עליה. (טז) **ואמר אבי הנערה** - מלמד שאין רשות לאשה לדבר בפני האיש. (יז) **ופרשו השמלה** - הרי זה משל, מחוורין הדברים כשמלה. (יח) **ויסרו אותו** - מלקות. (כ) **ואם אמת היה הדבר** - בעדים והתראה, שזנתה לאחר אירוסין. (כא) **אל פתח בית אביה** - ראו גידולים שגדלתם; **לזנות בית אביה** - כמו בבית אביה; **וסקלוה אנשי עירה** - במעמד כל אנשי עירה. (כב) **ומתו גם שניהם** - להוציא מעשה חדודים שאין האשה נהנית מהם; **גם** - לרבות הבאים מאחריהם **[ס"א מאחוריהם]**. דבר אחר גם שניהם, לרבות את הולד, שאם היתה מעוברת אין ממתנין לה עד שתלד. (כג) **ומצאה איש בעיר** - לפיכך שכב עמה, פרצה קוראה לגנב, הא אלו יושבה בביתה לא אירע לה. (כו) **כי כאשר יקום וגו'** - לפי פשוטו זהו משמעו, כי אנוסה היא ובחזקה עמד עליה, כאדם העומד על חבירו להרגו. ורבותינו דרשו בו, הרי זה בא ללמד ונמצא למד וכו'.

דברים כג

(א) **לא יקה** - אין לו בה לקוחין ואין קדושין תופסין בה; **ולא יגלה כנף אביו** - שומרת יבם של אביו הראויה לאביו, והרי כבר מזהר עליה משום ערות אחי אביך, אלא לעבור על זו בשני לאוין, ולסמוך לה לא יבא ממזר, ללמד שאין ממזר אלא מחייבי כריתות, וק"ו מחייבי מיתות ב"ד, שאין בעריות מיתת ב"ד שאין בה כרת. (ב) **פצוע דכה** - שנפצעו או נדכאו ביצים שלו; **וכרות שפכה** - שנכרתה הגיד, ושוב אינו יורה קילוח זרע, אלא שופך ושותת ואינו מוליד. (ג) **לא יבא ממזר בקהל ה'** - לא ישא ישראלית. (ד) **לא יבא עמוני** - לא ישא ישראלית. (ה) **על דבר** - על העצה שיעצו אתכם להחטיאכם; **בדרך** - כשהייתם בטירוף. (ז) **לא תדרש שלום** - מכלל שנאמר עמך ישב בקרבך,

יכול אף זה כן, תלמוד לומר לא תדרוש שלומם. **[רביעי] (ח) לא תתעב אדמי** - לגמרי, אע"פ שראוי לך לתעבו שיצא בחרב לקראתך; **לא תתעב מצרי** - מכל וכל, אע"פ שזרקו זכורכם ליאור, מה טעם, שהיו לכם אכסניא בשעת הדחק. לפיכך. **(ט) בנים אשר יולדו להם דור שלישי וגו'** - ושאר האומות מותרין מיד, הא למדת, שהמחטיא לאדם קשה לו מן ההורגו, שההורגו הורגו בעולם הזה, והמחטיאו מוציאו מן העולם הזה ומן העולם הבא, לפיכך אדם שקדם בחרב לא נתעב, וכן מצרים שטבעום, ואלו שהחטיאום נתעבו. **[4] (י) כי תצא וגו' ונשמרת** - שהשטן מקטרג בשעת הסכנה. **(יא) מקרה לילה** - דיבר הכתוב בהווה; **ויצא אל מחוץ למחנה** - זו מצות עשה; **לא יבא אל תוך המחנה** - זו מצות לא תעשה, ואסור להכנס למחנה לוי' וכל שכן למחנה שכינה. **(יב) והיה לפנות ערב** - סמוך להערב שמשו יטבול, שאינו טהור בלא הערב השמש. **(יג) ויד תהיה לך** - כתרגומו, כמו איש על ידו; **מחוץ למחנה** - חוץ לענן. **(יד) על אונך** - לבד משאר כלי תשמישך; **אונך** - כמו כלי זיין. **(טו) ולא יראה בך** - הקב"ה, ערות דבר. **(טז) לא תסגיר עבד** - כתרגומו. דבר אחר, אפילו עבד כנעני של ישראל שברח מחוצה לארץ לארץ ישראל. **(יז) לא תהיה קדשה** - מופקרת, מקודשת ומזומנת לזנות; **ולא יהיה קדש** - מזומן למשכב זכור, ואונקלוס תרגם לא תהא אתתא מבנת ישראל לגבר עבדא, שאף זו מופקרת לבעילת זנות היא, מאחר שאין קדושין תופסין לו בה, שהרי הוקשו לחמור, שנאמר שבו לכם פה עם החמור, עם הדומה לחמור. ולא יסב גברא מבני ישראל אתתא אמתא, שאף הוא נעשה קדש על ידה, שכל בעילותיו בעילות זנות, שאין קדושין תופסין לו בה. **(יט) אתנן זונה** - נתן לה טלה באתננה פסול להקרבה; **ומחיר כלב** - החליף שה בכלב; **גם שניהם** - לרבות שנוייהם, כגון חטים ועשאן סלת. **(כ) לא תשיך** - אזהרה ללוה שלא יתן רבית למלוה, ואח"כ אזהרה למלוה, את כספך לא תתן לו בנשך. **(כא) לנכרי תשיך** - ולא לאחר, לאו הבא מכלל עשה, עשה, לעבור עליו בשני לאוין ועשה. **(כב) לא תאחר לשלמו** - שלשה רגלים, ולמדוהו רבותינו מן המקרא. **(כד) מוצא שפתיך תשמוז** - ליתן עשה על לא תעשה. **[חמישי] (כה) כי תבא בכרם רעך** - בפועל הכתוב מדבר; **ואל כליו לא תתן** - מכאן שלא דברה תורה אלא בשעת הבציר, בזמן שאתה נותן לכליו של בעל הבית, אבל אם בא לעדור ולקשקש, אינו אוכל; **כנפשיך** - כמה שתרצה; **שבועך** - ולא אכילה גסה. **(כו) כי תבא בקמת רעך** - אף זו בפועל הכתוב מדבר.

דברים כד

(א) כי מצא בה עדות דבר - מצוה עליו לגרשה, שלא תמצא חן בעיניו **[ס"א מצוה שלא תמצא חן בעיניו]**. **(ב) לאיש אחר** - אין זה בן זוגו של ראשון, הוא הוציא רשעה מתוך ביתו, וזה הכניסה. **(ג) ושנאה האיש האחרון** - הכתוב מבשרו שסופו לשנאותה, ואם לאו, קוברתו, שנאמר או כי ימות. **[5] (ד) אחרי אשר הטמאה** - לרבות סוטה שנסתרה. **[שישי] (ה) אשה חדשה** - שהיא חדשה לו, ואפילו אלמנה, פרט למחזיר גרושתו; **ולא יעבור עליו** - דבר הצבא; **לכל דבר** - שהוא צורך הצבא, לא לספק מים ומזון ולא לתקן דרכים, אבל החוזרים מעורכי המלחמה ע"פ כהן, כגון בנה בית ולא חנכו, או ארס אשה ולא לקחה, מספיקין מים ומזון ומתקנין את הדרכים; **יהיה לביתו** - אף בשביל ביתו, אם בנה בית וחנכו, ואם נטע כרם וחללו, אינו זז מביתו בשביל צרכי המלחמה; **לביתו** - זה ביתו; **יהיה** - לרבות את כרמו; **ושמח** - ישמח את אשתו, ותרגמו ויחדי ית אתתיה, והמתרגם ויחדי עם אתתיה, טועה הוא, שאין זה תרגום של ושמח אלא של ושמח. **(ו) רחים** - היא התחתונה; **ורכב** - היא העליונה; **לא יחבול** - אם בא למשכנו על חובו

בב"ד, לא ימשכנו בדברים שעושים בהן אוכל נפש. (ז) **כי ימצא** - בעדים והתראה, וכן כל ימצא שבתורה; **והתעמר בו** - אינו חייב עד שישתמש בו. (ח) **השמר בנגע הצרעת** - שלא תתלוש סימני טומאה ולא תקוץ את הבהרת; **כמל אשר יורו אתכם** - אם להסגיר, אם להחליט, אם לטהר. (ט) **זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים** - אם באת להזהר שלא תלקה בצרעת, אל תספר לשון הרע, זכור העשוי למרים שדברה באחיה ולקתה בנגעים. (י) **כי תשה ברעך** - תחוב בחבירך; **משאת מאומה** - חוב של כלום. (יב) **לא תשכב בעבטו** - לא תשכב ועבטו אצלו. (יג) **כבוא השמש** - אם כסות לילה הוא, ואם כסות יום החזירהו בבקר, וכבר כתוב בואלה המשפטים עד בא השמש תשיבנו לו, כל היום תשיבנו לו, וכבא השמש תקחנו; **וברכך** - ואם אינו מברכך, מכל מקום ולך תהיה צדקה. **[שביעי] (יד) לא תעשוק שכיר** - והלא כבר כתוב, אלא לעבור על האביון בשני לאוין, לא תעשוק שכר שכיר שהוא עני ואביון, ועל העשיר כבר הוזכר לא תעשוק את רעך; **אביון** - התאב לכל דבר; **מגדך** - זה גר צדק; **בשעריך** - זה גר תושב האוכל נבילות; **אשר בארצך** - לרבות שכר בהמה וכלים. (טו) **ואליו הוא נושא את נפשו** - אל השכר הזה הוא נושא את נפשו למות, עלה בכבש ונתלה באילן; **והיה בך חטא** - מכל מקום, אלא שממהרין ליפרע ע"י הקורא. (טז) **לא יומתו אבות על בנים** - בעדות בנים, ואם תאמר בעון בנים, כבר נאמר איש בחטאו יומתו, אבל מי שאינו איש, מת בעון אביו, והקטנים מתים בעון אבותם בידי שמים. (יז) **לא תטה משפט גר יתום** - ועל העשיר כבר הוזכר, לא תטה משפט, ושנה בעני לעבור עליו בשני לאוין, לפי שנקל להטות משפט עני יותר משל עשיר, לכך הזהיר ושנה עליו; **ולא תחבול** - שלא בשעת הלואה. **[6] (יח) וזכרת** - על מנת כן פדיתך, לשמור חוקותי אפילו יש חסרון כיס בדבר. (יט) **ושכחת עומר** - ולא גדיש, מכאן אמרו, עומר שיש בו סאתים ושכחו, אינו שכחה; **בשדה** - לרבות שכחת קמה, ששכח מקצתה מלקצור; **לא תשוב לקחתו** - מכאן אמרו, שלאחריו שכחה, שלפניו אינו שכחה, שאינו בבל תשוב; **למען יברכך** - ואע"פ שבאת לידו שלא במתכוין, ק"ו לעושה במתכוין, אמור מעתה, נפלה סלע מידו ומצאה עני ונתפרנס בה, הרי הוא מתברך עליה. (כ) **לא תפאר** - לא תטול תפארתו ממנו, מכאן שמניחין פאה לאילן; **אחריו** - זו שכחה. (כא) **לא תעולל** - אם מצאת בו עוללות לא תקחנה. ואיזו היא עוללת, כל שאין לה לא כתף ולא נטף, יש לה אחד מהם, הרי הוא לבעל הבית. וראיתי בגמרא ירושלמית, איזו היא כתף, פסיגין זה על גב זה, נטף, אלו התלויות בשדרה ויורדות.

דברים כה

(א) **כי יהיה ריב** - סופם להיות נגשים אל המשפט, אמור מעתה, אין שלום יוצא מתוך מריבה, מי גרם ללוט לפרוש מן הצדיק, הוי אומר זו מריבה; **והרשיעו את הרשע** - יכול כל המתחייבין בדין לוקין, תלמוד לומר והיה אם בן הכות הרשע, פעמים לוקה פעמים אינו לוקה, ומי הוא הלוקה, למוד מן הענין, לא תחסום שור בדישו, לאו שלא נתק לעשה. (ב) **והפילו השופט** - מלמד, שאין מלקין אותו לא עומד ולא יושב, אלא מוטה; **לפניו כדי רשיעתו** - ולאחריו כדי שתיים, מכאן אמרו, מלקין אותו שתי ידות מלאחריו ושליש מלפניו; **במספר** - ואינו נקוד במספר, למד שהוא דבוק לומר במספר ארבעים, ולא ארבעים שלמים, אלא מנין שהוא סוכם ומשלים לארבעים, והן ארבעים חסר אחת. (ג) **לא יוסיף** - מכאן אזהרה למכה את חברו; **ונקלה אחיך** - כל היום קוראו רשע, ומשלקה קראו אחיך. (ד) **לא תחסום שור בדישו** - דבר הכתוב בהווה, והוא הדין לכל בהמה חיה ועוף העושים במלאכה שהיא בדבר מאכל, א"כ למה נאמר שור, להוציא את האדם; **בדישו** - יכול יחסמו

מבחוץ, תלמוד לומר לא תחסום שור מכל מקום, ולמה נאמר די, לומר לך, מה די, מיוחד דבר שלא נגמרה מלאכתו [למעשר ולחלה], וגדולו מן הארץ, אף כל כיוצא בו, יצא החולב והמגבן והמחבץ, שאין גדולו מן הארץ, יצא הלש והמקטף, שנגמרה מלאכתו לחלה, יצא הבודל בתמרים ובגרוגרות, שנגמרה מלאכתו למעשר. **[7] (ה) כי ישבו אחים יחדו** - שהיתה להם ישיבה אחת בעולם, פרט לאשת אחיו שלא היה בעולמו; **יחדו** - המיוחדים בנחלה, פרט לאחיו מן האם; **ובן אין לו** - עיין עליו, בן או בת, או בן הבן, או בת הבן **[אין בן הבת]**, או בת הבת. **(ו) והיה הבכור** - גדול האחים הוא מייבם אותה; **אשר תלד** - פרט לאילונית שאינה יולדת; **יקום על שם אחיו** - זה שייבם את אשתו, יטול נחלת המת בנכסי אביו; **ולא ימחה שמו** - פרט לאשת סריס, ששמו מחוי. **(ז) השערה** - כתר גומו לתרע בית דינא. **(ח) ועמד** - בעמידה; **ואמר** - בלשון הקודש, ואף היא דבריה בלשון הקודש. **(ט) וירקה בפניו** - על גבי קרקע; **אשר לא יבנה** - מכאן למי שחלץ שלא יחזור ויבנם, דלא כתיב אשר לא בנה אלא אשר לא יבנה, כיון שלא בנה שוב לא יבנה. **(י) ונקרא שמו וגו'** - מצוה על כל העומדים שם לומר חלוץ הנעל. **(יא) כי ינצו אנשים** - סופן לבא לידי מכות, כמו שנאמר מיד מכהו, אין שלום יוצא מתוך ידי מצות. **(יב) וקצתה את כפה** - ממון דמי בשתו, הכל לפי המבייש והמתבייש, או אינו אלא ידה ממש, נאמר כאן לא תחוס ונאמר להלן בעדים זוממין לא תחוס, מה להלן ממון אף כאן ממון. **(יג) גדולה וקטנה** - גדולה כשמכחשת את הקטנה, שלא יהא נוטל בגדולה ומחזיר בקטנה. **(יד) לא יהיה לך** - אם עשית כן, לא יהיה לך כלום; **אבן ואבן** - משקלות. **(טו) אבן שלמה וצדק יהיה לך** - אם עשית כן, יהיה לך הרבה. **(יז) זמור את אשר עשה לך** - אם שקרת במדות ובמשקלות, הוי דואג מגרוי האויב, שנאמר מאזני מרמה תועבת ה', וכתוב בתריה בא זדון ויבא קלון. **(יח) אשר קרך בדרך** - לשון מקרה. דבר אחר, לשון קרי וטומאה, שהיה מטמאן במשכב זכור. דבר אחר, לשון קור וחום, צננך והפשירך מרתיחתך, שהיו האומות יראים להלחם בכם, ובא זה והתחיל והראה מקום לאחרים, משל לאמבטי רותחת שאין כל בריה יכולה לירד בתוכה, בא בן בליעל אחד קפץ וירד לתוכה, אף על פי שנכוה, הקרה אותה בפני אחרים; **ויזנב בך** - מכת זנב, חותך מילות וזורק כלפי מעלה; **כל הנחשלים אחריו** - חסרי כח, מחמת חטאם, שהיה הענן פולטן; **ואתה עיף ויגע** - עיף בצמא, דכתיב ויצמא שם העם למים, וכתוב אחריו, ויבא עמלק; **ויגע** - בדרך; **ולא ידא** - עמלק אלהים, מלהרע לך. **(יט) תמחה את זכר עמלק** - מאיש ועד אשה, מעולל ועד יונק, משור ועד שה, שלא יהא שם עמלק נזכר אפילו על הבהמה, לומר בהמה זו משל עמלק היתה.

פרשת כי תבוא

דברים כו

(א) והיה כי תבוא - וירשתה וישבת בה - מגיד שלא נתחייבו בבכורים, עד שכבשו את הארץ וחלקוה. **(ב) מראשית** - ולא כל ראשית, שאין כל הפירות חייבין בבכורים אלא שבעת המינין בלבד, נאמר כאן ארץ ונאמר להלן ארץ חטה ושעורה וגו', מה להלן משבעת המינין שנשתבחה בהם ארץ ישראל, אף כאן שבח ארץ ישראל, שהן שבעה מינין; **זית שימן** - זית אגורי, ששמנו אגור בתוכו; **ודבש** - הוא דבש תמרים; **מראשית** - אדם יורד לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה, כורך עליה גמי לסימן, ואומר הרי זה בכורים. **(ג) אשר יהיה בימים ההם** - אין לך אלא כהן שבימך כמו

שהוא; ואמרת אליו - שאינך כפוי טובה; הגדתי היום - פעם אחת בשנה ולא שתי פעמים. (ד) ולקח הכהן הטנא מידך - להניף אותו, כהן מניח ידו תחת יד הבעלים ומניף. (ה) ועניית - לשון הרמת קול; ארמי אובד אבי - מזכיר חסדי המקום, ארמי אובד אבי, לבן בקש לעקור את הכל כשרדף אחר יעקב, ובשביל שחשב לעשות, חשב לו המקום כאילו עשה, שאומות העולם עובדי אלילים חושב להם הקב"ה מחשבה כמעשה; וירד מצרימה - ועוד אחרים באו עלינו לללותנו, שאחרי זאת ירד יעקב למצרים; במתי מעט - בשבעים נפש. (ט) אל המקום הזה - זה בית המקדש; ויתן לנו את הארץ - כמשמעו. (י) והנחתו - מגיד שנוטלו אחר הנפת [ס"א הנחת] הכהן, ואוחזו בידו כשהוא קורא, וחוזר ומניף. (יא) ושמחת בכל הטוב - מכאן אמרו, אין קורין מקרא בכורים אלא בזמן שמחה, מעצרת ועד החג, שאדם מלקט תבואתו ופירותיו ויינו ושמןו, אבל מהחג ואילך, מביא ואינו קורא; אתה והלוי - אף הלוי חייב בכורים אם נטעו בתוך עריהם; והגר אשר בקרבך - מביא ואינו קורא, שאינו יכול לומר לאבותינו. [2] [שני] (יב) כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך בשנה השלישית - כשתגמור להפריש מעשרות של שנה השלישית, קבע זמן הביעור והידיד בערב הפסח של שנה הרביעית, שנאמר מקצה שלש שנים תוציא וגו', נאמר כאן מקץ, ונאמר להלן מקץ שבע שנים לענין הקהל, מה להלן רגל אף כאן רגל, אי מה להלן חג הסוכות אף כאן חג הסוכות, תלמוד לומר כי תכלה לעשר, מעשרות של שנה השלישית רגל שהמעשרות כלין בו, וזהו פסח, שהרבה אילנות יש שנלקטין אחר הסוכות, נמצאו מעשרות של שלישית כלין בפסח של רביעית, וכל מי ששהה מעשרותיו, הצריכו הכתוב לבערו מן הבית; שנת המעשר - שנה שאין נוהג בה אלא מעשר אחד משני מעשרות שנהגו בשתי שנים שלפניה, ששנה ראשונה ושניה של שמטה נוהג בהן מעשר ראשון, כמו שנאמר כי תקחו מאת בני ישראל את המעשר, ומעשר שני, שנאמר ואכלת לפני ה' אלהיך מעשר דגנך תירושך ויצהרך, הרי שתי מעשרות, ובא ולמדך כאן בשנה השלישית, שאין נוהג מאותן שתי מעשרות אלא האחד, ואיזה, זה מעשר ראשון, ותחת מעשר שני יתן מעשר עני, שנאמר כאן. ונתתה ללוי. את אשר לו הרי מעשר ראשון. לגר ליתום ולאמנה. זה מעשר עני; ואכלו בשעריך ושבעו - תן להם כדי שבען, מכאן אמרו אין פוחתין לעני בגורן פחות מחצי קב חטים וכו'. (יג) ואמרת לפני ה' אלהיך - התודה שנתת מעשרותיך; בערתי הקדש מן הבית - זה מעשר שני ונטע רבעי, ולמדך, שאם שהה מעשרותי של שתי שנים ולא העלם לירושלים, שצריך להעלותם עכשיו; וגם נתתיו ללוי - זה מעשר ראשון. וגם, לרבות תרומה ובכורים; ולגר ליתום ולאמנה - זה מעשר עני; ככל מצותך - נתתם כסדרן, לא הקדמתי תרומה לבכורים, ולא מעשר לתרומה ולא שני לראשון, שהתרומה קרויה ראשית, שהיא ראשונה משנעשה דגן, וכתב מלאכתך ודמעך לא תאחר, לא תשנה את הסדר; לא עברתי ממצותיך - לא הפרשתי ממין על שאינו מינו, ומן החדש על הישן [ולא מן התלוש על המחובר ולא מן המחובר על התלוש]; ולא שכחתי - מלברך על הפרשת מעשרות. (יד) לא אכלתי באני ממנו - מכאן שאסור לאונן; ולא בערתי ממנו בטמא - בין שאני טמא והוא טהור, בין שאני טהור והוא טמא, והיכן הוזנה על כך, לא תוכל לאכול בשעריך זו אכילת טומאה, כמ"ש בפסולי המוקדשים בשעריך תאכלנו הטמא והטהור וגו', אבל זה לא תוכל לאכול דרך אכילת שעריך האמור במקום אחר; ולא נתתי ממנו למת - לעשות לו ארון ותכריכין; שמעתי בקול ה' אלהי - הביאותי לבית הבחירה; עשיתי ככל אשר צויתני - שמחתי ושמחתי בו. [3] (טו) השקיפה ממעון קדשך - עשינו מה שגזרת עלינו, עשה אתה מה שעליך לעשות, שאמרת אם בחקותי תלכו ונתתי גשמיכם בעתם; אשר נתתה לנו כאשר נשבעת

לאבותינו - לתת לנו, וקיימת ארץ זבת חלב ודבש. **[שלישי (טז) היום הזה ה' אלהיך מצוץ - בכל יום יהיו בעיניך חדשים, כאילו בו ביום נצטוית עליהם; ושמרת ועשית אותם - בת קול מברכתו, הבאת בכורים היום תשנה לשנה הבאה. (יז) האמרת והאמירך - אין להם עד מוכיח במקרא, ולי נראה שהוא לשון הפרשה והבדלה, הבדלתיו לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים, והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה, ומצאתי להם עד, והוא לשון תפארת, כמו יתאמרו כל פועלי און. (יח) כאשר דבר לך - והייתם לי סגולה. (יט) ולהיותך עם קדוש כאשר דבר - והייתם לי קדושים.**

דברים כז

[רביעי (א) שמור את כל המצוה - לשון הווה, גרדנ"ט בלע"ז. (ב) והקמות לך - בירדן, ואחר כך תוציאו משם אחרות ותבנו מהן מזבח בהר עיבל, נמצאת אתה אומר שלשה מיני אבנים היו, שנים עשר בירדן, וכנגדן בגלגל, וכנגדן בהר עיבל, כדאיתא במסכת סוטה. (ח) באר היטב - בשבעים לשון. (ט) הסכת - כתרוממו; היום הזה נהיית לעם - בכל יום יהיו בעיניך כאילו היום באת עמו בברית. |4| **[חמישי (יב) לברך את העם - כדאיתא במסכת סוטה, ששה שבטים עלו לראש הר גרזים ושהה לראש הר עיבל, והכהנים והלויים והארון למטה באמצע, הפכו לויים פניהם כלפי הר גרזים ופתחו בברכה, ברוך האיש אשר לא יעשה פסל ומסכה וגו', ואלו ואלו עונין אמן, חזרו והפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה, ואומרים ארור האיש אשר יעשה פסל וגו', וכן כולם עד ארור אשר לא יקים. (טז) מקלה אביו - מזלזל, לשון ונקלה אחיך. (יז) מסיג גבול - מחזירו לאחוריו וגונב את הקרקע, לשון והוסג אחר. (יח) משיגה עור - הסומא בדבר, ומשיאו עצה רעה. (כד) מכה רעהו בסתר - על לשון הרע הוא אומר. ראיתי ביסודו של רבי משה הדרשן, "א ארורים יש כאן כנגד י"א שבטים, וכנגד שמעון לא כתב ארור, לפי שלא היה בלבו לברכו לפני מותו כשברך שאר השבטים, לכך לא רצה לקללו. (כו) אשר לא יקים - כאן כלל את כל התורה כולה, וקבלוה עליהם באלה ובשבועה.**

דברים כח

(ד) שגר אלפיך - ולדות בקרך, שהבהמה משגרת ממעיה; ועשיתרות צאנך - כתרוממו, ורבותינו אמרו למה נקרא שמם עשיתרות, שמעשירות את בעליהן ומחזיקות אותם, כעשיתרות הללו שהן סלעים חזקים. (ה) ברוך טנאך - פירותיך. דבר אחר טנאך, דבר לח שאתה מסנן בסלים; ומשאתך - דבר יבש, שנשאר בכלי ואינו זב. (ו) ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך - שתהא יציאתך מן העולם בלא חטא כביאתך לעולם. **[שישי (ז) ובשבעה דרכים ינוסו לפניך - כן דרך הנבהלים לברוח, להיות מתפזרין לכל צד. (כ) המארה - חסרון, כמו צרעת ממארת; המהומה - שגוש, קול בהלות. (כב) בשהפת - שבשרו נשחף ונפוח; ובקדחת - לשון כי אש קדחה באפי, והוא אש של חולי מלוו"י בלע"ז שהיא חמה מאוד; ובדלקת - חמה יותר מקדחת, ומיני חלאים הם; ובהרהר - חולי המחממו תוך הגוף וצמא תמיד למים, ובלע"ז אשרינמנ"ט, לשון ועצמי חרה מני חרב, נחר מפוח מאש; ובהרב - יביא עליך גייסות; שדפון וירקון - מכות תבואה שבשדות. שדפון - רוח קדים אשילד"ה בלע"ז. ירקון - יובש, לפני התבואה מכסיפין ונהפכין לירקון, קמ"א בלע"ז; עד אבדך - תרגום עד דתיבד, כלומר עד אבוד אותך, שתכלה מאלריך. |5| **(כג) והיו שמריך אשר על ראשך נחשת - קללות הללו משה מפי עצמו אמרן, ושבהר סיני מפי הקב"ה אמרן כמשמעו, וכן נאמר ואם לא תשמעו לי, ותלכו עמי קרי, וכאן הוא אומר לקול ה' אלהיך, ידבק ה' בך,****

יככה ה'. הקל משה בקללותיו לאמרן בלשון יחיד, וגם כן בקללה זו הקל, שבראשונות הוא אומר את שמיכם כברזל וארצכם כנחושה, שלא יהיו השמים מזיעין כדרך שאין הברזל מזיע, ומתוך כך יהא חורב בעולם, והארץ תהא מזיעה כדרך שהנחשת מזיע והיא מרקבת פירותיה, וכאן הוא אומר שמין נחשת וארצך ברזל, שיהיו שמים מזיעין, אע"פ שלא יריקו מטר מכל מקום לא יהיה חורב של אבדון בעולם, והארץ לא תהיה מזיעה כדרך שאין הברזל מזיע, ואין הפירות מרקיבין, ומכל מקום קללה היא, בין שהיא כנחושת בין שהיא כברזל לא תוציא פירות, וכן השמים לא יריקו מטר. **(כד) מטר ארצך אבק ועפר** - זיקא דבתר מטרא, מטר יורד ולא כל צרכו ואין בו כדי להרביץ את העפר, והרוח באה ומעלה את האבק, ומכסה את עשב הזרעים שהן לחים מן המים, ונדבק בהם ונעשה טיט, ומתייבש ומרקיבין. **(כה) לזעוה** - לאימה ולזיע, שיזעו כל שומעי מכותיך ממך, ויאמרו אוי לנו שלא יבא עלינו כדרך שבא על אלו. **(כז) בשחין מצרים** - רע היה מאד, לח מבפנים ויבש מבחוץ, כדאיתא בבכורות; **גרב** - שחין לח; **חרס** - שחין יבש כחרס. **(כח) ובתמהון לבב** - אוטם הלב, אשטורדישו"ן בלע"ז. **(כט) עשוק** - בכל מעשיך יהיה ערעור. **(ל) ישגלנה** - לשון שגל, פילגש, והכתוב כינהו לשבח ישכבנה, ותקון סופרים הוא זה; **תחללנו** - בשנה הרביעית לאכול פרי. **(לב) וכלות אליהם** - מצפות אליהם שישובו ואינם שבים, כל תוחלת שאינה באה קרויה כליון עינים. **(לז) לשמה** [כמו תמהון] אשטורדישו"ן כל הרואה אותך ישום עליך; **למשל** - כשתבא מכה רעה על אדם, יאמרו זו דומה למכת פלוני; **ולשנינה** - לשון ושננתם, ידברו בך, וכן תרגומו ולשוועי, לשון ספור, ואשתעי. **[6] (לה) יחסלנו** - יכלנו, ועל שם כך נקרא חסיל, שמכלה את הכל. **(מ) כי ישל** - ישיר פירותיו, לשון ונשל הברזל. **(מב) יירש הצלצל** - יעשנו הארבה רש מן הפר; **יירש** - יעני; **צלצל** - מין ארבה. ואי אפשר לפרש יירש לשון ירושה, שא"כ היה לו לכתוב יירש, ולא לשון הורשה וגרושין, שא"כ היה לו לכתוב יוריש. **(מז) מרוב כל** - בעוד שהיה לך כל טוב. **(מט) כאשר ידאה הנשר** - פתאום, ודרך מצלחת ויקלו סוסיו; **לא תשמע לשונו** - לא תכיר לשונו, וכן תשמע חלום לפתור אותו, וכן כי שומע יוסף, אינטינדר"י בלע"ז. **(נב) עד רדת חמתיך** - לשון רדוי וכבוש. **(נג) ואכלת פרי בטןך בשר בניך וגו' במצור** - מחמת שיהיו צרים על העיר, ויהיה שם מצוק עקת רעבון. **(נד) הרך בך והענוג** - הוא הרך הוא הענוג, לשון פינוק, ומהתענג ומרץ מוכיח עליהם ששניהם אחד, אע"פ שהוא מפונק ודעתו קצה בדבר מאוס, ימתק לו לרעבונם בשר בניו ובנותיו, עד כי תרע עינו בבניו הנותרים מתת לאחד מהם מבשר בניו, אחיהם אשר יאכל. דבר אחר הרך בך, הרחמני ורך הלבב, מרוב רעבתנות יתאכזרו, ולא יתנו מבשר בניהם השחוטים לבניהם הנותרים. **(נו) תרע עינה באיש חיקה ובבנה ובבתה** - הגדולים. **(נז) ובשליטה** - בניה הקטנים, בכולן תהא עינה צרה כשתאכל את האחד, מליתן לאשר אצלה מן הבשר. **(נט) והפלא ה' את מכתך** - מופלאות ומובדלות משאר מכות; **ונאמנות** - ליסרך לקיים שליחותן. **(ס) אשר יגרת מפניהם** - מפני המכות, כשהיו ישראל רואים מכות משונות הבאות על מצרים, היו יראים מהם שלא יבואו גם עליהם, תדע, שכן כתיב והיה אם שמוע תשמע וגו' כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך, אין מיראין את האדם אלא בדבר שהוא יגור ממנו. **(סא) יעלם** - לשון עליה. **(סב) ונשארתם במתי מעט תחת וגו'** - מועטין חלוף מרובין. **(סג) כן ישיש ה'** - את אויביכם עליכם להאביד וגו'; **ונסחתם** - לשון עקירה, וכן בית גאים יסח ה'. **[7] (סד) ועבדת שם אלהים אחרים** - כתרגומו, לא עבודת אלהות ממש, אלא מעלים מס וגולגליות לכומרי עבודת אלילים. **(סה) לא תרגיע** - לא תנוח, כמו וזאת המרגעה; **לב רגז** - לב חרד, כתרגומו דחיל, כמו

שאל מתחת רגזה לך, שמעו עמים ירגזון, מוסדות השמים ירגזו; **וכליון עינים** - מצפה לישועה ולא תבא. **(טו) הייך תלואים לך** - על הספק. כל ספק קרוי תלוי, שמא אמות היום בחרב הבאה עלינו. ורבותינו דרשו, זה הלוקח תבואה מן השוק; **ולא תאמין בחיך** - זה הסומך על הפלטר. **(טז) בבוקר תאמר מי יתן ערב** - ויהיה הערב של אמש; **ובערב תאמר מי יתן בוקר** - של שחרית, שהצרות מתחזקות תמיד, וכל שעה מרובה קללתה משלפניה. **(סח) באניות** - בספינות בשביה; **והתמכרתם שם לאויביך** - אתם מבקשים להיות נמכרים להם לעבדים ולשפחות; **ואין קנה** - כי יגזרו עליך הרג וכליון; **והתמכרתם** - בלע"ז איפורונדרי"ץ ווי"ש ולא יתכן לפרש והתמכרתם בלשון ונמכרתם ע"י מוכרים אחרים, מפני שנאמר אחריו ואין קונה. **(סט) לכרות את בני ישראל** - שיקבלו עליהם את התורה באלה ובשבועה; **מלבד הברית** - קללות שבתורת כהנים שנאמרו בסיני.

דברים כט

[שביעי] (א) ולא נתן ה' לכם לב לדעת - להכיר את חסדי הקב"ה ולהדבק בו; **עד היום הזה** - שמעתי שאותו היום שנתן משה ספר התורה לבני לוי, כמ"ש ויתנה אל הכהנים בני לוי, באו כל ישראל לפני משה ואמרו לו, משה רבינו, אף אנו עמדתו בסיני וקבלנו את התורה ונתנה לנו, ומה אתה משליט את בני שבטך עליה, ויאמרו לנו יום מחר, לא לכם נתנה, לנו נתנה, ושמח משה על הדבר, ועל זאת אמר להם, היום הזה נהיית לעם וגו', היום הזה הבנתי שאתם דבקים וחפצים במקום. **(ו) ותבאו אל המקום הזה** - עתה אתם רואים עצמכם בגדולה וכבוד, אל תבעטו במקום ואל ירום לבבכם, ושמרתם את דברי הברית הזאת. דבר אחר ולא נתן ה' לכם לב לדעת, שאין אדם עומד על סוף דעתו של רבו וחכמת משנתו עד ארבעים שנה, ולפיכך לא הקפיד עליכם המקום עד היום הזה, אבל מכאן ואילך יקפיד, ולפיכך. **(ח) ושמרתם את דברי הברית הזאת וגו'.**

פרשת נצבים

(ט) אתם נצבים - מלמד, שכינסם משה לפני הקב"ה ביום מותו להכניסם בברית; **ראשיכם שבטיכם** - ראשיכם לשבטיכם; **זקניכם ושטריכם** - החשוב חשוב קודם, ואחר כך כל איש ישראל. **(י) מחוטב עציץ** - מלמד שבאו כנענים להתגייר בימי משה כדרך שבאו גבעונים בימי יהושע, וזהו האמור בגבעונים, ויעשו גם המה בערמה, ונתנם משה חוטבי עצים ושואבי מים. **(יא) לעברך** - להיות עובר בברית. ולא יתכן לפרשו כמו להעבירך, אלא כמו לעשותכם אותם; **לעברך בברית** - דרך העברה, כך היו כורתי בריתות עושין, מחיצה מכאן ומחיצה מכאן ועוברים בנתיים, כמו שנאמר העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו. **[2] [שני] (יב) למען הקים אותך היום לו לעם** - כל כך הוא נכנס לטרוח, למען קיים אותך לפניו לעם; **והוא יהיה לך לאלהים** - לפי שדבר לך ונשבע לאבותיך שלא להחליף את זרעם באומה אחרת, לכך הוא אוסר אתכם בשבועות הללו, שלא תקניטוהו, אחר שהוא אינו יכול להבדל מכם, עד כאן פירשתי לפי פשוטו של פרשה. ומדרש אגדה, למה נסמכה פרשת אתם נצבים לקללות, לפי ששמעו ישראל מאה קללות חסר שנים חוץ ממ"ט שבתורת כהנים, הוריקו פניהם, ואמרו מי יוכל לעמוד באלו, התחיל משה לפייסם, אתם נצבים היום, הרבה הכעסתם למקום ולא עשה אתכם כלייה, והרי אתם קיימין לפני; **היום** - כיום הזה שהוא קיים והוא מאפיל ומאיר, כך האיר לכם וכך עתיד להאיר לכם, והקללות והיסורין מקיימין אתכם ומציבין אתכם

לפניו, ואף הפרשה שלמעלה מזו פיוסין הם, אתם ראייתם את כל וגו'. דבר אחר אתם נצבים, לפי שהיו ישראל יוצאין מפרנס לפרנס, ממשה ליהושע, לפיכך עשה אותם מצבה כדי לזרזם. וכן עשה יהושע, וכן שמואל התיצבו ואשפטה אתכם, כשיצאו מידו ונכנסו לידו של שאול. **(יד) ואת אשר איננו פה** - ואף עם דורות העתידים להיות. **[3] [שלישי] (טו) כי אתם ידעתם וגו' ותראו את שקוציהם** - לפי שראיתם האומות עובדי אלילים, ושמא השיא לב אחד מכם אותו ללכת אחריהם. **(טז) ותראו את שקוציהם** - על שם שהם מאוסים כשקצים; **גלוליהם** - שמוסרחים ומאוסין כגלל; **עץ ואבן** - אותן של עצים ושל אבנים ראייתם בגלוי, לפי שאין העובדי אלילים יראים שמא יגנבו, אבל של כסף וזהב עמהם בחדרי משכיתם הם, לפי שהם יראים שמא יגנבו. **(יז) פן יש בככם וגו'** - לפיכך אני צריך להשיעכם; **פן יש בככם** - שמא יש בככם; **אשר לבבו פנה היום** - מלקבל עליו הברית; **שרש פרה ראש ולענה** - שרש מגדל עשב מר כגידין שהם מרים, כלומר מפרה ומרבה רשע בקרבכם. **(יח) והתברך בלבבו** - לשון ברכה, יחשוב בלבו ברכת שלום לעצמו לאמר, לא יבואוני קללות הללו, אך שלום יהיה לי; **והתברך** - בנדיר"א שוי"א בלע"ז כמו והתגלח, והתפלל; **בשרירות לבי אלך** - במראות לבי, כמו אשורנו ולא קרוב, כלומר מה שלבי רואה לעשות; **למען ספות הרוה** - לפי שאוסיף לו פורענות על מה שעשה עד הנה בשוגג, והייתי מעביר עליהם, וגורם עתה שאצרפם עם המזיד ואפרע ממנו הכל, וכן תרגם אונקלוס בדיל לאוספא ליה חטאי שלותא על זדנותא, שאוסיף לו אני השגגות על הזדונות; **הרוה** - שוגג, שהוא עושה כאדם שכור, שעושה שלא מדעת; **הצמאה** - שהוא עושה מדעת ובתאוה. **[4] (יט) יעשן אף ה'** - ע"י כעס הגוף מתחמם, והעשן יוצא מן האף, וכן עלה עשן באפו, ואע"פ שאין זו לפני המקום, הכתוב משמיע את האוזן כדרך שהיא רגילה ויכולה לשמוע כפי דרך הארץ; **וקנאתו** - לשון חמה אנפרטמנ"ט אחיזת לבישת נקמה, ואינו מעביר על המדה. **(כ) הכתובה בספר התורה הזה** - ולמעלה הוא אומר בספר התורה הזאת, גם כל חלי וכל מכה וגו', הזאת לשון נקבה מוסב על התורה, הזה לשון זכר מוסב על הספר, וע"י פיסוק הטעמים הן נחלקין לשתי לשונות, בפרשת הקללות הטפחא נתונה תחת בספר, והתורה הזאת דבוקים זה לזה, לכך אמר הזאת, וכאן הטפחא נתונה תחת התורה, נמצא ספר התורה דבוקים זה לזה, לפיכך לשון זכר נופל אחריו, שהלשון נופל על הספר. **[5] (כא) לא ידעום** - לא ידעו בהם גבורת אלהות; **ולא חלק להם** - לא נתנם לחלקם. ואונקלוס תרגם ולא אוטיבא להון, לא הטיבו להם שום טובה, ולשון לא חלק, אותו אלוה שבחרו להם, לא חלק להם שום נחלה ושום חלק. **(כז) ויתשם ה'** - כתרגומו וטלטלינו, וכן הנני נותשם מעל אדמתם. **(כח) הנסתריות לה' אלהינו** - ואם תאמרו מה בידינו לעשות, אתה מעניש את הרבים על הרהורי היחיד, שנאמר פן יש בככם איש וגו' ואח"כ וראו את מכות הארץ ההיא, והלא אין אדם יודע מטמונותיו של חבירו, אין אני מעניש אתכם על הנסתריות, שהן לה' אלהינו והוא יפרע מאותו יחיד, אבל הנגלות לנו ולבנינו, לבער הרע מקרבנו, ואם לא נעשה דין בהם, יענוש את הרבים. נקוד על לנו ולבנינו, לדרוש שאף על הנגלות לא ענש את הרבים עד שעברו את הירדן, משקבלו עליהם את השבועה בהר גרזים ובהר עיבל, ונעשו ערבים זה לזה.

דברים ל

[6] [רביעי\שני] (ג) ושב ה' אלהיך את שבותך - היה לו לכתוב והשיב את שבותך, רבותינו למדו מכאן, כביכול שהשכינה שרויה עם ישראל בצרת גלותם, וכשנגאלין הכתיב גאולה לעצמו שהוא ישוב עמהם. ועוד י"ל שגדול יום קבוץ גליות, ובקושי, כאילו הוא עצמו צריך להיות אוחז בידי ממש איש איש ממקומו, כענין שנאמר ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל, ואף בגליות שאר האומות

מצינו כן, ושבתי את שבות מצרים. **[שישי\שלישי] (יא) לא נפלאות הוא ממך** - לא מכוסה היא ממך, כמו שנאמר כי יפלא, ארי יתכסי, ותרד פלאים, ותרד במטמוניות, מכוסה, חבושה בטמון. **(יב) לא בשמים היא** - שאלו היתה בשמים היית צריך לעלות אחריה וללמדה. **(יד) כי קרוב אליך** - התורה נתנה לכם בכתב ובעל פה. **[שביעי\רביעי] (טו) את החיים זאת הטוב** - זה תלוי בזה, אם תעשה טוב הרי לך חיים ואם תעשה רע הרי לך המות, והכתוב מפרש והולך היאך. **(טז) אשר אנכי מצוך היום לאהבה** - הרי הטוב ובו תלוי; **והיית זרביית** - הרי החיים. **(יז) ואם יפנה לבבך** - הרי הרע. **[7] (יח) כי אבד תאבדון** - הרי המות. **(יט) העדתי בכם היום את השמים ואת הארץ** - שהם קיימים לעולם, וכאשר תקרה אתכם הרעה, יהיו עדים שאני התריתי בכם בכל זאת. דבר אחר העידותי בכם היום את השמים וגו', אמר להם הקב"ה לישראל, הסתכלו בשמים שבראתי לשמש אתכם, שמא שנו את מדתם, שמא לא עלה גלגל חמה מן המזרח והאיר לכל העולם, כענין שנאמר וזרח השמש ובא השמש, הסתכלו בארץ שבראתי לשמש אתכם, שמא שנתה מדתה, שמא זרעתם אותה ולא צמחה, או שמא זרעתם חטים והעלתה שעורים, ומה אלו שנעשו לא לשכר ולא להפסד, אם זוכין אין מקבלין שכר ואם חוטאין אין מקבלין פורענות, לא שנו את מדתם, אתם, שאם זכיתם תקבלו שכר ואם חטאתם תקבלו פורענות, על אחת כמה וכמה; **ובחרת בחיים** - אני מורה לכם שתבחרו בחלק החיים, כאדם האומר לבנו בחר לך חלק יפה בנחלתי, ומעמידו על חלק היפה, ואומר לו את זה ברור לך, ועל זה נאמר ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי, הנחת ידי על גורל הטוב לומר את זה קח לך.

פרשת וילך

דברים לא

(א) וילך משה וגו'. **(ב) לא אוכל עוד לצאת ולבוא** - יכול שתשש כחו, תלמוד לומר לא כהתה עינו ולא נס לחה, אלא מהו לא אוכל, איני רשאי, שנטלה ממני הרשות ונתנה ליהושע; **וה' אמר אלי** - זהו פירוש לא אוכל עוד לצאת ולבוא לפי שה' אמר אלי; **אנכי היום** - היום מלאו ימי ושנותי, ביום זה נולדתי וביום זה אמות. דבר אחר, לצאת ולבוא בדברי תורה, מלמד שנסתמו ממנו מסורות ומעיונות החכמה. **[2] [שני] (ו) לא ירפך** - לא יתן לך רפיון להיות נעזב ממנו. **[שלישי\חמישי] (ז) כי אתה תבוא את העם הזה** - ארי את תיעול עם עמא הדין, משה אמר ליהושע, זקנים שבדור יהיו עמך, הכל לפי דעתן ועצתן, אבל הקב"ה אמר ליהושע כי אתה תביא את בני ישראל אל הארץ אשר נשבעתי להם, תביא על כרחם, הכל תלוי בך, טול מקל והך על קדקדן, דבר אחד לדור ולא שני דברים לדור. **(ט) ויכתוב משה וגו' ויתנה** - כשנגמרה כולה נתנה לבני שבטו. **[3] [רביעי] (י) מקץ שבע שנים** - בשנה ראשונה של שמטה שהיא שנה שמינית, ולמה קורא אותה שנת השמטה, שעדיין שביעית נוהגת בה, בקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית. **(יא) תקרא את התורה הזאת** - המלך היה קורא מתחלת אלה הדברים, כדאיתא במס' סוטה, על בימה של עץ שהיו עושים בעזרה. **[4] (יב) האנשים** - ללמוד; **והנשים** - לשמוע; **והטף** - למה באו, לתת שכר למביאיהם. **[חמישי\שישי] (יד) ואצינו** - ואזרנו. **(טז) נכר הארץ** - גויי הארץ. **(יז) והסתרתי פני** - כמו שאיני רואה בצרתם. **(יט) את השירה הזאת** - האצינו השמים, עד וכפר אדמתו עמו. **[5] [שישי\שביעי] (כ) ונאצינו** - והכעיסוני, וכן כל נאוך לשון כעס. **(כא) וענתה השירה**

הזאת לפנינו לעד - שהתירתי בו בתוכה על כל המוצאות אותו; **כי לא תשכח מפי זרעו** - הרי זו הבטחה לישראל שאין תורה משתכחת מזרעם לגמרי. **(כג) ויצו את יהושע בן נון** - מוסב למעלה כלפי שכינה, כמו שמפורש אל הארץ אשר נשבעתי להם. **[6] [שביעי] (כו) לקח** - כמו זכור, שמור, הלוק; **מצד ארון ברית ה'** - נחלקו בו חכמי ישראל בבבא בתרא, יש מהם אומרים דף היה בולט מן הארון מבחוץ ושם היה מונח, ויש אומרים מצד הלוחות היה מונח בתוך הארון. **[7] (כח) הקהילו אלי** - ולא תקעו אותו היום בחצוצרות להקהיל את הקהל, לפי שנאמר עשה לך, ולא השליט יהושע עליהם, ואף בחייו נגנזו קודם יום מותו **[ס"א ביום מותו]**, לקיים מה שנאמר, ואין שלטון ביום המות; **ואעידה בם את השמים ואת הארץ** - ואם תאמר הרי כבר העיד למעלה העידותי בכם היום וגו', התם לישראל אמר, אבל לשמים ולארץ לא אמר, ועכשיו בא לומר האזינו השמים וגו'. **(כט) אחרי מותי כי השחת תשחתון** - והרי כל ימות יהושע לא השחתו, שנאמר ויעבדו ישראל את ה' כל ימי יהושע, מכאן שתלמידו של אדם חביב עליו כגופו, כל זמן שיהושע חי, היה נראה למשה כאילו הוא חי.

פרשת האזינו

דברים לב

(א) האזינו השמים - שאני מתרה בהם בישראל, ותהיו אתם עדים בדבר שכך אמרתי להם שאתם תהיו עדים, וכן ותשמע הארץ. ולמה העיד בהם שמים וארץ, אמר משה, אני בשר ודם למחר אני מת, אם יאמרו ישראל לא קבלנו עלינו הברית מי בא ומכחישם, לפיכך העיד בהם שמים וארץ, עדים שהם קיימים לעולם, ועוד שאם יזכו יבואו העדים ויתנו שכרם, הגפן תתן פריה והארץ תתן יבולה והשמים יתנו טלם, ואם יתחייבו, תהיה בהם יד העדים תחלה, ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה, ואח"כ ואבדתם מהרה על ידי האומות. **(ב) יערוף כמטר לקחי** - זו היא העדות, שתעידו שאני אומר בפניכם תורה שנתתי לישראל שהיא חיים לעולם, כמטר הזה שהוא חיים לעולם כאשר יערפו השמים טל ומטר; **יערוף** - לשון יטיפ, וכן ירעפון דשן, יערפו טל; **תזל כטל** - שהכל שמחים בו, לפי שהמטר יש בו עצבים לבריות **[ס"א יש עצבים בו]**, כגון הולכי דרכים ומי שהיה בורו מלא יין; **כשעירים** - לשון רוח סערה, כתרגומו כרוחי מטרא, מה הרוחות הללו מחזיקין את העשבים ומגדלין אותם, אף דברי תורה מגדלין את לומדיהן; **וכרביבים** - טיפי מטר, ונראה לי על שם שיורה כחץ נקרא רביב, כמה דאת אמר רובה קשת; **דשא** - ארברי"ץ עטיפת הארץ מכוסה בירק; **עשב** - קלח אחד קרוי עשב, וכל מין ומין לעצמו קרוי עשב. **(ג) כי שם ה' אקרא** - הרי כי משמש בלשון כאשר, כמו כי תבואו אל הארץ, כשאקרא ואזכיר שם ה', אתם הבו גודל לאלהינו וברכו שמו, מכאן אמרו, שעונין ברוך שם כבוד מלכותו אחר ברכה שבמקדש. **(ד) הצור תמים פעלו** - אע"פ שהוא חזק, כשמביא פורענות על עוברי רצונו, לא בשטף הוא מביא, כי אם בדין, כי תמים פעלו; **אל אמונה** - לשלם לצדיקים צדקתם לעולם הבא, ואע"פ שמאחר את תגמולם, סופו לאמן את דבריו; **ואין עול** - אף לרשעים משלם שכר צדקתם בעולם הזה; **צדיק וישר הוא** - הכל מצדיקים עליהם את דינו, וכך ראוי וישר להם, צדיק מפי הבריות, וישר הוא וראוי להצדיקו. **(ה) שחת לו וגו'** - כתרגומו חבילו להון ולא ליה; **בניו מזומם** - בניו היו, והשחתה שהשחיתו היא מומם; **בניו מזומם** - מומם של בניו היה, ולא מוממו; **דור עקש** - עקום ומעוקל, כמו ואת כל הישרה יעקשו, ובלשון משנה,

חולדה ששיניה עקומות ועקושות; **ופתלתל** - אנטורטי"לייש כפתיל הזה שגודלין אותו ומקיפין אותו סביבות הגדיל. פתלתל, מן התיבות הכפולות, כמו ירקרק, אדמדם, סחרחר, סגלגל. (ו) **הלה' תגמלו זאת** - לשון תימה, וכי לפניו אתם מעציבין, שיש בידו להפרע מכם ושהיטיב לכם בכל הטובות; **עם נבל** - ששכחו את העשוי להם; **ולא חכם** - להבין את הנולדות שיש בידו להיטיב ולהרע; **הלא הוא אביך קנך** - שקנאך, שקנך בקן הסלעים ובארץ חזקה, שתקנך בכל מיני תקנה; **הוא עשך** - אומה באומות; **ויכננך** - אחרי כן בכל מיני בסיס וכן. מכם כהנים, מכם נביאים, ומכם מלכים, כך שהכל תלוי בו. [2] **[שני] (ז) זכור ימות עולם** - מה עשה בראשונים שהכעיסו לפניו; **בינו שנות דור ודור** - דור אנוש שהציף עליהם מי אוקינוס, ודור המבול ששטפם. דבר אחר, לא נתתם לבבכם על שעבר, בינו שנות דור ודור, להכיר להבא, שיש בידו להיטיב לכם ולהנחיל לכם ימות המשיח והעולם הבא; **שאל אביך** - אלו הנביאים שנקראים אבות, כמו שנאמר באליהו אבי אבי רכב ישראל; **זקניך** - אלו החכמים; **ויאמרו לך** - הראשונות. (ח) **בהנחל עליון גוים** - כשהנחיל הקב"ה למכעיסיו את חלק נחלתם, הציפם ושטפם; **בהפרידו בני אדם** - כשהפיץ דור הפלגה היה בידו להעבירם מן העולם, ולא עשה כן, אלא יצב גבולות עמים, קיימם ולא אבדם; **למספר בני ישראל** - בשביל מספר בני ישראל שעתידין לצאת מבני שם, ולמספר שבעים נפש של בני ישראל שירדו למצרים, הציב גבולות עמים. שבעים לשון. (ט) **כי חלק ה' עמו** - למה כל זאת, לפי שהיה חלקו כבוש ביניהם, ועתיד לצאת, ומי הוא חלקו, עמו, ומי הוא עמו. **יעקב חבל נחלתו** - והוא השלישי באבות, המשולש בשלש זכויות, זכות אבי אביו וזכות אביו וזכותו, הרי ג', כחבל הזה שהוא עשוי בג' גדילים, והוא ובניו היו לו לנחלה, ולא ישמעאל בן אברהם ולא עשו בנו של יצחק. (י) **ימצאהו בארץ מדבר** - אותם מצא לו נאמנים בארץ המדבר, שקבלו עליהם תורתו ומלכותו ועולו, מה שלא עשו ישמעאל ועשו, שנאמר וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן; **ובתהו ללל ישמן** - ארץ ציה ושממה, מקום יללת תנינים ובנות יענה, אף שם נמשכו אחר האמונה, ולא אמרו למשה היאך נצא למדברות מקום ציה ושממון, כענין שנאמר לכתך אחרי במדבר; **יסבבנהו** - שם סבבם והקיפם בעננים, וסבבם בדגלים לארבע רוחות, וסבבם בתחתית ההר שכפהו עליהם כגיגית; **יבוננהו** - שם בתורה ובינה; **יצרנהו** - מנחש שרף ועקרב ומן האומות; **כאישון עינו** - הוא השחור שבעין שהמאור יוצא הימנו, ואונקלוס תרגם ימצאהו, יספיקהו כל צרכו במדבר, כמו ומצא להם, לא ימצא לנו ההר. יסבבנהו, אשרינן סחור סחור לשכינתיה, אוהל מועד באמצע וארבעה דגלים לארבע רוחות. (יא) **כנשר יעיר קנו** - נהגם ברחמים ובחמלה, כנשר הזה, רחמני על בניו ואינו נכנס לקנו פתאום, עד שהוא מקשקש ומטרף על בניו בכנפיו בין אילן לאילן, בין שוכה לחברתה, כדי שיעורו בניו ויהא בהם כח לקבלו; **יעיר קנו** - יעורר בניו; **על גוזליו ירחף** - אינו מכביד עצמו עליהם, אלא מחופף, נוגע ואינו נוגע, אף הקב"ה שדי לא מצאנוהו שגיא כח, כשבא ליתן תורה לא נגלה עליהם מרוח אחת אלא מארבע רוחות, שנאמר ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן ואתה מרבבות קדש, אלוה מתימן יבא זו רוח רביעית; **יפרוש כנפיו יקאהו** - כשבא ליטול ממקום למקום, אינו נוטלן ברגליו כשאר עופות, לפי ששאר עופות יראים מן הנשר, שהוא מגביה לעוף ופורח עליהם, לפיכך נושאן ברגליו מפני הנשר, אבל הנשר אינו ירא אלא מן החץ, לפיכך נושאן על כנפיו, אומר, מוטב שיכנס החץ בי ולא יכנס בבני, אף הקב"ה, ואשא אתכם על כנפי נשרים, כשנסעו מצרים אחריהם והשיגום [חונים] על הים, היו זורקים בהם חצים ואבני בליסטראות, מיד ויסע מלאך האלהים וגו' ויבא בין מחנה מצרים וגו'. (יב) **ה' בדד** - ה' בדד ובטח נהגם במדבר; **ואין עמו אל נכר** - לא

היה כח באחד מכל אלהי הגויים להראות כחו ולהלחם עמהם. ורבותינו דרשוהו על העתיד, וכן תרגם אונקלוס, ואני אומר דברי תוכחה הם, להעיד השמים והארץ, ותהא השירה להם לעד, שסופן לבגוד ולא יזכרו הראשונות שעשה להם ולא הנולדות שהוא עתיד לעשות להם, לפיכך צריך ליישב הדבר לכאן ולכאן, וכל הענין מוסב על זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור, כן עשה להם וכן עתיד לעשות, כל זה היה להם לזכור. **[3] [שלישי] (יג) ירכבהו על במותי ארץ** - כל המקרא כתרגומו; **ירכבהו וגו'** - על שם שארץ ישראל גבוה מכל הארצות; **ויאכל תנובת שדי** - אלו פירות ארץ ישראל, שקלים לנוב ולהתבשל מכל פירות הארצות; **וינקהו דבש מסלע** - מעשה באחד שאמר לבנו בסיכני, הבא לי קציעות מן החבית, הלך ומצא הדבש צף על פיה, אמר לו זו של דבש הוא, אמר לו השקע ירך לתוכה ואתה מעלה קציעות מתוכה; **ושמן מחלמיש צור** - אלו זיתים של גוש חלב; **במותי ארץ** - לשון גובה; **שדי** - לשון שדה; **חלמיש צור** - תקפו וחזקו של סלע. כשאינו דבוק לתיבה שלאחריו נקוד חלמיש, וכשהוא דבוק נקוד חלמיש. **(יד) המאת בקר וחלב צאן** - זה היה בימי שלמה, שנאמר עשרה בקר בריאים ועשרים בקר רעי ומאה צאן; **עם חלב כרים** - זה היה בימי עשרת השבטים, שנאמר ואוכלים כרים מצאן; **חלב כליות חטה** - זה היה בימי שלמה, שנאמר ויהי לחם שלמה וגו'; **ודם ענב תשתה חמר** - בימי עשרת השבטים השותים במדקרי יין; **המאת בקר** - הוא שומן הנקלט מעל גבי החלב; **וחלב צאן** - חלב של צאן, וכשהוא דבוק נקוד חלב, כמו בחלב אמו; **כרים** - כבשים; **ואילים** - כמשמעו; **בני בשן** - שמנים היו; **כליות חטה** - חטים שמנים כחלב כליות וגסין ככוליא; **ודם ענב** - תהי שותה טוב, וטעם יין חשוב; **חמר** - יין בלשון ארמי; **חמר** - אין זה שם דבר, אלא לשון משובח בטעם, ווינ"ש בלע"ז, ועוד יש לפרש שני מקראות הללו אחר תרגום של אונקלוס, אשרינן על תוקפי ארעא וגו'. **(טו) עבית** - לשון עובי; **כשית** - כמו כסית, לשון כי כסה פניו בחלבו, כאדם ששמן מבפנים וכסליו נכפלים מבחוץ, וכן הוא אומר ויעש פימה עלי כסל; **כשית** - יש לשון קל בלשון כסוי, כמו וכוסה קלון ערום, ואם כתב כשית דגוש, היה נשמע כסית את אחרים, כמו כי כסה פניו; **וינבל צור ישעתו** - גנהו ובזהו, כמו שנאמר אחוריהם אל היכל ה' וגו', אין נבול גדול מזה. **(טז) יקנאהו** - הבעירו חמתו וקנאתו; **בתועבות** - במעשים תעובים, כגון משכב זכור וכשפים שנאמר בהם תועבה. **(יז) לא אלה** - כתרגומו דלית בהון צרוך, אילו היה בהם צרוך לא היתה קנאה כפולה כמו עכשיו; **חדשים מקרוב באו** - אפילו האומות לא היו רגילים בהם, נכרי שהיה רואה אותם היה אומר, זה צלם יהודי; **לא שערום אבתיכם** - לא יראו מהם, לא עמדה שערותם מפניהם, דרך שערות האדם לעמוד מחמת יראה, כך נדרש בספרי. ויש לפרש עוד, שערום, לשון ושעירים ירקדו שם. שעירים הם שדים, לא עשו אבותיכם שעירים הללו. **(יח) תשי** - תשכח. ורבותינו דרשו, כשבא להיטיב לכם, אתם מכעיסין לפניו ומתישים כחו מלהיטיב לכם; **אל מחוללך** - מוציאך מרחם, לשון יחולל אילות, חיל כילודה. **[רביעי] (כ) מה אהריתם** - מה תעלה בהם בסופם; **כי דור תהפוכות המה** - מהפכין רצוני לכעס; **לא אמון במ** - אין גדולי נכרים בהם, כי הוריתם דרך טובה וסרו ממנה; **אמון** - לשון ויהי אומן, נודריטור"ה בלע"ז. דבר אחר אמון, לשון אמונה כתרגומו, אמרו בסיני נעשה ונשמע, ולשעה קלה בטלו הבטחתם ועשו העגל. **(כא) קנאוני** - הבעירו חמת; **בלא אל** - בדבר שאינו אלוה; **בלא עם** - באומה שאין לה שם, שנאמר הן ארץ כשדים זה העם לא היה, ובעשו הוא אומר בזוי אתה מאד; **בגוי נבל אכעיסם** - אלו הכופרים, וכן הוא אומר אמר נבל בלבו אין אלהים. **[4] (כב) קדחה** - בערה; **ותיקד** - בכם עד היסוד; **ותאכל ארץ ויבולה** - ארצכם ויבולה; **ותלהט** - ירושלים המיוסדת על ההרים, שנאמר ירושלים הרים סביב

לה. **(כג) אספה עלימו רעות** - אחביר רעה על רעה, לשון ספו שנה על שנה, ספות הרוה, עולותיכם ספו על זבחיכם. דבר אחר אספה, אכלה, כמו פן תספה; **חצי אכלה בם** - כל חצי אשלים בהם, וקללה זו לפי הפורענות לברכה היא, חצי כלים והם אינם כלים. **(כד) מזי רעב** - אונקלוס תרגם נפחיי כפן, ואין לי עד מוכיח עליו, ומשמו של רבי משה הדרשן מטולושא שמעתי, שעירי רעב, אדם כחוש מגדל שער על בשרו; **מזי** - לשון ארמי שער מזיא, דהוה מהפך במזיא; **ולחומי רשף** - השדים נלחמו בהם, שנאמר ובני רשף יגביהו עוף, והם שדים; **וקטב מירי** - וכריתות שד ששמו מירי; **קטב** - כריתה, כמו אהי קטבך שאול; **ושן בהמות** - מעשה היה, והיו הרחלים נושכין וממיתין; **חמת זוחלי עפר** - ארס נחשים, המהלכים על גחונם על העפר כמים הזוחלים על הארץ. זחילה, לשון מרוצת המים על העפר, וכן כל מרוצת דבר המשפשף על העפר והולך. **(כה) מחוץ תשכל חרב** - מחוץ לעיר תשכלם חרב גייסות; **ומחדרים אימה** - כשבורח ונמלט מן החרב, חדרי לבו נוקפים עליו מחמת אימה, והוא מת והולך בה. דבר אחר ומחדרים אימה, שבבית תהיה אימת דבר, כמו שנאמר כי עלה מות בחלוניו, וכן תרגם אונקלוס. דבר אחר מחוץ תשכל חרב, על מה שעשו בחוצות, שנאמר ומספר חוצות ירושלים שמתם מזבחות לבושת; **ומחדרים אימה** - על מה שעשו בחדרי חדרים, שנאמר אשר זקני ישראל עושים איש בחדרי משכיתו. **(כו) אמרתי אפאיהם** - אמרתי בלבי אפאה אותם, ויש לפרש אפאיהם אשיתם פאה, להשליכם מעלי הפקר, ודוגמתו מצינו בעזרא, ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה, להפקר, וכן חברו מנחם. ויש פותרים אותו כתרגומו, יחול רוגזי עליהן, ולא יתכן, שאם כן היה לו לכתוב אפאיהם, אחת לשמוש ואחת ליסוד, כמו אאזרך, אאמצכם במו פי, והא' התיכונה אינה ראויה בו כלל, ואונקלוס תרגם אחר לשון הבריייתא השנויה בספרי, החולקת תיבה זו לשלשה תיבות, אמרתי אף אי הם, אמרתי באפי אתנם כאילו אינם, שיאמרו רואיהם עליהם איה הם. **(כז) לולי כעס אויב אגור** - אם לא שכעס אויב כנוס עליהם להשחית, ואם יוכל להם וישחיתם, יתלה הגדלה בו ובאלהיו ולא יתלה הגדלה ב', וזהו שנאמר פן ינכרו צרימו, ינכרו הדבר לתלות גבורתם בנכרי שאין הגדולה שלו. **פן יאמרו ידנו רמה וגו'** - כי אותו גוי אובד עצות המה. **[חמישי] (כט) ואין בהם תבונה** - שאלו היו חכמים, ישכילו זאת איכה ירדוף וגו'; **יבינו לאחריהם** - יתנו לב להתבונן לסוף פורענותם של ישראל. **(ל) איכה ירדוף אחד** - ממנו אלף מישראל; **אם לא כי צורם מכרם זה' הסגירים** - מכרם ומסרם בידנו דילבר"ר בלע"ז. **(לא) כי לא כצורנו צורם** - כל זה היה להם לאויבים להבין, שהשם הסגירם ולא להם ולא להיהם הנצחון, שהרי עד הנה לא יכלו כלום אלהיהם כנגד צורנו, כי לא כסלענו סלעם, כל צור שבמקרא לשון סלע; **ואויבינו פלילים** - ועכשיו אויבינו שופטים אותנו, שהרי צורנו מכרנו להם **[ס"א הרי שצורנו מכרנו להם]**. **(לב) כי מגפן סדום גפנם** - מוסב למעלה, אמרתי בלבי אפאיהם ואשבית זכרם, לפי שמעשיהם מעשה סדום ועמורה; **שדמות** - שדה תבואה, כמו ושדמות לא עשה אוכל, בשדמות קדרון; **ענבי רוש** - עשב מר; **אשכלות מרוזות למו** - משקה מר ראוי להם, לפי מעשיהם פורענותם, וכן תרגם אונקלוס ותושלמת עובדיהן כמרורותהן; **כי מגפן סדום גפנם** - של אומות עובדי אלילים; **ומשדמת עמורה וגו'** - ולא ישימו לבם לתלות הגדולה ב'; **ענבמו ענבי רוש** - הוא שאמר לולי כעס אויב אגור על ישראל, להרעילם ולהמריסם, לפיכך אשכלות מרוזות למו, להלעיט אותם על מה שעשו לבני. **[5] (לג) חמת תנינים יינם** - כתרגומו הא כמרת תניניא כס פורענותהון, הנה כמרירות נחשים כוסם משתה פורענותם; **וראש פתנים** - כוסם, שהוא אכזר לנשוק, אויב אכזרי יבא ויפרע מהם; **חמת תנינים יינם** - מוכן להשקותם על מה שעושין להם. **(לד) הלא הוא כמוס עמדי** - כתרגומו, כסבורים הם

ששכחתי מעשיהם, כולם גנוזים ושמורים לפני; **הלא הוא** - פרי גפנם ותבואת שדמותם כמוס עמדי; **כמוס עמדי** - אותו הכוס שנאמר כי כוס ביד ה' וגו'. **(לה) לי נקם ושלם** - עמי נכון ומזומן פורענות נקם, וישלם להם כמעשיהם, הנקם ישלם להם גמולם. ויש מפרשים ושלם, שם דבר, כמו ושלום, והוא מגזרת והדבר אין בהם, כמו והדבור. ואימתי אשלם להם; **לעת תמוט רגלם** - כשתתם זכות אבותם שהם סמוכין עליו; **כי קרוב יום אידם** - כשארצה להביא עליהם יום אידם, קרוב ומזומן לפני להביא על ידי שלוחים הרבה; **וחש עתדות למו** - ומהר יבאו העתידות להם; **וחש** - כמו ימהר יחשיה. עד כאן העיד עליהם משה דברי תוכחה, להיות השירה הזאת לעד, כשתבא עליהם הפורענות ידעו שאני הודעתים מראש, מכאן ואילך העיד עליהם דברי תנחומין שיבאו עליהם ככלות הפורענות, ככל אשר אמר למעלה, והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה וגו' ושב ה' אלהיך את שבותך וגו'; **לעת תמוט רגלם** - כענין שנאמר תרמסנה רגל. **(לו) כי ידין ה' עמו** - בלשון זה משמש כי ידין בלשון דהא, ואין ידין לשון יסורין, אלא כמו כי יריב את ריבם מיד עושקיהם, כי יראה כי אזלת יד וגו'; **כי ידין ה' עמו** - כשישפוט אותם ביסורין הללו האמורים עליהם, כמו כי בם ידין עמים, כי זה אינו משמש בלשון דהא, לתת טעם לדברים של מעלה, אלא לשון תחלת דבור, כמו כי תבאו אל הארץ, כשיבאו עליהם משפטים הללו, ויתנחם הקב"ה על עבדיו לשוב ולרחם עליהם; **יתנחם** - לשון הפך מחשבה, להיטיב או להרע; **כי יראה כי אזלת יד** - כשיראה כי יד האויב הולכת וחוזקת מאד עליהם, ואפס בהם עצור ועזוב; **עצור** - נושע ע"י עוצר ומושל שיעצור בהם; **עזוב** - ע"י עוזב. עוצר, הוא המושל העוצר בעם שלא ילכו מפוזרים בצאתם לצבא על האויב, בלשון לע"ז מיינטינדר. עצור, הוא הנושע במעצור המושל. עזוב, מחוזק, כמו ויעזבו את ירושלים עד החומה, איך לא עזבה עיר תהלה. עצור, מייטונדי"ר. עזוב, אינפורצי"ר. **(לז) ואמר** - הקב"ה עליהם; **אי אלהימו** - עבודת אלילים שעבדו; **צור חסיו בו** - הסלע שהיו מתכסין בו מפני החמה והצנה, כלומר שהיו בטוחין בו להגין עליהם מן הרעה; **ואמר אי אלהימו** - האויב יאמר אי אלהימו של ישראל, כמו שאמר טיטוס הרשע כשגידר את הפרוכת, כענין שנאמר ותרא אויבתי ותכסה בושה האומרה אלי איז ה' אלהיך. **(לה) אשר חלב זבחימו** - היו אותן אלהות אוכלים, שהיו מקריבין לפנייהם ושותין יין נסיכם; **יהי עליכם סתרה** - אותו הצור יהיה לכם מחסה ומסתור. **[6] (לט) ראו עתה** - הבינו מן הפורענות שהבאתי עליכם ואין לכם מושיע, ומן התשועה שאושיעכם ואין מוחה ביד; **אני אני הוא** - אני להשפיל ואני להרים; **ואין אלהים עמדי** - עומד כנגדי למחות; **עמדי** - דוגמתי וכמוני; **ואין מידי מציל** - הפושעים בי; **ראו עתה כי אני וגו'** - אז יגלה הקב"ה ישועתו ויאמר, ראו עתה כי אני אני הוא, מאתי באת עליהם הרעה, ומאתי תבא עליהם הטובה; **ואין מידי מציל** - מי שיציל אתכם מן הרעה אשר אביא עליכם. **[שישי] (מ) כי אשא אל שמים ידי** - כי בחרון אפי אשא ידי אל עצמי בשבועה; **ואמרתי חי אנכי** - לשון שבועה הוא **[כמו חי אני נאם ה' אם לא כאשר דברתם באזני, אף כאן]** אני נשבע חי אנכי; **כי אשא אל שמים ידי** - כמו כי נשאתי, תמיד אני משרה מקום שכינתי בשמים, כתרגומו, אפילו חלש למעלה וגבור למטה, אימת העליון על התחתון, וכל שכן שגבור מלמעלה וחלש למטה; **ידי** - מקום שכינתי, כמו איש על ידו, והיה בידי להפרע מכם, אבל אמרתי שחי אנכי לעולם, אני ממהר לפרוע לפי שיש לי שהות בדבר, כי אני חי לעולם, ובדורות אחרונים אני נפרע מהם, והיכולת בידי להפרע מן המתים ומן החיים, מלך בשר ודם שהוא הולך למות ממהר נקמתו להפרע בחייו, כי שמה ימות הוא או אויבו, ונמצא שלא ראה נקמתו ממנו, אבל אני חי לעולם, ואם ימותו הם ואיני נפרע בחייהם, אפרע במותם. **(מא) אם שנותי ברכ הרבי** - אם אשנן

את להב חרבי, כמו למען היות לה ברק פלנדו"ר; **ותאחז במשפט ידי** - להניח מדת רחמים באויבי שהרעו לכם, אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה. דבר אחר, ותאחז ידי את מדת המשפט, להחזיק בה ולנקום נקם; **אשיב נקם וגו'** - למדו רבותינו באגדה מתוך לשון המקרא שאמר ותאחז במשפט ידי, לא כמדת בשר ודם מדת הקב"ה, מדת בשר ודם זורק חץ ואינו יכול להשיבו, והקב"ה זורק חציו ויש בידו להשיבן כאילו אוחזן בידו, שהרי ברק הוא חצו, שנאמר כאן ברק חרבי ותאחז במשפט ידי, והמשפט הזה לשון פורענות הוא בלע"ז יושטיצא"ה; **אם שנותי ברק חרבי** - הרבה אם יש שאינם תלויין, כשאשנן ברק חרבי ותאחז במשפט ידי וכו', כמו שפירשתי למעלה. **(מב) אשכיר חצי מדם** - האויב; **וחרבי תאכל בשר** - בשרם; **מדם חלל ושיביה** - זאת תהיה להם מעון דם חללי **[ס"א חללי דם]** ישראל ושיביה ששבו מהם; **מראש פרעות אויב** - מפשע תחלת פרעות האויב, כי כשהקב"ה נפרע מן האומות, פוקד עליהם עונם ועונות אבותיהם, מראשית פרעה שפרצו בישראל. **(מג) הרנינו גוים עמו** - לאותו הזמן ישבחו האומות את ישראל, ראו מה שבחה של אומה זו, שדבקו בהקב"ה בכל התלאות שעברו עליהם ולא עזבוהו, יודעים היו בטובו ובשבחו; **כי דם עבדיו יקום** - שפיכות דמיהם כמשמעו; **ונקם ישיב לצרי** - על הגזל ועל החמס, כענין שנא' מצרים לשמה תהיה ואדום למדבר שממה מחמס בני יהודה, ואומר מחמס אחיך יעקב וגו'; **וכפר אדמתו עמו** - ויפייס אדמתו ועמו על הצרות שעברו עליהם ושעשה להם האויב; **וכפר** - לשון רצוי ופיוס, כמו אכפרה פניו, אנחיניה לרוגזיה; **וכפר אדמתו** - ומה היא אדמתו, עמו, כשעמו מתנחמים ארצו מתנחמת, וכן הוא אומר רצית ה' ארצך, במה רצית ארצך, שבת שבות יעקב. בפנים אחרים היא נדרשת בספרי, ונחלקו בה רבי יהודה ורבי נחמיה, רבי יהודה דורש כולה כנגד ישראל ורבי נחמיה דורש כולה כנגד האומות, רבי יהודה דורשה כלפי ישראל, אמרתי אפאיהם כמו שפירשתי עד ולא ה' פעל כל זאת. כי גוי אובד עצות המה, אבדו תורתי שהיא להם עצה נכונה. ואין בהם תבונה, להתבונן איכה ירדוף אחד מן האומות אלף מהם, אם לא כי צורם מכרם. כי לא כצורנו צורם, הכל כמו שפירשתי עד תכליתו. ורבי נחמיה דורשה כלפי האומות עובדי אלילים, כי גוי אובד עצות המה, כמו שפירשתי תחלה עד ואויבינו פלילים. **[7] | [שביעי] (מד) הוא והושע בן נון** - שבת של דיווגי היתה, נטלה רשות מזה ונתנה לזה, העמיד לו משה מתורגמן ליהושע שיהא דורש בחייו, כדי שלא יאמרו ישראל בחיי רבך לא היה לך להרים ראש, ולמה קוראו כאן הושע, לומר שלא זחה דעתו עליו, שאע"פ שניתנה לו גדלה, השפיל עצמו כאשר מתחלתו. **(מו) שימו לבבכם** - צריך אדם שיהיו עיניו ואזניו ולבו מכוונים לדברי תורה, וכן הוא אומר בן אדם ראה בעיניך ובאזניך שמע ושים לבך וגו', הרי דברים קל וחומר, ומה תבנית הבית שהוא נראה לעינים ונמדד בקנה, צריך אדם שיהיו עיניו ואזניו ולבו מכוונים להבין, דברי תורה שהן כהררין התלוין בשערה על אחת כמה וכמה. **(מז) כי לא דבר רק הוא מכם** - לא לחנם אתם יגעים בה, כי הרבה שכר תלוי בה, כי היא חייכם. דבר אחר, אין לך דבר ריקן בתורה שאם תדרשנו שאין בו מתן שכר, תדע לך שכן אמרו ואחות לוטן תמנע, ותמנע היתה פילגש וגו', לפי שאמרה איני כדאי להיות לו לאשה, הלואי ואהיה פילגשו, וכל כך למה, להודיע שבחו של אברהם שהיו שלטונים ומלכים מתאווים לידבק בזרעו. **(מח) וידבר ה' אל משה בעצם היום הזה** - בשלושה מקומות נאמר בעצם היום הזה, נאמר בנח בעצם היום הזה בא נח וגו', במראית אורו של יום, לפי שהיו בני דורו אומרים, בכך וכך אם אנו מרגישים בו אין אנו מניחין אותו ליכנס בתיבה, ולא עוד, אלא אנו נוטלין כשילין וקרדומות ומבקעין את התיבה, אמר הקב"ה, הריני מכניסו בחצי היום וכל מי שיש בידו כח למחות יבא וימחה, במצרים נאמר בעצם היום הזה הוציא ה', לפי שהיו מצרים

אומרים, בכך וכך אם אנו מרגישים בהם אין אנו מניחים אותם לצאת, ולא עוד, אלא אנו נוטלים סייפות וכלי זיין והורגין בהם, אמר הקב"ה, הריני מוציאן בחצי היום, וכל מי שיש בו כח למחות יבא וימחה, אף כאן במיתתו של משה נאמר בעצם היום הזה, לפי שהיו ישראל אומרים, בכך וכך אם אנו מרגישים בו אין אנו מניחים אותו, אדם שהוציאנו ממצרים, וקרע לנו את הים, והוריד לנו את המן, והגיד לנו את השליו, והעלה לנו את הבאר, ונתן לנו את התורה, אין אנו מניחים אותו, אמר הקב"ה, הריני מכניסו בחצי היום וכו'. **(ג) כאשר מת אהרן אחיך** - באותה מיתה שראית וחמדת אותה, שהפשיט משה את אהרן בגד ראשון והלבישו לאלעזר וכן שני וכן שלישי, וראה בנו בכבודו, א"ל משה, אהרן אחי, עלה למטה, ועלה, פשוט ידיך, ופשוט, פשוט רגליך, ופשוט, עצום עיניך, ועצם, קמוץ פיך, וקמוץ והלך לו, אמר משה אשרי מי שמת במיתה זו. **(נא) על אשר מעלתם גרמתם למעול בי; על אשר לא קדשתם אותי** - גרמתם לי שלא אתקדש, אמרתי לכם ודברתם אל הסלע, והם הכוהו, והוצרכו להכותו פעמים, ואלו דברו עמו ונתן מימיו בלא הכאה, היה מתקדש שם שמים, שהיו ישראל אומרים, ומה הסלע הזה שאינו לשכר ולא לפורענות, אם זכה אין לו מתן שכר, ואם חטא אינו לוקה, כך מקיים מצות בוראו, אנו לא כל שכן. **(נב) כי מנגד** - מרחוק; **תראה וגו'** - כי אם לא תראנה עכשיו לא תראנה עוד בחיך; **ושמה לא תבוא** - וידעתי כי חביבה היא לך, על כן אני אומר לך עלה וראה.

פרשת וזאת הברכה

דברים לג

(א) וזאת הברכה - לפני מותו - סמוך למיתתו, שאם לא עכשיו אימתי. **(ב) ויאמר ה' מסיני בא** - פתח תחלה בשבחו של מקום ואחר כך פתח בצרכיהם של ישראל ובשבח שפתח בו יש בו הזכרת זכות לישראל, וכל זה דרך רצון הוא, כלומר, כדאי הם אלו שתחול עליהם ברכה; **מסיני בא** - יצא לקראתם כשבאו להתיצב בתחתית ההר, כחתן היוצא להקביל פני כלה, שנאמר לקראת האלהים למדנו שיצא כנגדם; **וזרח משעיר למו** - שפתח לבני עשו שיקבלו את התורה ולא רצו; **הופיע** - להם; **מהר פארן** - שהלך שם ופתח לבני ישמעאל שיקבלוה ולא רצו; **ואתה** - לישראל; **מרבבות קדש** - ועמו מקצת רבבות מלאכי קדש, ולא כולם ולא רובם, ולא כדרך בשר ודם שמראה כל כבוד עשרו ותפארתו ביום חופתו; **אש דת** - שהיתה כתובה מאז לפניו באש שחורה על גבי אש לבנה, נתן להם בלוחות כתב יד ימינו. דבר אחר אש דת, כתרגומו, שנתנה להם מתוך האש. **(ג) אף חובב עמים** - גם חבה יתירה חבב את השבטים, כל אחד ואחד קרוי עם, שהרי בנימין לבדו היה עתיד להוולד כשאמר הקב"ה ליעקב גוי וקהל גוים יהיה ממך; **כל קדשיו בידך** - נפשות הצדיקים גנוזות אתו, כענין שנאמר, והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך; **והם תכו לרגלך** - והם ראויים לכך, שהרי תכו עצמן לתוך תחתית ההר לרגלך בסיני, תכו לשון פועלו, הותווכו לתוך מרגלותיך; **ישא מדברתיך** - נשאו עליהם עול תורתך; **מדברתיך** - המ"ם בו קרוב ליסוד, כמו וישמע את הקול מדבר אליו, ואשמע קול מדבר אלי, כמו מתדבר אלי, אף זה מדברותיך, מה שהיית מדבר להשמיעני לאמר להם טישפורפלדור"ש בלע"ז, ואונקלוס תרגם שהיו נוסעים על פי דבריך, והמ"ם בו שמוש משמשת לשון מן. דבר אחר אף חבב עמים, אף בשעת חבתן של אומות העולם, שהראית להם פנים שוחקות ומסרת את ישראל בידם; **כל קדושיך בידך** - כל צדיקיהם וטוביהם

דבקו בך ולא משו מאחריך, ואתה שומרם; **והם תכו לדגלך** - והם מתמצעים ומתכנסים לתחת צלך; **ישא מדברותיך** - מקבלין גזרותיך ודתותיך בשמחה. ואלה דבריהם. **(ד) תורה** - אשר צוה לנו משה, מורשה היא לקהלת יעקב, אחזנוה ולא נעזבנה. **(ה) ויהי** - הקב"ה; **בישרון מלך** - תמיד עול מלכותו עליהם; **בהתאסף** - בכל התאסף ראשי חשבון אסיפתם; **ראשי** - כמו כי תשא את ראש, ראויין אלו שאברכם. דבר אחר בהתאסף, בהתאספם יחד באגודה אחת ושלוש ביניהם, הוא מלכם, ולא כשיש מחלוקת ביניהם. **[2] (ו) יהי ראובן** - בעולם הזה; **ואל ימות** - לעולם הבא, שלא יזכר לו מעשה בלהה; **ויהי מתיו מספר** - נמנין במנין שאר אחיו, דוגמא היא זו, כענין שנאמר וישכב את בלהה, ויהיו בני יעקב שנים עשר, שלא יצא מן המנין. **(ז) וזאת ליהודה** - סמך יהודה לראובן, מפני ששניהם הודו על קלקול שבידם שנאמר אשר חכמים יגידו וגו' להם לבדם וגו' ולא עבר זר בתוכם ועוד פירשו רבותינו, שכל מ' שנה שהיו ישראל במדבר, היו עצמות יהודה מתגלגלין בארון, מפני נדוי שקבל עליו, שנאמר וחסאתי לאבי כל הימים, אמר משה, מי גרם לראובן שיודה, יהודה וכו'; **שמע ה' קול יהודה** - תפלת דוד ושלמה ואסא מפני הכושים, ויהושפט מפני העמונים וחזקיה מפני סנחריב; **ואל עמו תביאנו** - לשלום מפני המלחמה **[ס"א מן המלחמה]**; **ידי רב לו** - יריבו ריבו וינקמו נקמתו; **ועזר מצרייו תהיה** - על יהושפט התפלל, על מלחמת רמות גלעד ויעקב יהושפט וה' עזרו. דבר אחר שמע ה' קול יהודה, כאן רמז ברכה לשמעון מתוך ברכותיו של יהודה, ואף כשחלקו ארץ ישראל נטל שמעון מתוך גורלו של יהודה, שנאמר מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון **[ומפני מה לא ייחד לו ברכה בפני עצמו, שהיה בלבו עליו על מה שעשה בשטים, כ"כ באגדת תהלים]**. **[שני] (ח) וללוי אמר** - ועל לוי אמר; **תומיך ואוריך** - כלפי שכינה הוא מדבר; **אשר נסיתו במסה** - שלא נתלוננו עם שאר המלינים; **תריבהו וגו'** - כתרגומו. דבר אחר תריבהו על מי מריבה, נסתקפת לו לבוא בעלילה, אם משה אמר שמעו נא המורים אהרן ומרים מה עשו. **(ט) האומר לאביו ולאמו לא ראיתי** - כשחטאו בעגל ואמרת מי לה' אלי, נאספו אלי כל בני לוי, וצויתם להרוג את אבי אמו והוא מישראל, או את אחיו מאמו או בן בתו וכן עשו, ואי אפשר לפרש אביו ממש ואחיו מאביו וכן בניו ממש, שהרי לויים הם, ומשפט לוי לא חטא אחד מהם, שנאמר כל בני לוי; **כי שמרו אמרתך** - לא יהיה לך אלהים אחרים; **ובריתך ינצורו** - ברית מילה, שאותם שנולדו במדבר, של ישראל לא מלו את בניהם, והם היו מוליך ומליך אתבניהם **[ס"א אותם שנולדו במדבר, שישראל לא מלו את בניהם והם היו מוליך]**. **(י) יורו משפטיך** - ראויין אלו לכך; **זכליל** - עולה. **(יא) מחץ מתנים קמיו** - מחץ קמיו מכת מתנים, כענין שנאמר ומתניהם תמיד המעד, ועל המעוררין על הכהונה אמר כן. דבר אחר, ראה שעתידין חשמונאים ובניו להלחם עם היונים, והתפלל עליהם לפי שהיו מועטים, י"ב בני חשמונאי ואלעזר כנגד כמה רבבות, לכך נאמר ברכך ה' חילו ופועל ידיו תרצה; **ומשנאיו מן יקומון** - מחץ קמיו ומשנאיו מהיות להם תקומה. **[3] (יב) לבנימין אמר** - לפי שברכת לוי בעבודת הקרבנות, ושל בנימין בבנין בית המקדש בחלקו, סמכן זה לזה, וסמך יוסף אחריו, שאף הוא משכן שילה היה בנוי בחלקו, שנאמר וימאס באהל יוסף וגו', ולפי שבית עולמים חביב משילה, לכך הקדים בנימין ליוסף; **חופץ עליו** - מכסה אותו ומגין עליו; **כל היום** - לעולם, משנבחרה ירושלים לא שרתה שכינה במקום אחר; **ובין כתפיו שכן** - בגובה ארצו היה בית המקדש בנוי, אלא שנמוך עשרים ושלש אמה מעין עיטם, ושם היה דעתו של דוד לבנותו, כדאיתא בשחיטת קדשים, אמרי נחתי ביה פורתא משום דכתיב ובין כתפיו שכן, אין לך נאה בשור יותר מכתפיו. **[שלישי] (יג) מברכת ה' ארצו** - שלא היתה בנחלת השבטים ארץ מלאה כל טוב כארצו של יוסף; **ממגד** - לשון עדנים ומתק; **ומתהום** - שהתהום

עולה ומלחלח אותה מלמטה. אתה מוצא בכל השבטים ברכתו של משה מעין ברכתו של יעקב. **(יד) וממגד תבואות שמש** - שהיתה ארצו פתוחה לחמה וממתקת הפירות; **גרש ירחים** - יש פירות שהלבנה מבשללת, ואלו הן קשואין ודלועין. דבר אחר גרש ירחים, שהארץ מגרשת ומוציאה מחדש לחדש. **(טו) ומראש הררי קדם** - ומבורכת מראשית בישול הפירות, שהרריה מקדימין לבכר בישול פירותיהם. דבר אחר, מגיד שקדמה בריאתן לשאר הרים; **גבעות עולם** - גבעות העושות פירות לעולם ואינן פוסקות מעוצר הגשמים. **(טז) ורצון שוכני סנה** - כמו שוכן סנה, ותהא ארצו מבורכת מרצונו ונחת רוחו של הקב"ה, הנגלה עלי תחלה בסנה; **רצון** - נחת רוח ופיוס, וכן כל רצון שבמקרא; **תבואתה** - ברכה זו לראש יוסף; **נזיר אחיו** - שהופרש מאחיו במכירתו. **(יז) בכור שורו** - יש בכור שהוא לשון גדולה ומלכות, שנאמר אף אני בכור אתנהו, וכן בני בכורי ישראל; **בכור**, מלך היוצא ממנו, והוא יהושע; **שורו** - שכחו קשה כשור לכבוש כמה מלכים; **הדר לו** - נתן לו, שנאמר ונתתה מהודך עלי; **וקרני ראם קרניו** - שור כחו קשה ואין קרניו נאות, אבל ראם קרניו נאות ואין כחו קשה, נתן ליהושע כחו של שור ויופי קרני ראם; **אפסי ארץ** - שלשים ואחד מלכים, אפשר שכולם מארץ ישראל היו, אלא אין לך כל מלך ושלטון שלא קנה לו פלטין ואחוזה בארץ ישראל, שחשובה לכולם היא, שנאמר נחלת צבי צבאות גוים; **והם רבבות אפרים** - אותם המנוגחים הם הרבבות שהרג יהושע שבא מאפרים; **והם אלפי מנשה** - הם האלפים שהרג גדעון במדין, שנאמר וזבח וצלמונע בקרקע וגו'. **[4] |רביעי| (יה) ולזבולן אמר** - אלו חמשה שבטים שברך באחרונה, זבולון גד דן נפתלי ואשר, כפל שמותיהם לחזקם ולהגבירם, לפי שהיו חלשים שבכל השבטים, הם הם שהוליק יוסף לפני פרעה, שנאמר ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים, לפי שנראים חלשים ולא ישים אותם לו שרי מלחמתו; **שמח זבולן בצאתך ויששכר באהלך** - זבולן ויששכר עשו שותפות, זבולן לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיא בספינות, ומשתכר ונותן לתוך פיו של יששכר, והם יושבים ועוסקים בתורה, לפיכך הקדים זבולן ליששכר, שתורתו של יששכר על ידי זבולן היתה; **שמח זבולן בצאתך** - הצלח בצאתך לסחורה; **ויששכר** - הצלח ביישבת אהלך לתורה לישב ולעבר שנים ולקבוע חדשים כמו שנאמר ומבני יששכר יודעי בינה לעתים ראשיהם מאתים, ראשי סנהדראות היו עוסקים בכך. ועל פי קביעות עתיהם ועבוריהם. **(יט) עמים** - של שבטי ישראל; **הר יקראו** - להר המוריה יאספו, כל אסיפה ע"י קריאה היא, ושם יזבחו ברגלים זבחי צדק; **כי שפע ימים יינקו** - יששכר וזבולן, ויהא להם פנאי לעסוק בתורה; **ושפני טמוני חול** - כסויי טמוני חול, טרית וחלזון וזכוכית לבנה היוצאים מן הים ומן החול, ובחלקו של יששכר וזבולן היה, כמ"ש במסכת מגילה, זבולן עם חרף נפשו למות, משום דנפתלי על מרומי שדה, שהיה מתרעם זבולן על חלקו, לאחי נתת שדות וכרמים וכו'; **ושפני** - לשון כסוי, כמו שנאמר ויספון את הבית, וספון בארז, ותרגומו ומטלל בכיורי **[ס"א בכסוי]** ארזא. דבר אחר עמים הר יקראו, ע"י פרקמטיא של זבולון, תגרי אומות העולם באים אל ארצו, והוא עומד על הספר, והם אומרים, הואיל ונצטערנו עד כאן, נלך עד ירושלים ונראה מה יראתה של אומה זו ומה מעשיה, והם רואים כל ישראל עובדים לאלוה אחד ואוכלים מאכל אחד, לפי שהעכו"ם אלוהות של זה לא כאלוהות של זה, ומאכלו של זה לא כמאכלו של זה, והם אומרים, אין אומה כשרה כזו ומתגייירין שם, שנאמר שם יזבחו זבחי צדק; **כי שפע ימים יינקו** - זבולן ויששכר, הים נותן להם ממון בשפע. **(כ) ברוך מרחיב גד** - מלמד, שהיה תחומו של גד מרחיב והולך כלפי מזרח; **כלביא שכן** - לפי שהיה סמוך לספר, לפיכך נמשל כאריות, שכל הסמוכים לספר צריכים להיות גבורים; **וטרף זרוע אף קדקד** - הרוגיהם היו ניכרין, חותכים

הראש עם הזרוע במכה אחת. **[5] (כא) וירא ראשית לו** - ראה ליטול לו חלק בארץ סיחון ועוג, שהיא ראשית כבוש הארץ; **כי שם חלקת מחקק** - כי ידע אשר שם בנחלתו חלקת שדה קבורת מחוקק, והוא משה; **ספון** - אותה חלקה ספונה וטמונה מכל בריה, שנאמר ולא ידע איש את קבורתו; **ויתא - גד; ראשי עם** - הם היו הולכים לפני החלוץ בכבוש הארץ לפי שהיו גבורים, וכן הוא אומר ואתם תעברו חלוצים לפני אחיכם וגו'; **צדקת ה' עשה** - שהאמינו דבריהם, ושמרו הבטחתם לעבור את הירדן עד שכבשו וחלקו. דבר אחר, ויתא משה ראשי עם. צדקת ה' עשה. על משה אמור. **[חמישי] (כב) דן גור אריה** - אף הוא היה סמוך לספר, לפיכך מושלו כאריות; **יזנק מן הבשן** - כתרגומו, שהיה הירדן יוצא מחלקו ממערת פמייאס והיא לשם, שהיא בחלקו של דן, שנאמר ויקרא ללשם דן, וזינוקו וקילוחו מן הבשן. דבר אחר, מה זינוק זה יוצא ממקום אחד ונחלק לשני מקומות, כך שבטו של דן נטלו חלק בשני מקומות, תחלה נטלו בצפונית מערבית עקרון וסביבותיה, ולא ספקו להם, ובאו ונלחמו עם לשם שהיא פמייאס, והיא בצפונית מזרחית, שהרי הירדן יוצא ממערת פמייאס, והוא במזרחה של ארץ ישראל, ובא מהצפון לדרום וכלה בקצה ים המלח, שהוא במזרח יהודה שנטל בדרומה של ארץ ישראל, כמו שמפורש בספר יהושע, והוא שנאמר ויצא גבול בני דן מהם ויעלו בני דן וילחמו עם לשם וגו', יצא גבולם מכל אותו הרוח שהתחילו לנחול בו. **(כג) שבע רצון** - שהיתה ארצו שבעה כל רצון יושביה; **ים ודרום ירשה** - ים כנרת נפלה בחלקו, ונטל מלא חבל חרם בדרומה לפרוש חרמים ומכמורות; **ירשה** - לשון צווי, כמו עלה רש, והטעם שלמעלה ברי"ש מוכיח, כמו ירש, ידע, לקח, שמע, כשמוסיף בו ה"א יהיה הטעם למעלה, שמעה, ידעה, סלחה, לקחה, אף כאן ירשה לשון צווי, ובמסורת הגדולה מצינו באלפא ביתא לשון צווי דטעמיהון מלעיל. **(כד) ברוך מבנים אשר** - ראיתי בספרי אין לך בכל השבטים שנתברך בבנים כאשר, ואיני יודע כיצד; **יהי רצוי אחיו** - שהיה מתרצה לאחיו בשמן אנפיקינון ובקפלאות, והם מרצין לו בתבואה. דבר אחר יהי רצוי אחיו, שהיו בנותיו נאות, והוא שנאמר בדברי הימים הוא אבי ברזית, שהיו בנותיו נשואות לכהנים גדולים הנמשחים בשמן זית; **וטובל בשמן רגלו** - שהיתה ארצו מושכת שמן כמעין, ומעשה שנצטרכו אנשי לודקיא לשמן, מנו להם פולמוסטוס אחד וכו', כדאיתא במנחות. **[6] (כה) ברזל ונחשת מנעליך** - עכשיו הוא מדבר נגד כל ישראל, שהיו גבוריהם יושבים בערי הספר, ונועלים אותה שלא יוכלו האויבים ליכנס בה כאלו היא סגורה במנעולים ובריחים של ברזל ונחשת. דבר אחר ברזל ונחשת מנעליך, ארצכם נעולה בהרים שחוצבין מהם ברזל ונחשת, וארצו של אשר היתה מנעולה של ארץ ישראל; **וכימין דבאך** - וכימין שהם טובים לך, שהן ימי תחלתך ימי נעורייך, כך יהיו ימי זקנתך, שהם דואבים זבים ומתמוטטים. דבר אחר וכימין דבאך, וכימין שהם טובים לך כמנין ימין, כל הימים אשר אתם עושים רצונו של מקום יהיו דבאך, שכל הארצות דובאות כסף וזהב לארץ ישראל, שתהא מבורכת בפירות וכל הארצות מתפרנסות הימנה וממשיכות לה כספם וזהבם, אשקולנ"ט, הכסף והזהב כלה מהם שהם מזיבות אותם לארצכם. **(כו) אין כאל ישורון** - דע לך ישורון, שאין כאל בכל אלהי העמים, ולא כצורך צורם; **רוכב שמים** - הוא אותו אלוה שבעזרך, ובגאותו הוא רוכב שחקים. **[שישי] (כז) מעונה אלהי קדם** - למעון הם השחקים לאלהי קדם, שקדם לכל אלהים, ובירר לו שחקים לשבתו ומעונתו, ומתחת מעונתו כל בעלי זרוע שוכנים; **זרעת עולם** - סיחון ועוג ומלכי כנען שהיו תקפו וגבורתו של עולם, לפיכך על כרחם יחרדו ויזעזעו וכחם חלש מפניו, לעולם אימת הגבוה על הנמוך, והוא שהכח והגבורה שלו בעזרך; **ויגרש מפניך אויב** - ואמר לך השמד אותם; **מענה** - כל תיבה שצריכה למ"ד בתחלתה

הטיל לה ה"א בסופה. **(כח) בטח בדד** - כל יחיד ויחיד, איש תחת גפנו ותחת תאנתו מפוזרין, ואין צריכין להתאסף ולישב יחד מפני האויב; **עין יעקב** - כמו ועינו כעין הבדולח, כעין הברכה שברכם יעקב, לא כבדד שאמר ירמיה בדד ישבתי, אלא כעין הבטחה שהבטיחם יעקב, והיה אלהים עמכם והשיב אתכם אל ארץ אבותיכם; **יערפו** - יטיפו; **אף שמי יערפו טל** - אף ברכתו של יצחק נוספת על ברכתו של יעקב, ויתן לך האלהים מטל השמים וגו'. **(כט) אשריך ישראל** - לאחר שפרט להם הברכות, אמר להם מה לי לפרוט לכם, כלל דבר הכל שלכם; **אשריך ישראל מי כמוך** - תשועתך בה' אשר הוא מגן עזרך **[ואשר הוא]** חרב גאותך; **ויכחשו איביך לך** - כגון הגבעונים שאמרו מאריך רחוקה באו עבדיך וגו'; **ואתה על במותימו תדרוך** - כענין שנאמר שימו את רגליכם על צוארי המלכים האלה.

דברים לד

[7] [שביעי] (א) מערבות מואב אל הר נבו - כמה מעלות היו, ופסען משה בפסיעה אחת; **את כל הארץ** - הראהו את כל ארץ ישראל בשלותה, והמציקין העתידיים להיות מציקין לה; **עד דן** - הראהו בני דן עובדים עבודה זרה שנאמר ויקימו להם בני דן את הפסל, והראהו שמשון שעתיד לצאת ממנו למושיע. **(ב) ואת כל נפתלי** - הראהו ארצו בשלותה וחורבנה, והראהו דבורה וברק מקדש נפתלי, נלחמים עם סיסרא וחיילותיו; **ואת ארץ אפרים ומנשה** - הראהו ארצם בשלותה ובחורבנה, והראהו יהושע נלחם עם מלכי כנען שבא מאפרים, וגדעון שבא ממנשה נלחם עם מדין ועמלק; **ואת כל ארץ יהודה** - בשלותה ובחורבנה, והראהו מלכות בית דוד ונצחונם; **עד הים האחרון** - ארץ המערב בשלותה ובחורבנה. דבר אחר אל תקרי הים האחרון אלא היום האחרון הראהו הקב"ה כל המאורעות שעתידין ליארע לישראל עד שיחיו המתים. **(ג) ואת הנגב** - ארץ הדרום. דבר אחר, מערת המכפלה, שנאמר ויעלו בנגב ויבא עד חברון; **ואת הכנר** - הראהו שלמה יוצק כלי בית המקדש, שנאמר בככר הירדן יצקם המלך במעבה האדמה. **(ד) לאמר לזרעך אתננה הראיתיך** - כדי שתלך ותאמר לאברהם ליצחק וליעקב, שבועה שנשבע לכם הקב"ה קיימה, וזהו לאמר, לכך הראיתי לך, אבל גזרה היא מלפני ששמה לא תעבור, שאלולי כך, הייתי מקיימך עד שתראה אותם נטועים וקבועים בה, ותלך ותגיד להם. **(ה) וימת שם משה** - אפשר משה מת וכתב וימת שם משה, אלא עד כאן כתב משה מכאן ואילך כתב יהושע. רבי מאיר אומר אפשר ספר התורה חסר כלום, והוא אומר לקוח את ספר התורה הזה, אלא הקב"ה אומר, ומשה כותב בדמע; **על פי ה'** - בנשיקה. **(ו) ויקבור אותו** - הקב"ה בכבודו. רבי ישמעאל אומר הוא קבר את עצמו, וזה הוא אחד משלשה אתין שהיה רבי ישמעאל דורש כן, וכיוצא בו ביום מלאת ימי נזרו יביא אותו, הוא מביא את עצמו, כיוצא בו והשיאו אותם עון אשמה, וכי אחרים משיאים אותם, אלא הם משיאים את עצמם; **מול בית פעור** - קברו היה מוכן שם מששת ימי בראשית לכפר על מעשה פעור, וזה אחד מן הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות. **(ז) לא מהתה עינו** - אף משמת; **ולא נס להא** - לחלוחית שבו, לא שלט בו רקבון ולא נהפך תואר פניו. **(ח) בני ישראל** - הזכרים, אבל באהרן, מתוך שהיה רודף שלום ונותן שלום בין איש לרעהו ובין אשה לבעלה, נאמר כל בית ישראל, זכרים ונקבות. **(י) אשר ידעו ה' פנים אל פנים** - שהיה לבו גס בו ומדבר אליו בכל עת שרוצה, כענין שנאמר ועתה אעלה אל ה', עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם. **(יב) ולכל היד ההזקה** - שקבל את התורה בלוחות בידיו; **ולכל המזרא הגדול** - נסים וגבורות שבמדבר הגדול והנורא; **לעיני כל ישראל** - שנשאו לבו לשבור הלוחות

לעיניהם, שנאמר ואשברם לעיניכם, והסכימה דעת הקב"ה לדעתו, שנאמר אשר שברת, יישר כחך ששברת.